

సరస్వతీ కంఠాభరణము

[ప్రథమ సంపుటి]

సంస్కృత మూలము :
ధారాధీశ్వర శ్రీ భోజదేవుడు

ప్రచురిత - వ్యాభాత :
'స్ఫూర్తి శ్రీ'
శ్రీ టి. భాస్కరరావు, ఎం. ఏ.

ప్రచురణ :

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
హైదరాబాదు.4

SARASWATI KANTHABHARANAM (First Volume) - A book on
Poetics in Sanskrit by King Bhoja (11th Century A. D.) with
Telugu Translation and Commentary by Sri T. Bhaskara Rao, M.A.
(Sphurti Sri), Senior Lecturer, A C. College, Guntur.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

హైదరాబాదు - 500 004

Acc. NO-1615

ప్రచురణ : 331

ప్రథమ ముద్రణ : 1982

ప్రతులు : 2,000

వెల : రూ. 16-00

891.21
BH 0

ప్రతులకు :

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్, సైఫాబాద్,

హైదరాబాదు - 500 004

ముద్రణ :

వికాస్ ప్రెస్, గుంటూరు

Paper used for the Printing of this book was made available
by the Government of India at Concessional rate.

స ర స్వ తీ కంఠాభరణము

తొలి పలుకు

సాహిత్య స్వరూపాన్ని, సాహిత్య ప్రమాణాలనూ, విశేషించి భారతీయ సాహిత్యాత్మను తలస్పర్శిగా అవగతం చేసుకోవడానికి సాహిత్య శాస్త్ర పరిచయం అవసరం. పరిశోధకులకూ, రచయితలకూ, పండితులకూ సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథాలు కరదీపికలు. వీటిని పట్టుకునే తీరునుబట్టి, చూసేవాని కనుచూపుకలిమిని బట్టి, ఇవి తెలుగులను గ్రుమ్మరిస్తూఉంటాయి. ఇవి మార్గదర్శక సూత్రాలు. రచయితలకు సంకెళ్లుకావు; శాసనాలుకావు. సాహిత్య తత్వాన్ని సహృదయ పండితులు పరిశీలించిన తీరు తెన్నులు. తమ రచనలను మరింత శక్తిమంతంగానూ, మరింత నిర్దుష్టంగానూ, మరింత నూత్నంగానూ రూపొందించుకునేందుకు ఇవి తోడ్పడగలవనడంలో సందేహం ఉండకూడదు.

రచయితలకూ, సహృదయులకూ సేతువులనదగిన ఈ సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథాలు తెలుగులో కూడా కొన్ని శతాబ్దాలనుంచి వస్తున్నమాట నిజమే; అయినా సంస్కృత భాషలో వెలసిన సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథాలే ప్రామాణికమైనవిగా ఉంటూ ఉన్నవి. ఈ కారణంచేత సాహిత్య అకాడమీ సంస్కృతభాషలోని సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథాలకు సరళమైన పద్ధతిలో తెలుగులో వ్యాఖ్యానాలు వ్రాయించి ప్రకటిస్తున్నది. ఇంతవరకు 'కావ్య స్వరూపమ్, రసగంగాధరం, కావ్యాదర్శక' అకాడమీ పత్రికలో కానికి అందించింది. ఇప్పుడు భోజదేవుని "సరస్వతీ కంఠాభరణాన్ని" ఆంధ్ర వ్యాఖ్యాన సహితంగా సమర్పిస్తున్నది.

భోజదేవుడు మహాకవి, అశేష శేముషీ సంపన్నుడు, బహు శాస్త్ర విజ్ఞాన నిష్ణాతుడు. కవిత్వం, సాహిత్య పర్యాలోచనం, వ్యాకరణం, జ్యోతిషం, యోగం, ధర్మశాస్త్రం, వైద్యం, తత్త్వ శాస్త్రం ఇత్యాది విషయాల రచనలతో సంస్కృత వాఙ్మయాన్ని పరిపుష్టం చేసిన సకలకళానిష్ణాతుడు. అతని 'సరస్వతీ కంఠాభరణం' సమగ్రమైన విస్తృతమైన సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథం. శృంగార ప్రకాశము కూడ భోజుని ప్రతిభా పాండిత్యాలకూ, సహృదయ వివేచనకూ ప్రతీక.

అయితే గీర్వాణభాషతో గట్టి పరిచయం లేనివాళ్లకు 'సరస్వతీ కంఠాభరణం' అందేందూదయమే. సాహిత్య సమాలోచనకు పరమ ప్రమాణమైన ఈ గ్రంథాన్ని చక్కని తెలుగు వ్యాఖ్యతో వెలయించి రచయితలకూ, విద్యార్థులకూ, పరిశోధకులకూ తోడ్పడాలని సాహిత్య అకాడమీ తలపెట్టింది.

గుంటూరు ఎ. సి. కాలేజీలో ఆంధ్రోపన్యాసకులైన శ్రీ టి. భాస్కరరావు (సూక్తిశ్రీ) గారు తమ చిరకాలాధ్యాపనానుభవాన్ని ఉపయోగించుకొని భోజుని "సరస్వతీ కంఠాభరణానికి" సరళమైన తెలుగు వ్యాఖ్యను సమకూర్చి అకాడమీకి ప్రచురించే అవకాశాన్ని కల్పించి విద్వంసోకానికీ, సహృదయులకూ, విద్యార్థులకూ కృతజ్ఞతాపాత్రులైనారు. ఇది మొదటి సంపుటం. మొత్తం మూడు సంపుటాల్లో ఈ గ్రంథం రూపుదిద్దుకుంటుంది. శ్రీ టి. భాస్కరరావుగారికి ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ పతాన ధన్యవాదాలను సమర్పించుకుంటున్నాను.

కృతజ్ఞత

నన్నయభట్టంచే నాకు చాలా ఇష్టం. ఆ యిష్టమే 'నన్నపార్థుని నాటికీయక' 'నన్నపార్థుని చందోయోగం' అన్న వ్యాసాలుగా రూపుదిద్దుకుంది. ఆ తరువాత నా దృష్టి నాకర్పించినవాడు 'ఉమరుఖయ్యాము'. ఆతని రుబాయీలు చదివి చదివి కొన్నింటి నెన్నుకొని 'మధుపాలిక' గా అనువదించాను. గ్రంథమంత పీఠికనుకూడా సంతరించాను. అప్పటికిగాని సంతృప్తి కలుగలేదు. ఈ యిద్దరూ పదకొండో శతాబ్దంవారే. అందువల్ల ఆ శతాబ్దంమీదనే ఒక ఆభిమానం ఏర్పడింది.

అలంకార శాస్త్రగ్రంథాలు పెక్కింటిలో భోజదేవుని పరామర్శ ఉండడమూ, అదికూడా ఎంతో ప్రశంసాత్మకంగా ఉండడమూ గమనించాను. ఇతడుకూడా పదకొండో శతాబ్దంవాడే. ఆ శతాబ్దంమీద ఏర్పడ్డ ఆభిమానం మరింత గట్టిపడింది. 'సరస్వతీ కంలాభరణం' మా కళాశాలా గ్రంథాలయంలోనుంచి తెచ్చి చదివాను. భోజదేవుని విశిష్టత స్పష్టంగా విడమరించి చెప్పగలిగినంతగా గోచరం కాకపోయినా, ఆ వెలుగులకొనలు నన్ను పులికితుట్టి చేశాయి. 'ఈ గ్రంథాన్ని ఆంధ్రీకరించాలి' అని నిర్ణయం చేసుకున్నాను. కాని, యింత పెద్ద గ్రంథాన్ని అనువదించడం మాటలా? అచ్చువెయ్యడం మాటలా? ఈ ప్రశ్నలతో నిర్ణయంలో కొంత నడలింపు కలిగింది. కొంత సరుదుబాటు అవసరమయింది. పంచమ పరిచ్ఛేదం మాత్రమే అనువదించాలని అనుకున్నాను. దీనికి తగినట్లుగా మూలగ్రంథాన్ని కొంతవరకూ ఎత్తి వ్రాసుకున్నాను. అనువాదం ప్రారంభింపకముందే అక్షిరోగం తటస్థమైంది. దాదాపు రెండు నెలలపాటు పఠనాదికానికి అవరోధమేర్పడింది. దానితో అప్పటి నా ప్రయత్నం కూడా అవరుద్దమయింది; కాలంతోపాటు కరిగిపోయింది. ఇది ఇరవైయేళ్ల క్రిందటి విషయం.

చంద్రాలోకంలోని పంచమ మయూఖానికి 'చంద్రాలోక నమున్మేషం' అన్న పేరుతో వ్యాఖ్య వ్రాశాను. అలంకారశాస్త్రక్షేత్రంలో తొలిసారిగా హస్తచాలనం చెయ్యడం ఈ గ్రంథంతోనే జరిగింది. ఇది విద్యార్థుల అవసరాన్ని తీర్చడమే కాకుండా విద్వాంసుల ఆమోదాన్నికూడా సంపాదించుకుంది. వ్రాసిన గ్రంథం

వాసికెక్కిందన్న తృప్తికలిగింది. కొందరు మిత్రులు 'ఏడయినా ఒక అలంకార గ్రంథాన్ని సమగ్రంగా అనువాదం చెయ్యరాదూ!' అని పదే పదే హెచ్చరించడం మొదలుపెట్టారు. సరస్వతీ కంఠాభరణం నా హృదయంలో ప్రతిఫలించింది.

'వ్రాయాలని అనుకున్న సమయంలో మొదలుపెట్టకుండానే ముగిసిపోయింది. అది నావల్ల కావలసిఉంటే అప్పుడే అయిఉండేది. ఇప్పుడుకూడా అంతే' అనే నోస్పూహా నా ఉత్సాహంమీద స్వీకృతి ముద్రానే ఉంది; వ్రాయాలన్న కోరిక బీలవదుతునే ఉంది. ఆ ద్వంద్వదోలికలో కొన్నాళ్లు అటూ ఇటూ ఊగినా, వ్రాయాలన్న సంకల్పమే గెల్చుబొందింది. కేవలమూ అనువాదం మాత్రమే కాక, తేగుమాత్రంగా వ్యాఖ్య కూడా చేర్చాలని నిర్ణయించుకున్నాను. వ్యాఖ్యాతృశిరోమణి మల్లినాథసూరి 'నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షిత ముచ్యతే' అని ప్రతిజ్ఞపట్టి నిర్వహించాడు. ఆయన నీడలో మూలంలో లేనిది వ్రాయకూడదనీ, అపేక్షితం ఏడువకూడదనీ, అనపేక్షితం తడువకూడదనీ ప్రతిజ్ఞగా కాక, ఆదర్శంగా నిలుపు కున్నాను. ఆదర్శం ఉన్నతంగా ఉండడం అభిలషణీయమేకదా!

మూలంలోని కారికలనూ, ఉదాహరణలనూ, వృత్తిని కూడా వచనంలోనికే అనువదించాను. చాలాచోట్ల మూలంలో ఉన్న పదాలనే యథాతథంగా ఉపయోగించాను. నా అనువాదాన్నిబట్టి మూలాన్ని అవగాహన చేసుకోవాలనుకునేవారికి, అది వీలుగా ఉంటుందని నా అభిప్రాయం. సంస్కృతానభిజ్ఞులకు సైతం ఈవిధంగా సౌకర్యం కలిగించవచ్చునని నా అభిలాష. ఇట్టిచోట్ల ప్రతిపదార్థం వ్రాయడం మంచిదే. కాని గ్రంథవిస్తరణభీతి నాకు హస్తనిగళమయింది. మరీ, తప్పనిచోట్ల వ్యాఖ్యలోనే ఆపని ఒకవిధంగా నిర్వహించాను. వివరణాపేక్ష లేనిచోట్ల వ్యాఖ్య వ్రాయలేదు. మూలాన్ని వివరించడమే లక్ష్యంగా ఉంచుకోవడంచేత, గ్రంథస్త తక్షణంకే లక్షణం సమన్వయంచేసి చూపించాను. లక్షణం సంస్కృతభాషకే ఊరిమితమైనప్పుడు తెలుగుభాషకు సమన్వయింపదగిన సదృశలక్షణం చెప్పాను.

వ్రాస్తున్నప్పుడు ఎన్నో సందేహాలు కలగడం సహజం. నేనేమీ సర్వజ్ఞుడిని కాను. శ్రీహనుడు చెప్పినట్లు 'సర్వజ్ఞ నామధేయము శర్వునికే'. ఎంతటిపండితులూ సర్వజ్ఞులు కారు. అల్పజ్ఞుడినైన నాకు చెప్పగల అధికజ్ఞులు ఆంధ్రదేశంలో అధికంగానే ఉన్నారు. అందువల్ల ఆయా సహృదయ శిరోమణుల సహకారంతో బహుజ్ఞత నావహింపజేసుకున్నే అవకాశాన్ని వినియోగించుకున్నాను. నా సందేహాలు శ్రద్ధగా విని, ఓపికగా నాకు సమాధానాలు చెప్పిన పండితవరేణ్యులు జమ్మలమడుక

మూఢవరామశర్మ, జంఘాల పాపయ్యశాస్త్రి, ఓరుగంటి నీలకంఠశాస్త్రి, మిన్నికంటి గురునాథశర్మ, వెంపరాల సూర్యనారాయణశాస్త్రి ప్రభువులకు నా భక్తిపూర్వక కృతజ్ఞతలు.

ప్రథమ పరిచ్ఛేదం రచన పూర్తి అయింది. ద్వితీయ పరిచ్ఛేదం సాగుతూఉంది. ఆ సమయంలో డాక్టర్ తూమాటి చౌణప్పగారిని కలుసుకోవడం తటస్థించింది. ఆయన యథాలాపంగా 'మిరిప్పుడేం వ్రాస్తున్నారు?' అని అడిగాడు నన్ను. నేను సమాధానం చెప్పేలోపుగానే నాకు మిత్రులూ, వారికి పరిశోధక శిష్యులూ అయిన డాక్టర్ నేతి అనంతరామశాస్త్రిగారు 'సరస్వతీ కంఠాభరణం' అని చెప్పారు. "సాహిత్య అకాడమీవారు ప్రచురించాలని నిర్ణయించారు. మీరు వ్రాస్తే కొత్తవారిని అడగడమెందుకు?" అన్నారు. 'నేనింకా వ్రాయడం పూర్తికాలేదు. మొదటి పరిచ్ఛేదం మాత్రమే వ్రాశాను' అని చెప్పాను. 'అయితే మీ విషయం అకాడమీ వారికి వ్రాస్తాను. మీరు అకాడమీవారికి ప్రచురణ కిస్తారా?' అని అడిగాడు. 'అకాడమీమంటి అధికారిక సంస్థ ప్రకటిస్తే, అది నా అదృష్టమనుకుంటాను. అయితే నా వ్రాతప్రతి మీ కిస్తాను. మీరు పూర్తిగా చూచి, మీకు నచ్చితే అప్పుడు అకాడమీ వారికి వ్రాయండి. లేకపోతే వద్దు' అని చెప్పాను. ఆ తరువాత నేను నా వ్రాతప్రతిని ఆచార్య చౌణప్పగారికిచ్చాను. దాదాపు నెలరోజుల తర్వాత నా వ్రాతప్రతిని తెచ్చుకున్నాను. కొన్నాళ్లుపోయాక డాక్టర్ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారి నుంచి ఒక ఉత్తరం వచ్చింది - నా వ్రాతప్రతిని పంపించుమని. ఆ తరువాత అకాడమీవారు నా రచనను అంగీకరిస్తూ, మిగిలిన పరిచ్ఛేదాలను కూడా తొందరగా పూర్తిచేయ వలసిందని ఆదేశించారు. డాక్టర్ ఇరివెంటి తమ లేఖలద్వారా నిరంతరమూ అందిస్తున్న ఉత్సాహ ప్రోత్సాహాలవల్ల 'సరస్వతీ కంఠాభరణం' సమగ్రతను సంపాదించుకుంది. నా కోరిక మేరకు నా పర్యవేక్షణలోనే గ్రంథముద్రణ జరిగే యేర్పాటు చేశారు - ప్నేహశీలీ, సంతత కార్యశాలీ అయిన కృష్ణమూర్తిగారు. డాక్టర్ కృష్ణమూర్తిగారికి నా సౌహృద్ధపూర్వక కృతజ్ఞతలు. అకాడమీ కార్యవర్గ సభ్యులకూ, అకాడమీతో నాకు సదనుబంధాన్ని సంధించిన డాక్టర్ చౌణప్పగారికీ నా హృదయపూర్వక ధన్యవాదాలు.

ముద్రణ కార్యక్రమాన్ని చేపట్టి, పట్టువిడువకుండా సంతృప్తిగా నిర్వహిస్తున్న వికాస్ ప్రెస్ (గుంటూరు) వారికి, తత్సహకారులకు సామోద సాధువాదాలు.

స ర స్వ తీ క ం రా భ ర ణ ము

మూడు సంపుటములు

*

ప్రథమ సంపుటి :

ప్రథమ ద్వితీయ
పరిచ్ఛేదములు

*

ద్వితీయ సంపుటి:

తృతీయ చతుర్థ
పరిచ్ఛేదములు

*

తృతీయ సంపుటి:

పంచమ

పరిచ్ఛేదము.

స్వయం ప్రభ

(ప్రతిక)

‘సాధికం విహితం దత్తం జ్ఞాతం తద్యన్తు కేనచిత్
కి మన్యత్ కవిరాజన్య శ్రీభోజన్య ప్రశస్యతే’

అని ఉదయపురప్రశస్తి చేసిన ప్రశంస. కవిరాజయిన భోజాడు ఎవరును సాధింపనిది సాదించెను; విధింపనిది విధించెను; ఇయ్యనిది యిచ్చెను. ఎరుగనిది యెరిగెను. భోజదేవుడు గొప్ప విజేత యనియు, గొప్ప శాసకు డనియు, మహదాత యనియు, మహాజ్ఞాని యనియు శాసనకారుని యభిప్రాయము.

‘కవిమ వాదిమ భోగిమ చేహిమ
ద్రవిణవత్సు నతా మునకారిమ
ధనిమ ధన్విమ ధర్మధనేష్వసి
క్షీతితలే నహి భోజనమో నృపః’

కవులయందు, వాదులయందు, భోగవంతులందు, దేహదారులందు, వైభవవంతులందు, సజ్జనోపకారులందు, ధనవంతులందు, విలుకాండ్రయందు, ధర్మధనులయందు భోజనమానుడైన నృపాలుడు భూలోకమున లేడు - అని యొక కవి ప్రశంసించెను. ఎందరో కవులు ఎన్నోవిధములుగా ప్రశంసించిరి. బిల్లాలు డను కవి ‘భోజప్రబంధ’ మనుషేర నొక మనోహర గ్రంథమునే రచించెను. సంస్కృతము వందలి పర్వ కవులను బిల్లాలుడు భోజని యాస్థానకవులుగానో, భోజ సమ్మానితులుగానో చిత్రించెను చారిత్రకముగా కాళిదాస, భవభూతి, బాణ, హర్ష, మయూరాదులు సమకాలికులు కారు. అయినప్పటికిని భోజకీర్తిని పరివేష్టించి యున్న ప్రభామండలము చరిత్రను వైతము మరపింపజేసినది. ఇట్లే సింధులువి (సింధురాజు) అనంతరము ముంజరాజు పరిపాలన మొనరించెనని, భోజని చంపించుటకు యత్నించెనని, దైవవశమున భోజాడు రాజ్యాభిషిక్తు డయ్యెనని భోజప్రబంధ కథనము. శాసనములనుబట్టి చూడగా ముంజరాజే ముందుగా పరిపాలించినట్లు తెలియుచున్నది. అతనిని తైలపుడు క్రీ. శ. 994 - 997 సంవత్సరముల నడిమిభాగ

మున సంహరించెను. అప్పుడు మంజరాజు తమ్ముడైన సింధులుడు రాజై పరిపాలించెను. పరిమళ కవి రచించిన నవసాహసాంక చరితమునందు సింధురాజు విజయ గాధలే చిత్రితములైనవి. క్రీ. శ. 1009 నాటి బంస్వర, బేక్కా శాసనములు, క్రీ. శ. 1056 నాటి జయసింహుని మాందాకశాసనము సింధురాజు వాక్పతి (ముంజ) రాజు మరణానంతరము పరిపాలించినట్లు ధ్రువపరుచుచున్నవి. ఆ పిమ్మటనే భోజ రాజు మాలవాదీశ్వరుడుగా దారానగరసింహాసనము నధిష్టించెను. డాక్టర్ భండార్కర్ భోజరాజు పదునొకండవ శతాబ్ది పూర్వార్థమున వర్దిల్లినట్లు నిర్ణయించెను. డాక్టర్ బుహ్లర్ (Buhler) భోజకాలమును మరికొంచెము ముందునకు నెట్టెను. రాజ తరంగిణియందు 'స చ భోజనరేంద్రశ్చ | దానోత్కర్షరేణ విశ్రుతౌ | మూరి కస్మిన్ క్షణే తుర్యో | ద్వా వస్తాం కవి బాంధవౌ' అన్న శ్లోకము కలదు. అతడును భోజనరేంద్రుడును దానోత్కర్షచేత విశ్రుతులు; వండితులు; ఆ క్షణమునందు సమానులు; కవి బాంధవులు - అని యర్థము. 'అతడు' అనగా కలశభూషతి యని, క్రీ. శ. 1012 దాటిన తర్వాతనే అతని ప్రసంగము వచ్చును కాబట్టి భోజభూషతి కూడ అప్పటివాడై యుండవలయునని; చౌరపంచాళిక యందలి శ్లోకమును భోజుడుదాహరించుటచేత విల్లాజుని కాలమునుబట్టికూడ భోజు డనంతరుడై యుండవలయునని - అతని వాదము. డాక్టర్ కాజే 'అతడు' అన్నది అనంతని సూచించుచున్నదని, చౌరపంచాళికా కర్తృత్వ విషయము విశ్చితము కాదని చెప్పెను. జయసింహుడు క్రీ. శ. 1056 ప్రాంతమున వేసిన శాసనముకలదు. ఇతడు భోజుని పుత్రుడై యుండునని, భోజువగతరము వారసుడుగా సింహాసనము నధిష్టించెనని చారిత్రకుల విర్ణయము. భోజుని శాసనములు క్రీ. శ. 1019, 1021, 1035 సంవత్సరములలో వివిధించినవి. భోజరాజు చాలకాలము పరిపాలించినట్లు చరిత్రకారులు అంగీకరించుచున్నారు. కాబట్టి క్రీ. శ. 1010 - 1055 భోజుని పరిపాలనకాలముగా విర్ణయము చేయవచ్చును.

భోజుడు పరిపాలన కాలములో ఉత్తర దక్షిణ ప్రాంతములతో పెక్కువర్షాయములు యుద్ధముచేసెను. అతడు పరాక్రమశాలియైన ప్రభువుమాత్రమే కాదు; ప్రజాభివృద్ధికి పాటునడిన ఆదర్శపాలకుడు; కవివండిత బోధకుడు; వ్యయముగా మహాకవి; మహావండితుడు. అతడు తన రాజ్యమునందు పెక్కు విద్యాలయములను వెలయించెను; 'భోజపురము' అని తనపేర ఒక నగరమును నిర్మించెను అనేకములయిన దేవాలయములను నిర్మించెను. దారానగరమునందు భోజకాలా పరవస్థ

దేవాలయము నిర్మించి, వాగ్దేవిని ప్రతిష్ఠించెను. ఎనుబది నాలుగు విరుదములను ధరించెను; ఎనుబది నాలుగు గ్రంథములను రచించెను. 'ఇహ హి శిష్టశిరోమణి విఖిల నిరవద్య విద్యానిర్మాణాపూర్వ ప్రజాపతి ప్రచండ భుజదండ పరాక్రమారిత చతురశీతి విరుదప్రకాశిత స్వకృతగ్రంథ సమాజః శ్రీ భోజరాజః' అని సరస్వతీ కంఠాభరణ వ్యాఖ్యానమునందు 'అజడ' పక్కాజించెను. భోజనకు రాజమృగాంక, సమరాంగణ సూత్రధార, సరస్వతీ కంఠాభరణ, శృంగారప్రకాశ - మున్నగు విరుదములు గలవని, అవియే తదచిత గ్రంథనామములుకూడ నని స్పష్టమగుచున్నది. చంద్రప్రభాసురి రచించిన 'ప్రభావకచరిత' మందు -

‘అసౌ హి మాలవాదీశో విద్వచ్ఛక్ర శిరోమణిః

శబ్దాలంకార దైవజ్ఞ తర్కశాస్త్రాణి నిర్మమే॥

చికిత్సా రాజసిద్ధాంత తరువాన్తాదయాని చ

అంక కాకుని కాధ్యాత్మ స్వప్నసాముద్రికాణ్యపి॥

గ్రంథాన్నిమిత్త వ్యాఖ్యాన ప్రశ్న చూడామణీ విహ

వివృత్తిం చాయ సద్భావేఽర్థశాస్త్రం మేఘమాలయా॥

అని భోజాదు రచించిన వివిధవిషయముల ప్రస్తావము కలదు. మదరాసు విశ్వవిద్యాలయము సరస్వతీ కంఠాభరణము (వ్యాకరణము) నందు భోజాని గ్రంథములను పరికరించి ప్రదర్శించెను.

‘సాహిత్యము : సాలికథ, శృంగారమంజరి, విశ్రాంతివిద్యావినోదము.

సాహిత్యవిమర్శ : సరస్వతీకంఠాభరణము, శృంగారప్రకాశము.

వ్యాకరణము : సరస్వతీ కంఠాభరణము.

విఘంటువు : అమరవ్యాఖ్య, సంయమినామమాలిక.

దర్మశాస్త్రము : రాజమార్గాండము, యుక్తి కల్పతరువు, వ్యవహార సముచ్చయము, రత్నమాల

జ్యోతిషము : రాజమృగాంకము, విద్వజ్జననల్లభము, భుజబల నిబంధము, ప్రశ్నచింతామణి

యోగము : యోగసూత్రవృత్తి.

- వైద్యము : రాజమృగాంకము, చారుచర్య, అయోధ్యేద సర్వస్వము.
 విజ్ఞానశాస్త్రము : సమరాంగణ సూత్రదారము, కాలిహోత్రోన్నయము.
 శైవులు : తత్త్వప్రకాశము.
 పరిగీతము : గీతాప్రకాశము. (కాండర భావము)'

డాక్టర్ కాజే భూపాలకృత్య సముచ్చయము, భుజబలభీమము, రాజమార్తం
 డము - అన్న ధర్మశాస్త్ర గ్రంథములను; రాజమార్తండు - అన్న పేరుతో ఒక
 వైద్యశాస్త్రగ్రంథమును, ఒక యోగసూత్ర వివరణను పేర్కొనిరి. పైపట్టిక
 యందున్న వ్యవహారసముచ్చయమే భూపాల కృత్య సముచ్చయము కావచ్చును.
 భుజబల విబంధ మన్న జ్యోతిషగ్రంథము పట్టికలోనున్నది; భుజబలభీమము ధర్మ
 శాస్త్ర గ్రంథ మగుటచేత భిన్నము కావచ్చును. పట్టికయందలి యోగసూత్రవృత్తికే
 'రాజమార్తండు' అని పేరుండి యుండవచ్చును. ఒకే పేరుతో వేర్వేరు విషయ
 ములపై వేర్వేరు గ్రంథములు వ్రాయుట భోజని యలవాటు. మొత్తముమీద
 ఇరువదియైదు గ్రంథములు భోజరచితములు తేలుచున్నవి. ఇవికాక చంపూరామా
 యణము సుప్రసిద్ధమే. ఇంక మిగిలిన గ్రంథము లేవో, యేమైనవో కాలమే చెప్ప
 వలయును.

భోజదేవుని అలంకారగ్రంథములలో మొదటిది సరస్వతీ కంఠాభరణము. ఇది
 పెక్కు పర్యాయములు ముద్రితమయినది. క్రీ. శ. 1882 వ సంవత్సరమున
 శ్రీ అనందరామ్ బారువా పీఠికతో వారణాసి నుండి ప్రకటితమయినది. 1894 లో
 శ్రీ జీవానంద విద్యాసాగర్ కలకత్తా నుండి ద్వితీయ సంస్కరణమును ప్రకటిం
 చెను. (ప్రథమ సంస్కరణము తేదీ తెలియదు). ఇందు మొదటి మూడు పరిచ్ఛేదము
 లకు రత్నేశ్వర విరచితమైన రత్నధర్మణ వ్యాఖ్య యున్నది. చతుర్థ పంచమ
 పరిచ్ఛేదములకు శ్రీ జీవానందసాగర్ విరచిత వ్యాఖ్య యున్నది. క్రీ. శ. 1925 లో
 విర్ణయసాగర్ ముద్రణాలయము వారి సరస్వతీ; కంఠాభరణము ముద్రితమయినది.
 ఇందు మూడు పరిచ్ఛేదములకు రత్నధర్మణ వ్యాఖ్య యున్నది. చతుర్థపరిచ్ఛేదము
 నకు జగద్దర విరచిత వ్యాఖ్య చేర్చబడినది. 'రామసింహు విరచితయా తృతీయ
 పరిచ్ఛేదాంతయా జగద్దర విరచితయా చ చతుర్థపరిచ్ఛేద, టీకయా సనాథమ్' అని
 ముఖవక్తమనందు ముద్రితము. రామసింహు ముఖ్యరాజా కారయితయే కాని
 కర్త కాదు. తృతీయపరిచ్ఛేదాంతమునందలి గద్య యా విషయమును స్పష్టముగావే

వెల్లడించుచున్నది. 'ఇతి శ్రీమన్మహారాజ శ్రీరామసింహేన మహామహోపాధ్యాయ మనీషి రత్నేశ్వరేణ విరచయ్య ప్రకాశితే దర్శనాభ్యే సరస్వతీ కంఠాభరణ వివ రణేంద్రాలంకార స్తుతీయఃపరిచ్ఛేదః సమాప్తః' అని యున్నది. రామసింహుడు పదునాలుగవ శతాబ్దికి చెందిన వాడని చారిత్రకుల నిర్ణయము. రత్నేశ్వరుడు మూల గ్రంథము వెలువడిన మూడుశతాబ్దాలకే వివరణము వెలయించిన విద్వన్నుణి. సర స్వతీ కంఠాభరణమునకు ఆజడ, భట్ట నృసింహ ప్రభృతులు వ్యాఖ్యాతలుగా వినిపించు చున్నారు; కాని వారి వ్యాఖ్యలు ముద్రితములు కాలేదు; వ్రాతప్రతులుగానే మిగిలి పోయి ప్రవాసము చేయుచున్నవి.

"The Saraswati Kanthabharana is probably the best rhetorical work in Sanskrit, but the retinement of its classification and the difficulties of its language have long deterred our pandits to study it carefully". అని శ్రీ బారువా తనపీఠికయందు రచించెను. అలంకార గ్రంథములలో సర్వసమగ్రము, బృహత్తమము, సూక్ష్మవివేచనా కలితము, బహులక్ష్య సమన్వితము - అయినది సరస్వతీ కంఠాభరణ మొక్కటియే. ఇంతకంటె పరిమాణమునందు పెద్దది శృంగారప్రకాశము. అదియు భోజరాజో పజ్ఞమే. అది ప్రధానముగా ప్రస్తానగ్రంథము. 'శృంగార ఏవ రసః' అన్న పట్టు దలతో శృంగారమునకు పట్టము కట్టుటకు రచించిన గ్రంథ మది. 18 వ ప్రకరణమునుండి 31వ ప్రకరణము వరకు, 24 ప్రకరణములలో రసవిషయము ప్రసక్త మయినది. తొలుతటి పండ్రెండు ప్రకరణములలోను శబ్దార్థసాహిత్య వ్యాకరణ శబ్దకర్తి దోషగుణములును, అలంకారములును, దృశ్యశ్రవ్యభేద రసావియోగ సంధ్యంగదులును సంగ్రహముగా ప్రసక్తము లయినవి. కావున సరస్వతీ కంఠా భరణమునకే సర్వసాహిత్య విషయ సమగ్రత్వము లభించుచున్నది అయినను, వ్యాఖ్యలు విరళములుగా నుండుటకు భాషాకిష్టతయే కారణమయ్యెనేమో! చారిత్రక కారణములు మరేమైన నుండెనేమో! ఏమయినను, అనంతరాలంకారికులు పెక్కుండు భోజావి మహత్త్వమును గుర్తించి రనుటలో, అతని ననువర్తించి రనుటలో నందే హము లేదు. సరస్వతీ కంఠాభరణము నందున్న విశిష్ట పరిశీలన, సూక్ష్మవివేచన, సర్వాంగీకృత్యము, సంఖ్యాన సమత్వము, లక్ష్యపదర్పన లక్షణ నిర్దేశన విధానము వాన్యతో దర్శనీయములు సంస్కృత ప్రాకృత సాహిత్యములనుండి యెన్నిక చేసి తెచ్చి గ్రుచ్చిన యెన్నో సూక్తిరత్నముల సుందరహరణే సరస్వతీ కంఠాభరణము.

ప్రథమపరిచ్ఛేదమునందలి ద్వితీయశ్లోకము కావ్యలక్షణప్రయోజన నిర్దేశకము.

‘నిర్దోషం గుణవత్కావ్య మలంకారై రలంకృతమ్

రసాన్వితం కవిః కుర్వాన్ కీర్తిం ప్రీతిం చ విందతి’

కావ్యము 1. నిర్దోషము 2. గుణవంతము 3. సాలంకారము 4. రసాన్వితము - అయి యుండవలయును. దోషహానము, గుణోపాదానము, అలంకారయోగము, రసావియోగము - అవి కూడ ఈ నాల్గలక్షణములనే పేర్కొందురు. భోజాదు ప్రజాశాఖద్దముగా ప్రథమపరిచ్ఛేదమును దోషములను గుణములను వివేచన చేయుటకు వినియోగించెను. అలంకారములను మూడు విధములుగా విభజించి శబ్దాలంకారములను ద్వితీయపరిచ్ఛేదమునందు, అర్థాలంకారములను తృతీయపరిచ్ఛేదమునందు, ఉభయాలంకారములను చతుర్థపరిచ్ఛేదమునందు వివేచన చేసెను. పంచమ పరిచ్ఛేదము రసవివేచనకు వినియోగమయ్యెను. పై శ్లోకమునకు పరిపూర్ణమయిన వివరణమే మొత్తము గ్రంథము. అయిదు పరిచ్ఛేదములతో, దాదాపు ఆరువందల యేబది లక్షణ శ్లోకములతో, పదునైదువందల దెబ్బది ఉదాహరణశ్లోకములతో పౌష్ట్యము గల నిర్మాణముతో విశ్వ విరచద్య సాహిత్య ప్రభలు విరజిమ్ము కంతా భరణమును పరస్పరీదేవికి వమర్పించి, పరివన్య గావించిన షళ్యవాక్కు భోజదేవుడు ధన్యుడు.

భోజదేవుని నాటికి అలంకారశాస్త్రము పహస్రాధికవర్ష పరిణతిని సాధించి కొన్నది. అగ్నిపురాణము, భరతుని నాట్యశాస్త్రము, భామహుని కావ్యాలంకారము, దండి కావ్యాదర్శము, వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి, రుద్రణుని కావ్యాలంకారము, ఆనందవర్ధనుని ధ్వన్యాలోకము, రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస, కుంతకుని పక్రొక్తి జీవితము. ధనంజయుని దశరూపకము, మహిమభట్ట వ్యక్తివివేకము ప్రసిద్ధములయిన అలంకార గ్రంథములు. వీని వన్నింటిని భోజదేవుడు అధ్యయనము చేయుండును; అతా విశేషములను తన సమీక్షయణమునందు సమన్వయించికొని యుండును. శ్యాజ్యములను త్యజించి గ్రాహ్యములను గ్రహించి, తన యవగాహన కనుకూలముగా తానొక ప్రజాశిక్షకుని పిదముచేసికొనియుండును. అట్లు సిద్ధమైన గ్రంథమే పరస్పరీ కంతాభరణము. కొందరు దీనిని కేవల సంకలన గ్రంథముగా (it is more or less a compilation) భావించిరి. అది పమంజనము కాదు. శాస్త్రగ్రంథము లెప్పుడును స్వక కల్పితములు కావు. పూర్వపూర్వుల నాధారము

చేసికొనియే ప్రవర్తిల్లును; ప్రవర్తిల్లును. పూర్వం ననుసరించుటతోనే తృప్తిచెందక శాస్త్రకారుడు తానై అర్వాచీనుల కేమయిన వందించగలిగి యుండవలయును. అట్లే విహాముఖములుగా నున్న శాస్త్రార్థములను నమన్వయించుటయు, మేలేర్పి తీర్చి దిద్దుటయు శాస్త్రకారుని కర్తవ్యమనుటలో సందేహము లేదు. ఈ దృష్టితో ఆలంకారిక లోకమున భోజదేవుని స్థానమును గుర్తించుకొనవలయును.

‘ధ్వని ర్వర్ణాః పదం వాక్య మిక్యాన్యద చతుష్టయమ్

యస్యాః సూక్ష్మదిశేదేన వాగ్దేవీం తాముపాన్మహే’

[స. కం. 1-1]

ఇది నాందీ ప్రాయము; పరస్పరీ స్వరూపకము; ఆశీర్వామస్క్రియా సంకలితము. అగ్నిపురాణమునందు ‘ధ్వనిర్వర్ణాః పదం వాక్య మిక్యేతద్వాఙ్మయం మతమ్’ అని యున్నది. ఇందలి ఒక పాదమును యథాతథముగా భోజదేవుడు గ్రహించెను. వాఙ్మయముగా చెప్పబడిన అంశములను వాగ్దేవికి అర్పిష్ఠానములుగా భోజుడు మార్చెను అంతేకాక, సూక్ష్మదిశేదములతో ఉపాసించుమన్న భావమును కలుపుట చేత భర్తృహరి వాక్యసదీయమునందు తెల్పిన నరా పక్ష్యంతి మధ్యమా వై ఖరీభేదములను జ్ఞాననము చేసెను.

తొలుదొల్ల దోషప్రసంగమునందు భోజుని స్థానమును మతము.

‘దోషాః హేయాః కావ్యే కవీంద్రైర్యే తానేవాదా ప్రవక్ష్యహే’ (స. కం. 1-3). దోషములు హేయములు అన్న భావము నందు ప్రదర్శించెను. హేయము లని యనగా వర్జించదగిన వని యర్థము. ఆనందవర్ధనుడు ధ్వన్యాలోకమునందు శ్రుతి దుష్టాదులను అనిత్య దోషములని చెప్పుచు ‘ధ్వన్యాత్మనేవ శృంగారే తే హేయాః....’ అని యిదే పదమును వాడియున్నాడు. భామహాను దోషయంత్ర మైన కవిత్వము కుకవిత్వ మని అది సాక్షాన్మరణమే యని నిర్ణయించెను. దండి ‘సుందరమైన శరీరము ఒక్కఁ బొల్లిమచ్చతో చెడిపోవును. కావున కావ్యమున నెంత చిన్నదోషమునైన నుపేక్షింపరాదు’ అని ‘తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన’ అని పలికెను. వామనుడుకూడ దోషహానము చేయవలయు వనియే తెలిపెను. కావుననే భోజుడు ‘నిర్దోషం గుణవత్....’ మున్నగు విధముగా దోష ప్రసంగముతోనే కావ్యలక్షణము నిర్దేశించెను. అనంతరుదైన మమ్మటుడు తన కావ్యప్రకాశమునందు ‘తదదోషా శబ్దార్థా సగుణావనలంకృతీ పునః క్వాపి’ అని అదోషత్వమునే ముందుగా పరిగణించుటకు భోజప్రభావమే కారణము కావచ్చును.

ప్రతి పోషకమునకును శరణు కలిపి వ్రాసినందున 'అదోషా' సగుణా సాలంకారం వ
 'అదోషా' (1-11) అని అదోషకమునే ముందుగా పరిగణించెను. అన్ని
 పోషకముల కన్నా అదోషకము ముందు 'అదోషకము' గుణవద్దోషవర్జితము
 అని దోషావసరమును చివరకు చేర్చుకొనెను. అన్నిపురాణమునుండి కావ్యలక్ష
 ణమునందే అదోషకము అవశ్యకమైన దనుట యథార్థము. చివరకు పరిగ
 ణించబడిన అంగము మొదటికి వచ్చుటకు భోజాదు కారణము.

సరస్వతీ కంఠాభరణమునందు పదదోషములు, వాక్యదోషములు, వాక్యార్థదోష
 ములు - అవి మూడు వర్గములుగా దోషములు విభక్తము లయినవి. ఇంతకు
 పూర్వము వ్రాసిన దోషములను వర్గములుగా విభజించినవారిలో మొట్టమొదటి
 వాడు. రెండవవాడు భోజాదు. వామనుడు పద - పదార్థ - వాక్య - వాక్యార్థదోషము
 లని నాలుగు వర్గములు పరిగణించెను. భోజాదు పదార్థవర్గమును పరిశీలించి మిగి
 లిన మూడింటినే గ్రహించెను. ప్రతివర్గమునందు పదునారు దోషములను పరిగ
 ణించెను. చివరిదోషమునందలి అవాంతరభేదములతో కూడినయెడల ఒక్కొక్క వర్గ
 మున ఇరువది నాలుగు దోషము లగును.

పదదోషములు : 1. అసాధువు 2. అప్రయోక్తము 3. కష్టము 4. అవర్థ
 కము 5. అన్వయకము 6. అపప్రసంగము 7. అసమర్థము 8. అప్రతికము 9. క్లిష్టము
 10. గూఢార్థము 11. నేయార్థము 12. వందిగ్ధము 13. విరుద్ధము 14. అప్రయో
 కము 15. దేశ్యము 16. గ్రామ్యము. చివరి దోషము అసభ్యార్థము, అసభ్యార్థాం
 శము, అసభ్యవృత్తిపాతము, అశస్త్రార్థము, అశస్త్రార్థాంతరము, అశస్త్రవృత్తి
 పాతము, పుణ్యావదర్థము, పుణ్యావదర్థాంతరము, పుణ్యావశ్యవృత్తిపాతము అని
 కొన్నిది విధములు.

వాక్యదోషములు : 1. శబ్దపాదము 2. క్రమభ్రష్టము 3. విసంధి 4. పున
 రుక్తిమంశము 5. వ్యాకర్షణము 6. వాక్యవంశీర్థము 7. అపదము 8. వాక్యగర్భకము
 9. తిష్ఠలింగము 10. తిష్ఠవచనము 11. మూలవచనము 12. అధికవచనము
 13. తగ్గవచనము 14. తగ్గరూపము 15. అశరీరము 16. అరీతిమంశము. చివరి
 దోషము శిథిలము, విషమము, కఠోరము; అప్రసన్నము; నేయము, గ్రామ్యము;
 అసమస్తము, అవిద్యుత్తము, అసలంకారము - అవి కొన్నిది విధములు.

వాక్యార్థదోషములు : 1. అపార్థము 2. వ్యర్థము 3. ఏకార్థము 4. నవంశ
 యము 5. అప్రకరము 6. తిష్ఠము 7. అతిమాత్రము 8. పరుషము 9. విరసము

10. హీనోపమము 11. అధికోపమము 12. అనదృష్టోపమము 13. అప్రసిద్ధోపమము
14. విరలంకారము 15. అశ్లీలము 16. విరుద్ధము. చివరిదోషము దేశవిరోధము,
కాలవిరోధము, లోకవిరోధము; యుక్తివిరుద్ధము, భావిత్వవిరుద్ధము, ప్రతిజ్ఞా
విరుద్ధము; ధర్మశాస్త్రవిరోధము, అర్థశాస్త్రవిరోధము, కామశాస్త్రవిరోధము - అని
తొమ్మిది విధములు.

అగ్నిపురాణము అసాధువు, అప్రయోక్తము, ఛాందసత్వము, గూఢార్థము,
విపర్యస్తార్థము, సంశయితార్థము, కష్టత్వము, గ్రామ్యుత్ - అన్న దోషములను పరి
గణించినది. ఛాందసత్వమే భోజాని అప్రతీతము. విపర్యస్తార్థమే అన్యార్థకము.
గ్రామ్యుత్వమును అగ్నిపురాణము వచనాత్, స్మరణాత్, సామ్యాత్ - అని మూడు
విధములు చేయగా భోజాదు అశ్లీలము, అమంగళము, మృతాంతము అన్న మూడు
ప్రాతిపదికలమీద వచనాత్, స్మరణాత్, సామ్యాత్ - లక్షణములుగా మూడేసి భేద
ములు పరిగణించెను. ఇచ్చట భోజాదగ్నిపురాణము నాధారము చేసికొని గ్రామ్యు
త్వభేదములను పెంచి వ్రాసినట్లు స్పష్టము. క్రియాశ్రంశము, విశంధి, పునరుక్తత,
వ్యస్తసంబంధిత, విరుద్ధత - అన్న అగ్నిపురాణదోషములను అశరీరము, వినింది,
పునరుక్తిమంతము - అని గ్రహించెను. వ్యస్తసంబంధితయే వ్యాకీర్ణ, వాక్యసంకీ
ర్ణము లయ్యెను. విరుద్ధత పేరున కట్టి నిలిచినను ప్రత్యక్షమనానాగమప్రమాణము
లను మూడింటి నాధారము చేసికొని తొమ్మిది భేదములు పొందినది. అనర్థక,
క్లిష్ట, నేయార్థములు భామహావాచకరములు. అపుష్టార్థము, అసమర్థము,
దేశ్యము - రుద్రటాకరములు. అరీతిమంతమృభోజకల్పితము. గుణవిపర్యయము
దోష మగుననుట కిది జ్ఞాపకము. శబ్దప్రధాన విపర్యయములు - 1. క్లేషక్షతైధి
ల్యము 2. సమత \times విషమత 3. సౌకుమార్యము \times కఠోరత. ఆర్థప్రధాన విపర్యయ
ములు - 1. ప్రసాదము \times అప్రసన్నము 2. అర్థవ్యక్తి \times నేయార్థము 3. కాంతి \times
గ్రామ్యము ఉభయప్రధాన విపర్యయములు - 1. ఓజస్సు \times అసమస్తము
2. మాధుర్యము \times అనిరూప్యతము 3. భేదార్యము \times అనలంకారము.

దండి కూడ విపర్యయమువలని దోషములను తెల్పెను. కైధిల్యము విషయ
మున తక్కి, తక్కిన అన్నియెడల భోజప్రణాళిక భిన్నముగా నున్నది. భోజాని
అపార్థ, వ్యర్థ, ఏకార్థ, అప్రకమ దోషములకు భామహాను దోహదము చేసెను.
భిన్న, పరుష దోషములు భోజకల్పితములు. అతిమాత్రము, విరలంకారము, విర
లము రుద్రటాని నుండి గృహీతములు. రుద్రటాను అప్రస్తుత రసమును విరసముగా

పరిగణించుటకోపాటు ప్రకృత భవమునకు అతివృద్ధినికూడ విరసదోషముగానే పరిగణించెను. భోజాదు అప్రస్తుత రసత్వమునే విరసముగా గ్రహించెను.

ఇక్కడ ఇంకొక విషయమును చూడవలయును. అనుమాన విరోధమునందు కొంతవ్యతిరేకము వ్రాత ప్రతేదముగా పరిగణించెను. విజయనకు దోషములన్నియు విరోధము నాశ్రయించుకొనియో, అనాచిత్యము నాశ్రయించుకొనియో పుట్టుచున్నవి. ఆ విరోధము పరిహృతమైనయెడల, అనాచిత్యము తొలగినయెడల దోషము తొలగిపోవును. కావుననే దోషములను విత్యదోషము లని, అనిత్యదోషము లని విభజించుట కావనగును. విజయన కే దోషముకూడ విత్యదోషము కాదు. పాత్రాద్యోచిత్యముచేత దోషముకూడ గుణమే యగును.

పై విచారిస్తే గుణవిపర్యయము దోషమైనట్లు, దోషవిపర్యయము గుణమగునా? ఈ ప్రశ్న యొకటి తలయెత్తక తప్పదు. భరతుడు నాట్యశాస్త్రమునందు 'నాటకాశ్రయములయిన యీ దోషములను పండితులు తెలిసికొనవలయును. వీనికి విపర్యయములయిన గుణములు కావ్యములందు కీర్తితములు' అని పలికెను. (ఎతే దోషాస్తు విజ్ఞేయాః..... విపర్యస్తా గుణాః). వామనుడుకూడ 'గుణవిపర్యయాత్మానో దోషాః' అని వచించెను. పై విర్యచనములనుబట్టి గుణవిపర్యయమే దోషమని, దోషవిపర్యయమే గుణమని అనిపించును. కొన్నియెడల అట్లగుట సత్యమేకాని, అది సార్వత్రికము కాదు. కావ్యమునందు గుణదోషముల ప్రవృత్తివి గుర్తించినప్పుడే వాని లక్షణము బోధపడును.

అగ్నిపూజము 'శ్రద్ధేగణవతో దోషః పశ్యానా' మ్మని పదులకు ఉద్విగ్నము కలిగించునది దోషమని విర్ణయించెను. 'యః కావ్యే మహాశీలం వాయా మను గృహ్యోత్తమౌ గుణా' అని కావ్యమునందు గొప్ప పౌంధర్యమును గలిగించునది గుణమని స్పష్టమౌచెను. ఇంకేభాక 'స ష వాచ్యం గుణో దోషాభావ ఏవ భవిష్యతి. గుణా శ్లేషాదయో దోషా గూఢార్థాద్యాః పృథక్కుతాః' అని సందేహవివృత్తివి గావించినది. దోషము లేకపోవుటయే గుణమని చెప్పారు. శ్లేషాదులు గుణములు గూఢార్థాదులు దోషములు. ఇవి భిన్నములు. ఇట్లునుటచేత గుణములును దోషములును స్వతంత్రము లన్న విషయము స్పష్టమైనది.

దండి 'దోషా విపర్యయే తత్ర గుణాః సంపత్తయే తతా' అని 'దోషములు విపర్యయే, గుణములు సంపత్తికి' అని తెల్పెను. వామనుడు 'కావ్యపౌండర్యాక్షేప

‘హేతవ స్త్యాగాయ దోషా జ్ఞాతవ్యాః’ అని ‘కావ్యసౌరదర్శ్య వివర్తికి కారణములు దోషములు, వానిని విడిచిపెట్టుటకై తెలిసికొనవలయును’ అని చెప్పెను. అనంత రులుకూడ ముఖ్యార్థహత్తిని కలిగించువని, అభిరుత్థాప్రతితి కవరోధముగునని, రసో త్పత్తి ప్రతిబంధక మని, కావ్యాసకర్ష హేతువని దోషమునుగూర్చి తెల్పిరి. భోజుడు దోషము హేయమని చెప్పినే కాని, దోషమువలని నష్టమును కంఠోక్తిగా చెప్పుట కానరాదు.

నాట్యకాస్త్ర కర్త వది గుణములను పరిగణించెను. అవి యివి__

‘శ్లేషః ప్రసాదః సమాధి స్వమతా
మాధుర్య మోజః పదసౌకుమార్యమ్
అర్థవ్యవహారతావ
కాంతిశ్చ కావ్యవ్య గుణా ద్దత్తే’

భావహుడు మాధుర్యము, ప్రసాదము, ఓజస్సు - అన్న మూడు గుణము లను మాత్రమే తెలిపెను. దండికూడ భరతుడు చెప్పిన వదిగుణములనే పేర్కొనెను.

‘శ్లేషః ప్రసాదః సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా
అర్థవ్యక్తి రుదారత్వ మోజః కాంతి సమాధయః’

వామనుడుకూడ పైనున్న వదిగుణములనే పరిగణించెను. ‘విశిష్టా పదరచనా రీతిః విశేషో గుణాత్మా’ అని వానికి విశిష్టతను సంపాదించెను. విశిష్టమైన పద రచనకు రీతి యనిపేరు. గుణములను కలిగియుండుటయే విశిష్టత. ‘కావ్యాత్మ రీతి’ యని పరిగణించిన వామనుడు గుణములను అవశ్యాంగములుగా పరిగణించు చున్నాడనుట స్పష్టము. అంతేకాక వీనిని శబ్దగుణములని అర్థగుణములని కూడ విభజించెను గుణములకు ఒకవైపు రసముతోను, మరొకవైపు పాకముతోను ముడి పేసెను. అంతేకాక ‘కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః’ కావ్యశోభను కలి గించు ధర్మములు గుణములని, ‘తదతిశయహేతవస్త్యలంకారాః’ ఆశోభ అతిశ యించుటకు హేతువులు అలంకారములని, గుణములకు అలంకారములకు నడుమ నున్న భేదమును తెల్పెను. గుణములు నిత్యములని అవి లేనియెడల కావ్యమునకు శోభ కలుగదనికూడ నిర్ణయించెను, అలంకారములకంటె గుణములకే ప్రాధాన్యము నొనగెను.

అనందవర్ధనుడు మాధుర్యము, ప్రసాదము, ఓజస్సు - అన్న మూడింటిని రసగుణములుగాను; శ్లేషాదులను శబ్దారగుణములుగాను పరిగణించెను. అభినవగుప్తుడు గుణములను, అలంకారములను కూడ చిత్రకర్మతో పోల్చి 'చిత్రకర్మ ప్రతిమ మలంకార గుణవివేకనమ్' అని వల్కించు. అయినప్పటికిని అర్థగుణమునకు రసాభివ్యక్తి హేతుత్వము కలదని, 'పదనస్యేవ చందః' అన్నట్లు వస్తంతరగ్రహణము అలంకారమని తెల్పెను. గుణభూషణము కావ్యము కాదని, అలంకారము లేకపోయినను కావ్యము కావచ్చు నని గుణప్రధాన్యము నుగ్గడించెను.

భోజదేవుడు గుణవివేచనా ప్రారంభమునందే 'అలంకృత మపి శ్రవ్యం న కావ్యం గుణవర్జితమ్ । గుణయోగ స్తయోర్మూఢోఽగుణాలంకారయోగయోః' (1-59) అని గుణాలంకార యోగములలో గుణయోగము యొక్క ప్రాధాన్యమును వెల్లడించెను. గుణమెందువలన ముఖ్యమైనదో సరస్వతి కంఠాభరణమునందు కంతో క్తముగా ప్రసక్తము కాలేదు. లక్షణలక్ష్యములనుబట్టి యాహించుకొనవలసినదే. భోజదేవుడు గుణములను, బాహ్యగుణములు, ఆభ్యంతరగుణములు, వెశేషిగుణములు-అని మూడు వర్గములుగా విభజించెను. ఇవియే శబ్ద అర్థ-దోషగుణము లని కూడ వాడుక నొందినవి. ఇవి మరల ఒక్కొక్కటి యిరువది నాలుగు విధములు.

బాహ్యగుణములు : 1. శ్లేషము 2. ప్రసాదము 3. సమత 4. మాధుర్యము 5. సౌకుమార్యము 6. అర్థవ్యక్తి 7. కాంతి 8. ఉదారత్వము 9. ఉదాత్తత 10. ఓజస్సు 11. బౌద్ధిత్వము 12. ప్రేయస్సు 13. సుశబ్దత 14. సమాధి 15. సూక్ష్మత 16. గాంభీర్యము 17. విస్తరము 18. సంక్షేపము 19. సమ్మితత్వము 20. భావికత్వము 21. గతి 22. రీతి 23. ఉక్తి 24. ప్రౌఢి.

అగ్నిపురాణకర్త శబ్దగుణములుగా శ్లేషము, గాంభీర్యము, సుకుమారత, ఉదారత - అనువానిని; అర్థగుణములుగా మాధుర్యము, ప్రౌఢి - అనువానిని; ఉభయగుణముగా ప్రసాదమును తెల్పెను. భోజాని గుణములలో ఏడు పురాణోక్తములే. భరతుడును దండియు చెప్పిన వది గుణములు కాక మిగిలినవానికి ఆకరములను అన్వేషితము. గాంభీర్యము, ప్రౌఢి అగ్నిపురాణాకరములు.

బౌద్ధిత్వము - గాఢబంధముండుట. ఇదేలక్షణమును వామనుడు 'గాఢ బంధత్వ మోజః' అని ఓజోగుణమునకు చెప్పెను. భోజాడు దండి ననుసరించి 'ఓజః సమాస

భూయస్వమ్' అని నిర్ణయించెను. కావున వామనుని లక్షణమును గ్రహించి 'భౌరి త్వమ్' అను గుణమును కాను స్వయముగా కల్పించెను.

ప్రేయస్సు - చాటూక్తియందుండెడి ప్రియతరాభ్యాసము. దండి ప్రేయోఽలంకారమునకు 'ప్రేయః ప్రియతరాభ్యాసమ్' అని లక్షణము చెప్పెను. భోజాదు దీని వలంకారముగా కాక గుణముగా నిర్ణయించు నభిప్రాయముతో ఇచ్చట చేర్చెను.

సుశబ్దత - 'వ్యుత్పత్తిః సుప్తిజామ్' నామవాచక క్రియావాచకముల వ్యుత్పత్తి యే సుశబ్దత. వ్యాకరణానురూపములయ్యును, ప్రహతములుకాక నవ నవోన్మేషయంతములయిన శబ్దముల నుపయోగించు నేర్పు సుశబ్దత. కావుననే భోజాదు దీనిని కావ్యగుణములలో చేర్చెను.

సూక్ష్మత - 'అంతస్సంజల్పరూపత్వం శబ్దానామ్' అని లక్షణము. ఇది భోజాని సృష్టియే. అంతస్సంవాదిత్వము గల పదములు మహోత్తమ భావమును సంగ్రహముగా చెప్పగలిగియుండును. పైకి నిర్విశిష్టముగా తోచినప్పటికి భావుకుని భావనకు పుష్టిని కూర్చు గుణముకలది సౌక్ష్మ్యగుణము.

విస్తరము - 'వ్యాసేనోక్తిః' విస్తరించి చెప్పుట యని యర్థము. వామనుడు 'అర్థస్యప్రాధి రోజుః' అని సూత్రించి 'పదార్థే వాక్యవచనం వాక్యార్థే చ పదాభిధా ప్రాధి ర్వాస సమాసౌ చ సాభిప్రాయత్వ మన్య చ' అని వివరించెను. 'పదార్థే వాక్యవచనం వ్యాసః' అన్నది ఒక భాగము. పదముయొక్క అర్థమును చెప్పుటకు ఒక వాక్యమునే చెప్పుట వ్యాసము. ఇచ్చటి వ్యాసశబ్దమునే గ్రహించి భోజ దేవుడు 'వ్యాసేనోక్తిః' అని నిర్వచించెను. తక్కువ విషయమును విస్తరించి చెప్పుటకూడ ప్రాధియే. కావుననే భోజదేవుడు విస్తరగుణమును కల్పించెను.

సంక్షేపము - 'సమాసేనాభిధానమ్' సంగ్రహించి చెప్పుట యని యర్థము. ఇది పై విస్తరమునకు ఐవర్యయమయ్యు గుణమే యగుచున్నది. 'వాక్యార్థే చ పదాభిధా సమాసః' అని వామనుడు వాక్యార్థమును పదముచేత చెప్పుట సమాసముగా నిర్ణయించెను. ఇట్లు చెప్పుట ప్రాధియే. కావుననే భోజదేవుడు దీనినికూడ గుణ వర్గమునందు పరిగణించెను.

సమ్మితత్వము - 'యావదర్థ పదత్వమ్' అర్థమునకు తగినంతమాత్రమే పద ముండుట యని యర్థము. 'శబ్దార్థౌ సమాత్' అన్నప్పుడే యీ సమ్మితత్వము

సంతాపితము. కాళదాసు 'వాగ్ధావివ సంశ్చక్తై వాగర్థ ప్రతిపత్తయే' అన్నప్పుడు సమ్మితత్వము అంతర్నిహితమై యున్నది. త్రాసునందలి సిద్ధిలు సమానముగా తూగివట్లు శబ్దమును అర్థమును హెచ్చుతగ్గులు లేకుండ తూగుటయే యిది. దీనిని గుర్తించి గుణముగా పరిగణించి శ్రేయము భోజానికి దక్కినది.

భావికత్వము - 'భావతో వాక్యవృత్తిః' భావవివశత్వముతో వచించుట యని యర్థము. గుణములు రసాంగములు అయా రసములకు భావములకు తగినట్లుగా వాక్యవృత్తి యుండుటయే భావికత్వము. దీనిని భోజాదేవుడే కల్పించెను

గతి - 'క్రమో యః స్యాదరోహవరోహయోః' ఆరోహవరోహములక్రమ మని యర్థము. వామనుడు 'ఆరోహవరోహనిమిత్తం సమాధి రాభ్యాయతే' అని సూత్రించి 'ఆరోహవరోహ క్రమః సమాధిః' అని వృత్తి వ్రాసెను. భోజా దీ లక్షణమునే గ్రహించి క్రొత్తపేరు పెట్టెను. వామనుని శబ్దగుణమైన సమాధియే 'గతి'యై సరస్వతీ కంఠాభరణమునందు స్థితి కల్పించుకొన్నది.

రీతి - 'ఉపక్రమస్య నిర్వాహః' మొదలుపెట్టిన రీతి (పద్ధతి)ని కొవ సాగించుట యని యర్థము. వామనుడు 'మార్గాభేదః సమతా' అని సూత్రించి వృత్తి యందు 'యేష మార్గేణోపక్రమః తస్య అత్యాగః ఇత్యర్థః' అని స్పష్టముచేసెను. ఇచ్చటి ఉపక్రమ పదమునే గ్రహించి భోజాడు రీతిగుణమును క్రొత్తగా నిర్మించెను.

ఉక్తి - 'విశిష్టా భజితః' విశిష్టమయిన వచోభంగి యని యర్థము. చెప్ప వలసిన విషయమును స్పష్టముగా వాచ్యముచేయుట సాధారణభంగి. అది నిత్య వ్యవహారమునందును, కావ్యవ్యవహారమునందును వివేచనములే. ఇట్లుకాక ఒక విశిష్టతతో కూడిన భంగియే ఉక్తి యగును. కుంతకుని పక్రొక్తినే భోజరాజా ఉక్తి యనుపేర గుణములలో చేర్చెను. 'పక్రొక్తిరేవ వైదగ్ధ్యభంగీభజితీ రిత్యు చ్యతే' అన్న కుంతకుని నుండి వైదగ్ధ్యభంగీ భజితీని గ్రహించి 'విశిష్టాభజితః' అని భోజాడు మార్చెను

ప్రౌఢి - 'ఉక్తేః ప్రౌఢః పరిపాకః'. ఉక్తియొక్క ప్రౌఢమైన పరిపక్వత యని యర్థము. ఇచ్చటి పాక శబ్దము సాహిత్యకావ్య ప్రసిద్ధమైన సంజ్ఞ. వాక్య పరిపాకమునకు ప్రౌఢి యనిపేరు. ఈ ప్రౌఢిని నారికేళ సహకార ముద్వీకా పాక ములలో దెనికేని అన్వయింపవచ్చును. పాకమా సమర్థముగా నుండుటయే ప్రౌఢి.

వామనుడు అర్థగుణమైన ఓజస్సును తెల్పుచు ప్రౌఢి శబ్దమును వాడెను. దానికిని దీనికిని సంబంధము లేదు. ఇది భోజాని స్వతంత్ర సృష్టి.

వామనుడు తాను మొదటచెప్పిన పది గుణములనే శబ్దగుణములుగా, అర్థగుణములుగా వేరువేరుగా పరిగణించెను. భోజాడు తాను శబ్దగుణములుగా చూపిన యిరువది నాలుగింటినే వాక్యార్థగుణములుగా క్రొత్త నిర్వచనములతో క్రొత్త లక్ష్యములతో ప్రదర్శించెను.

శ్లేష - 'సంవిధానే సుసూత్రతా' సంవిధానమునందలి సుసూత్రత యని యర్థము. సంవిధాన మనగా కార్యనిర్వహణ విధాన మని భావము. వామనుడు 'ఘటనా శ్లేషః' అని సూత్రించి క్రమకౌటిల్యానుల్పణత్వోపపత్తియోగో ఘటనా' అని వివరించెను. అదే భావమును కంఠాభరణము వ్యక్తముచేయుచున్నది. లక్షణ రూపము మారినను గుణము క్రొత్తది కాదు.

ప్రసాదము - 'ప్రాకట్య మర్థస్య' అర్థమునకు ప్రకటత్వము కలుగుట యని యర్థము. వామనుడు 'అర్థవైమల్యం ప్రసాదః' అని సూత్రించెను. స్వచ్ఛత్వము ప్రకటత్వముకంటె భిన్నము. భోజాడు వృత్తియందు చెప్పినదానినిబట్టి 'అనుక్తస్య ప్రాకట్య మర్థస్య' అనికూడ గ్రహింపవలయును. వాచ్యము కాకపోయినప్పటికి ఇతర వర్ణననుబట్టి ప్రకట మగుటయే ప్రసాదలక్షణము. ఇది భోజాని సృష్టి.

సమత, సౌకుమార్యము, అర్థవ్యక్తి, కాంతి వామనుని లక్షణముల ననుసరించిని.

భోజాని ఉదారత, ఉదాత్తత అన్న గుణములకు దండి ఉదాత్తాలంకారము ఆకరము. దండి 'ఆశయస్య విభూతేర్వా యన్మహాత్వ మనుక్తమమ్' ఉదాత్తం నామ తం ప్రాహు రలంకారం మహీషిణః' అని లక్షణము తెల్సెను. 'విభూతేర్మహాత్వమ్' వేరుచేసి భోజాడు 'భూత్యుత్కర్షః ఉదారతా' అని ఉదారతను గుణముగా ప్రతిష్ఠించెను; 'ఆశయస్య మహాత్వమ్' వేరుచేసి 'ఆశయస్య య ఉత్కర్ష స్తదుదాత్తత్వ మిష్యతే' అని ఉదాత్తతకు గుణప్రతిపత్తి కల్పించెను.

మాధుర్యము - 'క్రోధాదా వవ్యతీవ్రతా' క్రోధము మున్నగువానియందు కూడ తీవ్రత్వము లేకపోవుట యని యర్థము. వామనుని మాధుర్యమునకు 'ఉక్తివైచిత్ర్యము' లక్షణము. కావున ఈ రెండింటికిని పోలిక లేదు. నాట్యకావ్యము 'సర్వా

వస్తా విశేషేను దీప్తేను లలితేను చ । అనుల్పణత్వం చేష్టాయాం మాధుర్య మితి క్తిరితమ్' అని తెల్పినది. శీవమైన దళయందుకాని, మృదువైన దళయందుకాని చేష్టారూపమున నుద్రేకమును చూపకుండుట మాధుర్యమని భావము. భోజాడు నాట్యకాత్ర ప్రభావముతో మాధుర్యమును కల్పించియుండును.

ఓజస్సు - 'స్వాధ్యవసాయస్య విశేషోఽర్థేషు' కార్యములందు తప నిశ్చయముయొక్క విశేష మని యర్థము. సాధారణమైన స్వాత్మవిశ్వాసమునకే ఓజస్సు అనిపేరు. ఇది భోజకల్పితము.

ఔర్జిక్యము - 'రూఢాహంకార మౌర్జిక్యమ్' రూఢమైన అహంకారమే ఔర్జిక్యమని యర్థము. భావహాడు 'ఊర్జస్వీ' యన్న యలంకారమునందు రూఢాహంకారమునే పొందువలెచెను. లక్షణము సుస్పష్టముగలేదు. ఉదాహరణమిది - 'పార్థుని కొరకు తిరిగి వచ్చితివా; కర్ణుడు రెండుసార్లు ప్రయోగించునా, శల్యా అని పాము తొలగింపబడినది.' నాగత్నమును పార్థునిపైకి విడువగా అది గురితప్పినది. తిరిగి కర్ణుని చేరుకొన్నది. ఒకే యత్నమును రెండుమారులు ప్రయోగించుట కర్ణుని అహంకారమునకు ఆఘాతమే. కావుననే అతడు దానిని స్వీకరింపలేదు. ఈ యలంకారమే భోజాని ఔర్జిక్య గుణమునకు ఆకరమై యుండవచ్చును. దండి కావ్యాదర్శమునందు 'ఊర్జస్వీ రూఢాహంకారమ్' అని యిదే లక్షణమును తెల్పెను.

ప్రేయస్సు - 'అర్థేష్వభీష్టతా' అర్థములయందలి అభీష్టత యని యర్థము. భావహాని ప్రేయోలంకారమే యిచ్చుట ప్రేయోగుణమయినది. భావహాని లక్ష్యమిది - 'అద్య యా మమ గోవింద జాతా త్వయి గృహగతే కాలేనైషా భవేత్ప్రీతిస్తవైవాగమనాత్పునః'. నీవు మాయించితి వచ్చుటచేత ఈనాడు నాకు కలిగిన ప్రీతి మరల నీ యాగవసముచేత నాకు కలుగునుగాక - అని ప్రీతిప్రాప్తియందలి అభీష్టతయే యిందు వర్ణితము.

సుశబ్దత - 'అదారుజార్థ వర్యాయో దారుజేషు' దారుణములందు అదారుజార్థ వర్యాయములను వాడుట యని యర్థము. వామనుడు 'అపారుష్యం సౌఖమార్యమ్' అని సౌఖమార్యమును పేర్కొనెను. భోజాడు 'సుశబ్దత' పేరుతో అదే గుణమును పేర్కొనెను.

సమాధి - 'వ్యజాపలంబవమ్'. మిష యారాగముగా చేసికొనుట యని యర్థము. సమముగా ఆధాసము చేయుట సమాధి. ఒక నెపమును కప్పుకొని ఒక వని నిర్వర్తింపవట్లు చెప్పిన సమాధి యగును. ఇది భోజాని వృద్ధి.

గాంధీర్యము, వివరము, సంక్షేపము, సమ్మితత్వము, భావికత్వము, గతి, రీతి, ఉక్తి, ప్రాధి - పూర్తిగా భోజకల్పితములు.

ఇప్పుడింక గుణములలో మూడవవర్గమైన వైశేషికగుణములను చూతము. భామహాద్యాలంకారికులు దోషప్రకరణమునందే కొన్ని దోషములు గుణములగుటను ప్రస్తావించి లక్ష్యములు ప్రదర్శించిరి భోజుడు వానిగురించి అచ్చట చెప్పకుండ, గుణవివేచన యందు విపులముగా చర్చించెను. దోషములే గుణములైనప్పుడు వైశేషిక గుణము లగును. పదదోషములు 24, వాక్యదోషములు 24, వాక్యార్థ దోషములు 24. వాని నన్నింటిని దోషదూరములను గావించి, యిచ్చట వైశేషిక గుణములుగా ప్రదర్శించుట జరిగినది. దోషములు దోషములైనప్పుడు హేయములు. కాని కవి తన ప్రతిభచేత, కౌశలముచేత దోషములనుకూడ గుణములుగా మార్చు కొని కావ్యసౌందర్యము వినుమడింపజేయగలుగును. పాత్రవిశేషమునుబట్టి, అవస్థా విశేషమునుబట్టి, స్థానకాల దేశాదికమునుబట్టి, అనుకృతినిబట్టి, మరి యెన్నో విధములుగా దోషములు నిర్దోషము లగును. భోజనివలె మరి యెవ్వరు నింత విస్తృతముగా దోషగుణములను గురించి తెలుపలేదు. భామహాడు, దండి, వామనుడు, రుద్రటుడు మున్నగువారి నుండి తన కుపయోగపడు లక్షణములను, కొన్నియెడల లక్షణశ్లోకములను, ఉదాహరణ పద్యములను కూడ దారాళముగా గ్రహించెను. అయినప్పటికి భోజుడు ప్రదర్శించిన నిర్మాణమార్మికత్వము శ్లాఘనీయము. లక్షణ శ్లోకము (వాక్యము), లక్ష్యము, వృత్తి - ఆ గ్రంథముంతయు ముప్పేటగా అల్లు కొని యున్నవి. ఇక్కడ ప్రదర్శితములైనన్ని ప్రాకృత పద్యములు మరి యే అలంకారగ్రంథము నందును కానరావు. ఆకరములు తెలియని సంస్కృత ప్రాకృత పద్యము లెన్నో యిచ్చట విక్షిప్తములై రక్షితములై యున్నవి. దండి వామనుల గ్రంథములలో పాదమో, పాదాంశమో యుండగా - భోజుడు పూర్తి పద్యమునే సాధారణముగా ప్రదర్శించును. వారి గ్రంథములనుబట్టి తానే పూర్తి పద్యములను రచించెనో? మూలగ్రంథములనుండి పూర్తిపద్యములను తా నుద్ధరించెనో? ఆ గ్రంథములు పెక్కులు అలభ్యములు.

సరస్వతీ కంఠాభరణము తానిచ్చిన నిర్వచనమున కనుగుణముగా దోషములను గుణములను వివేచన చేసిన పిమ్మట అలంకార వివేచనను ప్రారంభించినది. బాహ్యములు, ఆభ్యంతరములు, బాహ్యభ్యంతరములు నైన అలంకారములను శబ్ద

అలంకారములని, అర్థాలంకారములని, ఉభయాలంకారములని పరిగణించెను. అందు శబ్దాలంకార వివేచనకు ద్వితీయపరిచ్ఛేదము పూర్తిగా వినియు క్రమమైనది.

‘యే వ్యుత్పత్త్యాదినా శబ్ద మలంకర్తు మిహ క్షమాః
శబ్దాలంకారసంజ్ఞా స్తే జ్ఞేయా జాత్యాదయో బుధైః’

అని శబ్దాలంకార నిర్వచనమును భోజుడు ముందుగానే చెప్పెను. శబ్దము నలంకరించుటకు నమర్థములే నవి శబ్దాలంకారము లని భోజు నిర్దేశము. శబ్దాలంకార మన్న నమానము ‘శబ్దమూలమయిన అలంకారము’ అన్న వ్యుత్పత్తితోనే పెక్కుర వ్యవహారము నందున్నది. ఇందువల్ల నే శబ్దపరివృత్తిని నహింపనివి శబ్దాలంకారములని, శబ్దపరివృత్తిని నహించునవి అర్థాలంకారములని వివేచనచేయుట కొన్నియెడల జరిగినది. ‘అన్వయ వ్యతిరేక భావము’ ఇచ్చట అనుసంధిత మగుచున్నది. ఇందు అలంకారము శబ్దమూలమై మరిదేనినో అలంకరించుచున్నది. ఇందున్న అసంబద్ధతను గుర్తించి కొందరు ‘అశ్రయాశ్రయభావము’ నాశ్రయించిరి. అశ్రయము శబ్దమైనపుడు అది శబ్దాలంకార మగును; అర్థమైనపుడు అర్థాలంకార మగును. ఇచ్చట అలంకారమే అశ్రయి. దీనినిబట్టియే ‘యద్వైచిత్ర్యత్యక్తము’ పొడచూపవది కవి దేనికై తన ప్రతిభను ప్రదర్శించునో అదియే అలంకార భూమి. వైచిత్ర్యమే అలంకారము. ఇట్లు అలంకారశబ్ద నిర్వచనము తిన్నభూమి కలను ధరించినది.

భోజుని నిర్వచనము స్పష్టముగా నిర్దిష్టముగా నున్నది. ‘శబ్దార్థ మూర్తి రాఖ్యాకౌ’ అని విద్యానాథుని నిర్ణయము. శబ్దార్థములే తనువై నప్పుడు అలంకారములు తనువునుగాక మరి దేని నలంకరించును? ఈ విషయమును విస్పష్టమయిన దృష్టితో చూచి, నమగ్రముగా సమాలోచనముచేసి చక్కని నిర్ణయము తీసికొన్నవాడు భోజదేవుడు.

సరస్వతి కంఠాభరణమునందు 1. జాతి 2. గతి 3. రీతి 4. వృత్తి 5. చాయ 6. ముద్ర 7. ఉక్తి 8. యుక్తి 9. భజితి 10. గుంపన 11. శయ్య 12. పరితి 13. యమకము 14. శ్లేషము 15. అనుప్రాసము 16. చిత్రము 17. వాకోవాక్యము 18 ప్రహేలిక 19. గూఢము 20. ప్రశ్నోత్తరము 21. అర్థేయము 22. శ్రవ్యము 23. ప్రేక్ష్యము 24 అభివీతి- అని యరువదినాలుగు శబ్దాలంకార తేదములు నిరూపితము లయినవి.

భరతుడు నాట్యశాస్త్రమునందు 'యమకము' నొక్కదానినే పేర్కొనెను. అదియే పది ప్రభేదములతో ప్రదర్శింపబడినది. భామహానుజుడు అనుప్రాసను యమకమునకు జోడించెను. 'సౌశబ్ద్యము' అనుపేర మరొక శబ్దాలంకారమును పేర్కొని 'అతిశేతే హ్యలంకార మన్యం వ్యంజనచారుతా' అని వ్యంజనచారుత్వమే యితరాలంకారముల నతిశయించునని ప్రకటించెను. అంతేకాక రూపకాదులను బాహ్యాలంకారము లని, సౌశబ్ద్యమునే అంతరాలంకార మని ప్రకటించెను. (భోజాని వర్గీకరణము దీనికి విరుద్ధము). మొత్తముమీద భామహానుజుడు శబ్దాలంకారములను మూడింటిని మాత్రమే పరిగణించె ననుట స్పష్టము. దండి సౌశబ్ద్యమునుగూర్చి ప్రస్తావించలేదు. అనుప్రాస, యమకము, చిత్రము అన్న మూడింటిని శబ్దాలంకారములుగా పరిగణించెను. ఉద్భటుడు పునరుక్తపదాభాస మన్న శబ్దాలంకారమును చేర్చెను. శ్లేషను శబ్దాలంకారముగా కూడ పరిగణించెను. పూర్వ్యులం దింత పరిమితముగా నున్న శబ్దాలంకారములు భోజాని సృష్టిలో పరిణతములై సంఖ్యను పెంచుకొన్నవి.

భోజుడు చూపిన శబ్దాలంకారముల పేరులు కొన్ని సాహిత్యశాస్త్రమందు పరిచితములే. యమకము, శ్లేషము, అనుప్రాసము, చిత్రము - అన్నవి పైని ప్రవృత్తములయిన శబ్దాలంకారములే. జాతి స్వభావోక్తికి వ్యాయముగా కొందరి కిష్టము. రీతి, వృత్తి కావ్యాంగములుగా ప్రసిద్ధములు. గతి, ఉక్తి గుణములుగా ఇందే చెప్పబడినవి; ఉక్తి నిర్వచనమున భణితి ప్రయుక్తము. పదచ్ఛాయ, పాదచ్ఛాయ మున్నగు విధముగా అన్యకవుల అనుకరణమును చెప్పునప్పుడు ఛాయాశబ్దమునకు ప్రయోగమున్నది. పద్యమువలదు కవి తన పేరునుగాని, వృత్తము పేరునుగాని, కృతిభర్తపేరునుగాని యిముడ్చును. ఇది ముద్రాలంకార మనిపించుకొనుచున్నది. శయ్య పదముల అనోన్యమైతికి వంజు. కాని యిచ్చట జాత్యాది పదములు భిన్నార్థములలో, విశిష్టముగా ఉపయుక్తము లయినవి. ఇప్పు డొక్కొక్క యలంకార విశేషమును పరిశీలింతము.

1. జాతి - ఇది భాషాచిత్తము నాధారము చేసికొన్నది. శుద్ధ, సాధారణ, మిశ్ర, సంకీర్ణ, అనన్యగామిని అని ఆరువిధములు. శుద్ధ సంస్కృత, ప్రాకృత, మాగధ, పైశాచీ, శౌరసేన్యభంశములుగా ఆరుభేదములు కలిగి సంస్కృత ప్రాకృతాది భాషల కేకరూపత యున్నది సాధారణ. ఇది అనంత భేదములను కలిగి యుండవచ్చునని తెల్పి, సంస్కృతప్రాకృతములకును, సంస్కృత పైశాచికములకును లక్ష్యములు ప్రదర్శించెను. భిన్నభాషలను ఒకే పద్యమునందు వరసింహ

రూపమువలె వాడిన మిత్ర. భిన్నభాషలను తిలకండులములవలె కలిపి వాడిన సంకీర్ణ. నగము సేంస్కృతములో తెల్పి మిగిలిన నగమును ప్రాకృతములో పూరకముగా చెప్పినయేదల అనన్యగమిని. అనశబ్దములతో కూడిన భాష అపభ్రంశ. ఇది అనుకరణమందు జాతిభేదముగా అలంకారమగును. ఈ వందర్పముననే గ్రంథకర్త భిన్నరచనలకు, భిన్నదేశీయులకు, భిన్నావస్థలకు ఇష్టములయిన యోగ్యములయిన భాషలను సర్వములను.

2. గతి - అర్థాచిత్యాదులనుబట్టి పద్యగద్య మిత్రమైన కావ్యప్రక్రియ గత్యలంకార మగును. ఆదిశబ్దముచేత రూపాచిత్యము, పాత్రాచిత్యము, విషయాచిత్యము మున్నగు వానివికూడ గ్రహింపవలయును. ఒక విషయమును పద్యమునందు తెల్పినపుడే శబ్దములు పొందికగానుండి అందము నొందును. ఒక సంభాషణము గద్యమునందే పొందికగానుండి శబ్దములకు సౌందర్యము వంధావించును. కొన్ని యేదల చంపువే యింపుగా నుండి శబ్దములకు సౌంపులు దిద్దును. కావుననే 'యథామతి యథాశక్తి యథాచిత్యం యథారుచి' కవే: పాత్రస్య చైతన్య ప్రయోగ ఉప పద్యతే' అని భోజుడు నిర్ణయించెను.

'గమనము' అన్న అర్థమునుబట్టి భోజుడు గత్యలంకారమును 1. ద్రుత 2. విలంబిత 3. మధ్య 4. ద్రుతమధ్య 5. ద్రుతవిలంబిత 6. మధ్యవిలంబిత - అని ఆరువిధములుగా పరిగణించెను. కొన్ని కొన్ని చందస్సులు కొన్ని గతుల యందే నడచును. కావున చందభాచిత్యము వారతము చేసికొనియే యీ విభాగము సాగినది. గద్యమునందు, చంపువునందుకూడ గతివి గమనింపవచ్చును. కవి ప్రతిభా కుతూహలముతో గతికి హేతువులు. సందర్భమును పురస్కరించుకొని గ్రంథకర్త వృత్తజాతి భేదములను, గద్యభేదములనుకూడ స్పృశించెను.

3. రీతి - కావ్యాంగముగా ప్రసిద్ధమయిన రీతినే భోజుడు శబ్దాలంకారముగా పేరిగణించుచున్నాడు. 'చక్రేష్టావదరచనా రీతిః' అన్న హనుమని విశ్వచనము భోజినికి వమ్మతమే. వైదర్య, గాఢీయ, పాంచాలి - అవి మాడు రీతులనే పేర్కొనెను. భోజుడు రుద్రణుని నుండి 'లాటీయ'ను గ్రహించి అవంతి, చూగధి - అని మరి రెండు తాను కల్పించెను. హనుమతు చూపిన విర్యజీవములనే తన ప్రణాళిక కనుకూలముగా నవరించి ప్రదర్శించెను. మిగిలింపవాని విర్యజీవములను తాను కల్పించెను.

4. వృత్తి - కావ్యాంగముగా ప్రసిద్ధమయిన వృత్తినే భోజాడు శబ్దాలంకారముగా పరిగణించుచున్నాడు. మనస్సుయొక్క వికాసమునందును, విక్షేపమునందును, సంకోచమునందును, విస్తరమునందును వర్తించజేయునది వృత్తి అని భోజాని నిర్వచనము. 'వర్తయతే ఇతి వృత్తిః' అన్న వ్యుత్పత్తిని గ్రహించినట్లు స్పష్టము. భరతుడు రసోచితమైన అర్థవ్యవహారమును వృత్తియని తెల్పి కైశికి, ఆరభటి, భారతి, సాత్త్వితి అని నాలుగు భేదములను తెలుపగా భోజాడు మధ్యమారభటి, మధ్యమ కైశికి అని మరి రెంటిని చేర్చెను. సుకుమార్థము సందర్భము కలది కైశికి. ప్రౌఢార్థసందర్భము కలది ఆరభటి. సుకుమార్థము కలిగి కోమలప్రౌఢ సందర్భముకలది భారతి. ప్రౌఢార్థము కలిగి కోమల ప్రౌఢసందర్భము గలది సాత్త్వితి. సుకుమార్థము కలిగి ప్రౌఢసందర్భము కలది, ప్రౌఢార్థము కలిగి సుకుమార సందర్భము కలది - ఏమి కావలయును? ఈ ప్రశ్నకు సమాధానముగానే మధ్యమకైశికి, మధ్యమారభటి వృత్తులు కల్పితము లయినవి. 'అర్థసందర్భ'మని నిర్వచనమునందు భోజాడే చెప్పుచుండుటచేత, 'అయినచో అర్థాలంకారములు కావలయును కాని శబ్దాలంకారము లగుట యెట్లు?' అని ఒక ప్రశ్న. అర్థమువేరు. సందర్భము వేరు. శబ్దరచనకే సందర్భమనిపేరు. ఆయా యర్థము లాయా సందర్భముల నందగింపజేయుటచేతనే వృత్తి శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

5. చాయ - 'అన్యోక్తీనా మనుకృతి శ్చాయా' అని నిర్వచనము. అనుకరణాచిత్యమే దీని కాధారభూమి. లోకోక్తులవగా సామెతలని, జాతీయము అని అర్థము. అట్టి లోకోక్తులను కావ్యమునం దనుకరించిన లోకోక్తిచ్ఛాయ యగును. అనంతరకాలమున లోకోక్తియే యలంకారముగా ప్రతిష్ఠనొందినది. భేకు లవగా పండితులు. పాండిత్య సంపన్నమైన ఉక్తి చేకోక్తి. దానిని కావ్యమునం దనుకరించిన చేకోక్తిచ్ఛాయ యగును. అనంతరకాలమున చేకోక్తికూడ ప్రత్యేకముగా అలంకారముగా ప్రతిష్ఠ నొందినది. ఇంక మిగిలినవి అర్పకోక్తి, ఉన్మత్తోక్తి, పోటోక్తి, మత్తోక్తి అనువాని కనుకరణములు. ఇవికూడ తరువాతికాలమున స్వభావోక్తిగా సమారూఢము లయినవి.

6. ముద్ర - 'సాఖిప్రాయస్య వాక్యే యద్వచసో వివేకనమ్' అని నిర్వచనము. వాక్యమునందు సాఖిప్రాయమైన వాక్కును వివివేకముచేయుట అని అర్థము. కవినామాది వివివేకమునకు ముద్ర యన్నపేరు ప్రసిద్ధముగా నున్నదే. అనంతర కాలమున అది ముద్రాలంకారముగా రూఢమయినది. భోజాడుకూడ అదే యఖిప్రాయ

ముతో 'ముద్ర' అని వాడెను. కాని యిచ్చట కవినామాదికము కాక సాఖిప్రాయ వచనము వివివిష్టము కావలయునని చెప్పుట విశేషము. ముద్రాలంకారముకూడ పద, వాక్య, విభక్తి, పదవ, సముచ్చయ, సంవృత్తిభేదములచేత ఆరువిధములు. ఇచ్చట ముద్రాలంకారము ధ్వనిభేదములనే వెల్లడించుచున్నదిని రత్నేశ్వరుడు తన వ్యాఖ్యయందు తెల్పెను. భోజాదే తవవృత్తియందు 'గణవృత్తివ్యపాశ్రయేణ' 'సాఖిప్రాయ సంవృత్తికరణాత్' మున్నగు విధముగా ధ్వని సంబంధమును తెలియ జేసెను. అయినప్పటికి వింతటి యఖిప్రాయము వాక్యగర్భమునం దిమిడింపబడి తదన్విత్యనిలయములైన పదవాక్యాదులకు సౌందర్యమును నందించుచున్నది కావున శబ్దాలంకారమే యని భోజహృదయము.

7. ఉక్తి - దీనికి 'వాక్కు' అని మాత్రమే యర్థము స్వభావోక్తి, ప్రకోక్తి, గూఢోక్తి, ప్రాఢోక్తి మొదలయిన యలంకారములలోని శబ్ద మిదే. భోజాదు విధి, విషేదము, అధికారము, వికల్పము, వియమము, పరిసంఖ్య - అన్నవి ప్రాతిపదికలుగా ఉక్తిని ఆరువిధములుగా పరిగణించెను. విధి, వియమ, పరిసంఖ్యలు మునూసా శాస్త్రమునుండి గృహీతములు. ప్రతిషేధము భరతుని పట్టిం శల్లక్షణములనుండి యిచ్చట విషేదముగా చేరినది. అనంతరకాలమున విధి, ప్రతిషేధము, వికల్పము, పరిసంఖ్య - అన్నవి వ్యతంత్రముగా అలంకారము లయినవి.

8. యుక్తి - 'యోజయశ్చితి యుక్తిః' అన్న వ్యుత్పత్తివిబిజ్ఞ కలుపునది యుక్తి యగుచున్నది. యోగములేనివానికి యోగము కల్పించుట యిచ్చట ఉద్దిష్టము. పదయుక్తి, పదార్థయుక్తి, వాక్యయుక్తి, వాక్యార్థయుక్తి, ప్రకరణవిషయ యుక్తి, ప్రబంధవిషయయుక్తి - అవి ఆరు విధములు. పదయుక్తియందు యోగ రూఢి పరంపర, పర్యాయపరంపర, హేతుపరంపర, అంగాంగిభావపరంపర - అని నాలుగంగములు తెలుపబడినవి. పదార్థయుక్తియందు విరుద్ధజాతియోజన, విరుద్ధ క్రియాయోజన, విరుద్ధగుణయోజన, విరుద్ధద్రవ్యయోజన - అని నాలుగంగములు తెలుపబడినవి. వాక్యయుక్తియందు వాక్యగర్భము, వాక్యనిగర్భము, వాక్యసంవృత్తి, వాక్యసముచ్చయము - అవి నాలుగంగములు గలవు. వాక్యార్థయుక్తియందు క్రియా సముచ్చయము, క్రియాభ్యాసము, క్రియాసమభిహారము, యత్తదుపాదానము - అని నాలుగంగములు కలిపి ప్రకరణప్రబంధయుక్తులకు అంగములు తెలుపబడలేదు.

9. భణితి - సాధారణముగా ఉక్తి అన్నయర్థమునందే భణితి అని వాడుట ప్రచురము. సంగీతమునందుకూడ భణితిశబ్దము వినిపించును. భోజాదు 'ఉక్తి ప్రకారో భణితిః' అని నిర్వచించెను. పదవభంగికి అనగా భంగ్యంతరమైన ఉక్తికే భణితి యని పేరు. ఇది సంభవభణితి, అసంభవభణితి, విశేషభణితి, సంవృత్తి భణితి, ఆశ్చర్యభణితి, కల్పనాభణితి - అని ఆరువిధములు. అసంభవమును సంభవముగా చెప్పిన మొదటి దగును. అసంభవమును కల్పనము జోడించి అసంభవమని చెప్పిన రెండవ దగును. విశేషసందర్భమునుబట్టి నిషిద్ధమును విహితము చేసిన మూడవదగును. విస్తృతపర్థన చేయవలసినచోట సంవృత్తిచేసిన నాలుగవ దగును. విరుద్ధ కథనమున్నయెడల ఐదవదగును. లేనిదానిని కల్పించుకొని పల్కినయెడల ఆరవది యగును. ఇవన్నియు ఉక్తి వక్రకతనే సూచించుచున్నవి.

10. గుంఫన - వాక్యమునందు శబ్దార్థముల సమ్మగ్రచన యని నిర్వచనము. రచన యనగా కూర్పు. ఇది శబ్దగుంఫన, అర్థగుంఫన, క్రమగుంఫన, పర్యాయ గుంఫన, పదగుంఫన, వాక్యగుంఫన - అని ఆరువిధములు. అన్నింటియందు ఆయా విశేషములను కూర్పుటలోని నేర్పువల్లనే అలంకారత్వము సిద్ధించుచున్నది.

11. శయ్య - పదార్థముల ఘటనయందలి సంబంధ మని నిర్వచనము. ప్రకాంతము, అప్రకాంతము, అతిక్రాంతము, పదము, వాక్యము, ప్రకీర్ణము - అని ఆరుభేదములు. ప్రకరణానుగమైన ఘటనను నిబద్ధముచేయుట ప్రకాంతఘటనా శయ్య. ప్రకరణముతో సంబంధము లేనిది అప్రకాంతము. ఎప్పుడో జరిగిపోయినది అతిక్రాంతము. భిన్నములయిన అక్షరముల వనుసంధించుట పదఘటనా శయ్య. కావ్యవాక్యముతో ఏ సంబంధమును లేని ప్రకృతార్థమునకు సంబంధమును సంఘటించుట వాక్యఘటనాశయ్య. ఒకచోట నుండుటకు వీలుకాని, ఒకకాలమున నుండుటకు వీలుకానివాని నొకచోట కల్పనాత్మకముగా చేర్చి వలుకుట ప్రకీర్ణఘటనా శయ్య. శయ్య భూత భవిష్యద్వర్తమాన సంఘటనలను కావ్యమునందు పొందు పరిచెడి రీతిని మొదటి మూడు భేదములందును తెల్పుచున్నది. పదఘటనాశయ్య భిన్నవ్యక్తులు భిన్నముగా వలికిన అక్షరములతో పదమును సాధించి సంఘటనోచిత పమన్వయము సాధించుటను తెల్పుచున్నది. అది కొంత చిత్రకవిహారీతిలో అంత ర్భవించునదేయైనను సంభాషణాదులలో నమపాదేయమై చమత్కారావహమగును. దృశ్యకావ్యములందు పదఘటనాశయ్య కనకాశము లెక్కువ. సామాన్య వ్యవహార

మును కామ్రవాక్యముతో నమర్చించుట ఒక చమత్కారము. కావుననే వాక్యముటవా
శయ్యయై అలంకారస్థానము నధుకొన్నది.

12. పఠితి - 'పాఠ ఏవ పఠితి' పఠనమునకే పఠితి యనిపేరు. ఇది
కాకువు, స్వరము, పదచ్ఛేదము, పదభేదము, అభినయము, కాంతి - అనువానితో
కూడి ఆరుభేదములగును. ఇందలి కాకువు, స్వరము, పదచ్ఛేదము భరతుని నారం
బనముగా చేపికొన్నవి. అభినయము రుద్రటాకరము ఒక యర్థమునందున్న
వాక్యము కాకుభేదముచేత అర్థాంతరము విచ్చునట్లు చదివిన కాకుపఠితి యగును.
స్వరము ప్రాన్యము, దీర్ఘము, ప్లుతము అని మూడువిధములు. దీర్ఘమును ప్లుత
ముగా కాని, ప్రాన్యమును దీర్ఘముగా కాని మార్చి చదువుటచేత అర్థాంతరము కలి
గినయెడల స్వరపఠితి యగును. వాక్యమునం దొకచోట పదచ్ఛేదము చేయవలసి
యొండఁగా, మరియొకచోట చేయుటచేత అర్థాంతరము కలిగినయెడల పదచ్ఛేదపఠితి
యగును. ఇది నటంగళ్లేషకూడ కావచ్చును. పదచ్ఛేదమునందు పదము పదము
గానే వేదించబడును. నటంగళ్లేషయందు పదాంశములుకూడ చిన్నములు కావచ్చును,
ఇచ్చట ఆట్టి యవకాశములేదు. పైగా క్లేషయందు అనేకపదములు చిన్నములు
కావచ్చును. పఠితియందు వాక్యాన్వయమునకు వీలుగా ఏదో యొక మాటకడనే
విరుచుట జరుగును. ఈ భేదములనుబట్టియే పదచ్ఛేదపఠితి ప్రత్యేకతను పొందు
చున్నది. నాలుగవది పదభేదపఠితి. పదచ్ఛేదమునందలి భేదమునల్ల పదభేదము
కలిగి అర్థాంతరము నొనగినయెడల పదభేదపఠితి యగును. గ్రంథకర్తయే
'ఇయం క్లేషోపవర్ణవాత్ పదభేదపఠితి' అని తెలిపెను. అనగా ఇందు క్లేషయాన్ని
దని అంగీకరించుటయే. అయినప్పటికిని పఠితికే ప్రధానత్వముండుటచేత పదభేద
పఠితి యని పరిగణించుచున్నాడు.

తరువాతిది అభినయపఠితి. అభినయ యుక్తముగా చదివినప్పుడే కొన్ని
పదముల యర్థము స్పష్టమగును; అట్లుకానియెడల స్పష్టముకాదు. అప్పుడు
అన్వయత యన్న దోషము కలుగును. ఇంతలు, అంతలు - మున్నగు మాటలు
అభినయసాపేక్షకములు. ఇందే 'అవదేశ' మన్న అవాంతరభేదమును భోజింప
చెప్పుచున్నాడు. 'అవదేశము' అనగా మాటా పుచ్చుకొనుట యని యర్థము. అన్వ
యమునకు బదులుగా ఏకవృద్ధిముగాని తత్తుల్యముగా 'ఇతః' మొదలయినవానిని
గానివాడు అవదేశము. ఇట్టియెడల అభినయమే భావగ్రహణమునకు సహకరించును.

చివరిది కాంతి పరితి. భిన్నపదములందలి వర్ణములు వినిమయమునొంది అర్థాంతరమునకు నహకరించినప్పు డిది యగును. వినిమయమువల్ల కలిగి ఉజ్జ్వలత్వమే దీని కీపేరు పెట్టుచున్నది.

కొందరు పద, పాద, పద్యార్థ, పాదత్రయ, భాషాభేదముచేత పూర్వపద్యమును మార్పుచేయుటకే పరితి యని పేరుపెట్టిరి. భోజుడు పదభేదమునందే విభక్తి భేదమునుకూడ చేర్చెను. కావున, ఇదికూడ ఆరు భేదములను పొందిన ట్లయినది. ఈ భేదములు చిత్రకవితా విభాగమునకు చెంది చమత్కారజనకము లగుచున్నవి.

13. యమకము - 'విభిన్నమైన అర్థముకలిగి, ఒకే విధమైన రూపముగల వర్ణసమూహముయొక్క ఆవృత్తి' యని లక్షణము. నాట్యశాస్త్రమునందే యమకము పదిభేదములతో ప్రసక్తమయినది. దండి, వామనుడు మున్నగువారు యమకభేదములను బాగుగానే ప్రదర్శించిరి. యమకము అవ్యపేత వ్యపేతభేదముచేత రెండు విధములు. స్థావరయమకము, అస్థానయమకము అని మరల రెండువిధములు. పాదముల నియమమునుబట్టి మరల వై విధ్యము. స్థూలసూక్ష్మములని, స్వభేదాన్య భేదములని మరల వింగడింపు గలదు. ఇన్ని భేదములు నిర్దిష్టములైనప్పటికి అవ్యపేతయమకము, వ్యపేతయమకము, అస్థానయమకము, పాదయమకము, సముద్గయమకము, మహాయమకము - అన్న యారింటిని ప్రధానభేదములుగా పరిగణింపవచ్చును. ఒక్కొక్క అవాంతరభేదమునకు ఒక శ్లోకముచొప్పున అరువది యొక్క శ్లోకములను ఈ ఖట్టమునందు భోజు డుదాహరించెను. వీనినిబట్టి భోజుని విశ్లేషణ విశిష్టతను, యమక నిష్ఠమైన ఆసక్తిని గమనింపవచ్చును.

14. శ్లేష - 'ఏకరూపమైన వాక్యముచేత రెండర్థములను తంత్రముతో చెప్పుట' అని లక్షణము. దండి శ్లేషాలంకారమును పేర్కొని అభిన్న పదశ్లేష (అభంగశ్లేష) యని భిన్నపదశ్లేష (సభంగశ్లేష) యని రెండు విధములుగా పరిగణించెను. శ్లేష యితరాలంకారములకు అంగభూతముగా వర్తించునని తెల్పి ఉదాహరణములు ప్రదర్శించెను. రుద్రటుడు శబ్దాలంకారములలో శ్లేషను పరిగణించెను. అర్థాలంకారములందుకూడ పరిగణించెను. ఉద్యుటుడుకూడ అట్లేచేసెను. రుద్రటుడు ప్రకృతి, ప్రత్యయము, విభక్తి, వచనము, పదము, భాష, వర్ణము, లింగము - అన్న యేనిమిదంశములనుబట్టి శ్లేషను విభాగించెను. భోజుడు లింగమును ప్రకృతి శ్లేషయందును, వర్ణమును పదశ్లేషయందును అంతర్భవింపజేసి గ్రహణీయ

భావము 9. క్రియాభీక్ష్యము - మున్నగువానివిబిట్టి నామము పునరుక్తము కావచ్చును. అప్పుడది దోషము కాక అలంకార మగును.

రాటానుప్రాసము 1. వ్యస్తము 2. సమస్తము 3. సమస్తవ్యస్తము 4. వ్యస్తసమస్తము 5. చక్రవాకము 6. గర్భము - అని ఆరు విధములు. మొత్తముమీద అనుప్రాస ప్రసంగమునందు తొందినాడుగ శ్లోకములు ఉదాహరణములుగా చూపబడినవి. 'అనుప్రాసలేకమైన నివేళకమైనయెడల ఉపమాద్యలంకారములు లేకపోయినప్పటికిని కావ్యపద్ధతి శోభించును. కుంకుమముచేత సర్వాంగీణముగా అంగరాగము సమకూర్చబడినయెడల, కర్ణాభరణాలు లేకపోయినప్పటికిని కాంత శోభించుచునే యుండును' అని భోజుడు అనుప్రాసాలంకారముపట్ల తనకున్న ఆసక్తిని బయటపెట్టెను.

16. చిత్రము - దండి చిత్రాలంకారమునందు స్వరము, స్థానము, వర్ణము - అన్న ఆశ్రయములను మూడింటిని తెల్పెను. మరల వానిని ఏకస్వర, ద్విస్వర, త్రిస్వరాది భేదములుగా వింగడించెను. అట్లే స్థానవర్ణములనుకూడ వింగడించెను. భోజుడు పై మూడింటికి ఆకారము, గతి, బంధము - అని మూడింటిని చేర్చి ఆరు భేదములు పరిగణించెను. దండి చిత్రాలంకారమునందు చేర్చకయే ఈ మూడింటిని గూర్చి ముందే చెప్పెను. దండి నుండి గ్రహించినప్పటికి భోజుడు అనేక ప్రభేదములతో చిత్రాలంకారమును చిత్రించెను.

వర్ణచిత్రమున చతుర్వ్యంజనము, త్రివ్యంజనము, ద్వివ్యంజనము, ఏకవ్యంజనము, సర్వవ్యంజనము మొదలయిన విధముగా ఎనిమిది భేదములు లక్ష్యనమేతముగా చూపబడినవి.

స్థానచిత్రమునందు విష్ణుంత్వము, విస్తాలవ్యము, విర్దంత్వము, నిరోష్ణ్యము మొదలయిన విధముగా తొమ్మిది భేదములు సోదాహరణముగా చూపబడినవి.

ఆకారచిత్రమునందు అష్టదశము, చతుర్దశము, షోడశవక్రము, చక్రము, నామాంకము మొదలయిన విధముగా ఎనిమిది భేదములు చూపబడినవి.

గతిచిత్రమునందు గతప్రత్యాగతము, తదక్షరగతము, శ్లోకాంతరగతము, భాషాంతరగతము మొదలయిన విధముగా పదిభేదములు చూపబడినవి.

బంధచిత్రమునందు ద్విపదశ్చువక్రబంధము, ద్విశృంగాకరబంధము, వివిధితబంధము, శరయంత్రబంధము మొదలయినవి ఇరువది భేదములుగలవు.

17. వాకోవాక్యము - 'ఉక్తిప్రత్యుక్తిమద్యాక్యమ్' ఇరువురి నడుమ జరిగిన సంభాషణ మని యర్థము. ఇది 1. ఋజుక్తి (గ్రామ, ఉపనాగరిక) 2. వక్రోక్తి (విర్యూధ, అవిర్యూధ) 3. వైయాత్యోక్తి (స్వాభావిక, నైమిత్తిక) 4. గూఢోక్తి (ముఖ్య, గోఢీ) 5. ప్రశ్నోత్తరోక్తి (అభిధీయమానహృద్య, ప్రతీయమానహృద్య) 6. చిత్రోక్తి (చిత్ర, విచిత్ర అని ఆరు విధములు. ఒక్కొక్కటి మరల రెండేసి అనంతరభేదముల నొందినది ఋజుక్తియందలి మొదటి భేదమునందు ఋజుత్వము మాత్రమే యున్నది. రెండవభేదమునందు కొంతగా కాకుపు తోడ్పడినది. అయినప్పటికిని ఋజుక్తియే. వక్రోక్తియందు కాకుపు చేతగాని, శ్లేషచేతగాని వక్రత సాధింపబడును. ఆ వక్రత చివరంట నున్నయెడల విర్యూధ యగును; వరుమనే ఆగినయెడల అవిర్యూధ యగును. రుద్రబుడు వక్రోక్తిని ప్రత్యేకముగా ఒక యలంకారముగానే పరిగణించెను. దానికి శ్లేష వక్రోక్తి, కాకువక్రోక్తి యని రెండు భేదములు పరిగణించెను. అందుండి శ్లేష వక్రోక్తిని లక్ష్యశ్లోకముతోపాటుగా భోజుడు గ్రహించి వాకోవాక్యభేదముగా నియమించెను. భోజుడు కాకువక్రతను తగుమాత్రము ఋజుక్తియం దంగీకరించినట్లు చూచితిమి. రెండవభేదముకూడ శ్లేషవక్రోక్తియే ఇందలి వక్రత పరిమితము. వైయాత్యోక్తియందు కొంతెతనముగాని సిగ్గితనముగాని పనిచేయును. స్వభావ సిద్ధమైన వైయాత్యమువల్ల స్వాభావిక అన్నభేదము, ఏదో కారణముచేత తాత్కాలికముగా ఏర్పడిన వైయాత్యమువల్ల నైమిత్తిక అన్న భేదము కలుగును. గూఢోక్తియందు గూఢత్వమే ముఖ్యము. ఇరువురు మాటలాడునప్పుడు ఇరువురికి తెలియవలయును; తదన్యుల విషయముననే గూఢత్వము. అక్షరలోపాదికమువల్ల సాధింపబడినది ముఖ్య. పూర్వప్రసంగము తెలియకపోవుటవల్ల అనంతర ప్రసంగము గూఢమైనయెడల గోఢీ. అనంతరకాలమున గూఢోక్తి ప్రత్యేకమైన అలంకారముగా ప్రతిష్ఠ నార్జించుకొన్నది. ప్రశ్నోత్తరోక్తియందు వాచ్యార్థముచేతనే వమరాసము పృచ్ఛకునికి హృద్యమైనయెడల మొదటిభేదము. ప్రతీయమానార్థము చేత హృద్యమైనయెడల రెండవభేదము. అనంతరకాలమునందలి ఉత్తరాలంకారమునకు ప్రశ్నోత్తరోక్తియే మూలధాతువు. చిత్రోక్తియందు స్వసంకల్పితములైన ఉక్తిప్రత్యుక్తులచేతనే సాధ్యము సిద్ధించినట్లు పలికిన మొదటి భేదము. ఉక్తి ప్రత్యుక్తులు చేష్టారూప పరిజామమునొంది చమత్కారము కలిగించిన రెండవభేదముగను. అన్నిభేదములలోను చమత్కార మున్నప్పుడే అలంకారత్వము.

18. ప్రహేళిక - 'ప్రశ్నోత్తర ప్రవహ్లాదికం చ వాక్యే-లిః' అని సరస్వతీదేవి కావ్యపురుషునితో పలికినట్లు రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంస యందు తెలిపెను. వాత్సర్యమునుడు అక్షరముష్టికాదులను చతుష్పత్తి కళలయందు చేర్చి నాగరకులు చతుష్పత్తికాప్రవీణులు కావరె నని ఆదేశించెను. విందుమృతి, విందుమతి మొదలయినవి వినోదగోష్ఠులలో విస్తరించినవి. భోజాడు వినోదగోష్ఠులందు వినియోగపడుచు ప్రకీర్తములై యున్న వాక్యే-కులను ప్రహేళికాంకారమునందు అంతర్భవించజేసెను. ప్రహేళిక హిడుపుకథనంటిది. ఇదికూడ 1. చ్యుతాక్షర 2. దత్తాక్షర 3. చ్యుతదత్తాక్షర 4. అక్షరముష్టి 5. విందుమతి 6. అర్థపతి - అని ఆరు విధములు. క్రీడాగోష్ఠి వినోదములందును, జనసంకులప్రదేశములందు తజ్జాలు రహస్యాభాషములు జరుపుటకును, ఇతరులకు వ్యామోహమును కలిగించుటకును ప్రహేళిక ఉపయోగపడునని భోజాడు ప్రయోజనమును కూడ చెప్పెను. ప్రహేళిక బుద్ధిసూక్ష్మతకు, సద్యః స్ఫూర్తికి, సమస్యాపరిష్కార శక్తికి పరిజ్ఞాపేదిక.

19. గూఢము - గోపనము నాశ్రయించినదే గూఢము. క్రియ, కారకము, సంబంధము, పాదము, అభిప్రాయము, వస్తువు-అనువానిని దాచిపెట్టుటచేత సమస్య యేర్పడును పరిశీలనచేసి దాగియున్న వానిని తెలిసికొన్నప్పుడు భావము స్పష్టమగును; సమస్య పరిష్కారము నొందును. ఇదికూడ వినోదకేళికి సంబంధించినదే. గూఢోక్తికిని దీనికిని సంబంధములేదు.

20. ప్రశ్నోత్తరము - విదగ్ధగోష్ఠులందలి క్రీడావినోదమే యిదికూడ. రాజశేఖరుడు వాక్యే-లిగా పరిగణించినవానిలో ఇదియొకటి. సమస్యారూపమున ప్రశ్నకు ప్రశ్ననుండి సాదించుటచేత గాఢి, అన్యవిషయమునగాని పరిష్కారరూపమైన సమారాధము చెప్పుటయే ప్రశ్నోత్తరము. ఇదికూడ అంతః ప్రశ్నము, బహిః ప్రశ్నము, బహిరంతః ప్రశ్నము, జాతిప్రశ్నము, వృష్టప్రశ్నము, ఉత్తరప్రశ్నము - అని ఆరు ప్రభేదములందు విభజియున్నది. వాకోవాక్యమునందలి ప్రశ్నోత్తరోక్తికిని దీనికిని సంబంధము లేదు.

21. అధ్యయము - 'విధియందును విషేదమునందును వ్యుత్పత్తికి కారణమయినది' అని నిర్వచనము. అధ్యయనయోగ్య మయినది అన్న వ్యుత్పత్త్యర్థమే స్వరూప నిరూపణ సమర్థము. 'అధ్యయన మెందులకు,' అన్న ప్రశ్నకు సమాధానము భోజాని నిర్వచనము; అనగా భోజాడు ప్రయోజనము వాదారము చేసికొనెను కాని వస్తుస్థితి వాదారము చేసికొనిలేదు. పై వ్యుత్పత్తి యనుమాటకూడ విశిష్టముగా

[ప్రయత్నము. కేవలము 'బహుజ్ఞత' యన్న యర్థమునకాక 'ఉచితానుచిత వివేక' వ్యుత్పత్తి; అన్న రాజశేఖరుని యర్థమునే భోజుడు గ్రహించెను. గ్రంథాధ్యయనమునకు ప్రయోజనము ఉచితానుచిత వివేకము. దీనివికూడ కావ్యము, శాస్త్రము, ఇతిహాసము, కావ్యశాస్త్రము, కావ్యేతిహాసము, శాస్త్రేతిహాసము - అని ఆరు విధములుగా పరిగణించెను. కావ్యాదిపదములు ప్రసిద్ధములు. సర్గబంధాది నియమము గలవి. కావ్యమునందు కావ్యత్వముగల సంఘటన కావ్యాలంకారము; ఉక్తిప్రధానత్వము కావ్యత్వము. కావ్యమునందు శాస్త్రవిషయము సంఘటితమగును. అది శాస్త్రాలంకారము; శబ్దప్రాధాన్యము శాస్త్రత్వము. కావ్యమునందు ఇతిహాసము సంఘటితమగును. ఇది ఇతిహాసాలంకారము; అతీతార్థప్రాధాన్యము ఇతిహాసత్వము. శాస్త్రమునుకూడ కావ్యభణితిలో చెప్పిన కావ్యశాస్త్రము; ఇతిహాసమునట్లు చెప్పగా కావ్యేతిహాసము. ఇతిహాసమునందు శాస్త్రప్రసంగముచేసిన శాస్త్రేతిహాసము. కావ్యాది వాఙ్మయము శ్రవ్యము; అనగా అధ్యేయ మనియే భావము. సాహిత్యమునందు ఆయా ప్రభేదములు ప్రవేశించి అలంకారము లగును.

22. శ్రవ్యము : 'తత్కావ్యమాహ ర్యన్నేక్ష్యతే నాభినీయతే' అని నిర్వచనము. చూడబడనిది, అభినయింపబడనిది శ్రవ్యమనబడునని తాత్పర్యము. శ్రవణము, ఈక్షణము, అభినయము - ఇవి దృశ్యకావ్యవిషయములు. శ్రవణయోగ్యము శ్రవ్యము; ఈక్షణయోగ్యము ప్రేక్ష్యము; అభినయోగ్యము అభినేయము. దృశ్యకావ్యములందు ఈ మూడు తత్త్వన్నివేకములందు అలంకారములై శబ్దమునకు సౌందర్యమును సందానించును. ప్రేక్ష్యము, అభినయము. ఈ పదనలోనే చూపబడినవి.

[శ్రవ్యము 1. అశీన్ను 2. నమస్క్రియ 3. వస్తువిర్దేశము 4. నాంది 5. ఆక్షిప్తక 6. ద్రువ - అని ఆరు భేదములను కలిగియున్నది. ఇవన్నియు సంగీతనముపేతములు. కావుననే 'శ్రవణయో రేవ సుఖదం భవేత్' అని శ్రవణ సుఖమునే ప్రయోజనముగా చెప్పెను.

28. ప్రేక్ష్యము - 'అంగికైక నిర్వర్త్యమ్'. అంగికాభినయమాత్రముచేత ప్రదర్శితము లగునని మాత్రమే ప్రేక్ష్యములు. సర్తకు లాంగికాభినయముమాత్రమే చేయుదురు; గాయకులు తత్ప్రేరకమయిన గీతమును పాడుదురు - అంగికాభినయమే గీతము నలంకరించుచున్నది. కావున, ఈ సన్నివేకము వాగలంకారమగుచున్నది.

ప్రేక్ష్యము 1. లాస్యము 2. శాండవము 3. చలికము 4. శంప 5. హల్లీనకము
6. రానము - అని ఆరు విధములు.

24. అభినయము : ఇదికూడ దృశ్యకావ్య విషయమే. 1. ఆంగికము
2. వాచికము 3. సాత్త్వికము 4. ఆహార్యకము 5. సామాన్యము 6. చిత్రము -
అని ఆరు భేదములు కలిగియున్నది. తత్తదభినయాశ్రయమైన వాగ్రచనము అభి
నయముచేత భూషితమగుటచేతనే వాగలంకారత్వము సిద్ధించుచున్నది.

భోజాడు చూపిన శబ్దాలంకారములను ఇరువది నాలుగింటిని పరామృశిండుట
యైనది. 'ఇవి యన్నియు అలంకారములా? అలంకారము లని అంగీకరించినప్ప
టికి శబ్దాలంకారము లెట్లు కాగలవు?' అన్న ప్రశ్నలు పండితలోకమునందు లేకపో
లేదు. భోజహృదయాంభోజము మృదులము; మధుర మకరందతుందిలము, భోజ
దిషణ సర్వగ్రాహకము; శ్రమైక గ్రాహ్యము. పైపంక్తులలో అలంకారముల అలం
కారత్వ ప్రదర్శనమునకు ప్రయత్నము సాగినది. శబ్దాలంకారము లనుటలోని
సామంజస్యము సహితము సమర్థింపబడినది.

వామనుడు 'కావ్యం గ్రాహ్యమలంకారాత్ । సౌందర్య మలంకారః । స దోష
గుణాలంకార హానానాభ్యామ్' అని మూడు సూత్రములలో అలంకారశబ్దార్థమును
విశదీకరించెను. సౌందర్యమే అలంకారమని, అది దోషములను తొలగించుటవల్ల ను,
గుణాలంకారములను కలిగించుటవల్ల ను లభ్యమగునని, అలంకారమువల్లనే కావ్యము
గ్రాహ్యమగుచున్నదని భావము. ఈ దృష్టి భోజానికి పుష్టినిచ్చినది. ఇంతకుముందే
దండి 'కావ్యశోభాకరాన్ ధర్మావలంకారాన్ ప్రచక్షతే' అని కావ్యమునకు శోభను
కలిగించు ధర్మము లన్నియు అలంకారములే యని చాటి యున్నాడు.

భోజాడు కావ్యాంగములయిన రీతి, వృత్తి, భాష, చందస్సు, దృశ్యము,
శ్రవ్యము, అభినయము, చిత్రము, ప్రశ్నోత్తరము మొదలయిన వాని నన్నింటిని
శబ్దాలంకారములుగా సంగ్రహించి సమన్వయదృష్టి సాధించెను. ఇది యంతవరకు
ప్రథమ ద్వితీయ పరిచ్ఛేద ప్రసంగము.

స ర స్వ తీ క ం తా భ రణ ము

ప్రథమ సంపుటి

విషయసూచిక

ప్రథమ పరిచ్ఛేదము		వివరీకము	18
మంగళాచరణము	1	అప్రయోజకము	19
కావ్యలక్షణము	2	దేశ్యము	20
దోషవివేచన	3-88	గ్రామ్యము	22
పదదోషములు	3	వాక్యదోషములు	31
అసాదువు	4	శబ్దహీనము	32
అప్రయోక్తము	5	క్రమభ్రష్టము	33
కష్టము	6	విసంధి	35
అనర్థకము	7	పునరుక్తిమంతము	36
అన్యార్థకము	8	వ్యాకీర్ణము	38
అపృష్టార్థకము	10	సంకీర్ణము	39
అనమర్థము	10	అపదము	40
అప్రతీతము	11	వాక్యగర్భితము	41
కిష్టము	13	భిన్నలింగము	42
గూఢార్థము	14	భిన్నవచనము	44
నేయార్థము	15	న్యూనోపమము	44
సందిగ్ధము	17	అధికోపమము	46

భగ్నచ్ఛందము	47	మాధుర్యము	94
భగ్నయతి	48	పౌకుమార్యము	95
అశరీతము	50	అర్థవ్యక్తి	96
అరీతిమంతము	51	కాంతి	97
వాక్యార్థదోషములు	63	బౌదార్యము	98
అపార్థము	64	ఉదాత్తత	100
వ్యర్థము	65	ఓణిస్సు	101
ఏకార్థము	66	బౌద్ధిత్వము	102
ససంకయము	68	ప్రేయస్సు	103
అసక్రమము	69	సుశబ్దిత	104
భిన్నము	70	నమాది	106
అతిమాత్రము	71	సూక్ష్మత	107
వరుషము	72	గాంభీర్యము	109
విరసము	73	విస్తరము	111
హీనోపమము	75	సంతేనము	112
అధికోపమము	75	సమీకత్వము	114
అసదృశోపమము	76	భావికత్వము	115
అప్రసిద్ధోపమము	77	గతి	116
విరలంకారము	79	రీతి	118
అశ్లేషము	80	ఉక్తి	119
విరుద్ధము	81	ప్రౌఢి	120
గుణవివేచన	88-260	అభ్యంతర గుణములు	123
బాహ్యగుణములు	89	శ్లేషము	123
శ్లేషము	90	ప్రసాదము	124
ప్రసాదము	91	సమత	126
సమత	92	మాధుర్యము	127

సౌకుమార్యము	128	అపుష్పార్థగుణము	161
అర్థవ్యక్తి	129	అనమర్థగుణము	162
కాంతి	130	అప్రసీతగుణము	163
ఉదారత	132	క్లిష్టగుణము	165
ఉదాత్తత	133	గూఢార్థగుణము	166
ఓజస్సు	134	నేయార్థగుణము	168
బౌద్ధిత్వము	135	సందిగ్ధగుణము	169
ప్రేయస్సు	136	విరుద్ధగుణము	171
సుశబ్దత	137	అప్రయోజకగుణము	172
సమాధి	138	దేశ్యగుణము	174
సౌఖ్యము	140	గ్రామ్యగుణము	175
గాంభీర్యము	141	అశ్రయోచిత్యము	186
విస్తరము	142	సన్నివేశాచిత్యము	187
సంక్షేపము	144	శబ్దవిహీనగుణము	189
సమ్మితత్వము	145	క్రమభ్రష్టగుణము	191
భావికత్వము	146	విసంధిగుణము	193
గతి	147	పునరుక్తగుణము	196
రీతి	148	వ్యాకీర్ణగుణము	197
ఉక్తి	149	సంకీర్ణగుణము	198
ప్రౌఢి	151	అసదగుణము	200
వైశేషిక గుణములు	152	వాక్యగర్భితగుణము	202
అసాధుతాగుణము	154	భిన్నలింగ భిన్నవచనగుణము	204
అప్రయుక్తగుణము	155	మ్యానోపమగుణము	208
కష్టగుణము	156	అధికోపమగుణము	210
అనర్థకగుణము	157	చందోభంగగుణము	212
అన్యార్థగుణము	159	యతిభంగగుణము	213

అశరీరగుణము	216	లోకవిరుద్ధగుణము	251
తై తిల్యగుణము	217	య క్తివిరుద్ధగుణము	252
నై షమ్యగుణము	218	బైచిత్వవిరుద్ధగుణము	253
కకోరత్వగుణము	219	వచనవిరుద్ధగుణము	254
అప్రసన్నగుణము	220	ధర్మవిరుద్ధగుణము	255
నేయార్థగుణము	221	అర్థకాప్తవిరుద్ధగుణము	256
గ్రామ్యగుణము	222	కామకాప్తవిరుద్ధగుణము	257
ఓజోవిపర్యయగుణము	223	అలంకారప్రసంగము	258
అవిరూప్యధగుణము	225	ద్వితీయ పరిచ్ఛేదము	
అవలంకారగుణము	226	శబ్దాలంకార వివేచన	261-7 20
అపార్థగుణము	227	జాత్యలంకారము	262
వ్యర్థగుణము	228	శుద్ధజాతి	267
ఏకార్థగుణము	231	సాధారణజాతి	274
నందిగ్ధగుణము	232	మిత్రజాతి	276
అప్రకృమగుణము	234	సంకీర్ణజాతి	277
భిన్నగుణము	235	అనన్యగుమినీజాతి	278
అతిమాత్రగుణము	237	అపభ్రష్టజాతి	280
నదుషగుణము	240	గత్యలంకారము	281
విరసగుణము	240	ద్రుత	286
హేవోపమగుణము	242	విలంబిత	287
అధికోపమగుణము	243	మధ్య	288
అనదృశోపమగుణము	244	ద్రుతవిలంబిత	289
అప్రసిద్ధోపమగుణము	245	ద్రుతమధ్య	290
విరలంకారగుణము	246	మధ్యవిలంబిత	291
అశ్లేలగుణము	248	తీత్యలంకారము	298
దేశవిరుద్ధగుణము	249	నైదర్శి-లక్షణము	299
కాలవిరుద్ధగుణము	250	పాంథాలి	299

గోడీయ_లక్షణము	300	పదముద్ర	323
అవంతిక ,	300	వాక్యముద్ర	325
లాటీయ ,	300	విభక్తిముద్ర	326
మాగధి ,	301	వచనముద్ర	329
వై దర్పి-ఉదాహరణము	301	సముచ్చయముద్ర	330
పాంచాలి ,	302	సంవృత్తిముద్ర	331
గోడీయ ,	303	ఉక్త్యలంకారము	332
అవంతిక ,	304	విద్యుక్తి	334
లాటీయ ,	305	నిషేధోక్తి	334
మాగధి ,	306	అధికారోక్తి	335
సృష్ట్యలంకారము	307	వికల్పోక్తి	336
సృత్తులు - లక్షణములు	308	నియమోక్తి	337
కైశికి - ఉదాహరణము	309	వరిసంఖ్యోక్తి	338
ఆరభటి ,	310	యుక్త్యలంకారము	339
భారతి ,	311	పదయుక్తి - లక్షణము	340
సార్వత్రి ,	312	పదార్థ ,	341
మధ్యమకైశికి ,	313	వాక్య ,	341
మధ్యమారభటి ,	314	వాక్యార్థ ,	342
భాయాలంకారము	315	ప్రకరణవిషయ ,	342
లోకోక్తిచ్ఛాయ	316	ప్రబంధవిషయ ,	343
చేకోక్తిచ్ఛాయ	317	పదయుక్తి-ఉదాహరణము	343
అర్చకోక్తిచ్ఛాయ	318	పదార్థ ,	345
ఉన్మత్తోక్తిచ్ఛాయ	319	వాక్య ,	346
పోటోక్తిచ్ఛాయ	320	వాక్యార్థ ,	348
మత్తోక్తి ,	321	ప్రకరణ ,	350
మూలదాలంకారము	322	ప్రబంధ ,	351

భౌతికత్యలంకారము	352	అభినయ పతితి	386
సంభవపటితి	352	కాంతి ,,	388
అసంభవ ,,	354	పద ,,	389
విశేష ,,	355	పాద ,,	391
సంవృత్తి ,,	356	పద్యార్థ ,,	392
ఆశ్చర్య ,,	357	పాదత్రయ,,	393
కల్పనా ,,	358	భాషా ,,	395
గుంఘనాలంకారము	360	యమకాలంకారము	396
శబ్దిగుంఘన	361	అవ్యపేతయమకము	398
అర్థ ,,	362	వ్యపేతయమకము	410
క్రమ ,,	363	అస్థానయమకము	424
సర్వాయగుంఘన	365	పాదయమకము	447
పద ,,	366	సముద్గయమకము	452
వాక్య ,,	367	మహాయమకము	455
శయ్యాంకారము	369	శ్లేషాలంకారము	458
ప్రకాంతమహినాశయ్య	369	ప్రకృతిశ్లేష	458
అప్రకాంత ,,	370	ప్రత్యయశ్లేష	461
అతికాంత ,,	371	విభక్తిశ్లేష	463
పద ,,	372	పదవశ్లేష	465
వాక్య ,,	373	పదశ్లేష	468
ప్రకీర్ణ ,,	374	భాషాశ్లేష	471
పతిత్యలంకారము	380	అనుప్రసాసాలంకారము	477
కాకు పతితి	380	శ్రుత్యనుప్రసము	479
వ్యర్థ ,,	381	వృత్త్యనుప్రసము	498
పదచ్ఛేద ,,	383	వర్ణానుప్రసము	518
పదభేద ,,	384	పదానుప్రసము	537

నామానుప్రాసము	551	కారకగూఢము	685
లాటానుప్రాసము	564	నంబంధ ,	686
చిత్రాలంకారము	587	పాద ,	687
వర్ణచిత్రము	587	అభిప్రాయ ,	688
స్థానచిత్రము	594	వస్తు ,	689
వ్యవచిత్రము	598	ప్రశ్నోత్తరాలంకారము	690
అకారచిత్రము	604	అంతఃప్రశ్నము	691
గతిచిత్రము	616	విహఃప్రశ్నము	692
బంధచిత్రము	625	విహరంతఃప్రశ్నము	693
వాణోవాక్యాటంకారము	663	శాతిప్రశ్నము	694
ఋజూక్తి	664	సృష్టప్రశ్నము	695
వక్రోక్తి	665	ఉత్తరప్రశ్నము	696
వైయాఠ్యోక్తి	668	అధ్యేయాలంకారము	697
గూఢోక్తి	670	కావ్యము	698
ప్రశ్నోత్తరోక్తి	672	కావ్యము	699
చిత్రోక్తి	674	ఇతిహాసము	699
ప్రహేలికాలంకారము	676	కావ్యకావ్యము	700
మృతాక్షర	677	కావ్యేతిహాసము	701
దత్తాక్షర	678	కావ్యేతిహాసము	702
మృతదత్తాక్షర	679	శ్రవ్యాలంకారము	703
అక్షరముష్టిక	680	అశిష్టు	703
మిందుమతి	681	నాంది	704
అర్థప్రహేళిక	682	నమస్కృతి	705
గూఢాలంకారము	683	వస్తువిర్దిశము	705
క్రియాగూఢము	684	అక్షిప్తిక	706

ద్రువ	707	అభినయాలంకారము	714
నేత్రాలంకారము	708	అంగికాభినయము	714
లావ్యము	709	వాచికా ,,	715
శాండవము	710	సాత్త్వికా ,,	716
చలికము	710	అహర్యా ,,	717
శంఖము	711	సామాన్యా ,,	718
హస్తోన్మలము	712	చిత్రా ,,	719
రాసము	713		

పరస్పరీ కంఠాభరణము

(ప్రథమ పరిచ్ఛేదము)

మంగళాచరణము

1. ధ్వని ర్వణ్ణాః పదం వాక్య మిత్యాస్పద చతుష్టయమ్
యస్యాః సూక్ష్మాదిభేదేన వాగ్దేవీం తా ముపాస్మహే.

అర్థము : ధ్వని, వర్ణములు, పదము, వాక్యము - అను నాలుగధిష్ఠానములను గలిగిన వాగ్దేవిని సూక్ష్మాది భేదముచేత నుపాసించుము.

వ్యాఖ్య : గ్రంథకర్తయైన భోజదేవుడు శిష్టాచారము ననుసరించి యిష్ట దేవతను స్తుతించుచున్నాడు. ప్రారంభించుచున్న గ్రంథమునకు అవిఘ్న పరినమాప్తినభిలషించి యిట్లు చేయుట శిష్టాచారము. 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి' అని అర్థాక్తి. ఇష్ట దేవతా నమస్కరణము మంగళారంభము. 'అశీర్వామస్మి-యా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్.' గ్రంథకర్త తాను నమస్కరించుట మాత్రమే కాక బహువచనసారస్యము చేత నమస్కార ఫలమునకు పాతకులను భాగస్వాములను చేయుచున్నాడు. ఇది అశీర్వచనము. ఇంక వస్తు నిర్దేశము. సరస్వతీ స్వరూపము నావిష్కరించుటయే గ్రంథ విషయము. ధ్వని, వర్ణములు, పదము, వాక్యము - ఈ నాలుగును సరస్వతి కధిష్ఠానములు. ధ్వని యనగా ఉచ్చారణ మని యర్థము. 'ధ్వననమేవ ధ్వనిః'. ప్రవాహరూపమైన వాక్కునందు అల్ప ప్రమాణములుగా విరూపింపబడునవి వర్ణములు. 'వర్ణస్తే నిరూప్యస్తే ఇతి వర్ణాః'. ఇవి అర్థభేదకములే కాని అర్థబోధకములు కావు. కావుననే బహువచనము ప్రయుక్తము. విభక్తి ప్రత్యయమును కాని, క్రియా ప్రత్యయమును కాని కలిగి అర్థవంత మగునది పదము. యోగ్యతాకాంక్షనత్తి యుక్త పద ననుదాయము వాక్యము. వీని నధిష్ఠానములుగా గల వాగ్దేవి నుపాసించుము. ఎట్లు ? సూక్ష్మాదిభేదముచేత. వాక్కు పరా, పశ్యంతీ, చుద్యమా, వైఖరి - అని నాలుగు విధములు. పరావాక్కునకే సూక్ష్మవాక్కు అని నామాంతరము. పరావాక్కు మూలాధార చక్రమున నుండును. ఇది నిర్వికారము. తక్కినవి తద్వికారములు. పశ్యంతి నాభియందు, చుద్యమ హృదయమందు, వైఖరి

కంఠమునం దుండును. వీనిలో మొదటి మూడును ఉచ్చారణ స్థితి నొందవు. వైఖరీ వాక్కు వక్రతల్ల నుచ్చరింపబడి శ్రోతకు శ్రవణగోచర మగుచున్నది. ధ్వని తరంగ ములు కర్ణకుహర మూలమున హృదయమునందలి మధ్యమా వాక్కును స్పందింప జేయును. అప్పుడు మాత్రమే అర్థావగమనము కలుగును. భాషారూపమున వ్యవ హృత మగునది వైఖరి; అర్థావగతికి రోడ్బడునది లిప్యాది సంకేతాత్మకమైనది మధ్యమ. ఈ రెండింటిని మాత్రమే క్రమముగా ప్రత్యక్షముగా, పరోక్షముగా సామాన్యలోకము వినియోగించుకొనును. సారస్వతోపాసకులకు చతుర్ముఖమైన సరస్వతీ స్వరూపము స్వరూపస్వము.

ధ్వని ఉచ్చారణము; ధ్వని స్ఫోటము; ధ్వని వ్యంగ్యము. శబ్దార్థ స్వరూప మైన సామాన్యమునందు ధ్వని కున్న చుహత్వమునుబట్టియే ప్రాథమ్యము.

కావ్య లక్షణము

2. నిర్దోషం గుణవంత కావ్య మలంకారై రలంకృతమ్

రసాన్వితం కవిః కుర్వన్ కీర్తిం ప్రీతిం చ విస్తతి.

ఆర్థము : నిర్దోషము, గుణవంతము, అలంకారములచేత నలంకృతము, ప్రసాద్వికము నైన కావ్యమును రచించినవాడై కవి కీర్తిని ప్రీతిని పొందును.

వ్యాఖ్య : దోషములు లేనిది, గుణములు కలది, అలంకారములతో నలంకరింపబడినది, రసములచేత ఆస్వాదనీయమైనది కావ్యము ఇంతవరకు కావ్యలక్షణము, ఇటువంటి కావ్యమును రచించినవాడు మాత్రమే కవి యనిపించుకొనును. ఇటువంటి కవి కీర్తిని ప్రీతిని పొందగలుగును. ఇవి రెండును కావ్యమునకు ప్రయోజనములు. ప్రీతియనగా ఆనంద మనియే భావము. నహృదయుడైన పాఠకుడు కావ్యాస్వాదనచమయమున పొందెడి ఆనందమునే, కవికూడ కావ్యరచనాకాలమున పొందును. అంతే కాక, కావ్యరచన ముగిసిన తర్వాత తాను పాఠకుడుగానే ప్రవర్తించి కావ్యానందముపొందును. కీర్తియనగా ప్రసిద్ధి. లోకమునందు కావ్యకర్తగా ప్రసిద్ధిని సంపాదించుకొను నని భావము. 'కీర్తిం స్వర్గఫలా మాహుః' అని యందురు. కావున కీర్తిచింతన స్వర్గము లభించును. ప్రత్యక్షముగా ప్రీతియు, కీర్తియు కలుగును; పరిణామ ఫలముగా పరోక్షముగా స్వర్గము కలుగును. ఇందు కవి, కావ్యము, ప్రయోజనము—అను మూడు విషయములను గ్రంథకర్త నిబంధించెను.

దోష వివేచన

3. దోషాః సదానాం వాక్యానాం వాక్యార్థానాం చ బోధకాః
హేయాః కావ్యే కపింద్రేణ్యే తానేవాదాః ప్రచక్షుషేః.

ఆర్థము : పదముల యొక్కయు, వాక్యముల యొక్కయు, వాక్యార్థముల యొక్కయు దోషములు పదునారేసి కలవు. అవి కపింద్రులు కావ్యమునందు పరిహరింపవలసినవి. కావున వానినే ముందుగా చెప్పుదుము.

వ్యాఖ్య : అభిమత ప్రతీతి కవరోధకములుగా నుండునవి దోషములు. వీని వలన ముఖ్యార్థమునకు బాధ కలుగును. కావుననే వీనిని హేయములుగా పరిగణించుట జరిగినది. సుందరమైన శరీరము మీద బొల్లిమచ్చ యొకటి యున్నను సౌందర్యము క్షతి నొందును. అట్లే కావ్యమునందు దోషమొక్కటి యున్నను కావ్యత్వమునకు హాని కలుగును. కావుననే గ్రంథకర్త కావ్యలక్షణమునందు 'నిర్దోష' మనునదే ముందుగా పఠిగణించెను. తదనురూపముగా దోషములనే ముందుగా పరిగణించుచున్నాడు.

పదదోషములు, వాక్యదోషములు, వాక్యార్థదోషములు - అని మూడు వర్గములుగా దోషములు విభక్తము లయినవి. ఒక్కొక్క వర్గమునందు పదునారు చొప్పున, మొత్తము నలువది యెనిమిది దోషములను గ్రంథకర్త సోదాహరణముగా నిరూపించుచున్నాడు.

ప ద దో ష ము లు

4. అసాధు చాప్రయుక్తం చ కష్టం చానర్థకం చ యత్
అన్యార్థక మపుష్టార్థ మసమర్థం తథైవ చ.
5. అప్రతీత మథ క్లిష్టం గూఢం నేయార్థ మేవ చ
సందిగ్ధం చ విరుద్ధం చ ప్రోక్తం యచ్ఛాప్రయోజకమ్.
6. దేశ్యం గ్రామ్య మితి స్పష్టా దోషాః స్యుః పదసంకయాః
అథైవాం లక్షణం సమ్యక్ సోదాహరణ ముచ్యతే.

అర్థము : 1. అసాధువు 2. అప్రయుక్తము 3. కష్టము 4. అనర్థకము
5. అన్యార్థకము 6. అవృష్టార్థము 7. అనమర్థము 8. అప్రతీతము 9. క్లిష్టము
10. గూఢార్థము 11. నేయార్థము 12. సందిగ్ధము 13. విరుద్ధము 14. అప్రయోజ
కము 15. దేశ్యము 16. గ్రామ్యము — ఈ పదనారును పదదోషములు. ఇంక వీని
లక్షణము సోదాహరణముగా సక్రమముగా చెప్పబడుచున్నది.

[అ సా ధు వు]

7. శబ్దశాస్త్ర విరుద్ధం యత్తదసాధు ప్రచక్షతే.

యథా—

‘భూరి భరాక్రాంత బాధతి స్కన్ధ ఏష తే,
తథా న బాధతే స్కన్ధో యథా బాధతి బాధతే.’

1

అత్ర బాధతే రాత్మనేపదిత్వాద్ ‘బాధతే’ ఇతి స్వాత్, న
పునర్ ‘బాధతి’ ఇతి.

అర్థము : శబ్దశాస్త్ర విరుద్ధ మగు ప్రయోగమును అసాధు దోష మని
చూపుదురు.

‘భూరి భార భరాక్రాంతాః నీ భుజము బాధ పెట్టుచున్నదా?’ అని పల్లకిలో
నున్న రాజు ప్రశ్నింపగా, పల్లకిని మోయు బోయీ ‘నీ “బాధతి” బాధపెట్టు చున్నంత
గా భుజము బాధపెట్టుట లేదు.’ అని బదులు పలికెను— ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ ఆత్మనేపదిత్వము వల్ల ‘బాధతే’ అని యగును. అంతేకాని ‘బాధతి’
యని కాదు.

వ్యాఖ్య : శబ్దశాస్త్రమనగా వ్యాకరణముని యర్థము. వ్యాకరణ శాస్త్రమునకు
విరుద్ధముగా నున్న ప్రయోగము అసాధు దోషముగా పరిగణింపబడును.

సంస్కృత ధాతువులు పరస్మైపదులు, ఆత్మనేపదులు, ఉభయపదులు — అని
మూడు విధములు. పరస్మైపది ధాతువులకు చేరు పురుష ప్రత్యయములు ఆత్మనే
పదిధాతువులకు చేరవు. అనగా పరస్మైపదులకు పరస్మైపది ప్రత్యయములును,
ఆత్మనేపదులకు ఆత్మనేపది ప్రత్యయములును మాత్రమే చేరును. ఉదాహరించి మరొ

కటి చేరుట దోషము. ఉభయపదిధాతువులకు పరస్పైపది ప్రత్యయములతో ఒక విధముగాను, అత్మనేపది ప్రత్యయములతో ఒక విధముగాను-రెండేసి రూపము లుండును. 'బాధ' అత్మనేపది ధాతువు కావున 'బాధతే' అని కావలయును. పై శ్లోకమునందు పరస్పైపది ప్రత్యయమును చేర్చి 'బాధతి' అని దుష్టరూపము ప్రయోగించుట జరిగినది. ఇది వ్యాకరణ విరుద్ధము; కావున అసాధువు.

[తెలుగునందు ఉదాహరణము నిట్లు మార్పుకొనిన సులభముగా బోధపడును. 'నీ భుజము బాధపెట్టుచున్నదా?' 'నీ బాద బాదపెట్టివంత భుజము బాధపెట్టుట లేదు.' ఇచ్చట 'బాధ' యనుటకు బదులుగా 'బాద' యనుట అసాధువు.]

[అ ప్ర యు క్త ము]

కవిభి ర్న ప్రయుక్తం య దప్రయుక్తం త దుచ్యతే.

యథా—

‘కామచీకమథాః కేఽమీ త్వా మజిహ్వాయకీయిషన్

స స స్తి కిం వచ స్తీమే కమ్భుః శమ్భుం ఘరిష్యతి’

2

అత్ర అచీకమథాః, అజిహ్వాయకీయిషన్, స స్తి, వచ స్తి, ఘరిష్యతి, కమ్భుః, శమ్భుమ్ - ఇతి శబ్దానుశాసన సిద్ధా న్యపి కవిభి ర్న ప్రయుజ్యంతే.

అర్థము : కవులచేత ప్రయుక్తము కాని దానిని అప్రయుక్తమని యందురు. ఇది లక్షణము. ఏ నాయకను ప్రేమించితివి? వీరెవరు? నిన్ను పొందుట కిష్టపడిరి. అతడు నిద్రించుచున్నాడు. వీరేమి పలుకుచున్నారు? మేఘము జలాశయమును సేవ నము చేయగలదు — అని యుదాహరణములు.

ఇచ్చట ప్రేమించితివి అన్న యర్థమున ‘అచీకమథాః’; పొందుట కిష్టపడి రన్న యర్థమున ‘అజిహ్వాయకీయిషన్’; నిద్రించుచున్నాడన్న యర్థమున ‘స స్తి’; పలుకుచున్నా రన్న యర్థమున ‘వచ స్తి’; సేవనము చేయగల దన్న యర్థమున ‘ఘరిష్యతి’; మేఘ మన్న యర్థమున ‘కమ్భుః’; జలాశయ మన్న యర్థమున ‘శమ్భుమ్’ అన్న పదము లుపయుక్తము లయినవి. వ్యాకరణ నియమములను ఖటి

పై రూపములు సిద్ధించును. కాని, కవులు వానిని ప్రయోగింపదు. అందువలన ఆ శబ్దము లన్నియు అప్రయక్తదోషము పాలయినవి.

వ్యాఖ్య: రోకమున నున్నంత మాత్రమున ఏ పదమునకును ప్రయోగార్హత కలుగదు; అట్లే వ్యాకరణ లక్షణముచేత సాధింపబడినప్పటికిని ప్రయోగార్హత కలుగదు. దోషము లేకుండ నుండవలసన్న వ్యాకరణ సమ్మతముగా నుండి కవి ప్రయక్తమైనది కావలయును. పైని చూపినపదములను కృత్రిమముగా వ్యాకరణ నియమముల చేత నిష్పన్నము చేయవచ్చును. కాని, వానిని పూర్వకపు దెప్పరును ప్రయోగింప లేదు. ప్రకృత గ్రంథకర్త ఉదాహరణ నిమిత్తముగా వీనిని ప్రదర్శించుచున్నాడు.

జీజంతమైన కమి ధాతువునకు లుజ్ చజ్ ప్రత్యయములు రాగా ద్విర్వచన సన్నంతత్వము నొంది, దీర్ఘమును ఊర్లోపమును కలుగగా 'అచీకమఘా' అను రూప మేర్పడును. హ్యయక శబ్దమునకు క్యచ్, తరువాత సన్, తరువాత లజ్ ప్రత్యయము రాగా 'అజిహ్యయకీయిషన్' అను రూపమేర్పడును. 'ష స స స్తి స్వప్నే' అను ధాతువును బట్టి 'స స్తి' అను రూపము సంగ్రహింపబడినది. కం, శం శబ్దములు జలవాచకములు; వీనికి మతుబర్ధమున 'బ' ప్రత్యయము రాగా కంబ, శంబ రూపము లేర్పడును 'హృ' ధాతువునకు 'హరిష్యతి' యైనట్లు 'మృ' ధాతువునకు 'మరిష్యతి' అనియు, 'వదన్తి' యనునట్లుగానే 'వచన్తి' అనియు రూపము లుదాహృతము లైనవి.

ఇతర ధాతువుల సామ్యమునుబట్టి, వ్యాకరణ నియమములనుబట్టి పై రూపములు సాధువులే యనిపించును. కాని, పూర్వ కవిప్రయోగములు లేకుండుటచేత, అవి ప్రయోగార్హములు కాజాలవు: అనగా సాధువులు కావనియే అర్థము. అందు చేతనే, అట్టివి 'అప్రయక్తము' అను దోషమునకు లక్ష్యము లయినవి.

[క ప్త ము]

8. పదం శ్రుతే రనుఖదం కస్య మిత్యభిశబ్దితమ్.

యథా—

'సర్వరి జలదో యత్ర యత్ర సర్ధర్షి చాతకః'

*నీలః పోపుల్లి కాలోఽయం చర్కర్షి హృదయం మమ' 3

'పోపులి నీలః కాలోఽయం'— అని నిర్ణయసాగర ముద్రణ.

అత్ర నర్వర్ణ్యాదీని క్రియాపదాని శ్రుత్యనుఖదానిశ్రూయ న్నే.

అర్థము : శ్రుతినుఖము కాని పదమును కష్టము అని యందురు. ఇది లక్షణము. ఎచ్చట మేముడు మరల మరల వర్ణించుచున్నాడో, ఎచ్చట చాతకము మిక్కిలి ప్రాగల్భ్యమును చూపుచున్నదో, (ఎచ్చట) కడిమి పుష్కలముగా వూచుచున్నదో (అచ్చట) ఈ కాలము హృదయమును చేదించుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'వర్షర్షి' మొదలయిన క్రియాపదములు చెవులకు కష్టమును కలిగించునవై వినిపించుచున్నవి. ఇట్టి పదములను వాడుట కష్ట మున్నదోష మగును.

వ్యాఖ్య : 'వృష్' ధాతువునకు యజ్ఞగంతరూపము వర్షర్షి. ధృష్ ధాతురూపము దుర్ధర్షి, పుల్ల ధాతురూపము పోపుల్లి, 'కృతీ చేదనే' అను ధాతువునకు యజ్ఞగంత రూపము చర్కర్షి. అతిశయార్థమునందు గాని, పునఃపునరావృత్తియందు గాని యీ రూపములు వచ్చును. కాని, యివి యన్నియు నుచ్చరించుటకు కష్టము కలిగించును. వినుటకు వైతము కష్టము కలిగించును. శ్రుతికి అనుఖమును కలిగించునట్టివి కావున, ఇట్టి పదములు 'కష్టము' అను దోషమునకు భాజనము లయినవి.

[అ న ర్థ క ము]

పాదపూరణ మాత్రాత్కార మనర్థక ముదాహృతమ్.

యథా—

'బిభర్షి యశ్చ దేహార్థే ప్రియా మిన్దుం హి మూర్ధని

స వై దేవః ఖలు త్వాం తు పునాతు మదనాన్తకః'

4

అత్ర చ, హి, వై, ఖలు, తు - ఇత్యేతాని పదాని వాదానేవ పూరయన్తి.

అర్థము : పాదపూరణమునకు మాత్రమే ప్రయోగింపబడుట అనర్థకము. ఇది లక్షణము. శరీరార్థమునందు ప్రియూరాలిని, మూర్ధమునందు చంద్రుని భరించుచున్న మదనాంతకుడైన ఆ దేవుడు నిన్ను పవిత్రీకరించును గాక — అని యుదాహరణము.

ఇచ్చట చ, హీ, వై, ఖలు, తు - అన్న పదములు పాదములను మాత్రమే పూరించుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ శ్లోకమునందు కేవలము పాదపూరణముకొరకు చ, హీ, వై, ఖలు, తు - అను నవ్యయములు వాడుకొనబడినవి. ఇవి అర్థ పుష్టి కెంతమాత్రమును సహకరించుట లేదు. అర్థములేని వన్న భావముతోనే యిట్టి పదములు 'అనర్థకము' అను దోషమునకు అంకితములై నవి.

[అన్యార్థకము]

9. రూఢిచ్యుతం పదం యత్తు తదన్యార్థ మితి శ్రుతమ్.

యథా—

విభజన్తే న యే భూప మాలభన్తే న తే శ్రియమ్

ఆవహన్తి న తే దుఃఖం ప్రస్మరన్తి న యే ప్రియామ్ 5

అత్ర విభజతే ర్వణ్ణనే, ఆలభతే స్మారణే, ఆవహతేః కరణే, ప్రస్మరతే ర్వస్మరణే రూఢిః. న తు విశేషసేవాయాం, అభితోలాభే, నమన్తా ద్వహనే, ప్రకృష్టస్మరణే చేతి.

అర్థము : రూఢిని విడనాడి ప్రయోగించిన పదము అన్యార్థకము. ఇది లక్షణము. ఎవరు రాజును విభజింపరో వారికి సంపద ఆలభింపదు. ఎవరు ప్రియురాలిని ప్రస్మరింపరో వారు దుఃఖము నావహింపదు - అని యుదాహరణము.

విభజించుట యనగా పంచుట యని, ఆలభించుట యనగా చంపుట యని, ఆవహించుట యనగా చేయుట యని, ప్రస్మరించుట యనగా మరచిపోవుట యని ప్రసిద్ధములైన యర్థములు. విశేషసేవ యని, అన్ని యెడల లాభమని, నమగ్రముగా పహించుట యని, ప్రకృష్టముగా స్మరించుట యని రూఢి లేదు.

వ్యాఖ్య : రూఢి యనగా లోకప్రసిద్ధి. పదముల కూడికచేత నేర్పడిన యర్థము యోగికార్థము. పెక్కు పదములు యోగికమైన యర్థమును కలిగియు, ఒకే వస్తువునకు వాచకములుగా వ్యవహరించును. 'సంకళము' అని యనగా 'బురద యందు పుట్టినది' అని యోగికార్థము. రూఢ్యర్థము పద్యము బురదయందు పుట్టిన

యితరవస్తువుల కది సంకేతము కాదు; అనగా ఆయా వస్తువులయందు రూఢిలేదని భావము. ఇట్లు రూఢి లేనిచోట ఒక పదము నుపయోగించిన యెడల అన్యార్థమున్న దోషమగును.

ధాతువులకును, ధాతు నిష్పన్నములగు పదములకును పూర్వమందు చేరునవి ఉపసర్గములు. 'ధాత్వర్థం బాధతే కశ్చిత్ కశ్చిత్త మనువర్తతే. తమేవ విశిష్టస్యస్య. ఉపసర్గ గతి త్రిధా' అని యందురు. ఒకానొక ఉపసర్గ ధాత్వర్థమును బాధించును; మరొకటి ధాత్వర్థము ననుసరించును; ఇంకొకటి ధాత్వర్థమునకు విశేషతను సమ కూర్చును; ఉపసర్గ మూడు విధములుగా ప్రవర్తించును — అని యర్థము.

ఉదాహరణమునందు వి, ఆ, ప్ర అని మూడు ఉపసర్గ లున్నవి. 'వి' కి సాధారణముగా 'విశేషముగా' అన్న యర్థము కలుగును; కొన్ని యెడల 'ఎడబాటు' అన్న యర్థముకూడ కలుగును. పై శ్లోకమున 'విభజనై' అనుచోట కవి విశేషార్థమున వాడెను. కాని 'భక్' ధాతువుతో కూడినపు డా యర్థమున దానికి రూఢి లేదు. 'విభజింతురు' అనగా 'వేరువేరుగా పంచుదురు' అన్న యర్థము మాత్రమే యేర్పడును. 'ఆ' అను నుపసర్గకు అభిముఖముగా, సమగ్రముగా మున్నగు సర్థములు కలుగును. కాని 'లభ్' ధాతువునకు పూర్వమందుపయోగింపబడినపుడు ధాత్వర్థమునే మార్చి 'చంపుట' యన్న యర్థమును కలిగించును. అట్లే 'వహ్' ధాతువుతో కూడినపుడు "నిర్వహించుట" యన్న యర్థమునే కలిగించును గాని 'సమగ్రముగా మోయుట' యన్న యర్థము నీయదు. 'ప్ర' యన్నది 'ప్రకృష్టమైన' అన్న యర్థమున సాధారణముగా ఉపయుక్తమగును. కాని 'ప్రస్మరన్తి' అన్నప్పుడు విరుద్ధార్థకమై 'ఎక్కువగా స్మరించుదు' అన్న యర్థమును గాక 'మరచిపోవుదురు' అన్న యర్థమును కలిగించును.

కావున, ఒక పదమును తదంశముల అర్థమును బట్టియే కాక రూఢిని బట్టి కూడ ఉపయోగించుట ఆవశ్యకము. అట్లు కానినాడు అన్యార్థమున్న దోషమునకు అర్పితము కావలసి వచ్చును.

ఉదాహరణ శ్లోకము వాచునుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి నుండి గ్రహింపబడినది.

[అ పుష్పార్థము]

యత్తు తుచ్ఛాభిధేయం న్య దపుష్టార్థం తనుచ్యతే.

యథా—

‘శతార్థ పంచాంశభుజో ద్వాదశార్థార్థ లోచనః

పింశత్యర్థార్థ మూర్ధా నః పునాతు మదవాన్త కః’

6

అత్ర దశభావాః, త్రైలోచనః, పంచవక్త్ర ఇతి తుచ్ఛమేవాభిధేయ మతుచ్ఛపదై రుక్త మితి అపుష్టార్థమ్.

అర్థము : అల్పపదములచేత చెప్పదగిన దానిని (—తుచ్ఛాభిధేయమును) అధిక పదములచేత చెప్పుట అపుష్టార్థము. ఇది లక్షణము. శతార్థ పంచాంశభుజాడు, ద్వాదశార్థార్థలోచనము, పింశత్యర్థార్థ మూర్ధుడునగు మదనాంకకుడు (శివుడు) మిమ్ములను పవిత్రీకరించునుగాక — అని యుదాహరణము.

ఇక్కడ దశభావాడు, త్రైలోచనము, పంచవక్త్రుడు — అను చిన్న పదములతో చెప్పదగిన యర్థమును పెద్దపెద్ద సమాసములతో చెప్పుట జరిగినది. కావుననే అపుష్టార్థము.

వ్యాఖ్య : అధిక పదముల నుపయోగించుటచేత అర్థమున కేమియు పుష్టి చేకూరుట లేదు. అందువల్లనే అపుష్టార్థ మన్నపేరు స్థాపక మగుచున్నది. శతార్థ పంచాంశభుజాడు — సూటిలో సగము ఏబది, అందులో అయిదవ వంతు పది — పది భుజములు కలవాడని యర్థము. ద్వాదశార్థార్థలోచనము — పంచెందులో సగము ఆరు, దానిలో సగము మూడుమూడు కన్నులు గలవాడని యర్థము. పింశత్యర్థార్థ మూర్ధుడు—పింశతి అనగా ఇరువది, దానిలో సగము పది, దానిలో సగము అయిదు—అయిదు మొగములు గలవాడని యర్థము. సంక్షిప్తముగా చెప్పుటకు తగినచోట, విస్తరించి చెప్పుట దోషము. దానికి ‘అపుష్టార్థము’ అని పేరు.

[అ స మ ర్థ ము]

10. అసంక్షయం పదం య స్త్రీరసమర్థ మితి స్మృతమ్.

యథా—

‘జలం జలధరే మౌనమయం నర్హతి వారిధిః

ఇదం బృహిత మశ్వానాం కకుద్మానేష ప్రహేషతే’

7

అత్ర జలధరో మేఘః, వారిధిః సముద్రః బృహితం గజానామ్, ప్రహేషిత మశ్వానా మితి లోకప్రసిద్ధమ్. తదిహ సముద్ర, మేఘ, అశ్వ, నృషభ విషయతయా ప్రయుజ్యమాన మసంగ తార్థత్వా దవాచక మిత్యసమర్థమ్.

అర్థము : అసంగతమైన పదములు వాడుట అపమర్థము. ఇది లక్షణము. జలధరమునందు జలము కైరమయము; వారిధి వర్షించుచున్నది; ఇది అశ్వముల బృహితము; ఈ యెద్దు ప్రహేష చేయుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట జలధర మనగా మేఘ మనియు, వారిధి యనగా సముద్రమనియు, ఏనుగుల పీఠికారమునకు బృహితమనియు, గుఱ్ఱముల సకిలింపునకు ప్రహేషిత మనియు లోకప్రసిద్ధమైన వ్యవహారము. ప్రకృతోదాహరణమునందు సముద్రార్థమున జలధరము, మేఘార్థమున వారిధి, ప్రహేషార్థమున బృహితము, రవార్థమున (రరకే వేయుట) ప్రహేష ప్రయోగింపబడినవి. ఈ అర్థములు సరిపడవు. ఇట్లు సంగతములు కాని అర్థములందు ప్రయోగింపబడిన పదము లగుటచేతనే ‘అసమర్థము’ అన్నదోషమునకు లొంగినవి.

వ్యాఖ్య : అన్యార్థమునందు యోగికార్థము కంటె రూఢ్యర్థమునకు ప్రాబల్యము తెలుపబడినది కావుననే పదాశయుల యర్థము సరిపోయినను రూఢి లేని యెడల అన్యార్థదోష మగునని చెప్పబడినది అసమర్థమందు యోగికార్థము కంటె యోగరూఢికి ప్రాబల్యము కలదు. అనగా యోగికార్థమును సరిపడ వలయును; రూఢ్యర్థమును సరిపడవలయును. అట్లు కానియెడల ‘అసమర్థము’ అన్న దోషమగును.

[అ ప్ర తీ త ము]

అప్రతీతం తదుద్దేశం ప్రసిద్ధం శాస్త్రే ఏవ యత్.

యథా--

‘కిం భాషితేన బహునా రూపస్కన్ధస్య సన్తి మే న గుణాః
గుణనాన్తరీయశ్చ చ ప్రేమేతి న తేఽస్త్వపాలంభః’ 8
అత్ర రూపస్కన్ధ నాంతరీయక శబ్దయోః శాస్త్రప్రసిద్ధత్వా
దస్య త్రాప్రతీయమానయోః ప్రయోగా దప్రతీతమ్.

అర్థము : శాస్త్రమునందు మాత్రమే ప్రసిద్ధమైన పదమును వాడుట ‘అప్ర
సిద్ధము’ అన్న దోషమగును. ఇది లక్షణము. ‘పెక్కు మాటలతో పని యేమి ?
రూప స్కంధుడ నైన నాకు గుణములు లేవు. గుణనాంతరీయకము ప్రేమ. ఇది
నీకు ఉపాలంభము కాదు-అని ఉదాహరణము.

ఇక్కడి రూపస్కంధ, నాంతరీయక శబ్దములు శాస్త్రప్రసిద్ధములు: తక్కిన
వ్యవహారమునందు వీనికి ప్రసిద్ధి లేదు. ఇట్టి వీని నుపయోగించుటచేత అప్రతీతము
అను దోషము కలుగును.

వ్యాఖ్య : శాస్త్రమునందు మాత్రమే ప్రసిద్ధమైన పదమును శాస్త్రమునం
దుపయోగింపవచ్చును; ఇతర వ్యవహారమునం దుపయోగించినయెడల అర్థము
ప్రతీతము కాదు; అనగా అభీప్రాయమైన అర్థము స్ఫురింపదు. కావుననే దీనికి అప్ర
తీతము అన్నపేరు సార్థక మగుచున్నది.

ఉదాహరణమున రూపస్కంధ డను పదమున్నది. ఇది ‘సౌగతసమయము’
నకు చెందినది. రూపము, వేదన, సంజ్ఞ, సంస్కారము, విజ్ఞానము - అనునవి
పంచస్కంధములు. ఈ రూపస్కంధ డను పదము పంచేంద్రియములు, పంచ
విషయములు, విజ్ఞప్తి - అను పదునొక్కయంశములను స్ఫురింపజేయును.
ఇదంతయు సౌగతసమయప్రసిద్ధము. ఇట్లే గుణనాంతరీయక మనునది. అంతరీయక
మనగా వ్యావక మని యర్థము. ‘గుణనాంతరీయకము’ గుణములచేత వ్యాప్తము కాని
దని యర్థము. ఇదియు శాస్త్రసిద్ధ మగుటచేత లోకవ్యవహారమునందు అర్థస్ఫూర్తిని
కలిగింపదు.

అప్రయక్తమునందు వ్యాకరణసిద్ధమగు రూపమే అయినను కవుల ప్రయో
గములందు లేకుండుటచేత దోషముగా పరిగణింపబడినది. అప్రతీతమునందు శాస్త్ర
వ్యవహారమున ప్రసిద్ధపదమే యైనను సాహిత్యమునందు అర్థస్ఫూర్తికము కాక
భ్రాంతులచేత దోషముగా పరిగణింపబడినది.

ఉదాహరణశ్లోకము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తినుండి గ్రహింపబడినది.

[క్లిష్టము]

11 దూరే యస్యార్థసంవిత్రిః క్లిష్టం నేష్టం హి తత్సతామ్.

యథా -

‘విజితాత్మభవద్వేషి గురుపాదహతో జనః

హిమాపహామిత్రధరై ర్వాప్తం వ్యోమాభినందతి’

9

అత్ర వినా గరుత్మతా జిత ఇంద్ర స్తస్యాత్మభవోఽర్జున స్తస్య ద్వేషీకర్ణ స్తస్య గురుః సూర్య స్తత్పాదై రభిహతో లోక ఆకాశ మభినందతి. కీదృశమ్? హిమాపహా వహ్ని స్తస్యామిత్రో జలం తద్ధారయన్తి యే మేఘా స్తైర్వాప్తమితి వ్యవహితార్థ ప్రత్యయం క్లిష్ట మేతత్.

అర్థము : అర్థస్ఫురణము దూరముగా వ్యాపించియుండు నెడల క్లిష్ట మను దోష మగును; అది పండితుల కిష్టము కాదు. ఇది లక్షణము. విజితాత్మ భవద్వేషి గురుపాదహతమైన జనము హిమాపహామిత్రధర వ్యాప్తమైన వ్యోమము నభినందించుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ ‘వి’ యనగా గరుత్మంతునిచేత ‘జితః’ ఓడింపబడినవాడు ఇంద్రుడు. అతని ఆత్మభవుడు అర్జునుడు. అతనికి (ద్వేషి) శత్రువు కర్ణుడు. అతనికి (గురుడు) తండ్రి సూర్యుడు. అతని (పాదములు) కిరణములచేత తాపము నొందినది లోకము. హిమాపహాడు (మంచును తొలగించువాడు) అనగా అగ్ని. అతనికి శత్రువు జలము. దానిని ధరించియుండునవి మేఘములు. వానిచేత వ్యాపింపబడినది (వ్యోమము) ఆకాశము. సూర్యునిచేత తాపమునొందిన లోకము మేఘవ్యాప్తమైన ఆకాశము నభినందించుచున్నదని భావము. ఇట్లు వరుసల నదుకుకొనుచు వచ్చి, అన్వయమును సుదూరము సాగదీయుటచేత ఇది క్లిష్టమను దోషముగా ఘరిగణింపబడుచున్నది.

ఉద్ధాత్తము దండి కావ్యదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[గూ థా ర్థ ము]

గూఢార్థ మప్రసిద్ధార్థం ప్రయోగం బ్రువతే బుధాః.

యథా-

‘సహస్రగో రివాసీకం భవతో దుస్సహం పరైః

హరే రివ తవాభాన్తి నాన్య తేజాంసి తేజసి’

10

సహస్రగు శబ్దేన సహస్రాక్ష ఉక్తః. న చ గోశబ్ద స్వాక్షి భూయసీ ప్రసిద్ధిః, హర్షి శబ్దేన చ సహస్రాంశుః సోఽపి న తేన నామ్నా బహుభిరుచ్యత ఇతి గూఢత్వమ్.

శ్లోకము : అప్రసిద్ధమైన అర్థమునందు ప్రయోగించిన పదమును బుధులు గూఢార్థమని యందురు. ఇది లక్షణము. నీ పైన్యము (సహస్రగుని) ఇంద్రుని పైన్యమువలె శత్రులకు దుస్సహమైనది. (హరి) మూర్ఖుని తేజమునందువలె నీ తేజమునందు ఇతరతేజములు వెలవెల బోవుచున్నవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ సహస్రగో శబ్దముచేత సహస్రాక్షుడు చెప్పబడెను. కాని గోశబ్దము వకు అక్షి యున్న అర్థమున అధికమైన ప్రసిద్ధి లేదు. హరి శబ్దముచేత సహస్రాం శుడు చెప్పబడెను. అతడుకూడ ఆ పేరుతో పెక్కురచేత పిలువబడడు. ఇదియే గూఢత్వము.

వ్యాఖ్య : ఒకే పదమునకు అనేకార్థము లుండవచ్చును. అందొకటి రెండర ములు మిక్కిలి ప్రసిద్ధములై యుండఁ చ్చును; తక్కినవాని కంతటి ప్రసిద్ధి లేకపో వచ్చును. ఉన్న యర్థమే అయినప్పటికిని, ప్రసిద్ధము కాకపోవుటచేత పదమును విన్నవెంటనే స్ఫురింపదు. అందుచల్లనే యిది గూఢార్థమన్న దోషమున కంకిత మునది.

‘గో శరాక్షి పయః స్వర్గ పశుభేద చ’ అని గోశబ్దమునకు బాణము, కన్ను, వీరు, స్వర్గము, అవు, మాట - అని నానార్థములు కలవు. అయినప్పటికిని ‘కన్ను’ అన్న యర్థమునందు నెక్కువగా వాడుక లేనందు వల్ల ‘సహస్రగుః’ అని

యన్నప్పుడు 'వేయి గోవులు కలవాడు' అన్న యర్థము స్ఫురించినట్లు 'వేయి కన్నులు కలవాడు' అన్న యర్థము స్ఫురింపదు. 'హరిః కృష్ణేచ సింహేచ భేకార్క ఖుజగేషు చ' అని హరి శబ్దమునకు విష్ణువు, సింహము, కప్ప, సూర్యుడు, పాము - అని నానార్థములు కలవు. అయినప్పటికిని 'సూర్యుడు' అన్న యర్థమున వాడుక తక్కువ. కావున వెంటనే స్ఫురింపదు. అందువల్లనే యిట్టి పదములు గూడార్థ దోషమున కాస్పదము లైనవి.

ఈ శ్లోకపూర్వార్థము వాచునుని కావ్యాలంకార సూత్రపృత్తియందున్నది.

[నే యార్థ ము]

12. స్వసంకేత ప్రక్షవార్థం నేయార్థం మితి కథ్యతే.

యథా -

'ముఖాంశనస్త మాస్థాయ విముక్త పశుపంక్తి నా

పంక్త్యనేకజనామధ తుకా జిత ఉలూకజిత'

11

అత్ర పంక్తిశబ్దేన దశసంఖ్యా, అనేకజనా మేత్యనేన చక్రమ్, తద్రథ ఇత్యనేన రథ స్తాభ్యాం దశరథ స్తస్యతుక్ బాలానో లక్ష్మణ స్తేన జిత ఉలూకజి దింద్రజిత కిం కృత్వా? ముఖాంశనస్త మాస్థాయ హనుమస్తమ్. కిం భూతేన? విముక్త పశుపంక్తినా విముక్తేషు పంక్తినా. అత్ర పశుశబ్దేన గోశబ్దో లక్ష్మ్యతే తే నేవవ స్తదిదం స్వ సంకేత కల్పితార్థం నేయార్థ ముచ్యతే.

అర్థము : స్వసంకేతము చేత కల్పించుకొన్న యర్థమునందు ప్రయోగించిన పదమును నేయార్థమని యందురు. ఇది లక్షణము. పంక్త్యనేకజ నామధరుని కుమారుని (లక్ష్మణుని) చేత ముఖాంశవంతుని (హనుమంతుని) నదిష్ఠించి విముక్త పశుపంక్తి (విడువబడిన బాణసమూహము) చేత ఉలూక జితుడు (ఇంద్రజిత్తు) ఓడింపబడెను - అని ఉదాహరణము.

ఇక్కడ 'పంక్తి' శబ్దముచేత 'దశ' శబ్దము సాధింపబడినది. 'అనేకజ' శబ్దముచేత 'ద్విజ' శబ్దమును తద్ధ్వారమున నాచరూపమున చక్రవాకమును సాధి తములు. దానికి ఏకదేశము చక్రము. కావున 'అనేకజనామ' యను రూపమునకు

‘చక్రము’ అన్న యర్థము సాధింపబడినది. ‘ద్ర’ అని యనుటచేత చక్రములను ధరించియుండు ‘రథము’ సాధింపబడినది. ఈ రెండింటిని కలుపగా ‘దశరథ’ యైనది. ‘కుక్’ అని యనగా బాలకుడు; అనగా లక్ష్మణుడు. అతనిచేత ఓడింప బడినవాడు ఉలూకజితుడు; అనగా ఇంద్రజితుడు. ఏమి చేసి? ముఖమునందలి ఒక యంశము ముఖాంశము, అనగా హనువు. హనువులు కలవాడు హనుమంతుడు. అతని నధిష్ఠించి. ఎట్లు? విడువబడిన పశువుల సమూహముచేత, అనగా ఇషువుల (బాణముల) సమూహముచేత. ఇచ్చట పశుశబ్దముచేత గోశబ్దము లక్షింపబడినది. గోశబ్దమునకు ‘పశుభేదము’ అన్న యర్థమే కాక ‘శరము’ అన్న యర్థము కూడ కలదు. పశుశబ్దముచేత గోశబ్దమును, దానిచేత శరమును కల్పించుకొనుట యిచ్చట జరిగినది. ఇట్లు స్వసంకేతమునందు కల్పించుకొన్న యర్థము నేయార్థము.

వ్యాఖ్య : ఒక శబ్దమునకు రెండు మూఢర్థము లుండవచ్చును. ఆట్టియెడల అందలి యొక యర్థమును గ్రహించి దానికి వాచకమైన మరొకపదమును వాడినచో నేయార్థమగును. విజమున కాపదమున కీ యర్థముండదు. బలాత్కారముగా ఈ యర్థమును లాగుట జరుగును. ‘శరము’ అని యనగా బాణము, జలము, కాశము (రెల్లు) అన్న యర్థములు కలవు. ‘బాణము’ అన్న పదమునకు ‘శరము’ అన్న యర్థము కలుగును. కాని జలము, కాశము — అన్న యర్థములు కలుగవు. ఇట్టి యెడల బాణశబ్దముచేత శరమును భావించి, తచ్చబ్దముచేత ఇతరార్థములను గ్రహించుచో నేయార్థమగును.

పశు శబ్దమునకు గోవన్న యర్థమున్నది. గోశబ్దమునకు బాణము, కిరణము, స్వర్గము మొదలైన యర్థము లున్నవి. కాని పశుశబ్దముచేత బాణాదులు ప్రతీయ మావములు కావు. అట్లు కానివానిని గ్రహించి ఆ యాయర్థముల నంటగట్టుట యిచ్చట జరుగుచున్నది. దశరథ శబ్దమునకు పంక్తిరథశబ్దము ప్రయోగములందున్నది. ఇచ్చట రథశబ్దమును గూడ పేరుగా సాధించుట జరిగినది. ‘అనేకజము’ అని యనగా ‘ద్విజము’ అని యర్థము; అనగా ‘పక్షి’ యని యర్థము. పక్షిపేరు చక్రవాకము. ఇందు కొంతభాగము చక్రము. చక్రములను ధరించి యుండునది రథము. ఇట్లే ఒకదానినుండి మరొక స్వసంకేతీతార్థమును సాధించుకొని అను పండించుటచేత ‘దశరథ’ శబ్దమునకు కలుగవలసిన యర్థము కలిగినది. ఇట్లే ముఖమునందలి అంశము హనువు. నేత్రము, వక్త్రము, దంతము, పాలము—

ఇట్టి దేదయినను ముఖాంశమే. అయినను హనువునందే సంకేతమును స్వయముగా కల్పించుకొనుట యిచ్చట జరిగినది. కావుననే పై వి నేయార్థదోషమునకు లక్ష్యము లయినవి.

[సందిగ్ధము]

స యత్పదం నిశ్చయకృత్ సందిగ్ధ మితి తద్విదుః

యథా-

‘నీలలోహితమూర్తి ర్యో దహత్యస్తే జగత్త్రయమ్,

స ఏన హి మహాదేవ స్త్రిషు లోకేషు పూజ్యతే’

అత్ర వహ్ని రర్కః శివో వేతి స నిశ్చయతే.

అర్థము : నిశ్చయకరము కాని పదమును ప్రయోగించిన సందిగ్ధ మగును. ఇది లక్షణము. అంత సమయమునందు మూడు లోకములను దగ్ధముచేయు నీల లోహితమూర్తియైన మహాదేవుడే మూడు లోకములందును పూజింపబడుచున్నాడు అని ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అగ్నియో, సూర్యుడో, శివుడో నిశ్చయముగా లేదు.

వ్యాఖ్య : మహాదేవుడు విశేష్యము. నీలలోహితమూర్తి విశేషణము. జగత్త్రయదహనము ప్రస క్తధర్మము. ‘వ్రతానా ముత్తమవ్రతమ్’ అని యేవ్రతమున కావ్రతమునే ఉత్తమముగా భావింతుట సహజము. అట్లే ‘మహాదేవుడు’ అని అన్నప్పుడు తన కిష్టమైన హరి హర బ్రహ్మాండ వినియోగ కార్తికేయ ప్రభృతులలో నెవ్వరైనను కావచ్చును. విశేషణము నీలలోహితమూర్తి. నీలత్వమును లోహితత్వమును గలిగిన శరీర ధర్మము గలవాడు. నలుపును, ఎరుపును గలవాడు. ఈ విశేషణము వలన పై ఆ సంఖ్యాకదేవతావర్గమునుండి కొందరను తొలగింపవచ్చును. అయినను అగ్ని, సూర్యుడు, శివుడు అను ముగ్గురికి నీలలోహితమూర్తి యన్న విశేషణము సమముగానే అన్వయించును. ‘జగత్త్రయ దహనము’ అన్న ధర్మము ప్రస క్తమైనది. అదియును ముగ్గురికి సమానమే. కావున మహాదేవ శబ్దము ఎవరిని సంకేతించుచున్నదో నిశ్చయము కాకున్నది. ఇట్లు నిశ్చయించుటకు పీలులేని పదములను

ప్రయోగించుట వలన సందేహము కలుగును. ఇది దోషము. కావుననే దీనికి సందిగ్ధ మ్మహా పేరు సార్థక మగుచున్నది.

[నిజమునకు మహాదేవ, నీలలోహిత శబ్దములు శివునియందు రూఢములు. లయకారిత్వము కూడ శివునియందే ప్రతిష్ఠితము. కావున దీనిని సందిగ్ధమున కుదాహరణముగా పేర్కొనుట సరిపడదు. వామనుడు కావ్యాలంకార సూత్రివృత్తియందు చూపిన యుదాహరణమును గ్రహీతము. ఇత మహాత్మా భాగ్యవశాన్ మహాపద ముపాగతః. ఆ మహాత్ముడు భాగ్యవశమున మహాపదమును పొందెను- అని యర్థము. ఇచ్చట భాగ్యమనగా అదృష్టమని, మహాపదము అని యనగా గొప్ప పదవి అని యర్థములు. కాని ఆ మహాత్ముడు విధేయశఙ్ఖున మహాపదము పొందెను- అనికూడ ఆ వాక్యమునకు అర్థము కలుగును. ఇచ్చట భాగ్యము దురదృష్టము; మహాపద యనగా గొప్పయీ పద. ఇంతకును పుత్త దేవి నుద్దేశించెనో స్పష్టము కానందున, ఇది సందిగ్ధ మను దోష మగుచున్నది.]

[వి ప రీ త ము]

13. విపరీతం విరుద్ధార్థ ప్రకల్పన మిహోచ్యతే.

యథా -

‘అనుత్తమానుభావస్య పరై రపిహితౌజసః

అకార్య సుహృదోఽస్మాక మపూర్వా స్తవకీర్తయః’ 13

అత్ర అనుత్తమా ఇత్యనేన యథోక్త్యుష్ట స్తథావకృష్టోఽపి. అపిహిత మిత్యనేన యథా నాచ్ఛాడితం తథాచ్ఛాదిత మితి. అకార్య సుహృదిత్యనేన యథా కార్య మస్తరేణ సుహృదేవ మకాశ్యే-యః సుహృతోఽస్మచ్చ్యతే. అపూర్వాః కీర్తయ ఇత్యనేన యథాద్భుతాః కీర్తయ ఏవ మకీర్తయోఽప్యచ్చ్యతే.

అర్థము : విరుద్ధార్థమును కల్పించు పదమును ప్రయోగించుట ‘విపరీతము’ అనబడును. ఇది లక్షణము. అనుత్తమానుభావుడవు, పరాపిహిత తేజుడవు, మాకు అకార్యమిత్తుడవు నైన నీ కీర్తులు అపూర్వములు - అని ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'అనుత్తమ' మన్న విశేషణము ఉత్కృష్టమని చెప్పినట్లే అపకృష్టమని కూడ చెప్పును. 'అపిహిత' మన్నది అనాచ్ఛాదిత మని, ఆచ్ఛాదితమని రెండర్థములను తెల్పును. 'అకార్యమిత్ర' డన్నప్పుడు ప్రయోజన మేమియు నపేక్షింపని మిత్రుడని, చెడ్డపనులయందు మాత్రమే మిత్రుడని రెండర్థములు కలుగును. 'అపూర్వకీర్తు' లని యన్నప్పుడు అద్భుతమైన కీర్తులనియు అకీర్తులనియు రెండర్థములు కలుగును.

వ్యాఖ్య. ఇది ప్రశంసాపరమైన శ్లోకము. మహోత్తమానుభావుడవు, శత్రువుల చేత కప్పబడని తేజము గలవాడవు, నిర్వాణమిత్రుడవు నైన నీ కీర్తులు అద్భుతములు - అన్న యర్థమే యుద్దిష్టము. కాని, శ్లోకమునందు ప్రయుక్తములైన అనుత్తమాది పదములచేత ప్రసక్తమైన ప్రశంసనముతోపాటు అప్రసక్తమగు అభిశంసనమునకు పైత మపకాశము కలుగుచున్నది. 'న + ఉత్తమః' అని యన్నప్పుడు ఉత్తమముకానిది, అనగా హీనమని యర్థము. ఇది నశోబహుప్రసము. 'ఉత్తమః న విద్యతే యస్మాత్తనః అనుత్తమః' అని యన్నప్పుడు నశోబహుప్రసము యగును. దేనికంటె ఉత్తమములేదో అది అనుత్తమము, అనగా సర్వోత్తమ మని యర్థము. ఈ రెండును పరస్పర విరుద్ధార్థములు. 'ధా' ధాతువునకు 'అపి' అన్న ఉపసర్గ చేరును. దాని భూతకాలిక క్రియాజన్య విశేషణ రూపము 'అపిహితమ్'. ఇచ్చట 'అ' వైకల్పికముగా లోపించును. కావున 'అపిహిత'మని యన్నప్పుడు ఆచ్ఛాదిత మని, అనాచ్ఛాదిత మని రెండర్థములు కలుగును. ఒకచోటి అవర్ణము 'అపి' యన్న ఉపసర్గకు చెందినది; రెండవచోటిది నష్టార్థ బోధకము. 'అకార్యేషు మిత్రమ్' అన్నప్పుడు చెడ్డపనులయందు మాత్రమే మిత్రుడన్న యర్థము వచ్చును. 'కార్యం ప్రయోజనం నాపేక్షితే' స్వప్రయోజనము నపేక్షింపని మిత్రుడని యర్థము. ఇట్లే 'అపూర్వకీర్తులు' అన్న పదము కూడ రెండు విరుద్ధార్థములను కలిగించును. ఇట్లు ఉద్దిష్టార్థమునకు విపరీతమైన యర్థమును కల్పించు పదములను ప్రయోగించుట చేతనే, యిది విపరీత మన్న దోషముగా పరిగణనము నొందినది. [దోషసంఖ్యా నమునందు 'విరుద్ధము' అని తెలుపబడినది]

[అ ప్ర యో జ క ము]

అప్రయోజక మిత్యాహు రవిశేష విధాన్యకమ్.

యథా—

‘తమాలశ్యామలం క్షౌర మత్యచ్ఛ మతిఫేనిలమ్
వాలేన లంఘయామాన హనూమా నేష సాగరమ్’

14

అత్ర తమాల శ్యామల మిత్యాదీని సాగరవిశేషాని తాని న
హనూమతో లంఘనేతి తిశయం సూచయన్తి.

అర్థము : విశేషమును విధింపలేని పదమును ప్రయోగించినచో అప్రయో
జకమని యందురు. ఇది లక్షణము. చీకటి చెట్లవలె నల్లనిది, ఉప్పనిది, అతిస్వచ్ఛ
మైనది, మిక్కిలి నుదుగు కలది యైన సముద్రమును ఈ హనుమంతుడు వాలముతో
దాటెను. అని యుదాహరణము.

ఇక్కడ ‘చీకటి చెట్లవలె నల్లనిది’ మొదలయినవి సముద్రమునకు విశేషణ
ములుగా వాడబడినవి. వీనివలన హనుమంతుడు సముద్రమును దాటుటలో గల
గొప్పదనము సూచిత మగుట లేదు.

వ్యాఖ్య : విశేషణము రెప్పుడును విశేష్యముయొక్క విశేషములనే
తెల్పును. ఇక్కడకూడ ‘తమాలశ్యామలం, క్షౌరం’ మున్నగునవి సముద్రము
యొక్క విశేషములనే తెల్పుచున్నవి. కాని ప్రకృతవిషయము హనుమంతుడు
సముద్రమును దాటుట. ఈ వర్ణనమున హనుమంతుని కతిశయము కలుగవలయును.
దాటుటకు శక్యముకాని సముద్రమును దాటె నన్నచో ఉద్దిష్టప్రయోజనము సిద్ధిం
చును. పైనున్న విశేషణములవల్ల లంఘనాసాధ్యమైన సముద్రమును హనుమంతుడు
లంఘించె నన్న భావమునకు పుష్టి చేకూరుటలేదు. ప్రయోజనమును చేకూర్చలేని
పదముల ప్రయోగమును బట్టియే ఇది అప్రయోజకమన్న దోషముగా పరిగణింపబడు
చున్నది.

[ద్వైత్యము]

14. తద్దేశ్య మితి నిర్దిష్టం య దవ్యుత్పత్తిమత్ పదమ్.

యథా—

‘గల్లా లావణ్యతల్లా తేలడమా మడమా భజా

నేతే వోసట్ట కన్దోట్ట మోట్టాయిత సఫే సఖి’

15

అత్ర గల్లాదయః శబ్దౌ అవ్యుత్పత్తిమన్తో దేశ్యా దృశ్యస్తే.

అర్థము : అవ్యుత్పన్నమయిన పదమును ప్రయోగించిన 'దేశ్య' మను దోషముగా నిర్ణయింతురు. ఇది లక్షణము. నీ చెంపలు అందాల కొలకులు; భుజములు మనోహరములును కృశములును; కన్నులు వికసించిన నల్లగలువల విలాసములకు నెచ్చెలులు — అని ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అవ్యుత్పత్తి మంతములైన గల్లాదిశబ్దములు దేశ్యములుగా కనబడుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : దేశీయుల వ్యవహారమునందు పుట్టి, ప్రతిష్ఠనొందిన పదములను దేశ్యములుగా పరిగణింతురు. అందు కొన్నింటికి ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము చేసి వ్యుత్పత్త్యర్థమును తెల్పుటకు వీలుండును; కొన్నింటికి అట్లు విభాగము చేయుటకు వీలుకాదు; వ్యవహార చూడమైన యర్థమే కాని వ్యుత్పత్త్యర్థ ముండదు. ఇచ్చట ఇట్లు విభాగము చేయుటకు వీలు కాక, వ్యుత్పత్త్యర్థమును చెప్పుటకు వీలులేని పదమునే దేశ్యముగా పరిగణించుట జరిగినది. అట్టి పదమును ప్రయోగించుటచేత దేశ్య మను దోషము కలుగును.

పై శ్లోకమునందు గల్ల శబ్దము కలదు. కొందరు దీనిని గండ శబ్దవికృతిగా తలతురు. కాని సంస్కృత శబ్దముగా దీని కనేక ప్రయోగములు కలవు. ఒకటి కావచ్చును. గండ శబ్దమునకు వికృతిగా దేశభాషయందు వ్యవహారప్రాచుర్యము నొంది, తిరిగి రూపాంతరముతో సంస్కృతములో ప్రవేశించి యుండవచ్చును. 'వచ్చు' నని యూహను తెల్పుటయే కాని, తేల్చిచెప్పుట కవకాశము లేదు. ఇట్లే తల్ల, లడహ, మడహ, వోనట్ట, కన్దోట్ట, మోట్టయిత శబ్దములకును వ్యుత్పత్తి గోచరము కాదు. అనగా, ఇవి అవ్యుత్పన్నము లని యర్థము. ఇట్లు అవ్యుత్పన్నములైన పదములను ప్రయోగించుట 'దేశ్యము' అను దోషమును కలిగించును.

[సంస్కృతభాషయందు, దిట్టి పదములను వాడుట దోషము. దేశభాషలందు పెక్కుపదము లవ్యుత్పన్నములు. అందువలన అచ్చట అవ్యుత్పన్నత దోషముగా లెక్కకు రాదు.]

గల్లము = చెక్కెలి; తల్లము = కొలను; లడహము = మనోహరము; మడహము = కృశము; వోనట్టము = వికసితము; కన్దోట్టము = నల్లగలువ;

మోట్టయితము = విలాసము॥ ఇవి దేశ్యములయిన ఆ పదములకు వ్యవహారమున నున్న యర్థములు.

[గ్రామ్యము]

అశ్లీలామంగల ఘృణావదర్థం గ్రామ్య ముచ్యతే.

15. అతాశ్లీల మసభ్యార్థ మసభ్యార్థాంతరం చ యతే
అసభ్య స్మృతిహేతుశ్చ త్రివిధం పరివశ్యతే.

తేష్యసభ్యార్థం యథా -

అతాతాతార శిరాః శిరాలస రసస్థూల ప్రకాణ్డో మహా
నృధ్యే భానుముతాభసింధు విపులాభోగో వటః పాతు వః
కాయైక్యే వికటప్రసారిత మహాజంఘం మహీసు ప్తయో
ర్యః ఖండేను కిరీట కైటభజితోః కాటశ్రియం కర్షతి 16

అతాతాతార శిరాః కాట ఇత్యాదే రసభ్యార్థత్వా దసభ్యార్థమ్.

అత్యుః అశ్లీలము, అమంగళము, అసభ్యము నైన యర్థమును కలిపి గ్రామ్య మనబడును.

ఇచ్చట అసభ్యార్థము, అసభ్యార్థాంతరము, అసభ్యస్మృతి హేతువు - అని అశ్లీలము మూడువిధములు.

అసభ్యార్థమునకు రిక్త్యము - నేలపైని విడిచించు శివకేశవుల శరీర సంగమమున వెకటక్షుగా చాచిన మహాజంఘలను కలిగిన కటిసౌభాగ్యమును తులకింప జేయుచు గొడుగువంటి ఆకారముగల అగ్రభాగమును, శిరాలము సరసము స్థూలము నైన ప్రక్షాళితమును గలిగి యముఠా గడ్డా మధ్య దేశముననున్న మహావట వృక్షము ఘిమ్ములను, కాపాడును శక్తి.

చత్రాకార శిరము, కాటము మొదలయిన పదముల అసభ్యార్థత్వమువల్ల అసభ్యార్థము.

హ్యఖ్య : గ్రామ్యమును రచయిత మరల మూడు విధములుగా విభాగించుచున్నాడు. అశ్లీలార్థము, అమంగళార్థము, అసభ్యార్థము అనునవి ఆ భేదములు.

ఇందు మొదటిదైన అశ్లీలార్థము అసభ్యార్థము, అసభ్యార్థాంతరము, అసభ్య స్వ్యతిహేతువు అని మూడు విధములు.

శ్రీ: యస్యాస్తి తత్ శ్లీలమ్. శ్రీ అనగా శోభ. శోభను కలది శ్రీలము; అదే శ్లీలము. స శ్లీలమ్ అశ్లీలమ్. శ్లీలముకానిది అశ్లీలము. శోభాకరము కాని దని యర్థము. సభాయాం సాధు రితి సభ్యమ్. సభయందు సాధువైనది సభ్యము. సభావ్యవహారార్హమైన దని యర్థము. అట్లు కానిది అసభ్యము. అశ్లీల మన్నను అసభ్యమన్నను తాత్పర్య మొక్కటే. కాని శాస్త్రమునందు ప్రకృతము, అప్రకృతము, ఏకదేశస్థితము నై అది పై ని చెప్పినట్లు మూడు విధము లగుచున్నది.

ప్రకృతము అసభ్యార్థము. పై ని చూపిన లక్ష్యమువందు రెండు వదులకు మధ్య నున్న వటవృక్షము చెప్పబడినది. ఒక నది యమున - నల్లగా నుండును; రెండవది గంగ - తెల్లగా నుండును. విష్ణువు నల్లనివాడు, శివుడు తెల్లనివాడు. ఆ వదులు నేలపై ని నిద్రించుచు వికటముగా చాపిన శివ విష్ణువుల కాళ్ళవలె నున్నవి. భాను సుతాభసింధువులకు వ్యత్యస్త క్రమములో ఖండేందుకిరీట కైటభజితులు చెప్పబడిరి. దీతివిబట్టి వారి కాయైక్యము చేత ఒక్కొక్కరి యొక్కొక్క కాలే కనిపించుచున్న దనవలయును. కాళ్ళను నదులుగా పోల్చి తన్మధ్యమైన వటమును కాటశ్రీగా నిరూపించుట జరిగివది. కాటశ్రీ యనగా కటిశోభ అని స్థూలమైన యర్థము. కాళ్ళు చాచుకొనుట, కటిశోభ - అను విషయములు అసభ్యములు.

ఇంక వటమున కుపయోగించిన విశేషణములు చత్రాకారశిరము, శిరాల పరస పూలప్రకాండము అనునవి పై వర్ణన కనుకూలముగా పురుష గుహ్యవయవ స్ఫోరకములై యున్నవి. కావుననే యిది అసభ్యార్థమున స లక్ష్యమైనది.

అసభ్యార్థాంతరం యథా -

‘విద్యా మభ్యసతో రాత్రావేతి యా భవతః ప్రియా
వనితా గుహ్యకేశానాం కథం తే పేలబంధనమ్’ 17

తదేతద్ యా భవతః ప్రియా గుహ్యకేశానాం పేలబంధన
శబ్దానా మసభ్యార్థా స్తరత్వా దసభ్యార్థా స్తరమ్

ఆర్థము: అసభ్యార్థాంతరమునకు ఉదాహరణము. రాత్రియందు విద్య నభ్య
సించుచున్న నీకడకు నీయొక్క ప్రియారాలు వచ్చును. ఆమెయక్షేప్యరుల వనిత. ఇంక
నీకు ధనము తక్కువగుట యెట్లు? (పుష్కలముగా ధనము లభించు నని భావము.)

ఇచ్చట ‘యా భవతః ప్రియా’ ‘గుహ్యకేశానామ్’ ‘పేలబంధనమ్’ అను
శబ్దములకు అసభ్యమైన అర్థాంతర ముండుట చేత ఇది అసభ్యార్థాంతరము.

వ్యాఖ్య: ప్రకృతమైన యర్థము నభ్యమై, అప్రకృతమైన యర్థము
అసభ్యమైనపుడు అసభ్యార్థాంతర మను దోష మగును.

‘యా భవతః ప్రియా’ ఎవతె నీయొక్క ప్రియారాలో అని ప్రకృతార్థము.
కాని ‘యాభవతః ప్రియా’ అని యన్నప్పుడు ‘యాభో’ మైథునం తద్వతః ప్రియా’
అని అర్థాంతరము కలుగును. యాభము అని యనగా మైథున మని యర్థము; అది
కలవాడు యాభవంతుడు. అతని ప్రియ ‘యాభవతః ప్రియా’. ఇది అసభ్యమైన
అర్థాంతరము.

‘వనితా గుహ్యకేశానామ్’ గుహ్యక ప్రభువులయొక్క వనిత అని ప్రకృతా
ర్థము. ‘వనితా గుహ్యకే’ అని యన్నప్పుడు ‘యోని’ నని యర్థము. ‘కన్యకే
నామ్’ దానియొక్క కేశములకు అని యసభ్యమైన యర్థము. ఇది యర్థాంతరము.

‘పేలబంధనమ్’ అని యన్నప్పుడు ‘వలచొ రబేడః’ అనునను బట్టి ‘పేలవం
ధనమ్’ అని యగును. పేలవ మనగా అల్పమైన యే, ధనమునగా సంపద
యని ప్రకృతార్థము. కాని ‘పేల’ శబ్దమునకు వృషణ మన్న యర్థము గలదు.
బంధవమ్మనగా కట్టియుంచుట. ‘ఇంక వృషణబంధన యెట్లు?’ అన్న అసభ్యమైన
యర్థాంతరము కలుగుచున్నది. కావుననే యిది అసభ్యార్థాంతరమునకు లక్ష్యమైనది.

అసభ్యస్మృతిహేతు ర్యథా —

‘ఉత్కమ్పయసి మాం చూత పికవాక్కాటవేన కిమ్

కృతః కృకాటికాయాం తే పాదః ప్రాణేన యాస్యతా’

తదిదం కాటవ కృకాటికా పదయో రసభ్యస్మృతిహేతుత్వా
దసభ్య స్మృతిహేతుతా.

అర్థము : అసభ్యస్మృతి హేతువున కుదాహరణము. చూతమా! కోకిల
వాక్కుల కటుత్వముచేత నన్నేల కంపింపజేసెదవు? పోవుచున్న ప్రాణముతో నేను
నీ గొంతుక పై ని పాదమూనితిని గదా !

ఇచ్చట కాటవ కృకాటికా పదముల అసభ్యస్మృతిహేతుత్వమువల్ల అసభ్య
స్మృతిహేతు వన్న దోషము కలుగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : పదమునందలి అంశమాత్రముచేత అసభ్యార్థము స్ఫురించిన
యెడల అసభ్యస్మృతిహేతు వగును. ఇచ్చట అర్థాంతరము చివరంట నన్వయము
నొందదు. పదాంశముచేత అసభ్యార్థ స్మృతిమాత్రమే కలుగును.

‘పికవాక్కాటవేన’ అన్నచోట ‘కటుత్వ’మనుటకు బదులుగా ‘కాటవ’శబ్దము
ప్రయుక్తమైనది. వ్యాకరణమును బట్టియు, అర్థమును బట్టియు దోషము లేదు. కాని
తొలి రెండక్షరములును విసరిడినంతనే ‘కాట’ శబ్దస్ఫురణము కలుగును. ‘కట
సంబంధమైన’ అన్న అర్థాంతరము స్మరణకు వచ్చును. ఇది యింత మాత్రమే.
తరువాతి పదములతో దీని కన్వయము లేదు. ఈసాటి అసభ్యార్థస్మరణము కూడ
దూష్యమే. కావుననే దీనిని దోషముగా పరిగణించుట జరిగినది.

అట్లే ‘కృకాటికా’ శబ్దమునకు ‘గొంతుక’ యన్నది ప్రకృతార్థము.
ఆద్యక్షరమును విడువగా ‘కాటికా’ యన్న శబ్దము వినిపించును. ‘కాట’
శబ్దమునకే ‘ఇక’ ప్రత్యయము రాగా ‘కాటికా’అని యగును. ‘కాట ఏవ కాటికా’.
కాటవత్వము ‘కాటిక’ యన్నను అర్థమొక్కటే. కటి సంబంధమైనది మొల యన్న
అసభ్యార్థము స్మరణకు వచ్చును. కావుననే యిది దోషము.

16. లోకేశు య దశస్తార్థ మశస్తార్థా స్థం చ యత్
 అశస్త స్మృతిహేతు శ్చామంగలార్థం త్రిదైవ తత్
 అర్థము : అమంగళార్థ మను గ్రహ్యవిభాగము అశస్తార్థము, అశస్తార్థాంత
 రము, అశస్తస్మృతి హేతువు అని తిరిగి మూడు విధములుగా నుండును.

తేవ్యశస్తార్థం యథా -

‘ఖేటకే భక్తనూపస్య వలభ్యాః సత్తనస్య చ
 అత్సప్తోహం మరిష్యామి హే హలే భాషితస్య చ’ 19
 అత్ర మరిష్యా మితి పద మశస్తార్థమ్.

అర్థము : అమంగళార్థమునం దొక విభాగమైన అశస్తార్థమున కుదాహరణము. సూపాన్నమునకు, వలభిపట్టణమునకు ‘హే హలే’ యనెడి పలుకునకు తృప్తి పొందని నేను గ్రాహమునందు చచ్చిపోవుదును.

ఇచ్చట ‘చచ్చిపోవుదును’ అని యమల అశస్తార్థము.

వ్యాఖ్య : మంగళము అని యనగా శుభ మని యర్థము. అశుభము అమంగళము. అది ప్రకృతమైనపుడు అశస్తామంగళార్థ మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ‘మరిష్యామి’ అను పదము ‘చచ్చిపోవుదును’ అని భవిష్యదర్థమునందు ప్రయోగించబడినది. పట్టణమునందు సౌఖ్యము సమృద్ధిగా నున్నది. సౌందర్యము సంపన్నమై యున్నది. స్వాదువైన పప్పున్నము లభించును; అనగా భోజనసమృద్ధి కలదని భావము. ‘హే’ యని ‘హలే’ యని (‘ఓసీ’ యని ‘సఖీ’ యని) రచుణీమణు లొకరినొకరు పిలుచుకొనుచుండుదు. అటువంటి పిలుపు లతో, అటువంటి రచుణీమణులతో నిండినది వలభి పట్టణము. పట్టణమునందలి సౌఖ్యనిధానములను చూచి చూచి, అనుభవించి అనుభవించి, అప్పటికిని తృప్తితీరని వాడై ‘చచ్చిపోవుదును’ అనుచున్నాడు. గ్రామజీవితమునం దిష్టములేనివాడై పట్టణ జీవితమునందు తనివి తీరనివాడై వక్త యీ విషయము పలుకుచున్నాడు. ఇది వలభి

పట్టణము యొక్క అపార సౌఖ్యమయ జీవితమునే ఆవిష్కరించును. అయినను 'చచ్చిపోవుదును' అన్నమాట అశస్త్రార్థమునే వెల్లడించుచున్నది.

అశస్త్రార్థాంతరం యథా -

ప్రవాసయతి యా కాంతం వనస్తే గృహసంస్థితమ్

వినా శపథదానేన పిశాచీ సా న చాంగనా? 20

అత్ర ప్రవాసయతి, సంస్థితం, వినాశపథదానేన, పిశాచీ పదానా మశస్త్రార్థాంతరత్వమ్.

ఆర్థము : అమంగళార్థమున ద్వితీయవిభాగమైన అశస్త్రార్థాంతరమువకు ఉదాహరణము. ఇంటియందున్న భర్తను వనంతకాలమునందు శపథమువంటి నిర్బంధ మేమియు లేకుండగనే ప్రవాసమునకు పంపించెడిది శ్రీ కాదు - పిశాచియే. (పిశాచి వంటి దని భావము;)

ఇచ్చట ప్రవాసయతి, సంస్థితం, వినాశపథదానేన, పిశాచీ - అను పదములకు అశస్త్రార్థాంతరత్వము కలదు.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతమైన యర్థము సరియైన దైయుండి, అప్రకృతమైన యర్థము అమంగళకర మైనచో అశస్త్రార్థాంతరము అన్న దోష మగును.

ఇచ్చట అశస్త్రార్థము శ్లేషజన్యము. ప్రవాసమని యనగా దేశాంతరవాసమని ప్రకృతార్థము. ఉచ్చాటన మని అర్థాంతరము. 'గృహసంస్థితం కాంతమ్' గృహము నందు సుఖముగా నున్న భర్తను అని ప్రకృతార్థము; ఇంటియందు ఆవేశించి యున్న భూతమును అని అర్థాంతరము. 'వినా శపథదానేన' శపథదానము లేకుండ అని ప్రకృతార్థము; వినాశపథమును కల్పించుటచేత అని అర్థాంతరము; 'పిశాచి' అనగా పిశాచమువంటిదని, దారుణ కర్మ చేయున దని ప్రకృతార్థము. 'పిశిత మశ్నాతీతి పిశాచీ' అన్న వ్యుత్పత్తిని బట్టి మాంసభక్షకురాలు అన్న యర్థాంతరము కలుగును.

ఇచ్చటి అర్థాంతరము లన్నియు అమంగళకరములు. కావుననే, యిది అశస్త్రార్థాంతర మన్న దోషమునకు లక్ష్యమైనది.

అశస్త్ర స్మృతిహేతు ర్యథా -

‘మారీచోఽయం మునిర్యస్య కృత్యాః కాలాంతకాలయే

పత్న్యాం సంక్రందనాదీనాం సుతానా మాప్తయేఽభవన్’ 21

అత్ర మారీచ, కృత్యా, కాలాంతక, సంక్రందన పదానా మశస్త్రస్మృతిహేతుత్వమ్.

అర్థము: అమంగళార్థమునందు తృతీయ విభాగమైన అశస్త్రస్మృతిహేతువున కుదాహరణము. ఈయన మరీచినందనుడైన కళ్యపుడు. ఈశ్వరాలయమునందు ఈయన చేసిన పూజలు ఆరాధనలు మున్నగునవి భార్యయందు ఇంద్రుని నందనులను పొందుటకు తగియున్నవి.

ఇచ్చట మారీచ, కృత్యా, కాలాంతక, సంక్రందన పదములకు అశస్త్రస్మృతిహేతుత్వము కలదు.

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట వదైకదేశముచేతనే అశస్త్రార్థము స్మరణకు వచ్చును. చివరంట అర్థాంతర మన్వితము కావలసిన యపసరము లేదు.

‘మారీచః’ అని యన్నప్పుడు ప్రకృతార్థము కళ్యపుడు. ఇందు ఏకదేశమైన ‘మారీ’ మారకవ్యాధి యన్న యర్థాంతరమును స్మరింపజేయును. ‘కృత్యా’ అన్నది ‘పూజాః’ మున్నగు విశేష్యమునకు విశేషణముగా ప్రయుక్తమైనది. ఇది ప్రకృతార్థము. ‘కృత్యా’ అను ఏకవచనపద స్మరణముచేత మారకకర్త స్మృతికి వచ్చుచున్నది. ‘కాలస్య అంతకః’ అన్న యర్థమున ఈశ్వరుడు; ఇది ప్రకృతార్థము; యముని నాశనము గావించినవా డని యర్థము. ‘కాలే అంతకః’ తత్ క్షణమే అంతము నొందించువా డన్నది అప్రకృతార్థము. సంక్రందను డనగా ఇంద్రుడు. ఇది ప్రకృతము. ఇందు ఏకదేశము ‘క్రందన’ రోదనార్థము. ఇది అప్రకృతము.

ఇట్లు అమంగళకరములైన అర్థాంతరములు వదైకదేశముచేత స్మరింపబడుట కారణముగా దీనిని అశస్త్రస్మృతిహేతు వను దోషముగా పరిగణింతురు.

17. పద మర్థం ఘృణావస్తం యదాహార్థాస్తం చ యద్
ఘృణావత్ స్మృతిహేతు ర్యత్తద్ ఘృణావదిహా త్రిధా.

అర్థము : ఏవగింపును గలిగించు వర్థముగల పదము ఘృణావంతము. అది ఘృణావదర్థము, ఘృణావదర్థాంతరము, ఘృణావత్ స్మృతి హేతువు అని మూడు విధములుగా నుండును.

తేషు ఘృణావదర్థం యథా -

‘వర్దతే హదతే స్తన్యం వమత్యేవ స్తనంధయః

ముహూరుత్కృతి నిష్ఠీవత్యాత్తగర్భా పున్స్వధూః’ 22

వర్దతే, హదతే, వమతి, నిష్ఠీవతీతి శబ్దానాం ఘృణావదర్థత్వమ్.

అర్థము : వనియందు ఘృణావదర్థమున కుదాహరణము. పాలు త్రాగి పిల్లవాడు గాలిని విడుచుచున్నాడు, విరేచనములు చేసికొనుచున్నాడు. పాలను క్రక్కుకొనుచున్నాడు; తిరిగి గర్భవతి అయిన ఆ యువతి మాటిమాటికి త్రేన్చుచున్నది, ఉమియచున్నది.

ఇచ్చట వర్దతే, హదతే, వమతి, నిష్ఠీవతి అను శబ్దములకు ఘృణావదర్థత్వము కలదు.

వ్యాఖ్య : త్రేన్చుట, ఉమియుట యన్నవి అసహ్యతను కలిగించును. పిల్లవాడు పాలను క్రక్కుకొనుట మొదలయినవి కూడ జుగుప్సను కలిగించునవే. గర్భవతియొక్క స్తన్యమును త్రాగరాదు. తత్ స్తన్యము జీర్ణము కాకపోవుటచేత పిల్లవానికి సహజముగా కలుగు వ్యాధిలక్షణములే యిందు చర్చితములు. ఇవి యెంత సహజములైనను చూచువారికి రోతను కలిగించును. కావుననే ఘృణావదర్థ మను దోషమునకు లక్ష్యమైనవి.

ఘృణావదర్థాంతరం యథా -

‘బాష్పక్లిన్నా వివశా గంఢా విపూయాపాండరా తవ

ప్రియోఽగ్రే విష్ఠితః పుత్రి స్తృతవరోఽభి రర్చతి’ 23

అత్ర క్లిన్న, గంఢ, విపూయా, విష్ఠిత, వర్చః పదానాం ఘృణావదర్థాంతరత్వమ్.

అర్థము : పుణ్యవాసదర్శాంతరమున కుదాహరణము. కుమారీ : కన్నీటితో తడిసిన ముఖగడ్డివలె తెల్లనివైన నీ కపోలములను (చూచుచు) నీ యెదుటనే కూర్చుండి నీ ఏయిడు స్మితకాంతులతో అర్పించుచున్నాడు.

ఇచ్చట క్లిన్న, గండ, విపూఱా, విష్ణిత, వర్చః వదములకు పుణ్యవాసదర్శాంతరత్వము కలదు.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతార్థమే జాగుప్సాకర్థమై యున్నచో మొదటి భేదమయిన పుణ్యవాసదర్థ మగును. ప్రకృతార్థము పాదువేయైయుండి అప్రకృతార్థము జాగుప్సాకర్థమై యున్నచో ద్వితీయ భేదమయిన యీ పుణ్యవాసదర్శాంతర మగును. ఇచ్చటి అర్థాంతరము శ్లేషాభ్యాసము.

గండము అని యనగా కపోలము అని ప్రకృతార్థము; పుండ్రని అప్రకృతార్థము. జాషుక్లిన్నీములు అని యనగా కన్నీటితో తడిసిన వని ప్రకృతము; వేడిచేత మెత్తబడిన వని అప్రకృతము. విపూయ మనగా ముంజగడ్డి యని ప్రకృతము; విపూయ + అపాండ్రౌ అని యనగా విశేషమైన రసించేత మిక్కిలి తెల్లబడినవని అప్రకృతము.

‘విష్ణితః’ అని యనగా విశిష్టరూపమున నున్నవా డని ప్రకృతము. ‘విషా సంజాతా అన్యః’ పురీష మీతని నుండి పుట్టిన దని అప్రకృతము. ‘వర్చః’ అని యనగా తేజస్సుని ప్రకృతము; పురీష మని అప్రకృతము.

ఇట్లు చివరంట ప్రకృతార్థముతో అప్రకృతమైన అసహ్యార్థము కూడ అన్వయము కలిగియే యున్నది. కావుననే దీనిని పుణ్యవాసదర్శాంతరమునకు లక్ష్యముగా గ్రహించుట జరిగినది.

పుణ్యవాసత్ స్మృతీ హేతుత్వథా -

‘ప్రత్యాప్తయన్తో రూఢాని మదనేషు వ్రజాని సః
హృదయం క్లేదయన్త్యే తే పురీషణ్ణ మహద్భ్రుమాః’

అత్ర రూఢ, వ్రజ, క్లేద, పురీషణ్ణ పదానాం పుణ్యవాసత్ స్మృతి హేతుత్వమ్.

అర్థము : ఘృతావత్ స్మృతి హేతువున కుదాహరణము. పరస్పరాను రక్తులమైన మాకు మన్మథబాణముల ధ్వనులు ప్రసిద్ధములు; వట్టిబాణమునందు గుంపుగా నున్న యీ మహావృక్షములు హృదయము నార్ద్రము గావించుచున్నవి.

ఇచ్చట రూఢ, వ్రణ, క్షేద, పురీషంధ పదములకు ఘృతావత్ స్మృతి హేతు త్వము కలదు.

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట పదైకదేశము చేతనే అసహ్యార్థము స్మరణకు వచ్చును. చివరంట అర్థాంతర మన్వయము నొందవలసిన యవసరము లేదు.

‘వ్రణాని’ అన్న పదమునకు ‘రూఢాని’ యన్నది విశేషణము. ఈ రెండింటిని కలుపగా ‘మొనతేలిిన కురువులు’ అన్న అర్థాంతరము స్ఫురించును. ‘క్షేదయన్తి’ అన్నప్పుడు తడితడిగా చేయుచున్న పన్న యర్థము కలుగును. ‘పురీ’ ‘షంధ’ అన్న పదములు సమసించి ‘పురీషంధ’ అని కాగా అందేకదేశమైన ‘పురీషం’ విష్కార్థకమై రోత జనింపజేయును. ఇట్లు పదైకదేశములచేత ఘృతావంతమైన యర్థము స్మరణకు వచ్చుచుండుటవల్ల, ఇది ఘృతావత్ స్మృతి హేతువునకు లక్ష్యమైనది.

ఇంతటితో పదదోషములు సమాప్తములు. ఇప్పుడింక వాక్యదోషములను భోజిదేవుడు ప్రదర్శించుచున్నాడు.

వా క్య దో ష ము లు

18. శబ్దహీనం క్రమభ్రష్టం వినంధి పునరుక్తిమత్
వ్యాకీర్ణం వాక్యసంకీర్ణ ముపదం వాక్య గర్భితమ్.
19. ద్వే భిన్న లింగవచనే ద్వే చ న్యూనాధిరోపమే
భగ్న చ్ఛంధో యతీ చ ద్వే అశరీర మరీతిమత్.
20. వాక్యస్యైతే మహాదోషాః షాడశైవ ప్రకీర్తితాః
అప్రైమాం లక్ష్మ సంక్షేపాత్ సనిదర్శన ముచ్యతే.

అర్థము : వాక్యదోషములు పదునారు. అవి 1. శబ్దహీనము 2. క్రమ భ్రష్టము 3. వినంధి 4. పునరుక్తిమంతము 5. వ్యాకీర్ణము 6. వాక్య సంకీర్ణము

7. అపదము 8. వాక్యగర్భితము 9. భిన్నలింగము 10. భిన్నవచనము 11. న్యూనో
వచనము 12. అధికోపమము 13. భగ్నచ్ఛందము 14. భగ్నయతి 15. అశరీరము
16. అరీతిమంతము.

ఇంక సంక్షేపముగా వీనికి లక్షణములును, లక్ష్యములును చెప్పబడుచున్నవి.

[శబ్దహీనము]

21. ఉచ్యతే శబ్దహీనం తద్వాక్యం యదపశబ్దవత్.

యథా -

‘నీరింద్రం గమితవతి క్షయం పృవత్తై-

రూప్తానా మధిపతినా శిలావితానే

గొడ్డివీ కనకశిలానిధం భుజాభ్యా

మూజఘ్నే విషమ విలోచనస్య వక్షః’

25

అత్ర గమితవతీతి క్తవతోః కర్కణి, ఆజఘ్న ఇతి ఆత్మనే పద
స్యాస్వాంగ కర్కణి ప్రయోగా దపశబ్దా. తౌ చ శిలావితాన త్ర్యక్ష
వక్షః సంబంధాద్ వాక్యదోషా జాయమానౌ అసాధునామ్నః పద
దోషాద్ భిద్యతే.

అర్థము : అపశబ్దములను కలిగియున్న వాక్యము శబ్దహీన మనబడును.
ఇది దోషము. భూతాధిపతిచేత బాణములచేత శిలానమూహము క్షయమును పొందింప
బడినది కాగా గొడ్డివి విషమవిలోచనుని (శివుని) యొక్క దట్టమైన వక్షమును తన
రెండు చేతులతోను బాదెను. ఇది లక్ష్యము.

ఇచ్చట ‘గమితవతి’ యని కర్మార్థకమున క్తవతు ప్రకర్యమును,
‘ఆజఘ్నే’ యని అస్వాంగకర్మార్థకమున ఆత్మసేవదిని వాడుట దోషములు. అవి
అపశబ్దములు. అవి శిలావితాన త్ర్యక్షవక్షస్సంబంధము వల్ల వాక్య దోషము లగుచు
అసాధు వశ్చ పదదోషముకంటె భేదించుచున్నవి.

వ్యాఖ్య: ఇచ్చటి యుదాహరణము సంస్కృత వ్యాకరణ విశేషముల వాఢారము చేసికొని ప్రవర్తిల్లిన్నది. శ్లోకమునందు 'గమితవతి' యను సప్తమీ విభక్త్యంతమైన శబ్దము కలదు. 'శిలావిశ్వానే డ్యం గమితవతి' అన్న అన్వయము చేత 'శిలాసమూహము డ్యము పొందింపబడగా' అన్న యర్థము కలుగును. కాబట్టి యిచ్చటి క్తవతు ప్రత్యయము కర్మార్థమునం దయ్యెననుట స్పష్టము. వ్యాకరణ సంప్రదాయమునుబట్టి 'కర్తరి కృత్' కర్తృర్థముననే యీ ప్రత్యయము రావలయును. అట్లు కాక, కర్మార్థమునందు వచ్చుటచేత ఇది దోషము.

'ఆజఘ్నే' అనుచోట 'హన్' ధాతువు; 'ఆజ్' ఉపసర్గ. ఇది అకర్మకృష్టమైనపుడు మాత్రమే ఆత్మనేపదిగా ప్రయుక్తమగును. 'స్వాంగకర్మకావృ' అని యనుచేత స్వాంగము కర్మమైనప్పుడుకూడ ఆత్మనేపదిగా ప్రయోగించుట కవకాశము కలదు. ప్రకృత లక్ష్యమునందు క్రియ అకర్మకము కాదు — సకర్మకము. ఇయెడల స్వాంగము కర్మమైన ఆత్మనేపదిని వాడవచ్చును. అదియు విక్కడ తుడురదు. ఇచ్చటి కర్మము విషమలోచనుని యొక్క వక్షము. కావున 'ఆజఘ్నే' అన్న ఆత్మనేపది ప్రయోగము దుష్టము.

ఇప్పు డింకొక ప్రశ్న యున్నది. 'గమితవతి' అనునదియు 'ఆజఘ్నే' అనునదియు పదదోషములు కారాదా? వాక్యదోషములుగా పరిగణించుట యేల? దానికి సమాధాన మిది. 'గమితవతి' అను పదము దుష్టము కాదు. కర్తృర్థమున నైనచో ఇది సాధువే. ఇతర పదములతో అన్వయమును పొందునప్పుడు ఇది కర్మార్థకముగా ప్రయుక్తమయ్యె నని తేలును. అప్పుడిది దోషమగును. కావుననే, యీదోషము పదగతము కాక వాక్యగతము కావలసి వచ్చినది. 'ఆజఘ్నే' అన్నదికూడ అకర్మకమునందును, స్వాంగకర్మకమునందును సాధువే. 'గాంధీవీ' విషమవిలోచనస్య వక్షః ఆజఘ్నే' అని యనుటచేత పై వానికి బిన్నమై వాక్యదోష మగుచున్నది.

ఉదాహరణ శ్లోకము భారవి కిరాతార్జునీయము నందలిది.

[క్రమ భ్రష్టము]

క్రమ భ్రష్టం భవే దార్థః శాబ్దో వాయత్ర తత్క్రమః.

యథా —

'తురంగ మథ మాతంగం ప్రయచ్ఛాస్మై మదాలసమ్

కాన్తి ప్రతాపా భవతః సూర్యా చంద్రమసోః సమా' 26

అతః తురంగ మథ తురంగ మితీ వక్తవ్యే తురంగ మథ
మతంగ మత్యథః. కాన్తి ప్రతాపా చోక్త్యా సూర్యాచంద్రమసాః
సమావేతి షాద్వాక్రమభంశో లక్ష్మ్యతే.

అర్థము: అర్థక్రమము కాని శబ్దక్రమము కాని భ్రష్టమైనప్పుడు ఆ వాక్యము
క్రమభ్రష్టమైనట్లు దోషమునకు లోనగును. (మూలమునందు లక్షణ వాక్యము సక్ర
మముగా లేదు. 'యత్ర తత్కృమః' అనుటకు బదులుగా 'యద్ గతక్రమః' అను
వట్లుగా మారుట సమర్థమగును.)

మదాలసమైన తురంగమును, లేదా మాతంగము నీతని కిమ్ము. నీయొక్క
కాంతి ప్రతాపములు సూర్యులందరితో సమానములు — ఇదొకదాహరణము.

ఇక్కడ ఏనుగుడు కాని గుఱ్ఱమును కాని అని చెప్పవలసి యుండగా, గుఱ్ఱ
మును కాని ఏనుగును కాని అనియును ఆర్థిక క్రమభ్రష్టదోషము. కాంతి ప్రతాప
ములను చెప్పి సూర్యులందరితో సమాన మని చెప్పుటయును శాబ్దిక క్రమభ్రష్ట
దోషము లక్షిత మగుచున్నది.

వ్యాఖ్య: క్రమభ్రష్టము రెండు విధములు. 1. అర్థము 2. శాబ్దము. అర్థ
సంబంధమైనది అర్థము; అదే ఆర్థికము. శబ్ద సంబంధమైనది శాబ్దము; అదే
శాబ్దికము.

ఉదాహరణమందలి మొదటి వాక్యము ఆర్థిక క్రమభ్రష్టదోషమునకు లక్ష్యము.
తురంగమత్యథః విలువైనది మాతంగము: కావున తురంగమునే దానము. చేయలేని
వాడు మాతంగమును దానము చేయుట మాటమాత్రమన కై వను జరుగదు. కావున
దానస్వభావము కలవాడు తన సామర్థ్యమునుబట్టి అతిమూల్య వస్తువు నీయలేనప్పుడు
అంతకంటె అల్పమూల్య వస్తువు నిచ్చుట కిష్టపడును. కావుననే 'ఏనుగు నిమ్ము'
అని చెప్పినను దాతృసమర్థత అంతటిది కాదని గుర్తించి 'పోనిమ్ము, గుఱ్ఱము
నిమ్ము' అని అంతకంటె తక్కువైన దానిని చెప్పుట జరుగవచ్చును. ఇట్లు
మాతంగము తురంగము' అను క్రమమున చెప్పవలసిన దానిని త్రివృ చెప్పుటచేత
ఆర్థిక క్రమభ్రష్టదోషము జరుగుచున్నది. ఈదోషము శబ్దక్రమమును కాక సంద
ర్భము వాక్రమముకొని యున్నది.

రెండవ వాక్యము శాబ్దిక క్రమభ్రష్టదోషమునకు లక్ష్యము. సీయొక్క-
కాంతి ప్రతాపములు సూర్యాచంద్రమన్వమానములు; కాంతి ప్రతాపములను బట్టి
చంద్ర సూర్యులని యుండవలయును. చంద్రుడు కాంతి గలవాడు; సూర్యుడు తీవ్రత
కలవాడు. కావున ధర్మవాచకముల క్రమమునుబట్టి ధర్మివాచకముల క్రమము నుండ
వలయును. అట్లు కాకపోవుటచేత క్రమము భ్రష్టమైనది. ఇచ్చట శబ్దముల క్రమ
భంగముచేత ఈ దోషము కలిగినది. కావుననే, యిది శాబ్దిక క్రమభ్రష్ట దోషమునకు
లక్ష్యమగుచున్నది.

ఉదాహరణ శ్లోకము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి యందలిది.

[వి స ం ధి]

22. విసంహితో విరూపో వా యశ్య సంధి ర్విసంధి తత్.

యథా -

‘మేఘానిలేన అమునా ఏతస్మిన్నుద్రికాననే

మంజుర్యుద్గమగర్భాసౌ తర్వాల్ప్యర్వీ విఘ్నాయతే’ 27

అత్ర మేఘానిలేన అమునా ఏతస్మిన్నసంహితయా వివక్షామీ-
త్యభిసంధానం విసంధిః. మంజుర్యుద్గమ గర్భాసౌ ఇత్యాదౌ తు
విరూప సంధానం విసంధిః.

అర్థము : విసంధి కాని విరూపసంధి కాని కలది విసంధి యగును. ఈ
మేఘవాయువు చేత ఈ పర్వతారణ్యము నందలి పూలగు త్రులను ప్రసవించు గర్భము
గల యీ చెట్ల నమునాముతోడి భూమి కంపింపజేయబడుచున్నది - ఇది లక్ష్యము.

ఇక్కడ ‘మేఘానిలేన - అమునా - ఏతస్మిన్’ అనువానిని అసంహితతో
వివక్షింతు నన్న అభిసంధానము విసంధి. ‘మంజుర్యుద్గమగర్భాసౌ’ మొదలయిన వాని
యందు విరూపసంధానము విసంధి.

వ్యాఖ్య : ‘సంధానం సంధిః’ చక్కగా కలసి యుండుటకే సంధి యనిపేరు.
‘వి’ అన్న ఉపసర్గ విగ్రహత్వమునుగాని విరూపత్వమునుగాని సూచించును. ఇచ్చట
విసంధిదోషము పై రెండర్థములను కలుపుకొని సంధి లేకపోవుటను, విరూపమైన

సందిసి కలిగియుండుటను గూడ సూచించును. మొదటి దానిని 'విసంహిత' యని
 రెండవదానిని 'విభాషనంత' యని స్పష్టకకారకు పిలువవచ్చును.

'విసంహిత' కవదే నిత్యః. ఏకపదమునందు సంది నిత్యము. దీనినిబట్టి పెర
 చొట్ల ఏకల్పముని తేలుచున్నది. కాబట్టి ప్రయోక్త వాక్యమునందలి వేర్వేరు పదము
 లకు సంది తేయక విడువ వచ్చును. వ్యాకరణమే యిచ్చుచున్న యీ అవకాశమును
 వినియోగించు కొనదలచి ప్రకృత గ్రంథకర్త మేఘనిలేన + అమునా + ఏతస్మిన్
 అనుచొట్ల చేయవలసిన సందులను చేయకుండ ప్రకృతి భావముతోనే ప్రయోగించెను.

ఇంక ఉత్తరార్థము విరూపసంది కుదాహరణము. ఇందు 'మంజరీ + ఉదమ
 గర్భా + అసౌ' అను పదములు సంది నొందినవి. అట్లే 'తరు + అలీ + ఉర్వీ'
 అనునవియు సంధించినవి. ఇవన్నియు వ్యాకరణ సమ్మతములైన సందులే.

పూర్వార్థమందలి విసంహితకును వ్యాకరణ సమ్మతి యున్నదని చెప్పు
 కొంటిమి. ఉత్తరార్థమందలి సందులును వ్యాకరణ సమ్మతములే. మరి దోష షెక్కడ?
 వ్యాకరణ సమ్మతమే యైనప్పటికిని శ్రుతి సుఖము కానిది భోజదేవుని యుద్దేశమున
 దోషమే. మొదటిదైన విసంహిత వల్ల అనుస్మృతి, దారాళత దెబ్బ తినుచుండగా
 రెండవదైన విరూపసందివల్ల శబ్దములు వికృతములై కటుత్వము నొందుచున్నవి.
 కావున శాస్త్రనియమము ననుసరిండుట యవసరమైనట్లే శ్రుతిసుఖగత్వమును
 పొటించుటకూడ అవసరమే. అట్లు కానిది దుష్టమనియే విష్కర్ష.

ఈ భోకపూర్వార్థము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి యందలిది.

[పు న రు క్తి మం త ము]

చందోపదేశాద్ధృచ్చినా యత్ర తత్ పునరుక్తిమత్.

యథా

'ఉత్కా నున్మగయ స్త్యేతే గంభీరాః స్తనయిత్సవః'

అంభోభీరాః పృథిత్వంతో గంభీరాః స్తనయిత్సవః'

28

ఇత్ర ఉత్కా నున్మగయ స్త్యేతే పునరుక్తిమ్. గంభీరాః స్తన

యిత్సవ ఇతి పృథిక్యము.

అర్థము : పదము కాని అర్థము కాని అభిన్నముగా ప్రయోక్తమైనచో, అది పునరుక్తిమంత మన్న వాక్యదోష మగును. తడితవ్వంతములు, గంభీరములు, స్తనయిత్తువులు నైన యీ యంభోధరములు గంభీరములును, స్తనయిత్తువులునై ఉత్కంఠితుల నున్మనస్కులను చేయుచున్నవి. ఇది లక్ష్యము.

ఇక్కడ ఉత్కంఠితులను ఉన్మనస్కులను చేయుచున్నవనుట అర్థపునరుక్తము. గంభీరములు, స్తనయిత్తువులు ననుట శబ్ద పునరుక్తము.

వ్యాఖ్య : పునరుక్తము శబ్దపునరుక్తమని, అర్థపునరుక్తమని రెండు విధములు. ఒకే శబ్దము తిరిగి అభిన్నముగా ప్రయోక్తమైన యెడల అది శబ్ద పునరుక్త మగును. ఒకే అర్థము తిరిగి ప్రయోక్తమైన యెడల అది అర్థపునరుక్త మగును.

లక్ష్యకోకము నందలి ఉత్కాన్, ఉన్మనయన్చి అను రెండు పదములు నొకే యర్థమును తెలుపును; అనగా ఉత్కంఠితుల నుత్కంఠితులను గావించు నన్నదియే యర్థము. పదము భిన్నముగా నుపయోగింప బడినది. ఇచ్చట పదభేదమే కాని అర్థ భేదము లేదు. కావుననే, యిది అర్థపునరుక్తమునకు లక్ష్యము.

గంభీరాః, స్తనయిత్తువః అను పదములు రెండేసిసార్లు ప్రయోక్తము లయినవి. భిన్నము లయిన అర్థముల నొకవిధముగా సాధింప వచ్చును. అయినను పదములు అభిన్నము లగుటచేత ఇచ్చట శబ్దపునరుక్త దోషము కలదు.

ఇచ్చట 'స్తనయిత్తువులు' అన్నది విశేష్యము; 'అంభోధరములు' విశేషజములలో నొకటి. అప్పుడు — జలములను ధరించునవియు, పెరుపులను కలవియు, దట్టముగా నున్నవియు నైనమేఘములు గంభీరముగా గర్జించుచున్నవై ఉత్కంఠితుల నున్మనస్కులను గావించుచున్నవి - అన్న యర్థమును చెప్పవచ్చును. కావున, పై పదములలో శబ్దపునరుక్తియే కాని అర్థపునరుక్తి లేదు.

ఇంకొక విషయము. లక్షణవాక్యమునందు 'అభిన్నముగా ప్రయోక్త మగుట' అను దశమును గుర్తించు కొనుట యావశ్యకము. ఒకే పదము పునరుక్త మైనప్పటికిని, తాత్పర్య భేదమును కలిగియున్నయెడల అది లాటానుసార మన్న యలంకార మగును. అట్లే సారూప్యము భిన్నపదముల కలయికచేత నేర్పడిన యెడల అది యమకాలంకార మగును. కావున, పదము కాని పదార్థము కాని అభిన్నముగా ప్రయోక్త మయినప్పుడే పునరుక్తిమంత మన్న వాక్యదోషము కలుగును.

ఈ యుదాహరణము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[చాక్ర కర్మము]

23. వ్యాకర్ణం తద్విశేషం తద్విశేషాన్ని కీనా మసంగజ్ఞి.

అర్థభాషణ

‘దణ్డే చుంబతి వచ్చినా హంసః కర్మశకణ్టకే -
ముఖం పిల్లువం కుంభం నుట్టే హంగాని శుట్టయన్’

29

అత్త కర్మశక కణ్డక దణ్డే హంగాని శుట్టయన్ హంసః పద్మిన్యా
ముఖం చుంబతితి వక్తవ్యే యథానిర్దేషరూపే విఘట్టిత విభక్తిక
య్య కర్తా వ్యాకర్తే.

అర్థము: విఘట్టలక్షణపరస్పరము అసంగజ్ఞి యున్నయెడల అది వ్యాకర్త
మన్న దోషమగును. కర్మశక కణ్డకమైన దణ్డమునందు అందములను కొట్టు
కొనుచు వల్లరవలె చేయుచు హంస తన ముక్కు (కుంభము)తో పద్మినీ ముఖ
మను ముద్దు చేయుచున్నది. ఇది లక్ష్యము.

ఇప్పుడు కర్మశక కర్మలక్షణమైన భంధమునందు అంగములను కొట్టుకొనుచు
హంస పద్మినీయొక్క ముఖమును చుంబించుచున్నదని చెప్పవలసియుండగా పెని
చూపిన రూపమున విఘట్టిత విభక్తికములతో కూడియుండుట వల్ల వ్యాకర్త
మగుచున్నది.

చాక్ర కర్మ: సాధారణముగా సంస్కృతము నందు ఒకే విభక్తియొప్పున
పదములు ఏకేషణి ఏకేష్వ వలెయగుచున్న కలిగియుండును. ఆధారభిభక్తి ఆధేయ
విభక్తి నాకాంక్షించును. అప్పుడే అన్వయముఖమైన అర్థప్రతీతి సుఖముగా కలు
గును. అటుకానియెడల, పదములు సుగమములే యున్నను భావము సుగమము
కాదు. శరస్వర సంగతములు కాని భిన్న విభక్తులను క్రమము లేకుండ కలబోసిపట్టు
వారిన్ వ్యాకర్త దోషమగును.

పై లక్ష్యక్షణిక్షణమునందు ‘దండే’ అన్నది మొదటిమాట. ఇది సప్తమి యుం
దున్నది. అదికొరకా కారకము; అన్యగా ఇది ఆధారస్థు, ఆధేయము యొక్క ఆక్షోభి

కలుగగా పైనున్నది 'చుంబితి' యన్న క్రియాపదము. కావున, ఇది ఆకాంక్షను రూపము కాదు. తరువాత నున్న 'పద్మిన్యః' అను సంబంధబోధకము తదను రూపము. అట్లే 'కర్కశకంటకే' యనునది 'దండే' యను దానికి విశేషణము. ఇట్లు పదములు చెల్లాచెదురుగా నుపయోగింపబడుటచేత ఇది వ్యాకర్ణ మనిపించు కొనును. దీనివల్ల ఆర్థబోధకు బాధ కలుగుచుండుటచేత ఇది దోషముగా పరిగణింపబడుచున్నది.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[సంకీర్ణము]

వాక్యాంతరపదై ర్మిత్రం సంకీర్ణ మితి తద్విదుః.

యథా -

'కాలం ఖాలి మహిమ కూరం ఫల్లం నిర్భరం రుప్తం

సుఖం గేహం కన్యే హక్మే ఇతి త్తలం శ్లో'

30

[ఛాయా -

కాకం ఖాదతి శూధితః కూరం ఫల్లం నిర్భరం రుప్తం

శ్వానం గృహ్లాతి కంఠే హక్మాయతి నస్తారం స్థితః]

అర్థః కాకం ఖిమతి, కూరం ఖాదతి, కంఠే నస్తారం గృహ్లాతి,

శ్వానం భీషయతే ఇత్యాదౌ పక్షవ్యే యథోక్తపదాన్యైః సంకీర్ణతే.

అర్థము : ఒక వాక్యమునందలి పదములు వాక్యాంతరమునందలి పదములతో మిశ్రణము చెందినయెడల సంకీర్ణమన్న వాక్యదోష మగును. అకలిగాన్న వాడు కాకిని తినును. మిక్కిలి కోపించినవాడు అన్నమును వివరించును. కుక్కను కంఠము పట్టుకొనును. మునటివాడు మనుషుని భయపెట్టును - ఇదే ఉదాహరణము.

ఇచ్చట కాకిని తోలును, అన్నమును తినును, మనుషుని మెదను పట్టుకొనును (కొగిలించుకొనును), కుక్కను భయపెట్టును - అనువిధముగా చెప్పవలసియుండగా పైని చూపిన రూపమున పదవిన్యాస ముండుటవల్ల సంకీర్ణమగును.

[అ ప డ ము]

24. విభిన్నప్రకృతిస్థాది పదము క్త్యపదం విదుః.

యథా -

‘అక్షణేషు పిటిల్య జహా కుక్కులి నామ మజ్జి భత్తాలే
వేక్షన్తహ లాడలకణ్ణిలహా హా కన్స కన్దేమి’

31

[భాష్యం]

‘ఆవర్జ్య నీడయతి యథా కుక్కురో నామ మమ భర్తా
ప్రేక్షన్తో రాజకుల కర్మకరా అహహా కస్య క్రన్దామి’]

తదేతత్ ప్రకృతిస్థ కోమల కఠోరాణాం నాగరోపనాగరాణాం
గ్రామ్యాణాం చా పదాన్తాం యుక్తే రపదమ్.

అర్థము : విభిన్నములయిన ప్రకృతిస్థాది పదముల నొకచోటనే చేర్చి
చెప్పుట అపద మన్న వాక్యదోష మగును. నా భర్త కుక్కవలె క్రమ్ముకొని రాజ
భటులు చూచుచుండగనే నన్ను బాధించుచుండును. ఇంక నెవరికి మొర పెట్టుకొం
దును? ఇది ఉదాహరణము.

ప్రకృతిస్థకోమల కఠోర పదములయొక్కయు, నాగరోపనాగర గ్రామ్య
పదములయొక్కయు సంయోజనమునకు అపదము అని పేరు.

భాష్యము : ప్రకృతిస్థములు, కోమలములు, కఠోరములు, నాగరములు,
ఉపనాగరములు, గ్రామ్యములు - అని పదములు ఆరు విధములు. ఇట్లు విభిన్నము
లయిన పదముల వ్రాతే వాక్యమునందు చేర్చుట దోషము.

అనేక దీర్ఘస్వరములు గల పదములు ప్రకృతిస్థములు. దీర్ఘస్వరములు
లేవిడియు, ఒకటో రెండో దీర్ఘ స్వరములను పరిమికముగా కలదియు కోమలము.
అమోఘస్వరములతో, దీర్ఘ స్వరములతో, సంయుక్తములతో కూడుకొన్నది కఠోరము.
సగ్రహములతో మాత్రమే కూడుకొనుచు కక్కినచోట్ల అప్రసిద్ధములుగా నున్న

పదములు నాగరములు. నాగరములకంటె ఎక్కువ వాడుక గలవి ఉపనాగరములు. దేశీయుల వ్యవహారమునందు ప్రసిద్ధములైనవి గ్రామ్యములు.

ఉదాహృత ప్రాకృత పద్యమునందు — అక్షజల అనునది ప్రకృతిసము; పిట్టిఅపి కఠోరము; జహ కోమలము; మజ్జ ఉపనాగరము; భత్తారే కఠోరము; కుక్కులి గ్రామ్యము; పేక్తన్తహ కఠోరము; రాశికణ్ణిఅహ గ్రామ్యము; హ కోమలము; కన్న ఉపనాగరము; కన్దేమి గ్రామ్యము.

ఒకే సన్నివేశమునందు, ఒకే వక్త వాడుకయందు ఒకే విధమగు పదముల కూడిక యుండుట యుచితము. అట్లు కాక భిన్నముగా నుండుట అనౌచిత్యము. ప్రకృత లక్ష్యమునందు పెక్కు విధములయిన పదముల యోగము 'అపదము' అన్న దోషమునకు హేతువైనది.

[తెలుగున నైనచో గ్రాంథిక వ్యావహారికములను గాని, శిష్ట శిష్టేతర వ్యావహారికములను గాని కలియగలుపుట అపద మగును.]

[వా క్య గ ర్భి త ము]

వాక్యాంతర సగర్భం యత్తదాహు ర్వాక్యగర్భితమ్.

యథా -

‘యోగ్యో యస్తే పుత్రః సోఽయం దశవదన లక్ష్మణేన మయా రత్నైనం యది శక్తి ర్మృత్యువశం నీయతే వివశః’ 32

అత యోగ్యో యస్తే పుత్రో లక్ష్మణేన మయా మృత్యువశం నీయత ఇతి వాక్యస్య రత్నైనం యది శక్తి రితి వాక్యాంతరేణ సగర్భ త్వాద్ గర్భితమ్.

అర్థము : ఒక వాక్యమును రెండుగా విరిచి మధ్య భాగమునందు మరొక వాక్యము చొరబడినచో వాక్యగర్భిత మన్న దోషమగును. ఓ రావణా! యోగ్యుడైన ఆ పిష్ట్రుడు వివశుడై లక్ష్మణుడనైన నాచేత - శక్తి యున్నచో రక్షించుకొనుము - మృత్యువశమునకు కొనిపోబడుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

వ్యాఖ్య : వ్యాకీర్ణ సంకీర్ణ దోషములందు పదములు నియతస్థానముల నుండక పోవుటయే లక్షణము. వ్యాకీర్ణమునందు ఒకే వాక్యమునందలి పదములు చెల్లాచెదురుగా నుండును. సంకీర్ణమునందు ఒక వాక్యము నందలి పదములు మరొక వాక్యము నందలి పదములకు సన్నిహితములై అనుద్విష్టమైన అన్వయమును పొందును. ప్రకృతమైన వాక్య గర్భితమునందు రెండు వాక్యములు స్పష్టముగా నుండును. మొదటి వాక్యము పెద్దది; రెండవది చిన్నది. మొదటి వాక్యము రెండు ముక్కలు కాగా, ఆ రెండుముక్కలకును నడుమ రెండవ వాక్యము పూర్తిగా ఇమిడి పోవును. మొదటి వాక్యమునందే రెండవది గర్భితమై యుండును. కావుననే దీనికి వాక్యగర్భిత మన్న పేరు సార్థక మగుచున్నది.

ఓ రావణా! యోగ్యుడైన ఆ సీపుత్రుడు వివశుడై లక్ష్మణుడనైన నాచేత మృత్యువశమునకు కొనిపోబడుచున్నాడు — ఇది ఒకవాక్యము. 'శక్తి యున్నచో రక్షించు కొనుము' — ఇది మరొక వాక్యము. రెండవవాక్యము మొదటి వాక్యము యొక్క గర్భమునం దిమిడియున్నది. కావుననే, ఇది వాక్య గర్భితము.

ఉద్దిష్టార్థప్రతీతికి పదక్రమము సహకరించును. కొన్నియొడల పదక్రమము కొంత మారినను అర్థప్రతీతి కవరోధము కలుగదు. అట్టియెడల ఆమార్పు దోషము కాదు. కావున వ్యాకీర్ణములందు అర్థప్రతీతి కవరోధము కలుగుట కాని, అన్యార్థ ప్రతీతి కలుగుట కాని యుండవలయును. అప్పుడే వానిని దోషములుగా పరిగణించుట సమంజసము.

[భిన్న లింగము - భిన్న వచనము]

25. యత్రోపమా భిన్నలింగా భిన్నలింగం తమచ్యతే

భవే త్తద్భిన్నవచనం యద్భిన్నవచనోపమమ్.

యథా —

‘అవిగాహ్యోఽసి నారీణా మనన్యవచసా మపి

విషమోపల భిన్నోర్ని రాపగేవోత్తిత్తీర్షతః’

33

అత్రాపగేవ త్వ మవిగాహ్యోఽసీతి లింగభేదః. నారీణా ముత్తి తీర్షత ఇతి లింగభేదో వచనభేదశ్చ. తదిదం ద్వయో రేకమే వోదాహరణమ్.

అర్థము : ఉపమానము ఉపమేయముకంటె భిన్నలింగమునం దున్నచో భిన్నలింగమన్న దోషమగును; ఉపమాన మొకవచనమునం దుండగా ఉపమేయము మరొక వచనమునం దున్నచో భిన్నవచనమన్నదోషమగును. దాటవలయునన్న కోరిక గలవానికి విషమోపలభిన్నోర్పియైన అపగవరె అనన్యవచస్కలయిన శ్రీలకును నీవు అవి గాహ్యుడవు—ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ అపగవరె నీవు అవిగాహ్యుడ వనుట లింగభేదము. శ్రీలకు దాట గోరువానికి ననుట లింగభేదమును వచనభేదమును రెండింటికీ నొక్కచే యుదాహరణము.

వ్యాఖ్య : ఔపమ్యమును ప్రదర్శించునపుడు ఉపమానోపమేయములు సమాన వచనములును సమాన లింగములు నై యుండుట లక్షణము. అట్లు కాకుండుట దోషము. ఉపమేయ మొకలింగమున నుండగా ఉపమానము మరొక లింగమున నున్నచో భిన్నలింగమన్న దోషమగును. పైయుదాహరణమందు 'నదివరె నీవు మునుగరానివాడవు' అన్న యర్థము గలదు. ఇచ్చట 'నీవు' (అధ్యాహృతము) అన్నది ఉపమేయము. 'నది' ఉపమానము. 'అవిగాహ్యః' పులింగశబ్దము. 'అపగ' శ్రీలింగ శబ్దము. 'అవిగాహనమ్' సమానధర్మము. 'ఇవ' ఉపమా వాచకము. ఇచ్చట భిన్నలింగములందు ఉపమానోపమేయములను వాడుటచేత భిన్నలింగమన్న దోషము.

'ఉత్తితీర్షతః' అనగా 'దాటగోరువానికి' అని యర్థము. ఉపమానము పులింగము, ఏకవచనము. 'నారీణామ్' అనగా 'శ్రీలకు' అని యర్థము. ఉపమేయము శ్రీలింగము, బహువచనము. ఇచ్చట ఉపమానోపమేయములు లింగమునందును వచనమునందును కూడ భిన్నములై యున్నవి.

[భిన్నలింగము]

అథ భిన్నలింగస్యైవ యథా —

'వాషీవ విమలం వ్యోమ హంసీవ ధనలః శశీ'

శశిలేభేవ హంసోఽయం హంసాలి రివ తే యశః'

34

అర్థము : భిన్నలింగమున కుదాహరణము. ఐవివరె ఆకాశము స్వచ్ఛము. ఆడుహంసవరె చంద్రుడు తెల్లనివాడు. ఈ హంస చంద్రలేఖవరె నున్నది. నీయశము హంసావళివరె నున్నది.

వ్యాఖ్య : ప్రత్యేకముగా భిన్నలింగమునకే యిందు నాలుగు లక్ష్యములు ప్రదర్శింపబడినవి. 1. వ్యోమ నపుంసకము; వాపీ స్త్రీలింగము. 2. శశీ పుంలింగము; పూసా స్త్రీలింగము. 3. హంసః పుంలింగము; శశిలేఖా స్త్రీలింగము. 4. యశః నస్త్రీంసకము; హంసాస్థి స్త్రీలింగము.

సంస్కృతమున లింగము శబ్దాశ్రయమై యుండును. ఒకే యర్థమును దెల్పు శబ్దములు భిన్నలింగములం దుండవచ్చును. స్పష్టతకు 'పిచ్చివాడు రాక్షసివలె పట్టుకొనెను' 'అది బకాసురునివలె తినును' మొదలయిన వానిని తెలుగునందు భిన్న లింగమున కుదాహరణములుగా గ్రహింపవచ్చును.

[భిన్న పుంసకము]

భిన్నవచనస్యైవ యథా -

దేశకాంక్షివామలం వ్యోమ కాశా ఇవ సితః శశీ

శశీష ధవలా హంసా హంసీవ ధవలా దిశః

35

విర్ణయము : భిన్నవచనమున కుదాహరణము. ఆకాశము సరస్సులవలె స్వచ్ఛము. చంద్రుడు రెల్లుపువ్వులవలె తెల్లనివాడు. హంసలు చంద్రునివలె తెల్లనివి. దిక్కులు ఆడుహంసవలె తెల్లనివి.

వ్యాఖ్య : ప్రత్యేకముగా భిన్నవచనమునకే యిందు నాలుగు లక్ష్యములు ప్రదర్శింపబడినవి. 1. వ్యోమ ఏకవచనము; పరాంసి బహువచనము. 2. శశీ ఏకవచనము; కాశః బహువచనము. 3. హంసాః బహువచనము; శశీ ఏకవచనము. 4. దిశః బహువచనము; హంసీ ఏకవచనము.

పై యన్నిచోట్ల ఉపమానోపమేయములకు భచనభేదము కలదు. ఇట్లుండుట భిన్నవచన మన్న వాక్యబోధము.

[న్యూనోపేమము]

న్యూనోపేమ మిమా న్యూన ముపమాన విశేషణైః.

యథా -

‘సంహతి చక్రవాళిజుల వికసితకమలా మృణాలసంఘా

బావీ బహు వ్య రోలణవిలిత్తథణ ఆ సుహావే ఇ’ 36

[ఛాయా -

సంహతి చక్రవాళియుగా వికసితకమలా మృణాలసంఘన్నా

వావీ వధూరివ రోచనా విలిత్త స్తనీ సుఖయతి]

అత్ర నేత్ర బాహూపమా పదానాం వధూవిశేషణత్వే నాను
క్తత్వా దిదం న్యూనోపమమ్.

అర్థము : ఉపమాన విశేషణములచేత అల్పమైనది న్యూనోపమము. ఇది
లక్షణము. కూడియున్న చక్రవాళియు ఇంటను గలదియు, వికసించిన పద్మములను
గలదియు, తామరతూడులను గలదియు నైన బావి గోరోచనముతో పూత పూయ
బడిన స్తనములు గల యువతివలె సుఖమును కలిగించుచున్నది. ఇది ఉదా
హరణము.

ఇక్కడ వధూ విశేషణముగా నేత్రములు బాహువులు ననెడి ఉపమాపదము
లను చెప్పకపోవుటచేత న్యూనోపమము.

వ్యాఖ్య : ఉపమేయమున కున్న విశేషణముల కనుగుణములైన విశేషణ
ములను ఉపమానమునకు వాడినప్పుడే ఔపమ్యము సమాంతరముగా నుండును. అట్లు
కాకున్నచో న్యూనోపమ మన్న వాక్యదోషమగును.

ఉదాహృత పద్మమునందు వాపి ఉపమేయము: సంహతి చక్రవాళియుగా,
వికసిత కమల, మృణాలసంఘన్న అను మూడు విశేషణము లున్నవి. వధువు ఉప
మానము; రోచనావిలిత్తస్తనీ అను నొక్క విశేషణము మాత్రమే యున్నది. ‘సుఖ
యతి’ అన్నది సమానధర్మము. ‘ఇవ’ ఉపమావాచకము.

కవులు సంప్రదాయమునుబట్టి చక్రవాళియును స్తనములతోను, కమలము
లను నేత్రములతోను, తామరతూడులను బాహువులతోను పోల్చు చుందురు. ఇచ్చట
ఉపమానమైన వధూశబ్దమునకు వాడిన విశేషణము స్తన శబ్దమును మాత్రమే
గ్రహించినది. నేత్ర బాహుపదములు గ్రహింపబడలేదు. అందువల్ల ఉపమేయ విశే
షణములకంటె ఉపమాన విశేషణములు సంఖ్యలో అల్పములైనవి. కావుననే యిది
న్యూనోపమ మన్న వాక్యదోషమునకు లక్ష్యమైనది.

అధికోపమము]

అధికం యత్పునస్తైః స్యాత్తమాహు రధికోపమమ్.

యథా —

‘అహిణావ మణహం విరజిత వలలిహాసా విహజిణవవహుతి
కున్దలతేవ సముత్ఫుల్లాగుచ్ఛ పరిణీత భ్రమరగణా’ 37

[చాయా —

అభినవ మనోహర విరచిత వలయవిభూషా విభాతి నవవధూః

కున్దలతేవ సముత్ఫుల్లాగుచ్ఛ పరిణీయమాన భ్రమరగణా]

ఇదం భ్రమరగణ స్యాపమాన విశేషణస్యాధిక్యా దధికోప
మానమ్.

అర్థము : ఉపమాన విశేషణములచేత అధికమైనది అధికోపమము. ఇది
లక్షణము. బాగుగా వికసించిన పుష్ప గుచ్ఛములచేత ఆకర్షింపబడుచున్న తుమ్మెదల
గుణములను గలి కుందలతవలె మనోహరముగా క్రొత్తగా చేయబడిన వలయాకార
ములచేత క్రొత్త పెండ్లికూతురు బాసిలుచున్నది. ఇది లక్ష్యము.

ఉపమాన విశేషణమైన భ్రమరగణముయొక్క అధిక్యముచేత ఇది అధికోప
మానము.

వ్యాఖ్య : ఇది పైని చెప్పిన న్యూనోపమమునకు విరుద్ధము. ఇచ్చట
ఉపమాన విశేషణము లధిక సంఖ్యలో నుండును.

ఉదాహృత పద్యమునందు నవవధువు ఉపమేయము; అభినవ మనోహర
విరచిత వలయ విభూష విశేషణము. కుందలత ఉపమానము; సముత్ఫుల్లాగుచ్ఛ
పరిణీయమాన భ్రమరగణ విశేషణము. సంఖ్యయే పరిగణితమైన యెదల రెండింటి
నొక్కొక్క విశేషణమే యుండుటచే సమత్వమున్నట్లే. సంఖ్యాసమత్వము కాక
సమాంతరత్వ మిచ్చట అపేక్షితము. కుందలతకు సముత్ఫుల్లాగుచ్ఛములుండుట
విశేషము. ఏ తత్తుల్యమైన విశేషము ఉపమేయమైన నవవధువున కుపయుక్తము

కాలేదు. దీనిచేత ఉపమాన విశేషణమున కాధిక్యము కలిగినది. కావుననే యిది అధికోపమ మన్న వాక్యదోషముగా పరిగణిత మగుచున్నది.

[భ గ్న చ్ఛం ద ము]

27. భగ్నచ్ఛంద ఇతి ప్రామా ర్థ్యచ్ఛందోభంగవద్ వచః.

యథా -

‘యస్మిన్ పంచ పంచజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః

తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత బ్రాహ్మణః’

38

అత్ర పంచమ వర్ణస్య లఘూః స్థానే గురోః కరణాచ్ఛందో భంగః.

అర్థము : ఛందోభంగము కలిగిన వాక్కును (పద్యమును) భగ్నచ్ఛంద మన్న వాక్యదోషముగా పరిగణింతురు. ఇది లక్షణము. పంచజనములును, ఆకాశ మును ప్రతిష్ఠితమై యున్నవానిని తెలిసికొని దీరుడైన బ్రాహ్మణుడు ప్రకృష్టమైన జ్ఞానమును ప్రత్యక్షీకరించుకొనవలయును. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పంచమవర్ణమైన లఘువు స్థానమున గురువును వాడుటవల్ల ఛందో భంగము.

వ్యాఖ్య పద్యమునకు ఛందము ప్రధానము. ఛందము గురులఘువులస్థితిని బట్టి యుండును. పద్యగతికి ఛందమే అధారము. ఛందము భంగమైనపుడు పద్య గతియు భంగమగును. కావున ఛందోభంగమువల్ల భగ్నచ్ఛంద మన్న దోష మేర్పడును.

ఉదాహృత పద్యము అనుష్టుప్. దీనికే శ్లోకమని నామాంతరము. ‘పంచమం లఘు సర్వత్ర. సప్తమం ద్విచతుర్థయోః. పంచం గురుం విజానీయా. చేషా స్త్వనియతా మతాః’ అని లక్షణము. అన్ని పాదములందును పంచమాక్షరము లఘువు. రెండవ పాదం లంఘన పాదం సప్తమాక్షరము లఘువు. అన్ని పాదము లందును ఆరవయక్షరము గురువు. ఇది సామాన్య నియమము. ఇట్లులేని వన్నియు అనియతములు — అనిభావము.

ఉదాహృతపద్యము మొదటిపాదమున ఐదవ యక్షరముగా 'పం' అని యున్నది. ఇది గురువు కావున చందోభంగ మేర్పడినది. అట్లే మూడవ పాదము నందు 'రో' అని గురువున్నది. ఇచ్చటను చందము తప్పినది. కావుననే యిది భగ్గుచ్చందమునకు లక్ష్యమైనది.

ఈ శ్లోకము బృహదారణ్యకోపనిషత్తు నంశలిది.

[భ గ్గు య తి]

అస్థానే విరళి ర్యస్య తత్తు భగ్గుయతీష్యతే.

యథా

'బ్రహ్మేంద్రోపేంద్రాది గీర్వాణ పద్యో

భక్తానాం భూయాచ్ఛియై చంద్రచూడః

శ్రీశాం సంగీతం సమాకర్ణయన్ కే

తూదస్తాంభోజం సదధ్యాస్త ఈశః'

39

అత్ర చతుర్థస్థానే యతో కర్తవ్యాయాం తదన్యత్ర యతికరణాద్ భగ్గుయతీదమ్.

అర్థము : స్థానముకావి స్థానమున విరళి యున్నయెడల భగ్గుయతి యన్న దోషమగును. శ్రీలయొక్క సంగీతమును వినుచు ధ్వజస్తంభముచేత విక్షిప్తమైన మేఘముగల ఉన్నతనభాహర్యమునందు అద్యక్షించియున్న బ్రహ్మేంద్రోపేంద్రాది గీర్వాణ పద్యము చంద్రచూడుట నైన ఈశ్వరుడు భక్తులకు శ్రీని గూర్చును గాక; ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట చతుర్థస్థానమున యతిని వేయవలసియుండగా మరొక స్థానమున వేయుటచేత ఇది భగ్గుయతి యన్న దోషము.

విశ్లేషణ : ప్రతిపద్యమునకు యతి నియతముగా నుండును. సంస్కృతమున 'యతి' అనగా కేవలము 'విరళి' అనియే అర్థము. ప్రాతపదము అంతమైపోయి యతిస్థానము లడిక్రొత్తపదమ ప్రారంభము కానియును. అట్లున్నప్పుడే పద్యము శ్రవణముమై హృద్యమై యుండును.

ఉదాహృత పద్యము శాలినీ వృత్తము. 'వేదచ్చేదా శాలినీ మోఽథ తా గా' అని లక్షణము. మగణము, రెండు తగణములు, రెండు గురువులు కలది శాలినీ. వేదములు నాలుగు. కావున 'వేదచ్చేదా' అని యనగా నాలుగవ యక్షరము విరతి యని యర్థము. పై పద్యమునందు నాలుగవ యక్షరముపై విరతి యేపాదమునందును లేదు. ఒక్కపాదమునందు తప్పినను యతి తప్పినట్లే. స్పష్టతకొరకు అన్నిపాదము లందును యతి తప్పిన పద్యమునే ఉదాహరించుట జరిగినది.

లక్షణమునందు స్థానముకాని స్థానమున విరతి యున్నయెడల భగ్నయతి యగునని చెప్పుకొంటిమి. నిజమునకు మరొకచోట విరతి యున్నదా ? లేదా ? అన్నది విచార్యముకాదు. ఉండవలసినచోట విరతి లేకుండుటచేతనే భగ్నయతి యగును.

తెలుగునందు యతికి విరతి యను పదమును పైతము వాడుదురు. కాని, పదము ముగిసి క్రొత్తపదము ప్రారంభము కావలయునన్న లక్షణము తెలుగునందు లేదు. యతిస్థానమున పాదాద్యక్షరముతో సాజాత్యముగల యక్షరమున్న చాలును. అట్లు లేకున్న దోషము. 'భావమునందుఁ దోచిన భయంకరదృశ్యములన్ భరింపగా' అన్న ఉత్పలమాలా పద్యపాద మున్న దనుకొందము. పదవ యక్షరము యతి స్థానముగా నుండవలయును. మొదటి యక్షరము 'భా' అని యుండగా పదవస్థాన మున 'యం' అని యున్నది. దానికి ముందర వర్ణము 'భ'. అయినప్పటికిని యతి నియతస్థానమున లేకపోవుటచేత ఇచ్చట భగ్నయతి యన్న దోషము పట్టినది.

[ఇంకొక్క విషయము. సంస్కృతమునందు ప్రాసనియమము లేదు. తెలుగున వృత్తములకును, కందాది పద్యములకును ప్రాసనియతి యున్నది. కావున ప్రాస భంగమైన యెడల 'భగ్నప్రాసము' అన్న దోషమును అంగీకరింప వలసి వచ్చును. సంస్కృతమున లేకుండుటచేత భోజదేవునికి తన్నిరూపజావశ్యకము లేదు. తెలుగున నుండఁజేత మనము దానిని గూడ నిరూపించుకొనుట యవసరము. 'సిరి తా వచ్చిన వచ్చును, నలలితముగ నారికేళనలిలము భంగిన్' అను పద్యార్థము నందు మొదటి పాదమున 'ర' వర్ణము ప్రాసముకాగా ద్వితీయపాదమున 'ల' వర్ణము ప్రాసమైనది. అనగా ప్రాస తప్పిన దని యర్థము. ఇది భగ్నప్రాసమున కుదాహరణము.]

[అ శ రీ ర ము]

28. క్రియాపద విహీనం య దశరీరం తదుచ్యతే.

యథా -

‘నేననుఅరుద్ధదం ముద్ధాఞాబద్ధ భుద్ధససిలేఖమ్
నీనపరిట్టిల గంగం సంజ్ఞా ప్రణలం ప్రమహాహమ్.

40

[ఛాయా -

శ్చైలనుతారుద్ధార్థం మూర్ధాబద్ధ భుగ్న శశిలేఖమ్
శ్రీర్న పరిష్టితగంగం సంధ్యాప్రణతం ప్రమథనాథమ్]
క్రియాపదాభావా దశరీర మిదమ్.

అర్థము : క్రియాపద విహీనముగా నుండుటచేత అశరీర మన్న దోషము కలుగును. పార్వతిచేత అడ్డగింపబడిన అర్ధభాగము గలవానిని, బొడలను విలువ బడి కలతపడిన చంద్రలేఖను గలవానిని, తలమీద గంగను గలవానిని, సంద్యకు ప్రణమిల్లిన వానిని, ప్రమథనాథుని — ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుట క్రియాపదము లేకుండుటచేత ఇది అశరీరము.

వ్యాఖ్య : వాక్యమునందు ఉద్దేశ్యము, విధేయము — అని రెండంశము లుండును. వాక్యములు కానప్పుడు అధ్యాహృతములుగా నైన నుండును. అట్లు కానియెడల విషయము సుబోధము కాదు.

సాధారణముగా ఉద్దేశ్యము నామవాచక సర్వనామ విశేషజాదులతో కూడి యుండును. విధేయము క్రియను గాని, విశేషణమునుగాని, భావార్థకాదులనుగాని కలిగియుండును.

ప్రకృతము క్రియాపద మనుట ఉపలక్షణము. దీనిచేత విధేయము కాదగిన విశేషజాదులను నైతము గ్రహించుట యవసరము. ఉదాహరణమునందు ‘ప్రమథ నాథుని’ అని ద్వితీయావిభక్త్యంతమైన విశేష్యమున్నది; తక్కిన పన్నియు దాని విశేషణములు. ‘కర్మణి ద్వితీయా’ అని యనుటచేత ఇవన్నియు కర్మమును తద్వి శేషణములను తెలియజేయును. క్రియాపదము పద్యమునందు నిబద్ధము కాలేదు.

కావున, నై మాటలకు వాక్యత్వమే సంగతము కాదు. అందుచేతనే ఇది అశరీర మన్న వాక్యదోషముగా పరిగణితమైనది.

[అ రీ తి మం త ము]

గుణానాం దృశ్యతే యత్ర శ్లేషాదీనాం విపర్యయః

29. అరీతిమ దితి ప్రాహు స్తత్త్వైవ ప్రచక్షతే

శబ్దార్థోభయ యోగస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రథమం త్రిధా

30. భూత్వా శ్లేషాదియోగేన పున స్తేధోషజాయతే.

అర్థము : శ్లేషాదిగుణములకు విపర్యయము కనిపించునెడల దానిని అరీతి మంతము అను దోషముగా పరిగణింతురు. అది శబ్దము, అర్థము, శబ్దార్థోభయము అనువాని నాశ్రయించుకొని మూడు విధములగును. అది శ్లేషాదియోగముచేత మరల మూడు విధము లగును.

అత్ర యః శ్లేష సమతా సౌకుమార్య విపర్యయః

31. శబ్దప్రధాన మాహు స్త మరీతి మతిదూషణమ్.

అర్థము : శ్లేష సమతా సౌకుమార్యము లన్న గుణములకు విపర్యయము లైన వానిని శబ్ద ప్రధానమైన అరీతిమంత మను దోషముగా పరిగణింతురు.

వ్యాఖ్య : ఇప్పుడు చెప్పబోవునవి వాక్యదోషములలో చివరిదైన అరీతి మంతములోని అంతర్విభాగములు. గుణములు విపర్యస్తము లగుటచేత దోషము లేర్పడును. గుణము భగ్నమైనప్పుడు రీతికూడ భగ్నమగును కావున గుణభంగము చేత ఏర్పడిన దోషముల నన్నింటిని సమాహరణముగా 'అరీతిమంతము' అని పేర్కొనుట జరిగినది. శ్లేష, సమత, సౌకుమార్యము - అను గుణములు విపర్య స్తము లైనపుడు శబ్దప్రధానమైన అరీతిమద్దోషమేర్పడును అది మరల మూడు విధ ములు - 1. శిథిలము 2. విషమము 3. కఠోరము.

తత్ర -

విపర్యయేణ శ్లేషస్య సంసర్భః శిథిలో భవేత్.

యథా -

‘అలీయం మాలతీమాల లోలాలికలిలా మనః

నిస్కూలయతి మే మూలాత్తమాల మలినే వనే’

41

అత్ర భిన్నానా మపి పదానా మేకపదతా ప్రతిభాసహేతు
రనతి కోమలో బంధవిశేషః శ్లేషః. తద్వివర్యయేణ శబ్దప్రధానోఽ-
యం శ్లేషవివర్యయః

అర్థము : శ్లేషవివర్యయముచేత సందర్భము శిథిల మగును. సఖీః చలింతు
చున్న తుమ్మెదలుగల యీ మాలతీమాల తమాలమలినమైన వనమునందు నా
మనసును మొదలంట కదలించుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

పదములు భిన్నములైనను ఏకపదము వలె ప్రతిభాసింపజేయునది, అతి
కోమలము కానిది అయిన బంధవిశేషము శ్లేషము. తద్వివర్యయముచేత ఇది శబ్ద
ప్రధానమై శ్లేషవివర్యయ మగును.

వ్యాఖ్య : అనేకపదము లున్నప్పటికిని పండివలన ఏకపదమువలె భాసించు
టయు, మొత్తము రచనము అతికోమలముగా లేకుండుటయు శ్లేషగుణ లక్షణములు.
దానికి వివర్యయము ప్రకృతమైన అరీతిమంతము. ఏకపదమువలె ప్రతిభాసింపక
పోవుట, అతికోమలముగా నుండుట శ్లేష వివర్యయ లక్షణములు. పై రెండు
లక్షణముల వల్లనే యిందు బంధము శిథిలమైనది.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు మొత్తము రచనమున కనీస మెనిమిది పదములు
కనవచ్చుచున్నవి. కావున ఏకపదప్రతిభాసత్వము లేదన్నది తేలికది. దంత్యలకారము
లలితపర్ణము. అది ముహూర్ముహూర్పాత మగుటవలన రచనాబంధము అత్యంత
కోమలమై పోయినది. అనతికోమలముగా నుండదగిన శ్లేషబంధమున కిది వివర్య-
యము. కావుననే యీ లక్ష్యము శ్లేషవివర్యయమునకు సరిపడినది.

శ్లేషగుణము శబ్దప్రధానము. వేర్వేరు పదము లొకదానితో నొకటి యదుకు
కొని ఏకపదముగా నవిపించుట అచ్చటి లక్షణము. కావున, తద్వివర్యయము కూడ
శబ్దప్రధానముగానే యుండును. ఇచ్చట పదము లొకదానితో నొకటి గాఢబంధము
కలిగియుండక శిథిలబంధముతో నుండి వేర్వేరుగా కనిపించును.

32. భవేత్స ఏవ విషమః సమతాయా విపర్యయాత్.

యథా -

‘కోకిలాలాపవాచాలో మామేతి మలయానిలః

ఉచ్చలచ్చీకరాచ్ఛాచ్ఛ నిర్ఘరాంభః కణోక్షితః’ 42

అత్ర పూర్వార్థస్య మృదు బంధత్వా దుత్తరార్థస్య చ గాఢ బంధత్వాత్ సమబంధేషు విషమ మితి విషమో నామ శబ్దప్రధానః సమతావిపర్యయో దోషః.

అర్థము : సమతా గుణముయొక్క విపర్యయమువల్ల విషమ మన్నదోషము కలుగును. పైకి లేచుచున్న తుంపుదులు గలిగి మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన ప్రవాహము యొక్క నీటికణములచేత తడుపబడిన మలయానిలము కోకిలాలాపరూపమున పలుకుచు నన్ను పొందుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ పూర్వార్థముయొక్క మృదుబంధత్వమువల్ల, ఉత్తరార్థముయొక్క గాఢ బంధత్వమువల్ల సమబంధములందు విషమత కలిగినది. కావుననే, యిది సమతా విపర్యయమై విషమమన్న శబ్దప్రధానమైన దోష మగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వర్ణములు మృదువులు, మధ్యమములు, కఠోరములు నని మూడు విధములు. ఆయావర్ణములచేత మృదుబంధము, మధ్యమబంధము, కఠోర బంధము అని రచన మూడు విధములుగా నుండును. ఈ రచన ఒక సందర్భమున నొకే బంధమున నుండును. అట్లుండట నమత. దానికి విపర్యయము, అనగా, ఒకే సందర్భమున భిన్నబంధము లందుండుట విషమ మగును.

ఉదాహృత పద్యమున పూర్వభాగము మృదుబంధము కలిగి యున్నది. ఉత్తరభాగము ద్విత్వసంయుక్తాక్షర బహుళమై కఠోరమైన గాఢబంధమున నున్నది. ఇట్లు రెండు బంధములు నొకే సన్నివేశమున నుండుటచే సమత చెడిపోయినది; అనగా విషమత్వము ప్రాప్తించిన దని యర్థము. కావుననే యిది విషమమన్న శబ్ద ప్రధాన దోషమయినది.

ఈ యుదాహరణము దండి కావ్యాదర్శము నందలిది.

సౌకుమార్య విపర్యాసాత్ కఠోర ఉపజాయతే.

యథా -

‘అసిత్తర్థితుగ్దిచ్చితస్వః క్షీతాంపతి రద్విద్యుక్
అమిద్భిః శుభద్యుక్ దృప్తైర్ద్విషా జేఘ్నియీషీష్ట వః’

53

అతాతికఠోరత్వా దసౌకుమార్యం సుప్రతీతమేవ.

అర్థము : సౌకుమార్యముయొక్క విపర్యయమువల్ల కఠోరము అన్న
దోషము వుట్టును. అగ్నిపుత్రుడును, వర్షతచ్చేదకుడును, స్వర్గముల కధినాథుడును,
అద్వినేత్రుడును, (ద్వాదశనేత్రుడును) అగు కుమారస్వామి అస్మిగ్ధములైన ధవళ
నేత్ర విలోకనములతో మీ శత్రువులను నశింపజేయునుగాక ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ అతి కఠోరత్వమువల్ల అసౌకుమార్యము సుస్పష్టము.

వ్యాఖ్య : మృదువర్ణ రచనాబంధము సౌకుమార్య మన్న గుణమగును.
దానికి విపరీత మగునది కఠోరము. ఇచ్చట రచనాబంధము కఠోరాక్షరములతో
కూడి యుండును. ఉదాహృత పద్యమునందలి పదములు వ్యస్తముగా మృదువులై
యొప్పును నంది నొందిన విమృత కఠోరములై శ్రవణకటుత్వమున కాకరములైనవి.

ఉదాహృత పద్యమునందు ‘అసిత్త + ఋతి’ అను పదములు ‘అసిత్తర్థి’
అనియై ‘కృష్ణవర్ణ’ అను పదముతో సమానార్థకమై ‘అగ్ని’ కి బోధకమైనవి.
‘తుక్’ అనగా అవత్యము. ‘అసిత్తర్థితుక్’ అనియనగా ‘అగ్నిపుత్రుడు’ అని
భూర్థము. ‘అద్రిచ్చిద్’ వర్షతభంజకుడు. క్రాంతపర్వతభేదన ముద్దిష్టము. ‘స్వః
క్షీతాంపతిః’ స్వర్గములో మండువారికి నాథుడు. ‘అద్విద్యుక్’ ద్వినేత్రుడు కానివాడు;
అర్థ మొగము అండుటచేత పండ్లెండు కనులు గలవాడని భావము. ‘అముద్భిః’
అస్మిగ్ధములైన ‘దృప్తైః’ చూపులతో ‘జేఘ్నియీషీష్ట’ అత్యంతము పదించునుగాక
అస్మిగ్ధములు.

ఇచ్చట కాఠిన్యము రచనాశితము, కావుననే దీనిని అరీతిమంతము అన్న
వాక్యదోషమునం దంతర్భాగమైన కఠోరముగా పరిగణించుట జరిగినది. పదాశిత
మైన ‘కష్టము’ అన్న దోషముకంటె ఇది భిన్నమని గుర్తుంచుకొనుట యవసరము.
ఉదాహరణము భామహుని కావ్యాలంకారము నుండి స్వీకృతము.

33. యా తు క్తాన్తి ప్రసాదార్థవ్యక్తీనా మన్యథా గతిః
అర్థప్రధానః ప్రోక్తః స వాక్యే గుణవిపర్యయః

అర్థము : కాంతి, ప్రసాదము, అర్థవ్యక్తి అనుగుణములు వివర్యములై నపుడు 'అరీతిమంతము' అన్న వాక్యదోష మేర్పడును. ఈ గుణము లర్థప్రధానము లగుటచేత తద్వివర్యములైన దోషములు కూడ అర్థప్రధానములే యగును.

34. అప్రసన్నం భవేద్వాక్యం ప్రసాదస్య వివర్యయాత్.

యథా -

'అనంగకమలం చక్రే మయమానా మరాలికా

యస్యానత్యర్జునాజ్జన్మ సదృశాంశో వలక్షగుః'

44

అత్ర శబ్దానా మనతిప్రసిద్ధత్వా దనతిప్రసన్నత్వ మితి సోఽయ మర్థ ప్రధానో ప్రసాదవివర్యయో దోషః.

అర్థము : ప్రసాదగుణముయొక్క వివర్యమువల్ల అప్రసన్నము అను దోషము కలుగును. పోవుచున్న ఆడుహంస ఆకాశము నలంకరించెను. తెల్లగలుపయు తత్సదృశ కళంకము గల చంద్రుడును వానికి కాకపోయిరి - ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట శబ్దములకు అనతిప్రసిద్ధత్వమువల్ల అప్రసన్నత్వ మన్న దోషము. ఇది ప్రసాదమునకు వివర్యము; అర్థప్రధానము. (మూలవివరణమందు 'అనతి ప్రసన్నత్వ మితి' అని కాక 'అప్రసన్నత్వ మితి' అని యుండుట నమంజనము).

వ్యాఖ్య : అర్థప్రధానములైన గుణములు ప్రసాదము, అర్థవ్యక్తి, కాంతి యనునవి. వీనికి వివర్యము కలిగినప్పుడు క్రమముగా అప్రసన్నము, నేయార్థము, గ్రామ్యము అని అర్థప్రధానములు గుణవివర్యములునైన వాక్యదోషములు కలుగును. ఇవన్నియు అరీతిమంతమునం దంతర్భాగములు.

శ్రవణమాత్రముననే అర్థము స్పష్టగోచర మగుట ప్రసాదగుణలక్షణము. ఇందలి పదములు ప్రసిద్ధములై యుండి యుడితిస్ఫూర్తిని కలుగజేయును. అట్లు కాకుండుట అప్రసన్నమన్న దోషమునక లక్షణము.

ఉదాహృత పద్యమున ఆకాశమున 'అనంగక' శబ్దము వాడబడినది. పోవుచున్న యన్న యర్థమున 'మయమానా' యని, తెల్లగలుప యన్న యర్థమున 'అర్జునాజ్జన్మ' యని, చంద్రుడన్న యర్థమున 'వలక్షగుః' అని వాడబడినవి. ఇవి ఆయాయర్థములందు ప్రసిద్ధములు కాకపోవుటచే నద్యఃస్ఫూర్తికి నహంకరింపవు.

అవగా ప్రసాదగుణము భగ్గుమైన దనియే భావము. కావుననే యీ పద్యము 'అప్రసన్నము', అను దోషమున కుదాహరణమైనది.

నాకళ్యం భవతి నేయార్థ మర్థవ్యక్తే ర్విపర్యయాత్.

యదా -

'మహీ మహావరాహేణ లోహితా దుద్భ్రతోదధేః'

ఇతీయత్యేవ నిర్దిష్టే నేయా లాహిత్యహేతవః'

45

తదిదం నిగదేనైవ వ్యాఖ్యాత మిత్యర్థ ప్రధానోఽయ మర్థ వ్యక్తి విపర్యయః.

అర్థము : అర్థవ్యక్తి యొక్క విపర్యయమువల్ల నేయార్థ మన్న దోషము కలుగును. మహావరాహముచేత ఎఱ్ఱని సముద్రమునుండి భూమి ఉద్ధరింప బడినది అని యీ మాత్రము నిర్దేశంపగా ఎఱ్ఱదనమునకు హేతువులు నేయములగును. ఇది ఉదాహరణము. (నిజమునకు పూర్వార్థమునందే ఉదాహరణము పూర్తియైనది. ఉత్తరార్థము లక్ష్యలక్షణ సమన్వయమును జోదించుచున్నది.)

ఉదాహరణమందే యిది వ్యాఖ్యాతమైనది. ఇది అర్థప్రధానము; అర్థవ్యక్తి విపర్యయము.

వ్యాఖ్య : విశేషణ విశేష్యభావమున కభివ్యక్తార్థ ప్రతిపాదకములైన పదములను వాడుటచేత సంపూర్ణవాక్యము సమగ్రభావమును వ్యక్తముచేయును. ఇది అర్థవ్యక్తి. దీనికి విషయస్తమైనది నేయార్థము. నేయార్థ మనగా కృతకముగా కల్పించబడిన అర్థమును కలదని భావము.

ఉదాహృతపద్యమునందు 'ఎఱ్ఱనిసముద్రమునుండి' అన్న యర్థము కను పట్టును. సముద్రము ఎఱ్ఱనగుట యెందువల్లనో చెప్పబడలేదు. దానికి హేతువుల నన్వేషింపవలయును. లేనియెడల సముద్ర మెఱ్ఱగా నుండుట లోకవిరుద్ధము కావలసి వచ్చును. కావున మహావరాహము శత్రుసంహారము చేయగా తద్రక్తముచేత సముద్రమెఱ్ఱబడెనన్న కల్పనను జోడించుకొనవలయును. దీనిని నిర్వహించు పదములు పద్యమున లేవు. అందువల్ల విది నేయార్థము అన్న దోషముగా పరిగణితమగుచున్నది. ఇక కల్పన తేనియెడల ఉదాహృత వాక్యము సమగ్రభావ బోధక

సమర్థము కాదు. అనగా అర్థవ్యక్తి లేదని యర్థము. కావుననే యిది నేయార్థమన్న అర్థదోషమున కుదాహరణమైనది.

ఈ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

35. కాస్తే ర్విపర్యయా ద్వాక్యం గ్రామ్య మిత్యపదిశ్యతే.

యథా -

‘విరహే తే విషీదంతం నిషీదంతం తవాన్తికే

కన్యే కామయమానం మాం త్వం న కామయసే కథమ్’ 46

ఇద ముక్తేశ్రామ్యతయా కాన్తిహీన మిత్యర్థప్రధానోఽయం కాన్తి విపర్యయో దోషః.

అర్థము : కాన్తియొక్క విపర్యయగువల్ల వాక్యము గ్రామ్య మనిపిలువబడును. ఓ కన్యా! విరహము నందు నీకై విచారించుచు నీ సమీపమున కూర్చుండి నిన్ను కామించుచున్న నన్ను నీవు కామింపవేల? ఇది ఉదాహరణము.

ఇట్లు పలుకుటలోని గ్రామ్యతచేత కాన్తిహీన మన్న అర్థప్రధానమైన దోషము కలుగును. ఇది కాన్తికి విపర్యయము. (దోషముపేరు లక్షణ వాక్యము నందు గ్రామ్యమని చెప్పి వివరణ వాక్యమునందు కాన్తిహీనమని చెప్పుట జరిగినది. గ్రామ్యమని యనుటయే సమంజసము.)

వ్యాఖ్య : రసమునకు దీప్తియే కాన్తి యన్నగుణము. రసపోషకములైన అర్థములను నిఱువించుటచేత కాన్తి కలుగును. అట్లు కాకుండిన గ్రామ్యమగును. రసపోషణానుకూలము కాని ప్రసంగము విరస మగును. అదియే గ్రామ్య మన్న కాన్తివిపర్యయమైన అర్థదోషము.

ఉదాహరణ : ఇద్యమునందు ‘కామించుచున్న నన్ను నీవు కామింపవేల?’ అను ప్రసంగము రసపోషకు కాక రసభంగమునకే సహకరించు చున్నది. సుకుమార ప్రసంగము కావలసివచ్చుట విరసప్రసంగము చేయుటచేత అచట కాన్తిగుణము తప్పిపోయినది. కావుననే యిది గ్రామ్యమైనది.

ఈ శ్లోకమునందలి ఉత్తరార్థము దండి కావ్యాదర్శము నందలిది.

ఓజో మాధుర్య మాదార్యం న ప్రకర్షాయ జాయతే.

36. యస్మిన్ స్తమాహు రుభయప్రధానం తద్విపర్యయాత్
వాక్యే యః ఖండయన్ రీతిం భవత్యోజో విపర్యయః
అసమస్త మితి ప్రాహు ర్దోషం తమిహ తద్విచః.

యథా -

‘స్మరః ఖరః ఖలః కాస్తః కాయః కోపధనః కృశః

చ్యుతో మానోఽధికో రాగో మోహో జాతోఽసహో

గతాః’ 47

అత్ర సత్యమస్త పదాభిధానే సత్యసి చార్థసాకుమార్యే శ్లేషాది
గుణసామగ్రి భావా న్న వైదర్భీ రీతిః. నాపి యథోక్తలక్షణా
భావాద్ గౌడీయాదయ ఇతి. ఖణ్డతరీతిత్వా దయ మోజోవిపర్యయః
శబ్దార్థప్రధానో గుణవిపర్యయో దోషో భవతి. యదాహ—

37. ఇత్యాది బంధపాదుష్యం శై ధిల్యం చ నియచ్ఛతి
అతో నై న మనుప్రసానం దాక్షిణ్యాత్యాః ప్రయుంజతే.

అర్థము : ఓజస్సు, మాధుర్యము, బౌదార్యము అను గుణములు విపర్య
యములైనపుడు ఉత్కర్షణను కలిగింపవు. అవి ఉభయప్రధానములైన దోషము
లగును. వాక్యమునందలి రీతిని ఖండించుచు ఓజోవిపర్యయము ‘అసమస్తము’ అను
దోషముగా విజ్ఞానచేత వ్యవహృత మగును.

మన్మథుడు తీడ్చుడు; కాంతుడు ఖలుడును కోపధనుడును; శరీరము కృశించినది;
మానము జారిపోయినది; ప్రేమ యధికమైనది; మోహము పుట్టినది; ప్రాణములు
పోయినవి — ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అసమస్త పదములనే వాడినప్పటికిని, అర్థసాకుమార్యమున్నప్పటికిని
శ్లేషాదిగుణసామగ్రి లేకపోవుటచేత ఇది వైదర్భీ రీతి కాదు. ఆయా లక్షణములు

లేనందువల్ల గొడియాదులును కాదు. ఖండిత రీతిత్వమువల్ల ఇది ఓజోవిపర్యయము శబ్దారప్రధానమునైన గుణవిపర్యయ దోషమగుచున్నది. అందువల్లనే యిట్లు చెప్పబడినది -

ఇత్యాదులు బంధపారుష్యమును కైఫిల్యమును కలిగించును. అందువల్లనే దాక్షిణాత్య రీ యనుప్రాసమును ప్రయోగింపరు.

వ్యాఖ్య : గుణవత్పద రచన రీతి యనబడును. ప్రకృత దోషములు గుణవిపర్యయములగుటచేత గుణముతో పాటుగనే రీతిని గూడ భగ్నము చేయును. ఓజస్సు, మాధుర్యము, ఔదార్యము అను గుణములు శబ్దార్థోభయ ప్రధానములు. కావున, తద్విపర్యయములైన దోషములు కూడ శబ్దార్థోభయ ప్రధానము లగుట స్వాభావికమే.

‘ఓజః సమాసభూయ స్త్వమ్’ అని లక్షణము. సమాసము లధికముగా నుండిన ఓజోగుణ మగును. తద్విపర్యయము సమాసములు లేకుండుట. కావుననే ‘అనమ స్త్వమ్’ అన్నది ఓజో విపర్యయమైన దోషముగా పరిగణితమైనది.

ఉదాహృతపద్యమునందు ‘కోపధనః’ అను చిన్నసమాసము తప్ప తక్కిన వన్నియు విడిపదములే. కావుననే అనమ స్త్వదోషమున కుదాహరణమైనది.

రచయితయే ఒక విధముగా శంకించుకొనెను - ఇచ్చట సమాసములు లేవు గనుక ఓజోగుణము లేదు. పేరుపేరు పదము లుండుటయే మాధుర్య లక్షణము. కఠోరము లయిన అక్షరములు లేకుండుట సౌకుమార్యము. కావున ఆ గుణములున్న పనియు, తదనుకూలమైన వైదర్భీరీతి యున్నదనియు ననరాదా? అని ప్రశ్నించుకొన శ్లేషాది సామగ్రి లేకపోవుటచేత అట్లనరా దని నిర్ణయించెను. ఇచ్చట రీతి భగ్నమైనది. గుణమునకును విరుద్ధత యేర్పడినది. కావున దీనిని దోషముగానే అంగీకరింపవలయునన్నది నిష్కర్ష.

ఇంక తన నిష్కర్షకు ప్రోద్బలకముగా ఆలంకారిక పచనమును గూడ ప్రదర్శించుచున్నాడు. ‘సమరః ఖరః’ మొదలుగా నున్న పద్యమునందు బంధము శిథిలమైన మాట వాస్తవమే. రీతియు భగ్నమైనది. కాని శబ్దాలంకారమైన అనుప్రాసమున్నది కదా! అది ప్రయోగార్హమే కదా! అనువారికి సమాధానముగా ‘దాక్షిణాత్య రీ యనుప్రాసము నాదరింపరు’ అని చెప్పెను. ఆయన భావ

మిది రీతి లేనివాక్యము నిరీవము; శవప్రాయము. దాని తెన్నియలం
కారములు గూర్చినను పేయములే కాని ఉపాదేయములు కావు. రీతి యున్నప్పుడే
అలంకారములకును పరిగణనము కలుగును; అప్పుడే అవి చమత్కారవహములు
కాగలవు. కావుననే అనుప్రాసమును నిరీవవాక్యమునందు ప్రయోగింప రని దాక్షిణా
త్యుల అభిరుచిని రచయిత నమర్చించెను.

ఉదాహరణకోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

38. మూఘర్ష వ్యత్యయో యస్తు జాయతే రీతిఖండనాత్
త దనిర్యూహ్యోఽథ మిత్యుక్తం కావ్య సర్వస్వవేదిభిః
యేథా -

‘నఖివాం చ నదీనాం చ శృంగిణాం శత్రుపాణినామ్
విశ్వాసో నైవ కర్తవ్యః స్త్రీషు రాజకులేషు చ’

48

అత్ర నఖివాం చ నదీనాం వేతి షష్ఠ్యంతా చ్చకారేణ రీతే రుప

క్రమే శృంగిణాం శత్రుపాణినా మితి చకారానిర్వాహత్ స్త్రీషు
రాజకులేషు చేతి షష్ఠీపతిత్యాగా దమధురార్థత్వాచ్చ మూఘర్ష విస
ర్వయనామాయం శబ్ద ప్రధానో గుణవిపర్యయో దోషః యదాహ-

39. మధురం రసవద్వాచి వస్తుస్యపి రసస్థితిః
యేన మాద్యంతి ధీమన్తో మధునేవ మధువ్రతాః

40. యయా కయాచిచ్ఛ్చత్యా యత్సమాన మనుభూయతే
తద్దూషా హి పదాసత్తిః సానుప్రాసా రసావహా.

అర్థము: రీతిఖండనమువల్ల జనించిన మాదుర్మవ్యక్త్యయమును రసవేత్తలు
అనిర్యూహిత మన్న దోషముగా పేర్కొందురు. గోళ్ళు గలవానిని, నదులను,
కొమ్ములు గలవానిని, శత్రుపాణులను, స్త్రీలను, రాజవంశస్థులను విశ్వసించుట తగదు.
ఇది ఉదాహరణము

ఇచ్చట ‘నఖివాం చ నదీనాం చ’ అని షష్ఠీవిభక్త్యంతములపై చకారమును
పాటుటచేత రీతి మొదలు కాగా ‘శృంగిణాం శత్రుపాణినా’ మని చకారమును విడుచుట

వల్లను 'ప్రీమ రాజకులేషు చ' అని షష్ఠీవిభక్తిని విడిచి పెట్టుట వల్లను అమధురార్థత్వము చేతను (రీతిభగ్నమై) మాధుర్య విపర్యయ మను పేరుగల శబ్దార్థప్రధానమైన గుణవిపర్యయ దోషము కలుగుచున్నది. (లక్షణవాక్యమునొకడు అనిరూప్యధము అని పేరుచెప్పి విపరణవాక్యమునందు మాధుర్య విపర్యయమునే పేరుగా చెప్పుట చెప్పుటలోని విపర్యయము మాత్రమే. 'అనిరూప్యధము' అనునదియే దోషనామము).

ఇట్లు చెప్పబడినది — మధురము రసవంతము. వాక్కునందును పుష్టువు నందునుగూడ రసమున్నది. తేనెచేత తుమ్మెదలు పరవశించునట్లు సరసులు మాధుర్యముచేత (దానిచేత) పరవశింతురు. ఏదో యొక శబ్దశ్రుతిచేత తత్సమాన మను భవమునకు వచ్చును. అవిధమైన పదముల పొందికయే అను ప్రాసము. అది రసావహము.

వ్యాఖ్య : మాధుర్యగుణము శబ్దార్థభయ ప్రధానము. శబ్దమాధుర్యము పృథక్పదములచేత కలుగును. అర్థమాధుర్యము వస్తువు నాశ్రయించుకొనియుండును. 'శృంగార ఏవ మధురః పరః ప్రహ్లాదనో రసః తన్మయం కావ్య మాశ్రిత్య మాధుర్యం ప్రతిష్ఠిత'. శృంగారమే మిక్కిలి ఆనందమును కలిగించు మధురమైన రసము. తన్మయమైనా అనగా శృంగారమైన కావ్యము నాశ్రయించుకొని మాధుర్యము వెలయును. అట్లే విశ్రాంతి శృంగారము నందుకూడ కొన్నియెడల మాధుర్యము మిక్కిలి యుత్కర్ష వహించి యుండును.

మాధుర్యము వ్యక్త్య స్తమయినయెడల అనిరూప్యధము అన్నదోషముకలుగును. ఉదాహరణమునందు 'నేభినాం చ నదీనాం చ' అన్నచోట ఒక రీతియున్నది. షష్ఠీ విభక్త్యంతములయిన విడిపదముల మీద సముచ్చయార్థకమైన చ వర్ణము చేరినది. ఇది యిట్లు చివరంట నిర్వహింపబడలేదు. కావుననే, రీతి భగ్నమైనది. చివరి రెండు పదములను షష్ఠ్యంతములుగా కాక సప్తమ్యంతములుగా 'ప్రీమ, రాజకులేషు' అని ప్రయోగించుట జరిగినది. ఒకే అర్థప్రకారమునందు భిన్నకారకములను వాడుటచేత కూడ రీతి భగ్నమైనది. సప్తమ్యంతములైన యీ రెండు పదములలో కడపటిదానికి మాత్రమే సముచ్చయార్థకమును చేర్చుట సౌందర్యభంజకముగా నున్నది. మొదలు పెట్టబడిన రీతి చివరంట నిర్వహింపబడ లేదు. కావుననే అనిరూప్యధ మన్న పేరు ఈ దోషమునకు అన్యర్థకముగానున్నది.

పూర్వార్థంకారికులను ప్రమాణముగా చూపుట తన నిర్ణయమునకు బలమున చేకూర్చుకొనుటకే. పదక్రవణముచేతనే అర్థానుభూతి కలుగును. అట్లు అనుభూతిని కలిగించు పదములపొందిక రసావహమై యుండును. అది దూష్యము కాదు. కేవలము పక్షాతియాక్షరములను పునఃపునరావృత్తిచేయుటచేత అనుప్రాసమగును. అది అర్థానుభూతిని కలిగింపకపోయినచో రసావహము కాదు. అట్టిది దూష్యము. కావుననే అనిర్యూఢము గుణవిపర్యయమైన శబ్దార్థభయాశ్రయమైన దోషముగా నిరూపింపబడినది.

41. యస్మి ర్తే రనిర్వాహః దాదార్యస్య విపర్యయః
వాక్యం త దనలంకార మలంకార విదో విదుః.

యథా -

‘చీత్తుపుచ్చ శ్చతుస్పదః కకుద్దాం ల్లంబ కంబలః

గో రపత్యం బలీవర్ద స్త్రుణ మ త్తి ముఖేన సః’

49

తదిద మపుష్పార్థత్వా దనుత్కృష్ట విశేషణ మనుదారం నిరలంకార మాచక్ష తే సోఽయ మాదార్య విపర్యయో నామ శబ్దార్థ ప్రధానో గుణ విపర్యయో దోషః. యదాహ -

42. శామ్యై ర్విశేషణై రు క్త ముదారం వాక్య మివ్యతే

యథా లీలాంబుజ క్రీడాసరో హేమాంగదాదయః.

43. ఉత్కర్ష వాన్ గుణః కశ్చి దు క్తే ర్యస్మిన్ ప్రతీయతే

తదుదాహరణ్యయం తేన సనాథా కావ్యపద్ధతిః.

ఆరము : రీతిని నిర్వహింపక పోవుటవల్ల కలిగిన ఔదార్యవిపర్యయమైన వాక్యమును ‘అనలంకార’ మని అలంకారవిదులు పేర్కొందురు. ఇది దోషము. పొడవైన తోక గలది, నాలుగు కాళ్ళు గలది, మూపుగలది, వేలాడుచున్న కంబళి గలది, దోవునకు సంతానమునైన యెద్దు నోటితో గడ్డి తినుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

అపవృత్తత్వమువల్ల అనుక్రమ విశేషణము అనుదారము, నిరలంకారము నని యనబడును; ఇది ఔదార్యవివర్యయమనెడి శబ్దప్రధానము, గుణవివర్యయము నైన దోషము. (ఇచ్చటకూడ ఔదార్యవివర్యయము పేరుగా తెలుపబడినది. లక్షణ వాక్యమునందున్న 'అలంకారము' అనునదియే దోషనామము).

ఇట్లు చెప్పబడినది - క్లాఘ్యములైన విశేషణములతో చెప్పబడిన వాక్యము ఉదారము. లీలాంబుజము, క్రీడానరస్సు, హేమాంగదము మొదలైనవి ఔదార్యమున కుదాహరణములు.

శబ్దమున కుత్కర్షణను గలిగించు ఒకానొక గుణము వాక్యమునందు ద్యోతిత మగును. దానినే 'ఉదార' మని యందురు. దానిచేత కావ్యపద్ధతి సనాధమై యుండును.

వ్యాఖ్య : క్లాఘ్యవిశేషణములతో కూడియుండుట ఔదార్యము. అట్లుకాని విశేషణము తెన్ని యున్నను అర్థమునకు పుష్టిని కూర్చవు. అట్టివి అలంకారము అను కాజాలవు. కావుననే ఔదార్యగుణవివర్యయమును అనలంకార మన్న దోష ముగా వరిగణింతురు.

ఉదాహృత పద్యమునందు 'బలీవర్తము' అను విశేష్యమునకు అయిదు విశేషణ ములు వాడబడినవి. అన్నియు శుష్కములే. అర్థపుష్టి కెంతమాత్రమును సహకరింపని వీనిని క్లాఘ్యవిశేషణములని యనుటకు వీలులేదు. కావుననే ఇచ్చట ఔదార్యము భగ్నమయినది. రీతియు నష్టమయినది. అందువల్లనే యిది అనలంకారము నకు ఉదాహరణమైనది. ప్రతిపాదించబడిన విషయముకూడ అనుదారమే. కావుననే యిది శబ్దారోభయ దోషము.

వాక్యార్థదోషములు

44. అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థం ససంశయ మపక్రమమ్
అన్నం చైవాతిమాత్రం చ పరుషం విరసం తథా.
45. హీనోపమం భవేచ్ఛాన్య దధికోపమ మేవ చ
అనదృఙ్కోపమం చాన్య దప్రసన్నోపమం తథా.

46. నిరర్థంకం మళ్ళీలం నిరుద్ధ మితి గోడత

అక్షరైశ్చ వాక్యార్థజా దోషాస్తేషాం వక్ష్యామి లక్షణమ్.

అర్థము : వాక్యార్థదోషములు వదనారు. అవి 1. అపార్థము 2. వ్యర్థము
3. ఏకార్థము 4. ససంశయము 5. అవక్రమము 6. తిన్నము 7. అతిమాత్రము
8. స్థదుష్టము 9. విరసము 10. హీనోపమము 11. అధికోపమము 12. అసదృష్
వస్తువు 13. అప్రసద్ధోపమము 14. నిర్దలంకారము 15. అశ్లీలము 16. విరుద్ధము
వాని లక్షణమును చెప్పుదును.

[అపార్థము]

47. సముదాయార్థ శూన్యం యత్త దపార్థం వచః స్మృతమ్.

అర్థము :

జనద్గవత్తలబల పాదుకాభ్యాం

ద్వారా నీతో గాయతి మంగలాని

తం బ్రాహ్మణీ పృచ్ఛతి పుత్రకామా

రాజా తుమ్హయాం అశునస్య కోఽర్థః?

50

అత్ర సముదాయార్థః కోఽసి నాస్తీత్యపార్థ మిదమ్.

అర్థము : వాక్యమునకు సాముదాయకమైన యర్థమేమియు లేనిచో అది
అపార్థము అను దోషమగును. మ. సలియెద్దు కంబళితో పాదుకలతో ద్వారము
నందు నిలిచి మంగళములను పాడుచున్నది. అతనిని పుత్రార్థినియైన బ్రాహ్మణి వనిత
'ఓ రాజా! రుమయందు ఉల్లిపాయక ప్రయోజనమేమి?' అని ప్రశ్నించుచున్నది.
ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట సముదాయార్థ మేమియు లేదు. అందువల్ల నిది అపార్థము.

వ్యాఖ్య : వాక్య మనగా యోగ్యత, అకాంక్ష, ఆసక్తిగల వదము సము
దాయ మని యర్థము. యోగ్యత యనగా అనురూపత. నీటిచే దహించుచున్నాడు;
విప్పుచే తడుపుచున్నాడు - అను వాక్యములందు యోగ్యత లేదు. దహింపుటకు
నిప్పు సమర్థము; తడుపుటకు నీరు అనురూపము. తొలివాక్యమున అనురూపమైన

‘నిప్పుచే’ అని యనక ‘నీటిచే’ అని యనుటచేత యోగ్యత భగ్నమయినది. తరువాతి వాక్యమున నట్లే యోగ్యమైన ‘నీటిచే’ అనికాక ‘నిప్పుచే’ అని యనుటచేత యోగ్యత భగ్నమయినది. ఇట్లు యోగ్యత లేకపోవుటచేతనే అపార్థమన్న వాక్యార్థదోషము కలుగును.

ఉదాహృతశ్లోకమునందు ‘మునలియెద్దు మంగళములు పాడుచున్నది’ అన్నప్పుడు ఉద్దేశ్యమునకు విధేయమునకు అనురూపము లేదు. మునలియెద్దును ‘రాజా’ అని సంబోధించుట అర్థహీనము. అడిగిన ప్రశ్నయు నటువంటిదే. మొత్తము మీద వాక్యమున కంతటికిని సమన్వయరూపమైన అర్థము లేదు. అందువల్లనే దీనికి ‘అపార్థ’ మన్నపేరు సార్థక మగుచున్నది.

ఉదాహరణ శ్లోకము జైమిని సూత్రవృత్తి నుండి గ్రహింపబడినది.

[వ్యర్థము]

వ్యర్థ మాహుర్లతార్థం యద్యచ్ఛ స్యా నిష్ప్రయోజకమ్.

యథా —

‘ఆహిసాతాం రఘువ్యాఘ్రా శరభంగాశ్రమం తతః

స్వామహాక్షీ త్తనుం వహ్నా దృష్ట్వా తౌ రామలక్ష్మణౌ’ 51

అత్రాహిసాతాం దృష్ట్వేత్యేతాభ్యామేవ తావతి, రఘు వ్యాఘ్రా విత్యనేనైవ రామ లక్ష్మణౌ వితి, తను మిత్యనేనైవ స్వామితి, అహాషీదిత్యనేనైవ వహ్నా వితి, గమ్యత ఇతి గతార్థ త్వమ్. న చ శరభంగాశ్రమ గమనం తనుహోమో వా గ్రతః కథా శరీరోపయోగీతి నిష్ప్రయోజకత్వమ్. అతోఽయం వ్యర్థనామా వాక్యస్య మహావాక్యస్య చ చోహ భవతి. ఆర్థ్యా చ వృత్త్యా లభ్యస్య శాస్త్రేతిహాసాదా శబ్దవృత్త్యాభిణన మపానరుక్త్యాయేత్యర్థపునరుక్తే ర్భిద్యతే.

అర్థము : గతార్థము, నిష్ప్రయోజనము నైనదానిని వ్యర్థమని యందురు రఘువ్యాఘ్రములు శరభంగాశ్రమమునకు వెళ్ళెను. అంతట వారిని రామలక్ష్మణులను చూచి, తన శరీరము నగ్నియందు ఆహుతి గావించెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ 'వెళ్ళెను' 'చూచి' అని యనుటవల్ల 'వారిరువురిని' అని 'రఘువ్యాఘ్ర ముఘా' అని యనుటవల్ల రామలక్ష్మణులని, శరీరము నని యనుటచేతనే తనదని, ఆహుతిచేసెనని యనుటవల్ల నే అగ్నియందని స్ఫురించుచుండుటయే గతార్థము. శరభభంగశ్రమ గమనమును, తనుహోమమును ముందరి కథాశరీరమున కుపయోగింపక పోవుట విశ్వయోజకత్వము. అందువల్ల నే, యిది వ్యర్థమనుపేర వాక్యదోషమును మహావాక్యదోషమునుగూడ అగుచున్నది. అర్థముచేత కాని, వృత్తిచేత కాని లభించిన దానిని కా ప్రేతిహాసాదులందు శబ్దవృత్తిచేత చెప్పుట పునరుక్తి లేకుండుటకే యని అనుటవల్ల ఇది అర్థపునరుక్తి కంటె భిన్నము.

వ్యాఖ్య: పైశ్లోకమునందు 'రఘువ్యాఘ్ర' అని చెప్పుటవల్ల రామలక్ష్మణులు (ద్వివచనము) అనియే స్ఫురించుచున్నది. అట్టియెడల మరల రామలక్ష్మణులని స్వశబ్దముచేత చెప్పుట వ్యర్థము. 'శరీరమును' అని యన్నప్పుడు ఏకవచనప్రయోగ మునుబట్టి స్వీయశరీరము నని స్పష్టము. దానిని మరల చెప్పుట వ్యర్థము. 'ఆహుతి చేసెను' అని యన్నప్పుడు 'అగ్నియందు' అనియే యర్థము. ఆహుతికర్మకు అగ్నికి అవివాధావసంబంధము. అట్టియెడల మరల చెప్పుట వ్యర్థము. ఇట్టివి వాక్యమునకు సంబంధించిన దోషములు.

శరభభంగశ్రమగమనము కాని, శరభంకతనుహోమము కాని ప్రబంధార్థమును పోషించదు. రామాయణకథాపుష్టికి దోహదము చేయదు. మహావాక్య మనగా కావ్య మనియర్థము. ప్రకృతవిషయము కావ్యమునకు ప్రయోజనకరము కాకపోవుటచేత, ఇది మహావాక్యదోషముగూడ అగుచున్నది.

[ఏ కా ర్థ ము]

48. ఉక్త్యభిన్నార్థ మేకార్థమ్.

యథా -

'ప్రసాధితస్యాథ ముద్విజోభా

దన్యైవ లక్ష్మీ రితి యుక్తమేతమ్

వపుష్యశేషేభిలలోకకాన్తా

సానన్యకాంతా హ్యుపసీతరా తు.'

ఇత్తుక్తై కార్థ మేవాహ -

'కపాట విస్తీర్ణ మనోరమోః

స్థలస్థిత శ్రీ లలనస్య తస్య

ఆలింగితాశేషజనా బధూవ

సర్వాంగసంగిన్యవరైవ లక్ష్మీః'

53

అనయోః శ్లోకయోః భిన్నార్థ మేకం వాక్యం మహావాక్యే
దుష్కృతి.

అర్థము : చెప్పబడిన యర్థముకంటె భిన్నమైన యర్థము కానిది ఏకార్థము. అలంకరింపబడిన విష్ణునకు అది మరొక లక్ష్మి యయ్యెను. సమగ్రమైన శరీరము నందు సర్వలోకకాంతః మరి వక్షఃస్థలమునందు అనన్యకాంతయైన యింకొకతె. ఇది ప్రథమ పద్యము. కపాటమువలె విశాలమై మనోరమమైన వక్షఃస్థలమందు లక్ష్మిని కలిగియున్న విష్ణునకు అది అశేషజనాలింగితయు, సర్వాంగసంగినియు నైన మరొక లక్ష్మి యయ్యెను. ఇది ద్వితీయ పద్యము.

ఈ రెండు శ్లోకములందలి అభిన్నార్థమైన యేకవాక్యము మహావాక్యమందు దోష మగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : మొదటి శ్లోకమునందు చెప్పిన భావమునే రెండవ శ్లోకము నందును చెప్పుట జరిగినది. చెప్పుటలో భేదమున్నది. ఉపయోగించిన మాటలలో భేదమున్నది. కాని, కల్పనమందు భేదము లేదు. ఏ శ్లోకమున కాశ్లోకము రమణీయమే, ఉపాదేయమే. కాని, కావ్యమునందు ఒకే భావముతో రెండు శ్లోకములను చెప్పుటచేత ఏకార్థ మున్న దోషము కలుగును. విష్ణునికి సర్వావయవముల నలంకరించిరి. ఆ అలంకారశోభ అఖిలలోకకాంతయై మరొక లక్ష్మీవలె నున్నది. అఖిలలోకకాంత యనగా సర్వలోకముల నాకర్షించున దని యర్థము. రెండవపద్యమునందు 'ఆలింగితాశేషజనా' అన్నప్పుడు మాటలలో భేదమే కాని అర్థమునందు భేదము లేదు. వక్షమునందున్న లక్ష్మి యొకతె కాగా అలంకారశోభ మరొకలక్ష్మీవలె నున్నదనుటయే కల్పనలోని కామనీయకము. ఇదియే పునరుక్త మగుటచేత ఏకార్థమన్న దోషమైనది.

ఉదాహరణ శ్లోకములు మాఘుని శిశుపాలపదమునందలివి.

[స స ం శ య ము]

సందిగ్ధారం ససంశయమ్.

యథా -

‘మనోరథప్రియాలోక రసలోలేక్షణే సఖ

ఆరాద్ వృత్తిరియం మాతా న క్షమా ద్రష్టు మీదృశమ్.’ 54

అతాతాత్పభృతి శబ్దానా ముభయార్థత్వా న్నాతా
ద్రక్ష్యతి నవేతి సందిగ్ధమ్.

అరము : సందేహమును కలిగించు శర్థము గలది ససంశయము. కోరిన
ప్రియుని చూడెడి యానందమున చంచలములైన లోచనములు గల నెచ్చెలీ! అమ్మ
(చూరముగా) దగ్గరగా నున్నది. ఇటువంటిదానిని చూటజాలదు—ఇది ఉదాహరణము.
ముగిసిన ‘ఆరాత్’ మొదలయిన ఖాటల ఉభయార్థముచేత ‘చూచువా?’
‘చూడదా?’ అన్న సందేహము కలుగును.

వ్యాఖ్య : శైవులనితొకొన్న విషయము వృష్టము కాక ‘ఇదా?’ ‘అదా?’
అని సంశయమున కాశ్రయమైనయెడల ససంశయ మన్న దోష ముగును. ఇచ్చట
యీ సంశయము ఐక్యగతములైన పదముల అనేకార్థత్వమువల్లనే కలుగును.

అనేకార్థములు గల పదములు అనేకముగా నున్నవనుట తత్వము. అన్ని
చోట్ల ‘ససంశయము’ అన్న దోషము కలుగవలసిన యథావరము లేదు. సందర్భము,
ఇతర పదముల ప్రాసావర్యము మొదలైన భానినిబట్టి అర్థవిర్ణయము జరుగును.
చిట్టిపాదం ఈ చోట కలయై త్తదు.

ప్రకృతేదాహరణమున నాయొక మాటిమాటికిని తన మనఃప్రియుని చూచు
కొది యానందించుచున్నది. ‘తల్లి మీరమ్మగా నున్నది కావున ఈవిధమైన చేష్టను
చూడజాలకున్నది’ అని యొక అర్థము. దీనినిబట్టి ‘దగ్గరగానే యున్నయెడల నీ
అపేక్షను తెలిసికొని ముచ్చటపడి మీ యిరువరకును వివాహము గావించెడిది’ అన్న
రెండవ అర్థము వ్యుత్పత్తి మనుచున్నది. ‘ఆరాత్’ అన్న పదమునకు ‘చూరముగా’ అన్న
యర్థముతోపాటు ‘దగ్గరగా’ అన్న అర్థముకూడ మున్నది. ‘ఆరాధూర సమీపయోః’.

కావున 'దగ్గరగా' అన్న యర్థమును గ్రహించినపుడు 'మీ అమ్మ దగ్గరనే యున్నది. ఇటువంటి పనిని చూచి నహింపదు' అన్న యర్థము కలుగును. దీనిని బట్టి 'మీ అమ్మకు తెలియకుండ ఇంతవరకు చూచితివి గాని యిప్పుడింక చూచుట సాగదు. ఇట్లు నీవు చేయుచున్న పనిని చూచినచో మీ అమ్మ తప్పక నిన్ను శిక్షించును' అన్న యర్థము వ్యంజిత మగును.

ఇట్లు విరుద్ధార్థములు కలుగుటకు 'ఆరాత్' అన్న పదము కారణ మగుచున్నది. దీని ననుసరించి 'ద్రష్టుం న క్షమా' అను మాటలకు సందర్భానుసారముగా రెండువిధములయిన అర్థములు కలుగుచున్నవి. మొత్తముమీద తల్లి 'ఒప్పుకొనునా?' 'ఒప్పుకొనక తప్పుపట్టినా?' అన్న సందేహము అట్లే యుండిపోయినది. కావుననే యిది సంశయ మన్న దోషమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణతోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అ ప క్ర మ ము]

వాక్యం యత్తు క్రమభ్రష్టం తదపక్రమ ముచ్యతే.

యథా -

'కారావిఠాణ ఖండరం

గామడలో మజ్జిట అ జమిట అ

ణ క్ఖత్తి తిహి వారే

జోయిసిలం పుచ్చిఁగం చలిట

55

[ఛాయా -

కారయిత్వా షౌరం గ్రామప్రధానో మజ్జితశ్చ భుక్తవాంశ్చ
నక్షత్ర తిథివారాజ్ జ్యోతిషికం ప్రప్ణుం చలితః]

అత్ర షూరకర్పణోఽనంతరం నక్షత్రాది ప్రశ్నా దిద మప
క్రమమ్.

అర్థము : క్రమభ్రష్టమైన వాక్యమును అపక్రమ మని యందురు. గ్రామాది
కారి షౌరము చేయించుకొని, స్నానము చేసి, నక్షత్ర తిథివారముల నడుగుటకై
జ్యోతిషుని కడకు వెళ్లెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ ఊరకర్మకు పిమ్మట నక్షత్రాది ప్రశ్నచెప్పుటచేత ఇది అపక్రమము.

వ్యాఖ్య : ముందు చేయవలసిన పనిని ముందుగను, తరువాత చేయవలసిన పనిని తరువాతను చేయుట క్రమము. అట్లు కాకపోవుట అపక్రమము. సాంప్రదాయకులు నక్షత్రము, తిథి, వారము తెలిసికొని అనుకూల సమయమునందే ఊరకర్మ చేయించుకొందురు. ఇది లోకవద్దతి. ప్రకృతోదాహరణమున ముందుగా ఊరకర్మ చేయించుకొనుట జరిగిపోయినది. దాని ననుసరించి మజ్జనభోజనాదులును నిర్వ్వర్తింపబడినవి. ఆ పిమ్మట జ్యోతిషికుని కడకు వెళ్లి తిథివారాదులను గురించి ప్రశ్నించుట జరిగినది.

ప్రశ్నించి తిథివారాదులను తెలిసికొనుట ముందు జరుగవలయును; ఊరము చేయించుకొనుట తరువాత జరుగవలయును. ఆ క్రమము వెనుక ముందు లగుటచేత ఇది అపక్రమము.

[ఖిన్నము]

49. జాత్యాదియక్తా వనిహ్యుభం ఖిన్న మాహు ర్మహాధియః.

యథా -

‘వేవాహి ఊణ బహుళ

సాసులం దోలిలతి నిజ్జన్

రోలతి నిలరో తం సం

తవేతి పాస్సేణ వచ్చన్తో

56

[ఛాయా -

వివాహ్య వధూః శ్వాశుకం దోలికయా నీయమానా

రోదితి దేమ స్తాం సంస్థాపయతి పార్శ్వేన ప్రజన్.]

అత్ర ప్రక్రాంతస్య నవ పరిణయవతీ స్వరూప భణనస్యాని
ర్యాభిరత్యాత్ ఖిన్నత్వమ్.

అర్థము : జాతి మున్నగువానిని చెప్పునపుడు చివరంట నిర్వహణ సాగని యెడల ఖిన్న మని వండితు లందురు. పెండ్లి చేసికొని సూతన వధివు అత్తవారింట

దోలికపై వెళ్లుచు వీడ్చుచున్నది. ప్రక్కనే వెళ్లుచున్న ఆమె మరది యోదార్పు చున్నాడు - ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట మొదలుపెట్టిన నూతన పరిణయవతీ స్వయావకథనము చివరంట నిర్వహింపబడక పోవుటవల్ల ఖిన్నత్వము.

వ్యాఖ్య : ద్రవ్య గుణ క్రియాదులను స్వభావమందరముగా తెలుపుటకే స్వభావోక్తి యని పేరు. దానిచే జాతి యనియు వ్యవహరింతురు. లక్షణవాక్యము నందలి 'జాత్యాది' అన్న ఆదిశబ్దప్రయోగముచేత ఉపమారూపకాద్యలంకారములను కూడ గ్రహింప వచ్చును.

స్వభావోక్తి గాని, ఉపమగాని, రూపకముగాని, యిట్టిదే యింకేదయిన గాని మొదలుపెట్టబడి చివరంట నిర్వహింపబడకపోయినచో ఖిన్నత్వ మన్న దోషము కలుగును. నిజమున కీ దోషము నిర్వహణమందలి అనమర్థతనే వెల్లడించును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు క్రొత్తపెండ్లికూతురు పుట్టిల్లు వీడుచున్నప్పుడు కలిగిన దుఃఖముచేత కన్నీరు పెట్టుకొనుట వర్ణింపబడినది. ఇది స్వభావరమ్యముగా నున్నది. ఇంతవరకు జాతి నిర్వహింపబడినది. ప్రక్కనే వచ్చుచున్న మరది ఆమె నోదార్పుచున్నాడనుట స్వభావ విరుద్ధము. అంతేకాక, నవవధూ స్వభావచిత్రణముతో మొదలుపెట్టిన రచన ఆమె మరదిని వర్ణించుటలోనికి మరలినది. అనగా, నిర్వహణ నడలిపోయిన దని యర్థము. కావుననే, యిది ఖిన్నత్వ దోషమున కుదాహరణ మైనది.

[అ తి మా త్ర ము]

యత్సర్వలోకాతీతార్థ మతిమాత్రం తదుచ్యతే.

యథా -

'భృంగేణ కలికాశోశ స్తథా భృశ మవీడ్యత

వవర్ష విపినోత్సంగే గోష్పదప్రపం యథా మధు'

57

అత్ర కలికాశోశే గోష్పదప్రప మధువర్ష స్యానంభవా దతిమాత్ర

త్వమ్.

అర్థము : లోకాతీతమైన యర్థమును చెప్పినయెడల 'అతిమాత్రము' అన్న దోషముగా పరిగణింతురు. తుమ్మెద కలికాకోశమును మిక్కిలి పీడింపగా విపి నోత్సంగమునందు గోష్పదప్రమాణముగా మధువు వర్షించెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ కలికాకోశమునందు గోష్పదప్రమాణము గల మధువు వర్షించుట అనంభవ మగుటచేత అతిమాత్రము.

వ్యాఖ్య : పదయిన నొక విషయమును లోకమునందు లేనంత విపరీతముగా చెప్పినయెడల అతిమాత్ర మన్న దోష మగును. ఇచ్చట విషయము లోకవిరుద్ధము కాదు; లోకమునం దున్నదియే. దానిని అతిప్రమాణములో చెప్పుటచేత లోకాతీత మగుచున్నది. లోకాతీతమైన దానిని లోకస్థమైనట్లు ప్రమాణమునుబట్టి చెప్పుటచేత అతిమాత్రము అన్నశేరు అర్థవంత మగుచున్నది.

పువ్వులలో తేనె యుండును. ఆ తేనెను తుమ్మెదలు త్రాగును. కొంత తేనె పైకి చిందినను చిందవచ్చును. ఇంతవరకు లోకమునం దున్నదే; కాని పువ్వునందు గోష్పదప్రమాణముగల తేనె యుండుట లోకవిరుద్ధము. పువ్వులలో పెద్దదయినను, అంతటి తేనె యుండదు. ఇక్కడి పరిమాణము లోకము నతిశయించి యున్నది, కావుననే, అతిమాత్ర మన్న దోషమైనది.

కలికాకోశము అన్ని యనగా మొగ్గయొక్క గర్భము అని యర్థము. మొగ్గ యందు తేనె యుండుననుట లోకవిరుద్ధము. ఇది మరొక దోషము. ప్రకృతోదాహరణ మున అతిమాత్ర మన్న దోషము మాత్రమే కాక లోకవిరుద్ధ మన్న దోషము కూడ నున్నది.

ఉదాహరణకోశము వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తినుండి గ్రహింప బడినది.

[ప రు ష ము]

50. యత్తు క్రూరార్థమత్యర్థం పరుషం తు తదుచ్యతే.

యథా -

‘ఖాహి విసం పిల ముత్తం
నిజ్జసు మారీల పడడిదే వజ్జమ్
ద న్త క్ఖణ్ణిల థణల
ఖవిణ్ణాణ సులం సవజ్జ మాట’

58

[ఛాయా -

ఖాద విషం పిబ మూత్రం
నీయస్వ మార్యా పతతు తే వజ్జమ్
ద న్త ఖండిత స్తనీ
క్షీస్వా సుతం శపతి మాతా.]

అత్ర ఖాద విష మిత్యాదీనాం క్రూరార్థానా మభిధానాత్ పారుష్యమ్.

అర్థము : అతితరమైన క్రూరార్థము గలది పరుష మనబడును. పాలు త్రాగుచు స్తనమును కొరికిన కొడుకును నేలమీద విడిచిపెట్టి ‘నీవు విషము తిన; నీవు మూత్రము త్రాగ; నిన్ను మారి యెత్తుకొనిపోను; నీమీద పిడుగు పడ;’ అని తల్లి తిట్టుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ‘విషముతిన’ మొదలైన క్రూరార్థములను చెప్పుటవల్ల పారుష్యము.

వ్యాఖ్య : పాలు త్రాగుచు స్తనము కొరకుట సామాన్యవిషయము; శిశు సహజ లక్షణము. తల్లి బిడ్డల నల్లారుముద్దుగా చూచుకొనునే కాని వల్లెత్తి పరుష వాక్కు పలుకదు; ఇతరులు పలికిన సహింపదు. అట్టి వాత్సల్యముండవలసివ చోట దారుణములైన వాక్కులు పలుకుట కూడదు. ఇచ్చట ‘విషము తిన’ మొదలయినవి క్రూరార్థములైనందువల్లనే పరుష మన్న దోషముగా పరిణమించినది.

[వి ర న ము]

అప్రస్తుతరసం యత్ స్యాత్ విరసం తన్నిగద్యతే.

యథా -

‘తవ వనవాసోఽనుచితః

పితృమరణ శుచం జహీహి కిం తపసా

సఫలయ యశావన మేతత్

సమ మసురక్తేన సుతను మయా’

౧౧

అత పితృమరణ సంతప్తాయాః సంభోగవ్రత ర్తన ముపకృత రసత్వాద్విరసమ్.

అర్థము : అప్రస్తుతరసమును విరసము అని యందురు. ఓ ముందరీ! పితృ మరణ శోకమును విడిచిపెట్టుము. తపస్సువల్ల లాభమేమి? ఈ వనవాసము నీ కుచితము కాదు. సమానురాగము గల నాతో కూడి యీ యావనమును సఫలము గావించుకొమ్ము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ పితృమరణ దుఃఖితయొక్క సంభోగవ్రత ర్తనము అప్రకృతరస త్వము. కావుననే యిది విరసము.

వ్యాఖ్య : కొన్ని రసములు పరస్పరానుకూలములై యుండును; కొన్ని పరస్పర విరుద్ధములై యుండును. అనుకూలరసములైనను, ఒకటి అంగి (ప్రధాన) రసము కాగా తక్కినవి అంగరసము లగును. విరుద్ధ రసముల నొకచోట చేర్చుట అనౌచిత్యము. ‘అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రవభంగన్య కారణమ్ | ప్రసిద్ధౌచిత్య బంధస్త రసవిశ్వవపత్సరా’ అని ఆలంకారికోక్తి. అనౌచిత్యము కాక రసభంగకారణము మరొకటి లేదు. ప్రసిద్ధమైన బాచిత్యబంధమే ప్రకృష్టమైన రసోపనిషత్తు - అని యితము. కావున, బాచిత్యము చెరుట యనగా రసము చెరుట యనియే అర్థము.

ఒక రసమును నిర్వహించుచు నడుమ వింకొక రసమును ప్రవేశపెట్టుట విరస మనివింపుకొనును. ప్రకృత లక్ష్మమునందు ప్రధానరసము కరుణము. నాయు కుడు చేయు శృంగారవ్రవంగము తద్విరుద్ధము. విరుద్ధరసముల నొకచోట చేర్చుట చేత ఇది విరసము.

ఉదాహరణ శ్లోకము రుద్రుని కొవ్వాలంకార శృంగరాము నుండి గ్రహింప బడినది.

[హీ నో ప మ ము]

51. హీనం యత్రోపమానం స్యాత్తత్త హీనోపమం స్మృతమ్.

యథా -

‘క్వచదగ్రే ప్రసరతా క్వచిదాప్లుత్య నిఘ్నతా

శునోవ సారంగకులం త్వయా భిన్నం ద్విషత్కులమ్.’ 60

అత్ర శౌర్యశాలినః శునోపమితత్వా ద్దీనోపమ మిదమ్.

అర్థము : ఉపమానము హీనమైనప్పుడు హీనోపమము అని యందురు. ఒకమాటు ముందునకు సాగుచు, ఒకమాటు దుమికి కొట్టుచు కుక్క లేళ్ళనమూహ మునువలె నీవు నీ శత్రువుల నమూహమును చెదరగొట్టితివి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట శౌర్యవంతునకు శ్వానముతో భావమ్యము చెప్పుటవల్ల ఇది హీనోపమము.

వ్యాఖ్య : హీనమనగా నీచమని, అప్రకృతమని యర్థము. ఉపమానము నీచమైనపుడు హీనోపమ మన్న దోషమేర్పడును. సాదృశ్య మున్నంతమాత్రమున నీచజాతికి చెందిన వస్తువు నుపమానముగా గ్రహించినయెడల సౌందర్యము భాసించదు. ‘సౌందర్య మలంకారః’ అని యనుటచేత సుందరమైనప్పుడే అలంకారమగును; అట్లుకానిది అలంకారము కాదు.

శౌర్యవంతుడు ఉపమేయము. ముందునకు సాగుట, దుమికి కొట్టుట, చెదరగొట్టుట సమానధర్మములు. ఇవి ఉపమాపాదకము. ఉపమానముగా కుక్క చెప్పబడినది. ఇది హీనము. అందువల్ల నే యిది హీనోపమమున కుదాహరణమైనది.

[అ థి కో ప మ ము]

తదేవ యస్మిన్నధికం తద్భవే దధికోపమమ్.

యథా -

‘అయం పద్మాసనాసీన శ్చక్రవాకో విరాజతే
యుగాదా భగవాన్ బ్రహ్మ వినిర్మిత్సు రివ ప్రజాః’

61

అత చక్రవాకస్య జగత్సప్తా బ్రహ్మణోపమితత్వా భి
శోపమ మిదమ్.

అర్థము : ఉపమానము అధికమైన యెడల అది అధికోపమ మగును,
పద్మాసనమందాసీనమై యున్న యీ చక్రవాకము యుగాదియందు ప్రజలను నిర్మించు
కోరికతోనున్న భగవంతుడైన బ్రహ్మవలె విరాజిల్లుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట చక్రవాకమునకు జగత్సప్తయైన బ్రహ్మతో ఔపమ్యము చెప్పుటవల్ల
ఇది అధికోపమము.

వ్యాఖ్య : అధిక మనగా ఉన్నత మవి, ప్రశస్తమని యర్థము. పద్మముపై
నుండియున్న సామాన్యధర్మమునుబట్టి చక్రవాకమును సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మతో
పోల్చుట సౌందర్యమును కలిగింపదు. కావుననే, యది అధికోపమ మన్న దోష
మైనది.

ఈ శ్లోకము యద్రుచి గ్రంథమునకు నమిసాధువు రచించిన సృష్టి
య్యర్థమిది.

[అ స దృ శో ప మ ము]

51. య దతుల్యోపమానం తద్వదంత్య సదృశోపమమ్.

యథా -

‘హిమహ హారం రోసాణల నిదధముద్ధ మమ్మహ సరీరమ్
విత్థితణి అంబుణ్గల గంగాసోత్తం వ హిమవ న్తమ్.’

[ఛాయా -

నమత హారం రోహానల నిర్ధ ముగ్ధమన్నథ శరీరమ్

విస్తృత నితంబ నిర్గత గంగాసోతన మివ హిమవ న్తమ్.]

అత్ర కోపానల నిర్దగ్ధ ముగ్ధ మన్మథ శరీరస్య హారస్య నితంబ నిర్గత స్రోతసా హిమవద్గిరిగా నహాసాదృశ్యా దిద మనదృశోపమమ్.

అర్థము : ఉపమానము తుల్యముకాని యెడల దానిని అనదృశోపమ మని యందురు. విస్తృత నితంబ నిర్గత గంగా ప్రవాహుడైన హిమవంతునికి వలె రోషానల నిర్దగ్ధ ముగ్ధ మన్మథ శరీరుడైన హరునికి నమస్కరింపుడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట కోపానల నిర్దగ్ధముగ్ధ మన్మథ శరీరుడైన హరునికి నితంబ నిర్గత ప్రవాహుడైన హిమవద్గిరితోడి అసాదృశ్యమువల్ల ఇది అనదృశోపమము.

వ్యాఖ్య : తుల్య మనగా సదృశ మని యర్థము. ఉపమానోపమేయములు సమానధర్మమును కలిగి యున్నప్పుడే ఔపమ్యము చెల్లును. కొన్నియెడల సమాన ధర్మము లేకపోయినను సదృశధర్మమైన నుండవలయును. ఉపమానోపమేయముల యొక్క విశేషణములకు బింబ ప్రతిబింబభావ మున్నయెడల ఆ రెండింటికి సదృశత్వము నంగీకరింప వచ్చును. అట్లు కానప్పుడు అనదృశోపమ మన్న దోషము కలుగును.

ప్రకృత లక్ష్యమునందు శివుడు ఉపమేయము. హిమవంతుడు ఉపమానము. కోమలమైన మన్మథ శరీరమును రోషానలముచేత దహించినవాడు శివుడు. విశాలములైన నెత్తములనుండి గంగాప్రవాహములను వెలువరించువాడు హిమవంతుడు. ఉభయ ధర్మములకును సామ్యము కాని సాదృశ్యము కాని లేదు. కావుననే, యిది అనదృశోపమ మన్న దోషమున కుదాహరణమైనది.

[అ ప్ర సి ధ్ధో ప మ ము]

అప్రసిద్ధోపమానం య దప్రసిద్ధోపమం హి తత్.

యథా -

‘కుముద మివ ముఖం తస్యా

గౌరివ మహిమః శశీవ కావ్య మిదమ్

శర దివ విభాతి తరుణీ

వికసిత పులకోత్కరా నేయమ్’

అత్ర కుముదముఖయోగ్లోమహిషయోః కావ్య శశినోశ్చ ప్రతీయమానే శర త్తరుణ్యోశ్చ విధియమానే సాదృశ్యే ఉపమానోపమయో న్యైవసిద్ధిత్యా దోవసిద్ధిపమ మిదమే.

అర్థము : ఉపమానము ప్రసిద్ధము కానియెడల దానిని అప్రసిద్ధోపమ మని యేందురు. అపై ముఖము కలువ వలె నున్నది; ఎద్దు దున్నవలె నున్నది; ఈ కావ్యము చంద్రునివలె నున్నది; ఈ తరుణి వికసికపుకోత్కరయై శరత్తువలె భాసించుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట కుముద ముఖములకు, గో మహిషములకు, కావ్యచంద్రులకు సాదృశ్యము ప్రతీయమానము కాగా శరద్దువతులకు సాదృశ్యము విధియమాన మగుచున్నది. అయినను, ఉపమానోపమయముల అప్రసిద్ధత్వమువల్ల ఇది అప్రసిద్ధోపమము.

వ్యాఖ్య : ప్రసిద్ధ మని యనగా కవుల ప్రయోగములందు ప్రశస్తిని గాంచినదని యర్థము. కవి సమయములనుబట్టి కూడ కొన్నింటికి ప్రసిద్ధి కలుగ వచ్చును. కవి సమయములనుబట్టి కాని, కవుల ప్రయోగములను బట్టికాని ఆయా యోపమయములకు ఉపమానములుగా ప్రసిద్ధిని పొందనివి అప్రసిద్ధములు. అటువంటి అప్రసిద్ధముల నుపమానములుగా వాడినచో అప్రసిద్ధోపమ మన్న దోషము కలుగును.

ముఖమును కమలముతో పోల్చుట ప్రసిద్ధము. ఇచ్చట కలువతో పోల్చుట జరిగినది. ఇది అప్రసిద్ధము. ఇట్లే తక్కినవియు.

వేర్వేరు ధర్మములనుబట్టి యిచ్చట ఉపమానోపమయములకు సాధర్మ్యము కలదు. ముఖమునకును కలువకును సౌకుమార్యమునుబట్టి సాదృశ్యము కలదు. ఎద్దునకును మహిషమునకును జలమునుబట్టి సాదృశ్యము కలదు. కావ్యమునకును చంద్రునకును ఆనందదాయకత్వమునుబట్టి సాదృశ్యము కలదు. ఇచ్చట సాదృశ్యములు ప్రతీయమానములే కాని వాచ్యములు కాలేదు. సాదృశ్యమున్నప్పటికిని ఉపమానములు కవిప్రయోగరూఢములు కాకపోవుటచేత, ఇది అప్రసిద్ధోపమ మన్న దోష మగుచున్నది.

శరత్తునకును యువతికిని సాధర్మ్యమున్నది. ఆ ధర్మము పూర్వోదాహృతులందువలె ప్రతీయమానము కాక విధియమానమైనది. వికసించిన మొగ్గలయొక్క

సముదాయము గలది శరత్తు; స్పష్టమైన పులకల యొక్క సముదాయము గలది యువతి. ఇట్లు సాధర్యమింత చక్కగా సరిపడినప్పటికిని కవిప్రయోగార్థము కాకపోవుటచేత దీనినిగూడ అప్రసిద్ధోపమదోషముగానే పరిగణించుట జరుగుచున్నది.

[ని ర లం కార ము]

53. య దలంకారహీనం తన్నిరంకార ముచ్యతే.

యథా -

‘కోలా ఖణన్తి మోత్థం

గిద్ధా ఖాలన్తి మఉల మంసాఞ్

ఉలుల హణన్తి కావ

కాళ ఉలువ వి వాలన్తి’

64

[ఛాయా -

కోలాః ఖనన్తి ముస్తాన్

గృధ్రాః ఖాదన్తి మృతకమాంసాని

ఉలూకా శ్శున్తి కాకాన్

కాకా ఉలూకా నపి వాయన్తి.]

అత్ర కోలాదేః స్వరూపాద్యనభిధానా జ్ఞాత్యాద్యలంకారా సంభవే నిరలంకార నామాయం వాక్యార్థదోషః. సవిశేషణాద్ గోర పత్య మిత్యాదేర్వాక్యదోషాద్ భిద్యతే.

ఆర్థము : అలంకారహీనమైనది నిరలంకార మనబడును. పండులు ముపై లను శ్రవ్యమన్నవి; గ్రద్దలు శవమాంసములను తినుచున్నవి; గుడ్లగూబలు కాకులను చంపుచున్నవి; కాకులు గుడ్లగూబలనుగూడ తినుచున్నవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పండులు మున్నగుపాని యొక్క స్వరూపాదులను వర్ణింపక పోవుట వల్ల జ్ఞాత్యాద్యలంకారములు సంభవములు కావు. కావుననే, యిది నిరలంకార

మన్న వాక్యార్థ దోషమగుచున్నది. నవిశేషణ మయిన 'గోరపత్కమ్' మొదలయిన వాక్యదోషముతో భేదించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృత పద్యమునందు కోలాదుల చేష్టలున్నవి. 'ద్రవ్య గుణ క్రియాదులను వర్ణించుటచేత జాత్యలంకార మగును; కావున, ఇచ్చట జాత్యలంకారము లేదా?' అన్నచో లేదనియే సమాధానము. అలంకార మేదియైనను కవిప్రతిభామాత్ర ప్రకాశమానము. అట్లు కానిది అలంకారముకాదు. అందువల్ల, ఉదాహరణమునందు జాతియే కాదు; యేదియేయలంకారమును లేదు. అందువల్ల నే యిది నిరలంకార దోషమున కుదాహరణమైనది.

వాక్యదోషములో 'అనలంకార మన్న దోషము కలదు. ఇది నిరలంకారము' ఇది అర్థదోషము. విశేషణములు క్లాప్త్యములు కాకపోవుటచేత అనలంకార మన్న దోషము కలుగును. ఇచ్చట విశేషణముల ప్రసక్తి లేదు. కావున ఇది భిన్నమని రచయితయే గుర్తు చేయుచున్నాడు.

[అ శ్లీ ల ము]

అశ్లీల మితి నిర్దిష్ట మశ్లీలార్థ ప్రతీతి కృత్
యథా -

'ఉద్యతస్య పరం హస్తం స్తబ్ధస్య వివరైషిణః

పతనం జాయతే వశ్యం కృచ్ఛేణ పునరున్నతి'

65

అత్రోద్యతస్య పరం హస్తమితి సంభోగారంభవిషయా, స్తబ్ధస్య వివరైషిణ ఇతి వరాంగవిషయా, పతనం జాయతే వశ్య మితి రేతోవిసర్గ విషయా, కృచ్ఛేణ పునరున్నతి రితి నష్టరాగప్రత్యానయనవిషయా అశ్లీల వాక్యార్థవిషయా ప్రతీతిర్భవతి.

అర్థము : అశ్లీలార్థమును స్ఫురింపజేయు దానిని అశ్లీల మని యందురు. ఇతరుని చంపుటకు లేచినవానికి, ఇరుడైనవానికి, లోపములను వెదకువానికి తప్పక పతనము కలుగును; తిరిగి ఉన్నతి కలుగుట కష్టము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'ఉద్యతస్య పరం హస్తమ్' అన్నప్పుడు సంభోగరంభవిషయ ప్రతీతియు, 'స్తబ్దస్య వివరైషిణః' అన్నప్పుడు నాయకాంగ విషయప్రతీతియు, 'పతనం జాయతేఽవశ్యమ్' అన్నప్పుడు వీర్యస్థలన ప్రతీతియు, 'కృచ్ఛేణ పునరున్నతిః' అన్నప్పుడు పునరుత్థాపన ప్రతీతియు గలవు. మొత్తముమీద అశ్లీల వాక్యార్థ విషయప్రతీతివల్ల ఇది అశ్లీలము.

[విరుద్ధము]

54. విరుద్ధం నామ తద్యత విరోధ స్త్రివిధో భవేత్
ప్రత్యక్షే నానుమానేన తద్వదాగమవర్జితా.

55. యో దేశకాలలోకాది ప్రతీపః శోఽపి దృశ్యతే
తమామనన్తి ప్రత్యక్షవిరోధం శుద్ధబుద్ధయః.

అర్థము : విరోధ మున్నయెడల విరుద్ధ మనుదోషముగా పరిగణింతురు. ప్రత్యక్షము, అనుమానము, అగమము అనువానిచే విరుద్ధము యూడువిధములుగా నగును. దేశము, కాలము, లోకము మొదలయినవానికి విరుద్ధమైనదానిని "ప్రత్యక్ష విరోధము" అని పండితులు పలుకుదురు.

తత్ర దేశవిరోధో యథా -

'సురాష్ట్రేష్వన్తి నగరీ మధురా నామ విశ్రుతా
అక్షోట నారికేరాఢ్యా యదుపాన్తాద్విభూమయః'

66

అత్ర సురాష్ట్రేషు మధురా నాన్తి తత్సర్వన్తాది భూమిషు
చాక్షోట నారికేరాణా మభావాత్. దేశోఽది వనరాష్ట్రాది
రిశ్యయం దేశకృతః ప్రత్యక్ష విరోధః.

అర్థము : ప్రత్యక్షవిరోధమునందు దేశవిరోధమున కుదాహరణము. సురాష్ట్రమందు మధుర అను ప్రసిద్ధమైన నగరము కలదు. దాని పరిసర పర్వత భూములు అక్షోటములకు నారికేళములకు ప్రసిద్ధములు.

ఇప్పుట సురాష్ట్రదేశమునందు మధుర లేదు. తత్పర్యంత భూములందు అక్షరములు నాటికేశములును లేవు. దేశము అని యనగా వర్షతారణ్య రాష్ట్రము లని యర్థము. ఇది దేశకృతమైన ప్రత్యక్షవిరోధము.

కాలవిరోధో యథా -

‘పద్మినీ న క్త మున్నిదా సుభటత్యహి కుమున్వతీ

మధు రుత్ఫుల్ల నిచులో నిదా ఘోఽమేఘమర్దినః’

67

అత్ర పద్మిన్యా న క్తం కుముద్వత్యా అహ్నిమృశా నిచులానా మున్నిదత్యాద్యభావా నిదాఘస్య చామేఘమర్దినత్వాత్. కాలో న క్తం దినర్తవ ఇతి కాలకృతోఽయం ప్రత్యక్షవిరోధః.

అర్థము : కాలవిరోధమున కుదాహరణము. పద్మినీ రాత్రి వికసించి యున్నది. పగటిపూట కలువ వికసించినది. వనంతమునందు రెల్లు పూచినది. గ్రీష్మము మేఘములు లేకపోయినను వర్షించినది.

ఇప్పుట పద్మము రాత్రివేళ, రెల్లు వనంతమున పూచుటయు, గ్రీష్మము అమేఘమర్దిన మగుటయు - వీనివల్ల కాలకృతమైన ప్రత్యక్ష విరోధము. కాలము అని యనగా రాత్రి, పగలు, ఋతువు మున్నగునవి.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

లోకవిరోధో యథా -

‘అధూత కేసరో హస్తీ తీక్ష్ణశృంగ స్తురింగమః

గురుసారోఽయమేరంఘో నిస్సారః ఖదిరద్రుమః’

68

అత్ర హస్తీ హయైరిండ ఖదిరాణాం కేసరాది సద్భావస్య ప్రత్యక్షానానుపలంభాత్. శృంగమ స్థావరో లోక ఇతిలోకకృతోఽయం ప్రత్యక్షవిరోధః.

అర్థము : లోకవిరోధమున కుదాహరణము. ఏనుగు బాగుగా కదలించిన కేసరములను కలిగియున్నది. గుఱ్ఱము పాడియైన కొమ్ములను కలిగి యున్నది. ఈ యాముదవుచెట్టు చేవదేరి యున్నది. మద్దిచెట్టు నిస్సారమైనది.

ఇచ్చట ఏనుగు, గుఱ్ఱము, ఆముదపుచెట్టు, మద్దిచెట్టు - మున్నగువానికి కేస రములు మొదలగునవి (క్రొమ్ములు, చేప, విస్సారత) ఉండుట లోకమునందు ప్రత్యక్షముగా లభ్యము కాదు. అందువల్ల, ఇది లోకకృతమైన ప్రత్యక్ష విరోధము. జంగమములును స్థావరములును లోక మనబడును.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

౧౬. యుక్త్యచిత్య ప్రతిజ్ఞాదికృతో యస్త్విహ కశ్చన
అనుమాన విరోధః స కవిముఖ్యై ర్నిగద్యతే.

అర్థము : యుక్తి, బౌచిత్యము, ప్రతిజ్ఞ మున్నగువానికి విరుద్ధమైనదానిని అనుమాన విరోధముగా మహాకవులు పరిగణింతురు.

తత్ర యుక్తి విరుద్ధం యథా -

‘సురహి మహామాణ లంపడ

భమరగణాబద్ధ మణ్డలీబంధమ్

కస్య మణం గణానన్దజ

కుమ్భిపుటట్టిలం కమలమ్’

69

[ఛాయా -

సురభి మధుపానలంపట భమర గణాబద్ధ మండలీ బంధమ్

కస్య మణో నానందయతి కూర్మీపుష్పసితం కమలమ్.]

అత్ర కూర్మీపుష్పే కమలోద్గతే రయుక్తియుక్తత్వాద్ యుక్తి విరుద్ధ మిదమ్.

అర్థము : యుక్తివిరుద్ధమున ఉదాహరణము. సువాసనలతో కూడిన తేనెను త్రాగుట కానర్థమునైన తుమ్మెదల సమాహమచేత చుట్టుకొనబడి తాబేటి వీపుపై మొలచిన పద్మ మెవని మనస్సునకు ఆనందదాయకము కాకుండును ?

ఇచ్చట తాబేటివీపుపై ని పద్మము మొలచిన దన్న అయుక్తి యుక్తత్వము నల్ల యుక్తి విరుద్ధము.

వ్యాఖ్య : అనుమాన మనగా ఊహ యని యర్థము. యుక్తి యనగా హేతు హేతుమద్భావము. ప్రత్యక్షము కాకపోయినను, హేతుహేతుమద్భావముచేత నొకవిషయమును విశ్వయింపవచ్చును. అట్లు విశ్వయించుటకు సహకరించునది యుక్తి.

ప్రకృతోపాశోకమున వద్మము చుట్టును తుమ్మెదలు చేరుటలో అయుక్తి యేమియు లేదు. వద్మము వంకజము; బురదయందు పుట్టవలసిన వద్మము తాబేటి పీపుపై ని పుట్టినదనుట తర్కసంగతము కాదు. అటువంటి విశిష్టవద్మమున్నయెడల ఆ విశిష్టతను వెల్లడించుట ఆవశ్యకము. అట్లు వెల్లడింపక పోవుటచేత యుక్తిలేక పోయినది. అందువల్లనే యుక్తివిరుద్ధ మన్న దోషమునకు పాత్రమైనది.

లోకవిరోధమునందు వ్యక్తి విశేషప్రదర్శనము జరిగినది. 'ఈ యాముదపు చెట్టు' మొదలగు నిర్దేశమువల్ల విశిష్టములనే తావింపుట స్పష్టము. యుక్తి విరోధ మునందు అట్టి విశేష నిర్దేశము లేదు. రెండింటికిని భిన్నత్వ మీ విషయమును బట్టియే.

బౌచిత్యవిరుద్ధం యథా -

'పట్టంశు ఉత్తరీయేణ పామరో పామరీప పరిపునతి

అతిగరు అకూరకుంభీభరేణ సేఉల్లిఅం వలూమ్'

70

[ఛాయా -

పట్టంశుకోత్తరీయేణ పామర్యాః ప్రోఞ్చతి

అతిగురుక కూక కుంభీభరేణ స్వేదార్ద్రితం వదవమ్.]

అత్ర పామరీ న్య పట్టంశు కోత్తరీయాభరణానాచిత్యా

బౌచిత్య విరుద్ధ మిదమ్.

కర్తవ్యము : బౌచిత్యవిరుద్ధమున కుదాహరణము. అతిభారము కలిగిన భోజన కుంభమును పామరీని పట్టుకొనితాచెమట వట్టి తడిసిన పామరీ వదనమును పామరుడు వట్టి కరడువాకో తుడుచుచున్నాడు.

అత్ర ఊక్కడి పామరుడు పట్టంశుకోత్తరీయమును ధరించి యుండుట యన్న అనౌచిత్యమువల్ల బౌచిత్యవిరుద్ధము.

వ్యాఖ్య : ఏది యెట్లుండవలయునో అది యెట్లుండుట జోచితము; అట్లు కాకుండుట అనోచితము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు పామరునికే పట్టుబట్టుట కట్టబెట్టుట అనోచితము. 'పామరుడైనను పట్టుకండువా యెప్పుడైనను భరింపరాదా?' అనుచోళ్లు రావచ్చును. ఇచ్చట పామరపనికై అన్నము మోసికొని వెళ్ళుట అన్న సందర్భమును బట్టి పామరుడు నిత్యకృత్యములలో నిమగ్నుడై యున్నసమయమే కాని, యిది విశిష్ట సమయము కాదన్నది స్పష్టము. పట్టుబట్ట పామరవేషమున కుచితము కాదు. అందువల్లనే, యిది జోచిత్యవిరుద్ధ మన్న దోషమున కుదాహరణమైనది.

ప్రతిజ్ఞావిరుద్ధం యథా —

'యావజ్జీవ మహం మానీ

బ్రహ్మచారి చ మే పితా

మాతా చ మమ పంధ్యాసీత్

స్మరాభోజనపనో భవాన్'

71

అత్ర స్వయం వక్తురేన యావజ్జీవ మహం మానీత్యాది పదానా ముక్త్యా ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్, ప్రతిజ్ఞావిరుద్ధ మిదమ్.

అర్థము : ప్రతిజ్ఞా విరుద్ధమున కుదాహరణము. నేను జీవిత మంతయు మౌనిని; నా తండ్రి బ్రహ్మచారి; నా తల్లి పంధ్య; నీవు అనుపమానుడవు స్మరా భుడవు.

ఇచ్చట స్వయముగా ప క్తయే 'నేను జీవితమంతయు మౌనిని' మున్నగు మాటలను పలుకుటచేత ప్రతిజ్ఞా విరోధము. అందువల్లనే యిది ప్రతిజ్ఞా విరుద్ధము.

వ్యాఖ్య : ప్రతిజ్ఞ యనగా సత్యప్రతిపాదన మని కాని కర్తవ్యదీక్ష యని కాని అర్థము. ఆ ప్రతిజ్ఞకు విరుద్ధమైనది ప్రతిజ్ఞావిరుద్ధము.

ప క్తయే 'నేను జీవితమంతయు మౌనిని' అని చెప్పుట ప్రతిజ్ఞావిరుద్ధము. తనది సత్యప్రతిపాదనయే యైనచో తాను మాటలాడుటకే ఏలలేదు. మాటలాడిన దాను మౌని యనిపించుకొన. తండ్రి బ్రహ్మచారియైనను, తల్లి గౌడాలయనను తనయు డుండుటకే ఏలలేదు కావునా నై ప్రతిపాదనములు కూడ సత్యములు

కావు. కాను తనయు డగుటచేతనే మీది ప్రతిపాదనలకు విరుద్ధత యేర్పడుచున్నది. అట్లే 'నీవు అనుపమానుడవు' అని చెప్పుచునే తద్విరుద్ధముగా 'మన్మథతుల్యుడవు' అని చెప్పుట ప్రతిజ్ఞాభంగమే యగును. కావుననే, యిది ప్రతిజ్ఞా విరుద్ధమున కుదాహరణ మైనది.

57. ధర్మాశాస్త్రవిరోధో యథా -
తే మాగమవిరోధాఖ్యం దోష మాచక్ష తే బుధాః.

అర్థము : ధర్మశాస్త్రము, అర్థశాస్త్రము, కామశాస్త్రము - మున్నగుదేనితో నైనను విరోధము కలిగినయెడల దానిని అగమవిరోధ మన్నదోషముగా పండితులు పరిగణించురు.

తేషు ధర్మశాస్త్రవిరోధో యథా -

'అసా వసుపనీతోఽసి వేదా నధిజగే గురోః

స్వభావశుద్ధస్ఫుటితో న సంస్కార మపేక్ష తే'

72

అత్రానుపనీతస్య వేదాధ్యయ నానధికారా ధర్మశాస్త్ర విరోధః.

అర్థము : అగమవిరోధమునం దొకభాగమైన ధర్మశాస్త్ర విరోధమున కుదాహరణము. ఉపనీతుడు కాకపోయినప్పటికిని గురువువల్ల నీతడు వేదముల నభ్యసించెను. స్వభావశుద్ధమైన స్ఫుటికము వలె సంస్కారము నపేక్షింపదు.

ఇచ్చట అనుపనీతునకు వేదాధ్యయనమునం దధికారము లేనందువల్ల ధర్మశాస్త్రవిరోధము.

ఇది దండి కావ్యాధర్మమునుండి గ్రహింపబడినది.

త్థిశాస్త్రవిరోధో యథా -

కామోనభోగ సాకల్యఫలో రాజ్ఞాం మహీజయః

అహంజానేన జయస్తే ద్వివస్తాః కిం నయత్రియా'

73

అత్ర మహిజయస్య ఫలత్వేన కామోపభోగానా మర్థశాస్త్ర
కారై రననుమితత్వా చ్ఛత్రుపజయే చాహంకారస్యాపేతుత్వా
దర్థశాస్త్రవిరోధః.

అర్థము : అర్థశాస్త్రవిరోధమున కుదాహరణము. రాజులు భూమిని
జయించుట నర్వకామోపభోగముల ననుభవించుటకే. అహంకారముచేతనే శత్రువులు
జయింపబడుదురు. ఇంక నీతిసౌభాగ్యముచేత నేమి లాభము ?

ఇచ్చట మహిజయమునకు ఫలముగా కామోపభోగముల నర్థశాస్త్రకారు లను
మతింపక పోవుటవల్లను, శత్రువులను జయించుటకు అహంకారము సాధనము కాక
పోవుటవల్లను ఇది అర్థశాస్త్రవిరోధము.

ఉదాహరణము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి నుండి గ్రహింప
బడినది.

కామశాస్త్రవిరోధో యథా -

‘తవోత్తరోష్ఠే బింబోష్ఠి దశనాంకో విరాజతే

పూర్ణసప్తస్వరః సోఽయం భిన్నగ్రామః ప్రవర్తతే’ 74

అత్రోత్తరోష్ఠే దశనాంకస్య కామశాస్త్రకారై రననుజ్ఞానాత్
కామశాస్త్రవిరోధః భిన్నగ్రామాణాం చ పూర్ణసప్తస్వరానుపపత్తేః
కలావిరోధేఽపి తదంశత్వాత్ కామశాస్త్రవిరోధ ఏవ.

అర్థము : కామశాస్త్ర విరోధమున కుదాహరణము. ఓ బింబోష్ఠి : నీ
పై పెదవిపై దంతక్షతము ప్రకాశించుచున్నది. ఈ భిన్నగ్రామము పూర్ణముగా సప్త
స్వరములను కలిగి ప్రవర్తించుచున్నది

ఇచ్చట పై పెదవిమీద దంతక్షతము చేయుటను కామశాస్త్రకారులు నమ్మక
పోవుటవల్ల కామశాస్త్ర విరోధము. భిన్నగ్రామములకు సప్తస్వరములును పూర్ణముగా
ఉపగన్నములు కావు. ఇది కలావిరోధము. అయినను తదంశత్వముచేత ఇదియు
కామశాస్త్రవిరోధమే.

అర్థము : ఈ విధముగా పదముల యొక్కయు, బాక్యముల యొక్కయు, పాఠ్యముల యొక్కయు దోషములను విడిచిపెట్టవలసిన వానినిగా పరిగిన కవి కష్టవిర్మాణమునకు అర్హుడగును.

అర్థము : ఈ విధముగా పదముల యొక్కయు, బాక్యముల యొక్కయు, పాఠ్యముల యొక్కయు దోషములను విడిచిపెట్టవలసిన వానినిగా పరిగిన కవి కష్టవిర్మాణమునకు అర్హుడగును.

అర్థము : ఈ విధముగా పదముల యొక్కయు, బాక్యముల యొక్కయు, పాఠ్యముల యొక్కయు దోషములను విడిచిపెట్టవలసిన వానినిగా పరిగిన కవి కష్టవిర్మాణమునకు అర్హుడగును.

58. ఏవం పదానాం వాక్యానాం వాక్యార్థానాం చ యః కవిః
దోషాన్ హేయతయా వేత్తి స కావ్యం కర్తు మర్హతి.

అర్థము : ఈ విధముగా పదముల యొక్కయు, బాక్యముల యొక్కయు, పాఠ్యముల యొక్కయు దోషములను విడిచిపెట్టవలసిన వానినిగా పరిగిన కవి కష్టవిర్మాణమునకు అర్హుడగును.

గుణవివేచన

59. అలంకృత మపి శ్రవ్యం న కావ్యం గుణవర్జితమ్
గుణయోగ స్తయో ర్మూల్య గుణాలంకార యోగయోః.

అర్థము : అలంకారములచేత వలంకరింపబడినప్పటికిని గుణములు లేని కావ్యము శ్రవ్యము కాదు. గుణయోగము, అలంకారయోగము — అనువానిలో గుణ యోగము ముఖ్యము.

అర్థము : అలంకారములు గుణాలకార్యములు భవంతి కవినమ్మతాః
బాహ్యశాస్త్రాభ్యంతరాశ్చైవ యే చ వై కేషికా ఇతి.

అర్థము : బాహ్యములు, ఆభ్యంతరములు, వైశేషికములు—అని మూడు విధములైన గుణములు కవినమ్మతములై కావ్యమునందు నెలకొనును.

61. బాహ్యః శబ్దగుణా స్తేషు చాభ్యంతస్తరా స్త్వసంశ్రయాః
వై శేషికాస్తు తే నూనం దోషత్వేషి హి యే—గుణాః

అర్థము : శబ్దాశ్రయములైనవి బాహ్యగుణములు; ఆధ్యాశ్రయములైనవి ఆభ్యంతర గుణములు; దోషమున్నప్పటికిని గుణములుగా ప్రవర్తించునవి వైశేషిక గుణములు.

వ్యాఖ్య : కావ్యకోభాకారకములు గుణములనియు, తద్వృద్ధికరము లలంకారము లనియు ఆలంకారిక వచనము. గుణములు రసాశ్రయము లనియు, రీతులు పదాశ్రయము లనియు పూర్వాల కథనము. కొందరు మూడు గుణములనే చెప్పగా, కొందరు పది గుణములను చెప్పిరి. భోజదేవుడు శబ్దాశ్రయములైన గుణములనే యిరువది నాలుగింటిని దెలిపెను. పేర్లును, లక్షణములును కొన్ని పాతవే యైనను ప్రజాళిక యంతయు స్వతంత్రము.

బా హ్య గు ణ ము లు

62. చతుర్వీంశతి రాఖ్యాతా స్తేషు యే శబ్దసంశ్రయాః
తే తావ దభిధీయన్తే నామలక్షణయోగతః.

63. శ్లేషః ప్రసాదః సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా
అర్థవ్యక్తి స్తథా కాన్తి రుదారత్వ ముదాత్తతా.

64. ఓజ స్తథాన్యదార్జిత్యం ప్రేయా నథ సుశబ్దతా
తద్వత్ సమాధిః సౌక్ష్యం చ గాంభీర్య మథ విస్తరః.

65. సంక్షేపం సమ్మితత్వం చ భావికత్వం గతి స్తథా
రీతి రుక్తి స్తథా ప్రౌఢి రక్షైషాం లక్ష్యలక్షణే.

అర్థము : అందు శబ్దసంక్రయములైన బాహ్యగుణములు ఇరువది నాలుగు పరిగణింప బడినవి. ఇప్పుడు వాని నామములును, లక్షణములును చెప్పబడుచున్నవి.

1. శ్లేషము 2. ప్రసాదము 3. సమత 4. మాధుర్యము 5. సౌకుమార్యము 6. అర్థస్యక్తి 7. కాంతి 8. ఉదారత్వము 9. ఉదాత్తత 10. ఓజస్సు 11. బౌద్ధిత్వము 12. ప్రేయస్సు 13. సుశబ్దత 14. సహాధి 15. సూక్ష్మత 16. గాంభీర్యము 17. విస్తృతము 18. సంక్షేపము 19. సమ్మితత్వము 20. భావికత్వము 21. సగతి 22. రీతి 23. ఉక్తి 24. ప్రౌఢి - ఇంక వీని లక్షణములును లక్ష్యములును చెప్పబడును.

[శ్లేషము]

శ్లో. గుణః సుశిష్టపదతా శ్లేష ఇత్యభిధీయతే.

యథా -

ఉభా యది వ్యోమ్ని పృథక్ప్రవాహా
వాకాశ గంగా పయసః పతేతామ్
తదోపమాయేత తమాల నీల

మాముక్త ముక్తాలత మస్య వక్షః

75

అత్ర భిన్నావాస్తవి పదానామేకపదతా ప్రతిభాసహేతు త్వేన సందర్భస్య సుశిష్టత్వా దయం శ్లేషో నామ శబ్దగుణః.

అర్థము : ఒకదానితో నొకటి కలిపిన పదములను కలిగియున్న శ్లేషగుణముగా పిలువబడును. ఇది లక్షణము. ఆకాశగంగా జలములు రెండు భిన్నప్రవాహములై ఆకాశమునందు రెండువైపులను పడినట్లయిన, తమాల నీలమై ముత్యాలహారమును నరించియున్న యీతని వక్షఃస్థలమును పోల్పవచ్చును. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట వేరువేరు పదములే యైనప్పటికిని ఒకే పదమువలె కన్పట్టుటచేతను, రచనకు సుశిష్టత్వము (విగింపు) కలుగుటచేతను, ఇది శ్లేషము అనెడి శబ్దగుణము.

వ్యాఖ్య : మూలశ్లోకమునందు 'ప్రవాహా + ఆకాశ' అని యున్నప్పుడు ఆవాదేశముచేత 'ప్రవాహవాకాశ' యైనది. 'తదా + ఉపమీయేత' గుణనంది కాగా, 'తదోపమీయేత' అని యైనది. 'సీలమ్ + ఆముక్త' 'లతమ్ + అన్య' అనుచోట్ల సన్నికర్షవల్ల 'సీలమాముక్త' 'లతమన్య' అని సుశిష్టత కలిగినది. ప్రారంభము నందే 'యదివ్యోమ్ని' అని యన్నప్పుడు 'ది' తరువాతినంయుక్తాక్షరమువల్ల గురు వైనది; అనగా ఊనికనొందినదని యర్థము. ఏపదము కావదము భిన్నముగా నున్నచో రచనకు (సందర్భమునకు) శిథిలత యేర్పడును. అట్లుకాక ఒక పదము సంధివశ మునగాని, ఉచ్చారణవశమునగాని తరువాతి పదముతో సన్నికర్షను పొందినయెడల ఒక ప్రవాహగుణ మేర్పడును. అట్లుండుటయే శ్లేషగుణము. అది రచనకు సౌంద ర్యమును నమకూర్చును.

ఉదాహరణ శ్లోకము మాముని శిశుపాలవధము నందలిది.

[ప్ర సా ద ము]

ప్రసిద్ధార్థపదత్వం యత్స ప్రసాదో నిగద్యతే.

యథా -

'గాహంతాం మహిషా నిపానసలిలం శృంగై ర్ముహుస్తాడితం
ఛాయాబద్ధకదంబకం మృగకులం రోమంథ మభ్యస్య తు
విశ్రబ్ధైః క్రియతాం వరాహపతిభి ర్ముస్తాక్షుతిః పల్వలే

విశ్రామం లభతా మిదం చ శిథిలజ్యౌబన్ధ మస్మద్ధనుః.' 76

అత్ర 'గాహంతాం మహిషా నిపానసలిలమ్' ఇత్యాది ప్రసిద్ధార్థ పదోపాదానాత్ ప్రసాదః.

అర్థము : ప్రసిద్ధములైన అర్థములను గల పదములను కలిగియున్న ప్రసాదగుణముగా పిలువబడును. ఇది లక్షణము. త్రాగెడినీటిని కొమ్ములతో మాటి మాటికి కొట్టుచు మహిషములు కలవివేయునుగాక! కడిమిచెట్ల నీడలందు లేళ్ళ నమూహము నెమరువేయుట నలవరించుకొనుగాక! కుంటయందలి మువ్వలను వరాహ

నటలు ద్వైర్యముతో నాశనము చేయుచుగాక? నడలివ నారిని గల యీ మావిల్లు విశ్రాంతిని పొందుచుగాక! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ప్రాణైవీటిని మహిషములు కలచివేయుచుగాక? మొదలిప్పున ప్రతిజ్ఞాతములను గలిపి కడములను వాడుటచేత ప్రసాదము.

వ్యాఖ్య :- ఇచ్చట అర్థమనగా విషయ మని భావము. ప్రసిద్ధవిషయము లెఱు కెలుపు పదములను గలది ప్రసాదగుణము. విషయము ప్రసిద్ధమై యుండుట, పదములు యదతి భావస్ఫోరకములై యుండుట యిచ్చట అపేక్షితములు.

ప్రకృతదాహరణమునందు మహిష హరిణ వరాహముల స్వభావములు ముందరముగా పరికిములై నవి. భయనమయమునందు మహిషాదులు ప్రాణ రక్షణ పరాయణము లై యుండుట స్వాభావికము. వేటకు వెళ్ళిన రాజు తన వింటికి విశ్రాంతి నిచ్చుటచేత భయము తొలగినది. ఇట్టియొకట మహిషములు నీటిని కలచివేయును; హరిణములు చెట్లనీడలలో నెమరువేయును; వరాహములు మున్నెలను కబళించును. ఇవి వీని సహజవర్ణలు; ప్రసిద్ధములు.

రాజు తన్నుకురించి కాసు 'అన్యధముః' అని బహవచనమును వాడుకొనుట కూడ వ్యభావముందరముగానే యున్నది. ఇతరులు గౌరవవాచకమును వాడవలయు నని అపేక్షించుటయే కాక, తమ్ము కాము గౌరవవాచకములతో తెలుపుకొనుట అభిజాతుల లక్షణము. అదికూడ ఇచ్చట దోషితమగుచున్నది. రాజు విల్లు విశ్రాంతిని గొనుష్టంకసరకే ఆయా మృగముల కాధైర్యము. రాజు మరల నారిని బిగించి వింటి నెత్తిపట్టి వేట కుద్యక్తుడైనచో ఆయా మృగముల కాధైర్యము నిలువదు. ఇవి చెల్లాచెదరగుటయో, ప్రాణార్పణము గావించుటయో తప్పదు. దీనివల్ల రాజు పరాగ్రహంబుతో నున్నాడని దోషితమగుచున్నది. ఇట్లు ప్రసిద్ధార్థములు సద్యఃస్ఫురితము లగుటచేతనే యిది ప్రసాద గుణమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణ శ్లోకము కాశిదాసుని అభిజ్ఞానశాకుంతలము నందలిది.

[స మ త]

67. అయ్యనామృతము ముట్టలో న్నిశ్చల వర్ణ బంధవిధిం ప్రతి
బిజ్జెవ వేష్టన భణవం పుమాతా సాబ్ధిగీయతే.

అక్షరార్థము :-

‘యచ్చంద్ర కోటి కర కోరక భార భాజి
బలభామ బలభుని జటాపటలే హరస్య
తద్వ్యః పునాతు హిమశైల శిలా నికుంజ
ఝాంతార డంబర విరావి సురాపగాంభః’

77

అత్రోషక్రమా దానమాప్తి స్ఫుటబంధస్య నిర్వాహాత్
సమత్వమ్.

అర్థము : మృదువులు, ప్రస్ఫుటములు, ఉన్మితములు అయిన వర్ణముల బంధవిధికి వైషమ్యము కలుగకుండునట్లు చెప్పట సమత యనబడును. ఇది లక్షణము. చంద్రకరణము లను మొగ్గలభారమును సహించిన జేగురురంగు గల హరజటా సమాహమునందు సంపరించియున్న ఆ మందాకినీ నదీజలము హిమవత్సర్వత శిలా నికుంజములలో ఝాంతార డంబరములతో ద్వనించేయుచు మిమ్ములను కాపాడునుగాక! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ఉపక్రమము నుండి సమాప్తి పర్యంతము స్ఫుటబంధము నిర్వహింప బ్రదుటచేత సనుతాగుణ మున్నది.

వ్యాఖ్య : వర్ణములు మృదువులు, ప్రస్ఫుటములు, ఉన్మితములు — అని మూడు విధములుగా విభక్తములు. హ్రస్వస్వరములును, అనునాసికములును, దంత్యములును మృదువర్ణములు. దీర్ఘస్వరములును, ట ఠ డ ఢ ర శ ష హ వర్ణములును, అదంత్య సంయుక్తములును ప్రస్ఫుటములు. మిగిలిన హల్లులును, ధంత్యసంయుక్తములును ఉన్మితములు.

మొదటినుండి చివరవరకు మృదువులనే వాడిన సమత యగును. అట్లే ప్రస్ఫుట వర్ణములను మాత్రమే వాడినను సమత యగును. ఉన్మితములను వాడినను సమత నిర్వహింపబడినట్లే యగును. అట్లు కాక మృదువర్ణములతో మొదలు పెట్టి నడుమ ప్రస్ఫుటములను గాని, ఉన్మితములను గాని కలిపిన యెడల సమత భగ్నమగును. అప్పు డది విషమమనెడి దోషముగా పరిణమించును.

ఇచ్చట ‘అవైషమ్యేణ భణనమ్’ అన్నది గమనార్హము. పై వర్ణము లొక ధానితో నొకటి కలిసినను సాముదాయకమైన రీతికి విరుద్ధము కాక ఖోయినచో

దోషము కాదనియే తాత్పర్యము. ప్రకృతోదాహరణమునందు దీర్ఘాక్షరములును సంయుక్తాక్షరములును అదినండి అంతమువరకు ఒకే పద్ధతిలో సంపకము నొంది యున్నవి. అందుచేతనే దీనిని సమత యనెడి శబ్దగుణముగా గ్రహించుట జరిగినది.

[మా ధు ర్య ము]

68. యా పృథక్పదతా వాక్యే తన్మాధుర్య మితి స్మృతమ్.

యథా -

స్థితాః క్షణం పశ్యును తాడితాధరాః

పయోధరోత్పేధ నిపాత మార్జితాః

వలిషు తస్యాః స్థలితాః ప్రవేదితే

చిరేణ నాభిం ప్రథమోదబిందహః

78

అత్ర పదేషు సంహితాభావాత్ పృథక్పదత్వేన మాధుర్యమ్.

ఆర్థము : వాక్యమునందలి పదములు విడివిడిగా నున్నయెడల, అది మాధుర్యగుణ మనబడును. ఇది లక్షణము. తొలకరి నీటిబిందువులు క్షణముపేవు ఆమె కనుదెప్పలపై నిలిచి, అధరములును తాడనము చేసి, పయోధరముల యొన్నత్యమునుండి పడుటచేత మార్జితములై, ఆమె వళలలోనికి జారి, చాల నేవడికి వాల్చిని బేరుకొన్నవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పదములయందు సంహితలేకపోవుటచేత పృథక్పదత్వము; అందు వల్ల మాధుర్యగుణము.

వ్యాఖ్య : పృథక్పదత్వ మనగా పదములు విడివిడిగా నుండుటయని భావము. ఏ పదమున నా పదమే విడిగా నుండుట యపేక్షితము. సంధివశమున గాని, ఉచ్చారణవశమునగాని మీది పదముతో కలియకుండుటచేత మాధుర్యగుణము కలుగును.

ఉదాహరణ శ్లోకమునందు ద్వివీణీయ పాదమంతయు నొకటే నమానము. అట్లే ప్రథమపాదము చివర, చతుర్థపాదము చివర చిన్ననమానము లున్నవి. తక్కిన అన్నియెడలను పదములు విడివిడిగా నుండి అర్థానుగుణముగా నున్నవి, 'అవృత్తి

ర్యధ్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే ఘటనా తథా' అన్న ఆలంకారిక వచనము నిచ్చుట అనుసంధించుకొనుట యవసరము. అనమానముగా కాని, పరిమిత సమానముగా కాని యున్నప్పటికిని ఆ రచన మాధుర్యమున కొప్పి యుండును. ఆల్ప సమానములుండుట అభ్యంతరము కా దనుకొన్నప్పుడు మాత్రమే పై శ్లోకము ఉదాహరణముగా తగియుండును. కావున భోజదేవున కల్పసమానములుండుట అంగీకారమే యనదగును.

పూర్వపదమునందలి తుదివర్ణము పరపదమునందలి తొలి వర్ణముతో సంహిత నొందుట యిచ్చుట నెంతమాత్రమును తగదు. ఉదాహృత శ్లోకమునందు అట్టి స్థల మొక్కటియు లేదు. కావుననే యది మాధుర్యగుణమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహృత శ్లోకము కాళిదాసుని కుమార సంభవము నందలిది.

[సౌ కు మా ర్య ము]

అనిష్ఠురాక్షరవాయం సౌకుమార్య మితి స్మృతమ్.

యథా -

‘మణ్డలీకృత్య బర్హణి కంతై ర్మధురగీతిభిః

కలాపినః ప్రసృత్యన్తి కాలే జీమూతమాలినీ’

79

అత్ర సర్వకోమలత్వేనతి శ్లేషవిపర్యయదోష శైథిల్యాభావాద్ బాహుల్యా ద్వర్ణానా మనైష్ఠుర్యాత్ సౌకుమార్యమ్.

అర్థము : నిష్ఠురములు అనగా కఠోరము లని యర్థము; కృత్రికలుపు లని భావము. నిష్ఠురాక్షరములు లేనిది అనిష్ఠురాక్షరము; తత్రాయమైనది సుకుమారత. ఇది లక్షణము. మేఘమాలలు గల కాలమునందు పింఛములను గుండ్రముగా చేసి, మధురగీతులుగల కంఠములతో నెమళ్లు నృత్యము చేయుచున్నవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ సర్వకోమలత్వము లేకపోయినప్పటికిని శ్లేషవిపర్యయదోషమైన శైథిల్యము లేకపోవుటవల్లను అనిష్ఠురములైన వర్ణముల యాధిక్యమువల్లను సౌకుమార్య మగును.

వ్యాఖ్య : మృదువర్ణములకే కోమల వర్ణములు, లలితవర్ణములు అని నామాంతరములు. తద్విన్నములు పరుషవర్ణములు. వీనికి కఠోరవర్ణములు, నిష్ఠుర వర్ణములు అని నామాంతరములు.

లక్షణ వచనమునందు 'అనిష్ఠరాక్షరప్రాయ'మని యున్నది. 'నిష్ఠరాక్షరము కానిది' అని యనగా 'కోమలాక్షరము' అనియే తాత్పర్యము. లోకవ్యవహారము నందును కోమలత్వమునకే సుకుమారత్వ మున్నది నామాంతరము. కావున కోమలాక్షర ప్రాయమైన రచనయందు సౌకుమార్య మన్న గుణముండు నని యర్థము. 'ప్రాయ' మని యనుటచేత నూటికి నూరుపాళ్లును కోమలాక్షరములే యుండవలసివలె యావశ్యకతకు సడలింపుకొనవచ్చును. కొలిదిగా నిష్ఠురవర్ణము యున్నప్పటికిని కోమల వర్ణాభివ్యక్తివల్ల గుణము సౌకుమార్యమే యగును.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు 'జ్ఞ, త్య, ధ్వా, ర్మ, వ్ర, త్య' అను సంయుక్తాక్షరము యున్నది. దీర్ఘవర్ణములును బహుళముగానే యున్నవి. అందువల్ల రచన వర్ణకోమలముగా నున్న దనుటకు నీలులేదు. అంతేకాక యీ వర్ణములవలననే రచన శైథిల్యము పాలుగాక సౌష్ఠవమును కలిగియున్నది. అట్లు కానియెడల శ్లేషవిపర్యయమైన శైథిల్యదోషము సంక్రమించెడిది. నిష్ఠురవర్ణములు కొలిదిగా నున్నను, మొత్తము రచన శైథిల్యము లేక శ్రుతికటుత్వము లేక యుండుడుచేత ఇచ్చట సౌకుమార్య మను గుణమున్నది.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శనమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అర్థవ్యక్తి]

69. యత్ర సంపూర్ణ వాక్యత్వ మర్థవ్యక్తిం వదన్తి తామ్.

యథా -

'వాగర్థా వివ సంప్రకౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే

జగతః పితరా వందే పార్వతీ పరమేశ్వరా'

80

అత్ర వాక్యపరిపూర్ణత యార్థసమర్పకత్వా దర్థవ్యక్తిః.

అర్థము : సంపూర్ణ వాక్యత్వ మున్నయెడల దానిని అర్థవ్యక్తి యని యందురు. ఇది లక్షణము. శబ్దారణ్యము కొరకు శబ్దార్థములవలె కలిసియున్న జగత్పితరులైన పార్వతీసురమేశ్వరులకు సమన్కరించుచున్నాను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ వాక్యపరిపూర్ణత్వముచేత అర్థసమర్పకత్వమువల్ల అర్థవ్యక్తి.

వ్యాఖ్య : సంపూర్ణ వాక్యమై యుండి అపేక్షితమైన యర్థమును సమగ్రముగా వ్యక్తము చేయునెడల, అది అర్థవ్యక్తికి యన్న శబ్దాశ్రయగుణ మగునని భావము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'నమస్కరించుచున్నాను' అన్నది క్రియాపదము. ఉత్తమ పురుషైకవచనములో నుండుటచే 'నేను' అన్నది కర్త యని స్పష్టమగుచున్నది. 'ఎవరికి?' అను ప్రశ్నకు సమాధానము 'పార్వతీపరమేశ్వరులకు' అని. 'ఎటువంటి పార్వతీపరమేశ్వరులు?' అను ప్రశ్నకు 'జగత్పితరులు' అన్నది సమాధానము. 'మాతా చ పితా చ పితరౌ' అని ఏకదేశవృత్తి. ఒకే శబ్దముచేత ఉభయబోధ జరుగుచున్నది. 'ఇంక నెటువంటివారు?' అని ప్రశ్నింపగా 'శబ్దార్థములవలె కలిసియున్నవారు' అని సమాధానము. ఇచ్చట కవికుల గురువు 'వాగ్ధౌ' అని 'వాక్' శబ్దమును ప్రయోగించెను. ఇది ప్రీలింగ శబ్దము. 'అర్థః' పుంలింగశబ్దము. వాగ్ధౌములు అవినాభావ సంబంధంధము గలవి. అనగా ఒకదానిని విడిచి ఒకటి యుంధవని యర్థము. 'పార్వతీ పరమేశ్వరులు' కూడ ఇట్లే అవినాభావసంబంధము గలవారన్నది వ్యంగ్యము. 'ఎందులకు?' అను ప్రశ్నకు 'వాగ్ధౌలాభముకొరకు' అని సమాధానము. వాగ్ధౌసాదృశ్యముండుటచేత వాగ్ధౌదాన సమర్థకత్వము వ్యంజితమగుచున్నది. కర్తృ క్రియా కర్మ సమగ్రత్వముండుట మాత్రమే కాక అపేక్షితమైన అర్థసర్వస్వమును వ్యక్తము చేయుచుండుటచేత, ఇది అర్థవ్యక్తికి ఉదాహరణమైనది.

ఉదాహరణ శ్లోకము కాళిదాసుని రఘువంశము నందలిది.

[కాంతి]

యదుజ్జ్వలత్వం బన్ధస్య కావ్యే సా కాన్తి రుచ్యతే.

యథా -

'నిరానందః కౌన్దే మధుని విధురో బాలవకులే

న సాలే సాలంబో లవమసి లవంగే న రమతే

ప్రియంగా నానంగం రచయతి న చూతే విచరతి

స్మరంల్లక్ష్మీలీలాకమల మధుసానం మధుకరః'

అత్ర బంధవ్య ఛాయావత్వేనాజ్ఞ్యల్యం తదేవ చ కాన్తి
రుచ్యతే.

ఇద్దము : కొన్యమునందలి రచనాబంధముయొక్క ఉజ్జ్వలత్వమునకు 'కాంతి' యనిపేరు. ఇద్విలక్షణము. మధుకర్ణము లక్ష్మీలీలాకమల మధుపానమును స్మరించు కొన్నచో ననంతకాలమునందు కుందమునందు నిరానందమయ్యెను; బాలవకుళము నల్లది విధుర్నమయ్యెను; సాలమునందు ఆలంబము కాంచదయ్యెను; లవంగమునందు తిన్నపైసము రక్షింపదయ్యెను; ప్రియంగువునందు ఆనంగమును రచింపదయ్యెను; మాత్రమునల్లదు సంపదించదయ్యెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుడ బంధముయొక్క ఛాయావత్వము జ్ఞాన్యము. అదియే కాన్తి యనబడును.

వ్యాఖ్య : ఉజ్జ్వలత్వమును కలిగియుండుటయే కాన్తికి లక్షణము. ఉజ్జ్వలత్వమునకు వివరణ మీదమితముగా లేదు. శబ్దప్రయోగములోని సూతనత్వముచేతను, సాజాత్వముగల పదముల సమీపావృత్తి చేతను రచన కుజ్జ్వలత్వము కలుగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'కుందే' అని యనుటకు బదులుగా 'కాందే' యని, 'అనిష్ట' మున్నగువిధముగా అనుటకు బదులుగా 'విధురః' అని చెప్పుట రచనాగత సూతనత్వమునకు నిదర్శనములు. ఇట్లే తక్కిన చోట్లును. ప్రహతములైన పదములను గాక అభినవములైన పదములను వాడుట యిచ్చటి లక్షణము.

నంద, కొంద; మధు, విధు; సాల, సాలమ్ము; లవ, లవంగ; ప్రియంగు, నానంగం - మున్నగువిధముగా నున్న పదావృత్తి ఛాయారూపమున నుజ్జ్వలతను కలిగించుట యిచ్చటి లక్షణము.

అప్రహత పదప్రయోగము, పజాతీయవృత్తావృత్తి - యీరెండును నొక్కచోట నుండినయెడల రచన కుజ్జ్వలత్వము చేకూరును. అదియే కాన్తి.

ఉదాహరణము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి నుండి గ్రహింపబడినది.

[జే దా ర్య ము]

70. వికటాక్షర బంధవ్య మార్త్యే రాద్య ముచ్యతే.
యథా -

‘అగోహత్యవనీరుహం ప్రవిశతి శ్వభ్రం నగైః స్పర్శతే
స్వం వ్యాలేడి విచేష్టతే క్షితితలే కుంజోదరే లీయతే
అస్త్రాభ్యామ్యతి కోటస్య విలసత్యాలంబతే వీరుధః

కిం తద్యన్న కరోతి మారుతవశం యాతః కృశానుర్వనే. 82

అత్ర వికటాక్షరబంధత్వే నృత్యద్విరవ పదై ర్యద్వాక్యరచనా
నా ఉదారతా.

అర్థము : వికటాక్షరముల బంధము నార్యులు ఔదార్యమని పేర్కొందురు. ఇది లక్షణము. పృక్షము నెక్కుచున్నది; రోయలో ప్రవేశించుచున్నది; పర్వతము లతో పోటీ పడుచున్నది; తన్ను తాను నాకుకొని భూమిపై ని చైతన్యము తప్పి పడుచున్నది; పొదలో లీనమగుచున్నది; తొఱ్ఱలో చేరి సుడి తిరుగుచున్నది; లతల నాలంబనము చేసికొనుచున్నది; అరణ్యమునందు మారుతవశమైన అగ్ని చేయని దేముండును? ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట వికటాక్షర బంధత్వమునందలి న ర్తించుచున్నట్లుగా మన్న పదముల కోడి వాక్యరచనయే ఉదారత యగును.

వ్యాఖ్య : వికటాక్షరము లనగా విశాలములైన యక్షరము లని యర్థము. విశాలముగా నుండుటయే ఉదారముగా నుండుట. వికటములని యనగా వంకర టంకర యైనవన్న యర్థముకూడ నున్నది. ఈ రెండు లక్షణములు నిచ్చట నావశ్యకములే. అక్షరములు కొన్ని ఔన్నత్యమును సూచించును; కొన్ని నిమ్నత్వమును సూచిం చును; కొన్ని మధ్యస్థములై యుండును. ప్రాస్వముల కంటె దీర్ఘములు ఆయాస్థితు లను స్పష్టతరముగా సూచించును. ఇకాలు నిమ్న స్వరములు; ఎవీఐఓఓఔలు ఉన్నతస్వరములు; అఱిఱిఱిలు మధ్యస్థములు. ఈ స్వరములను అర్థానుకూలముగా మేళనము చేయుటచేత వికటబంధ మేర్పడును. దీర్ఘముల నధికముగా నుపయోగించుటచేత ఔన్నత్య నిమ్నత్వాదులు స్పష్టములై విశాలములై కానవచ్చును.

ఉదాహృత పద్యమునందు ‘అగోహత్యవనీరుహమ్’ అనుచోట ‘అ’ మధ్యమ స్థితిని ‘రో’ ఔన్నత్యమును ‘హ’ మధ్యమస్థితిని ‘త్య’ నిమ్నస్థితికి (పదుభుండగా నడుమనే పట్టియుంచిన స్థితిని) — ఈ విధముగా వేర్వేరు స్థితులను అక్షర నివేశనము

తేనె ప్రదర్శించుట జరుగుచున్నది. ఈ విభిన్నస్థితులను సూచించెడి యక్షరములే వికలాక్షరములు. వికలాక్షరముల కూర్పు కలిగిన పదముల గమనము నర్తనము చేయుచున్నట్లుగా ముందును. సాధారణమైన పదచాలనము సమగతిలో నుండును. వాక్యమునందు కొన్నియెడల పాదప్రసారము, కొన్నియెడల పాదకుంచనము, కొన్నియెడల తీవ్రగతి, కొన్నియెడల మందగతి - యీ విధముగా భిన్నత్వ ముండును. రచనయందును భిన్నస్థితులను దెల్పు పదము లిట్లు ప్రయుక్తములై ఆరో హణాహోహణములను, ఆకుంచన ప్రసారములను అనుకరించినయెడల దానిని కొదార్యమని యందురు. ప్రకృతోదాహరణమునందు అగ్నిప్రసారమునందలి ఆయా భిన్నస్థితులు చిహారంబు స్పష్టముగా నిరూపితము లగుచున్నవి. కావుననే, యిది ఉదాత్తత కుదాహరణమైనది.

[ఉ దా త్త త]

శ్లాఘ్యైర్భిశేషజై ర్యోగో యన్తు సా స్యాదుదాత్తతా.

యథా -

‘శ్రుత్వా యం సహసాగతం నిజపురా స్త్రానేన నిర్గచ్ఛతాం

శత్రూణా మనరోధనై ర్జలలవ ప్రస్యన్ద తిమ్యనత్పుటాః

శుభే సద్భుని పల్లవిమ్యపవనే వాప్యాం నవాంభోరుహి

క్రీడాదా చ సశాద్వలే వివలితగ్రీవై ర్విమూక్తా దృశః’ తితి

అత శుభే పల్లవిని నవాంభోరుహీత్యాది శ్లాఘ్యైర్భిశేష
గోపదానా దుదాత్తతా.

అర్థము : శ్లాఘ్యములైన విశేషణములతో కూడియున్నయెడల, అది ఉదాత్తత యగును. ఇది రక్షణము. ఈత దాకస్మితముగా వచ్చుట విని, భయముతో నిజ పురములను వెదికిపెట్టు విరోధుల యంతఃపురకాంతలు శుభమైన సదనమునందును, విగరించిన యువనమునందును, నవాంభోరుహములతోడి దిగుడుబావియందును, శాద్భుముతోడి క్రీడావర్తకమునందును వెనుదిరిగిన మెడలతో అక్రమంబు లనము కలుగుచేత చెమ్మగొన్న భూపులను మరలించుకొనిరి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట శుభ్రమైన, చిగురించిన. నవాంభోరుహముల తోడి — మొదలయిన క్లాప్త్యములయిన విశేషణముల యుపయోగముచేత, ఇది ఉదాత్తత.

వ్యాఖ్య : ఉత్కర్షణను కలిగి యుండుటయే ఉదాత్తత. ఉదాత్తతయే క్లాప్త్యత. లోకవ్యవహారమునందు వైతము ఉదాత్తత కలవానికే క్లాప్త్యత లభించును. ఇచ్చట క్లాప్త్యములైన విశేషణముల కూడికచేత విశేష్యములు విశిష్టములై రాజించుటచేత ఉదాత్తత కలుగుచున్నది. విశేష్యములయొక్క విశేషమును తెలుపునవియే విశేషణములు; అవి క్లాప్త్యములుకూడ నయినచో విశేష్యముల కెంతో యుత్కర్షణ లభించును. అదియే యుదాత్తత.

ప్రకృత పద్యమునందు శత్రువురముల సౌందర్యము వర్ణితమైనది. ఒకరాజు దండెత్తుకొని వెళ్ళి, ఆకస్మికముగా ఆ పురముల నాక్రమించు కొనెను. ఆ వార్త వినుటతోడనే తత్పురవాసులు ప్రాణరక్షణకై కకావికలుగా పారిపోయిరి. రాజులును పారిపోవుచున్నారు. అంతఃపురస్త్రీలును పారిపోవుట తప్పదు. వారి కన్నులు చెమ్మ గిల్లినవి, పారిపోవుటకు నన్నద్దలయిరి. కాని తలలను వెనుకకు తిప్పి యింకను చూచుచున్నారు. ఇట్టి ప్రాణాపాయదశలో కూడ వారినింకగా ఆకర్షించుచున్నవి — అచ్చటి భవనము, ఉపవనము, దిగుడుబావి, క్రీడావర్వతము. అంతటి ఆకర్షణ కలిగించుటకు అవి సవిశేషము లగుటయే కారణము. అదియేదో విధమైన హర్యము కాదు; శుభ్రమైన హర్యము. అచ్చటిది చిగురించియున్న ఉపవనము; నవాంభోరుహములతోడి దిగుడుబావి; పచ్చగడ్డి పరుచుకొనియున్న క్రీడావర్వతము. విశేషణముల యోగముచేత వీని లోభనీయత అమేయ మగుచున్నది. అందువల్లనే ప్రాణాపాయస్థితిలో వైతము శత్రురాజకాంతలు విడువలేక విడిచిరనుట. ఇట్టి క్లాప్త్యవిశేషణము లుండుటచేతనే యీ శ్లోకము ఉదాత్తత కుదాహరణమైనది.

[ఓ జ స్తు]

71. ఓజః సమాసభూయ స్త్వమ్.

యథా —

‘జయతి భుజగరజ్జగన్ధి నిష్పేడితేన్దు

స్రవ దమృతే నివృత్త ప్రేమభావైః కపాలైః

విరచిత సుతిబద్ధో మూర్ధ్ని సద్యః పురారేః

పరిణత బహుకల్ప బ్రహ్మాం బ్రహ్మసూయః’

అత్ర భుజగరజ్జు గ్రంథీత్యాదినా సమాసభూయస్త్వా దోజః.

అర్థము : సమాసబహుళముగా నుండుట ఓజోగుణము. ఇది లక్షణము. భుజగ రజ్జువుల ముడి బిగియుటవలన నొత్తుకొనబడిన చంద్రునినుండి ప్రవింఛిన అమృతముచేత పొందిన ప్రేమభావముగల అనేక కల్ప పరిణతములైన బ్రహ్మల కపాలములు వెనువెంటనే ఈశ్వరునికై రచించిన స్తోత్రరూపమయిన బ్రహ్మ మోక్షము వరిల్లునుగాక; ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట భుజగరజ్జుగ్రంథి మొదలయిన సమాసాధిక్యమువల్ల ఓజస్సు.

వ్యాఖ్య : ఇందు 'భుజగరజ్జుగ్రంథి నిష్పీడితేందు స్రవ దమృత నివృత్త ప్రేమభావైః' 'విరచిత నుతి బన్ధః' 'పరిణత బహుకల్పబ్రహ్మణామ్' 'బ్రహ్మ మోక్షః' అను సమాసములు గలవు. సమాసాధిక్యమే ఓజోగుణ లక్షణము.

ఇచ్చట మొదటి సుదీర్ఘసమాసము లోకోత్తరమైన పరమచమత్కారితను, పరమేశ్వర మహిమోదాతతను వ్యక్తము చేయుటకు సమర్థమైయున్నది. భావసౌష్ఠ్య వమును ప్రతిపాదించగల సమాసములకూర్పు ప్రకృతపద్యమున నున్నది. అందు వల్లనే ఓజోగుణమున కిది ఉదాహరణమైనది.

[ఔర్జిత్యము]

ఔర్జిత్యం గాఢబద్ధతా.

యథా -

'అస్మిన్నీషద్యలిత వితతస్తోక విచ్చిన్నభుగ్నః
కించీల్లోపచిత వితతః పుంజతశ్చోచ్చిచ్చితశ్చ
ధూమోత్పీడ స్తరుణ మహిషస్కన్ధసీలో దవాగ్నేః
స్వైరిం సర్పన్ సృజతి గగనే గత్వరా నభ్రభంగాన్.' 85

అత్ర గాఢ బద్ధస్య స్పృష్టమేవ ప్రతిభానా ఔర్జిత్యమ్.

అర్థము : గాఢబద్ధములు కలిగి యుండుటకే ఔర్జిత్య మనిపేరు. ఇది లక్షణము. దానివల్ల ధూమము కొంచెముగా నుడి తిరిగి, విస్తరించుకొని, కొంచె

ముగా చెదరి, చుట్ట చుట్టుకొని కొంచెము విలాసమును సంతరించుకొని వ్యాపించి గుమిగూడి, పెకిలేచి కారెనుబోతు మాపువలె నల్లనై, స్వచ్ఛందముగ సంచరించుచు ఆకాశమునందు కదలుచున్న మేఘశకలములను సృజించుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట గాఢబంధము స్పష్టముగానే కనిపించుచుండుటవల్ల భౌతిత్వము.

వ్యాఖ్య : ఊర్జితత్వ మనగా శక్తిశాలిత్వమని యర్థము. రచనయందు శబ్ద సంబంధమైన శక్తియుండుటయే భౌతిత్వము. అది గాఢబంధమువల్లనే సంక్రమించును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'అస్మిన్నీషద్, ఈషద్వలెతస్తోక, విచ్చిన్న, భుగ్నుః, కించిల్లీలా' - మొదలయినచోట్ల నున్న వ్యాకరణ కార్యములవల్ల ఉచ్చారణ మునకు ఒక ద్రవ్యము యేర్పడుచున్నది. శ్లేషగుణమునందు స్వరసంధులవల్ల ఒక ధారాళత యేర్పడును. ఇచ్చట ఆవిధమైన ధారాళతకు స్థానము లేదు. కావుననే భౌతిత్వము దానికి భిన్నము. భౌతిత్వమునందు విస్మయ సంధులవల్లను సంయుక్తాక్షరములవల్లను ఒత్తి పలుకవలసిన యవసరము కలుగును. అదియే దార్శ్యమును కలిగించును. ఉదాహృతపద్యమునందలి నాలుగు పాదములందును పైవి చెప్పిన వర్ణము లుండి గాఢబంధముండుటచేత, ఇది భౌతిత్వమునకు లక్ష్యమైనది.

[ప్రేయస్సు]

ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తౌ యద్విధీయతే.

యథా -

'సౌజన్యాంబునిధే బుధప్రియ గుణప్రాకార ధర్మద్రుమ
ప్రహరోహ ప్రతిపన్న వత్సల మహాత్మాగిన్ వివేకాశ్రయ

లక్ష్మ్యోవాస మనస్విని మనసిజ వ్యాపారదీప్తౌ గురో

శ్రీమన్ ముంజ కిమిత్యముంజముపన్నప్థుం దృశా నార్హసి' 86

అత్ర సౌజన్యాంబునిధ ఇత్యాదీనాం ప్రియార్థానాం పదానా
ముపాదానం ప్రేయః.

అర్థము : పరప్రళంసా సందర్భమున ప్రియతరముగా పలుకుటయే ప్రేయస్సు అనబడును. ఇది లక్షణము. సౌజన్యసాగరా! బుధప్రియా! గుణములే ప్రాకారమైనవాడా! ధర్మద్రుమాంకురా! శరణాగత వత్సలా! మహాత్యాగీ! వివేకమున క్లాశయమైనవాడా! లక్ష్మికి నివాసస్థానమైనవాడా! మనస్వినులకు మన్మథ వ్యాపార దీక్షగుడువైనవాడా! శ్రీమంతుడా! ముంజప్రభూ! ఈ జనుని చూపుతో నైనను స్పృశింపజాలవా? ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుడు 'సౌజన్యాంబునిధే' మొదలయిన ప్రియార్థములయిన పదముల యుపాదానమువల్ల, ఇది ప్రేయోగుణము.

వ్యాఖ్య : పరప్రళంసయందు ప్రియార్థ మెట్లు నుండనే యుండును. అంశ కంటె ప్రకర్త నపేక్షించుటచేతనే లక్షణవాక్యమునందు 'ప్రియతరాఖ్యానమ్' అని చెప్పుట జరిగినది.

ఉదాహృత పద్యమునందు ముంజప్రభుప్రళప్తి కలదు. అతడు సుజనత్వము వశకు సముద్రము; అనగా అపారమైన సౌజన్యము కలవాడని యర్థము. పండితులనే ప్రియమితులనుగా కలవాడనియు, పండితుల కిష్టమైనవాడనియు బుధప్రియ శబ్దము నకు రెండర్థములు గలవు. అట్లే గుణప్రాకారాదిపదములవల్ల ముంజప్రభుని పర మోత్కర్ష ప్రకృత్య మగుచున్నది. కావుననే యిది ప్రేయోగుణమున కుదాహరణ మైనది.

[సు శ బ్ధ త]

72. పృథ్వీతిః సు ప్తిజాం యా తు ప్రోచ్యతే సా సుశబ్దతా.

అర్థము :

'తస్యాజీవని రస్తు మోతరవ మాజీవస్య మాజీవతో
భూయాద్వా జననిః కిమంబ జనుమా జంతోర్వృధా జన్మనః
యా స్త్వామేవ న వద్ధ తే న యజతే నోపైతి నాలోకతే
నోపస్తాతి న మన్యతే న మనుతే నాధ్యేతి న ధ్యాయతి'

అత్ర 'అజీవనిః' అజననిః' ఇత్యాదీనాం సుబన్తానాం 'వన్దతే, యజతే' ఇ త్యాదీనాం తిజన్తానాం చ వ్యుత్పత్తిః సుశబ్దతా.

అర్థము : సుబంతములయొక్కయు, తిజంతములయొక్కయు వ్యుత్పత్తిని సుశబ్దత అని యందురు. ఇది లక్షణము. జీవునకు జీవించియుండగా అవమానము కలుగరాదు. అమ్మా! అట్టివానికి జీవనమే లేకుండునుగాక; లేదా పుట్టుకయే కలుగ కుండునుగాక; అమ్మా! నీకు నమస్కరింపక, నిన్ను పూజింపక, నిన్ను పొందక, నిన్నుచూడక, నీకు స్తోత్రము చేయక, నిన్ను భావింపక, నీ మంత్రములు పఠింపక, నిన్ను గురించి అధ్యయనము చేయక, నిన్ను ధ్యానింపక యుండువాని వ్యర్థ జన్మము చేత నేమి లాభము? ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ 'అజీవనిః, అజననిః' మున్నగు సుబంతములయొక్కయు, 'వన్దతే, యజతే' మున్నగు తిజన్తములయొక్కయు వ్యుత్పత్తియే సుశబ్దత.

వ్యాఖ్య: విశిష్టా ఉత్పత్తిః వ్యుత్పత్తి. విశిష్టమైన ఉత్పత్తినే వ్యుత్పత్తి అని యందురు. మూలరూపములను, ఆయా యర్థవిశేషములను సక్రమముగా తెలిసికొని సరియైన విధముగా సుపయోగించినయెడల సుశబ్దత యన్న శబ్దగుణ మగును.

తిజంతము లనగా క్రియాపదము లని యర్థము; సుబంతము లనగా క్రియే తరపదము లని యర్థము. నామవాచకములు, సర్వనామములు, విశేషణములు సుబంతపదముచే గ్రాహ్యములు. పదసామగ్రియందు నిపాతములు, అవ్యయములు అనునవి కూడ కలవు. వానికి మూలరూపము, ప్రత్యయము అన్న విభాగము లేదు. అందువల్లనే ముఖ్యములయిన సుప్తిజంతములే లక్షణమునందు గ్రహింపబడినవి.

ఉదాహృత శ్లోకమునందలి అజీవనిః, అజననిః, అవమా, జన్మః - మున్నగు ప్రయోగములు రచయితయొక్క సుబంత పదవ్యుత్పత్తికి సూచకములు. వన్దతే, యజతే, ఉపైతి, ఆలోకతే, ఉపస్తౌతి - మున్నగు ప్రయోగములు రచయిత యొక్క క్రియాపద వ్యుత్పత్తికి సూచకములు. వ్యాకరణ సాధువులైన పదముల సుపయోగించుటయే సుశబ్దత. కేవలము ప్రహతములైన పదములను గాక అభినవములను గూడ తన వ్యుత్పత్తికి నిదర్శనముగా రచయిత వాడినప్పుడే అది గుణముగా పరిగణింపబడును. ప్రకృతోదాహరణమున 'అజీవని' ప్రథమ లబ్ధి. కావుననే, యిచ్చుట సుశబ్దతగుణ మున్నది.

[స మా థి]

సమాధిః సోఽన్యధర్మాణాం యదన్యతాధిరోపణమ్.

యథా -

‘వ్రతీచ్ఛత్యాశోకేం కిసలయపరావృత్తి మధుః

కపోలః పాండుత్వా దవతరతి తాలీపరిణతిమ్

పరిష్కాసప్రాయా మనువదతి దృష్టిః కమలీనీ

మితీయం మాధుర్యం స్మృతతి చ తనుత్వం చ భజతే’ 88

అత్ర వ్రతీచ్ఛతి, అవతరతి, అనువదతి - ఇత్యాది చేతనక్రియా
ధర్మాణా మచేతనేవ్యధరాదిమూఽచారే జాఢ్యారోపణం సమాధిః.

అర్థము : అన్యధర్మములను తదన్యములందు ఆరోపించుటనే సమాధి
యందురు. ఇది లక్షణము. అధరము అశోకకిసలయ పరావృత్తిని వ్రతీక్షించు
చున్నది. కపోలము పాలిపోవుటవల్ల తాళిపత్ర పరిణతికి దిగుచున్నది. దృష్టి పరి
ష్కాసప్రాయమైన పద్మినిని అనువదించుచున్నది. ఈ విధముగా ఈమె మధురత్వ
మును స్మృశించుచున్నది; తనుత్వమును భజించుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట వ్రతీక్షించుచున్నది, దిగుచున్నది, అనువదించుచున్నది - మొదలయిన
చేతనక్రియాధర్మములను అచేతనమునైన అధరాదులందు భావచారికముగా అధ్యారో
పించుటచేత సమాధి యగును.

వ్యాఖ్య : సమ్యగ్దాన మారోపణం సమాధిః. చక్కగ ఆదానము, అనగా
ఆరోపణము చేయుట సమాధి యని వ్యుత్పత్త్యర్థము. ఒకదాని ధర్మములను మరొక
దానియందు ఆరోపించి చెప్పినచో సమాధి యగును.

వ్రకృతోదాహరణమనందు ఒక వియోగిని వర్ణింపబడినది. ఆమె యొక్క
వివిధాంగములను వర్ణనచేసి, ఆమె మాధుర్య తనుత్వములను పొందినట్లు చెప్పుట
జరిగినది. వియోగిని చైతన్యవతియే. తదవయవములకు చేతనత్వము లేదు; కావున,
అవి అచేతనములే. ఇచ్చట అచేతనమునైన అధరాదులను వర్ణించువట్లు చేతన

ధర్మములయిన నిరీక్షించుట, అవతరించుట, అనువదించుట మున్నగునవి ఆరోపితము లైనవి.

అధరము అశోక కిసలయ వరావృత్తిని ప్రతీక్షించుచున్నది. ఎఱ్ఱదనమును కోల్పోయిన దనుటయే పరితాపము. కాని దానిని ఔపచారికముగా చెప్పుట జరిగినది. కపోలములు పాలిపోయిన వనుటకు తాళేపత్రపరిణతికి దిగుచున్న వన్నప్పుడు చేతన ధర్మ మారోపితమైనది. ఆ దృష్టి (నేత్రము) పద్మము వంటిది. ఆమె వియోగకాతరయైనప్పుడు కూడ పద్మసాదృశ్యమట్లే యున్నది. కాని, యిప్పటి పద్మము వాడిపోయినటువంటిది. వాడిన పద్మమును కన్ను అనుకరించుచున్నదనుట చేత చేతనధర్మమైన అనుకరణము ఆరోపితమైనది. చివరిపాదమున 'ఇయం మాధుర్యం స్పృశతి' అన్నదానిలో పైతము అధ్యారోపణ మున్నది. ఆమెకు స్పృశించుట యన్న లక్షణ మున్నదనుటలో సందేహము లేదు. కాని, మాధుర్యము స్పర్శకు అందునది కాదు. మధురత్వము జిహ్వేంద్రియముచేత గ్రహింపదగినది. దానిని స్పర్శకు అందునట్లుగా చెప్పుట ఔపచారికము. అనగా, అన్యధర్మమును తదన్యము నందు ఆరోపించుటయే. కావుననే యీ పద్యము సమాధికి ఉదాహరణమైనది.

[సూక్ష్మ త]

73. అస్తోసంజల్పరూపత్వం శబ్దానాం సౌక్ష్మ్య ముచ్యతే.

యథా—

‘కేవలం దధతి కర్తృవాచినః

ప్రత్యయా నిహ న జాతు కర్మణి

ధాతవః సృజతి సంహృ శాస్త్రయః

స్తాతి రత్ర విపరీతకారకః.’

89

అత్ర శ్రుతావగత వాక్యార్థస్య సృజతి, సంహరతి, శాస్త్రీ, స్తూయతే — ఇతి శబ్దానా మస్తో సంజల్ప రూపేణ సూక్ష్మతయా సూక్ష్మత్వమ్.

అర్థము : శబ్దముల అంతస్సంవాదరూపమును సౌక్ష్మ్యమని యందురు. ఇది లక్షణము. కర్తృవాచకములు మాత్రమే ప్రత్యయములను దాల్చును; కర్మార్థ

మనం తెన్నుడును దాల్చును. సృజిత సంహృ శాస్త్రులు దాతువులు; ఇచ్చట ప్రాతి
వివరీతకారకము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట విని గ్రహింపబడిన వాక్యార్థమునకు సృజిత, సంహరతి, శాస్త్రీ,
స్త్రాయతే - అను శబ్దములయొక్క అంతస్సంజల్పరూపముచేత సూక్ష్మత పేర్పడును.
అందువల్లనే సూక్ష్మత్వ మేన్ను గుణము కలుగును.

వ్యాఖ్య : అంతః సంజల్ప మని యనగా పరస్పర సంవాద మనియే
భావము. కొన్ని శబ్దములనుబట్టి మరికొన్ని శబ్దములకు సంక్రమించెడి విశేషార్థ
స్ఫురణమున కిది సూచకము. అంతస్సంవాదమువల్ల సంక్షిప్తత్వముతోపాటు విశా
దత్వముకూడ కలుగును. వటబీజము సూక్ష్మమయ్యును మహావృక్షమునకు మూల
స్థానము; ఇచ్చటి సూక్ష్మత మహాభావమునకు మూలమగును. భావుకుడు అంతస్సం
వాదముగల శబ్దముల యాధారమున విస్తృతమైన భావము నవగతము గావించు
కొన గలుగును.

ఉదాహరణతోకమున 'కర్తృవాచకములు ప్రత్యయములను దాల్చును గాని
కర్మవాచకములు ప్రత్యయములను దాల్చువు' అని ప్రతిపాదనచేసి మూడు దాతువులను
తెల్పుట కావ నగును. ఉన్నది యున్నట్లుగా విడి 'సమన్య' యనిపించునే కాని
స్పష్టముగా నేమియు నవగతము కాదు. కీలకము తెలిసినప్పుడు తేలికగా నర్థ మగు
టయే కాక భావప్రసారమునకు వైత మెంతో సహకరించును. ఇది భగవత్ స్తుతి
పరము. మూఢపాదమునందు చెప్పిన దాతువులు కర్తృర్థమునందు మాత్రమే యవ
యోగవడును. ఎప్పుడు? భగవంతుడు విషయమైనప్పుడు. భగవాన్ సృజిత - భగవాన్
సంహరతి - భగవాన్ శాస్త్రీ అను రూపములు కలుగును. భగవంతుడు సృజించును -
భగవంతుడు సంహరించును - భగవంతుడు శాస్తిండును అని యర్థము. ఈ దాతువు
లకు భగవచ్చట్టి కర్మవాచక మెన్నడును కాదని నిషేధము కలదు. 'భగవంతం
సృజిత' మొదలయిన ప్రయోగము లుండవని యర్థము. దీనినిబట్టి భగవంతుడు
అనాదిమధ్యంతయుడన్న భావము స్ఫూర్త మగుచున్నది. భగవంతుడే సృష్టికర్త;
తనకు సృష్టికర్త లేడు. భగవంతుడే సంహరకుడు; తనకు సంహరకుడు లేడు. భగ
వంతుడే శాసకుడు; తనకు శాసకుడు లేడు - అన్న భావము తీగ సాగుచున్నది.

'స్తోత్ర త్రివిధకారకం'. పై విశేషిన దాతువులు కర్తృర్థమున నుండగా
స్తోత్రానికి శబ్దవివరీతకారకమై యుండును. అనగా కర్మార్థమున నుండునని భావము.

ఇచ్చట భగవద్బుద్ధిము కర్మార్థకముకాగా 'భగవత్త్వం ప్రాతి' అని యగును. భగవంతుని ప్రోతముచేయు నని యర్థము. కర్తృత్వకమే యైనయెడల 'భగవాన్ ప్రాతి' భగవంతుడు ప్రోతము చేయును - అని యగును. కాని, యిది నిషిద్ధము. భగవంతుడు సర్వవంధ్యుడు. సర్వప్రోతగానములకు భగవంతుడే లక్ష్యము. భగవంతుడు మరెవ్వరిని ప్రోతము చేయడు.

అంతస్సంవాదముగల శబ్దములవల్ల అనేక భావములు ప్రస్తారము నొందుచుండుటచేతనే దీనికి 'సాక్ష్యము' అన్నపేరు తగియున్నది.

ఉదాహరణ శ్లోకము మాముని శిశుపాలవధము నందలిది.

[గాంభీర్యము]

ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్.

యథా -

'మాతా ధారయ పుణ్డరీక మమితం తన్వాత్మనో విక్రమం చక్రాంకం వహో పాదయుగ్మమవసీం దోష్టా సమభ్యుద్ధృ లక్ష్మీం భూనికటే నివేశయ భవ జ్యాయాన్ దివాకస్పతే ర్విశ్వాన్తాకరతైక చౌ తదపి జ్ఞాతం హరిః బల్వసి' 90

అత నాభ్యాం పుణ్డరీకధారణం పరిమితవిక్రమత్వం చక్రాంకీతకరత్వం వసుధోద్ధారణం వక్షాస్థల నివేశిత లక్ష్మీకత్వ మింద్రావరజత్వం చ ధ్వనయతీతి గాంభీర్యమ్.

అర్థము : ధ్వనిని కలిగియుండుట గాంభీర్య మనబడును. ఇది లక్షణము. విశ్వాంతాకరతైకచోర! కమలమును శిరసున ధరింపుము. నీ విక్రమము నమితముగా విస్తరింప జేయుము. పాదయుగళమునోచక్రచిహ్నమును వహింపుము. లక్ష్మీని బొందుముది నమీపమున విల్చుకొనుము. ఇంద్రునికి నీవు జ్యేష్ఠుడవగుము. నీవు విష్ణుడవే కదా! అదియును తెలియును. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట నాభియందు పుండరీకము ధరించుట, పరిమిత విక్రమత్వము, చక్రాంకితకతత్వము, కోరచేత వసుధ నుద్ధరించుట, వక్షాస్థలమునందు లక్ష్మిని నిలుపుకొని యుండుట, ఇంద్రుని కనుజుడై యుండుట - అనువానిని ధ్వనించుటచేత గాంభీర్యము.

వ్యాఖ్య : 'ధ్వనన మేవ ధ్వనిః.' ధ్వనించుటయే ధ్వని. ధ్వనించుట యనగా వాచ్యార్థముకంటె భిన్నమయిన వ్యంగ్యార్థమును వెల్లడించుట యని యర్థము. వాచ్యార్థమువకు మించిన యర్థమును వెల్లడించెడి పదసయదాయము గాంభీర్యమును గలిగియుండును.

ప్రకృత పద్యమునందు 'నీవు విష్ణుడవుకదా! అది తెలియును' అని యున్నది. ఇదొక రాజప్రశంసాపద్యము. రాజు విష్ణువనుట యధార్థము కాదు. ఇద్దరును భిన్న వ్యక్తులు. ఏకత్వమును స్థిరపరుప వలయునన్న అందులకు తగిన లక్షణములను ప్రదర్శింపవలయును. ఆ భావముతోనే 'కమలమును శిరసున ధరింపుము' మొదలయిన విధముగా చెప్పుట జరిగినది. విష్ణువునకు పద్మధారణ లక్షణ మున్నది. కావుననే ప్రకృతరాజునకు పద్మధారణత్వము ప్రబోధింపబడినది, ఇచ్చట మరల భేద మున్నది. ప్రకృతనాయకుడు శిరమున పద్మమును ధరింపవలయును; విష్ణువు నాభియందు పద్మమును ధరించెను. ఇట్లే విక్రమత్వము ఉభయముల కున్నది. విష్ణున కున్న విక్రమత్వము మూడడుగుల ప్రమాణము మాత్రమే కలది. రాజును అమితవిక్రమమును పొందుమనుటచేత భిన్నతయే వ్యంజితమగుచున్నది. అతడు చక్రాయుధమును చేతియందు ధరించెను; ఇతడు చక్రవర్తి చిహ్నమును పాదయుగ్మమునందు ధరింపవలయును. అతడు కోరలమీద భూమిని పైకెత్తెను; ఇతడు ఒక్కచేతితో ఎత్తవలయును. అతడు లక్ష్మిని గుండెలపై ని కూర్చుండబెట్టుకొనెను; ఇతడై శ్వర్గమును భ్రూవికటమున నిలుపుకొనవలయును. అత డింద్రునికి తమ్ముడు; ఇతడింద్రుని కంటె మిన్న కావలయును. అత డథోక్షజుడు; అనగా ఇంద్రియజన్యము లైనవానిని అధఃకరించినవాడు. ఇతడు విశ్వముయొక్క అంతఃకరణము నపహరించినవాడు, అనగా మనోజ్ఞత్వము కలవాడని భావము.

ఇట్లు హరికంటె భిన్నమయిన లక్షణములు గలవానిని 'నీవు హరివే' యనుట సంగతము కాదు. సంగతము కాదు కనుకనే వ్యంగ్యము వాక్రయింపవలసి వచ్చుచున్నది. అట్లుచేయగా స్మారకమున పద్మధారణాది విష్ణులక్షణములను

పొందుమన్నట్లుగా ఉన్నదేకాని విరోధరూపమాలమైన శబ్దధ్వనిచేత 'హరికంచె నది కుడవు నీవు' అన్న భావమే అభివ్యక్త మగుచున్నది.

'నీవు హరివి' అన్నమాట యాధారముగా హరిలక్షణ సాదృశ్యము, తద్విరోధము, తదాధిక్యము వ్యజ్యమానము లగుచున్నవి. ఇట్లు ధ్వనించుపదములను కలిగి యుండుటవల్లనే యీ పద్యము గాంభీర్యమన్న గుణమును కుదాహరణ మైనది.

[విస్తరము]

వ్యాసేనోక్తిస్తు విస్తరః.

యథా -

'జనః పుణ్యై ర్ఘాయాజ్ఞలభి జలభావం జలముచ

స్తథావన్ధం చైనం నిదధతు శ్శుభైః శుక్తి వదనే

తత స్తాం శ్రేయోభిః పరీణతి మసౌ విస్తతు యథా

రుచం తన్వన్ వీనస్తని హృది తవాయం విలుకతి'

91

అత్ర కథ మహం త్వత్కుచశతే విలుతామిత్యభిప్రాయస్య విస్తరేణ ప్రకాశితత్వా దయం విస్తరః.

అర్థము : విస్తరించి చెప్పినయెడల విస్తర మగును. ఇది లక్షణము. వీనస్తనీః నీ హృదయమునందు అభిరుచిని పెంచుకొని దొరలుచున్నట్లు ఈ మనుష్యుడు పూర్వపుణ్యములచేత సముద్రజలభావమును పొందవచ్చును; శుభములచేత జలదావన్ధను పొందవచ్చును; శుక్తివదనమునందు శ్రేయములచేత ఆ పరీణతిని పొందవచ్చును. ఇది కుదాహరణము.

ఇచ్చట 'నేను నీ కుచతటమున నెట్లు దొరలుదును?' అను భావమును విస్తరించి ప్రకాశింపజేయుటవల్ల ఇది విస్తరము.

హృద్భ్యః ఒక యభిప్రాయమునకు దీప్తిని గాని చమత్కారమును గాని కలిగించుటకై విస్తరించి చెప్పుటకే విస్తర మనిపేరు.

ప్రకృతకృతద్యమనందు ప్రేయసీ కుచకట శయనము పలముగా వర్ణింపబడినది. ఇట్టి మహత్తరఫలము లభింపవలయునన్న మహత్తరపుణ్యమును చేసికొని యుండు పలయును. ఈ భావమునే సుందరముగా విస్తరించి చెప్పుట యిచ్చట గలదు.

సముద్రజలముగా నగుటకు జలనేకజన్మలపుణ్యము కారణము. అంతకంటె నధికపుణ్యమున్నప్పుడే జలదస్థితి కలుగును. జలదము పయఃపానము చేయుచు మాత్రమే కాక ఆహారోత్పత్తికి, విశ్వతాపోపశాంతికి సహకరించును. కావున జలస్థితి కంటె జలదస్థితి గొప్పది. జలము విఘ్నభూములలో సంచరింపగా జలదము ఉన్నతవ్యోమమునందు సంచరించును. కావుననే అధికపుణ్యము కావలయును. అట్లే ముత్యపుచిప్పయందు పడి ముత్యముగా నగుట మరింత గొప్పవిషయము. కావున మరింత పుణ్యము కావలయును. ఆ ముత్యముకూడ హరమునందు కూర్చబడి ప్రేయసీ కంఠమున నలంకరింపబడి తత్కుచకటమున శయనించుచుండుట యన్న మరింత పుణ్యము కావలయును. కావున అన్నింటికంటె గొప్ప స్థితి ప్రేయసీకుచకట శయనము. నాయకుడు తన కట్టి పుణ్యమున్నట్లే సంభావించుకొనుచు, అట్టి భాగ్యము నపేక్షించుచున్నాడు. ఈ చివరి యుఖిపాయమే యధీశ్వరు. కాని, దానికి దీప్తి కలుగుటకై యితరములను చేర్చి పెంచి వ్రాయు జరిగినది. కావుననే యీపద్యము విస్తరగుణమునకు లక్ష్యమైనది.

[సంక్షేపము]

74. సమాసేనాభిధానం యుత్స సంక్షేప ఉదాహృతః

యథా -

‘స మారుతి సమాసీత మహావధి హృతవ్యధః

లంకాస్త్రిణం పునశ్చక్రే విలాపాచార్యకం శరైః.’

92

అతః కథావిస్తర ప్రతిపాద్య స్యార్థస్య ప్రకృత సంఘామరస విచ్ఛేదాశంకయా శ్లోకార్థమాత్రేణోక్తత్వాత్ సంక్షేపః.

అర్థము : విస్తృతమైన విషయమును సంక్షేపించి చెప్పుటనే సంక్షేప మని యందురు. ఇది లక్షణము. అట్లే మారుతి సమాసీత మహావధి హృతవ్యధై

బాణములచేత లంకాస్త్రీలకు మరల విలాపాచార్యకత్వమును నిర్వహించెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట కథావిస్తరమునందు ప్రతిపాద్యమగు సంశయమును ప్రకృత సంగ్రామ సంబంధమైన రసమునకు విచ్చేదము కలుగునన్న యభిప్రాయముజేత శ్లోకార్థ మాత్రముచేతనే చెప్పుటవల్ల, ఇది సంక్షేపము.

వ్యాఖ్య : విస్తృతముగా నున్న కథాభాగమును ప్రకృత సన్నివేశాచిత్యమును పురస్కరించుకొని చేసిన సంక్షిప్తతకే సంక్షేప మనిపేరు. ఆ యాచిత్యమున్నప్పుడే అది గుణము.

ఇంతకు పూర్వము చెప్పుకొన్న విస్తరమునకు ఇది విరుద్ధము. పరస్పర విరుద్ధములైనను, ఈ రెండును గుణములే. చిన్న విషయమునే అవశ్యకానుసారముగా విస్తరింపజేసి చెప్పుటచేత వ్యాప్తి మాత్రమే కాక దీప్తి కూడ కలుగవలయును. అట్లు కలిగినప్పుడే అది గుణమగును. అట్లే అవశ్యకానుసారముగా విస్తృతమైన కథనే సంక్షేపించి, ప్రకృత సన్నివేశాచిత్యబోధకముగా చెప్పినయెడల నిర్వహణము సరసముగా నుండును. అట్లయినప్పుడే యీ సంగ్రహించుట గుణమగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఇంద్రజిల్ల క్షృణ సంగ్రామసన్నివేశము పరితము. రామాయణకథను బట్టి ఇంద్రజిద్బాణప్రయోగముచేత లక్ష్మణుడు మూర్ఛపోవుట, శ్రీ రాముడు వ్యథచెందుట, వానరపైన్యము కలతనొందుట, హనుమంతుడు సంజీవనిని కొనివచ్చుట, లక్ష్మణుడు మూర్ఛదేరుట, మరల యుద్ధముచేయుట - యిన్ని విషయములు విస్తృతముగా పరితములై యున్నవి. ఈ విషయములన్నింటిని విపులముగా నిర్వహించుటచేత యుద్ధసంబంధమైన వీరరసమున కవరోధ మేర్పడును. ప్రకృత రసము సముచితముగా పరిపుష్టము కాదు. కావుననే ప్రకృతోదాహరణము నందు ఆయా ఘట్టము లన్నియు ఒక్క సమాసముచేతనే సమాత్తము లైనవి. 'మూతుచేత తీసికొని రాబడిన సుహృషధిచేత హరింపబడిన వ్యథకలవాడు' అని లక్ష్మణునికి విశేషణముగా సమాస రూపమున చెప్పుట కథాన్వయమున కవంతరము రాకుండ, ప్రకృతసంగ్రామ ప్రసంగమునకు వ్యవధానము కలుగకుండ తోడ్పడినది. కావుననే, ప్రకృత సన్నివేశ సముచితమై రసబోధకమైన యీ సంక్షిప్తత సంక్షేప మన్న గుణముగా ఉదాహృతమైనది.

ఉదాహరణము కాశిదాసుని రఘుసంశయము నందలిది.

[స మ్మి త త్వ ము]

యావద్ధర్మ పదత్వం చ సంమితత్వ ముదాహృతమ్.

యథా -

‘కేచిద్వస్తుని నో వాచి కేచిద్వాచి న వస్తుని

వాచి వస్తుని చాప్యన్యే నాన్యే వాచి న వస్తుని’

93

అత్రార్థస్య పదానాం చ తులావిధృతన త్తుల్యత్వేన సంమితత్వమ్.

అర్థము : ఎంత యర్థమో అంత పదమే యుండుటను సమ్మితత్వ మని యందురు. ఇది లక్షణము. కొందరు వస్తువునందు, మాటయందు కారు, కొందరు మాటయందు, వస్తువునందు కారు; కొందరు మాటయందును వస్తువునందును; కొందరు మాటయందును కారు, వస్తువునందును కారు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అర్థమునకును పదములకును త్రాసునందలి సిద్ధిలకు వలె తుల్యత్వ ముండుటచేత సమ్మితత్వము.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతార్థమును గ్రహించుటకు ఎన్ని పదములుండిన చాలునో, అన్ని పదములు మాత్రమే యున్న రచనయందు సమ్మితత్వ మన్న గుణ ముండునని భావము. ఇదియు, ఒక రకముగా సంక్షిప్తతయే. కవిత్వమే అల్పపదముల నన ల్పార్థ రచన. కావుననే, కవి అనేకవిధములుగా సంక్షిప్తతను సాధించుటకు యత్నముచేయును. దానివలన, తన రచనకు జిగివి, బిగివి సంపాదించుకొనును.

వాక్యమునందు కర్త, క్రియ, కర్మ మున్నగువానిని అంశములుగా చెప్పు కొందుము. మరల వానికి విశేషణములుగా వ్యవహరించు పదములు కూడ తత్తక్ స్థానములందు నీల్చి అర్థ సమర్పకములగును. ఇట్లుండుట ఆవశ్యకమే. కాని, యిది సాధారణ ధర్మము.

విశేష ధర్మమును చూడము. కొన్నియెడల పదమును చెప్ప కుండగనే, తత్సందర్భమునుబట్టి అర్థము స్ఫురించును. ‘ఎవరు వెచ్చిరి?’ అన్న ప్రశ్నకు ‘నేను’ అన్న సమాధానము వినవచ్చిన దనుకొందము. ఇది సమగ్రవాక్యము కాదు.

సందర్భమునుబట్టి 'నేను వచ్చితిని' అని సమాధానము రావలసియున్నది. అయినను శ్రోత ఆవిధముగానే గ్రహించును. అనగా 'వచ్చితిని' అన్న పదము ప్రయుక్తము కాకపోయినప్పటికిని భావమును స్ఫురింపజేయుచున్నది. ఇట్టి పదముల నధ్యాహృతము లనియందుము. ఇట్లు ప్రసక్తవిషయమును గ్రహించుటకు పదము లధ్యాహృతములు కావచ్చును. అట్లగుటచేత రచనకు బింకము వచ్చునే కాని తగ్గదు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'కేచిత్' కర్తృవాచకముగా ఉపయుక్తము. దీనికి 'కౌండరు' అని యర్థము. ఇది అనిర్దిష్టసర్వనామము; విశేషణము. దీనికి విశేష్యము చెప్పబడలేదు. సందర్భమునుబట్టి 'కవులు' అన్నది విశేష్యమని, అధ్యాహృతమని తలపవలయును. మొత్తముమీద క్రియాపద మెచ్చటను లేదు; తత్తుల్యమైన విధేయవిశేషణమేని లేదు. అందువల్ల 'అశరీర' మన్న దోషము కలుగవలయును. కాని, సందర్భమునుబట్టి 'సమర్థులు' అన్న విధేయవిశేషణము స్ఫురించుచున్నది. 'కేచిత్ కవయో వస్తుని, నోవాచి సమర్థాః'. ఇట్లే తక్కినచోటను. అప్పుడు ఉద్దిష్టమైన అర్థము పరిమిత పదములలోనే బింకముగా అభివ్యక్తమగును. కావుననే యీ పద్యము సమ్మితత్వమున కుదాహరణమైనది.

[భా వి క త్వ ము]

75. భావతో వాక్యవృత్తి ర్యా భావికం తదుదాహృతమ్.

యథా -

‘ఏహ్యేహి వత్స రఘునందన పూర్ణచంద్ర
చంద్రామి మూర్ధని చిరిం చ పరిష్వజే త్వామ్
ఆరోప్య వా హృది దివానిశ ముద్వహామి
పంచేధవా చరణ పుష్కరకద్వయం తే’

94

అత్ర హర్ష వశాదనౌచిత్యేనాపి ‘పంచేధవా చరణపుష్కరకద్వయం’ మిత్యాదీనా ముక్తత్వాద్ భావికత్వమ్.

అర్థము : భావమువల్ల కలిగిన వాక్య వృత్తి కి భావిక మనిపేరు. ఇది లక్షణము. వత్స! రఘునందనా! పూర్ణచంద్రా! రా రమ్మ. నీ శిరస్సున ముద్దు

పెట్టుకొందును. చాలసేపు విన్ను కొగిలించుకొందును. హృదయమున నెక్కించు కొని అహర్నిశము మోయుదును. పోనీ: నీ చరణ కమల యుగళమునకు మ్రొక్కుదును. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట హర్షమువల్ల 'నీ చరణకమల యుగళమునకు మ్రొక్కుదును' మున్నగు విధముగా ననుట యనౌచిత్యమే యైనను, భావిక మను గుణమగును.

వ్యాఖ్య : హర్ష శోకాదులు భావములు. ఇవి వాసనావ్యాప్తి జన్యములు. హర్షాది భావములచేత అలలవలె అనేక వాక్యము లుత్పన్నము లగును. వానిక అనౌచిత్య సంబంధ ముండిన నుండవచ్చును. లేకుండిన లేకుండవచ్చును. అయినను అవిరత వల్ల వితము లగు నా వాక్యములవల్ల తద్భావ నిర్భరత్వము ప్రస్ఫుటముగా గోచరమగును. భావితమైన అంతఃకరణమునుండి వెలువడిన వాక్యనముదాయము కనుకనే భావిక మన్నపేరు తగియున్నది.

ప్రకృతోదాహరణమునందు హర్షాతిరేక నిర్భరవాత్సల్యము వర్ణింపబడినది. జనకుని తత్పూర్ణ న కుశధ్వజుడు 'వత్సా!' మున్నగు విధముగా రామచంద్రుని సంబోధించి, ఆహ్వానించి తన అభిలాషను వ్యక్తము చేసెను. పెద్దలు పిన్నలను మూర్ఖులు, కౌగిలించుకొనుట, యెత్తుకొనుట నహజములే; కాళ్ళకు నమస్కరించుట అసహజము. పిన్నలు పెద్దలకు నమస్కరింప వలయును; పెద్దలు పిన్నలను దీవింప వలయును. ఇది ధర్మము. ఇచ్చట పితృనముడైనరాజు యువకుడైన రామునకు నమస్కరింతు ననుట ధర్మవిరుద్ధము. కావున అనౌచిత్యము. అయినప్పటికిని హర్ష నిర్భరమైన కుశధ్వజ హృదయమునుండి పొంగి నపొంగులే ఆ వాక్యములు. కావున వాత్సల్యాతిశయమును, హర్షపారవశ్యములను పరిగణించుటయే యిచ్చట కర్తవ్యము. కావుననే, యీ పద్యము భావికమున కుదాహరణమైనది.

ఈ శ్లోకము భవభూతి మహావీరచరితము నుండి గ్రహింపబడినది.

[గ తి]

గతిర్నామ క్రమో యః స్యా దిహోహోవరోహాయోః,

యథా -

‘వరాహః కల్యాణం వితరతు స వో యస్య శశభృత్
కలాకోటికాంతం క్రమవిగలదభ్యుద్భుతిభియా
మిథః సమూర్భద్భి శ్చతురుదధి కల్లోల పటలై
రనామృష్టం దంష్ట్రాశిఖర మధికేతే ననుమతీ’

95

అత్ర పూర్వార్ధే స్వరస్వారోహః ను త్తరార్ధేచావరోహః.

ఆర్థము : ఆరోహఃవరోహక్రమమునకు గతి యవిపేరు. ఇది లక్షణము. క్రమముగా తన అభ్యుదయమునకుంకి జారు నన్న భయముచేత భూదేవి పరస్పరము మురిచివేసికొను చతుస్సముద్ర తరంగ సమాహములచేత స్పృశింపబడని చంద్ర కళాగ్రమువలె ఆకర్షణీయమైన ఎవని దంష్ట్రాశిఖరము నందు పడుండియున్నదో ఆ పరాహముర్తి మీకు కల్యాణమును కలిగింపును గాక! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పూర్వార్థమునందు స్వరముయొక్క ఆరోహమువల్ల, ఉత్తరార్థము నందు అవరోహము వల్ల గతి యన్న శబ్దగుణ మున్నది.

వ్యాఖ్య : ఎ ఏ ఐ, ఓ ఓ ఔ లు ఉన్నతస్వరములని, ఇఈలు నిమ్న స్వరములని, అ ఆ ఉ ఈ లు మధ్యస్థములని * యిదివరకు చెప్పకొంటిమి. దీర్ఘములు వికాలము లగుటచేత ఔన్నత్యమునుగాని నిమ్నత్వమునుగాని కలిగించుట కవియే సమర్థము లగును.

నిమ్నములతో గాని, మధ్యస్థములతోగాని ప్రారంభమైన వాక్యము ఉన్నత స్వరములతో ముగిసిన అది ఆరోహణక్రమము. ఉన్నతస్వరములతో మొదలయిన వాక్యము మధ్యస్థములతోగాని, నిమ్నములతో గాని ముగియుట అవరోహణక్రమము.

మొదటిపాదమునందు ‘వరాహ, కల్యాణ’ మ్మను రెండు పదములందును మధ్యస్థమై ‘అ’ కారమున్నది. ‘స వో యస్య’ అనుచోటి ‘వో’ ఉన్నతస్వరము. ద్వితీయపాదమునందలి ‘కలాకోటికాంత’ మన్న పదమున ఆ, ఓ, ఈ, ఆ అన్న స్వరములున్నవి. ఇచ్చటి ‘ఓ’ ఉన్నతస్వరము. పాదాంతమునందలి ఆకారము మధ్యమ స్వరము. పద్యాంతము నందలి ‘తీ’ నిమ్నము. మధ్యస్థవర్ణముతో మొదల

యవ శ్లోకము ఉన్నతస్వరముల నొంది ఆరోహణక్రమమును, మరల అచ్చటనుండి మధ్యమస్వరములను విష్ణుస్వరములను పొందుటచేత అవరోహణ క్రమము ననుసరించెను. పూర్వార్థమున నారోహణ ముండగా, ఉత్తరార్థమున అవరోహణ మున్నది.

*దేవదర్శమందు వికటాక్షర బంధ ముండుట లక్షణము. అచ్చట నిమ్మ మధ్య స్థోన్నత స్వరములు ఒకదానివెంట నొకటి వచ్చుటచేత వికటత్వము కలుగును. అచ్చట వదములగతి సర్తనము చేయుచున్నట్లుగా నుండును. గతియందు స్వరములు క్రమానుసారముగా నుండును. అందువల్ల నే ఆరోహణముగాని అవరోహణముగాని వ్యవహారము విరేచింపబడును. ప్రకృతోదాహరణమున ఆరోహణక్రమ మధ్యమున ఆకారమును (కలా) అవరోహణక్రమ మధ్యమున ఏ కారమును (అదికేతే) వచ్చినవి. అట్లు లాతుంటే తాగుండెడిది. అయినను ప్రాధాన్యమునుబట్టియే వివక్ష యుండును గనుక, ఇతరస్వరముల ఆరోహణావరోహణ గతులనుబట్టి ప్రకృతపద్యమును 'గతి'కి లక్ష్యముగా స్వీకరించుట జరిగినది.

[రీ తి]

76. ఉష్కకమన్య నిర్వాహో రీతి రిత్యభిధీయతే.

యథా -

'గ్రాహా నాసి గిరే శతా న పయసా నార్తాసి న మ్లాయితా న శ్వాసైః ఘోనోఽసి న త్వదనుగా నాయాసితా క్వాసి న స్వంతోష్ణోఽగ్నిచ్ఛతో రతి ముహుః శ్రీ శార్గిణోః సస్పృహం సా ప్రశ్నోత్తరయుగ్మం కీరుభయోత్యాయతాపాతునః' 96

ఇది ప్రత్యేకపదానంతరం నభోవినివేశాత్ క్రమాభేదో దీతిః.

అర్థము : ఉష్కకమించిన విధానమును నిర్వహించుటకే రీతియని పేర్కొనబడి లక్షణము. 'కంఠరాతిచేత గాయవడలేదు కదా?' 'లేదు.' 'జలముచేత అర్థవి

* చూడుడు : ఉదాహరణ శ్లోకము 32.

‘పొందలేదు కదా?’ ‘లేదు.’ ‘పాము బునలచేత కమలిపోలేదు కదా?’ ‘లేదు’ — అనేది స్వమందిరమునకు వెళ్లుచు మాటిమాటికి సాఖిలాషముగా మాటలాడు కొనెడి లక్ష్మీ నారాయణుల విస్తారమైన ప్రశ్నోత్తర యుగ్మవంక్తి మిమ్ములను కాపాడునుగాక! ఇది ఉదాహరణము.

వ్యాఖ్య : మొదలు పెట్టిన పదనన్నివేళముతోనే సందర్భమును నిర్వహించుటకు రీతి యనిపేరు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు లక్ష్మీనారాయణుల సంభాషణక్రమము వర్ణితమైనది. పాలనముద్రఘనుండి యుద్భవించిన లక్ష్మిని తీసికొనిపోవుచు నారాయణుడు కుశలప్రశ్నలు వేయుట మొదలు పెట్టెను. మందర పర్వతమువల్ల గాయపడెనేమోయని, జలముచేత ఉక్కిరిబిక్కిరి యాయెనేమోయని, వాసుకి పూర్వార్థములచేత కమలెనేమోయని, చెలికత్తెలకు బాధకలిగెనేమోయని తెలిసికొనదలచెను. అమెచేత నమాధానము చెప్పించి దానిని వినుట యాతని యఖిలాషము. అన్నింటికి నామె ‘న’ యని యొక్కచే నమాధానము. ఇది మాత్సవదూవరుల చిత్తవృత్తిని చక్కగా నిరూపించుచున్నది. ఈ విధముగా ప్రశ్నయు, సమాధానముగా ‘న’ కారమును ప్రయోగించుటయు మొదటిరెండు పాదములందు మాత్రమే గలదు; అనగా రీతిగుణము పూర్వార్థమునందు మాత్రమే కలదని యర్థము. అతిమాత్రముగా రీతిని నిర్వహించుట మొగము మొత్తినట్లయి విసుగు కలిగించును. ప్రకృత లక్ష్మ్యముచేత తగుమాత్రముగానే రీతి నిర్వహణము జరుగవలయు నన్న విషయము కూడ భంగ్యంతరముగా బోధింపబడుచున్నది.

[ఉ క్తి]

విశిష్టా భణితిర్యా స్యా దుక్తిం తాం కవయో విదుః.

యథా -

‘కుశలం తస్యా జీవతి

కుశలం పృచ్ఛామి జీవతీత్యుక్తమ్

పునరిపి తదేవ కథయసి

మృతాం ను కథయామి యా శ్వసితి.

అక్షరకుశలం తనాభ్యుత్థి పుష్పే కుశల మకుశలం వేలి వత్తవ్యే
మోచయం జీవితీయమ్యుత్థిభంగ్య జీవిత మాత్ర శేషతా
ప్రతిపాదిన ప్రకారం స కావ్యే శబ్దగుణముక్తి సంజ్ఞాం లభతే.

అర్థము : విశ్వమయన వచోభంగికి ఉక్తి యనిపేరు. ఇది లక్షణము. 'అమె
కుశలమేనా?' 'జీవించియున్నది.' 'కుశలము నడుగుచున్నాను'. 'జీవించి యున్నదని
చెప్పితిని.' 'చురల అదేమాటను చెప్పుదువా?' 'ఉపిరాదుచుండగా చచ్చిపోయినదని
చెప్పుదువా?' ఇది కుదాహరణము.

ఇప్పుడు 'అమె కుశలమేనా?' యనియడుగగా కుశలమనియో, అకుశలమనియో
చెప్పవలసియుండుగా 'జీవించియున్నది' మొదలైన వచోభంగిచేత జీవితమాత్ర శేషత్వము
ప్రతిపాదించబడుచున్నది. ఇది కావ్యమునందలి శబ్దగుణములలో ఉక్తి యన్న
సంజ్ఞను పొందును.

వ్యాఖ్య : పాదారణముగా ప్రశ్ననుబట్టియే సమాధానము ప్రవర్తించును.
ఇట్లుకాక భిన్నముగా ప్రవర్తించుటనుబట్టి సమాధానము వైశిష్ట్య సాపేక్ష చువి
గపొందుచున్నది.

ప్రశ్నకు లక్ష్యమునందు 'కుశలమేనా?' యన్న ప్రశ్న యున్నది. దీనికి కుశ
లమే యని కాని 'ఏమి కుశలములే' యని కాని యిట్లేదో సమాధానము చెప్పుట
పాదారణ విషయము. ఇట్లుకాక ఆ వదమునే పూర్తిగా విడిచిపెట్టి 'జీవతి' యని
యనుటచేత వక్త యుద్దేశించిన విశిష్టత యేదో యున్నట్లు స్ఫురించుచున్నది. ఆ
విశిష్టతను వ్యక్తము చేయుట సూటిగా కాక భంగ్యంతరముగా జరుగుచున్నది.
'జీవతి' యని యనుటవల్ల 'జీవించియే యున్నది, కాని జీవకళ యేమాత్రమును
లేదు. మృతప్రాయయై యున్నది' అనియే భావము. ఇట్లు విశిష్టమైన భజితీ నాశ్ర
యించుటచేతనే ప్రశ్నకు వద్యము ఉక్తి యన్న శబ్దగుణమున కుదాహరణమైనది.

[ప్రా ణి]

77. ఉక్తే ప్రాణః పరిపాకః ప్రోచ్యతే ప్రాణి సంజ్ఞయా.

యథా -

‘అభ్యుద్భృతా వసుమతీ దలితం రిపూరః

క్షీప్తక్రమం కబలితా బలిరాజ లక్ష్మీః

అత్రైక జన్మని కృతం యదనేన యానా

జన్మత్రయే తదకరోత్పురుషః పురాణః

98

అత్ర ప్రకృతిస్థ కోమల కరోరేభ్యో నాగరోపనాగర గ్రామ్యే
భ్యోవా పదేభ్యోఽభ్యుద్భృతాదీనాం గ్రామ్యాదీనా ముభయేషాంవా
పదానా మావాపోద్వాపాభ్యాం సన్నివేశ చారుత్వేన యోఽయ
మాభ్యాసికో నాలికేరసాకో మృద్వీకాపాక ఇత్యాది ర్వాక్యపరిపాకః
సాప్రాధి రిత్యుచ్యతే. తథాచైతద్వాక్యం నాలికేరపాక ఇత్యుచ్యతే.
ఏవం సహకార పాక మృద్వీకాపాకే అప్యుదాహరణీయే ఇతి.

అర్థము : ఉక్తి యొక్క ప్రౌఢమైన పరిపాకమునే ప్రౌఢియని యందురు.
ఇది లక్షణము. వసుమతి ఉద్ధరింపబడినది, శత్రువక్షము వగుల గొట్టబడినది,
పదవేగక్రమమున బలిరాజ్యలక్ష్మీ కబళింపబడినది. పురాణపురుషుడు మూడు జన్మలలో
చేసిన యీ పనులు యువకుడైన వీనిచేత ఒక్క జన్మలో చేయబడినవి. ఇది ఉదా
హరణము.

ఇచ్చట ప్రకృతిస్థ కోమల కరోరములవల్లను, నాగరోపనాగర గ్రామ్యముల
వల్లను, అభ్యుద్భృతాది పదములయొక్కయు గ్రామ్యాది పదములయొక్కయు
రెండింటియొక్కయు అవాహనోద్వాపనములవల్లను సన్నివేశ మనోహరత్వము
చేత ఆభ్యాసికమైన నారికేళపాకము మృద్వీకాపాకము మొదలయిన వాక్యపరి
పాకము కలుగును. దానిని ప్రౌఢి యని యందురు. అట్లే యీ వాక్యము నారికేళ
పాకమున నున్న దనబడును. ఇట్లే సహకార మృద్వీకా పాకములందు నుదాహరింప
దగును.

వ్యాఖ్య : పరిపక్వతయే పరిపాకము. శబ్దరచనా పరిపక్వతనే ప్రౌఢి యని
యందురు. ‘యత్పదాని త్యజన్తేష పరివృత్తి సహిష్టుతామ్, తం శబ్ద నాయ
నిష్ఠాతాః శబ్దపాకం ప్రవక్షతే’ అని ఆలంకారికోక్తి. పరివృత్తి సిహిష్టుతను
త్యజించిన పదములను గలిగియుండిన రచన శబ్దపాకమని శబ్దన్యాయ నిష్ఠాతులు

చెప్పుదురు. ఇది యర్థము. ఒక వాక్యమునం దుపయుక్తమైన యే పదమును గాని తొలగించి పర్యాయపదమును నిలుపుటకు వీలు కాకుండ నుండుటయే పరివృత్త్య సహిష్ణుత. ప్రతిపదమును సార్థకముగ సక్రమముగ నుపయోగించినపుడే యిట్లు పరివృత్తికి వీలు కాకుండ నుండెను. ఇది అభ్యాసవశమున చేకూరెడి విద్య. 'పానః పున్యేన ప్రవృత్తి రభ్యాసః'. మాటిమాటికి ప్రవర్తించుటయే అభ్యాసము. కవిత్వరచన యం దఖిలాప కలిగిన వ్యక్తి తద్వేత్తల కడ తగిన యుపదేశము నొంది, దాని కనుగుణముగా రచన నలవాటు చేసికొనును. ఇట్లు చేయుటచేత రచనాపాకము సిద్ధించును. కేవలము పరివృత్తికి వీలు కాకపోవుటచేతనే పాకము సిద్ధించినట్లు కాదు. రచనయందు చారుత్వముకూడ సిద్ధింపవలయును. అప్పుడే దానిని పాకము అని యందురు.

భోజదేవుని యభిప్రాయమున నారితేకపాకము, సహకారపాకము మృద్వీకా పాకము — అని పాకములు మూడు విధములు. బయట కఠినతరముగా నుండి అంతరంగము అన్వదనీయమై యుండునది నారితేకపాకము. బయట మృదువై యుండి అంతరంగము కఠినమైయుండినది సహకారపాకము. సహకార మనగా మామిడి పండు. బయటను లోపలను నత్వమృదువై అన్వదనీయవై యుండునది మృద్వీకా పాకము. మృద్వీక మనగా ద్రాక్షపండు.

కవి పై పాకములకు అనుకూలముగా ప్రకృతిస్థమున వర్ణములను గాని, కోమలవర్ణములను గాని, కఠోరవర్ణములను గాని ప్రయోగించును. అట్లే గ్రామ్య పదములను గాని, నాగరపదములను గాని, ఉపనాగరపదములను గాని ఆశ్రయించును. ఇదంతయు అభ్యాసవశముననే జరుగుటచేత స్వాభావికమై మనోహరమై యుండును.

ప్రకృతాహరణమునందు నారితేకపాకము కలదు. వెలుపల గట్టిగా నుండి లోపల మృత్తగా ముడుట దీని లక్షణము. అభ్యుద్భృతా, క్షిప్రక్రమర, లక్ష్మీః అత్రైక జన్మని, జన్మత్రయే, తదకరోత్పురుషః— అను పదములందలి సంయుక్తవర్ణములు. 'తం రిపూరః, పం పురాణః' అనుచోటి పన్నికర్ష కఠినతరవర్ణములకు ఆలంబ మైనది. 'పనుమతి, కబలితా' మున్నగునవి మృదువర్ణములు. అయినను కఠిన వర్ణముల ప్రాచుర్యమునుబట్టి యిది నారితేకపాక మగుచున్నది. ఇట్లు ఒక పాకము ప్రాధమ్యముగా నంతరింపబడుటవల్లనే ప్రకృతశ్లోకము ప్రాధికిలక్ష్యమైనది.

ఇట్లే సహకారపాత్రము వాక్రయించుకొనియు వ్రాజుపాత్రము వాక్రయించుకొనియు ప్రాధి యుండును. ఇది శబ్దగుణము.

ఆ భ్యం త ర గు ణ ము లు

ఉక్తాః శబ్దగుణా వాక్యే చతుర్వింశతి రిత్యమీ
78. అథైతానేవ వాక్యార్థగుణత్వేన ప్రచక్షుహే.

అర్థము : వాక్యమునందు శబ్దగుణములు ఇరువది నాలుగు ఇంతవరకు చెప్పబడినవి. ఇప్పుడు వానినే (శ్లేషము, ప్రసాదము, సమత మున్నగు నిరువది నాలుగింటిని) వాక్యార్థగుణములుగా చెప్పుదుము.

[శ్లే ష ము]

శేషాం శ్లేష ఇతి ప్రోక్తః సంవిధానే సుసూత్రతా.

యథా -

‘స్వప్యైకాసనసంస్థితే ప్రియతమే పశ్చా దుపేత్యాదరా

దేకస్యా నయనే నిమిల్య విహితక్రీడానుబంధచ్ఛలః

ఈషద్వక్రతికంధః సపులకః ప్రేమోల్లసన్నాసనా

మంతర్వాస లసత్కపోలఘలకాం ధూర్తోఽవరాం చుంబతి. 99

అత్రైకాసనసంస్థితయోః ప్రియతమయో ర్విలాసినా ప్యేకా నయనమిలనకేలికర్మణా వంచితా అన్య తు వదనచుంబనేన రంజితేతి సేయం సంవిధానేన సుసూత్ర శ్లేషో నామ వాక్యార్థగుణః.

అర్థము : సంవిధానమునందలి సుసూత్రతను శ్లేష మని యందురు. ఇది లక్షణము. నాయితోపాటుగా తన ప్రియతమ ఏకాసనమునం దుండగా చూచి, దూర్తుడు వెనుకగావచ్చి ఎంతోయాదరముతోకేళిచ్ఛలముతో ఒకామె(నాయిత యొక్క) రెండు కనులను మూసి, కొంచెము వంచిన మెడగలవదై పులకరింపుగలవదై

ప్రేమోల్లాసమానసయో మెరయుచున్న కపోలపులకములు గలదియు వగు రెండవ యామె (ప్రియతమ)ను చుంచించుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ఒకే యాననమునందున్న యిరువురు ప్రియతమలలో విలాసవంతుని చేత దాగుడుమూతలాట నెపముతో ఒకతె పంచినవది నది; మరియొకతె వదనచుంబ నముచేత రంజింపబడినది. అదియే సంవిధానమున సుసూత్రత, శ్లేష మను వ్యాఖ్యార్థగుణము.

వ్యాఖ్య : అర్థగుణములు ఇరువది నాలుగింటిలోను మొదటిది శ్లేషము. పేరు శబ్దగుణమైన శ్లేషముతో సమానమే యైనను లక్షణమునందు భేద మున్నదన్న సంగతిని గమనించుట యవసరము.

సంవిధాన మనగా కార్యనిర్వాహణవిధాన మని భావము; సుసూత్రత యనగా సుకరమైన యుపాయ మని యర్థము. కార్యనిర్వాహణ విధానమునందు సుకరమైన యుపాయము వర్జిత మైనయెడల అదియే శ్లేషము.

ప్రకృతోదాహరణమున ధూర్తనాయకు డొకడు సహనస్థితిలైన యిరువురు నాయికలలో ఒకతెను విసోదించజేయుట కన్నట్లు కనులు మూపెను. అనంతర వ్యవహార మామెకు తెలియకుండుటకే నేత్రమీలనము జరిగినది. నిజమున కామె మోసగింపబడినది. రెండవయామె అతనికి ప్రియతమ. ఆమె కీ మోస మవగత మైనది. అందుచేతనే ప్రేమోల్లాసన్మానన యైనది; లోలోపలనే నవ్వు నాపుకొనుట చేత కపోలములలోనికి మెరపును తెచ్చుకొన్నది. ఆమెను కొంచెముగా మెదవంబి ముద్దు పెట్టుకొనెను. తాను పూర్తిగా కదలినను, వంగినను వంచన బయట పడి పోవును. అట్లు కాకుండుటకే యీషద్వక్రీతకంఠరు డగుట. ప్రియతమతో తాను రంజనము నొందుటకు సుకరమైన యుపాయము నవలంబింనుట యున్నది. కావుననే ప్రకృతకోకము వాక్యార్థగుణమైన శ్లేషమున కుదాహరణమైనది.

ఈ శ్లోకము అమరుకమునుండి గ్రహింపబడినది.

[ప్ర సా ద ము]

79. యత్తు ప్రాకట్య మర్థస్య ప్రసాదః సోఽభిధీయతే.

మఠా

‘అయ ముదయతి ముద్రాభంజనః పద్మినీనా
ముదయగిరి వనాలీ బాల మందారి పుష్పమ్
విరహవిధుర కోకద్వంద్వ బంధు ర్విభిన్నన్
కుపిత కపికపోల క్రోడతామ్ర స్తమాంసి’

100

అత్ర పద్మినీవికాసకరణే ఉదయశైలావతరణే కోకకోకహారణే
తమోవిదారణే చానుక్తోఽపి సూర్యలక్షణోఽర్థః ప్రకట ముప
లక్ష్యతే.

అర్థము : అర్థముయొక్క స్పష్టప్రకటత్వమునే ప్రసాద మని యందురు.
ఇది లక్షణము. పద్మినులకు ముద్రాభంజనుడును, ఉదయగిరివనములకు బాల
మందారపుష్పమును, విరహముచేత విడిపోయిన చక్రవాకదంపతులకు బంధువును,
కోపించిన కపికపోలమువోలె ఎఱ్ఱనివాడు నైన యాతడు చీకట్లను భేదించుచు ఉద
యించుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పద్మినులకు వికాసము కలిగించుటయందు, ఉదయశైలముపైకి
దిగుటయందు, చక్రవాకముల కోకమును తొలగించుటయందు, చీకట్లను చీల్చుట
యందు — చెప్పబడక పోయినను — సూర్యలక్షణమైన యర్థమే స్పష్టముగా బయట
పడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : చెప్పబడిన విషయమునుబట్టి చెప్పబడని వివక్షితార్థము స్పష్ట
ముగా స్ఫురించినయెడల, దానిని ప్రసాద మన్న వాక్యార్థగుణముగా పరిగణింతురు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు సూర్యబద్ధముకాని, తత్సూర్యాయశబ్దముకాని
ప్రయుక్తము కాలేదు. అయినప్పటికిని ‘అయ ముదయతి’ అనుదానికి ‘సూర్య ఉద
యతి’ అనియే భావము. పద్మినీముద్రాభంజనత్వము పద్మినీవికాసనమునే ప్రక
టించును. ఉదయగిరి వనాలీ బాలమందారపుష్పత్వము ఉదయవర్వతావతరణమునే
ప్రకటించును. విరహవిధురకోకద్వంద్వబంధుత్వము కోకకోకహారణమునే ప్రక
టించును. కుపితకపికపోల క్రోడతామ్రత్వము ఉదయతూర్య కషాయవర్ణమునే ప్రక
టించును. ఉక్తసామగ్రిచేత అనుక్తసామగ్రిపైతము ప్రకటిత మగుచుండుటవల్లనే
ప్రకృత శ్లోకము ప్రసాదమున కుదాహరణ మైనది.

[స మ త]

అవైషమ్యం క్రమవతాం సమత్వ మితి కీర్తితమ్

యథా—

'అగ్రే ప్రీనఖపాటలం కురవకం శ్యామం ద్వయోర్భాగయో

ర్భాలాశోక ముపోధరాగనుభగం భేదోన్ముఖం తిష్ఠతి

ఈషద్భద్ధరజాకాగ్రకపిశా చూతే నవా మంజరీ

ముగ్ధత్వస్యచ యావనస్యచ సఖే మధ్యేమధుశ్రీఃస్థితా' 101

అత్ర మధుశ్రీయో మౌగ్య త్యాగ యావనారంభకృతానాం
విశేషణానా మవైషమ్యాత్ సమతా.

అర్థము : క్రమవంతులైన షానికి వైషమ్యము కలుగకుండునట్లు చెప్పబడిన సమత్వము. ఇది లక్షణము. కురవకము ప్రీనఖమునకు ఎఱ్ఱనైన మొన కలిగియుండు వైపులను శ్యామలముగా నున్నది. బాలాశోకము రాగమును పొందినదై సుభగమై వికసించుటకు సిద్ధముగా నున్నది. మామిడిచెట్టుమీది క్రొత్త పూగుల్లి ఈషద్భద్ధమున. పరాగకణములచేత అంచున కవికవర్ణమును దాల్చియున్నది. ప్రఖ్యాత పసంతశ్రీ బాల్యయావనముల నడుమ నున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుడు పసంతశ్రీయొక్క ముగ్ధత్వత్వాగము యావనప్రారంభము అను ర్థాలను తెల్పు విశేషణములకు విషమత్వము లేకుండ చెప్పబడిన సమత్వము.

వ్యాఖ్య : సమత్వము కానిది విషమత్వము. విషమత్వము లేకుండ చెప్పబడిన సమత్వముతో చెప్పబడి యనియే కావము. తొలిత గ్రహించిన క్రమమునకు తిన్నము కాకుండునట్లు నిర్వహణ సాగుటయే సమతాగణ లక్షణము.

పసంతశ్రీ ధృవితమైనది. అది ముగ్ధావస్థను దాటుచు యావనావస్థలో అడుగు పెట్టిపోవుచున్నది. ఇట్లేయెడల ఉభయసామాన్యలక్షణములు చిత్రితములు కావలయును. పసంతశ్రీ తనకు జ్ఞానైష్యక్తము కాదు; పసంతకాలమునందలి పుష్పల నాశ్రయించుకొని వ్యక్తమగును. కావున బాల్యయావనపురుషత్వమున

వసంతశ్రీని వర్ణించుట యనగా తత్కాలమునందలి సుమములయొక్క బాల్య యౌవన మధ్యస్థమయిన స్థితిని చెప్పుట యనియే యర్థము. పుష్పజాతికి ముకుళస్థితి బాల్యము; వికాసస్థితి యౌవనము. ఈ రెండింటికి మధ్యస్థమైన దళ వికసనోన్ముఖత్వము. కురవకము, అశోకము, చూతమంజరి - వసంతమున వికాసము నొందునవి. వీని వికసనోన్ముఖత్వమునే ప్రకృతశ్లోకము వర్ణించుచున్నది. అందువల్లనే బాల్య యౌవనమధ్యస్థ యైన వసంతశ్రీకి అమరూపముగా కురవకాదులు కూడ వర్ణితములై సమత్వసమర్థకము వైనవి. కావుననే ప్రకృతోదాహరణము సమతాగుణసంపన్న మైనది.

ఈ శ్లోకము కాళిదాసుని విక్రమోర్వశీయము నందలిది.

[మా ధు ర్య ము]

80. మాధుర్య ము క్త మాచార్యైః క్రోధాదా వప్యతీవ్రతా.

యథా -

‘భూభేదే సహసోద్గతేఽపి వదనం నీతం పరాం సమ్రతా
మిషన్నాం ప్రతిభేదకార హాసితం నోక్తం వచో నిష్ఠురమ్
అంతర్బాష్పజడీకృతం ప్రభుతయా చక్షు ర్ని విస్ఫారితం
కోపశ్చప్రకటికృతో దయితయా ముక్తశ్చనో ప్రశ్రయః’ 102
అత్ర వాసవదత్తా లక్షణస్వార్థస్య కోపేపియోఽయం వినయా
వలంబనేన కోపచిహ్ననిహ్నవ స్తస్మాధుర్యమ్.

అర్థము : క్రోధాది తీవ్రభావము కలిగినప్పుడు వైరము తీవ్రతను ప్రదర్శింపకుండుటయే మాధుర్యము. ఇది లక్షణము. ఆకస్మికముగా బొమలు ముడి పడెనప్పటికిని ముఖము మిక్కిలి వినయమును తెచ్చుకొన్నది; నాపల్లి మర్మచేదక మైన నవ్వు కొంచెముగా నవ్వినను నిష్ఠురమైన వాక్కును పలుకలేదు. లోలోపల కన్నీటితో జడికృతమైన లోచనము అధికారముచేత విస్ఫారితము కాలేదు. ప్రియు రాలిచేత కోపము ప్రకటికృత మయినది; అయినను వినయము విడువబడలేదు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట వానపదత్తాలక్షణ మైన అర్థమునకు, కోపమునందును విషయము నవలంబించుటచేత, కోపచిహ్నవిహ్నవము జరిగినది. ఇదియే మాధుర్యము.

వ్యాఖ్య : శృంగారఘట్టమునందు గోత్రస్థలనాదికారణముచేత నాయకుని యెడల నాయక కోపము నొందవచ్చును. వెనువెంటనే కొందరు నాయకలు బాహుళ్యముగా కోపమునే ప్రదర్శింతురు. కొందరు నాయకలు కోపమును కనిపింపనియక, విషయమునే ప్రదర్శింతురు. ఇట్టియెడల దాచుకొనబడినకోపము, ప్రదర్శింపబడుచున్న విషయము - ఈ రెండు భావముల మిశ్రణము మాధుర్యముగా నుండును. కావుననే, యీ గుణమును మాధుర్యము అని యందురు.

వక్రతపద్యమునందు నాయక భూషేదమును, భేదకారిహాసేతమును, అంతర్వాప్యజడీకృతమైన లోపనమును గోపనము గావించుకొన్నది. ఇవన్నియు కోపచిహ్నములే. వీనిని విహ్నవించి నమ్రతను తెచ్చుకొనుట, కఠినోక్తిని పలుక కుండుట, కనులు పెద్దవి చేయకుండుట అను లక్షణములను ప్రదర్శించినది. ఇవన్నియు విషయచిహ్నములే. ఇట్లు రెండు రకములయిన భావములును మిశ్రణము చెందుటచేతనే యిది మాధుర్యమున కుదాహరణ మైనది.

ఈ శ్లోకము శ్రీహర్షుని రత్నావళి యందలిది.

[సౌ కు మా ర్య ము]

అవిష్టుత్యం యత్రాహుః సౌకుమార్యం తదుచ్యతే.

యథా -

‘సద్యః పురీపరిసరేఽపి శిరీషమృద్ధీ

సీతా జవా త్త్రిచతురాణి పదాని గత్వా

గస్తవ్యమస్తీ కియ దిత్యసకృద్భు వాణా

రామాశ్రుణః కృతవతీ ప్రథమావతారమ్’

108

అత్ర సీతాయాః పురీపరిసరేఽపి కియదస్తీ గస్తవ్యమితి వచనం శ్రోత్వా తో రామస్య శిరీషమృదు తదంగావలోకనే నాశ్రుణోఽవతారః పోకుమార్య మాహ.

జర్దము : అనిష్ఠరత్వమునే సౌకుమార్య మని యందురు. ఇది లక్షణము. శరీషపుష్పము యొక్క మృదుత్వమువంటి మృదుత్వము గల సీత వేగముగా మూడు నాలుగడుగులు నడచి పట్టణపరిసరమునందే, అప్పుడే, వెళ్లవలసిన దూర మింకెంత యున్నదని మాటిమాటి కడుగుచున్నదై రామాశ్రు ప్రథమవతారము చేసిన దైనది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట నగరపరిసరమునందే గంతవ్యయంక యున్నదన్న సీతావచనము విన్న రామునకు శరీషమృదువులైన ఆమె యవయవములను గాంచుటచేత కన్నీళ్లు పొడమినవి. అదియే సౌకుమార్యము.

వ్యాఖ్య : నిష్ఠరత్వము లేకుండ నుండుటయే సౌకుమార్యము. మనసును కరగించు సన్నివేశమునందు మనసు కరగుటయే సౌకుమార్యము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు సీతాసౌకుమార్యమును, తద్దర్శనమున రాముని చిత్తద్రుతియావ మయిన అశ్రుదయమును వర్ణితము లైనవి. అడవుల కనిపట్టు పట్టి వెంటవచ్చినది సీత. ఇంకను నగరమును పూర్తిగా వీడుటయే జరుగలేదు. అప్పుడే ఆమె బడలిపోయినది. మూడు నాలుగడుగుల కొకసారి “యింకెంత దూర మున్నది?” అని అడుగుచున్నది. ఈ సన్నివేశముచేత రాముని సుకుమారహృదయము ద్రవించినది; కన్నులలో అశ్రువులు పొటమరించినవి. ఇది రాముని హృదయసౌకుమార్యమును వెల్లడించుచున్నది. కావుననే, యీ శ్లోకము సౌకుమార్యమున కుదాహరణ మైనది.

ఈ శ్లోకము రాజశేఖరుని బాలరామాయణమునుండి గ్రహింపబడినది.

[ఆ ర్థ వ్య క్తి]

81. అర్థవ్యక్తిః స్వరూపస్య సాక్షాత్కథన ముచ్యతే.

యథా -

‘పృష్టేషు శంఖశకల చ్ఛవిషు చ్ఛదానాం

రేఖాభి రింకిత మలక్తక లోహితాభిః

గోరోచనాహరిత బ్రభుబహిఃపలాశ’

మామోదతే కుముద మంభసే పల్వలస్య.

అత్ర కుముదస్వరూపస్య సాక్షాదిన ప్రతీయమానశ్చేన యత్
స్వరూపాభిధాన మసా వర్ధవ్యక్తిః.

అర్థము : స్వరూపముయొక్క సాక్షాత్కృతనము అర్థవ్యక్తి యనబడును.
ఇది లక్షణము. రేకులయొక్క వృష్టభాగములందు శంఖశకలచ్చవులు గలిగి,
రిక్తుకవలె ఎఱ్ఱవైన రేఖలతో అంకితమై, గోరోచన వర్ణమును, ఆకుపచ్చరంగును,
జ్ఞాదీధ్వరంగును కల రక్షకపత్రములు కలిగిన కలువ కుంబనీటియందు వాసనల
సేచుచున్నది.

ఇప్పుట కుముదస్వరూపము ప్రత్యక్షముగా నున్నట్లు ప్రతీయమాన మగుట
చేత స్వరూపాభిధానము జరుగుచున్నది. ఇదియే అర్థవ్యక్తి.

వ్యాఖ్య : స్వరూప మని యనగా స్వీయమైన రూప మని యర్థము.
జమీరంధరభూ కనిపించు రూపకము గాక కవి ప్రతిభైకగమ్యమై చమత్కారమైన
రూపమే యిప్పుట ఉద్దిష్టము. కవి తన ప్రతిభచేత సాక్షాత్కరించుకొనిన వస్తు
స్వరూపమును దాతకునికి ప్రత్యక్షీకరింప జేయగలిగినపుడు అర్థవ్యక్తి యన్న గుణ
భవనము.

ప్రకృతోద్దాహరణమునందు వికసింపనున్న కలువయొక్క స్వరూపము
స్పష్టితమైనది. అర్థవికసిత పత్రములు ఎఱ్ఱనిరేఖలను గలిగి యున్నవి. వాని నందు
లలోనుండి శంఖశకలములవలె తెల్లనికాంతి గల రేకులు గానవచ్చుచున్నవి. విచ్చ
కాశాకాశియక్షకపత్రములు గోరోచనాదివర్ణములలో నున్నవి. భిన్నవర్ణత్వమునకు
వర్ధకపాదులు కారణము కావచ్చును. ఈ స్థితిలోపైతము, అనగా అర్థవికసితస్థితిలో
పైతము కుముదము వాసనలు చిమ్ముచున్నది. ఇట్లు పూర్తిరూపమును ప్రత్యక్షము
గావించినట్లు వర్ణింపుటచేతనే, యిది అర్థవ్యక్తికి ఉదాహరణమైనది.

ఈ లక్ష్యము వాచునువి కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తినుండి గ్రహింపబడినది.

[కాంతి]

కాన్తి రీప్త రసత్వం స్యాత్

యథా -

‘మా గర్వ ముస్వహ కపోలశలే చకాన్తి
కాంత స్వహస్త లిఖితా మమ మంజరితి
అన్యాపి కిం న సఖ భాజన మీదృశానాం
వైరీ న చేచ్ఛవతి వేపథు రస్తరాయః.’

102

అత్ర నాయికాయాః సపత్న్యమిర్వాణుబంధేన ప్రతిపాదిత
స్య ప్రియతమానురాగలక్షణస్య శృంగారస్య దీప్తరసత్వం కాన్తిః.

అర్థము : దీప్తరసత్వము కాంతి యగును. ఇది లక్షణము. సఖి: నా
కపోలతలమునందే కాంతుడు స్వయముగా రచించిన మంజరి ప్రకాశించు చున్నదని
గర్వమొందినది. కంపము అంతరాయమై శత్రువుకాక యున్నయెడల ఇతర స్త్రీ
మాత్రము ఇటువంటి వానికి పాత్రము కాకుండునా? ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ సవతి యందలి యీర్ష్యచేత నాయికచేత ప్రతిపాదించబడిన ప్రియత
మానురాగ లక్షణమైన శృంగారముయొక్క దీప్తరసత్వమే కాంతి.

వ్యాఖ్య : ‘విభావానుభావ సంచారి సంయోగాద్రస విష్పత్తిః’ అని భరతుని
రస సూత్రము. విభావానుభావ సంచారి భావముల సంయోగముచేత రసము
నిష్పన్నమగును. తత్తద్భావముల సంయోగముచేత వాసనా రూపమైన స్థాయి రస
త్వము నొందును. రసము దీప్తమగుటయే, పరమోత్కర్షణ పొందుటమే దీప్త
రసత్వము.

ఒక స్త్రీ తన ప్రియుడు తన కపోలమునందు చేసిన మంజరి రచనముచేత
గర్వించి యున్నది. ఆ భాగ్యము తన నవతులలో నెవ్వరికిని దక్కక, తనకు
మాత్రమే దక్కుట ఆ గర్వమునకు కారణము. ఆ సవతి ఆ గర్వమును నిర్భావ
నీయ లేదు. తీరికగా కూర్చుండి నీకు మకరికాపత్రరచన చేసినను నా యకుడు
శృంగారభావావన్నుడు కాలేదు. ఇతర స్త్రీలకును ఆతడు మకరికాపత్రరచన చేయుటకు
సిద్ధపడును. కాని సాత్త్వికభావమైన వేపథు వుదయించుటచేత, ఆ రచనను చేయలేక
పోవును. కావున భర్తమనస్సునందు సాత్త్వికభావము నుదయింపజేయగలవారు గర్వ
పడవలయును గాని నీవు గర్వపడరాదు - అని ప్రకృతశ్లోక శాత్పర్యము.

ఇచ్చట శృంగారమునకు సాత్త్విక భావ వర్జనముచేత దీప్తి కలుగుటచేత దీప్తరసత్వమున్నది. ఇదియే కాంతి. కావుననే యీ శ్లోకము కాంతియన్న వాక్యార్థ గుణమున కుదాహరణ మైనది.

(10) ఈ లక్ష్యము ధనికుని దశరూపకావలోకము నందున్నది.

[ఉ దా ర త]

భూత్యుత్కర్ష ఉదారతా.

యథా —

‘ప్రాణానా మనిలేన వృత్తి రుచితా సత్కల్ప వృక్షే వనే
తోయే కాంచనపద్మరేణుకపిశే పుష్పాభిషేక క్రియా
భ్యాసం రత్నశిలాగృహేషు విబుధస్త్రీ సన్నిధౌ సంయమో
యద్వాంఛ స్థితపోభిరన్యమునయ స్తస్మిన్ స్తపస్యంత్యమి’ 106

అత్ర మూరీచాశ్రమస్య సత్కల్పవృక్షాదిపదైర్వైభవోత్కర్షస్య ప్రతిపాదన ముదారతా.

ఆర్థము : వైభవము యొక్క ఉత్కర్షయే ఉదారత. ఇది లక్షణము. సత్కల్ప వృక్షములు గల వనమునందు ఉచితమైన ప్రాణానిలసంచారము; బంగారు పద్మముల పుష్పాదిచేత కపిశమైన జలమునందు పుష్పాభిషేక కార్యము; రత్నశిలా గృహములందు ద్యావము; దేవతాస్త్రీల సన్నిధానమునందు సంయమము — తపముల చేత ఇతరములు వేసిని వాంఛింతురే, వానియందు (ఆ సర్వకామితములను కలిగి యుండి) వీరు తపస్సు చేయుచున్నారు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట సత్కల్ప వృక్షాది పదములచేత మూరీచాశ్రమముయొక్క వైభవోత్కర్షను ప్రతిపాదనము చేయుటయే ఉదారత.

(11) ప్యాఖ్య : భూతి యవగా వైభవమని యర్థము; ఉత్కర్షయనగా జాన్మత్యమని యర్థము; తోకాతికమైన సంపదాన్నత్యమును పఠించుటయే ఉదారత.

ప్రకృతోదాహరణమునందు మారీచాశ్రమము వర్ణితము. అందలియునులు కల్పవృక్షవనమునందు తపస్సు చేయుదురు. కల్పవృక్షములు దేవజాతివి. వానిని పొంద వలయునన్న బహుకాల తపఃపూజ్యము మాత్రమే సాధనము. బంగారుపద్మములున్న సరస్సులలో వారు స్నానములు చేయుదురు. అట్టి సరస్సులు భోగ భూమియైన దేవలోకమునందు మాత్రమే యుండును. రత్నశీలాగృహములలో ధ్యానము చేయుట యన్నది కూడ వైభవ మహత్త్వమునే చాటుచున్నది. దేవతా స్త్రీలు తమ సన్నిధియందే యున్నారట! వారు సన్నిధి యందుండగానే శవస్యము నయమముతో తపస్సులు చేయుచున్నారట! తపస్సువలన సాధించు కొనదగిన భోగములును, కామితములును సన్నిధానములోనే యున్నవనుట సంపదాన్నత్యమునకు సర్వావధి. కావుననే, యది ఉదారతా గుణమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణ శ్లోకము కాశిదాసుని అభిజ్ఞాన శాకుంతలము నందలిది.

[ఉ దా త్త త]

82. ఆశయస్య య ఉత్కర్ష స్తదుదాత్తత్వ మివ్యతే.

యథా -

‘పాత్రే పురోవర్తిని విశ్వనాథ

క్షోదీయసి క్షౌవలయేఽపి దేయే

ప్రీడాస్మితం తస్య తదా తదాసీ

చ్చమత్కృతో యేన స ఏవ దేవః’

107

అత్ర సకల క్షౌవలయ ప్రదానేఽపి జాతప్రీడతయా జితే రాశయోత్కర్ష ప్రతిపాదనా ద్దుదాత్తత్వమ్.

అర్థము : ఆశయముయొక్క ఉత్కర్ష ఉదాత్తత్వ మనబడును. ఇదిరక్షణము పాత్రుడై విశ్వనాథుడైన విష్ణువు ముందు నిర్వగా, అల్పార్పమైన భూమండలము దేయము కాగా అతనికి సిగ్గుచేత చిరునవ్వు కలిగెను. దానిచేత చమత్కృతుడైన యాతడే దేవుడు. ఇది ఉదాహరణము.

జ్ఞాపకమునకు భూమండలమును దానము చేయుచున్నప్పటికిని సిగ్గునొందుట చేత బలియొక్క ఆశయోక్తియే ప్రతిపాదించబడినది. కావుననే, యిది ఉదాత్తత్వము.

యీ యోక్తి యొక్క ఉద్దేశమైనది అశయమునకు వర్ణించుటయే ఉదాత్తత్వము. బలి ప్రకృతికి కింకర బాహుళ్య విశ్వనాథుడు యాచనమునకు వచ్చెను. బలి నర్వభూమండలమునకు అతనిని పిలిచి నను. అయినప్పటికిని తాను తక్కువ చేయుచున్నట్లుగానే దేశయోగ్యులకు తరిఖోనెన్నుకొందువలననే తాను చేయు దానమువల్ల తనకే సిగ్గుపడగలను.

విశ్వనాథుడనేగా వచురశభవనములకును ప్రభువని యర్థము. అట్టివాడు యాచనమునకు వచ్చి అతని అర్హతకు తగునట్లే, మించునట్లే దానము చేయవలయును. ఇది బలి ప్రకృతియొక్క ఆశయము. కాని తాను అల్పాల్యమైన భూమండలమును మాత్రమే దానము చేయుచున్నట్లు. ఆశయ మున్నతమైయుండి, అవరణమందు అనవాయ దగుటచేత బలి సిగ్గుచేత చిరునవ్వు నవ్వెను. ఈనవ్వు అతని ఉదారాశయమునకు ప్రతీకము. కావుననే యీ శ్లోకము ఉదాత్తత్వమున కుదాహరణమైనది.

[ఓ జ స్సు]

ఓజః స్వాధ్యవసాయస్య విశేషోఽర్థేషు యో భవేత్.

యథా -

‘తాన్యేవ యది భూతాని తాపవ యది శక్తయః

తతః పరశురామస్య న వ్రతీశుః శరాభవమ్’.

108

అత పరశురామో విజయత ఏ వేతస్మిన్నర్థే స్వాధ్యవసాయ ప్రతిపాదనః పర్యాజా.

అర్థము : స్వీయవిశ్చయముయొక్క అర్థవిశేషమునకు ఓజమని పేరు. ఇది అశయము. అవిదేశ భూతము అన్నయొడల, అవియే శక్తు అన్నయొడల ఇంక పరశురామస్య పరాత్పరమునకు లాభింపలేదు. ఇది ఉదాహరణము.

దేవతాభివ్రతములను దేవతాభివ్రతము అన్న యీ విషయమున విశ్చయము ప్రతిపాదించబడినది. ఈ విశ్చయ ప్రతిపాదనమే ఓజము.

వ్యాఖ్య. అధ్యవసాయ మనగా నిశ్చయమని యర్థము. స్వాధ్యవసాయ మనగా వక్తయొక్క నిశ్చయమని యర్థము. వక్త యొక్క నిశ్చయమును కలిగించు కొనుటకు అనేకకారణము లుండవచ్చును. అందలి విశిష్టమయిన కారణమునకు ఓజము అనిపేరు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'పరశురాము డజేయుడు' అన్నది వక్త చేసికొన్న నిశ్చయము. అట్లు నిశ్చయించుటకు హేతువు తాతని కున్న అష్టశస్త్రాదులును, మంత్రతంత్రాదులును. అవన్నియు నాతనిని విరువకుండ నొన్నంతకాలము శరశు రాముడు పరాభవమును పొందడు. వేయిచేతులుగల కార్తవీర్యార్జునుడును అతని పరశ్వాయోధమునకు బలియయ్యెను. పరశువు విశిష్టసాధనము. దానివల్లనే పరశు రాముడు అన్న పౌరుషనామము అతనికి లభించినది. కావున, అది యున్నంతకాలము పరశురామునకు అపజయము లేదన్నది వక్త నిశ్చయము. ఇట్లు వక్త తన నిశ్చయ మును ప్రతిపాదించుటచేతనే ప్రకృత శ్లోకము ఓజోగుణమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణ శ్లోకము భవభూతి మహావీరచరితముననుండి గ్రహింపబడినది.

[బౌద్ధి త్య ము]

88. రూఢాహంకార మార్జిత్యమ్.

యథా -

'ఉమా వధూర్భవాన్ దాతా యాచితారి ఇమే వయమ్
వరః శంభు రలం హ్యేష త్వత్కులోద్భూతయే విధిః' 109

అత్రేతేషా వయ మిత్యాత్మాన్విత క్షవతశ్చర్యాది సముత్థ ప్రాధా హంకారప్రతిపాదనా దార్జిత్యమ్.

అర్థము : రూఢమైన అహంకారమే బౌద్ధిత్వ మనబడును. ఇది లక్షణము. ఉమ వధువు; నీవు దాతవు; అడుగుచున్నవారెవరో ఈ మేము; వరుడు శంభుడు; నీకుల వైభవమునకు ఈ కార్యము చాలును. ఇది ఉదాహరణము

ఇచ్చట 'ఈ మేము' అనేది ఆత్మాన్వితవ్రతచర్యలచేత పెరిగిన ప్రాధా హంకార ప్రతిపాదనమువల్ల, ఇది బౌద్ధిత్వ మగును.

వ్యాఖ్య : అభిమానమునకే అహంకారమని పేరు. ఇది వాసనారూపమున నుండి తాత్కాలిక నిమిత్తములచేత సూక్ష్మవస్థనుండి ద్వితీయావస్థయైన ఆచిర్యావ ద్భక్తి వచ్చును. ఈ ప్రకటనస్థయే రూఢాహంకారత్వము. ఇది విగూఢముగా నున్నంతవరకు అభిమానము మాత్రమే. ఇది ప్రకాశము నొందినప్పుడే అహంకార మనిపించుకొనును. ఇట్లు ప్రకటింపబడిన అహంకారమే జౌరిత్యము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు నవ్వరులు హిమవంతునితో సంభాషించుట వర్ణింప బడినది. వాడు ఈశ్వరునికొరకై ఉనును వధువుగా వడుగుటకై వచ్చిరి. ఆ వచ్చిన తాళు ఇతరవిషయములతోపాటుగా తమ విశిష్టతను తెలుపుకొనిరి. 'ఈ మేము అడుగుబున్నాము' అనియును, అహంకార ద్యోతకము. తమ తపశ్చక్రికి, మహాత్మ్య మునకు, అలోకితత్వమునకు, అనర్హత్వమునకు నిరూపకములుగా 'ఈ మేము' అన్న మాటలు ప్రయుక్తములు. ఇట్లు ప్రకటమైన అహంకారమును వర్ణించుటచేతనే, ఇది జౌరిత్యమునకుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణ శ్లోకము కాళిదాసు కుమారసంభవము లోనిది.

[ప్రేయస్సు]

ప్రేయస్వరేష్వభీష్టతా.

యథా -

'రసవదమృతం కః సందేహో మధూన్యసి నాన్యథా
మధుర మధికం చూతస్యాపి ప్రసన్నరసం ఖలమ్
శుశ్రూషి పునర్మధ్యస్థః సన్ రసాంతరవిజ్ఞనో

వదతు యదిహాన్యత్వాదు స్యాత్ప్రియాదశనచ్ఛదాత్.' 110

ఆతామృత ప్రభృతీభ్యః ప్రియాదశనచ్ఛద స్యాభీష్టతా ప్రతిపాదనం ప్రేయః.

అర్థము : అర్థముల్లి యందలి అతీష్టతయే ప్రేయస్సు. ఇది లక్షణము. అమృతము రసవంతము. సందేహ మేమి? తేనెలు పైతము అన్యవిధములు కావు

ప్రసన్నరసమైన మామిడివండు కూడ మిక్కిలి మధురమైనదే. ప్రేయసి యధరము కంటె తియ్యనైన వస్తువు మరేదైన నున్నయెడల రసాంతరవిదుడైన జనుడు మధ్య వర్తియై ఒకసారి చెప్పునుగాక! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అమృతము మొదలయిన వానికంటె ప్రియాధరము యొక్క అభీష్టతను ప్రతిపాదించుట ప్రేయస్సు.

వ్యాఖ్య : ఐహికవస్తువు లందలి ప్రీతినే లోకవ్యవహరమున ప్రేయస్సు అని యందురు. పారలౌకికవస్తువు లందలి ప్రీతిని శ్రేయస్సు అని యందురు. ఇచ్చట కూడ ప్రీత్యాధిక్యమును ప్రతిపాదనము చేయుటయే విషయము. అనేకవస్తువు లందొక వస్తువు నెన్నికచేసి వక్త తన యభీష్టతను వెల్లడించుటచేత ప్రేయోగుణ మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు అమృతము, మధువు, చూతఫలము, ప్రియాధరము - అను మధుర పదార్థములలో వక్త అత్యంత మధురమైనది ప్రియాధరమే యని తన యభీష్టతను అభివ్యక్తము చేయుటచేత, ఇది వాక్యార్థగుణమైన ప్రేయస్సున కుదాహరణ మైనది.

లక్ష్మ్యశ్లోకము వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తి నుండి గ్రహింపబడినది

[ను శ బ్ద త]

అదారుణార్థ పర్యాయో దారుణేషు సుశబ్దతా.

యథా -

‘దేవవ్రతే వాంఛతి దీర్ఘనిదాం

ద్రోణేచ కర్ణేచ యశోఽవశేషే

లక్ష్మీ సహాయస్య తవాద్య వత్స

వాత్సల్యవాన్ ద్రాణి రయం సహాయః’

111

అత్ర ముమూర్షా మరణాదీనాం దారుణార్థానాం దీర్ఘనిదాం వాంఛతి యశోఽవశేష ఇత్యాదిభిః సుశబ్దైః పర్యాయేణ భణనం సుశబ్దతా. సాచ ముఖ్యార్థ న్యతిక్రమస్య వాక్యార్థత్వా న్న శబ్దగుణః.

కర్ణము : దారుణశబ్దముల స్థానమున అదారుణార్థము లయిన పర్యాయ శబ్దములను వాడుట సుశబ్దత. ఇది లక్షణము. దేవప్రతుడైన భీష్ముడు దీర్ఘవిద్రును పొంచిచుచుండగా, ద్రోణుడునుకర్ణుడును యశోవశేషులుకాగా లక్ష్మీనహాయుడవయిన నీకు ఓ వత్సా! నేడు వాత్సల్యవంతుడయిన యీ అశ్వత్థామ సహాయుడై యున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇక్కడ ఘోషార్థ, పురణార్థ మొదలయిన దారుణార్థములకు 'దీర్ఘవిద్రును పొంచిచుచుండగా, యశోవశేషులు' మున్నగు సుశబ్దములను పర్యాయములుగా ప్రయోగించి చెప్పట సుశబ్దత. అది ముఖ్యార్థవ్యతిక్రమమైన వాక్యార్థత్వమువలన శబ్దగుణము కాదు.

వ్యాఖ్య : పురణాదివిషయములు సంతాపకరములు. కావున, సుకుమార శబ్దయుల్లా అట్టి విషయములు విననొల్లరు; తమనొక నన నొల్లరు. కాని ఉన్న విషయమును చెప్పక తప్పని పరిస్థితు లేర్పడినప్పుడు భంగ్యంతరముగా సుకుమార పదములతోనే తమ భావమును స్ఫురింపజేయుటకు ప్రయత్నింతురు. దారుణవిషయ ప్రతిపాదనమున చేపెడి సుకుమారశబ్దప్రయోగమునకే సుశబ్దత యవిపేరు.

దేవప్రతుడు పురణమునకు సిద్ధమై యున్నాడు; ద్రోణకర్ణులు అప్పటికే మరణించిరి. కాని పురణమన్న విషయము పరుషముగా నుండుటచేత, ఆ పారుష్యమును తగ్గించుటకై 'దీర్ఘవిద్ర' యన్న పదమును, 'యశోవశేషులు' అన్న పదమును వాడుట జరిగినది. లోకమునందు పెక్కువిషయములలో నిట్టి మృదులీకరణ ప్రయత్నము వినిపించును. ఇది నాగరక లక్షణములలో నొకటి.

శబ్దమునకు బదులుగా శబ్దమునే వాడుటయని చెప్పుచున్నను నమగ్రవాక్య తోధకత్వమునుబట్టియే యీ యర్థము లేర్పడుచున్నది. కావుననే దీనిని శబ్దగుణముగా కాక వాక్యగుణముగానే గ్రహింపవలసి యున్నది.

[స మ థి]

రీతి వ్యాజానలంబనం యత్తు న సమాధి రితి స్మృతః.

యథా -

‘దర్శాంకురేణ చరణః క్షత ఇశ్యకాండే

తన్వీ స్థితా కతిచిదేవ పదాని గత్వా

ఆసీద్వివృత్తవధనా చ విమోచయన్తే

శాఖాను వల్కుల మసక క్త మసి ప్రమాణామ్’.

112

అత్ర గమనే నతి స్రీయజనావలోకనాభిలాషిణ్యాః శకుంతలా
యా దర్శాంకురచరణక్షతి వల్కులవ్యాసంగాది వ్యాజావలంబనం
సమాధిః.

అర్థము : మిషను ఆధారముగా చేసికొనుటను సమాధి యని యందురు
ఇది లక్షణము. తన్వీ (శకుంతల) కొన్ని యడుగులు మాత్రమే నడచి దర్శాంకు
రముచేత పాదము గాయపడినట్లు అకారణముగానే అగిపోయినది. చిక్కువడక
పోయినను, నారచీర చెట్లకొమ్మలకు చిక్కువడగా వదలించుతున్నట్లు మొగమును
వెనుకకు తిప్పినది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట వెళ్ళుచుండగా ప్రియుని చూడవలయునన్న కోరికగల శకుంతల
దర్శాంకురముచేత గాయపడుట, నారచీర చిక్కువడుట మున్నగు నెవముల నవ
లంబించుటయే సమాధి.

వ్యాఖ్య : వ్యాజము అనగా నెవము అని యర్థము; అనగా మోసమనియే
భావము. వ్యాజము నవలంబనము చేసికొని తనవనిని నమర్చించుకొనుట యిచ్చట
నుండును. కావుననే దీనిని ‘సమాధి’ యనెడి వాక్యార్థగుణముగా పేర్కొందురు.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు శకుంతలకు దుష్కంతునియందు గల అనురాగము
వర్ణితమైనది. పరస్పరాలోకనము, పరస్పరభాషణము మొదలయినవి అనురాగము
నకు ఆదిమసోపానములు. కాని ముగ్ధయగు కన్యకు త్రవ, సాధ్వసము మొదలయిన
చిత్తవృత్తులు సహజస్యములు. సిగ్గునొందెడి ముగ్ధ నాయకుని యెదుట ఘృతద్రేడ్డ;
అట్లని యాతనిని చూడకుండ నుండలేదు. కావుననే వ్యాజము నవలంబించుట అవ
సరమగుచున్నది. శకుంతల అచ్చటనుండి వెళ్ళవలసి యున్నది. వెళ్ళకుండనుండుట
మర్వాద కాదు. వెళ్ళుటకు మనసొప్పుట లేదు. అందువల్లనే కాలికే ముల్లు గ్రుచ్చు
కొన్నట్లు అభినయించి కొంతసేపు అగి రాజును చూచినది. తన చీరకొంగు చేర్చి

కొమ్మలకు చిక్కువడగా తప్పించుకొనుచున్నట్లు అభినయించి కొంతసేపు ఆగినది. ఇవి నెపములే కాని నిజములు కావు. కావుననే, ఈ పద్యము సమాధికి ఉదాహరణ మైనది.

ఉదాహృతపద్యము కాళిదాసుని అభిజ్ఞాన శాకుంతలమునుండి గ్రహింపబడినది.

[సా క్ష్య ము]

సాక్ష్య మిత్యుచ్యతే తత్తు యత్ సూక్ష్మార్థాభిదర్శనమ్.

యథా -

‘అన్యోన్య సంవలిత మాంసల దన్తకాన్తి

సోల్లాసమావి రలసం నలితార్థ తారమ్

లీలాగృహే ప్రతికలం కిలికించితేషు

వ్యావర్తమాన వినయం మిథునం చకాన్తి’

113

అన్యోన్య సంవలిత మాంసల దంతకాంతీత్యాది వాక్యే దంపత్యో రనురాగలక్షణస్యసూక్ష్మార్థస్య దర్శనాత్ సాక్ష్యమ్.

అర్థము : సూక్ష్మార్థమును స్పష్టముగా విరూపించినయెడల సాక్ష్యమగును. ఇది లక్షణము, సరస్వరము నల్లుకొనిన అధికమైన దంతకాంతి కలదియు, ఉల్లాసముతో కూడియున్నదియు, అలసత్వము నొందినదియు, అర్థమూర్ఖములైన కనుపాపలు కలదియు, నరిహరించబడుచున్న వినయము కలదియు నగు మిథునము కిలికించితములచేత విలాసగృహమునందు ప్రతిక్షణమును ప్రకాశించుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చటి ‘అన్యోన్య సంవలిత మాంసలదంతకాంతి’ మున్నగువాక్యముచేత దంపతులయొక్క అనురాగలక్షణమైన సూక్ష్మార్థముయొక్క దర్శనముచేత, ఇది సాక్ష్యము.

వ్యాఖ్య : సూక్ష్మార్థము అవి యనగా సర్వార్థ సార రూపమవి యర్థము. ఏకాగ్రము, శీఘ్ర విరూపణప్రవణము నైన యర్థమే సూక్ష్మార్థము. తదభివర్ణనమున కే సాక్ష్యమవి యేరు.

ఉదాహరణ శ్లోకమునందు దంపతుల యనురాగ ప్రసంగము కలదు. ఇచ్చట దంతకాంతి మొదలయిన వర్ణనముచేత స్మితము, సల్లాపము, అధరాస్వాదనము మొదలగునవి సూచితము లగుచున్నవి. ఇట్లే పోల్లాస మనుటచేత హర్షము బొత్తుక్యము మొదలయినవి వెల్లడి యగుచున్నవి. అలసమని యనుటచేత శ్రమము, అంగదౌర్బల్యము మొదలయినవి తెలియుచున్నవి. వలితార్థతార మనుట చేత పారవశ్యము ప్రకటిత మగుచున్నది. కిలికించితమని యనుటచేత ప్రణయ కలహమును తత్సందర్భజన్యములయిన గర్వ భయ కంప బాష్పాదులును వ్యక్తము లగుచున్నవి. 'క్రోధాక్రూపహర్షభీత్యాదేః సంకరః కిలికించితమ్' అని ద శరూ ప క లక్షణము. క్రోధము, బాష్పము, హర్షము, భయము మొదలయిన వాని మిశ్రణమే కిలికించితము. ఇందు మిథునము ఆలంబన విభావము. లీలాగృహము ఉద్దిపన విభావము. అధరాస్వాదము, అంగక్షమము, స్మితము, కంపము మొదలయినవి అను భావములు. ఉల్లాసము, హర్షము, బొత్తుక్యము, వినయాపనయము మొదలయినవి సందారిభావములు. ఈ విధముగా రత్తిస్థాయికమైన సంభోగశృంగారము సారరూప ముగా వర్ణిత మగుటచేత వాక్యార్థగుణమైన పౌష్ఠ్యము అగుచున్నది.

ఉదాహరణశ్లోకము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి యందలిది.

[గాంభీర్యము]

85. శాస్త్రార్థ సవ్యపేక్షత్వం గాంభీర్య మభిధీయతే.
యథా -

‘మైత్ర్యాది చిత్తపరికర్మవిదో విధాయ

క్లేశగ్రహణ మిహ లబ్ధసబీజయోగాః

భ్యాతించ సత్త్వపురుషావ్యత యాధిగమ్య

వాంఛన్తి తామపి సమాధి భృతో నిరోద్ధమ్.’

115

అత్రమైత్ర్యాదిపదానాం శాస్త్రార్థ సవ్యపేక్షత్వాద్ గాంభీర్యమ్.

అర్థము : శాస్త్రార్థముయొక్క అపేక్షను గలిగియున్నయెడల గాంభీర్య ఘనీ యందురు. ఇది లక్షణము. మైత్ర్యాది చిత్తపరికర్మ విదులై క్లేశగ్రహణ

మును విధించి, నఖిజయోగము నొందినవారై సత్త్వపురుషాన్యత్వముచేత భ్యాతిని పొందిన సమాధిభృతులు దానిని గూడ నిరోధింపగోరుదురు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట మైత్రి మున్నగు పదములకు శాస్త్రార్థముయొక్క ఆవశ్యకత్వము వల్ల, ఇది గాంభీర్యము.

వ్యాఖ్య : ప్రతి శాస్త్రమునందును దానికి మాత్రమే పరిమితము లయిన పారిభాషిక పదములు కొన్ని యుండును. ఆ పదములు ఇతర వ్యవహారమునందు కానవచ్చినను ప్రయోగవిధానము నందును, అర్థబోధకత్వమునందును భేదము కలుగును. కావున, సందర్భమునుబట్టి శాస్త్రార్థము అపేక్షిత మైనచోట అన్యార్థమాను చెప్పుకొనరాదు. అట్లు చెప్పుకొనుటకు యత్నించినను సక్రమమైన అన్వయము సాధ్యము కాదు. ఉదాహరణము గోచరము కాదు. ఇట్టియెడల శాస్త్రమునందు నిరూపిత మైన యర్థమునే చెప్పుకొనవలయును. అట్లు చెప్పుకొనవలసిన యావశ్యకము కలుగు నట్లుగా రచనచేసిన యెడల, అది వాక్యార్థగుణమైన గాంభీర్య మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు సాంఖ్యదర్శనానురూపము లయిన పదములు ప్రయుక్తము లయినవి. లోకవ్యవహారమున మైత్రి యనగా స్నేహమని యర్థము. క్షేమము అనగా కష్టమని యర్థము. యోగము అని యనగా కలిసియుండుట యని కాని, కలిసివచ్చుట యని కాని యర్థము. సత్త్వమునకు బలమని కాని మనసని కాని యర్థము. పురుషుడని యనగా మగవాడని యర్థము. ఈ లోకీకార్థములవల్ల పద్యము సుబోధకము కాదు. సాంఖ్యము ననుసరించి సాధకుల ప్రక్రియ యిందు వర్ణితమయి నది. సాంఖ్యమును బట్టి మైత్రి, కరుణ, ముదిత, ఉపేక్ష యను నాలుగును చిత్త సమ్మార్జనములు. అవిద్య, స్మృతము (గర్వము), రాగము, ద్వేషము, అభినివేశము - అనునైదును క్షేమములు వ్యుత్థానహేతువుల చేత అనాన్కందనీయమైన చిత్తవృత్తి నిరోధము నఖిజయోగము. సత్త్వమనగా ప్రధానమని, పురుషుడనగా చిద్రూపుడని యర్థము. ఇట్టివిధానముగా శాస్త్రసంబంధమైన యర్థము చెప్పుకొను యిచ్చట ఆవశ్యకము. కావుననే, యది గాంభీర్యమను వాక్యార్థగుణమున కుదాహరణమైనది.

[విస్తరము]

విస్తరార్థ చిత్తానుస్థానం.

యథా -

‘సంగ్రామాంగణ మాగతేన భవతా చాపే సమాగోపితే
దేవాకర్ణయ యేన యేన సహసా యద్యత్సమాసాదితమ్
శోదంజేన శరాః శరై రరిశిరస్తేనాపి భూమండలమ్
తేన త్వం భవతా చ కీర్తిరనఘా కీర్త్యాచ సప్తాబ్ధయః’ 115

అత్ర విపక్షవధాత్ సప్తాబ్ధి వ్యాప్తిని కీర్తి రర్జితేత్యేతావ
తోఽర్థస్య బహువిధం వికాశితత్వాద్విస్తరః.

అర్థము : అర్థవికాసమే విస్తర మగును. ఇది లక్షణము. దేవాసంగ్రామ
రంగమునకు వచ్చిన నీవు ధనుస్సు నెక్కువెట్టుటతోడనే యేమేమి సాధింపబడినవో
వినుము. కోదండముచేత బాణములును, బాణములచేత శత్రుశిరమును’ శత్రుశిరము
చేత భూమండలమును, భూమండలముచేత నీవును, నీచేత అనఘమైన కీర్తియు,
కీర్తిచేత సప్తసముద్రములును సాధింపబడినవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట శత్రువధచేత సప్తసముద్రవ్యాపక మైనకీర్తి ఆర్జింపబడె నన్న యీ
మాత్రమైన యర్థమునకు బహువిధమైన వికాసమును కలుగుజేయుటవల్ల’ ఇది
విస్తరము.

వ్యాఖ్య : ఒకే విషయమును సూక్ష్మంశములతో వివరించి చెప్పినయెడల,
అది విస్తరమన్న వాక్యార్థగుణ మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఒక రాజు శత్రువిజయము చేసి విస్తారమైన కీర్తిని
సంపాదించునని ప్రస్తావింపబడినది. ఇంత మాత్రమే చెప్పినను విషయమును విశదము
గా చెప్పినట్లే యగును. కాని రచయిత మరింత సూక్ష్మముగా దీనిని పరిశీలించి
ఒక క్రమమును గ్రహించి చమత్కారవహముగా తన కథనమును నిర్వహించెను.
విల్లు బాణమును సంపాదించిన దని యనగా శరసంధానము జరిగెనని భావము.
శరములు శత్రు శిరమును సంపాదించెనని యనగా శిరఃఖండనము చేసెనని భావము.
శిరము భూమండలమును సంపాదించెనని యనగా శిరఃపాతము జరిగెనని భావము.
భూమండలము నిన్ను సంపాదించెననిగా తద్రాజ్యాపిక్తు డయ్యెనని భావము. దాని
ఫలన నతడు కీర్తికాలి యయ్యెను. ఆకీర్తియు సర్వదిశలందును వ్యాపించినదయ్యెను.
ఇంత విస్తృతముగా వర్ణించినను మొదట ఒక్క వాక్యములో ననుకొన్న భావము

కంటె మిక్కుటముగా నేమియు లేదు. ఇట్లు ఒకవిషయమును విస్తరింపజేసి చెప్పుట వల్లనే, యిది విస్తరమున కుదాహరణ మైనది.

[సంక్షేపము]

సంక్షేప స్తస్య సంవృత్తిః.

యథా -

‘శ్రూయతాం ధర్మసర్వస్వం శ్రుత్వాచై వాపధార్యతామ్
ఆత్మనః ప్రతికూలాని పరేషాం స సమాచరేత్’ 116

అత్ర శాస్త్రే విస్తరిప్రతిపాదితస్య ధర్మస్య శ్లోకార్థేనోక్తత్వా
దయ మర్థ సంకోచః సంక్షేపః.

అర్థము : అర్థము యొక్క సంకోచమునకే సంక్షేపమని పేరు. ఇది లక్షణము. ధర్మ సర్వస్వమును వినుము. విని అవధరింపుము. తనకు విరుద్ధములైన వానిని పరులయెడల చేయరాదు. ఇది ఉదాహరణము. (నిజమునకు ఉత్తరార్థము మాత్రమే లక్ష్యము.)

ఇప్పుట శాస్త్రమునందున విస్తరముగా ప్రతిపాదించబడిన ధర్మమునర్థ శ్లోకముచేత చెప్పుటవల్ల అర్థసంకోచము కలిగినది. ఈ అర్థసంకోచమే సంక్షేపము.

వ్యాఖ్య : ఉద్దిష్టమైన విషయమును సంగ్రహించి క్లుప్తముగా చెప్పుటకే సంక్షేపమని పేరు. ఇది విస్తరమన్న గుణమునకు సరిగా విరుద్ధమైనది.

తక్కువ పదములలో చెప్పదగినవాని నెక్కువ పదములలో చెప్పుట దోషము. అట్లే ఎక్కువ పదములలో చెప్పదగిన దానిని తక్కువ పదములలోనికి సంకుచింపజేయుటయు దోషమే. కాని సందర్భమును బట్టి విస్తరణము కాని, సంగ్రహణముకాని సౌందర్యపోషక మైనయెడల గుణముగానే పరిణమించును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ధర్మస్వరూపము సంగ్రహించబడినది. ‘నీకు కష్టములైన వానిని పరులకు చేయకుము’ ఇది ధర్మసారము. ఎన్నో గ్రంథములలో

సిద్ధాంతరాధాంతములతో, వాదోపవాదములతో, లక్ష్యలక్షణములతో గహనముగా చెప్పబడిన ధర్మస్వరూపము ఇచ్చట నగముగ్లోకములో చెప్పబడినది. ఈ విధమైన సంగ్రహణములకుట వల్లనే, యిది సంక్షేపమున కుదాహరణమైనది.

[స మ్మి త త్వ ము]

86. శబ్దార్థా యత్ర తుల్యో స్తః సమ్యుత్పత్త్యం తదుచ్యతే.

యథా -

‘ఇందుకూర్చి శివస్య శైలమహితుర్వక్రో నఖాంకః స్తనే
దేయాద్వోఽభ్యుదయం ద్వయం తదుపమా మాలంబ

మానం మిథః

సంవాదః ప్రణవేన యస్య దలతా కాయైకతాయాం తయో
నూర్ధ్వద్వార విచింతితేన చ హృది ధ్యాతః స్వయాపేణ’ 117

అత్ర ప్రణవలక్షణ స్యార్థస్య తుల్యత్వేన యథావ ద్విభజ్య
వినివేశనం సంమితత్వమ్.

అర్థము : శబ్దార్థములు తుల్యముగా ప్రయుక్త మగునెడల దానిని సమ్మితత్వమని యందురు. ఇది లక్షణము. శివుని మూర్ధమున పండుడు; పార్వతీ స్తనమున వక్రనఖాంకము. రెండును పరస్పరము ఉపమానత్వమును పొందుచున్నవి. ఆ యిరువురి శరీరైక్యమునందు వికసించుచున్న ఊర్ధ్వద్వారమునందు చింతింపబడుచున్న ఓంకారముతోను; హృదయమునందు ధ్యానింపబడుచున్న స్వరూపముతోను సంవాదముగల ఆ జంట మీకు అభ్యుదయమును గూర్చునుగాక! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ప్రణవలక్షణమును, అర్థమును పై విధముగా విభజించి తుల్యత్వముతో ప్రయోగించుటయే సమ్మితత్వము.

వ్యాఖ్య : ఉద్దిష్టమైన శబ్దమునకు తుల్యమైన అర్థమును భావించి యుపయోగించుటయే వాక్యార్థగుణమైన సమ్మితత్వము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ప్రణవస్వరూపము చిత్రితమైనది. ప్రణవము పార్వతీపరమేశ్వర సంయోగాత్మక రూపము. ప్రణవచింతనమును మూర్ధము చేయును. ప్రణవద్యానమును హృదయము చేయును. శివుని శిరస్సున నున్న చంద్రరేఖ ప్రణవ చింతనమునకు ప్రతీకము, పార్వతీ స్తనమున నున్న నఖ పత్రరేఖ ప్రణవ ద్యానము నకు ప్రతీకము. ఇవి రెండును వరవ్యరము సామ్యము నొందుచున్నవి. ఓంకార స్వరూపమును తత్స్వభావమును విభజించి తుల్యశబ్దార్థములతో ప్రతిష్ఠించుటచేత, ఈ వద్యము సమ్మితత్వమున కుదాహరణమైనది.

[భావిక తము]

సాభిప్రాయోక్తివిన్యాసో భావికత్వం నిగద్యతే.

యథా -

‘దృష్టిం హే ప్రతివేశిని క్షణమిహాప్యస్మద్దృహే దాస్యసి
ప్రాయోజాస్య శిశోపితా న విరసాః కౌషీరపః పాస్యతి
ఏకాకిన్యసి యామి తద్వర్ణమితః ప్రోత స్తమాలాకులం
నీరంధ్రాస్తను మాలిఖన్తు జరశచ్ఛేదా నలగంధయః’ 118

అత్ర తమాలమాలావలయిత సరిత్తీరకృతసంకేతాయాః
కులటాయాః స్వతనౌ భావినాంపరపురుషసఖక్షతానాం నలగంధ్యా
లేఖ వ్యాజిగోపనేన సాభిప్రాయభణనం భావికమ్.

అర్థము : సాభిప్రాయమైన ఉక్తివిన్యాసమును భావికత్వమని యందురు.
ఇది లక్షణము. ఓనేస్తురాలా! (పొరుగింటివీ) ఒక క్షణమునేపు మాయింటివైపు
గూడ నీ చూపును రానీ! ఈవిధతండ్రి చప్పవైన నూతిసిటివి త్రాగడు. ఒకతెనే
యైనను చీకటిమాకులతో చీకాకుగానున్న యేటికే పోవుచున్నాను. అదేమంచిది. పాత
కొయ్యలు దట్టముగానుండి నా శరీరమునందు గీసికొననిమ్ము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట చీకటిమాకుల వచుమనున్న సరిత్తీరమును సంకేతస్థలముగా చేసి
కొనియున్న కులట యికముందు తన శరీరముపై కనిపింపజోవు పరపురుషరచిత

సఖక్షతములను గడ్డికొయ్యల గీతలన్నమిషతో దాచుటచేత సాఖిప్రాయోక్తి. ఈ సాఖిప్రాయమైన ఉక్తియే భావికత్వము.

హ్యఖ్య : బహిరంగముగా నున్న యఖిప్రాయమును మాత్రమేకాక, వేరొక యఖిప్రాయము నంతరంగికముగా నుంచుకొని చెప్పినవాక్యమును భావికత్వమని యందురు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఒకకులట పొరుగింటి శ్రీతో ప్రసంగించుట వర్ణితము. ఆ సమయమున తనభర్త యింటియందే యుండియుండును. తనభర్త నూతి నీటిని త్రాగడు కావున భర్తకారకే ఏటిసీటికై తాను పోవుచున్నట్లు చెప్పుటచేత అత డభ్యంతరపెట్టుట కవకాశము లేదు. కాని తిరిగివచ్చిన పిమ్మట తన శరీరము మీద సఖక్షతములును, దంతక్షతములును కానవచ్చును. ఆ విషయమునకు పైతము ముందుగానే కల్పనము చేసి యుంచుట యవసరము. కావుననే, ఆ స్థలము చీకటి ప్రాకారముతో నిండియున్నదని, త్రోవలో దట్టముగా గ్రుచ్చుకొను గడ్డికొయ్యలున్నవని చెప్పుచున్నది. గడ్డికొయ్యలు గ్రుచ్చుకొనుటవల్ల నైన గాయములే కాని సఖక్షతములు సఖక్షతములు కావని యనుటకు వీలు కల్పించుకొన్నది. ఇట్లు మనసులో నున్న యఖిప్రాయము వేరై, పైకి వెల్లడియగు సఖిప్రాయము వేరై యుండుట చేతనే, యిచ్చట సాఖిప్రాయమైన ఉక్తివిన్యాస మున్నది. కావుననే, యిది భావికత్వమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణ శ్లోకము ధనంజయుని దశరూపకము నందలిది.

[గ తి]

87. గతిః సా స్యా దవగమో యోఽర్థాంతరస్య తు.

యథా -

‘శుభే వోఽయం వృద్ధో గృహపరివృథః కిం తవ పితా
స మే భర్తా రాత్రౌ వ్యపగతదృగవ్యచ్చ బధిరః
హుహుంహుం శ్రాంతోఽహం శిశయిషు రిహైవాపవరకే
క్య యామిన్యాం యాసి స్వపిహి నను నిర్దంశమశకే’ 119

అత్ర ప్రశ్నార్థ మవగమ్య ఉత్తరా దర్థాంతరావగమో గతిః.

అర్థము : అర్థమువల్ల అర్థాంతరము తోచినయేడల, అది గతి యగును. ఇది లక్షణము. 'కల్యాణీః ఈ వృద్ధుడెవరు?' 'ఇంటియజమానుడు.' 'మీ తండ్రియో?' 'కాదు; నా భర్త; రాత్రి కనులు కానరావు; చెవిటివాడు కూడ.' 'అయ్యయ్యో! అలసి పోయితిని; ఇక్కడనే పండుకొనవలయునని యున్నది.' 'రాత్రివేళ ఎక్కడికి పోవుదువు? దోమలు-కుట్టని లోపలిగదిలో పండుకొందువులే!' ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ప్రశ్నవల్ల అర్థము గ్రహించి, సమాధానమువల్ల అర్థాంతరమును అవగాహనము చేసికొనుట గతి యన్న వాక్యార్థగుణము.

వ్యాఖ్య : వాక్యశృంఖలవల్ల అర్థాంతరము పొడచూపుట యిచ్చట విషయము.

భావికత్వమునందు పైతము అర్థాంతరము పొడచూపుట కలదు. కాని, అచ్చట అర్థాంతరమే ఉద్దిష్టము. ఆ యభిప్రాయమును మనసులో నుంచుకొనియే వక్త ప్రసంగించుట జరుగును. గతియందు ప్రశ్నోత్తర రూపమున కొంత సంభాషణ ముండును. మొదటి ప్రశ్నలలో అర్థము సూటిగానే యుండును, అర్థాంతర స్ఫురణ ముండదు. క్రమముగా సంభాషణము చిగురు తొడుగు సరికి అర్థాంతరము తలయెత్తును. ప్రశ్నోత్తర శృంఖలారూపమున నుండుట గతికి ఘట్టము.

ప్రశ్నతోదాహరణమునందు ఒక భాటసారికి ఒక యువతికి జరిగినసంభాషణము ప్రదర్శితము. వృద్ధుడెవరు? నీ తండ్రియో? అను ప్రశ్నలవరకు అర్థాంతరమున కవకాశము లేదు. యువతి అతడు తన భర్తయని, రేజీకటియు బధిరత్వము నతనికి కలవని చెప్పినప్పటినుండి సంభాషణక్రమము అర్థాంతరమును పొదుపుకొన్నది. ఇట్లు సంభాషణ గతినిబట్టి అర్థాంతరము కలుగుటచేత గతియన్న పేరు ఈ గుణమునకు సార్థకముగా నున్నది.

[రీతి]

రీతిః సా య స్త్విహార్థానా ముత్పత్త్యాది క్రియాక్రమః.

యథా-

‘ప్రథమ మరుణచ్ఛాయ స్తావ త్తతః కనకప్రభః
 స్తదను విరహోత్తామ్యత్వస్త్వి కపోలతలద్యుతిః
 ప్రభవతి పునర్ధ్వాంత ధ్వంసక్షమః క్షణదాముఖే
 సరస బిసిసి కంద చేదచ్చవి ర్మృగలాంఛనః.
 అత్రోదయాదారభ్య చంద్రస్యోత్పత్త్యాదిక్రియాక్రమో రీతిః.

120

అర్థము : అర్థముల (వర్ణముల) యొక్క ఉత్పత్త్యాది క్రియాక్రమమును వర్ణించునెడల రీతియని యందురు. ఇది లక్షణము. మొదట ఎఱ్ఱని రంగు కలిగి, ఆ పిమ్మట బంగారు రంగును కలిగి, ఆ పిమ్మట విరహాత్ ప్రయైన తన్వికపోలకాంతి వంటి కాంతిని కలిగి, చీకట్లను ధ్వంసము చేయగల సామర్థ్యమును కలిగి, సరస మైన తామరదుంపను కోయగా ఏర్పడిన రంగువంటి రంగుతో నిశాముఖమున మృగ లాంఛనుడైన చంద్రుడు ఉదయించుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ఉదయారంభము నుండి ఉత్పత్తివర్యంతము క్రియాక్రమమును వర్ణించుట చేత, ఇది రీతి.

వ్యాఖ్య : క్రమమునకే రీతి యనిపేరు. వర్ణవిషయమును క్రమపరిణామ ముగా వర్ణించినయెడల రీతియన్న వాక్యార్థగుణ మగును.

ప్రకృతోదాహరణమున చంద్రోదయము వర్ణితము. చంద్రుడు తొలుత ఎఱ్ఱగా నుండును. క్రమముగా రంగులు మార్చుకొని మార్చుకొని తామరదుంపలోవలె రంగు వంటి రంగును పొందును. అప్పటికి మృగచిహ్నముకూడ స్పష్టముగా కానవచ్చును. ఈ దశల నన్నింటిని క్రమముగా వర్ణించుటచేతనే యీ శ్లోకము రీతికి ఉదాహరణ మైనది.

[ఉ క్తి]

88. ఉక్తిర్నామ యది స్వాధ్యో భంగ్యా భవ్యోఽభిధీయతే.

యథా -

‘త్వమేవం సౌందర్యా స చ రుచితాయాం పరిచితః

కలానాం సీమానం పరమిహ యువామేవ భజథః

అసి ద్వంద్వం దిప్త్యా తదితి సుభగే సంపదతి వా

మతః శేషం చేత్ స్యాజ్జితమిహ తదాసీం గుణితయా’ 121

అతాభీష్టస్య నాయక నాయికా సంగమస్య భంగ్యా భణన
ముక్తిః.

అర్థము : ఉద్దిష్టము మనోహరము నైన యర్థము భంగ్యంతరముగా చెప్పబడిన ఉక్తియనబడును. ఇది లక్షణము. నీ విలువంటి అందగత్తెవు. అతడు మనోహరత్వమునందు ప్రసిద్ధుడు. కళలయొక్క పరమసీమను మీ యిరువురే భజించుచున్నారు. మీ యిరువురి జంట భాగ్యవశమున సదృశమై యున్నది. ఇంక మిగిలినది కూడనైనచో అప్పుడు గుణత్వముచేత ఈ లోకము జయింపబడినట్లే. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అభీష్టమైన నాయికానాయక సంగమమును మార్గాంతరమున చెప్పుటయే ఉక్తి.

వ్యాఖ్య : చెప్పదలచిన విషయమును భంగ్యంతరముగా సౌందర్య పోషకముగా చెప్పిన యెడల, దానిని ఉక్తియని యందురు. ఉక్తిచమత్కారమే ఉక్తియని భావము.

నాయికానాయకుల యోగ్యతను గూర్చి ప్రస్తుతపద్యము ప్రసక్తము. ‘మీ రిద్వరును పెండ్లి చేసికొనుడు’ అని చెప్పుటయే ప్రకృతాంశము. అయినను దాని నట్లు చెప్పక మార్గాంతరమున చెప్పుట యిందు కాన నగును. మొదట ‘నీవు’ ‘అతడు’ అని పేరుపేరుగానే పలికి, పిమ్మట ‘మీ యిరువురు’ అని కలిపి పలుకుట యొకనేర్పు. ఆ పిమ్మట ‘మీ జంట’ యని యనుట ఏకత్వమునకే నిరూపకము. ఈ విధమైన ప్రయోగముల చేతనే ఉద్దిష్టభావము ఉదారముగా వెల్లడి యగుచున్నది. వివరిపాదమున ‘మిగిలినదికూడ నైనచో’ అని యనుట పరమ ప్రయోజనమైన సరిణయమునకు ప్రోత్సహించుటయే. అయినను, ఆ మాటను వాడకుండ వ్యంజింప జేయుటయే జరిగినది. ఇట్లు భంగ్యంతరముగా మనోహరార్థమును చెప్పుట చేత ప్రకృత పద్యము ఉక్తికి ఉదాహరణ మైనది.

ఉదాహరణవద్యము భవభూతి మాలతీమాధవమునుండి గ్రహింప బడినది.

[ప్రౌ ఢి]

వివక్షితార్థ నిర్వాహః కావ్యే ప్రౌఢి రితి స్మృతా.

యథా -

‘తద్వక్త్రేందు విలోకనాకులభియా ధాతౌ త్వదీయాంశ్రియః
నిక్షిప్య ప్రతిరాజకేషు విదుషాం లక్ష్మ్య త్వమాపూరితః
తేనైతే నియతం దరిద్రతి గృహేష్వేసామియం దృశ్యతే
నైనా మాద్రియసేత్వమిచ్ఛసినుతాంత్యామేవ సా ధావతి’¹²²

అత త్వద్వక్త్రే విలోకనాకులేన ధాతౌ త్వదీయా లక్ష్మ్యః
శత్రుషు నిక్షిప్య విదుషాం చ లక్ష్మస్త్యయ్యారోపితా. అత స్త్వం
విషతులక్ష్మీ మాద్రియసే సా చ త్యా మనుధావతి. యా చ విదుషాం
లక్ష్మస్తయా త్వమాపూరిత సేన తే దరిద్రాః అతఏవ త్వమేనాం
నాద్రియసే. ఇయం చ విద్యద్గృహేష్వేవ దృశ్యతే ఇత్యేతావతః
ప్రభూతస్యార్థ స్యానేన వా క్యే న ప్రతిపాదితత్వా ద్వివక్షితార్థ
నిర్వహణం ప్రౌఢిః.

అర్థము : కావ్యమునందు వివక్షితార్థనిర్వహణమునే ప్రౌ ఢి యని
యందురు. ఇది లక్షణము. నీ ముఖ చంద్రదర్శనముచేత కలతపడిన బుద్ధితో
విభత నీ లక్ష్మిని శత్రురాజులందుంచి, పండితలక్ష్మిచేత నిన్ను నింపి యున్నాడు.
అందుచేతనే పండితులు నిత్యదరిద్రులై యున్నారు. వీరి యిండ్లయందు ఈమె
కనబడుచున్నది. నీ వీమె నాదరింపవు. నీ వామెనే కోరుదువు. ఆమెయు నీ వెంటనే
బడుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట నీ ముఖవిలోకనాకులుడైన ధాతచేత నీ లక్ష్మి విరోధులందు నిక్షిప్తమై
పండితలక్ష్మి నీయందారోపిత యైనది. అందువల్లనే నీవు శత్రులక్ష్మి నాదరించు
చున్నావు. అది కూడ నీ వెంట పడుచున్నది. ఇంక పండితలక్ష్మి చేత నీవు పూరింప
బడితివి. అందువల్ల వారు దరిద్రులయిరి. అందుచేతనే నీవు దీని నాదరించుట లేదు.

ఇది విద్యదేహములందే కనబడుచున్నది - అన్న యంతటి అధికమైన యర్థమును ఈ వాక్యముచేత ప్రతిపాదించుటవల్ల విపక్షితార్థ నిర్వహణము జరిగినది. కావుననే ఇది ప్రాధి.

వ్యాఖ్య : కవి తానుదేశించిన విస్తృతమైన యర్థమును, స్వల్పవాక్యముతో సమర్థముగా అభివ్యక్తము చేయుటకే ప్రాధి యని పేరు. 'అల్పపదముల సనల్పార్థరచనయే' ప్రాధి. ఇది వాక్యార్థగుణము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఒకరాజు ప్రశంసించ బడుచున్నాడు. ఆతని సౌందర్యమును, శౌర్యమును, జయశీలమును, సంపదను, పండితపక్షపాతమును, దాతృత్వమును ప్రశంశించుట ఉద్దిష్టవిషయము. దీనిని, మార్గాంతరమున తక్కువ మాటలలో నిర్వహించుట యిచ్చుట కావనగును. 'నీ ముఖవిలోకనాకులత్వము' అని యనుటచేతనే ఆతని అనుపమాన సౌందర్యము వ్యక్తమగుచున్నది. సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మయే కలతపడినట్లు చెప్పుట తత్సౌందర్యము అనిదంఘ్యార్థమని ధ్వనింప జేయుటయే. ఆ కలతపడిన బుద్ధివల్ల బ్రహ్మ పౌరపాటు చేసెనట! ఈతనిని సృజించుటకై యేర్పరచుకొన్న 'లక్ష్మి' యను ద్రవ్యమును శత్రురాజులందు నిక్షేపించెను. ఆ లోపమును గుర్తించుకొని తత్పూరణమునకై పండితుల లక్ష్మిని తీసికొని ఆతనిని పూరించెను. పండితులు లక్ష్మిని కోలుపోవుటచేత దరిద్రులైరి. కావున రాజునకు పండితుల లక్ష్మియం దాసక్తి లేదు. కావుననే ఆ లక్ష్మి వారి గృహములకే పంపబడినది; అందేయున్నది. దీనివలన రాజుయొక్క పండితపక్షపాతమును దాతృత్వమును వెల్లడి యగుచున్నవి. రాజు తనదై తనకు చెందక, శత్రురాజులందున్న లక్ష్మియందు ఆసక్తి కలిగి యున్నాడు. ఆమెయు నాతని వెంటబడుచున్నది. దీనివల్ల రాజు శత్రువులను జయించుటయు వారి సంపదలను స్వాధీనము చేసుకొనుటయు వెల్లడి యగుచున్నవి. ఇట్లు అనల్పమైన యర్థమును అల్పపదములలో నిమిడించి సమర్థముగా చెప్పుటచేత ఈ శ్లోకము ప్రాధికి ఉదాహరణమైనది.

ఇప్పుడింక రచయిత వైశేషిక గుణములను తెలుపుచున్నాడు.

[వై శే షిక గుణములు]

౪౪. పరాజ్యశిత దోషాణాం యే చానుకరణాదిషు

గుణత్వావత్తయే నిత్యం తేఽత్ర వోషగుణాః స్మృతాః

90. త్రివిధా అపితే ఘాయశ్చతుశ్వింశతిధా బుధైః
ప్రోక్తా యథా గుణత్వేన ప్రవిభజ్య తథోచ్యతే.

అర్థము : పద్యాశ్రిత దోషములకు అనుకరణాదులందు నిత్యముగా గుణమును కలిగించుటకై వచ్చువానిని దోషగుణములని యందురు. ఇవి మూడు విధములేయైనను గుణత్వమునుబట్టి విభజించి వానిని విబుధులు ఇరువదినాలుగు విధములుగా చెప్పుదురు.

వ్యాఖ్య : దోషములను పదము, వాక్యము, — అనువాని ఆశ్రయముచేత మూడు వర్గములుగా విభజించితిమి. అందు ఒక్కొక్క వర్గమును మరల పదునారు విభాగములు చేసితిమి. పద దోషములలో చివరిదైన గ్రామ్యము అశీలార్థము, అశభ్యార్థము అమంగళార్థము అని మరల మూడువిధములు. కాబట్టి పద దోషములు మొదటి పదునైదును, చివరి తొమ్మిదియు కలియగా ఇరువది నాలుగుగను.

వాక్య దోషములు పదునారు చెప్పుకొంటిమి. అందు చివరిదైన అరీతిమంతము మరల తొమ్మిది విధములుగా నగును. కావున మొత్తముమీద నివియు, ఇరువది నాలుగు విధములగును.

వాక్యార్థ దోషములు కూడ పదునారే. అందును చివరిదైన విరుద్ధము మరల తొమ్మిది విధములగును. మొత్తముమీద ఇవియు ఇరువది నాలుగే యగును.

గ్రంథకర్త గుణములను బాహ్యములు, ఆంతరములు, వైశేషికములు అని మూడు వర్గములుగా విభజించి, మరల ఒక్కొక్కటి ఇరువది నాలుగు విధములని పరిగణించెను. ప్రకృతము దోషములే గుణములుగా పరిగణింపబడుట విషయము. అట్టివానినే దోషగుణములని కాని వైశేషిక గుణములని కాని యందురు. గుణసంఖ్యా నము నందుతన ప్రతాళిక కనుకూలముగా తక్కిన వానితో పాటుగా, వైశేషిక గుణములను కూడ ఇరువదినాలుగుగా పరిగణించెను. అందువల్ల నే దోషసంఖ్యానము నందు ప్రత్యేక పరిగణనము లేని అవాంతరభేదములను గూడ గుణసంఖ్యానము నందు ప్రత్యేకముగా పరిగణించుట ఆవశ్యకమైనది.

[అ సా ధు తా గు ణ ము]

91. యా మ్లిష్ట మ్లేచ్ఛితాదీనాం పదదోషేష్వసాధుతా
నిరూపితానుకరణే గుణత్వం సా ప్రపద్యతే.

యథా -

‘ఉన్నమయ్య సకచగ్రహ మాస్యం

చుంబతి ప్రియతమే హావృత్త్యా

హుంహు ముంచ మమమేతి చ మందం

జల్పితం జయతి మానవహతీనామ్’

123

అత్ర హుంహు మమమేత్యసాదోర్విరపి మ్లిష్టమ్లేచ్ఛితయో
రనుకరణత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : మ్లిష్టమ్లేచ్ఛితాదులను పదదోషములలో అసాధుత యను దోష
ముగా పరిగణించుట జరిగినది. అది అనుకరణముందు గుణత్వమును పొందును.
ఇది లక్షణము. ప్రియతముడు మొండితనముగా జుట్టు పట్టుకొని మొగమును పైకెత్తి
ముద్దు పెట్టుకొనుచుండగా ‘హుంహు’ ‘ముంచ’ ‘మమమ’ అని పల్లగా ననెడి
మానవతుల జల్పనము జయించును - ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట హుంహు, మ మ మ అను మ్లిష్టమ్లేచ్ఛితములు అసాధువులే
అయినప్పటికి అనుకరణమువల్ల గుణత్వము కలిగినది.

వ్యాఖ్య : ‘అపైకదేశం మ్లిష్టమ్’ పదమునందలి కొన్ని వర్ణములు లోపిం
చినయెడల దానిని మ్లిష్టమని యందురు. ‘అవ్యక్తరూపం మ్లేచ్ఛితమ్’ చెప్పదలచిన
దానిని స్పష్టముగా చెప్పనియెడల దానిని మ్లేచ్ఛితమని యందురు. ఈ రెండును
అసాధుత యన్న దోషముగా పరిగణింపబడును. అనుకరణమునందు పీనిని ప్రయో
గించినచో అవి దోషభాజనములు కావు. పైగా స్వభావసందరము లగుటచే గుణ
వంతము లగును. అసాధుత దోష మయ్యును అనుకరణమునందు సాధువగుటచేతనే
ప్రేక్షకగుణముగా గణన కెక్కినది.

ప్రకృతోదాహరణమునందు మానవతీచుంబనప్రసంగము కలదు. 'మానవతీ నామ్' అని యనుటచేత తాత్కాలికముగా ప్రీయుని సన్నిధానమునందే వియోగము నందుచున్న ప్రీలు భావింపబడుచున్నారు. భర్తకు విముఖముగా నుండుటచేతనే బలాత్కారముగా చుంచుట సంభవించినది. అట్టియెడల ఆమె 'విడిచిపెట్టు' మని యడుగుట స్వాభావికము. కాని కృత్రిమికోపముచేత కలిగిన విముఖత్వ మగుటచేత ప్రీయు డట్లుచేయుట తన కిష్టమే. ఇట్టియెడ వెలుపడు మాటలుఅరకొరగా, అస్పష్టలు ముగా నుండుటయే అందము. 'హంహం' అన్నప్పుడు తిరస్కారభావము ద్యోతక మగును. కాని యిక్కడ రెండవయక్షరమున బిందువు లోపించి పోయినది. పదైక దేశమునకే ప్రయోగము కాబట్టి యిది ఖిష్టము. 'ముంచ' అనగా విడిచిపెట్టు మని యర్థము. ఇది స్పష్టముగానే యున్నది. 'మమమ' అన్న యక్షరములు అస్పష్టములు. 'ముంచ మామ్' నన్ను విడువుమన్న యర్థమున వాడబడినవో, 'ముంచ మా' నన్ను విడువవద్దు అన్న యర్థమున వాడబడినవో 'ముంచ మమ' నాయొక్క అని చెప్పి యింకేమేని అనదలచినట్లు ప్రయుక్తములో చెప్పుటకు వీలుకాదు. ఈ విధమైన అవ్యక్తతవల్లనే యివి మేల్చిత్తములుగా పరిగణింపబడును. ఈ రెండును మాన వతుల విలాసనందర్శము నందలివిగా అనుకరింపబడుటచేత గుణత్వమునే పొందు చున్నవి. అందువల్లనే ప్రకృతశ్లోకము అసాధుతాగుణమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహృతశ్లోకము సుఖాపితావళియందు విజ్ఞక రచనగా గుర్తంపబడినది.

[అ ప్ర ము క్త గు ణ ము]

గుణత్వ మప్రయుక్తస్య తథానుకరణే భవేత్.

యథా -

'దివం పత్కాషిణో యాన్తి యేఽచీకమతభాషిణో

పత్కాషిణోఽసి నో యాన్తి యే వచన్తి ప్రయుంజతే' 124

అత్రాచీకమత వచన్తిత్యాది పదానాం కవిభి రప్రయుక్తానా మప్యనుకరణత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : అప్రయుక్తదోషమునకు అనుకరణమందు గుణత్వము కలుగును. ఇది లక్షణము. అచీకమతభాషయై న పత్కాశులు స్వర్గమునకు పోవుదురు. పత్కాశులయినను వచన్తి ప్రయోగించువారు పోరు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట కవులచేత అప్రయుక్తము లైనప్పటికిని అచీకమత, వచన్తి మొదలయిన పదములకు అనుకరణత్వమువల్ల గుణత్వము కలుగును.

వ్యాఖ్య : కవులచేత ప్రయుక్తము కానిదానిని అప్రయుక్తము అని యందురు. అది దోషమే. అనుకరణమునందు అప్రయుక్తపదములను వాడుట గుణమే యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు పరిహాసకుళలు దొకడు అప్రయుక్తప్రయోక్తలను పరిహాసించుట కానవచ్చును. 'పత్కాశిణః' అన్నది 'పాదములను త్రొక్కుకొనువారు' అను నర్థమున నూత్నకల్పనము. 'పాదం కషన్తితి పత్కాశిణః' అని కల్పితము. పూర్వకవిప్రయోగారూఢము కాదు. 'అచీకమత' అన్నది కమిదాతువునకు ప్రథమపురుష బహువచనరూపముగా కల్పితము. 'ప్రేమించిరి' అన్నది యర్థము. 'వదన్తి' అన్న రూపము సామ్యమున వచన్తి, అను రూపము 'చెప్పుచున్నారు' అన్న యర్థమున కల్పితము. పై రూపములు పూర్వకవిప్రయోగారూఢములు కాక పోవుటచేత అప్రయుక్తము అన్న దోషమునకు పాత్రములు. కాని ప్రకృతోదాహరణమునందు అప్రయుక్తప్రయోక్తల ననుకరించుచు సమర్థుడగు వక్త వాడుటచేత న్యభావానుగుణత్వముచేత గుణత్వమునే పొందుచున్నది. కావుననే ప్రకృతశ్లోకము అప్రయుక్తగుణమున కుదాహరణ మైనది.

[క ష్ట గు ణ ము]

92. యచ్చుతే ర్విరసం కష్టం తస్య దుర్వచకాదిషు
గుణత్వ మనుమన్యస్తే సానుసానస్య సూరయః.

యథా -

'త్యాప్తా స్త్యాప్తారి రాప్తే నాదంప్రిణో జనాః

ధార్తరాష్ట్రాః సురాప్తే న మహారాప్తే చ నోప్రిణో' 125

అత్ర శ్రుతివిరసత్వాత్ కష్టత్వేఽసి దుర్వచక త్వద్గుణత్వమ్.

అర్థము : చెవికి విరసముగా నున్న శబ్దమువల్ల కష్టమున్న దోషము కలుగును. కాని అదియే దూషణాది వాక్యములందు అనుప్రాసయు క్తమై గుణత్వము నొందునని పండితు లందురు. ఇది లక్షణము. రాక్షసులు రాక్షసవిరోధియైన యింద్రుని రాజ్యమున లేరు. బ్రాహ్మ్యము (సెనగలు మొదలగువానిని తినెడిచోటు) నందు దంతహీనులయిన జనులు లేరు. సురాష్ట్రమునందు ధార్తరాష్ట్రులు లేరు. మహారాష్ట్రమునందు ఒంటెలను గలవారు లేరు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట శ్రుతివిరసత్వముచేత కష్టత్వమునందును దుర్వచకత్వమువల్ల గుణత్వము కలదు.

వ్యాఖ్య : దుర్వచనము అని యనగా పరుషప్రయత్నముగల పచనమని యర్థము. దుర్వచకుడు అని యనగా కృత్రిమభాషాభాషణము చేయువాడు. కృత్రిమ స్వభావునియొక్క స్వభావచిత్రణమునందు శ్రుతివిరసములైన పదములు గుణత్వమునే సంధానించును. కటువులయిన ఆ శబ్దములు అనుప్రాసయు క్తము లయియున్న మరింత యందముగా నుండును.

‘దుర్వచకాదిషు’ అని అది శబ్దమును పెడుటచేత రౌద్రాదిరసములందు వైతము శ్రుతివిరసాక్షరప్రయోగము గుణమే యై రసపోషక మగును. నందర్పాచిత్యమునుబట్టి దోషము వైతము గుణ మగునన్నది సారాంశము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు షకార టకార రకార సంయోగము ముహూర్ముహూరావృత్తమైనది. ఆ సంయుక్తాక్షరము శ్రుతిహితము కాదు. అయినను, దుర్వాషాభాషి వాగ్రతికి నిదర్శనముగా అది ప్రయుక్తము. అందువల్ల అది గుణమే. పైగా ముహూర్ముహూరావృత్తివల్ల అనుప్రాససౌందర్యము కూడ అలవడినది. కావుననే ప్రకృతశ్లోకము కష్టగుణమున కుదాహరణ మైనది.

[అ న ర్థ క గు ణ ము]

93. యత్వాదపూరణాద్యర్థ మనర్థక ముదాహృతమ్
గుణత్వ మనుమన్యస్తే తస్యాపి యమకాదిషు.

యథా -

‘యోసి తా మతితరాం నఖలూనం

గాత్ర ముజ్జ్వలతయా న ఖలూనమ్’ 126

‘బభౌ ముఖే నాప్రతిమేన కాచన

శ్రీయాధికానాం ప్రతిమేనకా చ న’ 127

అత్ర ఖలుశబ్దస్య చశబ్దస్య చ పాదపూరణమాత్మే²ప్రి ప్రయోజనే యమకత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : పాదపూరణాదులకొరకు ప్రయోగింపబడిన పదము అనర్థకమును దోషముగా చెప్పబడినది. దానికి కూడ పండితులు యమకాదులందు గుణత్వము నంగీకరించుచున్నారు. ఇది లక్షణము. మిక్కిలిగా గోళ చేత చీల్చబడిన ప్రీల శరీరము ఉజ్జ్వలత్వముచేత తక్కువది కాదు. ఇది మొదటి ఉదాహరణము. అప్రతిమమైన ముఖముచేత ఒకానొకత్రీ ప్రకాశించెను. భాగ్యాధికులయెడల మేనక (అట్లు) కాదు. ఇది రెండవ ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ‘ఖలు’శబ్దమునకును ‘చ’ శబ్దమునకును పాదపూరణము మాత్రమే ప్రయోజన మైనప్పటికిని యమకత్వమువల్ల గుణత్వము కలుగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : అర్థరహితముగా ప్రయత్నమైనది అనర్థకము. అట్లు ప్రయోగించుట దోషము. కాని అర్థరహితముగా ప్రయోగింపబడిన శబ్దమే యైనను యమకాద్యలంకారమునకు దోహదము చేసినయెడల గుణముగానే పరిగణింపబడును.

మొదటి ఉదాహరణమునందు, మొదటిపాదమునందలి ‘నఖలూనం’ అను పదముదాయమే ద్వితీయపాదమునందుకూడ వచ్చుటచేత యమకాలంకార మగును. మొదటిపాదమునందలి ‘నఖ+లూనమ్’ అనుదానికి ‘గోళ చేత చీల్చబడినది’ అని యర్థము. ద్వితీయపాదమునందలి ‘న+ఖలు+ఊనమ్’ అనుదానికి ‘తక్కువది కాదు’ అని యర్థము. ‘ఖలు’శబ్దార్థమునకు ఇచ్చట ప్రయోజనములేదు. అనగా నిరర్థకముగా ప్రయత్న మయ్యెనని యర్థము. అట్టియెడల అనర్థక మన్న దోషముగా పరిగణింపబడవలయును కాని యమకమునకు వినియోగమగుటచేత గుణముగానే పరిగణనకు వచ్చినది.

రెండవ యదాహరణమునందు మొదటిపాదమునందున్న 'ప్రతి మేన కాచన' యన్న వాక్యాంశమంతయు ద్వితీయపాదమునందు ఆవృత్తమైనది. అందువల్ల యచుకాలంకారము సిద్ధించినది. మొదటి పాదమునందలిది '(అ)ప్రతి మేన + కాచన' అని విభక్తమగును. రెండవ పాదమునందలిది 'ప్రతి + మేనకాచ + న' అని విభక్తమగును. ఇందున్న 'చ' శబ్దము అనర్థకము. అయినను యచుక సహకారకమై సౌందర్యసందాయక మగుటవల్ల గుణమే యగుచున్నది. కావుననే, యీ రెండును అనర్థక గుణమునకు ఉదాహరణములై నవి.

[అన్యార్థ గుణము]

94. యత్తు రూఢిచ్యుతత్వేన ప్రోక్త మన్యార్థ సంజ్ఞితమ్
ప్రహేలికాదిషు ప్రాయోగుణత్వం తస్య యుజ్యతే
యథా -

'ఖాతయః కని కాలే తే స్ఫాతయః స్ఫార్షావలివః

చంద్రే సాక్షాద్భవంత్యత్ర వాయవో మనుధారిణః' 128

అత్ర ఖాతయ ఇత్యాదీనాం స్ఫుర్భరికాదా ధృజశ్చానవస్థానే న రూఢిః. గూఢార్థేతు ప్రహేలికాదా తన్న దుష్కృతీతి తేషాం దోష గుణత్వమ్.

అర్థము : రూఢినుండి జారుటచేత అన్యార్థమన్న దోషముగా పరిగణింప బడువానికి ప్రహేలికాదులయందు సాధారణముగా గుణత్వము కలుగును. ఇది లక్షణము. ఓ కన్యా! అందమైన నీ పాదమునందు బద్ధములై మనోహరధ్వనుల నీనుచున్న మువ్వలు సాక్షాత్కరించుచున్నవి. నా ప్రాణములు అవశము లగుచున్నవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'ఖాతయః' మున్నగువానికి మువ్వలు మున్నగు నర్థమునందును 'ధృ' ధాతువునకు అనవస్థానమునందును రూఢి లేదు. గూఢార్థమునందును ప్రహేలిక మున్నగువానియందును దోషము కాదు. అందువల్ల నే వానికి దోషగుణత్వము.

వ్యాఖ్య : మూలభాతువునుబట్టియు, ప్రత్యయమునుబట్టియు కొన్ని పదములకు కొన్ని యర్థము లేర్పడును. ఇటువంటి వానిని యోగికార్థములని యందురు. వ్యవహారరూఢములై నవానిని యోగరూఢములని యందురు. కొన్నింటికియోగికార్థము సరిపడియు, వ్యవహారప్రసిద్ధియుండదు. అట్టివానినే రూఢిచ్యుతము లని యందురు. పీనిని ప్రయోగించుటవల్ల అన్యార్థమున్న దోషము కలుగును. అయినను సమస్యలు, పొడుపుకథలు చిక్కుప్రశ్నలు మున్నగు విద్యావిరోధములందు రూఢిచ్యుతములను ప్రయోగించుటచేత గుణత్యమే కలుగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'భాతయః' అను శబ్దమునకు మువ్వలు అన్న యర్థమున రూఢి లేదు. గొయ్యి, గని, కందకము మొదలయిన యర్థములందు 'భాతి' శబ్దము గలదు. 'ఘన్' అను ధ్వన్యనుకరణమునుబట్టి 'ఘనస్తీతి భాతయః' అన్న వ్యుత్పత్తిని కల్పించి 'మువ్వలు' అన్న యర్థమును చెప్పుకొనుట జరిగినది. 'కని' యనగా 'కన్య' యన్న యర్థము కల్పింపబడినది. మూలభాతువునందు భేదము లేదు. ప్రత్యయము మారినది. ఈ రూపమునకు వాడుక లేదు. 'కాలః' అనగా పాద మని ప్రయోక్తయభిప్రాయము. 'కల్' భాతువునకు గణించు, పొందు మున్నగు నర్థములు గలవు. 'కల్యతే అనేన ఇతి కాలః' అన్న వ్యుత్పత్తి 'పద్యతే అనేన ఇతి పాదః' అన్న పామ్యమున కల్పింపబడినది. 'దీనిచేత పొందబడును' అన్నదియే వ్యుత్పత్త్యర్థమైవచ్చితిని పాదశబ్దమునకు ప్రయోగరూఢి యున్నది. కాలశబ్దము కృత్రిమ కల్పనము. అయినను ప్రయోక్త దానినే ప్రయోగించెను. చంద్రశబ్దమునకు 'చందన మివ ఆహ్లాదయతి' అని వ్యుత్పత్తి. ఈ వ్యుత్పత్తివల్లనే శీతాంకుని చంద్రు డనుట జరుగుచున్నది. ప్రకృతవక్త దానిని తలక్రిందులు చేసి 'ఆహ్లాదకరమైన' అన్న యర్థములో చంద్రశబ్దమును వాడెను. 'ధృ' భాతువునకు ధరించు, కలిగియుండు మున్నగు నర్థములు కలవు. 'అవశము లగు' అన్న యర్థమున 'ధరస్తీతి భారిణః' అన్న వ్యుత్పత్తి కల్పితమైనది. ఇట్లు యోగపాఠ్యములై నను రూఢిసిద్ధములు కాని యర్థములను తెల్పుటచేత ఈ పదములు అన్యార్థదోషమునకు పాల్పడుచున్న వనవలయును. కాని వక్త తనకు నచ్చిన కన్యను మెచ్చుకొనుచు గూఢార్థముతో చేసిన ప్రసంగ ముగుబడే ఈ పదములు సందర్భసముచితములై గుణవంతము లగుచున్నవి. కావుననే, ఈ శ్లోకము అన్యార్థగుణమున కుదాహరణ మైనది.

[అ పు ష్టార్థ గుణము]

95. తుచ్ఛవాచ్య మపుష్టార్థ మితి యత్ ప్రాక్రమికాశితమ్
తస్య చ్ఛందోఽనురోధాదా గుణత్వ మవధార్యతే.

యథా -

‘ద్విరష్టవర్ణాకృతి మేన మర్థినా
ముశన్తి కల్పోపపదం మహీరుహమ్
య మింద్రశబ్దార్థనిఘాదనం హరే
ర్హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే’

129

అత్ర ద్విరష్టవర్ణాకృతి మితి కల్పోపపదం మహీరుహ మితి
హిరణ్యపూర్వం కశిపు మిత్యస్య తుచ్ఛార్థత్వేఽపి చ్ఛందోఽను
రోధాదుణత్వమ్.

అర్థము : తుచ్ఛవాచ్యము అపుష్టార్థముగా పూర్వము చెప్పబడినది. ఛందో
నిర్బంధాదులవల్ల అదియే గుణత్వమును పొందును. ఇది లక్షణము. పదునారేండ్లు
వయసు గల యీతఃశిని యాచకులు కల్పవృక్షీరుహ మని కోర్చుచున్నారు; హరి
యొక్క ఇంద్రశబ్దార్థనాశకునిగా హిరణ్యకశిపుని పేర్కొనుచున్నారు. ఇది
ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ‘ద్విరష్టవర్ణాకృతి’ యని ‘కల్పోపపదం మహీరుహ’ మ్మని ‘హిరణ్య
పూర్వం కశిపు’ మ్మని యున్నవి తుచ్ఛార్థమునందే యున్నను ఛందోనురోధమువల్ల
గుణత్వము కలుగును.

వ్యాఖ్య : అల్పపదములతోడ చెప్పదగినదానిని అధికపదములతో చెప్పుట
తుచ్ఛవాచ్యము. అదియే అపుష్టార్థదోషము. ఛందోనిర్బంధాది హేతువులవల్ల శబ్ద
విస్తరము నాశ్రయించినయెడల అది గుణమే కాని దోషము కాదు. ‘ఆదులవల్ల’
అని యనుటచేత శబ్దవైచిత్రి మున్నగువానిని గూడ గ్రహింపవలసి యుండును.

‘ద్విరష్టవర్ణాకృతి’ అని యనగా పదునారేండ్ల వయసుగలవా డని అర్థము.
‘జ్ఞోడశవర్ణాకృతి’ అను విధముగా ప్రయోగించుట సమంజసము. కాని పంచస్థ

వృత్తమునందు ఈ సమానము యథాతథముగా ఇమడదు. 'కల్పోపపదం మహీరు హమ్' అనుదానికి బదులుగా 'కల్పమహీరుహమ్' అని యనుట సమంజసము. దీని కీ వృత్తముగూడ అనుకూలమే. 'హిరణ్యకళిపుమ్' అని యనుటకు బదులుగా 'హిరణ్యపూర్వం కళిపుమ్' అని విస్తరించి చెప్పుట జరిగినది. దీనికిని చందోవిర్బంధమే కారణము. కొన్నియెడల చందోవిర్బంధమే కారణ మనుట సమంజసముగానే యుండును. కొన్నియెడల అది కవి అనమర్థతకు సూచకముగా పరిణమించును. 'కల్పోపపదం మహీరుహమ్' మున్నగుచోట్ల 'కల్ప' అనుదాని సుపవదముగా కలిగిన 'మహీరుహమ్' అని యనుటచేత కల్పశబ్దమునకు మిరింత ప్రాధాన్యమును కల్పించుట జరుగుచున్నది. అట్లే 'ద్విరష్ట' అని యనుటచేత అల్పిష్టమైన వయస్సు ద్యోతిత మగుచున్నది. షోడశశబ్దముచేత విషయకథనమే కాని అల్పిష్టత ద్యోతితకము కాదు. చందోనురోధముతోపాటు శబ్దవైచిత్ర్యాదులు కూడ హేతువులుగా నమకూడినపుడే అపృష్టార్థము గుణము కాగలదు. ప్రకృతశ్లోకమున వీ లక్షణము యుండుట చేతనే అపృష్టార్థగుణమున కుదాహరణ మైనది.

[అ స మ ర్థ గు ణ ము]

96. ప్రతిపాదిత మానా యదనమర్థ మవాచకమ్
తస్యాపి ఖలు మన్యస్తే గుణత్వమ్ సీత్కృతాదిషు.

యథా -

'ఆశు లంఘితవత్పిష్టకర్మాణే

సీవి మర్థముకులీకృత దృప్త్యా

ఁ క్షణేణిక కరాహత తంత్రీ

మండల క్వణిత చారు చుకూజే'

130

అత్ర కూజితస్య పక్షిణోఽన్యత్రావాచకత్వేఽపి కామశాస్త్రే
ఽనుమత త్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : అవాచకమే అనమర్థ మని పూర్వము ప్రతిపాదించబడినది. సీత్కృతాదులందు దానికి కూడ గుణత్వము వంగీకరించుచున్నారు. ఇది లక్షణము.

ప్రియుని కరాగ్రము వేగముగా పోకముడిని దాటుచుండగా నగము ముడుచుకొన్న చూపుతో అమర క్షుదైన వైజీకుని చేతితో తాకబడిన కంఠ్రిమండలమునుండి పుట్టిన క్వణితమువలె మనోహరముగా (ఆమె) పలికెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పక్షియొక్క కూణితమునకు మరొకచోట అవాచకత్వమే యైనను కామశాస్త్రానుమతత్వముచేత గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : వాచకము కానిదానిని వాచకముగా నుపయోగించుట అవాచకము. సంగతము కానివదము నుపయోగించుట యని భావము. ఇది దోషము. కాని సీక్ష్మారాదులందు ఇది కూడ గుణముగానే గ్రహింపబడును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'చుకూజే' అన్న క్రియాపద ముపయుక్త మైనది దీనికి 'కూసెను' అని యర్థము. ఇది పక్షి చేయవలసిన పని. 'ఒకప్రీ వీణానాదము వలె మనోహరముగా కూసెను' అన్నచో అసంగతముగా నుండును. కాని సంభోగ సమయమున నాయొకాగళమునం దుండి అనేకధ్వనులు వెలువడు నని, అవి కోకిలా కూణితమ ల వలె, పారావతారావముల వలె, మయూరక్రేంకారముల వలె, ఇంక విల్లె యెన్నో విధములుగా నుండునని కామశాస్త్రము చెప్పుచున్నది. కావున ప్రకృతసందర్భ మునందు 'చుకూజే' అని వాడుటచేత 'పక్షివలె కూసెను' అన్న యర్థము కలిగి శాస్త్రానుకూలముగా నుండును. ఇది సౌందర్యసంధాయకమే కాని సౌందర్యభంజకము కాదు. అందువల్లనే ప్రకృతశ్లోకము అసమర్థగుణమున కుదాహరణ మైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము మాముని శిశుపాలవధమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అ ప్ర తీ త గు ణ ము]

97. శాస్త్రమాత్ర ప్రతీతత్వా నప్రతీతం యదుచ్యతే .
గుణత్వం తస్య తద్విద్యసంభాదా విదుర్బుధాః.

యథా -

'సర్వకార్య శరీరేషు ముక్త్యాంగ స్కంధ పంచకమ్
సౌగతానా మివాల్కాన్యోన్యా స్థిమంత్రోమహీభృతామ్' 131

అత్రాంగస్కంధపంచక మిశ్యన్య శాస్త్రమాత్ర ప్రసిద్ధస్యాపి తద్విద్యనంసాభాయాం గుణత్వమ్.

అర్థము : శాస్త్రములందు మాత్రమే ప్రతీతి గల శబ్దములను వాడినచో అప్రతీత మను దోషమగును ఆ యా శాస్త్రజేత్తల సంభాషణాద్భులందు అది గుణత్వము నొందును. ఇది లక్షణము. సౌగతులకు సర్వకార్యశరీరములందును అంగస్కంధపంచకము తన్వ వేయగా ఆత్మ లేనట్లు, రాజులకు (కార్యారంభాది పంచాంగములు తప్ప) వేయగా మంత్రము లేదు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అంగస్కంధ పంచకము అను శాస్త్రమాత్ర ప్రసిద్ధ మైనదానికికూడ తద్విద్యావంతుల సంభాషణమునందు గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : శాస్త్రములందు మాత్రమే ప్రసిద్ధములైన పదములు దైనందిన వ్యవహారమున అర్థప్రతీతిని కలిగింపలేవు. కావుననే అప్రతీతము అను దోషముగా పోగజేరిపోత జరిగినది. కాని శాస్త్రజ్ఞులైనవారు తమ ప్రసంగములలో శాస్త్రమాత్ర ప్రసిద్ధములనే వాడుకొన్నప్పటికిని అర్థప్రతీతికే అవరోపము కలుగదు. అందువలన దోషము తొలగిపోయి, సంభాషణ సహజత్వసంపౌషకముగా పరిణమించి గుణమే యౌగింపబడును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'సౌగతనమయ' ప్రసిద్ధము లైన పదములు ప్రయుక్తము లైనవి. అవి తత్ప్రదాయజ్ఞులకు సుపరిచితములే కావున అర్థప్రతీతిని కలిగించును. కార్య మనగా వినియోగముని యర్థము. వినియోగప్రకార సర్వస్వము నకు శరీర మని సంజ్ఞ. ఆత్మ యనగా సారభూతమైనది యని యర్థము. పురుష ద్రవ్య సంభవేశా కాల విభాగములే పంచాంగములు. యావము, సంజ్ఞ, సంస్కారము, వేదశా విజ్ఞానము, అనానభావము, శృంగారములు మంత్రము అని యనగా ఆలోచన మని యర్థము. ఈ యర్థములు తెలిసినపుడు మైత్తము భావము స్పష్టముగానే అవగతమగుచున్నది. కావుననే తద్వేత్తల ప్రసంగమునందలి ప్రకృత శ్లోకము అవగతమగుణమున కుదాహరణమైనది. ఉదాహరణశ్లోకము మాముని శిష్యాంపదమునందే గ్రహించినదిదగ్గి.

[క్లిష్ట గుణము]

98. అర్థప్రతీతికృద్ధారే క్లిష్టం నామ యదుచ్యతే
 ఝటిత్యర్థప్రతీతౌ తద్గుణత్వ మనుగచ్ఛతి.

యథా -

‘అథాత్మనః’ శుబ్దగుణం గుణజ్ఞః

పదం విమానేన విగాహమానః

పితుః పదం మధ్యమ ముత్పత్య

కాంచీగుణస్థాన మనిందితాయాః,

132

అతాత్మనః పదం శబ్దగుణమితి పితుః పదం మధ్యమ మితి
 చాకాశవిషయాం కాంచీగుణస్థానం నితంబవిషయ మితి సర్వప్రసంగే
 ఝటిత్యేవ ప్రతీతిం కరోతీతి క్లిష్టస్యాస్య గుణత్వమ్.

ఆర్థము : దూరముగా అర్థప్రతీతి యున్నయెడల క్లిష్టమని యనబడును.
 వేగముగా అర్థప్రతీతి కలుగునెడల అదియు గుణత్వము నొందును. ఇది లక్షణము.
 అంతట గుణజ్ఞుడు శబ్దగుణమైన ఆత్మపదమును విమానముచేత దాటుచున్నవా
 డయ్యెను. (ఆమె) పితృస్థానమైన మధ్యమమున వెరుచున్న దయ్యెను. అనిందిత
 (నాయక) యొక్క కాంచీగుణస్థానము - ఇది ఉదాహరణము. [సౌకర్యముకొర
 కుదాహరణవాక్యములు సమాపకక్రియాంతములుగా అనూదితములు.]

ఇచ్చట ఆత్మస్థానము శబ్దగుణమని ‘పితృపదము’ మధ్యమము అన్నవి
 ఆకాశవిషయకములని, కాంచీగుణస్థాన మన్నది నితంబవిషయమని యెల్లరకును
 ప్రసంగమై యుండుటవల్ల వెనువెంటనే తర్థప్రతీతిని కలిగించుచున్నది. అందువల్ల
 ఇది క్లిష్టమునకు గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : దూరాన్వయమువల్ల అర్థప్రతీతికి అంతరాయము కలిగినయెడల
 క్లిష్టమన్న దోష మగును. అట్లు అంతరాయము లేకుండ అర్థప్రతీతి కలిగినయెడల
 దోషము సరిహృతమైపోయి గుణమగును.

దీనికి లక్ష్యములు మూడు ప్రదర్శితములు. పూర్వార్థమునందు 'ఆత్మనఃపదం శబ్దగుణమ్' అని నన్నిహితముగా నుండవలసియుండగా 'పదం' ద్వితీయపాదమున వివిష్టమైనది. 'శబ్దగుణమ్' అను విశేషణము వల్ల 'ఆత్మనఃపదమ్' అనుదానికి 'అకాశము' అన్న యర్థము ప్రతీత మగుచున్నది. ఇట్లు క్లిష్టత తొలగిపోయి, 'విమానముచేత అకాశమును దాటుచున్నవాడు' అన్న యర్థము స్పష్టమగుచున్నది.

ఉత్తరార్థమునందు రెండు లక్ష్యములు గలవు. 'పితృపదం మధ్యమముత్పతస్తి' పితృస్థానమయిన మధ్యమమున కెగురుచున్నదై అని యర్థము. ఇచ్చట ఊర్వశీ నాయిక. ఊర్వశికి పితృస్థానము దేవలోకము. అదియే మధ్యమ లోకము. నామనుడు త్రివిక్రముడై మూడడుగులు కొలిచినపుడు భూమి ఒక అడుగునకు అకాశ మింకొక అడుగునకు సరిపోయినవి. ఆ మధ్యనున్నదెల్ల మధ్యమమే. అనగా ఊర్వలోక మనియే భావము. ఇంక రెండవ లక్ష్యము. 'కాంఠీగుణస్థాన మనింది తాయా' అన్నది. కాంచిని ధరించు స్థానము నితంబము. ఇది ప్రసిద్ధవిషయమే. 'నితంబము' అని సూటిగా చెప్పకుండ 'కాంఠీగుణస్థాన'మని చెప్పుట ఉక్తివక్రత.

అకాశము, నితంబము అన్న యర్థములను తెల్పుటకు భృంగ్యంతరము నాశ్రయించుట యిచ్చట జరిగినది. ఇందువల్ల క్లిష్టమన్న దోషము కలుగవలసియున్నను, యుటిప్రతీతి యుండుటవల్ల ఆ దోషము పరిహృత మగుటయే కాక ఉక్తివక్రతచేత గుణముకూడ నగుచున్నది. కావుననే, యీ శ్లోకము క్లిష్టగుణమున కుదాహరణమైనది.

ఈ శ్లోకమున పూర్వార్థము కాళిదాసుని రమణంశమునుండియు, మూడవ పాదము విక్రమార్కశీయమునుండియు గ్రహింపబడినవి.

[గూ ఢా ర్థ గు ణ ము]

99. అప్రసిద్ధార్థసంబంధం యద్గూఢార్థ మితి స్మృతమ్
తద్వ్యాఖ్యానాదిషు ప్రాయోగుణత్వేన తదివ్యతే.

యథా -

'అష్టారిసా వి కర్ణిణో కర్ణిణో హలిబుడ్ధసాలి పముహా వి
మృదుక్కు మక్కుడా వి హుహా' ని హరినప్పసింహా వి' 133

[ఛాయా -

‘అస్మాదృశా అపి కవయః

కవయో హరివృద్ధశాలి ప్రముఖాలపి

మండుక మర్కటా అపి ఖలు

భవంతి హరిసర్పసింహాలపి’]

అత్ర మండుక మర్కట సర్ప సింహే వ్యవసిద్ధప్రయోగ
త్వాద్ గూఢస్యాపి హరిశబ్దస్య స్వయం వ్యాఖ్యాతత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : అప్రసిద్ధారనంబుధము గల శబ్దమువల్ల గూఢార్థ మన్న దోష
మేర్పడును. వ్యాఖ్యానాదులందు అదిగూడ గుణత్వమునే పొందును. ఇది లక్షణము.
మావంటి వారమును కవులమే. హరి వృద్ధ శాలి ప్రముఖులును కవులే. మండుకము,
మర్కటము, సర్పము, సింహముకూడ హరి శబ్దవాచ్యములే. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట మండుక మర్కట సర్ప సింహములందు హరిశబ్దముయొక్క
(అప్రసిద్ధప్రయోగమువల్ల గూఢార్థమే అయినను స్వయముగా అది వ్యాఖ్యాత
మగుటవల్ల గుణత్వము నొందుచున్నది.

వ్యాఖ్య : అప్రసిద్ధమైన యర్థము నుద్దేశించి ఒక శబ్దమును ప్రయోగించగా
ప్రసిద్ధారమే స్ఫురించి ఉద్దిష్టమైన అప్రసిద్ధారము స్ఫురింపక పోవుటవల్ల గూఢార్థము
దోష మగుచున్నది. వ్యాఖ్యానమువల్ల కాని, కవి కల్పనమువల్ల కాని అప్రసిద్ధార్థ
స్ఫురణమే కలిగినయెడల, దోషము పరిహృతమై అది గుణత్వము నొందును.

ప్రకృతోదాహరణమున హరిశబ్దమును ప్రయోగించుటవల్ల గూఢార్థ దోషము.
హరి యనగా ప్రసిద్ధార్థము విష్ణువు. అప్రసిద్ధార్థములు, అనగా నిఘంటువునందుండి
వాడుకయందు ప్రచారములో లేనివి కప్ప, కోతి మొదలయినవి. కవి తన కల్పనము.
చేత ‘అల్పబుద్ధులమైన మేమును కవులమే, ప్రాజ్ఞులైన హరివృద్ధశాలిప్రముఖులును
కవులే’ యని చెప్పి ‘హరికి కప్ప, కోతి మున్నగు నర్థములును కలవు. విష్ణు వన్న
యర్థమును గలదు’ అని నివర్తనముగా నుపయోగించుకొనుట జరిగినది. కల్పన
నిర్బంధమువల్లనే అప్రసిద్ధార్థములు ఆవశ్యకము లగుచుండుటచేత ప్రకృతపద్యము
గూఢార్థగుణమున కుదాహరణమైనది.

[నే యార్థ గుణము]

100. నేయార్థం యత్ స్వసంకేతక్లప్తవాచ్యం నిరూపితమ్
ప్రహేలికాదిషు ప్రాజ్ఞై స్తద్గుణత్వేన గణ్యతే.

యథా -

మోగు కలావేణ వహతి తహ గామహ సరిణాడ
ఉచ్ఛీసా పాలన్తిగట్ *అనుణ త్రిహిం జనుణాడ'

144

[ఛాయ -

'మయూః కలావేన వహతి తస్య నామ్నః సదృశనామా
ఉచ్ఛీర్ణాత్పదాంతగతోఽనున క్తం యథా నౌకా']

అత్ర మయూర బర్హ చంద్రక సంకేతేన కల్పితస్య చంద్ర
ఛాయా నేయార్థ త్వేతి ప్రహేలికాత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : స్వసంకేతకల్పితార్థము గలది నేయార్థముగా విరూపింపబడినది.
ఇది ప్రహేలికాదులందు గుణత్వముతో ప్రాజ్ఞులచేత గణింపబడుచున్నది. ఇది
లక్షణము. నెమలిపురిచేత వహింపబడుచున్న వానితో సదృశనామము గలవాడు నౌక
మాదిరిగా ఉచ్ఛీర్ణముమండి పాదాంతమువరకు ప్రతిరాత్రియు వెళ్లుచున్నానాడు. ఇది
ఉదాహరణము.

ఇక్కడ మయూర బర్హ చంద్రక సంకేతముచేత కల్పింబడిన చంద్రనామము
నకు నేయార్థత్వమే యైనను ప్రహేలికాత్వముచేత గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : స్వసంకేతముచేత కల్పింపబడిన కృత్రిమార్థమునకే నేయార్థ
మనిపేర్చు. ఇందు కల్పింబుకొనుటచేత వక్తకు అర్థము ప్రతీత మగుననుటలో సందే
హము లేదు. కాని శ్రోతకు ఉద్దిష్టార్థము ప్రతీతము కాదు. అందువల్ల నే ఇది దోష
మైనది. అయినప్పటికిని సమస్య, పొడుపుకథ, చిక్కుప్రశ్న మొదలైన విద్యావిద్యో
దములందు నేయార్థముకూడ గుణమే యగును.

*. అనుజ్ఞాన్తి అజ్ఞానాడ - పాఠాంతరము.

ప్రకృతీదాహరణమునందు చంద్రుడు నౌకవలె ప్రతిరాత్రియు తూర్పునుండి పడమరకు వెళ్లుచున్నాడు- అన్నది తాత్పర్యము. చంద్రశబ్దమును చంద్రశబ్దము నుండి సాధించుట జరిగినది. నెమలి మోయునది నెమలిపురి (బర్హము); అది మోయునది నెమలికన్ను (చంద్రకము); 'చంద్రక ఏవ చంద్రః' అని కవర్జము నిర్దేశక మన్నట్లు నిర్ణయించి చంద్రశబ్దమును సాధించుట జరిగినది. 'ప్రాక్కిరా శయాశ్' అన్న వచనమునుబట్టి ఉచ్ఛ్విర్జమన్న పదమునకు 'తూర్పు' అన్న అర్థము సంకేతీకరణమైనది. దీనికి విరుద్ధముగా పాదాంత మన్న పదమునకు 'పడమర' సంకే తిత మైనది. ఇట్లు ఏదో యేదో దూరసంబంధముచేత సంకేతమును కల్పించుకొని వాడుటచేత ఇది నేయార్థ మగుచున్నది. కాని యిది పొడుపుకథగా ఉద్దేశింపబడుట చేత వినోదస్థానికమైన గుణమే యగుచున్నది.

పాఠాంతరముగా 'అణుణేన్ద్రి అజిణజ్ఞాశ్' అని కనిపించుచున్నది. దీనికి, 'అనునచుంత్యా మయా జ్ఞాతః' అన్నది సంస్కృతచ్ఛాయ. అప్పుడు ఈ ప్రసంగ మును ఖండితనాయకా ముఖోద్గతముగా స్వీకరింపవలసి యుండును. 'చంద్రుడు తూర్పునుండి పడమరకు వెళ్లును. నిన్ను బతిమాలుచున్న నా కి విషయము తెలియును' అన్న భావము కలుగును.

వినోదస్థానికమైన యీ పద్యము నేయార్థగుణమున కుదాహరణము.

[సం ది గ్ధ గు ణ ము]

101. య దనిశ్చైయకృత్ ప్రయోక్తం సందిగ్ధం తద్గుణిభవేత్
 య భవే ద్విశేషావగమో యది ప్రకరణాదిభిః.

యథా -

మహిభృతః పుత్రవతోఽసి దృష్టి
 స్తస్మై స్తవత్యే న జగము తృప్తిమ్
 స శార్ఙ్గచక్రా సి గ దా బ్ధ పాణి
 ర్మేఘచ్ఛవిః పాతు జగన్విశౌరిః

అత తస్మిన్నపత్యే ఇత్యనిశ్చితస్యాస్యవిశేషస్య సందిగ్ధత్వేఽపి
గౌర్యామితీ ప్రకరణేన సగమ్యతే. మేఘచ్ఛవిరిత్యస్యచ నవశ్యామాది
పదానువాదానేఽపి శౌరిసంబద్ధత్వాన్నవమేఘచ్ఛవి రితి వా విశేషా
నిశ్చీయత ఇతి తస్మాసి గుణత్వమ్.

అర్థము : విశ్వమునకు వీలులేకుండ చెప్పినచో నందిగ్ధ మన్న దోష
మగును. ప్రకరణాదులచేత విశేషావగమము కలుగునెడల అది గుణవంతమే
యగును. ఇది లక్షణము. పుత్రవంతు డై నప్పటికిని హిమవంతునిదృష్టి ఆ అవత్యము
మునందు దృష్టిని పొందలేదు. శార్ఙ్గచక్రఖడ్గగదాబిషాణియ మేఘచ్ఛవియు నైన
శౌరి జగములను కాపాడును గాక; ఇవి ఉదాహరణములు.

ఇచ్చట 'ఆ అవత్యమునందు' అని అనిశ్చితమైన అవత్యవిశేషమునకు నంది
గ్ధత్వ మున్నప్పటికి ప్రకారమునుబట్టి 'గౌరియందు' అని గయ్యమాన మగును.
'మేఘచ్ఛవి' అనువానికి నవ, శ్యామ ప్రభృతిపదములను ముందు చేర్చక పోయిన
ప్పటికిని శౌరికి సంబంధించుటవల్ల నవమేఘచ్ఛవియో మేఘశ్యామచ్ఛవియో నిశ్చ
యింపబడును. అందువల్ల వానికిగూడ గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : సందేహమునకు వీ లగునట్లుగా పదప్రయోగము చేయుటచేత
సందిగ్ధ మన్న దోషము కలుగును. ఉద్దిష్టమైన యర్థము ప్రతీతము, కాకుండ అవ
రోధము కలుగుటవల్ల నే దోషము పుట్టుచున్నది. సందర్భమునుబట్టి ఉద్దిష్టార్థము
స్పష్టమైనయెడల దోషము పరిహృత మిగును; గుణముకూడ నగును.

ప్రకృత పద్యమునందు, రెండు ఉదాహరణములు కలవు. మొదటిదానిలో 'పుత్ర
వంతు డై నప్పటికి' అని చెప్పి 'అపి' శబ్దప్రయోగము చేయుటచేత పుత్రవంతానమును
హర్షి హిమవంతుని దృష్టి ప్రసరింపలేదని స్పష్ట మగుచున్నది. పరిహరన్యాయమున
పుత్రికాసంతానమునందు దృష్టి తృప్తిని పొందలే దని యర్థము. విరవదికమైత
అప్యాయతను కలిగియున్నాడని తాత్పర్యము. అవత్య మను పదము పుత్రపుత్రికా
సామాన్యము. తొలుతటి 'పుత్రవంతు డై నప్పటికిని' అన్నదే పుత్రికాగ్రహణమునకు
ప్రేరక మగుచున్నది. కావున సందిగ్ధత త్రాగుచున్నది. రెండవ దానిలో శౌరికి
విశేషణములు రెండు ప్రయుక్తములైనవి. శార్ఙ్గచక్రఖడ్గగదాపద్యపాణి అనునది
యొకటి. మేఘచ్ఛవి యనునది యొకటి. ఇక్కడ మేఘ మనగా కారదమేఘమా?

శ్రావణమేమి? యన్న సందేహమున కవకాశమున్నది. శారదమేమి? చూదిపింజరవలె తెల్ల తెల్లగా నుండును. శ్రావణమేమి? నల్లగా నుండును. శారదియనగా విష్ణు వని యర్థము. తొలి విశేషణము అన్యవరిహరణమునకు సహకరించును. అప్పుడు విష్ణునే ఉద్దిష్టవ్యక్తి యగుటచే తద్వర్తము నీలవర్ణముగా సుప్రసిద్ధ మగుటచే 'మేఘవృషి' యనుదానికి 'మేఘనీలవృషి' యన్న భావమే ప్రభావవంతముగా ప్రతీయమాన మగును. కావున సందిగ్ధతకు అవకాశము లేదు.

ఇట్లు సందిగ్ధతకు తావున్నను సందర్భమునుబట్టి స్పష్టతయు, విశ్వయత్వము కలుగుచుండుటచేతనే యీ పద్యము సందిగ్ధగుణమున కుదాహరణ మైనది.

ఉదాహరణశ్లోకమునందలి పూర్వార్థము కాశిదాసుని కుమారసంభవమునుండి గ్రహింపబడినది.

[విరుద్ధ గుణము]

102. య త్తద్విరుద్ధ మిత్యుక్తం వివరీతప్రకల్పనమ్
తథాభూతాభిధానేన గుణత్వం ప్రతిపద్యతే.

యథా -

'అభిధాయ తదా త ద్రపియమ్

శిశుసాలోఽనుశయం పరంగతః

భవతోఽభిమనాః సమీహతే

సరుషః కర్తృముపేత్య మాననామ్'

186

అప్రతి వివరీతార్థకల్పనంవిరుద్ధత్వేఽసి సంధ్యర్థవిగ్రహార్థయోః
స్ఫుటభిన్నార్థత్వే నాభిధానాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : పూర్వోక్తమునకు విరుద్ధముగా కల్పనము చేసినయెడల దానిని విరుద్ధదోష మని యందురు. ఆ విధముగా చెప్పవలసి చెప్పినపుడు అది గుణత్వమును పొందును. ఇది లక్షణము. అప్పుడప్రియమును వలికి, మిక్కిలి ద్వేషమును పొందిన శిశుసాలుడు నీయందు అభిమానము గలవారై, యిచ్చటికి వచ్చి రోషముగల నీకు గౌరవమును చేయ నభిలషించుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుడు వివరీకారకల్పనము విరుద్ధత్వమే యైనప్పటికి సంధ్యర్థవిగ్రహార్థము లందున్నట్లుమైన శిష్యాత్వములతో పలుకుటవల్ల ఇది గుణత్వము.

• వ్యాఖ్య : అపియము పలికినవాడు ద్వేషపూరితుడైనవాడు శత్రువునకు త్రమ్మానము చేయుదు ననుట విరుద్ధము. సంధ్యర్థమునందు ఒక యర్థమును, విగ్రహార్థమునందు మరొక యర్థమును కలుగినట్లుగా మాటలాడుట యవసరమే. ఆ యవసరమును పురస్కరింపుకొని, క్లేష నాశయించి విపరీతములైన యర్థములను జోడించి చెప్పుట గుణమే వాని దోషము కాదు. అట్లు చెప్పగలుగుట కవిప్రతిభా ప్రకర్షను ప్రకాశింపజేయును.

శిశుపాలుని దూత కృష్ణునితో చేయు ప్రసంగ మిది. 'అనుశయము' అను పదమునకు ద్వేషము, పశ్చాత్తాపము అన్న విరుద్ధార్థము లున్నవి. అపియము లాడిన శిశుపాలుడు పశ్చాత్తాపము నొందినయెడల సమ్మానము చేయుటలో విరుద్ధత లేదు. ఇది సంధ్యనుకూలమైన పదనము. ద్వేషము నొందినవాడు సమ్మానము చేయుట యన్నది విరుద్ధము కాని యవ్యభిచూడ 'సమ్మానము' అను దానికి వ్యతిరేకలక్షణను బట్టి 'అవమానము' అని గ్రహింపవలసి యుండును. 'మాననాహననే మానే' కేశవ విసుండువు. దీనినిబట్టి 'మానన' పదమునకు సమ్మాన మన్న యర్థము మాత్రమే కాక, సంహార మన్న యర్థముకూడ కలుగును. ఇది విగ్రహానుకూలమైన పదనము. అవగా, కలహమునకు కాల ద్రవ్యుట యనియే యర్థము.

దూతవాక్యమునందు రెండు ధోరణులు నుండుటచే విరుద్ధ మున్న దోషము పరిహృతమై గుణముగా పరిణమించును. కావుననే యిది విరుద్ధగుణమున కుదాహరణ మైనది.

ప్రకృతశ్లోకము మాముని శిశుపాలపదమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అ ప్ర యో జ క గు ణ ము]

103. అనయోజక మిత్యక్త మవిశేషవిధాయకమ్

స్వరూపమాత్రే స క్తవ్యే తస్యాపి గుణ తేషామే.

యథా

తేజస్వాకాశ మసిశ్యామ ముత్పత్త్య పరిమర్షయః

సాగ్రం వర్ష సహస్రం స తప స్తేజే మహామనాః 137

అతాసిశ్యామ మిత్యాకాశంప్రతి సాగ్రమిత్యనేన చ వర్ష స హాసం ప్రతి విశేషానభిధానేఽపి దూరోత్పతన చిరతపశ్చరణయో రుపయోగ వివక్షాయాం గుణత్వమ్.

అర్థము : విశేషవిధాయకముః కాని పదమును ప్రయోగించిన యెడల అప్రయోజన మగునని చెప్పబడినది. స్వరూపమాత్రమే వక్రవ్య మగుచుండగా అదియు గుణత్వమును పొందును. ఇదిలక్షణము. పరమములు అసిశ్యామమైన ఆకాశము నందు ఎగిరి వచ్చిరి. మహాత్ముడు సమగ్రముగా వేయి యేండ్లు తపస్సు చేసెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అసిశ్యామ మని ఆకాశమునకు, సమగ్రముగా నని వేయియేండ్లను దానికిని చేర్చుటవల్ల విశేషమును చెప్పకపోయి నప్పటికిని దూరోత్పతన చిరతప శ్చరణములకు ఉపయోగవివక్షయంతయు గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : విశేషముయొక్క విశేషమును తెల్పునది విశేషణము. అటు వంటి విశేషణము ప్రకృతార్థమునకు పనికివచ్చు విశేషమును చెప్పవియెడల అప్ర యోజకమన్న దోషము కలుగును. కేవలవస్తువీతిని, దెల్పుటయందును, యథావ ద్వర్ణనమందును స్వభావసౌందర్యపోషణమువల గుణమే యగును కాని దోషము కాదు.

ప్రకృతోదాహరణపద్యమునందు రెండు లక్ష్యములు కలవు. మొదటిదానిలో ఆకాశమునకు అసిశ్యామమన్న విశేషణము ప్రయుక్తమైనది. దీనివల్ల ప్రకృతార్థము నకు ప్రకర్ష మేమియు లేదు. అందువల్ల దోషమే. ఐనప్పటికిని ఆకాశమయొక్క నీలవర్ణము దూరదూరమునకు చిక్కబడి యుండును. 'అసిశ్యామము' ఖడ్గనైల్యము గలది యని యనుటచేత మిక్కిలి దూరము నూచిత మగుచున్నది. కావున, ఇది ప్రకృతోపయోగమైన గుణ మగుచున్నది. రెండవ లక్ష్యమునందు 'వర్షసహస్ర' మనుదానికి 'సాగ్ర' మనునది విశేషణము. 'పూర్తిగా వేయియేండ్లు' అని యర్థము. ఏమాత్రము తక్కువైనను వేయియేండ్లు అనుట సరిపడదు. అయినప్పటికిని

‘పూర్తిగా వేయియేండ్లు’ అని యనుటచేత కాలదీర్ఘత్వము సూచిత మగుచున్నది. కావుననే ప్రకృతపద్యము అప్రయోజకగుణమున కుదాహరణ మైనది.

ఉదాహరణకోకమునందలి పూర్వార్థము కాళిదాసుని కుమారసంభవము నుండి గ్రహింపబడినది; ఉత్తరార్థము వ్యాసుని శ్రీమద్భాగవతమునుండి గ్రహింపబడినది.

[దేశ్య గుణము]

104. య దవ్యత్పత్తిమ ద్దేశ్యమితి పూర్వం నిరూపితమ్

మహాకవినిబద్ధం స త్తదవ్యత్ర గుణీభవేత్.

అర్థము -

‘మండే మాద్దండపిండితగరతరలమః ప్రాపిరే యేనవేలా

మాలంబ్యోత్తాలతల్లస్ఫుటితపుటకినీబంధవోగంధవాహః’ 138

‘పాతాల ప్రతిమల్ల గల్ల వినరప్రక్షిప్త సప్తార్ణవమ్’ 139

‘కిరంతః కావేరీ లడహ లహరీ శీకరకణాన్’ 140

అత్ర తల్ల గల్ల లడహ లహరీ ప్రభృతీనా మవ్యత్పత్తిమ త్వేన దేశ్యత్వేఽపి మహాకవిభి రంగీకృతత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము :- వ్యత్పత్తిలేని పదములను దేశ్యముగా పరిగణించుట జరిగినది. మహాకవులచేత నిబద్ధమయిన దేశ్యము కూడ గుణమగును. ఇది లక్షణము. గంధ వాహములు జొంపములందు ఉద్దండములును సాంద్రములునై నందిపర్థవములను నలింపజేయునవై, గట్టు వాలింబనముగా చేపికొని ఉత్తాలమైన సరస్సనెడి పూలగంపకు ఇథంపులై యున్నవి. పాతాక ప్రతి మానములైన కవీల రంధ్రములందు ప్రేరేపింపబడిన శస్త్రవస్తుద్రములను గలది. కావేరీ మనోహర ప్రవాహశీకరకణములను శైలజల్లుచున్నవి. ఇవి ఉదాహరణములు.

ఇచ్చట తల్ల గల్ల లడహ లహరీ ప్రభృతీపదముల అవ్యత్పత్తిమత్త్వము చేత దేశ్యత్వమే యైనట్టికిని మహాకవులచేత అంగీకరింపబడుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : వ్యుత్పత్తిని తెలుపుటకు వీలుకాని పదములను ప్రయోగించుట చేత దేశ్యమున్న దోషము కలుగును. మహాకవులు ఆయా పదముల నాదరించి వానిని తమ కావ్యములందు ప్రయోగించినచో, వాని దోషము పరిహృతమగును. అంతేకాక అనుప్రాసాదులకు సహకరించి సౌందర్యసంధాయకము లగుటచేత గుణ పంకములుగానే పరిగణింపబడును.

సంస్కృత భాషయందు సంస్కృతేతర పదములను వాడుట దోషమని, మహాకవుల యంగీకారముచేత ఆ దోషము తొలగునని తాత్పర్యము. తెలుగు మున్నగు భాషలందు ప్రకృత విషయ సామ్యమును బట్టి ఆంధ్రేతరపదములను వాడుట దోషమనియు, మహాకవి ప్రయుక్తము లయినచో దోషము తొలగిపోయి, గుణమగుననియు నమర్చించు కొనవచ్చును. ఒకభాషయందు ఇతరభాషాపదములు ప్రయుక్తము లగుటకు తత్పదముల ప్రయోగ ప్రాచుర్యమే కారణము. ప్రయోగ ప్రాచుర్యము న్నప్పుడు అర్థప్రతీతి కంతరాయము కలుగదు. మహాకవులు తమ కావ్యములందు అట్టి పదములను సౌందర్య సంధాయకములుగా, రసనిర్వాహకములుగా వాడుకొందురు. వాడుటలోని ఔచిత్యముచేతనే అవి స్వీకారపాత్రము లగును.

ప్రకృతోదాహరణములు మూడు. మొదటి యదాహరణమునందలి 'శల్ల' శబ్దము దేశ్యము. 'సరస్సు' అని యర్థము. సమాస మధ్యస్థమై రచనకు సౌష్ఠవమును సౌందర్యమును నమకూర్చినది. రెండవయదాహరణము భవభూతి రచించిన మాలతీమాధవము నందలిది. ఇందున్న 'గల్ల' శబ్దము దేశ్యము. 'చెక్కిలి' యని యర్థము. 'ప్రతిమల్లగల్ల' మున్నగు విధముగా నుండి అనుప్రాససౌందర్యమున కాలంబనమైనది. మూడవయదాహరణమునందలి 'లడహ' శబ్దము దేశ్యము. 'మనోహరము' అని యర్థము. 'లహరీ' శబ్దముగూడ దేశ్యమనియే భోజదేవుని నిష్కర్షమైనట్లు వృత్తినిబట్టి తెలియుచున్నది. దీనికి 'ప్రవాహము' అని యర్థము. 'లడహలహరీ' యన్నపుడు లవర్ణసౌందర్యముచేత అనుప్రాససౌందర్యము అనుభూతమగుచున్నది.

[గ్రామ్య గుణము]

105. . . గ్రామ్యం ఘృణాపదశ్చ లామంగలార్థం యదీరితమ్

తత్సంవి తేషు గుచ్ఛేషు లక్ష్మీ తేషు న దుష్కృతి.

అర్థము : పృథావంతము (అసహ్యర్థము), అశ్లీలార్థము, అమంగళార్థము నైనది గ్రామ్యమని యిదిసరకు చెప్పబడినది. అది సంవీతములందును, గుప్తము లందును లక్షితము లందును దోషముకాదు. ఇది లక్షణము.

తత్ర సంవీతే యథా -

‘తస్మై హిమాద్రేః క్రయతాం తనూజాం

యతాత్మనే యోజయితుం యతస్వ

యోషిత్సు తద్విర్య నిషేక భూమిః

సై నక్ష మేత్యాత్మభవోపదిష్టమ్’

141

అత్ర తద్విర్య నిషేకభూమి రిత్యశ్లీలస్యాపి సంవీతత్వాద్ గుణత్వమ్.

యదాహ -

‘సంవీతస్య హి లోకేషు నదోషాన్వేషణం క్ష మమ్

శివలింగస్య సంస్థానే కస్యాసభ్యత్వ భావనా.’

అర్థము : సంవీతికి ఉదాహరణము. హిమాద్రిపుత్రుడైన స.పార్వతిని విగ్రహముగల శివునితో కలుపుటకు యత్నింపుము. శ్రీలయందు అతని రేతస్సును వహింపగల స్థానముగా ఆమె మాత్రమే సమర్థురాలని బ్రహ్మచేత ఉపదేశింప బడినది.

ఇచ్చట ‘అతని రేతస్సును వహింపగలస్థానము’ అనునది అశ్లీలమే యైవత్పటికిని సంవీతత్వముచేత గుణత్వమ్. ‘సంవీతమునకు లోకమునందు దోషాన్వేషణము తగదు. శివలింగ సంస్థానమునందు అసభ్యభావన ఎవని కుండును?’ అని పూర్వాచార్యుల వచనము.

వ్యాఖ్య : సంవీతము అని యనగా సాముదాయక వ్యవహారము అనియే భావము. సాంప్రదాయక వచనమునందు సాముదాయకమైన యర్థమును మాత్రమే గ్రహింపవలయును. అట్లుకాక ప్రతిపదార్థమును గ్రహించుట జరిగినచో కొన్నియెడల

అశ్లీలమన్న దోషము తోపవచ్చును. ప్రతిపదార్థముచేత అశ్లీలమే యైనప్పటికిని సాంప్రదాయికమైన సముదాయార్థముచేత అశ్లీలము తొలగి గుణత్వము కలుగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'తద్వీర్య నిషేకభూమిః' అనుచోట అసభ్యత కలదు. వీర్యము అని యనగా రేతస్సు; ప్రకృతార్థము కూడ నదియే. కాని సాముదాయికమైన యర్థము 'శివునికి భార్యయగుటకు యోగ్యురాలు. పార్వతి' అని యనుటయే. అందువల్లనే అశ్లీలము పరిహృతమై గుణత్వము పరిగణనకు వచ్చుచున్నది. ఈ యుదాహరణతోకము కాశిదాసుని కుమారసంభవమునుండి గ్రహింపబడినది.

పై లక్షణ శ్లోకమునందలి క్రమమును తప్పించి లక్ష్యములను ముందుగా అశ్లీల గుణమునకు చూపుట జరుగుచున్నది. ఇచ్చట సంవీతము, గుప్తము, లక్షితము అనువానికి క్రమానుసారముగానే లక్ష్యములు సంతరింపబడినవి. ఇది అసభ్యదోషము సంవీతిచేత గుణత్వమునొందుట కుదాహరణము.

ఇట్లు సంవీతియందు శివలింగాది పదములకు అసభ్యార్థభావన యెవ్వనికి నుండదని నిష్కర్షముగా తెలిపిన పూర్వాచార్యవచనమును తనవాదమున కుపబలకముగా రచయిత ప్రదర్శించెను.

గుప్తే యథా -

'సుదు స్త్రీజా యద్యపి జన్మభూమి

ర్గజై రసంబాధయాంబభూవే

సతేనునేయః సుభగోఽభిమానీ

భగిన్యయం సః ప్రథమాభి సంధిః'

142

అత్ర జన్మభూమి సంబాధ సుభగ భగినీ శబ్దానా మశ్లేలా
ర్థాంతరీత్వేన ప్రథమార్థప్రభావభావ నాగుప్తత్వాద్గుమ్.

యదాహ -

'వస్తు మాహాత్మ్యగుప్తస్య పదార్థస్య విభావనాత్

భగినీ భగవత్వాది నాసభ్యత్వేన భావ్యతే'

ఆర్థము : గుప్తమున కుదాహరణము. విడువరానిదే యైనను జన్మభూమి ఏనుగులచేత అసంబాధముగా విడువబడినది. అతడు నీకు అనునయింపదగినవాడు సుభగుడు; అభిమానవంతుడు. మాకు మొట్టమొదటి విషయము ఈ భగిని.

జన్మభూమి సంబాధ సుభగ భగినీ శబ్దములకు అర్థాంతరము
అ శీలమైనప్పటికిని ప్రథమార్థప్రభావ భావనా గుప్తత్వముచేత గుణత్వము. వస్తు
మానసత్వగుప్తమగు పదముయొక్క విభావన (విశిష్టభావన) వల్ల భగినీ భగవతి
మున్నగునవి అసభ్యములుగా భావించబడవు - అని పూర్వాచార్యుల నిష్కర్షము.

ఇట్లు వ్యాఖ్య గుప్తమనగా గూఢముగా ఉంచబడినదని యర్థము. అనగా అప్ర-
సిద్ధమైన దనియే భావము. ఒక పదము లోకవ్యవహారమునుబట్టి ఒక యర్థమున
రూఢమగును. అదియే ప్రసిద్ధమై ప్రతీతమగును. ప్రాతిపదిక ప్రత్యయదులచేత
ఏర్పడ్డు యోగికార్థము అప్రసిద్ధముగానే యుండును. అట్లు అప్రసిద్ధముగానున్న
యర్థమనభ్యసేనపుడు ఆ పదము గుప్తమనిపించుకొనును. అప్పుడిది గ్రామ్యదోషము
కాక గుణముగానే పరిగణితమగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు మూడు లక్ష్యములు గలవు. మొదటి దాని
యందు జన్మభూమి, సంబాధ పదములు గలవు. వీనికి ప్రసిద్ధార్థములు మాతృ
దేశము, కష్టము అనునవి. ఈ యర్థములందు అసభ్యత లేదు. కాని 'జన్మకు ఆశ్ర-
యమైన స్థానము' అన్నవ్యుత్పత్తిచేత 'యోని' యన్నయనభ్యార్థాంతరము కలదు.
సంబాధశబ్దమున కిదియే యర్థాంతరము కలదు. ఈ యర్థము లప్రసిద్ధములును,
అప్రతీతములును అగుటచేత గుప్తములు.

తరువాతి లక్ష్యమునందు సుభగ శబ్దము కలదు. పౌందర్యవంతు డన్నది
ప్రసిద్ధార్థము. 'అభిమాని' యన్నదానికి 'అత్యగౌరవము కలవాడు' అని యర్థము.
తరువాతి లక్ష్యమునందు 'భగినీ' యని కలదు. దీనికి సోదరి యని యర్థము. కాని
వీనియందలి భగ, మాన శబ్దములను బట్టి అసభ్యార్థము కలుగవచ్చును. అది
అప్రసిద్ధము.

యోగికమైన యర్థము గుప్తమై రూఢమైన యర్థము మాత్రమే ప్రతీయ
మావమైనచో గ్రామ్యదోషము తొలగిపోయి గుణ మేర్పడును. కావుననే ప్రకృత
శ్లోకము గుప్తమనకుదాహరణమైనది.

లక్ష్మీ తే యథా +

'బ్రహ్మండకాంతం యోఽప్పు నిదధే బీజమాత్యనః

ఉపస్థానం కరోమ్యేష తస్మై శేనాహిశాయినే'

అత్ర బ్రహ్మాంధోపస్థాన శబ్దయో రసభ్య స్మృతిహేతుత్వేపి
అన్యత్ర లక్షితత్వాద్గుణత్వమ్.

కర్థము: లక్షితమున కుదాహరణము. బ్రహ్మాండ కారణమైన తనవీణమును
నీళ్లయందు నిధానము చేసిన శేషసర్పశాయికి, నేను ఉపస్థానము చేయుదును.

ఇచ్చట బ్రహ్మాంధోపస్థాన శబ్దములకు అసభ్య స్మృతిహేతుత్వమున్నప్పటికిని
అవి యితరార్థమునందు లక్షితమగుటవల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య: లాక్షణికమైనది లక్షితార్థము. ప్రసిద్ధమైన యర్థము కాక, అన్య
సిద్ధమై, లక్షణానురోధము చేతవీర్పడిన దనియే భావము. కాన్ని యెడల అసభ్య
మైన లాక్షణికార్థమునకే ప్రసిద్ధి కలుగ వచ్చును. దానినిబట్టి కలిగిడి యాగికార్థము
కూడ అసభ్యార్థ స్మృతి హేతువు కావచ్చును. అయినప్పటికిని అసభ్యత లాక్షణి
కార్థమువల్ల వీర్పడినదే కాని నైఘంటికము కాదు; నిత్య వ్యవహార సిద్ధము
కాదు. అందువల్ల లక్షితార్థము అసభ్యస్మృతి హేతుకమేయైనప్పటికిని సాముదాయక
మైన యర్థమువల్ల ఇట్టిది గుణమే యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు బ్రహ్మాండము ఉపస్థానము అను రెండు పదములు
చర్చనీయములు. బ్రహ్మాండము అను పదమునకు 'విశ్వము' అనునది ప్రసిద్ధార్థము.
'బ్రహ్మ యొక్క అండము' అని విగ్రహమును చెప్పి 'అండ' పదమునకు అర్థాం
తరము చెప్పవచ్చును. అండము అనగా గ్రుడ్డు అన్నది ప్రసిద్ధార్థము. 'వృషణమ్మ'
అన్నది లక్షితార్థము. ఇది అశ్లీల స్మారకము. లక్షితమైన అసభ్యార్థము గుర్తువచ్చు
చున్నప్పటికిని ప్రసిద్ధార్థమునందు అసభ్యత లేకపోవుటచేతను, సాముదాయకమైన
యర్థమే ప్రకృత మగుటచేతను దోషము పరిహృతమై గుణ మగుచున్నది. 'ఉష్ణస్థా
నము' అన్న పదమునకు 'సామీప్యము' అని కాని 'పరిభర్య' అని కాని సాము
దాయకమైన యర్థము. ఇందలి మొదటి మూడక్షరములు ప్రి గుహ్యవయవమును
లక్షించును. లోకమున లక్షితార్థమునకే ప్రసిద్ధి లభించినది. కావున అసభ్యార్థమే
తొందరగా స్ఫురించును. అయినప్పటికిని అసభ్యార్థము లక్షితమే కాని వాచ్యము
కాదు. కనుక, ఇట్టియెడల దోషము లేదని తాత్పర్యము. కావుననే ప్రకృతశ్లోకము
ప్రగామ్య గుణమున కుదాహరణ మైనది.

ఏవ మశస్తాదీనా మపి గుణత్వమ్. యథా -

‘భద్రే మారివశ స్తవద సదసి ముదా నృత్యకృత్యేముహూర్తం
మృత్యో ర్మృత్యుత్పత్తుమ్మంవిరచయ రచయారాత్రికం కాలరాత్రి
చాముండే ముండమాలా ముపనయ వినయస్వాయతాం భైరవీర్వాణ
మేవం దేవే భవానీం వదతి పరిజనవ్యాహృతి స్త్రీయతాంవః’ 144

అత మారీ కృత్యాదీనా మశస్తార్థానా మపి పదానాంసమస్త
మంగలాయతనస్య భగవతో విశ్వేశ్వరస్య సంబంధేనో క్తత్వాద్
‘గుణత్వమ్.

అర్థము : ఈ విధముగానే అశస్తాదులకును గుణత్వము. ఉదాహరణము :
‘భద్రా! మారి! సభయందు ప్రకస్తముగా మాటాడుము. కృత్యా! క్షణమునేపు నంతో
నమతో నృత్యము పేయుము. మృత్యువా! రక్షములతో వేదికను సిద్ధము చేయుము.
కాలరాత్రి! హరతి నేర్పాటు చేయుము. చాముండా! పునుకల దండను తీసికొని
రమ్ము. భైరవీ! ఈర్వాదిక్యమును తగ్గించుకొనుము. — అని దేవుడు భవానికి చెప్పు
చుండగా పలికిన పరిజనుల వలుకులు మిమ్ములను రక్షించుకాక!

ఇచ్చట మారి, కృత్య మున్నగువదములు అమంగళకరములైన యర్థములను
‘కలవే యైనప్పటికిని నమస్తమంగళములకు నెలవైన విశ్వేశ్వరదేవునికి సంబం
ధించునట్లుగా చెప్పబడుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : అశస్తము లనగా అమంగళకరము లని యర్థము. వేరువేరుగా
అవదములు అశస్తములే యైనప్పటికిని సన్నివేశసంబంధమునుబట్టియు, సాము
దాయికమైన తాత్పర్యమునుబట్టియు దోషము తొలగిపోగా గుణమునే పొందువు
కొనుము.

ప్రకృతోదాహరణమువలదు శివనదన్యమును గూర్చిన ప్రసంగము వర్ణితము.
శివుని పరిజనమురొనివారు మారి, కృత్య, మృత్యువు, కాలరాత్రి, చాముండ, భైరవి

అనువారు. భవాని సర్వమంగళాపతి సమస్తకల్యాణనిలయుడు విశ్వేశ్వరుడు. తత్ప
ఖాలంకరణ సన్నాహ సందర్భమున పరిజనము పరస్పరము పిలుచుకొనుట, హెచ్చ
శ్చికలు చేసికొనుట స్వాభావికములు. సర్వమంగళాయతనులైన పార్వతీపరమేశ్వరుల
యొక్క పరిజనముగా మార్గాదులను పేర్కొనుటచేత, సన్నివేశముకూడ మంగళ
కరమే యగుటచేత అమంగళార్థము తొలగిపోయి గుణమునకే ప్రాధాన్యము కలుగు
చున్నది. ఇది అశస్త్రార్థమునకు సంబీతివల్ల గుణము కలిగిన సన్నివేశము.

యథా వా -

‘సత్పక్షామధురిగిరిః ప్రసాధితాశా మదోద్ధతారంభా’

నిపతంతి ధార్తరాష్ట్రాః ‘కాలవశాన్మేదినిపృష్ఠే’ 145

అత్ర ధార్తరాష్ట్రాః కాలవశాన్మేదినిపృష్ఠే నిపతంతిత్వస్యా
మంగలార్థాంతరత్వేఽపి ‘హంసానహం ధార్తరాష్ట్రా’ నితివ్యపది
శామి’ఇతి వక్ష్యసూత్ర వాక్యగుప్తత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : ఇంకొక యదాహరణము. సత్పక్షులు, మధురవాక్కులు,
ప్రసాదితాశులు, మదోద్ధతారంభులునైన ధార్తరాష్ట్రులు కాలవశమున మేదినిపృష్ఠము
నందు పడుచున్నారు.

ఇచ్చట ‘ధార్తరాష్ట్రులు కాలవశమున మేదినిపృష్ఠమున పడుచున్నారు’ అను
దానికి అమంగళమైన అర్థాంతర మున్నప్పటికిని ‘హంసలను ధార్తరాష్ట్రులని సంకే
తించుచున్నా’నని రాజోవు వాక్యమున చెప్పుటచేత గుప్తత్వము. ఆ గుప్తత్వముచేత
గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : అర్థాంతరము అశస్త్రమైనయెడల గ్రామ్యభేద మగును. సన్నివేశ
మునుబట్టి అర్థాంతరము గుప్తమై ప్రకృతార్థమే ప్రకృతార్థమే ప్రతీయమానమగు
నెడల ఆ దోషము తొలగిపోవును. ప్రకృతోదాహరణమునందు అశస్త్రార్థాంతరము
గోపనముచేత గుణమగుట నిరూపితమైనది.

ప్రకృతలక్ష్యోక్తము భట్టనారాయణుని వేణీసంహారము నందలిది. ‘ధార్త
రాష్ట్ర’ శబ్దమునకు ‘ధృతరాష్ట్ర నందనులైన కౌరవులు’ అని ఒక యర్థము;
‘ముక్కులును కొళ్లును నల్లగా నుండు హంసలు’ అని మరొక యర్థము. నిజమునకు

మొదటిదే ప్రసిద్ధార్థము. అయినప్పటికి సూత్రధారుడు 'హంసలన్న యర్థమున నువ యోగించితి' నని చెప్పుకొనుటచేత ప్రసిద్ధార్థము గుప్తత్వమునొంది అప్రసిద్ధార్థము నకే ప్రకటత్వము కలుగుచున్నది. తొలుత అశస్త్రమైన అర్థాంతరమే స్ఫురించి నప్పటికిని సూత్రధార వివరణ వచనముచేత ఉద్దిష్టార్థమే ఉద్ద్యోగిత మగుచున్నది. కావున అర్థాంతరగు ప్తివల్ల అమంగళార్థము తొలగి, గుణత్వమే పరిగణింపబడువల్ల ఈ శ్లోకము లక్ష్యముగా తగియున్నది.

కారవార్థమున - సత్పక్షములు మంచి సాధనములు గలవారు; ప్రసాదితాకులు సాధించుకొన్నకోర్కులు గలవారు; మదోద్ధతారంభులు దర్పించి వనులు చేసెడివారు; పడుచున్నారు శత్రువులచేత సంహరింపబడుచున్నారు ॥ అని యర్థము.

హంసార్థమున - సత్పక్షములు మంచి రెక్కలుగలవి; ప్రసాదితాశములు అలంకరింపబడిన దిక్కుగలవి; మదోద్ధతారంభములు మధువు త్రాగుటచేత ఉద్ధతము లయిన వనులను గలవి; పడుచున్నవి ఆకాశమునుండి దిగుచున్నవి ॥ అని యర్థము.

హంసార్థమున అమంగళత్వము లేనే లేదు కారవార్థమున అమంగళత్వ మున్నది. ఐనప్పటికిని గోపనముచేత అది అపాస్త్ర మగుచున్నది.

యథా వా -

‘ఘోఽభిప్రేతః సునంస్థాన స్తస్యా ఇతి న నిశ్చయః

అశాపిశాచి కైషా తు కుమారీ మాం పరివ్యతి’ 136

అతాభిప్రేత సునంస్థానాశా పిశాచికా కుమారీతి పదావా మశ స్తస్మృతిహేతునా మపి లోకై రన్యత్ర లక్షితత్వాద్గుణత్వమునా

అర్థము : ఇంకొక యుదాహరణము. ఆపేకు సునంస్థానమైన అభిప్రాయ మేమో నిశ్చయము లేదు; కుమారి నన్ను ప్రేమింపగలదు; ఇది అశాపిశాచిక.

ఇప్పుట అభిప్రేతః, సునంస్థానః, అశాపిశాచికా, కుమారీ - అన్న పదములు అశస్త్రస్మృతి హేతువులు. అయినప్పటికి వానికి అన్యార్థములు లక్షితము లగుటచేత గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : పదైకదేశముచేత అమంగళార్థము స్మరణకు వచ్చునెడల అశస్త్రస్మృతి హేతువన్న దోషము కలుగును. అప్పుడుకూడ అశస్త్రార్థములు లక్షి

తములే కాని, వాచ్యములు (రూఢములు) కానియెడల ఆ దోషము తొలగి పోవును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'అభిప్రేతః' అనుచోట 'ప్రేతః' అమంగళార్థము నొనగును. ప్రేత మనగా శవ మని యర్థము. ఇది లక్షితార్థము. 'సునంస్థానః' చక్కగా నెలకొన్న దనియే ప్రకృతార్థము. ఏకదేశమైన 'సంస్థానః' అనుదానికి 'స్థాపనము' అన్న యర్థము కలుగును. 'ఆశాపిశాచికా' యన్నప్పుడు పిశాచికవలె దారుణమైన ఆశ యని యర్థము. కాని 'పిశాచికా' పదమునకు 'పిశితమృత్పాతి' అన్న వ్యుత్పత్తినిబట్టి 'మాంసభక్షకురాలు' అన్న లక్షితార్థము కలుగును. 'కుమారీ' అనగా 'యువతి' యని యర్థము. ఏకదేశమైన 'మారీ' మారకవ్యాధికి లక్షితము. ఇట్లు ఏకదేశములచేత అశస్తార్థములు కలుగుచున్నను, ఇవి లక్షితార్థములేకాని ప్రసిద్ధార్థములు కాకపోవుటచేత, దోషము తొలగి గుణమే కలుగునని తాత్పర్యము. కావుననే ప్రకృతశ్లోకము గ్రామ్యగుణమున కుదాహరణమైనది.

ఏవం పృణావదర్థాదీనా మపి గుణత్వమ్ . తత్ర స్మృణావతో
యథా -

'పద్మాన్యర్థాంశు నిఘ్నాత్మాః పీత్వా పానకవిప్రుషః
భూయో నమస్తేవ ముఖై రుద్గీర్ణాదుణ రేణుభిః'

147

అత్ర -

'నిఘ్నాత్తోద్గీర్ణ హంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్
అతిసుందర మన్యత్తు గ్రామ్యకక్షాం విగాహతే'.

అర్థము : ఇట్లే పృణావదర్థాదులకును గుణత్వము కలుగును. అందు పృణావదర్థమున కుదాహరణము. పద్మములు సూర్యకిరణములచే నుమియబడిన అగ్నిబిందువులను త్రాగి క్రక్కబడిన అరుణరేణువులు గల ముఖములతో మాటి మాటికి వాంతి చేసికొనుచున్నట్లున్నవి.

ఇచ్చట నిఘ్నాత, ఉద్గీర్ణ, వాంత ప్రభృతిపదములు గౌణవృత్తి నాశ్రయించుట మిక్కిలి సుందరముగా నున్నది. మరొకటి యైనచో గ్రామ్యమునందు గణింపబడెడిది.

వ్యాఖ్య : అనన్యతను గలిగించు నర్థముగల పదము ఘృణావంకము. అది దోషము. అనన్యకరమైన యర్థమునందు కాక అప్రధానమైన అన్యార్థమునందువయోగించినయెడల ఘృణావంక మన్న దోషము తొలగిపోవు నని భావము.

ఉదాహరణకోకమునందు 'నిష్ఠ్యాతాః' (ఉమియబడినవి) 'వమన్తి' (క్రక్కుచున్నవి) 'ఉద్గీర్ణ' (క్రక్కుబడిన) అను పదములు కలవు. ఇవి జాగుప్సాకరములు. ఇవి గౌణవృత్తి నాశ్రయించుటచేత అనన్యములు కాకపోవుటయే కాక అందమును గూడ సంపాదించుకొన్నవి. గౌణవృత్తి యనగా స్వార్థమును విడిచిపెట్టి పరార్థము నాశ్రయించుట. ఉమియుట, క్రక్కుట మొదలయినవి ప్రాణిధర్మములు. ఇవి సూర్యపద్మాదుల కారోపితము లగుటచేతనే స్వార్థమును గోల్పోయి, అన్యార్థము నాశ్రయించవలసి వచ్చుచున్నది. వెలువడిన, బయటవడిన, విడువబడిన మున్నగు పదములతో చెప్పవలసిన యర్థమును నిష్ఠ్యాతాది పదములచేత చెప్పుట ఉక్తి వైచిత్రి. అది గౌణవృత్తిమూలమున నిచ్చట సిద్ధించినది. ఇట్లు కాక స్వార్థము నందే నిష్ఠ్యాతాది పదముల నుపయోగించుట జరిగినయెడల ఘృణావంక మన్న దోషము కలిగి గ్రామ్యకక్ష్యలోనికి చేరును. ప్రకృతోదాహరణము గౌణవృత్తి నాశ్రయించుటచేత గ్రామ్యగుణముగా పరిగణిత మైనది.

ఘృణాపదర్థాంతరస్య యథా -

'కామినీగండ నివ్యందబిందు రిందు ర్భ్రతో మమ

అన్యథా కథ మేతస్య జగదుద్ద్యోతినీ ద్యుతిః'

148

అత్ర రాగాతిశయ హేతుభూతయోః కామినీకపోల చంద్ర మసోః స్వరూపభావనా మాహాత్మ్యే నార్థాంతరభావనా గుప్తేతి గండ నివ్యందబిందు రిత్యస్య ఘృణాపదర్థాంతరస్యాపి న దోషత్వమ్.

ఆర్థము : ఘృణాపదర్థాంతరమున కుదాహరణము. చంద్రుడు కామినీగంధ నివ్యందబిందు వని నా యభిప్రాయము. అట్లు కానియెడల, ప్రపంచమునంతటని ప్రకాశింపజేసెడి కాంతి యీతని కెట్లు లభించును? ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట రాగాతిశయ హేతుభూతములైన కామినీకపోల చంద్రబింబముల స్వరూపభావనా మాహాత్మ్యముచేత అర్థాంతరభావన గుప్తమైపోవును. అందువల్ల

‘గండవిష్యందబిందు’ వన్నదానికి అసభ్యమైన అర్థాంతర మున్నప్పటికీ దోషము కాదు.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతార్థము రమణీయమై యుండియు అప్రకృతార్థము జగుప్సాకరమై యున్నచో ఘృణావదర్థాంతర మన్న దోషము కలుగునని చెప్పుకొంటిమి. గుణత్వముచేత అర్థాంతర మప్రధానమై రమణీయమైన ప్రకృతార్థమే ప్రతీయమానమగునప్పుడు దోషము తొలిగిపోవును.

ప్రకృతోదాహరణమున చంద్రుడు కామినీగండవిష్యందబిందువుగా భావించబడెను. గండ మన్న మాటకు కపోలమని, పుండు అని రెండర్థములు కలవు. కపోలము ప్రకృతార్థము. పుండు అప్రకృతార్థము. దీనినిబట్టి యైనచో ‘చంద్రుడు శ్రీ యొక్క పుండునుండి తాబుచున్న చీము’ అన్న జగుప్సాకరమైన యర్థము కలుగును. కాని ‘ప్రపంచము సంతటిని ప్రకాశింపజేయు కాంతి’ చంద్రుని కున్నట్లు తరువాత చెప్పబడినది. పూర్వాపరములు భౌతికవంతముగా అన్వయము నొందవలయు నన్న అప్రకృతమైన అసభ్యార్థము గుప్తము కావలయును; ప్రకటనము నొందుట సంతమాత్రమును వీలు లేదు. ప్రకృతార్థమునందు కామినీకపోలములు లాపణ్యనిధానములు. కావుననే అందుండి స్రవించునని లాపణ్యబిందువులే కాని అన్యములు కావు. చంద్రుడుకూడ లాపణ్యబిందువే. కావుననే జగదుద్ద్యోతకమైన కాంతిని గలిగియున్నాడు - అన్నది తాత్పర్యము. ఇచ్చట అసభ్యమైన అప్రకృతార్థము గుప్తమైపోవుటచేత దోషము తొలిగి గుణత్వము కలిగినది. కావుననే ఘృణావదర్థాంతర గుణమున కిది యుదాహరణ మైనది.

ఘృణావత్ స్మృతిహేతు ర్యథా -

‘విపూయ రశనావస్తాః పలాశాపాథధారిణః

బ్రహ్మవర్చస్వినో యాన్తి ద్విజపోగండకా ఇమే’

149

అత్ర విపూయ పలాశ బ్రహ్మవర్చస పోగండ శబ్దానాం ఘృణావత్ స్మృతిహేతుత్వేనైవ్యన్యత్ర లక్షితత్వా దదోషత్వమ్.

అర్థము : ఘృణావత్ స్మృతిహేతువున కుదాహరణము. ముంజగడ్డిని మొలత్రాళ్లుగా ధరించినవారును, కింకుకదండములను ధరించినవారును, బ్రహ్మతేజస్సు గలవారును నైన యీ ద్విజబాలకులు వెళ్ళుచున్నారు.

ఇచ్చు విషయ వలాక బ్రహ్మవర్చన పోగండ శబ్దములకు అనభ్యస్మృతి హేతుత్వ మున్నప్పటికిని, వానికి ఇతరార్థములందు లక్షితత్వమువల్ల దోషము లేదు.

వ్యాఖ్య : వదై కదేశముచేతనే అనభ్యమైన అర్థము స్మరణకు వచ్చునెడల మృతావకస్మృతిహేతు వన్న దోషము కలుగు నని చెప్పుకొంటిమి. అనభ్యాద్యర్థములు ప్రసిద్ధార్థములు కాక లక్షితార్థము లగుచో ఆ దోషము తొలగిపోవును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు విషయ మని యనగా ముంజగడ్డి యని ప్రకృతార్థము. వి+పూయము అని యనగా ఎక్కువగా రసి కలది యన్నది లక్షితార్థము. వలాకము అని యనగా మోదుగు అని ప్రసిద్ధార్థము. 'పల+అశము' అని యనగా మాంసాహారమని యాగికార్థము. వర్చస్సులు అని యనగా వర్చస్సుకలవా రని యర్థము. వర్చస్సు అనగా తేజ మని ప్రకృతార్థము; పురీషమని లక్షితార్థము, పోగండకులు అని యనగాబాలకు లని ప్రకృతార్థము; కురుపులు అని లక్షితార్థము. శీతార్థమని యనగాత్రిమమైన యర్థ మనియే యర్థము. కావున అనభ్యాద్యర్థము లన్నియు లక్షితార్థము లగుటచేత వానిని పరిత్యజించి ప్రకృతములైన సభ్యాద్యర్థములనే గ్రహించుట నముచితము. అప్పుడు దోషము పరిహృతమై గుణమే ప్రతీతి నొందును. కావుననే ప్రకృతోదాహరణము అనభ్యాస్మృతిహేతు గుణమునకుదాహరణ మైనది.

[అ శ్ర యే చి త్య ము]

నవ మన్యదపి ద్రష్టవ్యమ్. అత్రచ్ఛచ

106. కించి దాశ్రయసంబంధా ధ్యతే శోభా మసాధ్వసి

కాంతా విలోచన న్యస్తం మలీమన మివాంజనమ్.

తద్యథా -

'అంత్రప్రోత బృహత్కూపాల నలకకూర క్వణత్కంకణ

ప్రాయప్రేఖిత పూరిపూషణంవై రాఘోషయత్యంబరమ్

వీతచ్ఛర్దిత రక్తకర్దమ ఘనప్రాగ్భార ఘోరోల్లసద్

వ్యాలోల స్తనభార భైరవపుర్దర్శోద్ధతం ధావతి'

అత్రాశ్రయస్య బీభత్స రసోచితత్వా దదోషత్వమ్.

అర్థము : ఈ విధముగానే యింకొకటి కూడ కనబడుచున్నది. కాంతారోచ నములకు పెట్టిన కాటుక మనియే యైనప్పటికిని శోభను గూర్చును. అట్లే అసాధు వై నది కూడ ఆశ్రయసంబంధమునుబట్టి శోభను నమకూర్చును. ఇది లక్షణము. ప్రేగులకు కూర్చబడిన పెద్ద పునుకలును, ఎముకలును క్రూరముగా ధ్వని చేయు చున్న కంకణప్రాయములు కాగా, చలించుచున్న అధికమైన భూషణముల రవము లతో ఆకాశమునంతను ప్రతిధ్వనింప జేయుచున్నదై - త్రాగి వాంతి చేసికొనిన బుర్రదవంటి రక్తమును కలిగి గొప్ప భారముతో హైరముగా మొరయుచు నూగు లాడుచున్న స్తనభారముతోడి భయంకరశరీరము దర్పిద్ధతముగా పరుగెత్తుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ఆశ్రయముయొక్క బీభత్సరసోచితత్వమువల్ల అదోషత్వము.

వ్యాఖ్య : గ్రామ్యమునందు అంతర్భాగమున ఘృణావదర్థమునకు సంవీతి, గుప్తత్వము, లక్ష్మితత్వము అను మూడింటివల్ల గుణత్వము కలుగుట ముందుగా ప్రస్తావించబడినది. ఆశ్రయసంబంధమునుబట్టి కూడ అసాధువు (దోష యుక్తమైనది) దోషపరిహారము కాగా గుణముగా పరిణమించును. ఇది ఘృణావదర్థ గుణత్వమునందు మరొక అంతర్భాగము.

ప్రకృతోదాహరణమున తాటకారూపము వర్ణితము. పునుకలను, ఎముకలను అలంకారములుగా ధరించుట - రక్తమునుత్రాగుట, వాంతిచేసికొనుట, అదంతయు ఊగులాడుచున్న స్తనములపైని బుర్రదవంటి నంటుకొని యుండుట - అనన్యకర మైన విషయములు. ఇది తాటకావర్ణన మగుటచేత, బీభత్సరసోచిత మగుటచేత ప్రకృతసందర్భమునుబట్టి గుటమే కాని దోషము కాదు. ఆశ్రయోచిత్యముచేత ప్రకృతశ్లోకము సౌందర్యసంధాయకమై గుణవంతమగుచున్నది.

ఉదాహరణశ్లోకము భవభూతి రచించిన మహావీరచరితమునుండి గ్రహింప బడినది. లక్షణశ్లోకము భామహాకృతము.

[సన్నివేశౌచిత్యము]

107. సన్నివేశవశాత్ కించి ద్విరుద్ధ మపి శోభతే
నీలం పలాశ మాబద్ధ మంతరాలే స్రజామివ,
తద్యథా -

‘అంత్రైః కల్పిత మంగల ప్రతిసరాః స్త్రీహస్త రిక్తోత్పల
వ్యక్తోత్తంస భృతః పినహ్య సహసా హృత్పుండరీకస్రజః
ఏతాః శోణితపంక కుంకుమజావః సంభూయ కాంత్రైః పీఠ
స్యస్థిన్నేహసురాః కపాలచక్షకైః ప్రీతాఃపిశాచాంగనాః’ 151

అత్ర శృంగారిణోహి జగదపి శృంగారమయం పశ్యంతీతి బీభ
త్సరసేఽపి మాధవే నారితాదిపదానా మంతరాలేషు నివేశితానాం
మౌగిలప్రతిసరాది పదానా మదోషః.

అర్థము : కూర్చునకు లొంగుటవల్ల కొంచెము విరుద్ధ మైనది కూడ
పూలమాలలో మధ్యలో కూర్చబడిన నల్లని అకువలె అందమునే చేకూర్చును. ఇది
లేక్షణము. పిశాచాంగనలు ప్రేగులే మంగళకరములయిన తోరములుగా, స్త్రీల హస్త
ములే అపతంస రక్తకమలములుగా, హృదయపుండరీకముల దండలే పుష్పమాల
లుగా, శోణితపంకమే కుంకుమముగా ధరించి తమ భర్తలతో కూడుకొని యిష్టముతో
మేజ్జారసేమద్యమును త్రాగుచున్నారు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట శృంగారులు లోకమును శృంగారమయముగా చూతు రనుటకు
నేదర్శనముగా బీభత్సరసమునండు వైతము మాధవునిచేత ‘ప్రేగులు’ మొదలయిన
వదములకు నడుమ కూర్చబడిన ‘మంగళకరములైన తోరములు’ మొదలయిన
వదములకు దోషము లేదు.

త్యాజ్య : పన్నివేశమునగా రచన యనియే భావము. విజాతీయములైన
పదముల కూర్పు విరుద్ధతనే చేకూర్చవలయును; కాని ఔచిత్యవశమయిన పదరచన
వల్ల విరుద్ధత తొలగిపోయి, సౌందర్యము నలుపాత్ర మగును. కావుననే యిచ్చట
ప్రత్యుత్పన్నమిక్రితమైన హాసమును సాదృశ్యసందర్శనమునకు గ్రహించుట
జరిగినది.

ప్రకృతోదాహరణమున పిశాచాంగనలు వర్ణింపబడిరి. శవముల ప్రేగులు,
చిన్న హస్తములు, కోప వేరుచేసిన గుండెలు, బురదగా నైన రక్తము — వారికి
అలంకారములు. ఇవన్నియు జాగువ్వను కలిగించునవే. పిశాచాంగనల విరోధమునకు
యోగ్యములే. ఆ పిశాచాంగనలను దర్శించి వర్తించుచున్నవాడు మాధవుడు. ఇతడు

శృంగారోన్ముఖమైన ప్రవృత్తి గలవాడు. అందువల్ల పిశాచాంగనల జాగుప్పావహమైన వేషమునందు కూడ, మంగళాస్పదములయిన హస్తసూత్రములు, కమలావళంసములు, కుంకుమధారణ మున్నగునవియే వర్ణితము లయినవి. అమంగళకరమైన పిశాచాంగనల అలంకరణమునందు మంగళకరమైన హస్తసూత్రాది వర్ణనము విజాతీయమే. అయినప్పటికిని వక్తయొక్క శృంగారాభిముఖ్యమున కిది పోషకమై ఔచిత్యమును ప్రతిష్ఠించుచున్నది. కావుననే యిచ్చట దోషము లేదు.

ఉదాహరణశ్లోకము తనభూతి రచించిన మాలతీమోదవమునుండి గ్రహింపబడినది. లక్షణశ్లోకము భావహక్కుతము.

108. అశ్లేలాదే రమీ భేదా భిద్యస్తే యస్త్రిధో త్రిధా
భవన్తి నవ తేనై తే పూర్వోక్తా దశ పంచ చ.

109. చతుర్వింశతి రిత్యేషా ప్రోక్తా పదనమాశ్రయా
నమాసాత్ పూర్వసిద్ధిస్త్వదోషాణాం గుణక్లప్తయే.

110. ఇత్యేతత్పదదోషాణా మదోషత్వ ముదీరితమ్
ఇదానీం వాక్యదోషాణాం గుణత్వ మభిధీయతే.

అర్థము : అశ్లేలము మొదలయిన వానికి మూడేసి భేదములు కలవు. అందువల్ల అవికౌమ్మిది భేదములగును. పూర్వము చెప్పినవి పదునైదు. వీనిని, వానిని కలుపగా మొత్తముమీద పదనమాశ్రయదోషము ఇరువది వాలుగు విధము లైనవి. పూర్వము చెప్పిన పదదోషములకు అదోషత్వము నిరూపిత మైనది. ఇప్పుడింక వాక్యదోషములకు గుణత్వము చెప్పబడును.

[శ బ్ద వి హీ న గు ణ ము]

111. తత్ర శబ్దవిహీనస్య వినతావశేతః క్వచిత్
నిసర్గసుందర త్వేవ గుణత్వం పరికల్ప్యతే.

యథా -

ఆక్షిప్త స్వరవింశతి ముఖ్యే తన ముఖ్యచ్ఛబిమ్

శోశదండ సమగ్రాణాం కిమేషాం భలు దుష్కరమ్

అత్ర 'సహాకార్యయ నిష్ఠాఖలర్థతనామ్' ఇతికర్తృకర్మణోః ప్రతిషేధముండగా 'కిమేషాం దుష్కరమ్' మిత్వపభాషణేఽపి సంబంధమాత్ర వివక్షాత్మో గుణత్వమ్.

యదౌహ -

'ఇదం హి శాస్త్రమహాత్మ్య దర్శనాలసచేతసామ్

అపభాషణనద్భాతి న చ సౌభాగ్య ముజ్ఞతి.

అర్థము : వివక్షవశమున కొన్నియెడల నిసర్గసుందరత్వముచేత శబ్దవిహీన మన్న దోషమునకు గుణత్వము కల్పింపబడును. ఇది లక్షణము. అమాయకురాలా! నీ ముఖకాంతిని అర్థవింధములు నిద్రపించుచున్నవి. కోశదండనమగుట లగువారికి ఇది దుష్కరము కాదుకదా! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'స సహాకార్యయ నిష్ఠా ఖలర్థతనామ్' అని కర్తృకర్మలకు షష్ఠీ ప్రతిషేధముండగా 'కిమేషాం దుష్కరమ్' మన్నది అపభాషణమే యైనప్పటికిని సంబంధమాత్ర వివక్షవల్ల గుణత్వమే.

శాస్త్రమహాత్మ్యమును దర్శించుటయందు అలసచేతస్కులయిన వారికి అపభాషణమువలె అనిపించును గాని, ఇది సౌభాగ్యమును వీడదు— అని పూర్వ్యల అభిభాషణము.

వ్యాఖ్య : అపశబ్దము గల వాక్యమును శబ్దహీన మన్న దోషముగా పరిగణించుటని యిదివరకు చెప్పబడినది. సహజసుందరత్వముచేత ఆ దోషముకూడ గుణముగానే పరిణమించు నని యిచ్చట నిరూపిత మగుచున్నది.

వ్యాకరణమునుబట్టి ఖలర్థయోగమునందు షష్ఠీవిభక్తి ప్రతిషేధింపబడినది. కాని ప్రకృతపయోగమునందు 'కిమేషాం ఖలు దుష్కరమ్' అని షష్ఠీవిభక్త్యంతమైన 'ఏషామ్' ప్రయోగింపబడినది. వ్యాకరణము నిషేధించినదానినే ప్రయోగించుట జరిగినది. అపశబ్దమును ప్రయోగించుటచేత ఇచ్చట శబ్దవిహీన మన్నదోష మున్నదనవలయును. ఈ విధమైన దర్శనమునుబట్టి యిది నిజమే.

'కేషే షష్ఠీ' అను నిర్దేశమునుబట్టి సంబంధమునందు షష్ఠీ వచ్చునని వ్యాకరణమే విధించుచున్నది. సంబంధము సామాన్య మని విశేష మని యెందు విధ

ములు. జన్యజనకాది సంబంధము విశేషసంబంధము. అట్లు కానిది సామాన్యసంబంధము. దీనినే శేష మని యందురు. 'న లోక....' మొదలుగా గలది విశేషసంబంధ విషయము. శేషసంబంధమునకు ఆ నిషేధము అన్వయింపదు. కావుననే యిచ్చట దోషము పరిహృత మయినది.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'కోశదండ సమగ్రాణామ్' అనుచోట శ్లేష యున్నది. అరవిందములకు అండకోశము, దండము అనువానివల్ల సమగ్రత కలదు. రాజులకు దుష్కరము లేదు. 'రత్నహరీ తు పార్థివః' మున్నగు విధముగా ఎచ్చట మేలున్నను వారు సొంతము చేసికొందురు. అరవిందములునట్లే కోశదండసమగ్రము లగుటచేత మేలయిన నీ ముఖకాంతిని అపహరించు చున్నవని భావము. ఇచ్చట భావము విసర్గరమణీయ మైయున్నది. అరవిందములకు ముఖమునకు గల సాదృశ్యమును (సంబంధమును) సుందరముగా ఉక్తివైచిత్రీ నాశ్రయించి వెల్లడించుచున్నది. కావుననే యిచ్చట అపశబ్దపరమైన దోషముకాక సహజమైన సౌందర్యమే పరిగణిత మగుచున్నది.

దీని కుపబలకముగా రచయిత పూర్వప్రమాణమునుకూడ ప్రదర్శించుచున్నాడు. శాస్త్రమాహాత్మ్యమును సక్రమముగా, సమగ్రముగా ఎరుగనివారు మాత్రమే యట్టి యెడల దోషమును దర్శింతురనియు, ఎరిగినవారు సౌందర్యమునే దర్శింతురనియు ప్రమాణవచనతాత్పర్యము. సౌందర్యము భగ్నము కావంతవరకు శబ్దివిహీనము కూడ దోషము కాదు. అది సౌందర్యపోషకముగూడ నై నచో గుణమేయగును.

ఉదాహరణశ్లోకము దండి కావ్యాదర్శము నందలిది.

[క్ర మ భ్ర ప్త గు ణ ము]

112. యత్నః సంబంధనిర్జ్ఞానహేతుః కోఽపి కృతో యది

క్రమలంఘన మప్యపహు ర్నదోషం సూరయో యథా.

'బంధుత్యాగ స్తనుత్యాగో దేశత్యాగ ఇతి త్రిషు

ఆద్యంతా వాయతక్లేశా మధ్యమః క్షణికజ్వరః' 153

ఆద్యంతౌ మధ్యమ ఇతి సంబంధనిర్జ్ఞానహేతో ర్విధానా

స్స శాబ్దక్రమలంఘనం దోషః వక్తుశ్చ బంధుత్యాగ దేశత్యాగయో

సర్వస్వత్వేనాధారయే స్త్రీ నాభిమతత్వా దిత్యర్థక్రమలంఘనస్వాపి
గుణత్వమ్.

అర్థము : సంబంధవిర్ణయము కారణముగా ఏదయిన యత్నము జరిగిన
యెడల, దానిని పండితులు క్రమలంఘన మున్నప్పటికిని దోషముగా వచింపరు.
ఇది లక్షణము. బంధుత్వాగము, తనుత్వాగము, దేశత్వాగము అను మూడింటియందు
అద్యంతము లాయిత్యక్షేపములు; మధ్యమము షణ్ణికజ్వరము. ఇది ఉదాహరణము.

అద్యంతము లని మధ్యమ మని సంబంధవిర్ణయహేతువును విధించుటవల్ల
కాబట్టి క్రమలంఘనము దోషము కాదు. వక్త బంధుత్వాగ దేశత్వాగములకంటె తను
త్వాగమునే గొప్పదిగా అభిమతించుటవల్ల అర్థక్రమలంఘనమునకును గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : తత్త్వక్రమము కాని అర్థక్రమము కాని భగ్నమైనయెడల క్రమ
తత్త్వమున్నతోషమదును. సంబంధవిర్ణయము నుద్దేశించి ప్రయత్నపూర్వకముగా
క్రమమును తప్పించినయెడల అది దోషము కాదు. వేర్వేరు వస్తువులను కాని,
అభిప్రాయములను కాని సమీకరించుటలో సౌలభ్య మున్నప్పుడు క్రమమును పాటించ
వలసిన నిర్బంధము లేదనియే తాత్పర్యము.

ప్రకృత్యాదాహరణమునందు మూడువిషయములు చెప్పబడినవి. బంధుత్వాగము
మిక్కిలి కష్టకరము; తనుత్వాగము షణ్ణికమైన బాధను కలిగించును; దేశత్వాగ
మును మిక్కిలి కష్టకరము — అని సరుస తప్పకుండచెప్పినయెడల క్రమభ్రష్టము
అన్న దోషము తప్పదు. కాని నిమిష క్రింపుగా నుండకపోవుటయే కాదు; అన్య
దోషముకూడ చొరబడుట కవకాశము కలదు. ఈ యభిప్రాయముతోనే వక్త 'అ
ద్యంతములు' మున్నగు విధముగా చెప్పుట జరిగినది. మధ్యమమును చివర చెప్పుట
చేత క్రమము భ్రష్టమౌట వాస్తవమే. కాని, షెప్పుటతో ఒక సౌష్ఠవము చేకూర్చి
నది. ఆ సౌష్ఠవమును, నిర్ణయాత్మకమైన సమీకరణము నుద్దేశించియే క్రమము
మార్చుట జరిగినది. కావున, ఇది గుణమే కాని దోషము కాదు.

ఇచ్చట అర్థక్రమముకూడ మారినది. ఇదియు వక్తకు అభిమత మగుటవల్ల,
నిర్ధారణకు అవకాశము కల్గించు సౌకర్య ముండుటవల్ల గుణమే కాని దోషము
కాదు.

ఉదాహరణతోకము దండ్రి కావ్యార్థమునుండి గ్రహించబడినది.

[విసంధి గుణము]

113. విరూపసంధి యత్పూర్వం విసంధి చ నిరూపితమ్
న చ దుర్వచకే ప్రాయః ప్రగృహ్యతా చ దుష్వతి.

అర్థము : విరూపసంధి యని పూర్వము నిరూపితమైన దోషము సాధారణముగా దుర్వచకమునందును, ప్రగృహ్యదలందును దోషము కాదు.

తత్ర దుర్వచకే విరూపసంధి ర్యథా —

‘జయన్తి వర్షాస్వీతి భర్గమర్గయోః

సుమర్వచా దుర్వచక ప్రయుక్తయః

అభేన్న కేఙ్జేఖమహోగభోగరు

ద్గుడ్భమాబ్రుఃస్మృఖి సద్యశ్శేధినః’

154

అత్రోత్తరార్ధస్య విరూపసంధి త్వేఽపి దుర్వచకత్వేనకలావిద్భి
రాదృశ త్యాదుణత్వమ్.

యదావలః —

‘శుక స్త్రీ బాల మూర్ఖాణాం ముఖసంస్కృతసిద్ధయే

ప్రహాసాయ చ గోష్ఠీషు వాచ్యా దుర్వచకాదయః’

అర్థము : దుర్వచకమునందు విరూపసంధి గుణమగుట కుదాహరణము.
‘ఓ పర్వతరాజపుత్రీ! తొలగిపోయిన ఉగ్రకాంతి యగు సూర్యునికి శత్రువైన మేఘము
తోడి అకాశము తారాపతి విరహితమై యున్నది. నడుపుము. అట్లగుచో నహచరు
డవై మమ్ము అనునరిపుము’ - అని వర్షానమయములందు శివపార్వతుల అనను
కరణీయములైన దుర్వచకప్రయుక్తములు విలసిల్లునుగాక. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ఉత్తరార్ధమున విరూపసంధిత్వమే అయినను దుర్వచకత్వముచేత
కళావేత్తల యాదరమును పొందుటవల్ల గుణత్వమే యగును.

చిలుకలయొక్కయు ప్రిలయొక్కయు బాలరయొక్కయు మూర్ఖులయొక్కయు
స్పష్టోచ్ఛారణసిద్ధికొరకును, పరిహాసప్రసంగములందును గోష్ఠులలో దుర్వచకాదులు
ప్రయోగార్హము లని పెద్దల యభిప్రాయము.

వ్యాఖ్య : దుర్వచకము అని యనగా ప్రయత్నపూర్వకమైన కృత్రిమ భాష మని యర్థము. విరూపనంది యని యనగా పదస్వరూపమును మార్చి ఉచ్చారణకి వ్యతను కలిగించు వంది యని యర్థము. విరూపనంది దోషమే యైనను దుర్వచకమునందు గుణత్వము నొందుట యిచ్చట నిరూపిత మగుచున్నది.

ప్రకృతోదాహరణశ్లోకమునందలి ఉత్తరార్థమునందు విరూపనంది మిక్కుటముగా ప్రయుక్తమైనది. దండాన్వయక్రమమున ఆ వాక్యము లివి. 'నగేడ్డే అపోగ్రభోగ్రదుగ్దుట్ ఖం అథేట్. అబ్రుణ్ముఖి భ్రమ' అని ఈశ్వరు డనగా పార్వతి 'నద్యగ్ వీధి న' అని యన్నది. నగ + ఈట్ + జా = నగేడ్డే. సంబోధమునందు నగేడ్డే, అవ + ఉగ్రభ + ఉగ్రదుక్ + ద్రుట్ = అపోగ్రభోగ్రదుగ్దుట్. న + భా + ఈట్ = అథేట్. అవ + రుట్ + ముఖి = అబ్రుణ్ముఖి. ఇట్లు సందివశమున కృత్రిమముగా పదములను క్లిష్టములుగా మార్చుట యిచ్చట జరిగినది. ఇది పార్వతీ పర్వమేశ్వరుల పరిహాసప్రసంగము లోనిది. పరస్పరకుతూహల వశంవదులైన పార్వతీపర్వమేశ్వరుల సంభాషణ మగుటచేత ఇది చమత్కారపర్థకమే కాని చమత్కారభంజకము కాదు.

పరిహాసప్రసంగములలో దుర్వచకాదులు వాచ్యములే యన్న పెద్దల యను మతివిగూడ గ్రంథకర్త యిచ్చట ప్రదర్శించుట తన ప్రతిపాదనను పూర్వప్రతిష్ఠితమని తెలుపుటకే.

ప్రగృహ్యదా విగతసంధి ర్యథా -

'కమలే ఇవ లోచనే ఇమే

అనుబద్ధాతి విలాసపద్ధతిః

న ఇతోఽబ్ధ ఋతావృతప్రియో

న ఋచ స్వంన యజ్ఞాంసి ఊహసే'

155

అత్ర విసంధేః ప్రగృహ్యది హేతుకత్వాద్గుణత్వమ్. యదాహ -

'న సంహితాం పినతామిత్యసంధానం పదేషు యత్

తద్విసంధితి నిర్దిష్టం న ప్రగృహ్యది హేతుకమ్.'

• ర్థము : ప్రగృహ్యదులందు వినంది దోషము కాదనుట కుదాహరణము. ఈ లోచనములను కమలములను వలె విలాసపద్ధతి అనుబంధించుచున్నది. అతడిప్పుడు మేఘముతువునందు ప్రియావిరహాడు. నీవు ఋక్కుల నూహించుట లేదు. యజువుల నూహించుట లేదు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట వినందికి ప్రగృహ్యది హేతుకత్వమువల్ల గుణత్వము. నేను శంఖాతను చేయ నని పదములయందు సందానము చేయకుండిన వినంది యక్షువుని నిర్దేశింపబడినది. ప్రగృహ్యదికారణమువల్ల సంది చేయకుండుట వినంది కాదు - అని పెద్దల వచనము.

వ్యాఖ్య : సంస్కృతవ్యాకరణమునందు ప్రగృహ్య మనునది యొకసంజ్ఞ ప్రగృహ్యముగా పేర్కొనబడిన యచ్చు మీదియచ్చుతో సంది నొందదు. 'ఈదూర్ద్వి వచనం ప్రగృహ్యమ్' మున్నగువిధముగా కొన్నియెడల ప్రగృహ్యసంజ్ఞ విహితమై యున్నది. ద్వివచనమునందు కలుగు ఈ, ఈ, ఏ అనునవి ప్రగృహ్యములు. కావున పీనికి పరమందున్న అచ్చుతో సంది జరుగదు.

ఉదాహరణలోకమునందు పూర్వార్థ యొకలక్ష్యము. కమలే, లోచనే, ఇమే - అను మూడు పదములును ద్వివచనమునం దున్నవి కావుననే చిహ్ని 'ఏ' వర్ణము తరువాతి యచ్చులతో సంది నొందలేదు. ఇచ్చట 'ఏ' ప్రగృహ్య మగుటచే దీనికి హేతువు.

మూడవపాదము మరొక లక్ష్యము. ఇచ్చట ప్రగృహ్యసంజ్ఞ వర్తించు స్థానములు లేవు. అయినను ప్రకృతిభావము కలిగిన స్థానములు రెండు కలవు. 'స+ఇతః' అని యున్నప్పుడు 'స'యందలి వినర్గకు లోపము కలుగును. అప్పుడు 'స+ఇతః' అని యుండి గుణసంధికి స్థానముగా భ్రమ కలిగించును, కాని యిట్టి యెడల ప్రకృతిభావము కలుగును. అనగా, ఉన్నది యున్నట్లుగానే యుండిపోవును. ఇట్టియెడల సంది చేయుట దోషము కాని, సంది చేయకుండుట దోషము కారు. అబ్ధి + ఋతౌ అని యున్నప్పుడును గుణసంధి కావలసిన స్థానమే. 'ఋత్యకః' అని అ ఇ ఉ ఋ లకు ఋ పరమైనపుడు వికల్పముగా ప్రకృతిభావము విధింపబడినది. అందువల్ల 'అబ్ధిరౌ' అని సందియైన రూపము కాక 'అబ్ధిఋతౌ' అని ప్రకృతిభావముతోడి రూపము వాడుట దోషము కాదు.

నాణగవ పాదము మరొక లక్ష్యము. 'న + ఋచః' అనుచోట పైని చెప్పు కొన్నట్లు ప్రకృతిభావమే కలిగినది. 'యజాంఽ + ఊహసే' అని యన్నప్పుడు 'యజాంఽఋహసే' అని యతాదేశసంధి కావలయును. అయినప్పటికిని 'ఇకోఽనసర్థే కాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ' అను సూత్రమునుబట్టి పూర్వవర్ణములు దీర్ఘములై నచో హ్రస్వము లగును. హ్రస్వములై నచో అట్లే ప్రకృతిభావముతో నుండిపోవును. కావుననే 'యజాంఽఋహసే' యన్నది ప్రకృతిభావమునకే యుదాహరణము కాని విసంధిదోషమున కుదాహరణము కాదు.

ప్రగృహ్యదు లని ఆదిశబ్దమును ప్రయోగించుటచేత ప్రకృతిభావము కూడ గ్రహింపబడినది.

[పు న రు క్త సు ని ము]

114. అనుకంపాద్యతిశయో యది శబ్దిద్వివక్ష్యతే
న దోషః పునరుక్తేఽపి ప్రత్యుత్తేయమలంకరియా.

యథా -

'హన్యతే సా వరాగోహః స్మరేణాకాండవై రిణా

హన్యతే చారునర్వాంగీ హన్యతే మంజుభాషిణీ'

156

అత్ర హన్యతే హన్యత ఇతి శబ్దపునరుక్తం చారునర్వాంగీ
భారాగోహేత్యర్థపునరుక్తం తమభయ మప్యనుకంపాద్యతిశయవిన
హాయా మదోష ఇతి గుణత్వమ్.

అర్థము : అనుకంపాద్యతిశయము ఎక్కడనేని వివక్షింపబడునెడల
పునరుక్తము దోషము కాదు; పైగా అలంకారముకూడ నగును. ఇది లక్షణము.
అకారణకృతవైష మన్నుతునిచేత ఆ పరవర్తిని చంపబడుచున్నది; సర్వమనోహ
రాంగీ చంపబడుచున్నది; మంజుభాషిణీ చంపబడుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుట హన్యతే హన్యతే అని శబ్దపునరుక్తి; చారునర్వాంగీ, వరాగోహ
అని అర్థపునరుక్తి. ఈ రెండును అనుకంపాద్యతిశయవివక్షయందు అదోషము
అనగా గుణత్వము నొందునని భావము.

వ్యాఖ్య : చెప్పిన శబ్దమును గాని, అర్థమును గాని మరల చెప్పుట పునరుక్త మన్న దోష మగును. దయాదిభావముల అతిశయమును అభివ్యక్తముచేయ నెంచినపుడు శబ్దపునరుక్తి గాని అర్థపునరుక్తి గాని దోషము కాక గుణమే యగును. పునరుక్తియే అతిశయిత్వమునకు అభివ్యంజక మగుటవల్ల అది సౌందర్యసంధాయకమై అలంకార మగును.

ప్రకృతోదాహరణమున 'హన్యతే' అను క్రియాపదము మూడుసారులు ప్రయుక్తమైనది. దీనివల్ల ఆ ప్రీయోక్త దయనీయస్థితి అతిశయితముగా వ్యక్త మగుచున్నది. వరారోహ, చారునర్వాంగి మున్నగు సమానార్థకపదముల పునరుక్తి వలన ఆమె సౌందర్యాతిశయము వెల్లడి యగుచున్నది. ఇట్లు పునరుక్తివల్ల దయ నీయత అధికముగా నావిష్కృత మగుటచేతనే యీ పద్య ముదాహరణమైనది.

ఉదాహరణపద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[వ్యా కీర్ణ గుణము]

115. పదానాం వ్యుత్క్రమో యత్ర క్రమేణ వ్యుత్క్రమేణ వా తద్ వ్యాకీర్ణం విదుస్తస్య న దోషః క్వాపి తద్యథా.

‘జుగుప్సత్సైన మమస్తభావం

మైవం భవా నక్షతసాధువృత్తః

ఇతీవ వాచో నిగృహీత కంఠైః

ప్రాణై రుదధ్యస్త మహర్షిసూనోః’

157

అత్ర ‘మాన్య జుగుప్సత్’ ఇతి వక్తవ్యే ‘జుగుప్సత్సైన మమస్తభావం మైనమ్’ ఇతి పదవ్యతిక్రమస్య ‘వ్యస్తేఽపీచ్ఛ నికేచిత్’ ఇతి. లఙ్లుజోర్వశేషణ లక్షణత్వాదుణత్వమ్.

అర్థము: క్రమముచేత కాని వ్యుత్క్రమముచేత కాని పదములకు వ్యుత్క్రమము కలిగినయెడల దానిని వ్యాకీర్ణ మని యందురు. కొన్నియెడల అది దోషము కాదు. ఇది లక్షణము. అదుష్టభావుడైన వీని నీ విధముగా ననహించుకొనవద్దు. నీవు అక్షతసాధుప్రవర్తనము కలవాడవు అను మహర్షిపుత్రుని మాటలు నిగృహీత కంఠములయిన ప్రాణములచేత రుద్ధము లయినవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'మాన్య జాగుప్పత' అని చెప్పవలసి యుండగా 'జాగుప్పత' పై న మధుష్టభావం మైవమ్ అనేది పదవ్యతిక్రమమునకు 'వ్యస్తమునందును 'కొందరిష్ట' పడుదురు' అన్న లజ్జా ల విశేషలక్షణత్వమువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : ప్యుక్తమము అని యనగా వ్యతిక్రమ మని యర్థము. ఉండ వలసిన పదములు ఉండవలసిన క్రమములో నుండకుండుటకే ప్యుక్తమము అని పేరు. వ్యాకీర్ణము అని యనగా విశేషముగా విస్తరించుకొని యుండుట యని యర్థము. ఒకచోట నుండవలసిన పదములు క్రమము మార్చుకొనుటయే కాక దూరదూరముగా చెదరి యుండుటకూడ ఇచ్చట భావించబడుచున్నది. అందుచేతనే క్రమముచేత కాని ప్యుక్తమముచేత కాని దూరస్థమునైన పదము లున్నచో అది వ్యాకీర్ణద్వోష మగు నని నిర్ణయము. కాని, అదికూడ కొన్నియెడల, అనగా లక్షణసమ్మత మైనపుడు దోషము కాక గుణమే యగును.

[ప్రకృతోదాహరణమునందు 'మాన్య జాగుప్పత' అని యుండవలసిన పద క్రమము మారిపోయినది. 'జాగుప్పత స్మ' యని ముందుగా ప్రయుక్తమై 'మా' యన్న నిషేధార్థకము మారముగా ప్రయుక్తమైనది. ఇట్లుండుట వ్యాకరణసమ్మత మగుటచేత, ఇది దోషము కాదు. సందర్భమునుబట్టి యిట్లు వ్యాహతమైన వాక్య ముండుటయే యుచితము. కావుననే, యిది గుణమున కుదాహరణమైనది.

[సంకీర్ణ గుణము]

116. సర్యాయేణ ద్వయో ప్యత్రో వాక్యం ప్రశోన్న తరాదిశు సంకీర్ణం తన్న దోషాయణవాణో వాక్యవిదో వినుః.

యథా -

'బాలే నాథ విముంచ మానిసి రువం రోహస్యయా కిం కృతం భేదోఽస్మాసు న మేఽసరాధ్యతి భవాన్ సర్వేఽసరాధాయయి తిత్కిం రోదిన్సి గద్గదేనవచసా కస్యాగ్రతో రుద్యతే' సన్వేతన్నమ కా తవాస్మి దయితా నాస్మీత్యతో రుద్యతే'

158

అత్ర సంకీర్ణ త్వేఽపి వాణో వాక్యత్వా న్న దోషః.

అర్థము : పర్యాయక్రమమున ఇర్వరి ప్రశ్నోత్తరరూపమయిన వాక్యము సంకీర్ణమయినను, అది దోషము కాదని వాకోవాక్యవిదులెరుగుదురు. ఇది లక్షణము. 'బాలా!' 'నాథ!' 'మానినీ! రోషము విడిచిపెట్టుము.' 'రోషమువల్ల నేమయినది?' 'మాయందు దుఃఖము' 'నానట్ల నీ పపరాధము చేయలేదా!' 'అన్ని యపరాధములును నాయందే యున్నవి. మరి, గద్గదమైన వాక్యములతో ఎందుల కేడ్చుచుంటివి!' 'ఏపనిముందర ఏర్పితిని!' 'నాముందరనే' 'నేను నీకు ఏమవుదును!' 'ప్రియురాలవు' 'కాను. కనుకనే యేడ్చుచున్నాను.' ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట సంకీర్ణత్వ మున్నప్పటికిని వాకోవాక్యమువల్ల దోషము కాదు.

వ్యాఖ్య ఒక వాక్యమునందలి పదములు వాక్యాంతరమునందలి పదములతో సమ్మిశ్రణము చెందినయెడల సంకీర్ణ మన్న దోష మగునని చెప్పుకొంటిమి. వాకోవాక్యమునందు అట్లా సమ్మిశ్రణము కలిగినప్పటికిని దోషము కాదు. సంభాషణోచిత్యమునుబట్టి గుణమే యగును. వాకోవాక్య మని యనగా సంభాషణ మని యర్థము.

సంభాషణమునందు కర్త కర్మ క్రియల క్రమము కానరాదు. అధ్యాహృతములగు పదములకు వగ నుండును. వాక్యము సమగ్రముగా లక్షితము కాదు. ఇట్లు వాక్యభాగములచేతనే పరస్పరము తమ యభిప్రాయములను ప్రకటించుకొనుట సంభాషణమునందు సాధ్యమే. సాధ్య మగుట యొక్కటియే కాదు; సంక్షిప్తతకు పైతము స్పష్టాకరించును. కావున, ఇట్టిచోట్ల సంకీర్ణమన్నదోషము పట్టదు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు రోషమునొందిన ప్రియురాలిని సాంత్యనపరుచుటకు ప్రియుడు చేయు ప్రయత్నమును, తత్సందర్భమున నిరువురకు నడుచు నడచిన ప్రసంగమును వర్ణితములు. 'రోషమువల్ల నేమయినది?' అన్న ప్రశ్నకు 'మాయందు దుఃఖము' అన్నది సమాధానము. నిజమునకు 'రోషమువల్ల మాయందు దుఃఖము కలిగినది' అని చెప్పినప్పుడు కాని సమాధానవాక్యము సర్వాంగసమన్వితము కాదు. ప్రశ్నమునందున్న పదములు కొన్ని సమాధానమునందు పునరాత్తములు కాక పోయినను భావగ్రహణసందర్భమున సూహించబడును. కావుననే సంభాషణసౌష్ఠ్యము నాశించు ఏకైక వాని నన్నింటిని పునరాత్తము చేయకుండుటయే సమంజసము. కావుననే యిది దోషగుణమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము అమరుకమునుండి గ్రహించబడినది.

[అ ప ద గు ణ ము]

117. ప్రకృతిస్థాది భేదేన గ్రామ్యాదిభి ర్భాషి యా
అపదం తస్య చానుజ్ఞా భాషాచిత్రే విధియతే.

యథా -

‘హ తో జో జ్జలదేఉ నైవ మదనః సాక్షాదయం భూతలే
తత్కిం దీనతి సచ్చమా హతవపుః కామః కిల శ్రూయతే
ఏదూప కిలలేఉ భూతపతినా గారీ వివాహోత్సవే
ఏసేం సచ్చజిబాల్లు హ స్తకటకః కిం దర్పణే నేక్ష్యతే’ 159

అత గ్రామ్యః ప్రప్తా నగర మాగతో రాజానం పృష్ట్యా
గ్రామ్యైః ప్రకృతిస్థై రేవ వా పదైః ప్రాకృతేన పృచ్ఛతి — ‘హ
తోజోజ్జలదేఉ’ ఇతి. నాగరశ్చతమనుజిమ్మురుపనాగరైః కోమలై ర్వా
పదైః స వకోక్తి ప్రత్యాచక్షే — ‘నైవ మదనః సాక్షాదయం
భూతలే’ ఇతి. అథ గ్రామ్యః ఆహితప్రతిభః పూర్వపదానురోధా దర్థ
ప్రాకృతేనైవ గ్రామ్యైః పనాగరైః ప్రకృతిస్థకోమలై ర్వా పదైః స్తము
పాలభతే — ‘తత్కిం దీనతి సచ్చమా హతవపుః కామః కిల
శ్రూయతే’ ఇతి. అథ నాగరో జ్ఞాతతత్ప్రతివీణ్యః పాదానురోధాదేవ
అర్థప్రాకృతేన గ్రామ్యైః పనాగరైః ప్రకృతిస్థకోమలకతోరై ర్వా
పదైః సమాధత్తే — ‘ఏదూపకిలలేఉ భూతపతినా గారీవివాహోత్సవే’
ఇతి. అథ గ్రామ్యః శ్లోకసమాప్తేః పాదస్య తదుత్తరస్య చానురోధాత్
గ్రామ్యాణి ప్రకృతిస్థాని వా త్రిచతురాణి పదాని ప్రాకృతేనోక్త్యా
పాదార్థ ఏవ త్ప్రతి — ‘ఏసేం సచ్చజి బాల్లు’ ఇతి. అథ నాగరో జిత
కాశీ గ్రామ్యైః పనాగరనాగరైః ప్రకృతిస్థకోమలకతోరై ర్వా పదైః
శ్లోక ముత్తరం చ పూరయతి — ‘హ స్తకటకః కిం దర్పణే నేక్ష్యతే’

ఇతి. తత్ర చ ప్రాకృతానాం సర్వేషామపి గ్రామ్యత్వమ్. ప్రవృత్తాః సంస్కృతపదేషు వపు రిత్యుపనాగరిం శేషాణి గ్రామ్యాణి. ప్రతి వక్తుశ్చ హస్త వివాహ గారీపదాని గ్రామ్యాణి, భూతిపతినేతి నాగరిమ్, శేషాణ్యుపనాగరాణి. తదిదమిచ్చశి ప్రమేయే తథైవోప క్రమాదేత న్న దువ్యతి.

అర్థము : ప్రకృతిస్థాది భేదముచేతను గ్రామ్యాదులచేతను అపద మైనది. భాషాచిత్రమునందు అనుమతి నొందుచున్నది. ఇది లక్షణము. 'అతదేనా ఈ జన దర్శనీయుడు?' 'భూలోకమున నీతడు సాక్షెన్మదనుడుకదా!' 'ఏమీ! నిజముగా కనిపించునా! కామునకు శరీరము లేదని వింటినే!' 'భూతపతియైన శంకరునిచేత గారీ విహహోత్సవమునందు ఏదో వ్యాజమున కృతదేహు డయ్యెను.' 'ఓహో! నీవు చెప్పినది సత్యమేనా!' 'ముంజేతి కంకణము నద్దములో చూచుకొందునా! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట నగరము వచ్చిన గ్రామీణుడు పృచ్ఛకుడు. అతడు రాజును చూచి 'హ తో జోజ్జలదేక్ష' అని గ్రామ్యపదములతోడను ప్రకృతిస్థపదములతోడను ప్రాకృతమున నడుగును. నాగరకుడు అతనిని అనుగ్రహింపదలచినవాడై 'నైవ మదనః సాక్షదయం భూతలే' అని ఉపనాగరపదములతోడను కోమలపదములతోడను వక్రోక్తినహితముగా బదులు వలుకును. అప్పుడు ఆహితప్రతిభుడైన (లక్షణచేత సంస్కారవంతు డైయున్న) గ్రామీణుడు 'తత్కిం దీన ఇ నచ్చమా హతపవుః కామః కిల త్రూయతే' అని పూర్వపదనిర్బంధమువల్ల అర్థప్రాకృతమున (పూర్వభాగము ప్రాకృతము; ఉత్తరభాగము సంస్కృతము) గ్రామ్యోపనాగర పదములతోడను ప్రకృతిస్థకోమల పదములతోడను నాగరకుని ముదలకించును. అప్పుడు నాగరుడు తత్ప్రావీణ్యము నెరిగినవాడై 'ఐదూఏ కిలలేక్ష భూతపతినా గారీవిహహోత్సవే' అని పాదానురోధమువల్ల అర్థప్రాకృతమున గ్రామ్యోపనాగర నాగరపదములుతోడను ప్రకృతిస్థ కోమల కఠోరపదములతోడను సమాధానము నొనగును. అప్పుడు గ్రామీణుడు శ్లోకసమాప్తి పాదముయొక్క తదుత్తరముయొక్క నిర్బంధమువల్ల 'ఐసేం నచ్చజి టొల్లు' అని గ్రామ్యములును ప్రకృతిస్థములునైన మూడు నాలుగు పదము లతో ప్రాకృతమున పాదార్థమును మాత్రమే వలికి నిలిచిపోవును. అప్పుడు జితకాశి యైన నాగరుడు 'హస్తకటకః కిం దర్పణే నేక్ష్యతే' అని గ్రామ్యోపనాగర నాగర పదములతోడను ప్రకృతిస్థ కోమల కఠోరపదములతోడను శ్లోకమును సమాధానమును

గూడ నమాప్తము గావించును. అచ్చట ప్రాకృతపదముల కన్నింటికి గ్రామ్యత్వమును వృచ్చకుని సంస్కృతపదములందు 'చెప్పు' అనునది మాత్రమే ఉపనాగరము. తక్కిన వన్నియు గ్రామ్యములు. ప్రతిపక్ష మాటలలో హస్త వివాహ గౌరీ పదములు గ్రామ్యములు; భూతిపతి యన్నది నాగరము; మిగిలినవి ఉపనాగరములు. ఈ విధమైన ప్రమేయము (సన్నివేశము)నందు, అటువంటి ప్రారంభ మున్నప్పుడు, ఇది దోషము కాదు.

వ్యాఖ్య : 'చిత్తం రంజయతీతి చిత్రమ్' చిత్తమును రంజింపజేయునది చిత్రము. భాషామూలమున చిత్తమును రంజింపజేయునది భాషాచిత్రము. గ్రామ్య భాగరోపనాగరములను గాని, ప్రకృతిస్థితోమలకతోరములను గాని కలిపి చెప్పుటచేత అవధ మన్న దోషము కలుగును. కాని భాషాచిత్రమునందు అది దోషము కాక సందర్భాచిత్యమునుబట్టి చిత్తరంజకము గూడ నగును. ప్రకృతోదాహరణమునందు గ్రామ్యులును ప్రకృతిస్థులును సమ్మిశ్రణము చెందుటయే కాక సంస్కృతములును సమ్మిశ్రణము చెందినవి. గ్రామీణవ్యక్తి ప్రాకృతమును, నాగరవ్యక్తి సంస్కృతమును వాడుట సహజమే. ఇచ్చట అంతటితో అగిపోలేదు గ్రామీణుడు కొంచెము శిక్షణ నొందినవాడగుటచేత ఆ సంస్కారబలమున కొంచెముగా సంస్కృత మును వాడగలడు. నాగరుడు గ్రామీణునియందు అనుగ్రహము కలవాడగుటచేత, అతనికి సన్నిహితమైన ప్రాకృతమును వాడుటకు యత్నము చేయును. పాత్రాచిత్య మునుబట్టి భాషాసమ్మిశ్రణము సైతము చిత్తరంజకమై సారస్వమునే సందానించుచున్నది. కావుననే, యీ శ్లోకము అవధగుణమున కుదాహరణమైనది.

[వా క్య గ ర్భి త గు ణ ము]

118. వాక్యాంతర సగర్భం యద్వాక్యం తద్వాక్యగర్భితమ్
రిసాంతర తిస్సార్థే తదిష్టం నేష్ట మన్యథా.

యథా -

'దిక్పాతంగఘటా విభక్త చతురాఙ్గాటా మహి సాధ్యతే
సేద్ధా సా చ వదంత ఏవ హి నయం రోమాంచితాః పశ్యత
నిప్రాయ ప్రతిపాద్యతే కి ముపరిం రామాయ తస్మై నమో
యస్మాదావిరభూత్ కథాద్భుతమిదంయత్రైవచాస్తంగతమ్' 160

అత్ర 'యథోక్తా మహీ సాధ్యతే, పిథా సా చ విప్రాయ ప్రతి
పాద్యతే' ఇతి వక్తవ్యే, యేయం వీరాద్భుతరసప్రవృత్తేన 'వదన్త
ఏవ హి వయం రోమాంచితాః శశ్యత' ఇతి వాక్యేన ప్రవృత్తవా
క్యోక్తే రసమాప్తావేవ 'విప్రాయ' ఇత్యాది పదవిచ్ఛిత్తిః సా రసాంతర
తిరస్కృతి రిత్యవ్యతే. తయా చేదం వాక్యాంతరసగర్భమపి వాక్యం
న దోషాయ భవతి.

అర్థము : వాక్యాంతరమును గర్భమునందు ధరించిన వాక్యమును వాక్య
గర్భిత మని యందురు. అది రసాంతరమును తిరస్కరించునపు డిష్టమే యగును.
అట్లు కానియెడల ఇష్టము కాదు ఇది లక్షణము. దిగ్గజుటా విత్తక్తమై చతురస్ర
ముగా నున్న భూమి జయింపబడుచున్నది. అది సిద్ధించినది. చెప్పుచుండగనే మేము
రోమాంచితుల మగుచున్నాము. చూడుడు. విప్రునికి దానము చేయబడుచున్నది. ఇంత
కంటె నేమున్నది: ఎవనివలన ఈ కథాద్భుతము వుట్టినదో, యెవనియందు అస్త
మించినదో ఆ (పరకు) రామునకు నమస్కారము.

ఇచ్చట 'పై ని చెప్పినటువంటి భూమి జయింపబడుచున్నది. అది సిద్ధించినది'
విప్రునికి దానము చేయబడుచున్నది' అని చెప్పవలసియుండగా 'చెప్పుచుండగనే
మేము రోమాంచితుల మగుచున్నాము' అన్న వీరాద్భుతరసప్రవృత్తమైన వాక్యము
చేత ప్రకృతవాక్యము పరిసమాప్తి నొందకుండగనే 'విప్రునికి' మున్నగు పదముల
విచ్ఛిత్తి రసాంతరతిరస్కృతి యని యనబడుచున్నది. దానిచేత ఇది వాక్యాంతర
సగర్భమే (వాక్యగర్భితమే) అయినప్పటికిని దోషము కాదు.

వాక్యార్థము : రసాంతర మని యనగా అన్యరస మని యర్థము. అన్యరస
మును తిరస్కరించుట యనగా అభీష్టరసమును అవ్యాహతముగా పోషించుట యనియే
భావము. ప్రకృతవాక్యము పరిసమాప్తము కాకుండగనే రెండుగా విరిగి, వాక్యాంతర
మును తనయందు ధరించుట వాక్యగర్భితదోషము. కాని వాక్యార్థప్రతితికి అంత
రాయము లేకపోవుటయే కాక, ఉద్దిష్టరసమునకు వృష్టికూడ చేకూరునెడల వాక్యగర్భి
తము దోషము కాదు. అన్యరసతిరస్కారముచేత అభీష్టరసపురస్కారము జరుగుట
చేత ఇది గుణమే యగునని తాత్పర్యము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు సరళరాముని యుద్ధవీరత్వ దానవీరత్వములు వర్ణితములు. అభీష్టరసము వీరము. సర్వభూమండలమును సాధింపవలయు నన్న సంకల్పము కలిగినది. వెనువెంటనే అది సాధింపబడినది. ప్రయత్నవ్యవధానము కాని, కాలవ్యవధానము కాని లేదని యర్థము. అట్టిది సరళరాముని వీరత్వము. రోకోత్తరమైన యీ వీర్యతము అద్భుతావహము. ఇట్లు గెల్చిన యీ సర్వభూమండలము నొకానొక విప్రునికి హేలగా దానము చేసెను. ఈ దానవీరత్వముకూడ అద్భుతావహమే. కావుననే వక్త తాను చెప్పదలచుకొన్న విషయమును సొంతము చెప్పకుండగనే, నడుమ వీరాద్భుత రసనిష్పన్నమయిన తన హర్షనిర్భర రోమాంచ ప్రసంగమును చేయుచున్నాడు. ఇది వాక్యగర్భితమే. అయినను ప్రకృతరస పోషణ పదుర్థమే యగుటచేత, ఇది దోషము కాక గుణమే యగుచున్నది.

ఉదాహరణశ్లోకము భట్టప్రభాకరుని రచనగా క్షేమేంద్రుని జాచిత్యవిచారచర్చ యందు ప్రదర్శింపబడినది.

[భిన్నలింగ భిన్నవచన గుణము]

119. యద్భిన్నలింగ మిత్యుక్తం విభిన్నవచనం చ యత్
ఉపమాదూషణం తన్న యత్రోద్వేగో న ధీమతామ్.

యథా -

అన్యదాభూషణం పుంసః శమో లజ్జేవ యోషితః

పరాక్రమః పరిభవే వై యాత్యం సుతేష్వివ'

161

అత్ర 'పుంసో యోషిత ఇవ' ఇతి లింగభేదః 'పరిభవే సుతేష్వివ' ఇతి తు లింగభేదో వచనభేదశ్చ దృశ్యతే. స వై సామేవ పరస్పర ముపమానోపమేయభావవివక్షాయాం పర్యాయాంతరాభావా దన్యధాకర్తుం న శక్యత ఇతి సహృదయానుద్వేజకత్వా న్న దువ్యతీతి దోషసాగ్రహి గుణాత్వమ్. తదిదం ద్వయో రప్యేక ముదాహరణమ్.

అర్థము పండితుల కుండ్యేగమును కలిగింపనియెడల భిన్నలింగ మనియు భిన్నవచన మనియు చెప్పబడినవి ఉపమాదోషములు కావు. ఇది లక్షణము పరాభ

వమునందు పరాక్రమమును సురతములందు దిట్టతనమునువలె, ఇతరసమయమందు పురుషునకు శాంతమువలె ప్రీతి సిగ్గు భూషణము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'పురుషునకు ప్రీతివలె' 'శాంతము లజ్జవలె' 'పరాక్రమము దిట్టతనము వలె' అని లింగభేదము; 'పరాభవమునందు సురతములందు వలె' అని లింగభేదమును వచనభేదమును కనబడుచున్నది. వీనికి పరస్పరము ఉపమానోపమేయ భావవివక్షయందు పర్యాయాంతరము లేకపోవుటచేత మరొక విధముగా చేయుటకు వీలు లేదు. కావున నిది సహృదయులకు ఉద్వేజనము (కలతపెట్టునది) కాదు. అందువల్ల దోషము కాక గుణమే యగుచున్నది. ఇచ్చట రెండింటికి నొక్కటే యుదాహరణము.

వ్యాఖ్య : ఉపమానోపమేయములకు లింగభేద మున్నయెడల భిన్నలింగ మున్న దోషము కలుగును; వచనభేద మున్నయెడల భిన్నవచన మున్న దోషము కలుగును. కాని భిన్నలింగ భిన్నవచనములు సహృదయులను కలత పెట్టనియెడల వానిని దోషములుగా పరిగణింపవలసిన యవసరములే దని నిష్కర్షము.

ప్రకృతోదాహరణమున ప్రీపురుషులనే ఉపమేయోపమానములుగా వివక్షించుట జరిగినది. ఇచ్చట లింగభేదము తప్పదు, మార్గాంతరము లేదు. పైగా ఉద్దిష్టమే యిది. కావున ఉద్వేగకరము కూడ కాదు. తక్కిన చోట్ల మున్న లింగభేదము సంస్కృతభాషాశ్రయము. 'శమః' పుంలింగశబ్దము; 'లజ్ఞా' ప్రీతిలింగశబ్దము. 'పరాక్రమః' పుంలింగము; 'వైయాత్యమ్' నపుంసకము. పైచోట్ల భిన్నలింగములకు భావమ్యము వివక్షితమైనది. 'పరిభవే' పుంలింగము, ఏకవచనము; సప్తమ్యంతము; 'సురతేషు' నపుంసకము, బహువచనము, సప్తమ్యంతము. కావున ఇచట భిన్న లింగములకును భిన్న వచనములకును భావమ్యము వివక్షితమైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము మాముని శిశుపాలవధమునుండి గ్రహింపబడినది.

అథ భిన్నలింగస్యైవ యథా -

'యస్య త్రివర్గ శూన్యాని దినాన్యాయాంతి యాంతి చ
స లోహకార భస్త్రేన శ్వసన్నపి న జీవతి'

162

అత్ర ప్రాగ్వాదేవ పర్యాయాంతరాభావాత్ 'స లోహకార భస్త్రేన' ఇతి లింగభేదస్య న దోషః.

అర్థము : ఇప్పుడు భిన్నలింగములకు మాత్రమే యదాహరణము. త్రివర్గ భాగ్యములై దినము లెవనికి వచ్చుచు పోవుచుండునో వాడు గారి పిల్చుచున్న న్యుజీతి కమ్మరితి త్రివర జీవము కలవాడు కాడు.

ఇచ్చట పురోద్దాహరణమునందు వరనే వర్యాయంతరము లేకపోవుటవల్ల 'స లోహకార భస్మేవ' అన్నలింగభేదము దోషము కాదు.

వ్యాఖ్య : ఉపమేయము 'స' (హేతు) - పుంలింగము, ఏకవచనము. ఉపమానము 'లోహకారభస్మా' (కమ్మరితి త్రి) - స్త్రీలింగము. ఏకవచనము. ఇచ్చట మరొక శబ్దము నుపయోగించుటకు వీలు లేదు. కావుననే ఉద్వేగకరము కాక సహృదయనమ్మకమైనది.

భిన్నభుచన సైన్యవ యథా—

'ప్రాజ్యప్రభావః సభవో ధర్మస్య సరజస్తమాః

ముక్తాత్మానః శివం నేమి రన్వేషి దదతాం జనాః'

163

అత్ర 'నేమి రన్వేషి' ఇతి వచనభేదదోషేషి 'దదతామ్' ఇతి క్రియాపదాదే త్వచనశ్లేషమాహాత్మ్యాద్గుణత్వమ్. స చేదం వాచ్యమైతేవాదిర్న విద్యత ఇతినోపమాత్వమ్. ఇవస్యాపి నాసముచ్చయారేన తుల్యధర్మాణాం తు 'ధర్మస్య ప్రభావః' ఇత్యాదిభి ర్వచనశ్లేషైర్విషయాపహారాత్. యథా అగ్రతో ద్యోతకలోప ఉపమాయామ్ 'కోమల పాటతా తన్వి పల్లవశాచ్ఛధరశ్చ తే' నన్వేషిషిషి శ్లేషః కస్మాన్న భవతి? ఉచ్యతే— 'యత్ర ద్వయోః సదృశయో రభిధానం స శ్లేషః. యత్ర సదృశాత్ సదృశప్రతిపత్తి స్తదుపమానమ్, యత్ర ద్వయోః సాదృశ్య మభిధీయతే ప్రతీయతే వా సోపమా' ఇతి ప్రబంధే నాగ్రతో వత్కాయః. ఉపలక్షణం చైతత్— యదుపమాయామేవ లింగావేశభేదో న జూషణమితి. తస్య సర్వాలంకార సాధారణత్వాత్ కేవలం సాదృశ్య మలంకార ఇతి దత్తనే ఉపమాయా ముదాహరీయతే.

అర్థము: భిన్నవచనమున కుదాహరణము. ప్రసిద్ధప్రభావుడును, ధర్మమున కాలవాలమును, పోగొట్టబడిన రజస్తమోగుణములు కలవాడును ముక్తాత్ముడునైన నేమియు, ఇతర జినులును మనకు మంగళముల నిత్తురుగాక! దీనికి శ్లేష మూలమున మరొక యర్థము కలుగుచున్నది. అది యిది. ప్రసిద్ధమైన ప్రభలు కలవారును ధర్మప్రభువులును, గతరజస్కులలో శ్రేష్ఠులును, ముక్తాత్ములు నైన యితర జినులును నేమియును మీకు మంగళము నిత్తురుగాక :

ఇచ్చట 'నేమి' 'రన్యేఽపి' అని వచనభేద దోష మున్నప్పటికిని 'దదతామ్' అన్న క్రియాపదాదియైన వచనశ్లేషమాహాత్మ్యమువల్ల గుణత్వము. ఇచ్చట 'ఇవ' మొదలయిన పదము లేదు కాబట్టి ఉపమాత్వము లేదని యనరాదు. 'ఇవ' శబ్దమునకు 'అపి' శబ్దముచేత సముచ్చయార్థముచేత తుల్యధర్మ్యములకు 'ధర్మస్య ప్రభవః' మున్నగు వచనశ్లేషలచేత విషయాపహరణము జరుగుచున్నది. ఉపమయందు చోక్తక లోపమునకు 'తస్మిన్ నీవల్ల పమును నధరమును కోమలాపాలములు' అన్నది ఉదాహరణము. ఇది మాత్రము శ్లేష యేల కాదు? 'సదృశమునైన రెండింటిని చెప్పుట శ్లేష. సదృశమువల్ల సదృశప్రతిపత్తి జరిగియుండల అది ఉపమానము, రెండింటికి సాదృశ్యము చెప్పబడుట కాని సూచించబడుట కాని జరిగినయెడల అది ఉపమ' అని ప్రబంధముచేత ముందు వివరింపగలము. ఉపమయందు మాత్రమే లింగవచనభేదము దూష్యము కా దన్నది ఉపలక్షణము. దానికి సర్వాలంకార సాధారణత్వమువల్ల సాదృశ్యమే అలంకార మని ప్రదర్శించుటకు ఉపమయం దుదాహరింపబడినది.

వ్యాఖ్య: ప్రకృతోదాహరణము నందలి క్రియాపదము 'దదతామ్' (ఇత్తురుగాక అని యర్థము) లోఁదూపము, ప్రభువురుషభిహావచనము. కర్తృపద మేక వచన మైనయెడల సమన్వయము సమర్థనీయము కాదు. 'నేమి! అనునది కర్తృ పదము, ఏకవచనాంతము. ప్రాజ్ఞానభావ, ధర్మస్యప్రభవః, అస్తరజస్తమా, ముక్తాత్మా - అన్న విశేషణము లేకవచనాంతమునై కర్తృపదముతో నన్వయమును కలిగియున్నవి. 'దదతామ్' అన్న బహువచనాంతక్రియారూపము కర్తృపదమున కనురూపముగా లేదు. 'అన్యేఽపి జినాః' అన్నవికాడ కర్తృస్థానీయములే. 'నేమి! ఇవం దత్తామ్' అన్న యేకవచనరూపము 'అన్యేఽపి జినాః ఇవం దదతామ్' అన్న బహువచనరూపము సముచ్చితము నై నప్పుడు ఏకవచన బహువచనకర్తల కుభయ సామాన్యముగా బహువచనాంతక్రియయే యుండువలయును. అప్పుడు 'దదతామ్' అని యుండుట దోషము కాక గుణమే యగును.

పైది చెప్పినట్లు కాక 'జినా' అనునదే ప్రధానకర్తృపదము కావచ్చును. అప్పుడు 'ప్రాజ్ఞప్రభాః, అస్తరజస్తమాః, ముక్తాత్మానః అన్యేఽపి జినాః షో శివం (దదతామ్) నేమిః దత్తామ్' అన్న అన్వయము కలుగును. ఇప్పుడుకూడ భిన్నవచనత్వము తప్ప లేదు. అయినప్పటికిని సందర్భమునుబట్టి క్రియావాచకమును సరుదుబాటుతో గ్రహింపవలయును. కావున, ఇచ్చట నిచి భిన్నవచనము దోషము కా దనుటకే యుదాహృతమైనది.

భోజదేవుడు తన వృత్తియందు మరొక విషయము నెత్తుకొనుచున్నాడు. లక్ష్యముగా చూపిన పద్యమునందలి యలంకారము శ్లేషయా? ఉపమా? యన్నది ప్రశ్న. ఉపమయే యైనచో 'వలె' మున్నగు ఉపమావాచకము ఉండవలెను. అది లేదు. కావున భోపమ్యము లేదని యనరాదు. లుప్తోపమయందు వాచకాదులకు లోపము నన్యుతమేకదా! కావి 'ధర్మస్య ప్రభవః' మున్నగుచోట్లు శ్లేష నాశ్లేషించుకొన్నవి. ధర్మమునకు ప్రభువులు' అని బహువచనార్థమై యుండగా 'ధర్మమునకు ఉత్పత్తి స్థానము' అని ఏకవచనార్థము. ఇట్లు విశేషణము లన్నియు రెండర్థములకు ననుకూలముగా విరుగుచున్నవి. కావున శ్లేషాలంకారమే ప్రాధాన్యము వహించుచున్న దనుట వాస్తవము.

ఇప్పు డింక మరొక ప్రశ్న తల యెత్తినది. ఇచ్చట మున్నది శ్లేషాలంకార మైనయెడల ఉపమాదోషముగా దీని నేల ఉదాహరింపవలయును? సాదృశ్యమే అలంకారబీజము. సాదృశ్యము సర్వాలంకార సాధారణము. కావున సాదృశ్యప్రధానమైన ఉపమాలంకార మని యనుట ఉపలక్షణము మాత్రమే. ఏచనభేదము, లింగభేదము - అన్నవి సాదృశ్య మున్న యెచ్చటనైనను దోషములే. శ్లేషాలంకారమును ఉపమాలక్ష్యముగా ప్రదర్శించుటచేత ఉపమకు చెప్పిన దోషములు సర్వాలంకార విషయమున దోషములే యన్న విషయమును జ్ఞాపనము చేయుటకే. అట్లే సహృదయులకు ఉద్వేగ కత్వమును కలిగింపనియెడల, అవి దోషములు కాక గుణములే యగు నన్నదికూడ సర్వాలంకారవిషయమునను సమన్వయము నొందవలసిన సిద్ధాంతమే.

[న్యూ నో ప మ గుణ ము]

120. యత్రోపమానధర్మాః స్యుః స్తోపమేయేన సంమితాః

తస్మాన్మనోహమ మిత్యాహుః స్తత్ ప్రసిద్ధౌ న దుష్వతి.

యథా -

‘స మూరుతాకంపిత వీతవాసా

భిభ్రత్సలీలం శశిభాన మబ్జమ్

యదుప్రవీరిః ప్రగృహీతశార్ఙ్గః

సేంద్రాయుధో మేఘ ఇవావభాసే’

164

అత్ర సేంద్రాయుధ ఇతి కార్ముకమాత్రసాధానం వానః
శంఖయో స్త్వనుపాదానా దూనోపమత్వమ్. తత్రేందువిక్యతో రతి
ప్రసిద్ధత్వా దదోషత్వమ్. యదాహ -

‘స్వం సర్వేణ సారూప్యం నాస్తి భావస్య కస్యచిత్

యథోపపత్తి కృతిభి రుపమానం ప్రయుజ్యతే’.

‘అఖండమండలః క్వేందుః క్వ కాంతానన మద్యుతి

యత్కించిత కాంతిసామ్యాత్తు శశినై వోపమీయతే’.

అర్థము : ఉపమానధర్మములు ఉపమేయముతో సమీకరణములు కానియెడల
దానిని న్యూనోపమ మని యందురు. అది ప్రసిద్ధియందు దోషము కాదు. ఇది
లక్షణము. వాయువుచేత కదలింపబడిన వచ్చని వస్త్రము కలవాడై చంద్రునివలె,
భాసించు శంఖమును నలీలముగా ధరించినవాడై ధనుస్సును గ్రహించియున్న యదు
ప్రవీరుడు ఇంద్రాయుధసహితమైన మేఘమువలె ప్రకాశించుచున్నాడు.

ఇచ్చట ‘సేంద్రాయుధ’ అని కార్ముకభూతమును గ్రహించి వస్త్రశంఖములను
గ్రహింపక పోవుటవల్ల న్యూనోపమత్వము. చంద్రుడు, మెరపుతీగ - అను వీవి
యొక్క అతిప్రసిద్ధివల్ల అదోషత్వము.

ఏ భావమునకును సమగ్రమైన సారూప్య మెచ్చటను లేదు. లభించినంతవరకు
కావ్యములందు ఉపమానము ప్రయోగింపబడును. అఖండమండలము కలిగిన చంద్రు
డెక్కడ? కాంతిరహితమైన కాంతాముఖ మెక్కడ? ఏదో కొంచెము కాంతిసామ్యము
వల్ల చంద్రునితో ఉపమింపబడుచున్నది - అని పెద్దల వచస్సు.

వ్యాఖ్య : ఉపమాదోషములలోనే న్యూనోపమ యొక్కటి. ఉపమావము,
ఉపమేయము - అను రెండింటికి సమానధర్మము తుల్యముగా మన్నపుడే ఉపమా

లంకారము నముచితముగా నుండును. ప్రకృతోదాహరణమునందు ఉపమేయము యదుప్రవీరుడు; ఉపమానము మేఘము. యదుప్రవీరుడు పీతవస్తువుడు, శంఖధారి, ప్రగృహీతశార్ఙ్గడు. మేఘము ఇంద్రాయుధనహితము. ఉపమేయమున కున్న చివరి ధర్మము (కార్యకదారణము)తో మాత్రమే ఉపమానమునకు సాధర్మ్యము కలదు. పీతవస్త్రశంఖధారణ తుల్యధర్మము ఉపమానమునకు ఉపాదానము కాలేదు. అనగా, పీతవస్త్రధారణ, శంఖధారణ అను రెండు ధర్మములచేత ఉపమానము న్యూనతను పొందుచున్నదనియ్యదు. కావుననే, యిది న్యూనోపమ మయినది.

అయినప్పటికిని చంద్రుడు, ఘోరపుత్రీగ అనునవి ప్రసిద్ధములు. కవి కంఠోక్తి గా చెప్పకపోయినప్పటికిని 'మేఘము' (ఉపమానము) నకు చంద్రధారణ విద్యుద్ధారణ అను ధర్మములున్నట్లు ప్రసీద్ధిచేతనే ప్రతీయమానమగును. ప్రసిద్ధివల్ల ప్రతీతి గనుక అనుపాదానత్వము వాదారము గావించుకొని న్యూనోపమ మన్న దోషముగా పరిగణింపఁబడిన యాపశ్యకము లేదు.

ఈ విషయమును పెద్దల వాక్యమును ప్రమాణముగా చూపి భోజదేవుడు బల పరుచుచున్నాడు. ఏ వస్తువును సృష్టిలో మరొక వస్తువుతో సర్వవిధముల సామ్య మును కలిగియుండదు. కావున, తావన్మాత్రమైన సామ్యముచేతనే సంతృప్తి పహించుట సహృదయ లక్షణము.

ఉదాహరణశ్లోకము రుద్రటుని కావ్యాలంకారమునకు నమిసాధువు రచించిన టిక యందలిది.

[అ ధి కో ప మ గు ణ ము]

121. క్రమేణనేన కృత్రిభి రేష్టవ్య మధిసోపమమ్

విశేషస్తూపమేయాంగ మనుమానాత్ ప్రతీయతే.

అర్థము -

‘స పీతవాసాః ప్రగృహీత శార్ఙ్గో

మనోజ్ఞ భీమం వపురాప కృష్ణః

శత్రుహదేంద్రాయుధవాన్నిశాయాం

సంస్మృజ్యమానః శశినేన మేఘః

అతః శశినో గ్రహణా దధికోపమత్వేఽపుష్పమానత్వేనా
వివక్షితత్వాద్గుణత్వమ్. యది వోపమానే ధర్మోద్ధృటనానుమానాత్
'శంఖచక్రగదాధరో విష్ణుః' ఇతి ప్రసిద్ధేః శంఖోఽనుమేయః.

అర్థము : ఇదే క్రమమున అధికోపమము కూడ సహృదయసమ్మతము
కాదగినది. విశేష మేమనగా ఉపమేయాంగము అనుమానముచేత ప్రతీయమాన
మగును. ఇది లక్షణము. రాత్రివేళ మెరపుతీగతో, హరివింటితో కూడుకొని చంద్రుని
చేత విడువబడిన మేఘమువలె కృష్ణుడు వచ్చనివస్త్రముగలవాడై ధనుస్సును ధరించిన
వాడై మనోహరభయంకరమైన శరీరమును పొందినది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట చంద్రుని గ్రహించుటవల్ల అధికోపమత్వమే అయినప్పటికిని ఉప
మానత్వముచేత వివక్షితము కానందువల్ల గుణత్వమే యగును. ఉపమానమునందు
ధర్మోద్ధృటనము జరిగెనేని అనుమానమువల్ల శంఖచక్రగదాధరుడు అను ప్రసిద్ధిని
బట్టి 'శంఖము' ఊహింపదగియున్నది.

వ్యాఖ్య : ఉపమానమునందు అధికధర్మమును చెప్పినయెడల అధికోపమ
మన్న ఉపమాదోష మగును. ప్రకృతోదాహరణమునందు ఉపమేయము విష్ణువు;
ఉపమానము మేఘము; విష్ణువుపీతవస్త్రధారణ, కార్ముకధారణ అనుధర్మములు
గలవాడు. మేఘము శత్రుహదధారణ, ఇంద్రాయుధధారణ అను ధర్మములను కలిగి
యున్నది. అదనముగాచంద్రునిచే విడువబడుట అను ధర్మమునుకూడ కలిగి
యున్నది. కావున, ఇది అధికోపమ మన్న దోషము కావలయును.

ఉపమానమునకు చంద్రవియోగమువల్ల అధికముగా కలిగిన శోభ తేమియు
లేదు. చెప్పినను చెప్పకున్న నొక్కటే. కావున ఇచ్చటి అధికధర్మము ఔపమ్యము
నకు అవరి ధమ కాదు. 'ఉపమానమునందు అధికధర్మముచెప్పబడినదికదా! దోషము
కాదా' అన్న ప్రశ్న కలుగవచ్చును. అప్పుడు ప్రసిద్ధి నాశ్రయింపవలయును. 'విష్ణువు
శంఖచక్రములను గదాధనువులను ధరించియుండుట ప్రసిద్ధము. ఉపమానములందలి
'చంద్ర' పదముచేత తత్తుల్యధర్మము గల శంఖము నూహింపవలసి యుండును.
చంద్రుడు వీడిన మేఘము శంఖము వీడిన విష్ణువుతో సామ్యము గలిగియున్నది.
అనునమాను అనగా ఊహ యని యర్థము. అనుమేయము ఊహింపదగినది.

ఇట్లు అనుషేయముగా శంఖము ప్రతీయమాన మగుటచే ఉపమానోపమే యష్టులకు ధర్మసామ్యము సక్రమముగా లభించినట్లే యైనది. కావున దీనియందు దోషము నెన్నుటకు వీలు లేదు. అలంకారసౌందర్యముచేత, ఇది గుణమే యగుచున్నది.

[ఛందోభంగ గుణము]

122. యదా తీవ్ర ప్రయత్నేన సంయోగాదే రిగౌరవమ్
సచ్చందో భంగ ఇత్యానాం స్తదా దోషాయ సూరయః.
యథా —

‘జహన్వాడం ఓఇన్తో అబ్బ స్తము ల్లాసి అమంసు అద్దంతమ్
తహా అట్లా ఆ సితుమం సచ్చే గోలాణకు తూపే’ 166

[ఛాయ —

యథా స్నాతు మవతీరే

ఆర్ద్రీ భూత ముల్లాసిత మంశు కార్ధాంతమ్

తథా చ స్నాతా భవసి

త్వం స్వచ్చే గోదానదీ తీరే]

అత్ర ద్విత్వియైకాదశ త్రయోవింశతి వర్ణానాం సంయోగ
సరత్వా ద్దుష్టత్వేపి వ్వాల్లాది సంయోగస్య తీవ్ర ప్రయత్నో
చ్ఛారణేన పూర్వ్య లఘుత్వే న ఛందోభంగ ఇతి గుణత్వమ్.

అర్థము : తీవ్ర ప్రయత్నముచేత సంయుక్త పూర్వవర్ణమునకు అగౌరవము (ఉల్లంఘన) కలుగునట్లు చందోభంగము దోషము కాదని పండితులందురు. ఇది దోషము. నీవు స్వచ్ఛమైన గోదావరీజలమునందు స్నానము చేయుటకై దిగి ఉల్లాసిత ప్రేత లంకాకార్ధాంతము ఆర్ద్రభుగవట్లుగా స్నానము చేసితివి. ఇది ఉదాహరణము. ఇట్లు రెండవ, పదునాకండవ యిరువదిమూడవ వర్ణములకు సంయోగము సక్రమముగానుటవల్ల గురుత్వమే అయినప్పటికిని జ్వల్లిమున్నగు సంయోగమునకు స్వప్రయత్నోచ్ఛారణముచేత పూర్వమందు లఘుత్వమే యుండును. ఛందోభంగము కాదు గురుత్వ గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : ఛందోనియమమునుబట్టి గణములుండును. అట్లుకాక ఉండరాని చోట నేదయిన గణమున్నయెడల ఛందోభంగదోషము కలుగును. ఇది పరిహారణీయమే. కాని 'రహాశ్యంజన సంయోగే' మున్నగు సూత్రములనుబట్టి వ్యంజనసంయుక్తములైన రహావర్ణములు తేలికగా ఉచ్చరింపబడుట కవకాశముకలదు. అట్లుగుట చేత తత్సూర్యవర్ణము గురువుకావలసిన నిర్బంధములేదు. అట్టినిర్బంధము లేనప్పుడు గురువుగా నెంచి ఛందోభంగదోషము కలిగెనని తలచుట యుచితము కాదు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'జహజ్ఞా' అని యున్న యగణ మగును. ఆర్యు యందు తొలిగణముగా యగణము రాదు. ఇచ్చట వచ్చినది కావున ఛందోభంగము కలిగెనని యనిపించును. కాని ఇవర్ణము హకారముతో సంయోగము చెందుటచేత, తేల్చికూడ వలుకవచ్చును. అట్లు పలికినయెడల సగణముగా పరిణమించును. ఇది సమ్మతమే. ఇచ్చే 'ముల్హాసి' 'తహ అజ్ఞావా' అనుచోటకూడ 'లణ' లకు హావర్ణము తోడి సంయోగము కలదు. అవియును తేల్చివలుకదగిన స్థానములే యగుటచేత ఛందోభంగదోషము తనంతట తానే తొలగిపోవుచున్నది.

[య తి భ ం గ గు ణ ము]

123. వాక్య మస్థానవిరితి ప్రాగ్ భగ్నయతి సంజ్ఞయా
సముద్దిష్టం యదఘనా గుణత్వం తస్య కల్ప్యతే.
యథా -

'శోభాంపువ్యత్యయ మభినవః సుందరీణాంప్రబోధః
కించిద్భావాలస మసరల ప్రేక్షితం కామినీనాం
కార్యాకార్యాణ్యయ మవికలాన్యగమేనై వ పశ్య
న్వశ్యాముర్వీం పహతి నృపతిస్త్రిచాయంప్రయోగః' 167

అత్ర పాదత్రయే చతుర్థస్థానే యతే కర్తవ్యాయాం*పంచమ
స్థానే శృతత్వాదపరత్ర చ పాదస్య మధ్యభాగే నివిష్టకేవల స్వరత్వా
ద్యతిభ్రంశేఽపి స్వరసంధికృతత్వా దవిభిన్ననామధాతుశరీర త్వాచ్చ

* ఉదాహరణమునుబట్టి యిది సరికాదు. వ్యాఖ్య చూడుడు

న దోషత్వమ్. యదాహ -

‘స్వరసంధ్యకృతే స్రామో ధాతుభేదే తదివ్యతే
నామభేదే చ శేషేషు న తోష ఇతి సూరయః’.

‘లుప్తే పదాంతే శేషస్య పదత్వం నిశ్చితం యథా
తథా సంధి వికారాంతం పదమేవేతి వర్ణ్యతే’.

అర్థము : స్థానముకాని స్థానమున విరతి యన్న వాక్యము యతిభంగము అన్నపేరున ముందు నిర్దేశింపబడినది; దాని కిప్పుడు గుణత్వము కల్పింపబడుచున్నది. ఇది లక్షణము. సుందరీమణుల యీ అభినవ ప్రబోధము, కామినీమణుల కించిద్బావాలనమైన వక్రప్రేక్షితము శోభను పోషించును. కార్యాకార్యములను అవి కలమైన అన్యగమముచేత చూచుచు రాజ భూమిని వశీకరించుకొని పహించుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట మూడు పాదములందు చతుర్థస్థానమున యతిని వేయవలసియుండగా పంచమస్థానమున వేయుటవల్లను, పెరచోట పాదముయొక్క మధ్యభాగమునందు కేవలము స్వరమును నివిష్టము చేయుటవల్లను యతిభంగమే అయినప్పటికిని స్వర సంధి కృతత్వమువల్లను, అవిభిన్ననామధాతుశరీరత్వమువల్ల నుదోషత్వము లేదు.

స్వరసంధి కానప్పుడు ధాతుభేదమునందును నామభేదమునందును అది అభీష్టము. మిగిలినవానియందు దోషముకాదని పండితులందురు. పదాంతము లోపింపగా మిగిలినదానికి పదత్వము నిశ్చితమైనట్లుగా సంధివికారాంతము పదమైనట్లుగానే వర్ణింపబడును - అని పెద్దల నిర్ణయము.

వ్యాఖ్య : ఒక్కొక్క వృత్తమునకు ఒక్కొక్క విధముగా యతి యుండును. కొన్ని వృత్తములకు పాదమున నొక్కచోటనే యుండును; కొన్ని వృత్తములకు పాదమున రెండుమూడు చోట్ల నుండును. వియమానుసారముగా యతి లేకున్నయెడల యతిభంగమన్న దోషము కలుగును.

ప్రకృతోదాహరణము మందాక్రాంతవృత్తము. ‘మందాక్రాంతాంబుధి రస వగైర్మోభనాకౌగయుగ్మమ్’ అనిలక్షణము. ఇందు మ,భ,న,త,త, గగములుండును. యతి నాలుగవ, ఆరవ, ఏడవ యక్షరములమీద నుండును. చివరిది పాదాంతమే.

పాదాంతమున విరుపు (యతి) సక్రమముగానే యున్నది. మొదటినుండి పదవ యక్షరము (4+6)మీద వైతము సక్రమముగానే యున్నది. ఇంక మొదటి మూడు పాదములందును నాలుగవ యక్షరముమీద నుండవలసిన విరుపు సక్రమముగా లేదు. మొదటిపాదమున నాలుగవ యక్షరముమీద, ఆరవయక్షరముమీద విరుపులు గలవు. రెండవ మూడవ పాదములందు ఆరవ యక్షరముమీద మాత్రమే విరుపు గలదు. కావున, ఈ మూడు పాదములందును రచయిత మొదటినుండి ఆరవదైన యక్షరము మీదనే యతిని వేసెనని యనవలయును. నాలుగవ పాదమున విధ్యనురూపముగా నాలుగవ యక్షరముమీదనే యతివేసెను. (రచయితవృత్తియందు 'చతుర్థస్థానే యతౌ కర్తవ్యాయాం సంపమస్థానే కృతత్వాత్....' మున్నగు విధముగా నున్నది. లక్ష్యమునుబట్టి 'సంపమస్థానే' యనుటకు బదులుగా 'షష్ఠస్థానే' యని యుండుట సమంజసము.)

ప్రకృతోదాహరణము పైనిచేసిన వ్యాఖ్యనుబట్టి యతిభంగ దోషమునకు పాలు కావలయును. కాని, యచ్చట దానికి గుణత్వము కల్పింపబడుచున్నది. స్వర సంది లేనప్పుడు ధాతువుకాని నామముకాని యతిస్థానమున విరుగకుండ నున్నచో యతిభంగమగుట సత్యమే కాని అది విరసము కానియెడల దోషము కాదు. ప్రథమ పాదమునందు 'శోభాంపుష్యతి + అయమ్' అనుచోట 'తి' అయదవ స్థానమున నున్నది. ఇది ధాతుభాగము. కావున దోషమే కావలయును. కాని పైనున్న 'అయమ్' తోడి స్వరసందివల్ల దోషము తొలగిపోవుచున్నది. రెండవ పాదమునందలి 'కించి ద్భావ + అలస' అన్న సమాసమును విభాగముచేయగా ఐదవస్థానమునందుక్రాంత పదమే మొదలగుచున్నది. సందికార్యమువల్ల వెనుకటి వర్ణముతో కలిసి దీర్ఘమైనది. ఇదియు విరసము కాకపోవుటచేత దోషము కాదు. 'కార్యాకార్యాణి + అయమ్' అన్న తృతీయపాదము తొలిసమాసమున నామాంశము యతిస్థానము నతిక్రమించినది. దోషమే అయినప్పటికిని స్వరసంది నొందుటచేత విరసత్వమును తప్పించుకొన్నది. కావున గుణమేయైనది. చతుర్థపాదమున నృపః + ఇతి = నృపఇతి అనియైనది. పాద మధ్యమున అచ్చువచ్చుట దోషమే యైనప్పటికి విసర్గసంది విర్బంధమువల్ల వచ్చుట చేత ఇది దోషముకాక గుణమే యగుచున్నది.

నామాంశముకాని క్రియాంశముకాని యతిస్థానము నుల్లంఘించినయెడల దోషమగునని, అట్లు ఉల్లంఘించినప్పటికిని స్వరసంది మున్నగువానివల్ల విరసత్వము తొలగినయెడల, అది దోషముకాక గుణమే యగునని నిష్కర్షము.

ఉదాహరణ పూర్వార్థము వాచునుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి యందలిది.

[అ శ రీ ర గు ణ ము]

124. అశరీరం క్రియాహీనం క్రియాపేక్షా న యత్ర తు
యత్రాన్త్యాదే రపేక్షా వా న దోష స్తత్ర తద్యథా.

‘కియన్మాత్రం జలం విప్ర జానుదమ్నం సరాధిప
తథాపీయ మవస్థా తే నహి సర్వే భవాద్యశాః?’ 168

అత్ర త్రిషు పాదేషు పదాని క్రియాపదం నాపేక్షస్తే.
సాపేక్షంచాసమర్థం భవతి. చతుర్థేతునహిత్యాదిభిః సత్త్వేత్యపేక్ష్యతే
నచైతావతా మీమా మసామర్థ్యం భవతి. యదాహ—‘యత్రాన్త్యత్
క్రియాపదం నా స్తి తత్రాన్తి భవతీతి పదం ప్రథమపురుషే ప్రయు
జ్యతే’ ఇతి.

ఆర్థము : క్రియాహీన మగు వాక్యము అశరీరము. క్రియాపేక్ష లేనియెడల
‘అగును; ఉండును’ మున్నగువాని అపేక్ష యున్నయెడల అది దోషము కాదు. ఇది
అక్షణము. ‘ఏప్రా! జల మెంతమాత్రము?’ ‘సరాధిప! మోకాళ్ల ఎరకు’. ‘అరిశ
మేత్రమునకే నీకీయవస్థయా?’ ‘అందరును భవాద్యకులు కారు.’ ఇది ఉదాహరణము.

అచ్చట యూదు పాదములందలి పదములును క్రియాపదమును అపేక్షించుట
లేదు. సాపేక్షమయినది అనమర్థ మగును. నాలుగవ పాదమునందు ‘సహి’ మున్నగు
శాసితల్ల ‘సన్తి’ అనీ అపేక్షింపబడుచున్నది. ఇటువంటివాని అపేక్షవల్ల అసా
మర్థ్యము కలుగదు. ఎందులకనగా “ఎక్కడ ఇతరక్రియాపదము లేదో అక్కడ
‘అస్తి, భవతి’ అన్న పదము ప్రథమపురుషయందు ప్రయోగింపబడు” నని చెప్పిరి.

అచ్చటాభ్యుక్త : అపేక్షితమయిన క్రియాపదము లేకుండుట అశరీర మన్న
దోషము. క్రియాపదము లేకపోయినను వాక్యార్థము సమగ్రమైయున్నదో అచ్చట
దోషము కాదు.

ఉదాహృతపద్యమునందు 'జల మంతమాత్రము?' అని యన్నప్పుడు పరిమితినే యడుగుచున్న విషయము విశదముగానే యున్నది. మాత్రకబ్ధముచేతనే తదాకాంక్ష పూరింపబడుచున్నది. రెండవ మూడవ వాక్యములయందు ఈపాటి అపేక్షయు లేదు. నాలుగవ వాక్యమునందు వ్యతిరేకబోధకమైన 'స'కార ముండుట చేత క్రియాపేక్ష యున్నదనుట వాస్తవము. కాని యిచ్చట 'సన్తి' యని అధ్యాహృతము చేసికొన్న సరిపోవును. దీనికి లాక్షణికుల సమ్మతి కూడ కలదు.

అపేక్ష యున్నచోట అపేక్షితపదము లేకున్నయెడల ఆ వాక్యమును అప్రమర్దము అని యందురు. అప్పుడు మాత్రమే అశరీరదోషము కలుగును.

ఉదాహరణశ్లోకము భోజదేవుని శార్దూలపద్ధతినుండి గ్రహింపబడినది.

[శైధిల్య గుణము]

125. శ్లేష్ఠ మస్పృష్టశ్చైథిల్యం శిథిలం తద్వివర్యయః
గౌడీయై రివ్యతే తత్తు బంధప్రాశస్త్యగౌరవాత్.

యథా -

'లీలా విలోల లలనా లలితాలక లాసకాః

విలుప్త మాలతీ మాలా జలకాలానిలా వపుః' 169

అత్ర శైథిల్యభేదోఽపి బంధప్రాశస్త్యేన శౌడే రాదృతత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము: శైథిల్యస్వరూప భేదిని శ్లేష్ఠము. దీనికి విరుద్ధము శిథిలము. ఇతి దోషము. అయినను బంధగోరవప్రాశస్త్యమువల్ల ఇది గౌడీయంకు నమ్మక మగుచున్నది. ఇది లక్షణము. విలాసములచేత వందలముగా నున్న శ్రీంను గంచి, మృదులములైన ముంగురులయందు క్రిడించునవి, రోపింపజేయబడినమాలతీమాలిని గంవియు నైన వర్షకాలవాయువులు వీచుచున్నవి. ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుడు శైథిల్యదోష మున్నప్పటికిని బంధప్రాశస్త్యముచేతను గౌడీయంకు ఆదృతత్వమువల్లను గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : సుశిష్టములైన పదములను కలిగియుండుట శ్లేషగుణము. వేరు పదములే యైనప్పటికిని ఒకే పదమువలె కన్పట్టటయే రచనాగతమైన సుశిష్టత. దీనికి విరుద్ధమైనది శిథిలత.

ప్రకృతోదాహరణమునందు స్పష్టముగా ఐదు పదము లున్నవి. ఇట్లుండుటయే శిథిలత ఇది దోషమే. అయినప్పటికిని లంకారము అనేక పర్యాయములు పునరుక్త మగుటచేత రచన కాంతిమంతమై ఆకర్షణీయమైనది గాఢరీతియందు ఆసక్తిగలవారు ఇట్టి సానుప్రాసరసనయందు సాధిలాఘ లగుదురు. కావున బంధప్రాశస్త్యగౌరవము చేత దోషము తొలగిపోవుటయే కాక గుణముకూడ కలిగినది.

[వైషమ్య గుణము]

126. దోషః క్వాసి వైషమ్యేఽస్యర్థాలంకారకారణాత్
పారిస్వై రాదృతత్వాచ్చ శబ్దాడంబరతోఽసి వా.

యథా -

‘చందనప్రణయోద్గంధిర్బుందో మలయమారుతః
స్పర్ధ తేఽరుద్రమద్ధ్యో మరామా ముఖానితః’

1

అత సత్యసి వైషమ్యదోషే శబ్దాలంకారగుణా దర్థాలంకార గుణాత్ పారిస్వైరాదృతత్వాచ్చ గుణత్వమ్.

అర్థము : కొన్ని యెడల వైషమ్య మున్నప్పటికిని అర్థాలంకార కారణము వలన, ప్రాగేళియల ఆదృతివలన, శబ్దాడంబరమువలన అది దోషము కాదు. ఇది లంకారము. చందన ప్రణవానితుడై మరదమలయమారుతుడు రుద్రముకాని దైత్యము కలిసి రమణీయమైనందులతో స్పర్ధించుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇప్పుట వైషమ్య దోష మున్నప్పటికిని శబ్దాలంకార గుణమువలన, అర్థాలంకార గుణమువలన, ప్రాగేళియల ఆదృతత్వమువలన గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : సమత లేకుండుట వైషమ్యము. సమత యనగా మృదువర్ణము లవగాని, కఠోరవర్ణములనుగాని, మిశ్రవర్ణములనుగాని ఒకే రీతిగా వాడుట.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'స్పర్థతే, అరుద్ధమద్దన్యః' మున్నగుపదములు కఠోర వర్ణములను కలిగియున్నవి. 'మలయమారుతః; వరరామాముఖానిలైః' మున్నగు పదములు మృదువర్ణములను కలిగియున్నవి. మిగిలినవి మిశ్రవర్ణములను కలిగి యున్నవి. ఇట్లు ఏకరీతి లేని రచన యగుటచేతనే యిది వైషమ్యదోషమునకు పాలయినది.

అయినప్పటికిని చందన - మంద; మలయ - మారుత; రుద్ధ - మద్ద మున్నగు నెడల నున్న శబ్దాలంకారమును, అర్ధాశ్రితమైన ఉత్ప్రేక్షలంకారమును గుణత్వమును కల్పించుటచేత దోషము తొలగిపోవుచున్నది. ఇంతేకాక ప్రాగ్దేశియులకు భిన్నవర్ణ సమ్మిశ్రితమైన (లాటీ) రీతి అభిష్టమగుటచేత కూడ గుణముగానే యిది పరిగణింప దగియున్నది.

[కఠోరత్వ గుణము]

137. కఠోరమపి బద్ధున్ది దీప్త మిత్యపరే పునః
తేషాం మతేన తస్యాపి దూషణం నైవ విద్యతే,
యథా -

'న్యక్షేణ పక్షః క్షుశిత క్షుత్ప్రియాణాం క్షణాదయమ్'
అత్ర కఠోరత్వేఽపి దీప్తత్వాదుగత్యమ్.

అర్థము : మరికొందరు దీప్తమని కఠోరవర్ణములతోడి రచన చేయుదురు. వారి మతమున దానికి దోషము లేదు. ఇది లక్షణము. పూర్తిగా ఈ క్షత్రియుల పక్షము క్షణములో నాశనమైనది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇట్లు కఠోరత్వ మున్నప్పటికిని దీప్తత్వమువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య: కఠోరవర్ణముల కూర్చు పొకుమార్వగుణమునకు విరుద్ధము కావున దానిని దోషముగానే పరిగణింపవలయును. కాని కొందరు దానిని 'దీప్తత్వము'గా భ్రాంతురు. దీప్తత్వ మనగా కాంతియే. ఉజ్వలమైన బిందముండుకు కాంతి ఉజ్వల బింద మనగా సాజాత్వముగల వర్ణముని నమీసావృత్తి యని స్థూలవిర్ణయము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు క్షవర్ణము కఠినవర్ణము. కాని అదియే మూలమూలతో వ్రయు క్తమై యనుకొందర్యమును నమకూర్చినది; రచనమున కుజ్వలబిందమును

కూర్చినది. కావుననే కొందరు దానిని కఠోరవర్ణవిబిధ మైనప్పటికిని దోషముగా పరిగణింపక, కాంతివలన, అనగా బిందనోజ్జ్వల్యమువలన గుణముగానే గణింతురు. భోజదేవునకును దోషత్వము కౌలగి గుణత్వము కలిగిన దనుటయే సమ్మతము.

[అప్రసన్న గుణము]

129. అవిద్య దంగనా బాల ప్రసిద్ధార్థం ప్రసాదవత్
విపర్యయోఽస్యాప్రసన్నం చిత్రాదా త న్న దుష్యతి.

యథా -

యాశ్రితా సావనతయా యాతనాచ్ఛిద నీచయా
యాచనీయాధియామాయాయామాయాసం స్తుతాశ్రియా' 171

అత్రాప్రసాదదోషేఽపి చిత్రత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : అపండితులకు, అంగవలకు, బాలరకు పై తము ప్రసిద్ధముగా తెలియునది ప్రసాదవంతము. దీనికి విపర్యయము అప్రసన్నము. ఇది దోషము. చిత్రకవిత్వాద్భింధ ఇది దోషము కాదు. ఇది లక్షణము. సావనత్వముచేత ఆశ్రయింపబడినదియు, ఉన్నతమైన బుద్ధిచేత మాయయందలి ఆయాసమును (మాయానాశమును) యాచింపదగినదియు, లక్ష్మిచేత పై తము సంస్తుతింపబడినదియు నరకాది కారణమైన యాతనను నాశము చేయును. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అప్రసాదదోష మున్నప్పటికిని చిత్రత్వమువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : యుడితిస్ఫూర్తి కలుగునట్లుగా, నర్వప్రసిద్ధమైన యర్థము గలది ప్రసాదగుణము. దానికి విరుద్ధమైనది అప్రసన్నదోషము. ప్రకృతోదాహరణమునందు ప్రసన్నత లేదు. 'యా' పెక్కుమారు లావృత్తి చెందుటచేత పదవిభాగవిషయము ననే శ్లిష్టత నాపాదించుచున్నది. అయినప్పటికిని 'అష్టదశ పద్య బిందము'నకు అస్థితుగా ఈ శ్లోకము రచింపబడినది. ఇచ్చట కొన్ని విర్ణములకు పునఃపునరావృత్తి అవశ్యకము. అట్లుండియు, దరాశముగా, లలితముగా, మకుమారభావ వ్యవస్థితమై వర్ణన యుండుట విశేషము. కావుననే యిచ్చటి దోషము లేదని, పై గా నిజ మున్నదని చెప్పుట.

[నేయార్థ గుణము]

129. అధ్యాహారాది గమ్యార్థ నేయార్థం ప్రాగుదాహృతమ్
స గమ్యతే ప్రసిద్ధ త్చేన్న తద్దోషవ దివ్యతే.

యథా -

‘మా భవంత మనలః పవనో వా
వారణో మదకలః పరశుర్వా
వాహినీజలభరః కులిశం వా
స్వస్తి తేఽస్తు లతయాసహ వృక్షః’

172

అత్ర దహత్విత్వాదీనా మధ్యాహార్యతయా నేయతేఽవ్యతి
ప్రసిద్ధ్యా ప్రతీయమానత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : అధ్యాహారాదులచేత అర్థము గమ్యమాన మగునెడల నేయార్థ మగునని తొలుత చెప్పబడినది. ప్రసిద్ధ మయినది. గమ్యమాన మగునెడల దానిని దోషవంతముగా పరిగణింపదు. ఇది లక్షణము. ఓ లకతోడి వృక్షమా, విన్ను అగ్ని కాని గాలి కాని మదించినయేనుగు కాని గండ్రగొడ్డలి కాని నదీప్రవాహము కాని పిడుగు కాని - వలదు - నీకు శుభమగుగాక; ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ‘దహతు’ మున్నగు క్రియాపదముల అధ్యాహార్యతచేత నేయత్వమే యైనను, అతిప్రసిద్ధిచేత ప్రతీయమానము లగుచుండుటవల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : నేయార్థమునకు ‘స్వసంకేతప్రకృతప్రార్థము’ లక్షణముగా చెప్ప బడినది. అందు అధ్యాహారాదుల యవసరము లేదు. అధ్యాహారాదుల యవసరము కలది అశరీరము. ‘క్రియాపదవిహీనం య దశరీరం తదుచ్యతే’ అని లక్షణము. కావున ప్రకృతలక్షణమును, లక్ష్యమును గూడ నేయార్థగుణమునకు కాక, అశరీర గుణమున కన్వయించు ననుట సమంజసము. మూలమునందు కారికయు, వృత్తియు నేయార్థ మన్న శబ్దమునే యుపయోగించుట చింత్యము.

ప్రకృతోదాహరణమున వృక్షమునకు వీరియన కష్టములన్నియు శౌరిగి పోవలయు ననియు, శుభము కలుగవలయు ననియు దీవించుట కలదు. శుభము

కలుగవలయునన్న విషయము సమగ్రముగా, స్పష్టముగా చెప్పబడినది. అరిష్టముల విషయమున కర్తృపదము లుపాత్తము లైనవి; క్రియాపదములు అధ్యాహార్యములు. 'మాతస్సన్యస్తస్సభిః' అని యున్నప్పుడు క్రియాకాండ యున్నది. తదనుగుణముగా 'దహతు' అను క్రియాపదమును వాడకున్న వాక్యము సమగ్రముకాదు. అయినప్పటికిని అనలమునకు దహనక్రియ స్వాభావికమును ప్రసిద్ధము నగుటచేత శ్రోతయే క్రియా పదము సూహించుకొన గలుగును. కావున అర్థప్రతీతికి అంతరాయము కలుగుట లేదు. అందుచేతనే యిచ్చట దోషము లేదని, గుణమే యున్నదని చెప్పుట జరిగినది. తక్కినచోట్ల కూడ నిట్లే. 'గాలి నిన్ను పడగొట్టుకుండునుగాక; మదించిన యేనుగు నిన్ను పడగొట్టుకుండునుగాక; గొడ్డలి నరకకుండునుగాక; వాహినీజలప్రవాహము కూలద్రోయకుండునుగాక; పిడుగు నిన్ను దహింపకుండునుగాక;' అను విధముగా క్రియాపదము అధ్యాహార్యము లగును.

నిజమునకు అతిప్రసిద్ధివలన క్రియాపదములు లోపించినను అర్థప్రతీతి కలుగుట దోషరహితత్వమునే నిరూపించును. మాంగల్యకాంక్షనమయమున అమంగల పదములను వాడకుండుట యన్నది గుణము. పై యుదాహరణమునందు దోషము పరిహృత మగుటయే కౌక గుణము ననుపాత్తమైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము వాచునుని కావ్యాలంకార మాత్రవృత్తి యందలిది.

[గ్రామ్య గుణము]

130. అసభ్యార్థం మతం గ్రామ్యం తద్ధామ్యాక్యైవ దుష్కృతి

విదగ్ధాకౌ తు తస్యాహు ర్గుణవత్త్వం మనీషిణః.

యథా -

'కామం కంశర్ప చండాలో మయి వామాక్షి నిర్దయః

త్వయి నిర్మిత్సగో దిష్ట్యా సోఽయ మస్మాన్వసుగ్రహః' 178

అత గ్రామ్యత్వేఽపి గ్రామ్యార్థస్య విదగ్ధాక్యా తిరస్కృత త్యాదీ గుణత్వమ్.

అర్థము : అనభ్యార్థము గ్రామ్య మని సిద్ధాంతము. అది గ్రామ్యాక్రియందు మాత్రమే దూష్యము. విదగ్ధోక్తియందు పండితులు దానిని గుణవంతముగానే పరిగణింతురు. ఇది లక్షణము. ఓ వామాక్షి! కందర్పచందాలుడు బొత్తిగా నాయందు నిర్ణయమై యున్నాడు. అదృష్టముచేత నీయందు నిర్మత్సరుడై యున్నాడు. ఇదియు మావట్ల అనుగ్రహమే. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట గ్రామ్యత్వమే అయినప్పటికిని విదగ్ధోక్తిచేత గ్రామ్యార్థమునకు తిరస్కృతత్వమువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : సభయందు వాడుటకు వీలు కానిది అనభ్యము. పండితులైన వారు తమ చాతుర్యమువల్ల అనభ్యార్థమును కూడ సభ్యముగానే మార్చి చెప్పగలుగుదురు. ఉక్తివైచిత్ర్యవల్ల గ్రామ్యాక్రిక కూడ గ్రామ్యత్వమును మరుగుపరిచి సభ్యోక్తిగానే సంభావిత మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు విషయము గ్రామ్యకోటికి చెందినదే. అయినప్పటికిని వక్త విదగ్ధుడగుటచేత, దానికి సభ్యతను సమకూర్చుట జరిగినది. 'నేను నిన్ను ప్రేమించుచున్నాను; నీవు నన్నేల ప్రేమింపవు?' మున్నగువిధముగా ప్రశంసగింపక భంగ్యంతరము నాశ్రయించుటయే యిచ్చట దోషపరిహారమునకు దోహదము చేసినది. అదియే ఉక్తివైచిత్రిక సహకరించి గుణవత్త్వమును సమకూర్చుచున్నది.

ఉదాహరణశ్లోకమునందలి మొదటి మూడు పాదములును దండికావ్యాదర్శము నుండి గ్రహింపబడినవి.

[ఓజో విపర్యయ గుణము]

131. ఓజః సమాసభూయస్త్యం తద్దీప్తార్థేషు బధ్యతే
విపర్యయోఽస్యాసమస్తం తద్దీప్తం చేన్న దోషభావః.
యథా -

'యో యః శస్త్రం విభర్తిస్వభుజగురుమదః పాండవీనాంచమూనాం
యో యః పాంచాలాశ్రితే శిశు రధికవయా గర్భశయ్యాం గతోవా
యో యస్తస్కర్మసాక్షీ చరితి మయి రణే యశ్చ యశ్చ ప్రతీపః
శ్రోథాంధస్తస్యతస్యస్వయమిహజగతామంతకస్యాంతకోఽహమ్' 174

అతానమస్త్యేసి ప్రాథబంధత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : సమానభూయిష్టమై యుండుట ఓజస్సు. అది దీప్తార్థములందు నిబద్ధమై యుండును. దానికి వివర్యయముగా సమానములు లేకుండ నున్నప్పటికిని దీప్తమై యున్నయెడల దోషదూషితము కాదు. ఇది లక్షణము. పాండవవైన్యము లందు ఎవడెవడు స్వీయభుజాబలాధిక్యమదముచేతకత్తము పట్టునో, పాంచాల సంశమునందు గర్భకయ్యాగతుడు కాని అధికవయస్కుడు కాని ఏ యే శిశువు కలదో, నేను రణమునందు సంచరించుచుండగా ఆ యా కర్మలకు సాక్షియై యెవడెవ డుండునో, యెవడెవడు నాకు విరోధియో, ఆ యెల్లవానికిని, స్వయంబుగా జగ దంతకునకును క్రోధాంధుడ నైననేను అంతకుడ నయ్యెదను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట సమానభూయిష్టము లేకపోయినప్పటికిని గాఢబంధత్వమువల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : వీరరాద్రాదిరసములకు ఓజోగుణము అనుగుణముగా నుండును. సమానబంధురమైన రచనాబంధమునే ఓజోగుణమని యందురు. సమానబంధ రత్వమువల్ల రచనా బంధమునకు విగు వేర్పడి తత్తద్రసపోషక మగును.

కొన్నియెడల రచన సమానబంధురము కాకపోయినను, మార్గాంతరమున రచనకు విగువు పాదినబడినయెడల, అదియు రసానుగుణమై, రసపోషకమై ప్రసరించును. అట్టియెడల దోషలక్షణము తొలగిపోయి, గుణత్వము విలసిల్లును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'స్వభుజగురుమదః' అన్నదొక్కటే కొంచెము పెద్ద సమానము. తక్కినవన్నియు 'పాంచాలగోత్రే, అధికవయాః, గర్భకయ్యా, కర్మసాక్షి' మున్నగువిధముగా రెండేసి పదముల పరిమాణము కలవి మాత్రమే. కావున సమానబంధురత్వము కానరా దనియే విధయము. అయినప్పటికిని 'స్రగ్ధరా చ్యుత్తము' అగుటచేతనే ఒక ఉజ్జ్వలమైన గతి యేర్పడినది. యత్తదర్థకములను రెండేసి చొప్పున వాడుట, హల్పంధివశమున నొక బింకమును పొందుట, బౌద్ధిత్వమును గలిగియుండుట యను లక్షణములచేత రసపోషకమైన ఉజ్జ్వలత్వము చేకూరి నది. కావుననే యిది వైశేషికగుణముగా పరిగణింపబడుచున్నది.

ఉదాహరణశ్లోకము భట్టనారాయణుడు రచించిన వేణీసంహారమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అనిర్వ్యాధ గుణము]

132. సమస్త మనమస్తం వా న నిర్వహతి యద్యచః
తదనిర్వ్యాధ మస్యాపి న దోషః క్వాపి తద్యథా.

యథా -

‘ప్రసీద చండి త్యజ మన్య మంజసా

జనస్తవాయం పురతః కృతాంజలిః

కిమర్థ ముత్కంపిత పీఠ స్తన

ద్వయం త్వయా లుప్తవిలాస మాస్యతే’

175

అతానమస్తరీత్యనిర్వాహః దనిర్వ్యాధ త్వేఽపి రసాంతర పట
గ్రహేణ రీత్యంతరపరిగ్రహాద్ గుణత్వమ్.

ఆర్థము : రచన సమస్తముగా కాని అనమస్తముగా కాని చివరంట నిర్వహింపబడుట రీతి. కొన్నియెడల అట్లు నిర్వహింపబడక పోయినప్పటికిని దోషము కాదు. ఇది లక్షణము. చండిః ప్రసన్నురాల వగుము. వెంటనే కోపమును విడనాడుము. నీవాడు నీముందు అంజలి వట్టి యున్నా డిడిగో! ఉత్కంపిత పీఠస్తనద్వయము నీచేత లుప్తవిలాసముగా నుంచబడిన దేల? ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అనమస్తరీతి నిర్వహింపబడకపోవుటవల్ల అనిర్వ్యాధత్వమే అయినప్పటికిని రసాంతరపరిగ్రహణముచేత రీత్యంతరపరిగ్రహణ మగుటవల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య: సమాసబంధురముగా కాని, సమాసవిరహితముగా కాని, యెట్లునను, రచన చేయవచ్చును. మొదలుపెట్టిన రీతిని చివరంట నిర్వహించుట అననరము. అట్లు చేయకుండుట దోషము. కాని రసము మారినప్పుడు రీతి మారుట దోషము కాదు; పైగా రసానుగుణత్వముచేత గుణమే యగును.

ప్రకృతోదాహరణమున ప్రియుడు ప్రణయకుపిత నోదార్పుట విషయము. మొదటి రెండు పాదములందును విప్రలంభ కృంగారము చిత్రితము. రచన సమాసరహితముగా నిర్వహింపబడినది. తరువాతి రెండు పాదములందును సంభోగకృంగార సౌముఖ్యము చిత్రితము. రచన సమాసబంధురముగా నిర్వహింపబడినది. పూర్వార్థము

నందు కర్తృపదము 'నీవు' అనునది; 'చండి' అను సంబుద్ధిని కలిగియున్నది. ఉత్తరార్థమునందు 'స్తనద్వయమ్' కర్తృస్థానము నాక్రమించుకొన్నది. దాని కను గుణముగానే క్రియాపదము 'ఆస్యతే' అని ప్రయుక్తమయినది. ఈమార్పునకు పైతము రసము మూడుటయే కారణము. రీతి నిర్వహణము ఏకరీతిగా లేకపోయినను, రసానుగుణముగా నుండుటచేత, ఇది గుణమే యని నిష్కర్షము.

ఉదాహరణకోకము వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిలోనిది.

[అనలంకార గుణము]

133. అనలంకార మిత్యాహు రలంకారోఽస్థితం వచః
పూర్వోత్తరానుసంధానే శస్య సాధుత్వ మిష్యతే.

యథా —

'నిశమ్య తాః శేషగవీ రభిధాతు మథోక్షజః

శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావమదిశద్దృశా'

176

అస్యానలంకార త్వేఽపి పూర్వాపరానుసంధాన ప్రయోజన భూత త్యాద్యుత్సాహమ్.

అర్థము : అలంకారవిరహితమైన వాక్కును అనలంకారమని యందురు. పూర్వోత్తరములను అనుసంధించునపుడు దీనికి సాధుత్వము నమ్మితింపబడును. ఇది లక్షణము. శేషుని (బలిరాముని) మాటలను విని కృష్ణుడు బృహత్పతిశిష్యునికి (శిష్యుని) కనుపైగతో మాటాడుట కవకాశమును సూచించెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అనలంకారత్వమే అయినప్పటికిని పూర్వాపరానుసంధానభూతత్వము వల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : నిరలంకారముగా కవితావాక్యమును చెప్పుట దోషము. దీనినిబట్టి కవిత్వమునందు అలంకారముల ప్రాధాన్యము వ్యక్త మగుచున్నది. పూర్వసందర్భమును తరువాతి సందర్భముతో, చుడిపెట్టునప్పుడు అలంకారవిరహితముగా వాడుట దోషము కాదు. తక్కిన అన్నియెడలను అలంకారయోజన ముండియే తీరవలయును.

ఉదాహరణశ్లోకము పూర్వావరవందర్పముల ననునందించుటకే యేర్పడినది. అంతవరకు బలరాముడు ప్రసంగించెను. ఇంక ఉద్ధవుడు ప్రసంగింపవలయును. అందులకు కృష్ణుని సంకేతము అవసరము. కృష్ణుని సంకేతమునుబట్టి ఉద్ధవుడు ప్రసంగింపబోవుచున్నాడని చెప్పుటయే యిచ్చట పరమార్థము. ఆ పనిని సక్రమముగా నిర్వహించుటయే యీ శ్లోకమునకు సార్థక్యము. ఏ విధమైన అలంకారమునకు నిందు చోటు లేదు. అయినప్పటికిని, అనునందానకర్మచణ మగుటచేతనే యీ శ్లోకము అనలంకారగుణమున కుదాహరణ మైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము మాఘుని శిశుపాలవధము నందలిది.

134. వాక్యాశ్రయాశాం దోషాశాం గుణీభావోఽయ మీరితః

అథ వాక్యార్థదోషాశా మదోషః కథ్యతేఽనునా

అర్థము : ఇంతవరకు వాక్యాశ్రయములైన దోషములకు గుణీభావము తెలుపబడినది. ఇప్పు డింక వాక్యార్థదోషములకు అదోషత్వము తెలుపబడుచున్నది.

[అపార్థ గుణము]

135. సముదాయార్థశూన్యం యత్త దపార్థం ప్రచక్షతే

తస్మత్తోన్నతైర్బాలానా ముక్తై రన్యత్ర దువ్యతి.

యథా -

‘క్వాకార్యం శశలక్ష్మణః క్వ చ కులం భూయోఽసి దృశ్యేత సా దోషాశా ముపశాంతయే శ్రుత మహా వోపేఽసి కాంతం ముఖమ్ కిం వత్సంత్యపకల్మషః కృతధియో రేఖై న సాన్యాదృశీ చేతఃస్వాస్థ్య ముపేహి కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం ధాన్యః’ 177

అత్ర సముదాయార్థశూన్యత్వే నాపార్థ స్యాప్యస్మత్త వచన త్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : సముదాయార్థశూన్యమైన వాక్యమును అపార్థ మని యందురు. అది మత్తుల, ఉన్నత్తుల, బాలర వాక్కులయందు దోషము కాదు. తక్కినచోట్ల దోషము. ఇది లక్షణము. అకార్య మెక్కడ? చంద్రవంశ మెక్కడ? ఆమె యొక్క సారి కనిపించిన బాగుండును. దోషముల కుపశాంతి కలిగించుటకే విద్య. అహ!

కోపమునందు కూడ ఆమె ముఖమెంతో అందముగా నుండును. పండితులును మాలిన్య రహితులును నన్నేమందురు? ఆమెకు రేఖామాత్రమే అన్యాయశత్రుము. చిత్తమా: నెమ్మదినొందుము. ఆమె యధర్థము నాస్వాదినవగల ధన్యతరుణు డెవడో కదా! ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట సముదాయార్థకూన్యత్వముచేత అపార్థమే అయినప్పటికిని, ఉన్యత్త వచన మగుటవల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : ఏ వాక్యమున కా వాక్యము అర్థవంతముగా నుండుటయే కాక, సాముదాయకముగా సమన్వితమైన యర్థముండుట అపేక్షితము. అప్పుడే అది భాష యనిపించుకొనును. కాని, మానసికస్థితి సక్రమముగా లేనివారును, బాలురును పర స్పర విరుద్ధవాక్యములను పలుకుదురు. అది వారి మనఃస్థితికి అనుగుణముగా నుండుట వల్ల, అట్లు పలుకుట గుణమే కాని దోషము కాదు.

ప్రకృతోదాహరణమునందలి వక్త చంద్ర వంశజుడు. పండితుడు; పండిత సంస్కరణంశోభితుడు. ఈ లక్షణముల కనుకూలముగా శాంతము వెల్లడి యగుచున్నది. అతడు ప్రియావిరహితుడు. ఆమె సౌందర్యరాశి; ఆమెను పోలినవారు లేరు. ఈ లక్షణముల కనుకూలముగా శృంగారము వెల్లడి యగుచున్నది. ఈ రెండు రసములును పరస్పర విరుద్ధములు. వక్త ప్రతిపాదమున పూర్వభాగమునందు శాంతానుకూలము గను, ఉత్తరభాగమునందు శృంగారానుకూలముగను ప్రసంగించును. ఈతడు ప్రియావిరహముచేత ఉన్యత్తుడగుటవల్ల ఈ విధమైన చాంచల్యము సమ్మతమే. సాముదాయకముగా శాంతము గాని శృంగారము కాని ప్రతీతము గాక ద్వైధీభావము వల్ల ఉన్యత్తతయే ప్రతీత మగున్నది. అదియే అభిలషణీయము. కావుననే అపార్థ గుణమున కీ శ్లోకము లక్ష్య మైయున్నది.

[వ్యర్థ గుణము]

136. యదప్రయోజనం యచ్చగతార్థం వ్యర్థమేవ తత్
తస్యాపి క్వాపి నిర్దోషః ప్రయోగో దృశ్యతే యథా.
'గీతా విదుర వాక్యాని ధర్మా శాంతనవేరితాః
న ప్రతా భారతే యేన తస్య జన్మ నిర్ధకమ్'

అత్ర గీతా విదురవాక్యాదీనాం కథాయా మప్రయోజకత్వే
ఽపీతిహానవ్యాజేన చతుర్వర్గప్రతిపాదన స్యారంభ ఏవ ప్రతిజ్ఞానాద్
గుణత్వమ్. తదిద మప్రయోజకమ్.

అర్థము : అప్రయోజన మైనదియు, గతార్థమైనదియు వ్యర్థమే. దానికి
పై తము కొన్ని యెడల నిర్దోషమయిన ప్రయోగము కానవచ్చును. ఇది లక్షణము.
భారతమునందలి గీతను, విదురవాక్యములను, భీష్మ ప్రోక్తములయిన ధర్మము
లను విననివాని జన్మము నిష్ప్రయోజనము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట గీతా విదుర వాక్యాదికములకు కథయందు అప్రయోజకత్వమేయైనను,
ఇతిహాసవ్యాజమున చతుర్వర్గప్రతిపాదనవిషయకమైన ప్రతిజ్ఞవల్ల గుణత్వమే. ఇది
అప్రయోజనమునకు ఉదాహరణ.

వ్యాఖ్య : ప్రబంధార్థమును పరిపోషింపనేరని వర్ణనముకాని సంభాషణము
కాని వ్యర్థమే. అట్లే పూర్వము చెప్పిన విషయమునే పునః చెప్పుట వ్యర్థమే. దీనిని
బట్టి కావ్య నిర్మాత అవసరములేని యేవర్ణనమును గాని, సంభాషణమును గాని,
విషయమును గాని, పాత్రమును గాని ప్రవేశపెట్టరాదన్న నియమము మార్గాంతర
మున నిబంధింపబడుచున్నది.

ప్రకృతలక్ష్యము అప్రయోజన రూపమైన వ్యర్థదోషము గుణమగుటను
ప్రదర్శించుచున్నది - గీతవల్ల కాని, భీష్మధర్మోక్తులవల్ల కాని, భారతకథయందు
మేలు జరుగలేదు. ఆయావాక్యముల పరమార్థమును తత్త్వవ్యక్తులు సక్రమముగా
గుర్తింపలేదు. అయినప్పు డాయాధర్మప్రసంగములను అప్రయోజకములనియే అన
వలయును. అట్లయినప్పుడు వ్యర్థము అన్న దోషమునకు పాల్పడినట్లే. కాని, భార
తము ఇతిహాసము. ఇతిహాసము చతుర్వర్గఫలప్రాప్తిని కలిగించును. ధర్మార్థకామ
మోక్షములందు విచక్షణత్వమును కలిగించును. కావున కథాగతపాత్రముల విషయము
నందు తత్ప్రసంగములు వ్యర్థము లై వప్పటికిని పాఠకులకు అవి సముపాదేయములే.
పాఠకుల విషయమున వానికి వ్యర్థత్వము లేదు. అంతేగాక, వానిని కూర్చినప్పుడే
ఇతిహాసకర్త తన కర్తవ్యమును సమగ్రముగా, సర్వాంగీణముగా నిర్వహించినవా
డగును. అందువల్లనే ప్రకృతశ్లోకము వ్యర్థగుణమునకు లక్ష్యమైనది.

ఏవం గతార్థమపి యథా -

‘హృత్కంఠ వక్త్రీ శ్రోత్రేషు కస్య నావస్థితం తవ
శ్రీఖండ హరి కర్పూర దంత పత్రప్రభం యశః’

179

అత్రైశ్చైవోపమానేన శైశ్శ్చప్రతీతౌ శేషోపమాన పదా
నాం వ్యర్థ త్వేఽపి యశనః స్మర్యమాణత్వ గీయమానత్వ స్త్రాయ
మానత్వ శ్రూయమాణత్వైర్హృదయాదిషు శ్రీఖండాదివ దవస్థానస్య
ప్రతీయమానత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : ఇట్లే గతార్థరూపమైన వ్యర్థదోషము గుణ మగుట కుదాహర
ణము. నీయొక్క చందన (ముక్తా) హరి కర్పూర కుందపుష్ప నన్నిటమైన యశము
ఏవని హృదయ, కంఠ, వక్త్రీ, కర్ణములందు నెలకొనకుండ నున్నది? (సరస్వత నెల
కొన్నదని భావము)

ఇచ్చట ఒక్క యుపమానముచేతనే తెల్లదనము వెల్లడి యగుచుండగా
మిగిలిన యుపమానపదములకు వ్యర్థత్వమేయైనప్పటికిని స్మర్యమాణత్వము స్త్రాయ
మానత్వము శ్రూయమాణత్వము ననుచానిచేత హృదయము మొదలయిన వాని
యందు ప్రతిష్ఠ నొందుట యున్నది ప్రతీయమాన మగుచుండుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : పూర్వము చెప్పిన విషయమునే మరల చెప్పినయెడల గతార్థ
మగును. ఇది వ్యర్థదోషమునందు ఒక విభాగము.

ప్రకృతోదాహరణమున ఒక రాజుయొక్క కీర్తి ప్రశంసించబడినది. కీర్తి
తెల్లగా నుండు ననుట కవి సంప్రదాయము. అందుచేత ప్రకృతకవి కీర్తిని చంద
నముతోను, ముత్యాలమాలతోను, కర్పూరముతోను, కుందపుష్పముతోను, పోల్చి
చున్నాడు. వీని యన్నింటిచేతను రాజుకీర్తి స్వచ్ఛముగా తెల్లగా నున్నదనుటయే
ఉద్దిష్టము. చందనముతో పోల్చినప్పుడే తెల్లదనము వెల్లడియైనది. ఇంక హారాదులు
గతార్థములనే తెలుపుచున్నవి కాని క్రొత్తదనమును జతచేయవు. కావున, ఈ విధ
ముగా ఇది వ్యర్థదోషమే.

ఇది యంతటితో సమాప్తి పొందలేదు. హృదయ కంఠ వక్త్రీ కర్ణముల
ందు నెలకొని యున్నదన్న భావము శోధింపబడినది. చందనాదులు నాలుగింటికి

హృదయాదులు నాలుగింటిని యథాసంఖ్యముగా చెప్పుటచేత హృదయాశ్రయమైన స్మరణము, కంఠాశ్రయమైన గాయనము. ముఖాశ్రయమైన స్తవనము, కర్ణాశ్రయమైన శ్రవణము సూచింపబడినవి. దీనివల్ల ఆ కీర్తి స్మరణాది ధర్మసంయుక్తమై యున్న దన్న విషయముకూడ వ్యజ్యమాన మగుచున్నది. ఇట్లు ఉపమానములను నాలుగింటిని వాడుటచేత స్మరణాదిధర్మములుకూడ వ్యంజితములగుట సంభవించినది. కావుననే గతార్థమును దోషముగా గాక యిచ్చట గుణముగానే పరిగణించి ప్రకృత శ్లోకమును లక్ష్యముగా ప్రదర్శించుట జరిగినది.

[ఏకార్థ గుణము]

187. అవిశేషేణ పూర్వోక్తం యది భూయోఽపి కీర్త్యతే
తదేకార్థం రసాక్షి ప్రచేతనాం తన్న దుష్యతి.

యథా -

అసారం సంసారం పరిముషితరత్నం త్రిభువనం
నిరాలోకం లోకం మరణశరణం బాంధవజనమ్
అదర్పం కంఠర్పం జననయననిర్మాణ మఫలం
జగజ్జేష్ఠారణ్యం కథమపి విధాతుం వ్యవసితః

180

అత్ర 'అసారం సంసార' మిత్యుక్త్వా 'పరిముషితరత్నం త్రిభువనం నిరాలోకం లోకం' 'జగజ్జేష్ఠారణ్య'మితి యదుక్తం తస్య విశేషానభిధాయకత్వేఽపి రసాక్షి ప్రేన వక్త్రాభిహితత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : పూర్వము చెప్పబడిన దానినే మరల మరల కీర్తించినచో అది యేకార్థ మగును. రసాక్షి ప్రచేతనులకు అది దోషము కాదు. ఇది లక్షణము. సంసారము నసారముగాను, మూడు లోకములను రత్నమును గోల్పోయినవానిగాను, లోకమును ప్రకాశహీనముగాను, బాంధవజనమును మరణము నాశ్రయించు నట్లుగాను, మన్మథుని దర్పహీనునిగాను, జననేత్రవిర్మాణమును ఫలరహితముగాను, ప్రపంచమును పాడుబడిన అరణ్యముగాను, చేయుటకు నీవేల సిద్ధపడితివి? ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట 'అసారం సంసార'మని చెప్పి 'పరిముషితరత్నం త్రిభువనం, నిరా
లోకం లోకం, జగజ్జీవరాణ్య' మని చెప్పినందువలన విశేషముగా చెప్పుట యేమియు
లేకపోయినప్పటికిని రసావేగముతో వక్తచేత చెప్పబడుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : చెప్పిన విషయమునే రూపాంతరమున మరల చెప్పుట యేకా
ర్థము. ఇది దోషము. రసావిష్టుడైన వక్త చెప్పునప్పుడు సహృదయులకు ఏకార్థము
గూడ గుణవంతముగానే తోచును. అనగా సహృదయహృదయ స్పందన సమర్థమై
యుండునని భావము.

మాలతి సంసారమునకు సారము వంటి దనియు, మూడు లోకములందును
రత్నము వంటిదనియు, లోకమునకు వెలుగు వంటిదనియు, బాంధవజనమునకు
ఏకైకశరణమనియు, ఆమెవల్లనే కందర్పునకు దర్పము చెల్లుచున్నదనియు, జను
లకు కన్నులున్న పరిమామెను చూచుటయే యనియు, అమె లేనియెడల జగత్తం
తయు ఆకులు రాలి పూలు వాడిన జీరోద్ధానమువలె నగుననియు మాధవుని రసాక్షి
ప్రహృదయభారము. ఇది సహృదయులకు రంజకముగానే యుండును.

'అసారము సంసారము, అపహృతరత్నము త్రిభువనము' మొదలుగా
చెప్పిన మాటలలో అపేక్షితము, సారభూతము నై న వస్తువుయొక్క లేమియే
వర్ణితమైనది. చివరంట నిది యొక్కచే తాత్పర్య మగుటచేత ఏకార్థ మన్న దోషము
కావలయును. అయినప్పటికిని మాధవుని ప్రణయహృదయ మావిష్కృత మగుట
చేతను, మాలతి అనర్హత్వము బహువిధములుగా అభిహిత మగుటచేతను, సహృదయ
హృదయావర్జక మగుటచేతను ప్రకృతశ్లోకము ఏకార్థగుణమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము భవభూతి. మాలతీమాధవము నందలిది.

[సందిగ్ధ గుణము]

1318. సంశయాయైవ సందిగ్ధం యది జాతు ప్రయుజ్యతే
స్యాదలంకార ఏవాసౌ న దోషస్తత్ర తద్యథా.

'కుత్తో లంభః పంథిల సత్థరలం ఏత్థ గామణిఘరమ్మి
ఉల్లా అవ ఓహరే పెత్తి ఊణ జిజి వససి తా వసను'

181.

[చాయా -

‘కుతో లభ్యతే పథిక సస్త్రక మత గ్రామణీగృహే
ఉన్నతపయోధరాన్ ప్రేక్ష్య యది వససి తదా వస’

అత్ర కేనాపి పథికయానా ప్రావృడాంభే గ్రామణీవధూః
వీనోన్నతస్తనీ ‘సత్థరల’ మితి సస్త్రకవ్యాజేన శస్త్రరతం యాచితా.
తం ప్రత్యాచక్షాణేవ యథోక్తం బ్రూతే — ‘కుతోఽత్ర గ్రామణీ
గృహే సస్త్రకః, కుతో వా శస్త్రం రతమ్. ఉన్నతౌ పయోధరామమ
హృదయే నభసి వా పయోధరాన్ దృష్ట్వా యది వససి తదా వస’
ఇతి తదేతస్య గోపనాయ ద్వ్యర్థైరేవ పదైః ప్రయుక్త మితి సందిగ్ధ
స్వాప్యస్య గుణత్వమ్.

అర్థము : సంశయముకొఱకే సందిగ్ధము ప్రయోగింపబడి నట్లయిన, అది
యలంకారమే యగును కాని దోషము కాదు. ఇది లక్షణము. ఓయి బాటసారి,
ఇచ్చట గ్రామణి యింటియందు నీకు సస్త్రరక (శస్త్రరత) మెట్లు లభించును.
ఉన్నతపయోధరములను చూచి యుండువేని యుండుము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట వర్ణారంభకాలమున ఒకానొక పథికయువకుడు వీనోన్నతస్తనయైన
గ్రామాధికారికోడలిని చూచి సస్త్రరకము (వరువు) కావలెనన్న మిషతో శస్త్రరతము
(సంభోగము)ను యాచించెను. అప్పుడామె సమాధానము చెప్పుచున్నట్లుగా నిట్లు
చెప్పెను — ఇక్కడ గ్రామణీగృహమున పరుపెట్లు లభించును? లేదా, సంభోగ
మెట్లు లభించును? వక్షఃస్థలమున నున్న ఉన్నతస్తనములను చూచి, లేదా నభఃస్థల
మున నున్న ఉన్నతమేఘములను చూచి, ఇచ్చట నుండదలచినచో నుండుము. ఇట్లు
గోపనము కొరకే రెండర్థముల పదములు ప్రయుక్తమైనవి. అందుచేతనే సందిగ్ధము
నకు వైతము గుణత్వము కలుగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వక్త యుద్దేశించిన యర్థము ‘అదియా? ఇదియా?’ యన్న సంశ
యమును కలిగించినయెడల, అది సందిగ్ధదోషమగును అట్టి సంశయమును కలిగిం
చుటయే వక్త యుద్దేశ్య మైనపుడు అది గుణమే కాని దోషము కాదు.

ప్రకృతోదాహరణమున బాటసారి ‘సత్థరలం’ అనుదానిని యాచించెను.
సస్త్రరక శస్త్రరత శబ్దములకు రెండింటికిని ప్రాకృతరూప మిదియే. కావున బాటసారి

ప్రస్తరకరము (పరువు)నే యడిగెనో శస్తరతము (సంభోగము)నే యడిగెనో నిశ్చితముగా చెప్పుటకు పీలులేదు. కావుననే, 'మింట మబ్బులు పట్టియున్నవి గాన పర్వము కురియునన్న భయముచేత నిలువ దలచుకొన్న నిచ్చట నిలుపుము. మాయంట పరువు తెచ్చట నున్నవి?' అన్న భావముతోనే చెప్పినదో 'ఇది గ్రామాధికారి యిల్లు. ఈ యింట పీకు సంభోగ మెట్లు లభించును?. ఉన్నత స్తనములను చూచి సంతృప్తి పడుదువేని యిచ్చట నిలుపుము' అన్న భావముతోనే చెప్పినదో స్పష్టముగా లేదు. సంకయాత్మకమైన యీ సమాధానము సంకయాత్మకమైన యీ యుపకువి యాచనమునకు తగినట్లున్నది. కావున ఇచ్చట సందిగ్ధ మున్నను దోషము కాక సంభాషణ చాతుర్యసంపర్ధక మగుటచేత గుణమే యగుచున్నది.

[అపక్రమ గుణము]

39. వాక్యే ప్రబంధే చార్థానాం పౌర్వాపర్య విపర్యయః
దోషః సోఽపక్రమో నామ చిత్రహేతో న దుష్కృతిః.

యథా —

‘పశ్చాత్పర్యస్య కిరణానుదీర్ఘం చంద్రమండలమ్

ప్రసాగేవ హరిఃక్షీణా ముదీర్ఘో రాగసాగః.

182.

అత్ర పౌర్వాపర్యవిపర్యయా దపక్రమదోషస్య చంద్రోదయం ప్రతి రాగోద్దీపనప్రకర్ష ప్రకాశనత్వా దదోషః.

అర్థము : వాక్యమునందును ప్రబంధమునందును అర్థముల పౌర్వాపర్యము వ్యత్యస్త మైనయెడల అది అపక్రమ మన్న దోష మగును. అది చిత్రహేతువునందు దోషము కాదు. ఇది లక్షణము. కిరణములను వెదజల్లి చంద్రమండలము తరువాత నుదయించెను. ముందే మృగాక్షుల అనురాగసాగరము పొంగెను. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పౌర్వాపర్యమువల్ల అపక్రమదోషము. అయినప్పటికిని చంద్రోదయముయొక్క రాగోద్దీపన ప్రకర్షప్రకాశనత్వమువల్ల దోషము కాదు.

వ్యాఖ్య : ముందు జరిగిన పనిని ముందు చెప్పుటయు, వెనుక జరిగిన పనిని వెనుక చెప్పుటయు సక్రమము. అట్లు కానిది అపక్రమము. అట్లే కారణము

ముందు పుట్టి కార్యము తరువాత పుట్టినట్లు చెప్పుట సక్రమము. అట్లు కాక కార్యమే ముందు పుట్టినట్లు చెప్పి కారణము తరువాత పుట్టినట్లు చెప్పినయెడల అపక్రమ మగును. అయినప్పటికిని చిత్తరంజకమైన హేతువున్నప్పుడు అపక్రమము దోషము కాక అలంకార మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు సముద్రము పొంగినట్లును, చంద్రుడు తరువాత నుదయించినట్లును వర్ణింపబడినది. ప్రకృతియందు చంద్రోదయము కారణము. సముద్ర ముత్తరంగిత మగుట కార్యము కావున చంద్రు డుదయించిన పిమ్మటనే సముద్రము పొంగుటెత్తును. ఇచ్చట కవి కారణకార్యములను వ్యత్యస్తముగా నిరూ పించెను. ఇచ్చట చంద్రుడు ప్రకృతియందలి చంద్రుడే కాని సాగరము మాత్రము ప్రకృతియందలి సాగరము కాదు. ఇది అనురాగసాగరము. చంద్రు డుదయింపక ముందే అనురాగసాగరము పొంగుటెత్తె ననుటచేత చంద్రగతమైన రాగోద్దీపనాదిక్యమే వెల్లడి యగుచున్నది. ఉదయింపక పూర్వమే యంత కాగా, ఉదయించిన పిమ్మట మరెంత వృద్ధి నొందునో యన్న సంభావన కిది యవకాశమును కల్పించుచున్నది. ఈ వివర్యాసమువల్ల విశిష్టతయే వెల్లడి యగుచున్నది. అందువల్లనే యిది గుణమే కాని దోషము కాదని నిశ్చయించుట జరుగుచున్నది.

ఉదాహరణశ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[ఖిన్న గుణము]

140. యస్మిన్ కీతే రనిర్వాహః ఖిన్నం తదభిధీయతే
న దోష స్తస్య తు క్వాపి యత్ర చ్ఛాయా న హీయతే.

యథా —

‘అభినవ వధూరోషస్వాదుఃకరీషతనూనపా
దనరల జనాశ్లేషక్రూర స్తుషారసమీరణః
గలిత విభవస్యాజ్ఞే వాద్య ద్యుతిర్మృగసృణా రవే
ర్విరహి ననితావక్త్యక్లేబ్యం బిభర్తి నిశాకరః’

188.

అత్రోపమానాని సామాన్యవచనైః సమన్యంత ఇతి ప్రకాంత
 రీతే రనిర్వాహేఽపి సమాసవ్యాఖ్యాపరత్వేనైవ ఇవ శబ్దతద్ధితయోః
 ప్రయోగే ప్రత్యుత చ్చాయోత్కర్ష ఇతి గుణత్వమ్.

అర్థము : రీతి చివరంట నిర్వహింపబడనియెడల, అది ఖిన్న మన్న దోష
 మగును. ఛాయకు నష్టము కలుగనియెడల దానికికూడ కొన్నియెడల దోషత్వము
 లేదు. ఇది లక్షణము. పిదకల పెగ నవవధూరోషమువలె ఇంపు గొల్పుచున్నది.
 ముందుతో తడిసిన చలిగాలి కపటదిత్తుని కొగిలించవలె కూరముగా నున్నది.
 స్థూర్మని తేజము పేదవడిన భాగ్యవంతుని అజ్ఞవలె మృదువుగా నున్నది. చంద్రుడు
 విడపాటి ముఖసామ్యమును పొందుచున్నాడు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ఉపమానములు సామాన్యవచనములతో నమసించుట యన్న రీతి
 ప్రారంభింపబడినది. అది తుది వరకు నిర్వహింపబడక పోయినప్పటికి సమాస
 వ్యాఖ్యాపరత్వముచేతనే “ఇవ” శబ్దముయొక్కయు, తద్ధితముయొక్కయు ప్రయో
 గమునందు ఛాయోత్కర్షము అన్న గుణము కలుగును.

వ్యాఖ్య : మొదలుపెట్టిన విధానమును చివరంట నిర్వహించుట రీతి
 యగును. దానికి విరుద్ధము ఖిన్నము. ఇది దోషము. అయినప్పటికిని రచనాచ్ఛాయకు
 సౌందర్యము తగినయెడల, దానికి దోషత్వము లేదు. ఇంక సౌందర్యముకూడ పెరు
 గుట జరిగినయెడల అది గుణమే యగును.

ప్రకృతోదాహరణమున ‘అభినవవధూరోషస్వాదుః’ ‘అసరలజ్జనాశ్లేషకూరః’
 అను రెండు చోట్లను సమానధర్మము సమస్తరూపమున నున్నది. అనగా స్వాదు,
 రోష శబ్దములు సమానధర్మబోధకములు. ఉపమానవాచకములతో నమసించి
 యున్నవి. అందువల్లనే ఉపమానవాచకమైన ‘ఇవ’ శబ్దము లోపించినది. తరువాతి
 యుపమానము ‘గలితవిభవస్య ఆజ్ఞా’. ఇచ్చట నిది వ్యస్తరూపమున నున్నది. అట్లే
 ఇవ శబ్దము కూడ ఉపాత్తమైనది. నాలుగవ యుపమానమునందు తద్ధితప్రయోగము
 చేత సమానత్వము ప్రతీయి మగుచున్నది. మొదటి రెండు ప్రయోగము లొక విధము
 గాను, మూడవది యింకొక విధముగాను, నాలుగవది మరొక విధముగాను ఉండుట
 చేత “ఖిన్నము” అన్న దోషము కావలయును. కాని యీ రీతి ఖిన్నత్వముచేత
 బంధమునకు సౌందర్యమే యనుమడించుచున్నది. ఈ సౌందర్యప్రకర్షమునుబట్టి దీనిని
 శబ్దముగానే పరిగణింపవలయును.

ప్రకృతోదాహరణక్లోకము మాళవరుద్రుని రచనగా బాచిత్వవిచారచర్య
యందు ప్రదర్శింపబడినది.

[అతిమాత్ర గుణము]

141. లోకాతీత ఇవార్థే యః సోఽతిమాత్ర ఇహేష్యతే

వార్తాదా తేన తువ్యన్తి విదగ్ధా నేతరే జనాః.

142. తచ్చ వార్తాభిధానేషు వర్ణనాస్వపి విద్యతే

కాంతం జగతి తత్కాంతం లోకాకార్థానుయాయీ యత్.

143. లోకాకార్థ మతిక్రమ్య ప్రస్థానం యత్రైవర్తతే

త దత్యుక్తి రితి ప్రోక్తం గౌఙానాం మనసో ముదే.

అర్థము : లోకాతీతమైనట్లుగా రచింపబడినచో దానిని అతిమాత్రము
అని యందురు. వార్తాదులయందు నేర్పరులు దానికి సంతోషింతురు, ఇతరులు సంతోష
నడరు. అది వార్తాకథనమందును వర్ణనమందును గూడ నుండును. లోకాకార్థము నను
సరించి లోకమున మనోహరమై యున్నదానిని 'కాంత'మని యందురు. లోకాకార్థము
నతిక్రమించి(కవుల)ప్రస్థానమునందు ప్రవర్తించుదానికి 'అత్యుక్తి'యని యందురు.
అత్యుక్తి గొడుల మనస్సులకు మోదమును కలిగించును.

యథా -

'దేవధిష్ణ్యమివారాధ్య మద్య ప్రభృతి నో గృహమ్.

యుష్మత్పాదరజఃపాతశాతనిశ్శేషకల్మషమ్.'

184.

అతాతిమాత్రాభ్యే దోషేఽపి వార్తాభిధానేఽభిధేయస్య
కాంతిగుణస్యాభిజ్ఞానాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : అతిమాత్రదోషమునందు వార్తాభిధానగుణమున కుదాహరణము.
మీ పాదదూఃఖి పడుటచేత సర్వపాపములును తొలగిపోయిన మా గృహము నేటి
నుండి దేవమందిరమునలె ఆరాధనీయ మైనది.

ఇచ్చట అతిమాత్ర మన్న దోష మున్నప్పటికిని వార్తాభిధానమునందు అతి ధేయముయొక్క కాంతిగుణమును గుర్తించుటవల్ల గుణత్వము.

అర్థము : వార్తాభిధాన మని యనగా కుశలవ్రశ్శము, ప్రియాలాపము మొదలయిన పని భావము. కొందరు వార్త యనగా ఇతిహాస మన్న యర్థము చెప్పుదురు. ఉదాహరణమునుబట్టి భోజదేవుడు ఇతిహాసార్థమును గ్రహించుట కిష్టపడ దనుట స్పష్టము. ఇందున్న 'కాంతి' అర్థగుణము. అర్థసంబంధమైన ఔజ్జ్వల్యమునకే కాంతి యని పేరు. ప్రియాలాపరూపమైన వ్రసంగమునందు సామాన్యగృహమును దేవమందిర మనుట అతిమాత్రమే. అయినప్పటికిని కాంతిగుణమువల్ల, వ్రసంగము నకు ఉజ్జ్వలత్వము కలుగుటచేత, అది గుణమే కాని దోషము కాదు.

ఉదాహరణశ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

యథా వా —

‘అల్పనిర్మిత మాకాశ మనాలోచ్యైవ వేధనా

ఇనమేకం విధం భావి భవత్యాః స్తనజృంభణమ్.’ 18శ్.

అతాతిమాత్ర త్వేఽపి వర్ణనార్థ త్యాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : మరొక యుదాహరణము. ఈవిధముగా కానున్న నీయొక్క స్తన విజృంభణమునుగురించి ఆలోచింపకయే బ్రహ్మ ఆకాశమును మిక్కిలి తక్కువగా నిర్మించెను.

ఇచ్చట అతిమాత్రత్వమే అయినప్పటికి వర్ణనార్థత్వమువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : అతిమాత్ర దోషమునందు వర్ణనాశీతగుణమున కుదాహరణముగా ఈ శ్లోకము ప్రవర్తించును. బాహుపులమధ్య నున్న అవకాశము చాలనంతగా స్తనములు విజృంభించుచున్న పని వర్ణనార్థము. ఇట్లు చెప్పుటకు బదులుగా వక్ర తన చాతుర్వ్యముతో బ్రహ్మను పరిహసించుట యిందు కాననగును. ఇది అతిమాత్ర దోషమే. అయినప్పటికిని వర్ణనార్థగుణముయొక్క కాంతివల్ల, ఇది దోషము కాక గుణమే యగును. అనగా అతిమాత్రత్వమునకు బాధకము కాదని తాత్పర్యము.

అథానతిమాత్రం కీదృక్ ? ఉచ్యతే.

వార్తాయాం తావద్యథా -

‘గృహాణి నామ తాన్యేవ తపోరాశి ర్భవాద్యశః
సంభావయంతి యాన్యేషం పావనైః పాదపాంసుభిః’ 186.

అథ వర్ణనాయాం యథా -

‘అనయో రనవద్యాంగి స్తనయో ర్జ్యంభమాణయోః
అవకాశో న పర్యాప్త స్తవ బాహులతాంతరే’ 187.

అర్థము : ఇంక అతిమాత్రము కాకుండ నుండుట యెట్టిది? చెప్పబడుచున్నది. వార్తయం దిట్లుండును. నీవంటి తపోరాశి యీ విధముగా పావనములైన పాదతణుకణములచేత వేనిని సంభావించునో అవియే నిజమైన గృహములు. వర్ణనయం దిట్లుండును. ఓ న్వచ్చాంగీ! నీ బాహులతామధ్యమున పెరుగుచున్న స్తనములకు చాలినంత యెడము లేదు.

వ్యాఖ్య : వార్తాకథనమునందు అతిమాత్రత్వము లేకుండ చెప్పినను కాంతి గుణమునకు లోపము లేదు. ‘గృహములు సార్థకములైన గృహములు’ మున్నగు విధముగా చెప్పుట వాస్తవమును చెప్పుటయే. మానవవానయోగ్యమయిన గృహమును దేవమందిర మనుట అత్యుక్తి. అట్లే వర్ణనమందు బ్రహ్మ ఆలోచనారాహిత్యమును, అనమర్థత్వమును తీసికొని వచ్చి ప్రసంగించుట అతిమాత్రత్వము. అట్లుగాక స్తనజ్యంభణమును, వ్యవధానము తగినంత లేకపోవుటను చెప్పుట వాస్తవమును చెప్పుటయే. విదగ్ధులు వాస్తవమును మాత్రమేగాక కవికల్పనాచాతురిని కూడ వాంఛింతురు. కావున వారు అతిమాత్రమునకు ఆనందింతురు. అర్థాశ్రయమైన కాంతి గుణము దోషమును కనిపింప నీయదు. అవిదగ్ధులు మాత్రమే వాస్తవమునో, వాస్తవసన్నిహితమునో వాంఛింతురు. వారి దృష్టి ప్రస్తుప్రధానముగా నుండును. అంతకు మించినది. వారికి భారముగానే యనిపించును. భావుకుల దృష్టి భావప్రధానముగా నుండును. అందువల్ల నే అతిమాత్ర మైనప్పటికిని, దానినిదోషముగా పరిగణించక, కవి ప్రదర్శించిన కల్పన కామనీయకమునందే కాంక్షను నిల్పుకొందురు.

ఇచ్చటి ఉదాహరణాశ్లోకములు దండి కావ్యాధర్మమునుండి గ్రహింపబడినవి.

[వరుష గుణము]

144. పరుషం నిష్ఠూరార్థం తు య దతీవ విగర్హితమ్

విరుద్ధలక్షణాద్యాసు తను క్షిప్తు న దుష్వతి.

యథా -

‘హాలాహాలం విషం భుంక్ష్వ సఖి మా తత్ర విశ్వసీః

యద్వా న దహ్యాసే కాష్ఠే స్వల్పైస్త్వమితి మే మతిః’ 188.

అత్ర పారుష్యేఽపి విరుద్ధలక్షణయార్థాంతరస్య లక్షితత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము: నిష్ఠూరమైన అర్థము కలది పరుషము. అది మిక్కిలి దూష్యము. విరుద్ధలక్షణమువల్ల తత్రమై క్తులయందు దూష్యము కాదు. ఇది లక్షణము. సఖి! హాలాహాలవిషము తినుము. అయినను దానిని కూడ నమ్మకుము. ఇంక స్వల్పమయిన కట్టెలు నిన్ను తగులబెట్టలే వని నా యభిప్రాయము. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట పారుష్య మున్నప్పటికిని విరుద్ధలక్షణచేత అర్థాంతరము లక్షితమగుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య: నిష్ఠూరార్థమైనచో పరుషమన్న వాక్యార్థదోషము కలుగును. విరుద్ధలక్షణ యగుటచేత పైకి నిష్ఠూరముగా ననిపించినను, తద్విరుద్ధమైన యర్థమే యుద్దిష్టమైనపుడు పరుషమన్న దోషము పరిహృతమగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు కట్టెలు పేర్చుకొని మరణయత్నము సాగించుచున్న ఒక సఖిని చూచి పలుకుచున్న పలుకు లున్నవి. ఇచ్చట “విషము తినుము” అని యున్నది. విరుద్ధలక్షణచేత ‘మరణప్రయత్నమునుండి విరమింపుము’ అన్న యర్థమునే బోధించును. కావున పైకి పరుషముగా అనిపించినను తాత్పర్యముచేత తద్విరుద్ధమే వ్రతీత మగుటవల్ల, ఇది దోషము కాదు.

[వి ర స గు ణ ము]

145. అప్రస్తుతరసం ప్రాహుర్విరసం వస్తు సూరయః

అప్రాధాన్యే తద్దేప్తవ్యం శిష్టైః స్యాద్రసవస్తునోః.

యథా -

‘షీ ప్రో హస్తావలగ్నః ప్రసభమభిహతోఽప్యాదదానోంశుకాంతం
గృహ్ణాన్ కేశేష్వపాస్తశ్చుంఛనిపతితో నేషీతః సంభ్రమేణ
ఆలింగన్ యోఽవధూతప్రిపుయువతీభిః సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః
కామీవాద్ద్రావరాధః స దహతు దురితం శాంభవో వః శరాగ్నిః’ 189

అత్ర కరుణే శృంగారస్వాప్రకృతత్వేఽపి శంభుప్రభావ వర్ణ
నాంగభూతత్వేన వ్యయో రప్యప్రాధాన్యా నవై రస్యేన గుణత్వమ్.

జర్థము : పండితులు అప్రస్తుతమైన రసముగల వస్తువును విరస మని
యందురు. రసవస్తువులకు ప్రాధాన్యము లేనపుడు పండితుల కది సమ్యక్తమే. ఇది
లక్షణము. సాశ్రునేత్రోత్పలై నత్రిపురయువతుల కరగ్రహణము చేసి విదలింపబడి,
చేలాంచలముల పంటి వినరికొట్టబడి, శిరోజములను పట్టుకొని గిరవాటు నొంది,
పాదములమీద పడి తిరస్కరింపబడి, కౌగిలించుకొని నెట్టివేయబడి కాముకునివలె
ఆర్ద్రావరాధమైన శాంభవశరాగ్ని మీ పాపమును దహించునుగాక! ఇది ఉదా
హరణము.

ఇచ్చట కరుణమునందు శృంగారమునకు అప్రకృతత్వమే అయినప్పటికిని
శంభుప్రభావవర్ణనమునకు అంగభూతము లగుటచేత రెండింటికి సప్రాధాన్యమే.
అందువల్లవై రస్యము కలుగదు. కావున గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతరసమునకు విరుద్ధమైన రసమును పోషించినయెడల
విరస మని యందురు. అది దోషము. అప్రధానము లయిన రెండు విరుద్ధరసములను
వర్ణించినయెడల వై రస్యము కలుగదు. కావున, అది దోషము కాదు. అనగా, రెండు
రసములును షరియొక రసమునకు అంగభూతములై యుండుటచేత, అంగిరసము
నకు ప్రాధాన్యమును కలిగించుటయందే అవి ప్రవర్తించు నని భావము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు త్రిపురయువతుల కరుణావస్థ వర్ణితమైనది. తమ
భర్తలు నశించి, తమ వైభవ మంతయు నశించి శాము మిక్కిలి దయనీయస్థితిలో
నున్నారు. ఇట్టి సమయమున కవి విరుద్ధరసమైన శృంగారమును పోషించుట కాన
వచ్చును. శాంభవాగ్నికి శాముకలక్షణము నాపాదించుట కానవచ్చును. ఇది యంత
టితో వర్ణనసానము నొందుట కేదు, ఇట్లే యైనచో అప్రకృతరసపోషణముచేత

వైరన్యము కలుగుచున్నది, కావున విరసమన్న వాక్యార్థదోష మున్నదని చెప్పవలసి వచ్చెడిది. అటు కరుణారసము కాని, యిటు శృంగారరసము కాని తమంతట తాము విలువక ప్రధానమైన శివమహత్త్వవర్ణనమున కంగములుగా పరిణామము చెందుచున్నవి. కావుననే ప్రకృతశ్లోకము విరసదోషమునకు లక్ష్యము కాక, గుణమునకు లక్ష్యమైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము అమరుకమునుండి గ్రహింపబడినది.

[హీనోపమ గుణము]

146. హీనం యత్రోపమానం స్యాదుపమేయం గుణాధికమ్
హీనోపమం తదస్యాహుః కవయః క్వాప్యదుష్టతామ్.

యథా -

‘తతః కుముదనాథేన కామినీగండ పాండునా

నేత్రతానందేన చంద్రదేణ మాహేంద్రీ దిగలంకృతా’. 190.

అత్రోపమానస్య హీనతాయామపి రాగాతిశయ హేతుత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : ఉపమానము హీనమై ఉపయేయము గుణాధిక మైనయెడల హీనోపమ మని యందురు. కొన్నియెడల కవులు దానికిని అదుష్టత్వమును తెల్పుదురు. ఇది లక్షణము. అప్పుడు కుముదనాథుడును, కామినీగండపాండువును, నేత్రతానందుడు నైన చంద్రునిచేత మాహేంద్రదిశయైన తూర్పు అలంకరింపబడినది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట ఉపమానమునకు హీనత్వ మున్నప్పటికిని రాగాతిశయ హేతుత్వము వల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : ఉపమానము హీనమై యున్నపుడు హీనోపమ మన్న దోషము కలుగును. కాని సన్నివేశమునుబట్టియు, పక్షముబట్టియు, కొన్నియెడల హీనోపమ కూడ గుణవంతమే యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'చంద్రుడు' ఉపమేయము, కామినీగండము (కపోలము) ఉపమానము, చంద్రుడు ఉన్నతకోటికి చెందినవాడు; కామినీకపోలము విమ్మకోటికి చెందినది. అయినప్పటికిని, ప్రణయవివళుడైన వక్త వలుకునప్పుడు కామినీకపోలమే సర్వోత్తమస్థాయికమై యుండుట స్వాభావికము. వక్త్రోచిత్యమును బట్టి, ప్రణయప్రకర్ష నిరూపణాభివాషమునుబట్టి ప్రకృతశ్లోకమునందు దోషము తొలగిపోయి గుణమే వెలయుచున్నది. ఇచ్చట వక్తయొక్క అనురాగాతిశయమే ప్రాధాన్యము వహించుచున్నది.

ప్రకృతశ్లోకము మహాభారతము ద్రోణవర్ణమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అధికోపమ గుణము]

147. యత్రోపమాన ముత్కృష్ట ముపమేయం నికృష్యతే
జ్ఞేయం తదధికాపమ్య మస్యాసి క్వాప్యదోషతా
యథా —

'కాంత్యా చంద్రమనం ధామ్నా సూర్యం ధైర్యేణ చార్జ్యవమ్
రాజన్ననుకరోషి త్వం సాభాగ్యేనాసి మన్మథమ్. 191.

అత్రాధికాపమ్యేఽసి రాజ్ఞో లోకపాలాంశత్వేన శిష్టై రాదృ
తత్వాదుణత్వమ్.

కర్థము : ఉపమాన మున్నతమై ఉపమేయము తక్కువ దైనచో అధి
కాపమ్య మను దోషమగును. అదియు కొన్నియెడల దోషము కాదు. ఇది లక్షణము.
రాజా! నీవు కాంతిచేత చంద్రుని, తేజముచేత సూర్యుని, ధైర్యముచేత సముద్రుని,
సౌందర్యముచేత మన్నుతుని అనుకరించుచున్నావు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అధికాపమ్యమే అయినప్పటికిని రాజయొక్క లోకపాలాంశత్వము
చేత శిష్టులచేత ఆదరింపబడుటవల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : ఉపమేయమునకంటె ఉపమాన మున్నతముగా నుండుటయే
ఉపమానికారణమునందు స్వాభావికము. అయినప్పటికిని, ఉపమానోపమేయముల

కున్న అంతరము మరింత విధూరముగా నుండి సహృదయుల సమ్మతికి దూర మైనప్పుడు మాత్రమే దోషమగును.

[ప్రకృతోదాహరణమునందు ఒకరాజు చంద్రసూర్యులతో పోల్చబడెను. రాజు మానవుడు. చంద్రసూర్యులు దివ్యలక్షణలక్షితులు. ఇట్లుగుటచేత ఉపమేయ మగు 'రాజు' నికృష్టముగను, ఉపమానములగు చంద్రసూర్యులు ఉన్నతముగను కొనవచ్చును, కాబట్టి అధికోపమమన్న దోషమున్న దనిపించును. 'నావిష్టః పృథివీపతాః' మున్నగు సూక్తములనుబట్టి 'విష్టవు కానివాడు రాజు కాడు' అనియు, రాజు సర్వ లోకపాలకుల అంశములను కలిగియుండు ననియు పెద్దల నిశ్చయము. ఇందువల్ల రాజునకు నికృష్టత్వము తొలగిపోవుచున్నది. అధికోపమ్యదోషముకూడ తొలగిపోవుచున్నది. సహృదయసమ్మతిచేతనే యిచ్చటి దోషము పరిహృతమై గుణ మగుచున్నది.

మొదటి మూడు పాదములును దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినవి.

[అసదృశోపమ గుణము]

148. ఉపమానస్య వైషమ్యాద్భవే దసదృశోపమమ్
తస్యాభ్యసృజ్ఞా మిచ్చంతి వ్యతిరేకోపమాదిషు.

యథా -

'ప్రహితః ప్రథనాయ మాధవానహమాకారయతుంమహీభుజా
న పరేషు మహాజన శ్చలాదపకుర్వంతి మలిష్టుచా ఇవ. 192.

అస్యాసదృశోపమత్వేఽపి వ్యతిరేకోపపాదకత్వాద్ గుణత్వమ్.

అరము : ఉపమానముయొక్క వైషమ్యమువల్ల అసదృశోపమ మగును. ఇది దోషము. వ్యతిరేకోపమాదులందు దానిని పండితు లంగీకరింతురు. ఇది లక్షణము. నేను మహీపాలునిచేత మాధవులను (యాదవులను) యుద్ధమున కాహ్వానించుటకై పంపబడితిని. ప్రతాపశాలులు దొంగలవలె మోసమువల్ల శత్రువుల కెగ్గుచేయరు. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అసదృశోపమత్వమే అయినప్పటికి వ్యతిరేకోపపాదకత్వమువల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : ఉపమేయమునకు విరుద్ధమైన యుపమానమువల్ల అనదృశోపమ మున్న దోషము కలుగును. వక్త విరుద్ధత్వమునే ఉద్దేశించినప్పుడు అది దోషము కాదు. అది అలంకారమే యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఉపమేయము ప్రతాపశాలులు; ఉపమానము మల్లియులు. ప్రతాపశాలులు యుద్ధరంగమునందు నిలిచి శత్రువుల నెదుర్కొని జయము చేకొందురు. మల్లియులు లనగా దొంగలు. పరాక్రమహీనులు. వీరు చాటుగా వచ్చి కపటులై ధనము దోచుకొందురు. కావున ఉపమానోపమేయములు పరస్పర విరుద్ధములు, ధర్మమునందు నదృశత్వము కాక విరుద్ధత్వ మున్నది. నదృశత్వము లేకపోవుటచేత అనదృశోపమ మున్న దోష మైనప్పటికిని, నిరుద్ధత్వముచేత వ్యతిరే కోపమ మున్న యలంకార మగును. ఇది గుణమే కాని దోషము కాదు.

ప్రకృతోదాహరణశ్లోకము మాముని శిశుపాలవధము నందలిది.

[అప్రసిద్ధోపమ గుణము]

149. యస్యోపమానం లోకేషు న ప్రసిద్ధం తదివ్యతే
అప్రసిద్ధోపమం నామ తత్ క్వచిన్నైవ దువ్యతి.

యథా -

ఉద్గర్భ హూణ రమణీ రమణోపమర్థ
భుగ్నోన్నత స్తన నివేశనిధం హిమాంశోః
బింబం కఠోరబినకాండ కడారగౌరై
ర్విజ్ఞాః పదం ప్రథమ మగ్రకరై ర్వ్యనక్తి

193.

అస్యప్రసిద్ధోపమత్వేన దూషణత్వేఽపి ద్వయోరపి శృంగా
గోద్దీపకత్వసామ్యాదుణత్వమ్.

అర్థము : లోకమునందు ప్రసిద్ధము కాని యుపమానము మపయోగించిన యెడల అప్రసిద్ధోపమ మగును. అది దోషము. అదియు కొన్నియెడల దోషత్వము నొందదు. ఇది లక్షణము, రమణోపమర్థనమువల్ల భుగ్నోన్నతమైన ఉద్గర్భహూణ

రమణీ స్తనమండలమునకై చంద్రమండలము కఠోరబినకాండ గోరోచనగారములై న
కాంతులతో విష్ణుపదమును వెల్లడించుచున్నది. ఉది ఉదాహరణము.

అప్రసిద్ధోపమత్వముచేత మాషణత్వము కలుగుచున్నప్పటికిని, రెండింటికిని
శృంగారోద్దీపకత్వమునందు సామ్యముండుటవల్ల గుణత్వమే.

వ్యాఖ్య : లోకమునందు ప్రసిద్ధమైన యువమానమును వాడుటచే ఉపమే
యముయొక్క విశిష్టత వెనువెంటనే వ్యక్త మగును. కవికల్పితమైన యువమానము
నందు కృత్రిమత్వము చోటు చేసికొనును. అందువలన సామ్యము తొందరగా సాక్షి
త్కరింపదు. కావుననే, యిటువంటిదానిని, అప్రసిద్ధోపమ మన్న దోషముగా పరిగ
ణించుట జరిగినది.

ప్రకృతోదాహరణమునందు గర్భవతియైన హూణయువతి యున్నత స్తనము
ప్రియుని కాగిలింతచేత ఒత్తుకొనబడి ఉన్నతిని కోల్పోయి పరుచుకొన్నది. ఇట్లున్న
స్తనము ఉపమానమై చంద్రుడు ఉపమేయమగుట యిచ్చట కలదు. ఈ యువ
మానము కవికల్పితమే కాని లోకమున సహజలభ్యము కాదు; ప్రసిద్ధమును కాదు.
(నిజమున కిది అప్రసిద్ధమైన యువమానము సంగతి యట్లుండగా, ప్రతీవ మన్న
అలంకార మగును.) కావుననే, అప్రసిద్ధమైన యువమానమును కలిగి యుండుటవల్ల
దోషజ్ఞాప్తమైనది. కాని చంద్రోదయవర్ణనము మన్మథోద్దీపకమైనట్లే, రమణీయరమణీ
పరిష్కలంగకథనవర్ణనము కూడ మన్మథోద్దీపకమే. మన్మథోద్దీపకత్వ మన్న ధర్మము
యొక్క సామ్యమువల్ల ఏవంవిధ స్తనమండల చంద్రమండలములకు ఉపమానోప
మేయత్వము నహృదయులకు సౌందర్యసందాయకమైన సమ్మతమే యగును. కావుననే,
అప్రసిద్ధోపమ గుణత్వమున కిది ఉదాహరణ మైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తినుండి గ్రహింప
బడినది.

[ని ర లం కార గుణము]

150. నిరలంకార మిత్యాహు రలంకారోజ్ఞతం వచః

అర్థార్థి త్యేషు తస్యాపి క్వచిన్నిర్దోషతా మతా.

యథా -

‘యాష్టాం దైన్యపరాభవప్రణయినీం నేక్ష్యాకవః శిక్షీతాః
సేవాసంపలితః కదా రఘుకులే మాతా నిబద్ధోఽంజలిః
సర్వం తద్విహితం తథాప్యదధినా నైవోపరోధః కృతః
పాణిః సంప్రతి మే మాతాత్ కిమవరం స్సప్తం ధను
ర్యాంఛతి’. 194.

అత్ర నిరలంకార త్యేషి అర్ధార్థ త్యాదుణత్వమ్.

అర్థము : అలంకారవిరహితమైన వచనమును నిరలంకార మని యందురు. దానికికూడ అర్ధార్థ త్యముగల సన్నివేశములందు కొన్నియెడల నిర్దోషత్వము నమృతము. ఇది లక్షణము. ఇక్ష్యకువంశజులు దైన్యపరాభవప్రియమైన యాచనము నందు శిక్షితులు కారు. రఘువంశమునందు సేవాభావముతో శిరసున నంజలి కూర్చు బడిన దెప్పుడు? అయినప్పటికిని, అది యంతయు నిప్పుడు చేయబడినది. కాని నముద్రుడు దానికి అపరోధము తెలుపలేదు. ఇంక నాచేయి హతాత్తుగా ధనువును నృపింపగోరుచున్నది. ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట నిరలంకార్యమే అయినప్పటికి అర్ధార్థ త్యమువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : అర్థాలంకారనమన్వితము కాని వచనము నిరలంకారము. ఇది దోషము. కవిత్వమునందు అలంకారమున కున్న ప్రాధాన్యము నీదోషము నిరూపించుచున్నది.

ప్రకృతోదాహరణమునందు అర్థాలంకారముగా పేర్కొనదగిన దేదియు నృప్తముగా లేదు. అందువలన ఇచ్చట నిరలంకార మన్న దోష మున్న దనవలెను. అయినప్పటికిని, ఇచ్చట భంగ్యంతరకథనము లేకపోలేదు. ‘రఘువంశజులు యాచించుట కాని, దోసివి యొగ్గుట కాని చేయరు. అయినను నేను చేసితిని. నముద్ర డడ్డుకొన లేదు.’ అన్న భావము భంగ్యంతరము వాక్రయించినది. అనగా చెప్పెడి రీతిలో కొంత వక్రత యున్నది. ‘నముద్ర డడ్డుకొనలేదు’. అని యనుట ‘తన కోరికను మన్నించి తన కనుకూలముగా ప్రవర్తించలే’ దనియనుటయే. కావున అర్థమునందలి యార్జితత్వముచేత, కథనమునందలి వక్రతచేత, ఇది దోషమును తొలగించుకొని గుణమే యగుచున్నది.

[అశ్లీల గుణము]

151. అనభ్యార్థం య దశ్శీలం తద్ధర్మాంతరవాచి వా
తస్యేహ దృశ్యతే భూమ్నా ప్రయోగో నాపి దుష్కృతి.
యథా -

‘అద్యాపి తత్కనకకుండలఘృష్టగండ
మాస్యం స్మరామి విపరీతరతాభియోగే
ఆందోలన శ్రమజల స్ఫుటఘర్మబిందు
ముక్తాఫలప్రకరవిచ్ఛురితం ప్రియాయాః’ 195.

అత్రాశ్లీలార్థేఽపి కవిభి రవిగీత త్యాదుణత్వమ్.

అర్థము : అనభ్యమైన యర్థము కాని, అనభ్యమైన యర్థాంతరము కాని యున్నయెడల అశ్లీల మన్న దోష మగును. దానికిని పెక్కు ప్రయోగములు కలవు. అక్కడ దోషత్వము లేదు. ఇది లక్షణము. పురుషాయితమునందలి పట్టుదలచేత, సరసత్వముచేత కలిగిన స్ఫుటమైన శ్రమఘర్మబిందువు లనెడి ముత్యాలవల్ల శోభించుచు, నర్జునకుండలము లొరసికొను గండ భాగము గల ప్రియురాలి ముఖమును నేడుకూడ తలచుచున్నాను, ఇది ఉదాహరణము.

ఇచ్చట అశ్లీలార్థమే అయినప్పటికినికవులచేత స్తుతింపబడుటవల్ల గుణత్వము కలుగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతోదాహరణమునందు విపరీతరతి వర్ణితము. ఇది అనభ్యార్థము. గండాది పదములు అనభ్యార్థాంతరములు, అయినప్పటికిని కవులు కావి కావ్రజ్ఞులు కాని రతి వర్ణనవిషయమును హేయముగా కాని, అనభ్యముగా కాని భావించలేదు. రతిని. విపరీతరతిని శృంగారోద్ధీపనముఖ్యసాధనముగా సంభావించి వర్ణించిరి. కావున, కవినహృదయసమ్మతివల్ల ఇది గుణత్వము నొందుచున్నది.

ఉదాహరణశ్లోకము బిలణుని చొరపంచాశిక యందలిది.

152. దేశోఽది వనరాష్ట్రాదిః కాలో రాత్రిందివర్తనః
సృత్యగీతప్రభృతయః కలాః కామార్థ సంశ్రయాః.

153. చరాచరాణాం భూతానాం ప్రవృత్తి ర్లోకసంజ్ఞతా
హేతువిదాత్మకో న్యాయః సస్పృతిః శ్రుతి రాగము.

అర్థము : కొండలు, అడవులు, రాజ్యము మొదలయినవి దేశము. రాత్రి, పగలు, ముతువులు మున్నగునవి కాలము. కామార్థసంక్రయములైన నృత్యము, గీతము మొదలయినవి కళలు. స్థావరజంగమముల ప్రవృత్తియే లోకము. హేతు విద్యతో కూడినది న్యాయము. శ్రుతి స్మృతులతో కూడినది ఆగమము.

154. తేషు తేష్యయథారూఢం యది కించిత్ప్రవర్తతే
కవేః ప్రమాదా ద్దేశాదివిరోధీత్యేత దుచ్యతే.

155. విరోధః సకలోఽప్యేష కదాచిత్కవికాశలాత్
ఉత్క్రమ్య దోషగణానాం గుణవీధీం విగాహతే.

అర్థము : కవియొక్క అజాగరూకతవల్ల ఆ యా వానియందు యథా స్థితికి భిన్నముగా నేదైన నున్నయెడల దేశవిరోధి మున్నగువిధముగా దోషముగా పేర్కొనబడును. కవియొక్క కౌశలమువల్ల ఒక్కొక్కప్పుడు సర్వవిరోధమును దోషగణనము నతిక్రమించి గుణముగానే పరిగణనము నొందును.

[దేశవిరుద్ధ గుణము]

తత్ర దేశవిరుద్ధస్య గుణీభావో యథా -

‘తస్య రాజ్ఞః ప్రభావేణ తదుద్యానాని జ్ఞజ్ఞరే
ఆర్ద్రాంశుకప్రవాళానా మాస్పదం సురశాఖామ్.’ 197

అత్ర దేశవిరుద్ధత్వేఽపి తస్య రాజ్ఞః ప్రభావేణేతి కారణోప
న్యాసాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : దేశవిరోధి దోషము గుణ మగుట కుదాహరణము. ఆ రాజా ప్రభావముచేత ఆ యుద్యానవనములు ఆర్ద్రములైన వృక్షములనే విగురారులుగా కలిగిన కల్పకరువుల కాస్పదముగా నయ్యెను.

ఇచ్చట దేశవిరుద్ధత్వ మున్నప్పటికిని, 'ఆ రాజా యొక్క ప్రభావముచేత' నవి కారణము చెప్పుట జరుగుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : కల్పసృక్షములు నందనవనమున దేవలోకమునందు మాత్రమే యుండును. అవి భూలోక మందున్నట్లు చెప్పుట దేశవిరుద్ధము. అయినప్పటికిని రాజా యొక్క గొప్పదనమును చెప్పుటకై యిట్లు చెప్పుట జరిగినది. రాజా యొక్క మహావిభూతిమత్త్వము నిది స్పష్టికరించుచున్నది. ఉదాత్తాలంకారముగా పరిణమించినది. చమత్కారసంవర్ధక మగుచుండుటచే దీనికి దోషత్వము తొలగిపోయి గుణత్వము కలుగుచున్నది.

ఉదాహరణము దండి కావ్యాదర్శము నందలిది.

[కాలవిరుద్ధ గుణము]

కాలవిరుద్ధస్య యథా -

'రాజ్ఞాం వినాశపిశున శ్చచార ఖరమారుతః
చుంబన్ కదంబకుసుమైః సహ సప్తచ్ఛదోద్గమాన్.' 197.

అత్ర కాలవిరుద్ధత్వేఽపి రాజ్ఞాం వినాశపిశున ఇత్యనిష్ఠనూచ
కోత్పాతరూపత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : కాలవిరోధిదోషము గుణ మగుట కుదాహరణము. రాజులకు వినాశనూచకమైన తీవ్రమారుతము కడిమిపూలతోపాటు సప్తపర్ణిపుష్పములను ముద్దు పెట్టుకొనుచు వీచెను.

ఇచ్చట కాలవిరుద్ధత్వ మున్నప్పటికిని 'రాజులకు వినాశనూచకమైన' అని నిష్ఠనూచకోత్పాతమును తెలుపుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : రాజులు సాధారణముగా శరత్కాలముందు దండయాత్రలకు యెఱుఁగుదురు. సప్తపర్ణి శరత్కాలమునందే పూచును. కాని కడిమిచెట్లు సర్వాకాలమునందు పూచును. వర్షాకాలమునందలి కదంబమును, శరత్కాలమునందలి చుంబము నరియు ఒకే కాలమునందు పూచినట్లు చెప్పుట కాలవిరుద్ధము. అయినప్పటికిని

శత్రురాజులకు హానిని సూచించు శకునముగా తీవ్రమారుతము వీచుట యిచ్చటి విషయము. అనగా అరిష్టమును సూచించెడి అపశకునమును వర్ణించుట యుద్ధిష్ఠము, 'అకాలే ఫలపుష్పాణి దేశోపద్రవ కారణమ్' అని యనుటచేత కాలము కాని కాలమున కడిమి పూచినట్లు చెప్పుట అరిష్టసూచనమునకు బలము చేకూర్చుచున్నది. కావున, ఇది దోషము కాకపోవుటయే కాక వర్ణ్యమైన రాజమహిమాతిశయమును వ్యక్తము చేయుచుండుటచేత గుణమే యగుచున్నది. 'రాజ్ఞామ్' అని బహువచనము వాడి కవి తన కౌశలముచేత అరిష్టము శత్రురాజులకే యనియు, వర్ణ్యమానుడైన రాజు దండయాత్రకు బయలుదేరినంతటిలోనే శత్రుపరాభవసూచనలు గోచరించె ననియు ధ్వనింపజేయుచున్నాడు.

ఉదాహరణము దండి కావ్యాధర్మము నర్థవదిది.

[లోకవిరుద్ధ గుణము]

లోకవిరుద్ధస్య యథా -

'ఐందవాదర్చిషః కామీ శిశిరః హవ్యవాహనమ్

అబలావిరహాక్లేశవిహ్వలో గణయత్యయమ్' 198.

అత్ర లోకవిరుద్ధత్వేఽపి కామిభిస్తథా సంవేద్యమానత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : లోకవిరోధి దోషము గుణ మగుట కుదాహరణము. అబలా వియోగదుఃఖముచేత కలత నొందిన యీ కాముకుడు చంద్రసంబంధమైన అగ్ని కంఠ హవ్యవాహనము (అగ్ని) చల్లగా నుండునని తలచుచున్నాడు.

ఇచ్చట లోకవిరుద్ధత్వ మున్నప్పటికిని కాముకులచేత ఆ విధముగా తలప బడుచుండుటవల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : చంద్రుని వెన్నెల చల్లదనమును, హాయిని గలిగించును. ఇది లోకసామాన్యమున కున్న యనుభవము. చంద్రునియందు శాపము కాని, అగ్ని కాని యుండదు. కాని విరహముచేత దహ్యమాను డగుచున్న కాముకుడు చంద

మామను నిప్పులకుప్పగను, వెన్నెలను అగ్ని నముద్రముగను తలపోయును. ఇఁ
లోకవిరుద్ధమే యైనను కాముకులకు స్వాభావికము. ఇట్లు చెప్పుటచేత చంద్రకిరణ
ముల శృంగారోద్దీపనసామర్థ్యము వ్యక్త మగుచున్నది. కావున, లోకవిరోధిదోషము
తొలగిపోయి గుణమునకే పరిగణన కలుగుచున్నది.

ఉదాహరణకోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[యుక్తివిరుద్ధ గుణము]

యుక్తివిరుద్ధస్య యథా -

‘స సంకోచ శృంగదాడివ కుముదరాశే రశరణః
స సూర్యాత్ కోకానాం విరహ ఇవ లుప్తప్రపతివిధిః
గుణేభ్యస్తే భేదప్రశమన కరేభ్యోఽపి యదయం
ఖలానా ముద్వేగ స్తదిద మమృతాదేవ మరణమ్. 199.

అత్ర యుక్తివిరుద్ధత్వేఽపి ఛేకోక్త్యా సంభాష్యమానోపమయా
తథా ప్రతీతే గుణత్వమ్.

అర్థము : యుక్తివిరోధి దోషము గుణ మగుట కుదాహరణము. చంద్రుని
వల్లనే కలువల సముదాయమునకు సంకోచమువలె రక్షణహీనము, సూర్యుని
వల్లనే చక్రవాకములకు విరహమువలె ప్రతీకారహీనమునై దుఃఖమును తొలగించు
గుణములవల్లనే దుర్మార్గుల కుద్వేగము కలుగుట యున్నది అమృతమువల్లనే మర
ణము కలుగుట.

ఇచ్చట యుక్తివిరుద్ధత్వ మున్నప్పటికిని ఛేకోక్తిచేత, సంభాష్యమానమైన
యుపమచేత ఆ విధమైన ప్రతీతివల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : చంద్రునివల్ల కలువలు వికసించును. పగటిపూట చక్రవాకములు
జంటకట్టి యుండును. గుణములచేత దుఃఖములు తొలగును; అమృతమువల్ల మర
ణము తొలగును. కాని ప్రకృతోదాహరణమునందు ఇవి యన్నియు విపరీతముగా
విన్యస్తము లైనవి. కావున, యుక్తివిరోధము అన్న దోష మున్న దనవచ్చును.
కాని దీనిని పలికినవారు ఛేకులు, అనగా మాటలాడుటయందు నిపుణత్వము కల

వారు. అట్టివారు అనంగతముగా మాటవాడుడు యగుట సంగతము కాదు. కావున పైకి కన్పించెడి అసమంజసత్వముకంటె అంతర్భూత మైయున్న సమంజసత్వమును గుర్తించుట అవశ్యకము. గుణవంతు డైనవాడు కష్టములు పొందరాదు; సుఖములు పొందవలయును. కాని దుర్మార్గులు గుణవంతుల గుణమైన సాధుత్వమునే లోకువగా శ్రమించి బాధించుట జరుగుచున్నది. సౌఖ్యకరములు కావలసిన గుణములే తద్విరుద్ధము లగుచున్నవి. చంద్రుడు కలువలను ముకుళింపజేయుట, సూర్యుడు చక్రవాకములను విడదీయుట, అమృతము మరణమును కలిగించుట - యిట్టి విరుద్ధధర్మమునే సూచించుచున్నవి. కావున విరుద్ధధర్మమునుబట్టి వీని కన్నింటికిని పోలిక సిద్ధించుచున్నది. ఈ విరుద్ధతవల్లనే ధర్మైక్యము లభించి నిదర్శనాలంకారము నిరూపిత మగుచున్నది. కావున, ప్రకృతోదాహరణము యుక్తివిరోధి దోషమును తొలగించుకొని గుణత్వము నొందుచున్నది.

[ఔచిత్యవిరుద్ధ గుణము]

ఔచిత్యవిరుద్ధస్య యథా -

‘శే నాథనాథ దురుదాహరణాతపేన

సౌమ్యాపి నామ పరుషత్వ మభిప్రపన్నా

జజ్జ్వాల తీక్ష్ణవిశదాః సహసోద్గిరంతీ

వాగర్చవ స్తపన కాంత శిలేప సీతా.’

200.

అత్ర స్త్రీత్వా కాచిత్య విరోధేఽపి తత్సమయోచితత్వాద్ గుణత్వమ్.

అర్థము : ఔచిత్యవిరోధి దోషము గుణ మగుట కుదాహరణము. ఓవ్రభూః సౌమ్యురాలయినప్పటికిని సీత దురుదాహరణాతపముచేత పరుషత్వమును పొందినదై తీక్షణములును స్పష్టములునైన వాగగుల నొక్క మాటగా వెలిగిక్కుచు సూర్య కాంతశిలవలె జ్వలించెను.

ఇచ్చట ప్రిత్యమువల్ల ఔచిత్య విరోధమే అయినప్పటికిని తత్సమయోచిత త్వమువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : సౌమ్యురాలగు శ్రీ పరుషత్వమును పొందుటయు, పరుషభాషణము చేయుటయు భాచిత్వ విరుద్ధము. అయినప్పటికిని, సీత యొక్క ఆత్మగౌరవము సేపుట్టము వ్యక్తము చేయుచున్నది. ఎదుటివారు పల్కు నిండా వాక్యములను సహించి యారకుండుట సౌమ్యత్వ మవిపిండుకొనదు. దైవందిన ప్రవర్తన మందు ధౌకుమార్యమును కలిగియుండుట సౌమ్యత్వమే. అవసరమైనప్పుడు, అవమానమెదురైనప్పుడు ఆగ్రహమును చూపుటయు అగ్ని కురిపించుటయు అభిమానవంతుల లక్షణము. ఇట్టియెడల శ్రీలుకూడ పరుషత్వము నాశ్రయింపకతప్పదు. పాత్రాచిత్వమునుబట్టి దోషమున్నట్లు కన్నట్టినను, సమయాచిత్వమునుబట్టి ఆతీవ్రత సమర్థనీయమేకాక సౌందర్య సంపర్ధకము కూడ నగుచున్నది.

[వచనవిరుద్ధ గుణము]

వచన విరుద్ధస్య యథా -

‘పరదారాభిలాషో మే కథ మూర్ఖస్య యుజ్యతే

విభామి తురలం తస్యాః కదా ను చినచ్చనమ్’.

201.

అత్ర వచన విరోధోఽసి వక్తు స్తథావిధానస్థాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : వచన(ఉక్తి)విరోధి దోషము గుణమగుట కుదాహరణము. ఆధ్యక్ష నైన నాకు పరదారాభిలాష యోగ్యము కాదు; తరళ మగు నా యధరము వెప్పు డాస్వాదించునో కదా!

ఇచ్చట వచనవిరోధ మున్నప్పటికిని వక్తయొక్క ఆ విధమైన స్థితివల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : పూర్వార్థమునకును, ఉత్తరార్థమునకును వైరుధ్యము స్పష్టముగా గోచరించుచున్నది. తనకు పరదారాభిలాష యోగ్యము కాదని సద్దర్శమును వ్యక్తము చేసిన వ్యక్తి తరువాతి ప్రసంగమును కూడ తదనురూపముగానే చేయవలయును. ఇచ్చట తద్విరుద్ధముగా చేయుట జరిగినది. ఉక్తిసామంజస్యము చెడినది. కావుననే దుఃఖవిరుద్ధ మున్న దోషమైనది. అయినప్పటికిని వక్త ప్రేమోన్మత్తుడగుట చేత పీఠికత్వమును కోల్పోయెను. అట్టివాడు అసంగతముగా మాటలాడుటయే భాచిత్వము.

అది యాతని అవస్థ నావిష్కరించును. ప్రకృతోదాహరణమునందు వచనమున పూర్వాపరవిరోధ మున్నప్పటికిని అవస్థాచిత్యమునుబట్టి గుణమే యున్న దనుట నమంజనము.

ఉదాహరణశ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[ధర్మవిరుద్ధ గుణము]

ధర్మవిరోధస్య యథా -

‘పంచానాం పాండుపుత్రాణాం పత్నీ పాంచాలకన్యకా
సతీనా ముగ్రహే స్త్యాసీద్దేవో హి విధి రీదృశః’

202.

అతః ధర్మవిరోధేఽపి దేవో విధిరిత్యనేనాభిహితత్వాద్గుణత్వమ్.

అర్థము : ధర్మవిరోధి దోషము గుణ మగుట కుదాహరణము. పాండు పుత్రుల కైదుగురికిని పత్నియైన పాంచాలకన్యక (ద్రౌపది) పతివ్రతలలో అగ్ర గణ్యురాలు. దేవుడే యిటువంటివానికి విధాయకుడు.

ఇచ్చట ధర్మవిరోధ మున్నప్పటికిని ‘దేవుడే విధాయకు’ డని చెప్పుటవల్ల అదోషము.

వ్యాఖ్య : ఒకే భర్తయందు నిశ్చలబుద్ధి కలది పతివ్రత. ద్రౌపది పంచ భర్తృక. ఆమెను పతివ్రత యనుటకే వీలు లేదు. కాని పతివ్రతలలో ఆమె అగ్ర గణ్యురాలని ప్రకృతము ప్రతిపన్నమైనది. ఇది ధర్మవిరుద్ధము. అయినప్పటికిని ‘దేవుడే విధాయకు’ డని చెప్పుటచేత ఆమెకు ఐదుగురు భర్తలను చేకూర్చినవాడును పతివ్రతలలో ఉత్తమస్థానమును కల్పించినవాడును దేవుడే యగుచున్నాడు. అనగా వరపుత్రిక యగుటవల్ల ద్రౌపది యుత్తమపతివ్రతాత్వమును శంకించవలసిన పని లేదు. వరప్రసాదముగానే ఐదుగురు భర్తలను పొందినట్లు ఆగమమే సాక్ష్య మిచ్చు చున్నది. కావున దైవనిర్ణయమే యిచ్చట బలీయము. కావుననే ధర్మవిరోధిదోషము తొలగిపోయి విశిష్టధర్మమునకు దైవనిర్ణయమువలన విలువ పెరిగినది.

ఉదాహరణశ్లోకము దండి కావ్యాదర్శములోనిది.

[అర్థశాస్త్రవిరుద్ధ గుణము]

అర్థశాస్త్ర విరుద్ధస్య యథా -

‘నీతి రాపది యద్గమ్యః పరస్తన్ మానినో హియే

విభుర్విభుంతుదన్యేవ పూర్ణస్తస్యోత్సవాయ సః’ 20కి.

అతాపన్నః శత్రురభియాతవ్య ఇతి నీతిః, తచ్చ మానినో హియే భవతీతి విరుద్ధమసి ఉద్ధతపురుషభాషితత్వా న్న గుమ్యతీతి గుణత్వమ్.

అర్థము : అర్థశాస్త్ర విరోధిదోషము గుణమగుట కుదాహరణము. ఆపద యం దున్న శత్రువును ముట్టడింపవలయు నని రాజనీతి. కాని అది మానవంతునికి సిగ్గు కలిగించును. చంద్రుడు పూర్ణుడై యుండుటయే రాహువున కుత్సవమును కలిగించును.

ఇచ్చట ‘ఆపన్నుడైన శత్రువు ముట్టడింప దగినవాడు’ అన్నది నీతి. అది అభిమానవంతునకు లజ్జాస్పద మని యనుట విరుద్ధమే అయినప్పటికిని ఉద్ధతపురుష భాషిత మగుటవల్ల దోషత్వము నొందక గుణత్వమునే పొందును.

వ్యాఖ్య : శత్రు వాపదలో నున్నప్పుడు, అనహయదై యున్నప్పుడు, అనవధానుడై యున్నప్పుడు సులభముగా లొంగిపోవును. కావున అర్థశాస్త్రము ‘ఆపన్నుడైన శత్రు డభియాతవ్యుడు’ అని ఒక ఆపద్ధర్మమును తెల్పినది. కాని, దీనివలన పౌరుషవంతుని పౌరుషము వెల్లడి కాదు. పైగా విజయము పొందినవానికి పౌరుషపీఠ ము డన్న అప్రతిష్ఠకూడ కలుగును. శత్రువుకూడ సమృద్ధుడై యుండి, సర్వసన్నద్ధుడై యుండి తనతోడి యుద్ధమున నోడిపోయినప్పుడు అది వీరునికి అత్యంత గౌరవకారణము కాగలదు. ప్రకృతపద్యము రాజనీతివిరుద్ధమే అయినప్పటికిని వక్త పౌరుషమహత్త్వమును వ్యక్తీకరించుచున్నది. కాబట్టి యది గుణమే కాని దోషము కాదు.

కుదాహరణశ్లోకము మాఘుని శిఖపాఠసధము నందలిది.

[కామశాస్త్ర విరుద్ధ గుణము]

కామశాస్త్ర విరుద్ధ స్య యథా -

‘దోలాతి ప్రేరణతస్త వధూజన ముగోద్ధతమ్

కామినాం లయవైషమ్యాద్దేయం రాగ మవర్ధయత్. 204.

అత్ర త్రాసతో లయవైషమ్యేణ గేయస్య ♦ రాగహేతుత్వే
ఽపి కామినీముగోద్గీర్ణ త్వాదాగవివర్ధనత్వేన గుణత్వమ్.

అర్థము : కామశాస్త్ర విరోధిదోషముగుణ మగుట కుదాహరణము. ఊయెల నుద్భృతముగా నూపుటవల్ల భీతి నొందిన యువతులనోటినుండి వెలువడు గేయము లయవై షమ్యమువల్ల కాముకులకు రాగమును వృద్ధి పొందించెను.

ఇచ్చట భయపడుచున్న ప్రీజనముయొక్క గేయమునకు రాగవిరుద్ధత్వమే యైనప్పటికిని కామినీముగోద్గీర్ణత్వమువల్ల రాగవృద్ధిని కలిగించును. అందువల్ల గుణత్వము.

వ్యాఖ్య : ఉయ్యాల యాగుచు భయము నొందుచున్న యువతులు లయ బద్ధముగా పాడలేరు. లయ భగ్నమైనపుడు రాగముకూడ భగ్నమై పోవును. ఇది సంగీతకళా విషయము, నృత్యగీతాదికళలను కామార్థసంశ్రయము లని పేర్కొని యుండుటచేత పరిణామరూపముగా ఇది కామశాస్త్రవిషయ మగుచున్నది. ప్రకృత శ్లోకమునందు లయ భగ్నమైనప్పటికిని రాగము భగ్నము కాలేదని, వృద్ధి చెందినదని యనుట కామశాస్త్రవిరుద్ధము. కాముకు లయ్యాల లాపుచుండగా కామిను లాగు చుండిరి. వారిని భయపెట్టుటలోనే కాముకులకు వినోదము కలదు. ఉద్యతి పెరిగిన కొలది కామినులకు భయము పెరుదును; కాముకులకు వినోదము పెరుగును. ఇచ్చటి వినోదము అనురాగతిశయమునకు దోహదము చేయును. సంగీతశాస్త్రసంబంధియైన రాగము భగ్న మైనప్పటికిని, ప్రీపురుషుల పరస్పరాకర్షణ రూపమైన యనురాగము లయలేని పాటవల్ల వైతము వృద్ధి పొందవచ్చును. రాగ శబ్దమునకు రెండర్థములను ఖైపుకొనుటవల్ల దోషము పరిహృత మగుచున్నది.

• విరుద్ధత్వేఽపి - అని యుండుట తగును.

శృంగారమున కుద్దీపనమును కలిగించు నీ సన్నివేశము గుణవంతమై, సహృదయ రంజక మగుచున్నది.

ఉదాహరణకోకము దండి కావ్యధర్మమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అలంకార ప్రసంగము]

156. 'ఇత్థం గుణాశ్చ దోషాశ్చ కావ్యే దోషగుణాశ్చ యే
ఆఖ్యాతాస్తే స్ఫుటం సంప్రత్యలంకారాన్ ప్రచక్షుః'.

అర్థము : ఈ విధముగా కావ్యమునందలి గుణములును, దోషములును, దోషగుణములును స్పష్టముగా చెప్పబడినవి. ఇప్పుడింక అలంకారములను చెప్పుదుము.

157. యువతేరివ రూప మంగ కావ్యం
స్వదత్తే శుద్ధగుణం తదవ్యతీవ
విహితప్రణయం నిరంతరాభిః
సదలంకార వికల్ప కల్పనాభిః

అర్థము : ఆహా! కావ్యము యువతియొక్క రూపమువలె, శుద్ధగుణమై యుండియు (గుణములు మాత్రమే కలిగియుండియు) ఆస్వాదించబడును. అయినప్పటికిని మిక్కిలిగా నిరంతరమునై న విశేషాలంకారముల కల్పనలయందు ప్రీతిని కలిగియుండును.

వ్యాఖ్య . ఇంతవరకును గుణదోషాది వివేచన చేసిన రచయిత యిప్పుడింక అలంకారములనుగూర్చి చెప్పుదు ననెను. 'కావ్యమునకు గుణములు చాలవా? అలంకారము లేలా? అని యెవరైన ప్రశ్నింపవచ్చును. అందుచేత తరువాతి పరిచ్ఛేదములో చెప్పబోయెడి అలంకారములకు పూర్వపీఠిక నివృత్తినే ముచ్చటించుచున్నాడు. కావ్యమును కాంతానమ్మితముగా భావించుట అలంకారికుల పరిపాటి. కాంతకు గుణము లే విధముగా ఆంతరంగిక ధర్మములలో కావ్యమునకు గుణము లా విధముగా ఆంతరంగికధర్మములే. శుద్ధగుణము గల కాంత ప్రశస్తిని గాంచునట్లే గుణవంతమైన

కావ్యముకూడ ప్రళప్తిని గాంచును. అయినప్పటికి బహిష్కారదర్శనోపకములై న భూషణములపై ని ప్రీతినియును వివరితమైన ప్రీతి కలదు కదా; అట్లే కావ్యముల కును అలంకారములపై అత్యధికమైన ప్రీతి కలదు. ఇది స్వాభావికమే.

128. యది భవతి వచ శ్చుభ్రతం గుణభోగ్య
వపురివ యోవనబంధ మంగనాయాః
అపి జనదయితాని దుర్భగత్వం
నియత మలంకరణాని సంశ్రయంతే.

అర్థము : కాంతయొక్క యోవనబంధము గల శరీరము గుణములనుండి వతనము నొంది దుర్భగత్వము నొందినప్పటికిని జనప్రియములయిన భూషణము లాశ్రయించియే యుండును. అట్లే వాక్కు గుణములనుండి చ్యుతమై దుర్భగత్వము నొందినప్పటికిని జనప్రియము లయిన అలంకారము లాశ్రయించియే యుండును.

వ్యాఖ్య : గుణములు ముఖ్యములే యైనను, వానిని విడిచి కూడ వాక్యము లుండవచ్చును. అట్టియెడల ఆ వాక్యము లాస్వాద్యమానములు కాకపోవచ్చును. అయినప్పటికిని అలంకారములచే భూషితము లైనయెడల ఆ వాక్యములు జనప్రియ ములై యొప్పును. కావున, కవులు అలంకారనివేశనమునందు తీసికొన వలసిన శ్రద్ధనుగూర్చి భోజదేవుడు ఈ రూపముగా జ్ఞాపనము చేయుచున్నాడు.

159. దీర్ఘాపాంగం నయనయుగలం భూషయత్యంజనశ్రీ
స్తుంగాభోగౌ ప్రభవతి కుచావర్చితం హారయప్తైః
మధ్యే కౌమే వపుషి లభతే స్థానకూర్పానలక్ష్మీః
క్రోశీభింబే గురుణి రశనాదామ శోభాం బిభర్తి.

అర్థము : అంజనశోభ వికాలకటాక్షములను గల నయనయుగళము నలంకరించినది. ఉన్నతములు గుండ్రములు నైన కుచముల నర్పించుటకు కంఠహారము

* స్థాయి - అనియుండుట తగులు.

పవర్తమైయున్నది. శరీరమునందు కృశించిన మధ్యభాగము (నడుము) నందు అవిక
యందము (కూర్చానశ్రీ) స్థాయిని పొందినది. పెద్దదయిన శ్రోణిబింబమునందు
మొలనూలు శోభను వింపుచున్నది.

వ్యాఖ్య : కాంతాశరీరమునందలి వేర్వేరంగములు వేర్వేరు భూషణముల
చేత అలంకరింపబడి శోభించును. అట్లే కాన్యశరీరముకూడ వేర్వేరు అలంకారములచే
భూషితమై శోభించును. ఈ యభిప్రాయమును సూచించెడి యుద్దేశముతో ప్రకృత
శ్లోకమును రచయిత యచ్చట సుసయోగించుకొనుచున్నాడు.

ఇతి శ్రీమహారాజాధిరాజ భోజదేవేన విరచితే

నరన్యతీ కంఠాభరణనామ్ని అలంకారశాస్త్రే)

గుణవివేచనో నామ

ప్రథమః పరిచ్ఛేదః

ప ర స్వ తీ క ం తా భ రణ ము

ద్వితీయ పరిచ్ఛేదము

శబ్దాలంకారవివేచన

1. శబ్దార్థోభయసంజ్ఞాభి తలంకారాన్ కవీశ్వరాః

బాహ్య నాభ్యంతరాన్ బాహ్యభ్యంతరాన్ శ్చానుశాసతి.

అర్థము : కవీశ్వరులు బాహ్యములు, అభ్యంతరములు, బాహ్యభ్యంతరములు నైనవానిని శబ్దాలంకారములని, అర్థాలంకారములని, ఉభయాలంకారములని అనుకొనించుచున్నారు.

2. యే వ్యుత్పత్త్యాదినా శబ్ద మలంక ర్తుమిహ క్షమాః

శబ్దాలంకారసంజ్ఞాస్తే జ్ఞేయాః శ్చ త్యానయో బుధైః

అర్థము : వ్యుత్పత్తి మున్నగువానిచేత శబ్దము నలంకరించుటకు సమర్థములగు జాతిమున్నగువానిని శబ్దాలంకారములుగా బుధులు గ్రహింపవలయును.

వ్యాఖ్య : బాహ్యములయిన అలంకారములు శబ్దాలంకారములు. వీనిచేత అలంకరింపబడునది శబ్దము. శబ్దమునకు సౌందర్యమును సమకూర్చుటయే వీని ప్రయోజనము. వ్యుత్పత్తి మున్నగునవి అందులకు సాధనములు. వ్యుత్పత్తి అనగా విశిష్టమైన యుత్పత్తి అని యర్థము. మున్నగునవి యని యనుటచేత హ్రస్వదీర్ఘాది నన్నివేళములను, గద్య పద్యాదిభేదములను - ఇంక నిటువంటి వానిని గ్రహింపవగును. బహిరంగమైన రూపమునకు సౌందర్యమును కల్పించునవి శబ్దాలంకారములని సారాంశము. వీనిని పండితులు గ్రహింపవలయును. కావ్యలక్షణమునందే 'అలంకారైరలంకృతమ్' అని నిశ్చిప్తమై యున్నది. కావున అలంకారయోజనము అవశ్యధర్మమని, కవులును పండితులును వానిని గ్రహించుట అవశ్యకమని గ్రంథకర్త యభిప్రాయము.

3. జాతి ర్గతీ రీతి వృత్తిచ్ఛాయా ముద్రోక్తి యుక్తయః

భాణితి ర్గుంఘనా శయ్యా పతితి వ్యమకాని చ.

4. శ్లేషానుప్రాసచిత్రాణి వాకోవాక్యం ప్రహేలికా
గూఢప్రశ్నోత్తరాభ్యేయ శ్రవ్య ప్రేక్ష్యాభినీతయః
5. చతుర్వింశతి రిత్తుకాః శబ్దాలంకారజాతయః
అథాసాం లక్షణం సమ్యక్సోదాహరణ ముచ్యతే.

అర్థము : 1. జాతి 2. గతి 3. రీతి 4. వృత్తి 5. ఛాయ 6. ముద్ర
7. ఉక్తి 8. యుక్తి 9. భజిత 10. గుంఫన 11. శయ్య 12. పఠిత 13. యమ
కము 14. శ్లేషము 15. అనుప్రాసము 16. చిత్రము 17. వాకోవాక్యము 18.
ప్రహేలిక 19. గూఢము 20. ప్రశ్నోత్తరము 21. అధ్యేయము 22. శ్రవ్యము
23. ప్రేక్ష్యము 24. అభినీత - ఈ యిర్వదినాల్గును శబ్దాలంకారభేదములు. ఇంక
పీనికి సరియైన లక్షణములును, ఉదాహరణములును చెప్పబడును.

జాత్యలంకారము

6. తత్త్ర సంస్కృత మిత్యాదిర్భారతీ జాతి రివ్యతే
సా త్వచిత్యాదిభి ర్వాచా మలంకారాయ జాయతే.

అర్థము : అందు సంస్కృతభాషమున్నగునది జాతి యనిపించుకొనును.
అది ఔచిత్యము మొదలయినవి కారణముగా వాక్కులకు అలంకారము (శబ్ద
లంకారము) గా నగును.

వ్యాఖ్య : ఒకచోట సంస్కృతమును వాడవలయునా ? సంస్కృతేతర
మును వాడవలయునా ? మిశ్రమును వాడవలయునా ? ఇటువంటి ప్రశ్నలు తప్ప
న్నములైనప్పుడు ఔచిత్యము మాత్రమే కవికి మార్గనిర్దేశకము కాగలదు. అట్లు
ఔచిత్య సంపన్నమైనప్పుడే వాక్యము శోభించును. అప్పుడు మాత్రమే తద్భాషారచన
మును శబ్దాలంకారముగా పరిగణించుట జరుగును. ఈ యౌచిత్యము అనేక విషయ
ముల వాక్రయించికొని యుండును. వానిని భోజదేవుడే కొంత సూచించుచున్నాడు.

7. సంస్కృతేనై వ కేఽప్యాహుః ప్రాకృతేనై వ కేచన
సాధారణ్యాదిభిః కేచిత్ కేచిన స్లేచ్ఛభాషయా.

అర్థము: కొందరు సంస్కృతముతోనే మాటలాడుదురు; కొందరు ప్రాకృతముతోనే మాటలాడుదురు. కొందరు సాధారణి (మిశ్రభాష) మున్నగువానితో మాటలాడుదురు. కొందరు మేచ్ఛభాషతో మాటలాడుదురు.

8. స మ్లేచ్ఛితవ్యం యజ్ఞానా స్త్రీషు నాప్రాకృతం వదేత్ సంకీర్ణం నాభిజాతేషు నాప్రబుద్ధేషు సంస్కృతమ్.

అర్థము : యజ్ఞాదులందు మేచ్ఛభాషను వాడరాదు. స్త్రీలయందు ప్రాకృతేతరమును పలుకరాదు. అభిజాత్యము గలవారియందు సంకీర్ణభాషను వాడరాదు. ప్రబుద్ధులు (విద్యావంతులు) కానివారియందు సంస్కృతమును పలుకరాదు.

వ్యాఖ్య : భాషణమని యన్నప్పుడు వక్తయు, శ్రోతయు, వక్తవ్యమగు విషయము నుండవలయును. ఇది సాధారణ నియమము. సమయము, స్థానము మొదలైనవి కూడ కొన్ని యెడల పరిగణనకు వచ్చును. ప్రకృతశ్లోకమున సమయోచిత్యముపాత్రైచిత్యము అనునవి తెలుపబడినవి. యజ్ఞసమయమునందు మేచ్ఛభాషను వాడరాదు. ఇది సమయోచిత్యము. తక్కినమూడును పాత్రైచిత్యమును తెలుపుచున్నవి. యజ్ఞాదులందు మేచ్ఛభాషను కవి కాని, కవి నిబద్ధపాత్రలు కాని వాడరాదు. అట్లే స్త్రీలు భాషించునపుడు ప్రాకృతమును మాత్రమే ప్రయోగించినట్లు కవి రచింపవలయును. ప్రాకృతేతరమును వారిచేత పలికింపరాదు. అట్లే ఉన్నత వంశీయులు మాటలాడుట సంకీర్ణభాషలో జరుగరాదు. విద్యావిహీనులు సంస్కృతమును మాటలాడుచున్నట్లు రచించినయెడల, అది అనౌచిత్యమగును. కావున, కవి తాను వాడవలసినభాషను పాత్రైచిత్యము, సమయోచిత్యము మున్నగువానినిబట్టి నిర్ణయించుకొనవలయును. ఇదేవిషయమును పురస్కరించుకొని కవి తరువాతి శ్లోకమున ఆయాభాషలకు ఆయాపాత్రలను స్పష్టముగా నిర్ణయించుచున్నాడు.

9. దేవాద్యాః సంస్కృతంప్రాహుః ప్రాకృతం కిన్నరాదయః

పైశాచాద్యం పిశాచాద్యా మాగధం హీనజాతయః.

అర్థము దేవప్రభృతులు సంస్కృతమును, కిన్నరాదులు ప్రాకృతమును, పిశాచప్రభృతులు పైశాచి మున్నగు భాషలను హీనజాతులకు చెందినవారు మాగధీభాషను పలుకుదురు.

10. సంస్కృతేనైవ కోఽవ్యర్థః ప్రాకృతేనైవ వాపరః
శకోఽఽ రచయితం కశ్చిదపభ్రంశేన జాయతే.

11. పైశాచ్యా శౌరసేన్యాన్యో మాగధ్యాన్యో నిబధ్యతే
ద్వితాభిః కోఽపి భాషాభిః సర్వాభి రపి కశ్చన.

అర్థము : ఒకవిషయము సంస్కృతముననే వ్రాయుటకు వీలుగానుండును.

మరొక విషయము ప్రాకృతముననే, యింకొకటి అపభ్రంశముననే వీలుగానుండును. పైశాచి భాషలో నొకటి, శౌరసేనిలో మరొకటి, మాగధిలో నింకొకటి నిబందింపబడును. రెండు మూడు భాషలలో వ్రాయుటకు ఒక విషయము వీలుగా నుండును. అన్నిభాషలలోను వ్రాయుటకు మరొక విషయము వీలుగా నుండును.

వ్యాఖ్య : విషయోచిత్యమునుబట్టి ప్రయోగింపవలసిన భాషారూపము నిందుఁజెలుపుచున్నాడు. కొన్ని విషయములు కొన్నిభాషలయందు మాత్రమే బాచిత్యసంపన్నములై సంకోచించును. అప్పుడుమాత్రమే. తద్బాషారచనము వాగలం. కారణమై జాతియను. భేదముగా పరిగణితమగును.

12. నాత్యంతం సంస్కృతేనైవ నాత్యంతం దేశభాషయా
కథాం గోష్ఠీషు కథయంత్రోకే బహుమతో భవేత్.

అర్థము : గోష్ఠిలయందు పూర్తిగా సంస్కృతముతోగాని, పూర్తిగా దేశ భాషతోగాని కథను చెప్పక లోకమునందు కథకుడు సమ్మానితుడగును.

వ్యాఖ్య : కథాసంధర్భమున పాత్రాచిత్యమునుబట్టియు, విషయోచిత్యమునుబట్టియు, సమయోచిత్యమునుబట్టియు కథకుడు భాషను మార్చుకొనవలయును. అట్లునప్పుడు అది శ్రోతలను మిక్కిలిగా ఆకర్షించుకొనును. అట్టి కథకుడే సమ్మానితుడు కాగలడు.

13. శృంగాస్త్రీః లాటభం లాటాః ప్రాకృతం సంస్కృతద్విమః
అపభ్రంశేన తువ్యన్తి స్వేన నాన్యేన గుర్జరాః.

అర్థము : సంస్కృతకక్షత్రువులయిన లాటదేశీయులు మనోజ్ఞమైన ప్రాకృతమునే విందురు. గుర్జరదేశీయులు స్వీయమైన అపభ్రంశముచేతనే తుష్టి నొందుదురు. అన్యభాషచేత తుష్టి నొందరు.

వ్యాఖ్య : ఇది దేశాచిత్యమునకు సంబంధించినది. నన్నయభట్టారకుడు ఆంధ్రకవిచింతామణియందు “స్వస్థాన వేషభాషాభిమతా స్సన్తో రసప్రబుద్ధియః లోకే బహుమన్యన్తే వై కృతకావ్యని చాన్య దవహాయ” అని వచించెను. రసప్రసాదో భిముకల సజ్జనులు స్వస్థాన వేషభాషలందు అభిమానము కలవారై అన్యము నుజ్జగించి వైకృత కావ్యములనే అభిమానింతురని యర్థము. భోజదేవుడుకూడ ఆ స్వస్థానవేషభాషాభిమానమును గూర్చియే యిచ్చట ప్రసంగించుచున్నాడు. స్థానిక భాషాభిమానముచేత ఒక్కొక్కదేశమువారు ఒక్కొక్కభాషనే అభిమానింతురు. ఇది సహజలక్షణము.

14. బ్రహ్మన్ విజ్ఞానయామి త్వం స్వాధికారజహనయా

గౌడ స్వైతు వా గాథా మన్యా వాస్తు సరస్వతీ.

ఆర్థము : ఓబ్రహ్మ! నా పదవిని పదలపరెనన్న కోరికతో మనవిచేసికొనుచున్నాను. గౌడదేశీయుడు గాకనైన విడుచునుగాక! లేదా మరొకతెయైన సరస్వతియగును గాక !

వ్యాఖ్య : ఈ శ్లోకము గౌడదేశీయులను ప్రాకృతభాషావిషయమున పరిహసించుచున్నది. గౌడదేశీయులు సహజముగా సంస్కృతప్రియులు; సంస్కృతపఠనము నందు సౌష్ఠ్యము కలవారు. అట్టివారు ప్రాకృతముందలి గాథలను పఠించుటయు, రచించుటయు మొదలుపెట్టినచో కృత్రిమత్వముచేత, అవి అశ్రావ్యములుగా పరిణమించును.

కల్పనావతురుడైన కవి సరస్వతియే బ్రహ్మకు విజ్ఞప్తిచేయుచున్నట్లు ఈ శ్లోకమును సంకరించెను. తా నధికారములో నుండగా తన యిష్టమునకు నియమమునకు తగినట్లుగా సాహిత్యముండవలయును. అది యింకొకరకముగానున్నయెడల తాను పదవిని పదలుకొనవలయును; తానే పదవిలో నుండవలయునన్న ఆ సాహిత్యమునుపైన విధముగా మారవలయును. ఈ విషయమును సరస్వతి బ్రహ్మకు విన్నవింపినట్లు కల్పితమైనది.

ఈ శ్లోకము రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంసనుండి గ్రహింపబడినది.

15. కేఽభూవన్నాధ్యరాజన్య రాజ్యే ప్రాకృతభాషిణః
కాలే శ్రీసాహసాంకన్య కే న సంస్కృతవాదినః.

అర్థము : అధ్యరాజు అను ప్రసిద్ధిగల కాలివాహనుని రాజ్యమునందు ప్రాకృతభాషలు కానివారెవరు ? సాహసాంకుడు అను ప్రసిద్ధిగల విక్రమార్కుని కాలమునందు సంస్కృతభాషలు కానివారెవరు ?

వ్యాఖ్య : ఇది సమయాచిత్యమునకు సంబంధించినది. రాజానుమతమే ధర్మము. ప్రాకృతభాష కాలివాహనున కిష్టమైనది. ప్రభునిష్టము ననుసరించి, తద్రాజ్యమునందలి ప్రజలు కూడ ప్రాకృతభాషనునైన ప్రాకృతభాష లయిరి. ఆకాలమున ప్రాకృతమునకు రాజసభాగౌరవము లభించినది. తదపేక్షకలవారు తదభిజ్ఞులు కాక తప్పదు. అట్లేయిరి. విక్రమార్కుడు సంస్కృతభాషాప్రియుడు. రాజానుమతమును బట్టి ప్రజలును సంస్కృతభాషలుగానే పరిణమించిరి. ఒక్కొక్క కాలమునందు ఒక్కొక్కభాషకు ఆదరమును వ్యాప్తియు లభింపవచ్చును.

16. గిరః శ్రవ్యా దివ్యాః ప్రకృతేమధురాః ప్రాకృతఘరాః

సుభవోఽపభ్రంశః సరిసరచనం భూతవచనమ్

విదగ్ధానా మిష్టే మగధమధురావాసి భణితి

ర్నిబద్ధా యస్తేషాం న ఇహ కవిరాజో విజయతే.

అర్థము : దివ్యవాక్కులు శ్రవ్యములు; ప్రాకృతవాక్కులు ప్రకృతి మధురములు; అపభ్రంశము సుభవ్యము; భూతవాక్కులు సరసరచనములు; మగధ మధురావాసుల వాక్కులు విదగ్ధుల కిష్టములు - ఇట్టి సర్వభాషలందును రచనము చేయగల సమర్థుడగు కవిరాజు పర్థిలును.

వ్యాఖ్య : దివ్యవాక్కులు అవి యనగా సంస్కృతభాషయని భావము. భూతవాక్కులు అవి అనగా పైకాచికమవియు, మగధమధురావాసుల వాక్కులు అవి యనగా శౌరసేని యనియు భావము. ఏదో యొకభాష నాశ్రయించి వ్రాయు వానికంటె భాషనుగుణముగా, వస్త్రముగుణముగా, పాత్రానుగుణముగా వేర్వేరు భాషలలో వ్రాయుకవి ప్రశంసార్హుడు. 'సంస్కృతేనై వ కోఽవ్యర్థః' మొదలయిన విధముగా చెప్పిన (10, 11) శ్లోకముల నిచ్చట అనుసందించు కొనవలయును.

ఇట్లు బహుభాషలలో వ్రాయగల శబ్దసంపద గలవాడే కవిరాజు కాగలడు. అట్టి వాడే సమానులలో అధికుడు కాగలడు.

జాతి భేదములు

17. శుద్ధా సాధారణీ మిశ్రా సంకీర్ణా నాన్యగామినీ
అపభ్రష్టేతి సాచార్యైర్జాతిః షోఢా నిగద్యతే.

అర్థము : జాతియను శబ్దాలంకారము శుద్ధ, సాధారణి, మిశ్ర, సంకీర్ణ, అనన్యగామిని, అపభ్రష్ట-యని ఆరు విధములుగా ఆచార్యులచే పరిగణింపబడుచున్నది.

[శుద్ధాజాతి-సంస్కృతము]

తానూత్త మపాత్ర ప్రయోజ్య సంస్కృతజాతిః శుద్ధాయథా-
'ఉన్నమితైకభూలత మాసన మస్యాః పదాని రచయన్త్యాః
కంటకితేన ప్రథయతి మయ్యనురాగం కపోలేన'

1

అర్థము : వానియందు ఉత్తమపాత్ర ప్రయోగింపదగిన శుద్ధ సంస్కృత జాతి కుదాహరణము.

పదములను రచించుచున్న యీమెయొక్క ఉన్నమితకభూలతమైన యాన సము పులకరించిన కపోలముచేత నాయందలి యనురాగమును ప్రకటించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : జాతి సంస్కృతము, ప్రాకృతము, అపభ్రంశము మొదలయిన భేదములతో శబ్దాలంకారమై యొప్పును. పై ని చెప్పినట్లు ప్రతిభాషాజాతియు శుద్ధ, సంకీర్ణ మున్నగు విధముగా వేర్వేరు భేదములతో విలసిల్లును.

సంస్కృతమునకు మునిత్రయము నిరూపించిన నియమములు గలవు. అట్లే ప్రాకృతమునకు నామ్మికి హేమచంద్రాదులు నిరూపించిన నియమములు గలవు. ఆయానియమముల ననుసరించి ఆయాభాషలు ప్రవర్తించును. అప్పుడు వానిని శుద్ధ సంస్కృత జాతి, శుద్ధప్రాకృత జాతి - మున్నగువిధముగా పరిగణింతురు.

ఇతర లక్షణము నాశ్రయించి స్వీయలక్షణ సంపాతము నొందినయెడల సాధారణి యని యందురు. ఇది క్షీర నీర న్యాయముగా నుంతును. రెండభాషల

నొకచోటనేచేర్చి చెప్పినచో మిశ్రయగును. ఇది నరసింహరూపమువలె నుండును. భిన్నభాషారూపములను కలబోసినయెడల సంకీర్ణయగును. ఇది తిలతండులఁ జూచుముగా నుండును. ప్రకృతిభావముతోనే యున్నప్పటికిని, భాషాంతర సంస్కరమున కవకాశము నీయనిచో అది అసన్యగామిని యవిపించుకొనును. సంస్కారచ్యుతమైనది అవభ్రష్ట యవిపించుకొనును.

పైవానిలో సరస్కృతజాతిలో శుద్ధ యనుభేదమునకు లక్ష్యము చూపబడినది. శాళిదాసు రచించిన అభిజ్ఞాన శాకుంతలమునుండి గ్రహింపబడినది.

వ్రతలేఖన నేన్నివేశమునందు పదములను రచించుచు, ఆలోచనాధీనమైన మనస్సుతో కనురెప్పలను కొంచెము పైకెత్తినది శకుంతల. తాను భావించుభాషయే మునుబట్టి ఆమె కపోలములు పులకరించినవి. ఆమె మనసులో దుష్కంతునివట్ల నున్న యమరాగము కపోలముల పులకరింపుచేత వెల్లడియగుచున్నది. చాటున నుండి దీని నంతటిని గమనించుచున్న దుష్కంతుడు శకుంతలకు తనయందు అనురాగము కలదన్న విషయమును దీనివిబట్టి ద్రువీకరించుకొనుచున్నాడు.

సంస్కారపంతులు సంస్కారపంత్మైన భాషనే ఉపయోగింతురు. అదియే యుచితము. ఇచ్చట ఉత్తమనాయకుడైన దుష్కంతునికై ప్రయోగింపబడిన భాష సంస్కృతము. నియమబద్ధమగుటచే శుద్ధ. కావుననే శుద్ధసంస్కృతజాతియను శబ్దాలంకారమునకు లక్ష్యమైనది.

[ప్రా కృ తి క]

మధ్యమపాత్రప్రయోజ్య ప్రాకృతజాతిః శుద్ధా యథా-

‘తుష్టి ణ ఆణే హిఅలం మమ ఉణ మలణో అఆ అర త్రిం
ణిక్కివ తవేళి వలిలం తుహ జత్తమనోరహణి అంగాళి, 2

[ఛాయా -

‘తవ న జానే హృదయం మమ పునర్మదనో దివా చ రాత్రించ
నిష్క్రూప తపతి బలవత్త్వయి యుక్తమనోరథాన్యంగాని’]

అర్థము : మధ్యమపాత్ర ప్రయోగింపదగిన శుద్ధప్రాకృతజాతి కుదాహరణము.

నీ హృదయమును నే నెరుగను. నా హృదయము నీయందు గాఢమైయున్నది. ఓయి దయారహితుడా! నీయందు యుక్త మనోరథములయిన నా అంగములను రాత్రిందివములు మదముడు తపింపజేయుచున్నాడు.

వ్యాఖ్య : రూపకమర్యాద ననుసరించి పురుషపాత్రలు ఉత్తమ మధ్యమాధమ భేదములను కలిగియుండును. శ్రీ పాత్రలలో ఇట్టి భేదములను పరిగణింపక అన్నింటిని అధమములుగానే యెంచుట పరిపాటి కావుననే శ్రీపాత్రలకు ప్రాకృతము నుపయోగించుట జరుగును. కొన్నియెడల పరివ్రాజిక, కుట్టిని మున్నగువారు సంస్కృతమునుగూడ నుపయోగింతురు.

భోజదేవుడు ప్రకృతసందర్భమున శకుంతలను మధ్యమపాత్రగా పరిగణించుచున్నాడు. అయినప్పటికిని ప్రాకృతమునే ప్రయోగించుచున్నాడు. ఈయన యభిప్రాయమునుబట్టి శ్రీపాత్రలను యోగ్యతనుబట్టి మధ్యమములుగా కాని, అధమములుగా కాని పరిగణింపనగునని తేలుచున్నది. మధ్యమపాత్రలు ప్రాకృతమును వాడగా, అధమపాత్రలు మాగధికను వాడుదురు. ఈయన పాత్రలను ఆరువిధములుగా, మరింత సూక్ష్మముగా విభాగించుటచేత ఈ మార్పు కానవచ్చును.

ఉదాహరణ పద్యము కాశిదాసు రచించిన అభిజ్ఞానశకుంతమునందలిది. శకుంతల రచించిన ప్రేమలేఖయిది. శకుంతల మధ్యమపాత్ర. కావుననే ప్రాకృతము నాశ్రయించినది. ఇది శుద్ధప్రాకృతజాతి యను శబ్దాలంకారమున కుదాహరణము.

[మా గ ధి క]

హీనపాత్రప్రయోజ్య మాగధికా యథా -

‘శద మాణిశమంశభాలకే కుంభశహశ్య వశాహి శంచిదే
అణిశంచ పిఆమి శోణిదే వలిశశదం శమలే హువీలది’ ౩

[ఛాయా -

‘శతం మాసుషమాంసభారకాః

కుంభసహస్రం వసాభిః సంచితమ్

అనిశం చ పిబామి శోణితం

వర్ష శతం సమరో భవిష్యతి’]

అర్థము : హీనపాత్ర ప్రయోగింపదగు శుద్ధమాగధికాజాతి కుదాహరణము. మనుష్య మాంసముతో నిండినవి నూరుకుండలు, పసతోనిండినవి వేయికుండలు సంచితములైనవి. రక్తమును ప్రతిదినమును పానముచేయుదును. మారేండ్లు సమరము కొనసాగును.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ పద్యము భట్టనారాయణుని వేణీసంహారమునందలిది. అర్జున వైంధవుల యుద్ధసందర్భమున జరిగిన రక్తపాతమునకు సంతోషించుచు రాక్షసి యనుచున్న మాటలివి. రాక్షసి యగుటచేత నీవపాత్ర. ఇచ్చట ఉపయోగింపబడినది మాగధికాప్రాకృతము. ఇతర సాంకర్యము లేకపోవుటచేత శుద్ధ. కావుననే ఇది శుద్ధమాగధికాజాతి యను శబ్దాలంకారమున కుదాహరణ మైనది.

మాగధియందు 'షసోః శః'యని యనుటచే 'మానుష' 'మాణశ' యనియు, 'మాంస' 'మంశ' యనియు 'సహస్ర' 'శహశ్శ' యనియు 'వసాఖిః' 'వశాహి' యనియు 'సంచితమ్' 'శంచిదే' యనియు 'వర్ష' 'వలిశ' యనియు 'సమరః' 'శమలే' యనియు నయ్యెను. 'అత ఏత్ సౌ పుంసి మాగధ్యామ్' అని యనుటచే ప్రథమైక పదనమునందు 'ఏ' యను ప్రత్యయము చేరును. 'భారకః' యనుటకు 'భారకే' యని 'సంచితమ్' అనుటకు 'శంచిదే' యని 'శోణితమ్' అనుటకు 'శోణితే' యని 'సమరః' అనుటకు 'శమలే' యని యగుట దీనికి నిదర్శనము.

[పై శా చి]

నాత్యుత్తమపాత్రప్రయోజ్య పైశాచీ శుద్ధా యథా-

'పనమత పనఅపకుప్పితగోలీ చలనగ్గలగ్గపడిబింబమ్
దనసు నహదప్పనేషు ఏఆదసతనుధలం లుద్దమ్'

[ఛాయా -

'ప్రణమత ప్రణయప్రకుపిత గౌరీచరణాగ్ర లగ్నప్రతిబింబమ్
దశసు నఖదర్పణేష్వేకాదశ తనుధరం రుద్రమ్']

అర్థము : అనత్యుత్తమపాత్ర ప్రయోగింపదగిన శుద్ధపైశాచిజాతి కుదాహరణము.

ప్రణయ కుపితయైన గోరీదేవియొక్క చరణాగ్రములందలి ప్రతిబింబముల రూపమున నభిదర్శణములందు పది మూర్తులును, ఎట్టఎదుట నొక మూర్తియునై యున్న ఏకాదశతనుధరుడైన రుద్రునకు ప్రణమిల్లుడు.

వ్యాఖ్య : ఉత్తమపాత్రకంటె తక్కువయై, మధ్యమపాత్రకంటె నున్నతమైన పాత్ర అనత్యుత్తమ పాత్ర.

ఏకాదశ రుద్రులనుట ప్రసిద్ధము. కవి తత్ప్రసిద్ధిని పురస్కరించుకొని ఉత్ప్రేక్షించుట ఉదాహరణ పద్యమునందు మధురముగా గోచరించును. ప్రణయ కుపితయైన గోరీ పాదములపై ఈశ్వరుడు క్షమాయాచకుడై మోకరిల్లెను. అప్పుడు పాదనఖములందు ప్రతిఫలించిన పదిరూపులును, నిజముగా మోకరిల్లిన ఈశ్వరు రూపమును కలిసి పదునొకండు రూపులయినవి. రుద్రుడు సమగ్రరూపధారణచేసి ప్రణయకుపితయైన పార్వతిని శాంతింపజేయుచున్నాడని కవి సంభావనము.

ఉదాహరణ పద్యము పై శాచీప్రాకృతములో నిబద్ధమైనది. పై శాచియందు 'జో నః' యనుటచేత 'ప్రణమత'కు 'పనమత' యని 'ప్రణయ'కు 'పనయ' యని 'చరణ'కు 'చలన' అని 'దర్పజేషు'కు 'దప్పనేసు' అని రూపములు కలిగినవి. 'శషోః నః' అని యనుటచే 'దశసు' రూపము 'దససు' అని 'దర్పజేషు' రూపము 'దప్పనేసు' అని 'ఏకాదశ' రూపము 'ఏకలన' అని యయ్యెను.

[శౌర సే ని]

నాతిమధ్యమపాత్ర ప్రయోజ్య శౌరసేనీ శుద్ధా యథా-

'తం సి మవ చూతాంకుర దిణ్ణో కామస్య గహిదధుహాస్య
జువతిమణ మోహణసహో పంచబ్బహిఁ సరో హోహి' 5

[ఛాయా-

'త్వమసి మయా చూతాంకుర ద త్తః కామస్య గృహీతధనుః
యువతి మనోమోహన సహాపంచాభ్యధికః శరో భవ']

అర్థము : అనతి మధ్యమపాత్ర ప్రయోగింపదగిన శుద్ధ శౌరసేనీజాతి కుదాహరణము.

ఓ చూతాంకురమా! ధనుస్సును గ్రహించియున్న కామునకు నిన్ను దానము చేసితిని. యువతి మనోమోహన సామర్థ్యమును కలిగి, ఐదు శరములలో నాధిక్యమును పొందియుండుము..

వ్యాఖ్య : నీచపాత్రకంటె నున్నతము మధ్యమపాత్రకంటె నిమ్మము నైనది అనతి మధ్యమపాత్ర. ఉదాహృతవద్యము రాజాంతఃపుర పరిచారికచేత పలుకబడినది. శ్రీని అధమపాత్రగానే పరిగణించుట నాట్యసంప్రదాయము. అనాంతరభేదములనుగూడ కల్పించి భోజదేవుడు అనతిమధ్యమపాత్రగా పరిగణించెను. ఇట్టి పాత్రలకు శౌరసేని యుచితము.

ఇది కాశిదాసు రచించిన అభిజ్ఞాన శాకుంతలమునందలిది. యుష్మచ్ఛబ్దము నకు తం, తుమం, తుం - అను రూపములు ప్రథమావిభక్తి యందగును. 'తంసి' అనునది 'త్వమసి' మండి యేర్పడినది. 'జా చ మఇ మవి' అను సూత్రము చొప్పున 'మయా' యనునది 'మవి' యైనది. 'తేన ద్విజ్ఞాదయా' అను సూత్రము చొప్పున 'దత్తః' అనుటకు 'దిజ్ఞో' అని యైనది. 'భువో హోహువో' అను సూత్రము చొప్పున 'భవ' అనుటకు 'హోహి' యైనది. 'గ్రహేద్ధిరోవా' అనుటచే 'గృహీత' అనుటకు 'గహిద' యైనది. 'అదే ర్యోజః' అనుటచే 'యువతి' శబ్దము 'జువతి' యైనది. 'వో ణః సర్వత్ర' యనుటచే 'ధనుషః' 'ధనుహస్య' యని 'మనోమోహన' 'మణిమోహన' యని యైనవి.

[ఇంతవరకు చెప్పుకొన్నవన్నియు మాహారాష్ట్రీ ప్రాకృతలక్షణములు. ఇదియే ప్రాకృతముపేర ప్రసిద్ధిపొందినది. శౌరసేనీ ప్రాకృతలక్షణములు ప్రత్యేకముగా ఇందులేవు. భోజదేవుడు దీనిని శౌరసేని కుదాహరణముగా గుర్తించుట చింత్యము.]

[అ ప భం శ]

నాతిహీనపాత్ర ప్రయోజ్యోఽపభంశః శుద్ధో యథా-

'లలి వపుల పిల దుద్ధం కత్తో అక్షాణహం ఛాసి

పుత్త హుమత్థే హత్తో జలి దహి జమ్మేవి జలి ఆసి'

[ఛాయా -

‘గృహాణానుకంపాం పిబ దుగ్ధం కుతోఽస్మాకం తక్రమ్
పుత్రకమస్త కే హస్తో యది దధి జన్మస్యపి జాతమాసీత్’]
ప్రాయికం చైతత్, తేన కవే రభిప్రాయ శక్త్యాదిభ్యః సర్వా
అపి సర్వప్రయోజ్యా భవంతి. తా శిమూః శుద్ధాః షడేవ.

అర్థము : అనతిహీనపాత్ర ప్రయోగింపదగిన శుద్ధపత్రంక జాతి కుదా
హరణము.

వత్సా! దయచేసి పాలుత్రాగు. మనకు మజ్జిగయెక్కడిది? జన్మమంతటిలోను
పెరుగున్నయెడల కొడుకు నెత్తిని చేయి పెట్టినట్లే.

ఇది ప్రాయికము. దానిచేత కవియొక్క అభిప్రాయములకొరకు శక్త్యా
విష్కరణము కొరకు అన్నియు నందరకును ప్రయోగింపదగియే యుండును. శుద్ధ
ముత్తైన విభాగములు జాతి యను శబ్దాలంకారమున కీ యారు మాత్రమే.

వ్యాఖ్య : అధమపాత్రకంటెకూడ కించిదల్పమైనది అనతిహీనపాత్ర.
ఇచ్చటి శ్రీ పరిచారికావృత్తిలో నున్నది యజమాని బిడ్డకు పాలు పట్టుటకు
ప్రయత్నించుచున్నది. ఆ కుఱ్ఱవాడు అవి పాలు కావని, మజ్జిగయని, త్రాగనని
అడ్డుచెప్పుచున్నాడు. అందువలన వానిని నమ్మించుటకై తమయింటియందు పెరుగు
లేనే లేదనియు, మజ్జిగయుండుట కవకాశమే లేదనియు తెల్పి తన కొడుకుపై ఒట్టు
వేసికొనుచున్నది. చిన్నచిన్న విషయములకు సైతము ఒట్టువేసికొనుట అల్పత్వ
లక్షణము. పరిచారిక మాటలును, ప్రవృత్తియు హీనత్వమునకు సూచకములై
యున్నవి. అనతిహీన మని యనగా అంతకంటె హీనము లేనిదనియే, అత్యంత
హీనమనియే భావము.

ఉదాహరణము అపత్రంకభాషాపద్యము. లఇ, ఛాన మొదలయిన రూప
ములు మాహారాష్ట్ర మున్నగు ప్రాకృతములందు కానరావు. ఇని అపత్రంకభాషా
రూపములు. పి అ, దుద్ధం, కత్తో, జఇ, దహి- మొదలయినవి ప్రాకృత సామాన్య
రూపములు. అపత్రంకమునందుకూడ ఆవి యట్లే యుండవచ్చును. ‘అష్టాణహం’
అన్నది అస్మచ్ఛబ్దముయొక్క షష్ఠీబహువచనరూపము. ‘స్మ’ అనునది ‘హ్’ అని
మారుటయు, చివర ‘హం’చేరుటయు అపత్రంక భాషాలక్షణములు. ఇట్లే ‘పుత్రక’
రూపము ప్రథమాద్వితీయైకవచనము ‘పుత్రహం’ అని యుండుట అపత్రంకము

నందు మాత్రమే జరుగును. 'అవభ్రంశే అకారస్య స్యమోః పరయోరుకారో భవతి' అనునది దీని కారకము. ప్రకృత పద్యమునందు ప్రాతిపదికకే ఉకారము చేరినది.

మొత్తముమీద ఇంతవరకు చెప్పుకొన్న ఆరు విభాగములును శుద్ధములై జాతి యను శబ్దాలంకారమునకు ఆశ్రయములై యొప్పును.

వృత్తియందు భోజదేవుడు 'ప్రాయికం చైతత్' అని చెప్పిన విషయము గమనార్హము. రూపకాదులందు పాత్రైచిత్యమునుబట్టి భిన్నభాషా ప్రయోగమునకు బహుళముగా వీలు లభించును. సర్గబంధము మొదలయిన కావ్యములందు సంస్కృతమునో, ప్రాకృతమునో, యేదోయొక భాషనే యుపయోగించుట గోచరించును. అంతేకాని భిన్నభిన్నభాషలను ప్రయోగించుట గోచరముకాదు. అయినను కవి శక్తివిబట్టి జాతి యన్న శబ్దాలంకారము నుపయోగించుటవల్ల వాచక సౌందర్యము తప్పక సిద్ధించును. ఇంతకును అలంకారయోజనము సౌందర్యాపేక్షతో నొనరించు శిల్పమేకాని అవశ్యము నిర్వహింపవలసిన లక్షణము కాదు. కావుననే భోజదేవుడు దీనిని ప్రాయికమని తెల్పుట జరిగినది.

[సా ధా రణీ జా తి]

సాధారణ్యదయః పున రనంతాః తాసు మధ్యమపాత్రభూమికా
స్థోత్తమపాత్ర ప్రయోజ్యా సంస్కృత ప్రాకృతయోః

సాధారణీ యథా -

‘సరలే సాసాసరాగం

సరిహర రంభోరు ముంచ సంరంభమ్

విరసం విరహాయాసం

సోధం తవ చిత్త మసహం మే’

7

అర్థము : సాధారణీ మున్నగునవి మరల ననంతములు. వానియందు మధ్యమపాత్ర భూమికయందున్న ఉత్తమపాత్ర ప్రయోగింపదగిన సంస్కృత ప్రాకృతముల సాధారణీజాతి కుదాహరణము.

సరళా: ఆకస్మికమైన క్రోధమును విడిచిపెట్టుము. రంభోరు: సంరంభమును మానుము. నీయొక్క విరసమయిన విరహాయాసమును సహించుటకు నా చిత్తము సమర్థము కాదు.

వ్యాఖ్య : శుద్ధజాతి సంస్కృతాది భేదముచేత ఆరువిధములుమాత్రమే యగును. కాని సాధారణజాతి అనేక భేదములను పొందును. సంస్కృతమునకు ప్రాకృతాది సాధారణ్యముచేత ఐదు, ప్రాకృతమునకు శౌరసేన్యాది సాధారణ్యముచేత నాలుగు, శౌరసేనికి పైశాచ్యాది సాధారణ్యముచేత మూడు, పైశాచికి మాగధ్యాది సాధారణ్యముచేత రెండు, మాగధికి అపభ్రంశ సాధారణ్యముచేత ఒకటి - ఐదు పెక్కు భేదములు కలుగును. వీని నన్నింటిని గుర్తించుట క్లేశసాధ్యము. కావుననే గంభకర్త దిష్టాత్రముగా వ్రదర్పించుట జరుగుచున్నది.

ఉత్తమపాత్ర సంస్కృతమును, మధ్యమపాత్ర ప్రాకృతమును మాటలాడును. మధ్యమపాత్రగా నటించుచున్న ఉత్తమపాత్ర పాత్రాచిత్త్యమునుబట్టి ప్రాకృతమును, అత్రాచిత్త్యమునుబట్టి సంస్కృతమును మాటలాడవలయును. ఇట్టియెడల కవి సంస్కృతమునే వాడినప్పటికిని, ప్రాకృతమునందుకూడ పరివర్తనము పొందని శబ్దములతోనే రచన సాగించినయెడల, అది ఉభయసామాన్యమై సాధారణి యగును. ఇందు రెండు భాషలును షీరసీర న్యాయమున కలిసియే యుండును.

ఉదాహరణమునందు 'సాహసరాగం పరిహర' అని యన్నప్పుడు 'సాహస ముతో కూడిన యనురాగమును పరిహరింపుము' అన్న యర్థము సంస్కృతా న్వయముచేత నేర్పడును. 'సహసా కృతం ఆకస్మికం రాగం క్రోధం పరిహర' అని ప్రాకృతభాషాన్వయముచేత ఏర్పడెడి యర్థము. ఇచ్చట శబ్దపరివృత్తి యెంత మాత్రమును లేదు. సంస్కృతమునందు 'అనురాగ' మన్న యర్థమే ప్రసిద్ధము. ప్రాకృతమునందు 'క్రోధ' మన్న యర్థమునకే ప్రసిద్ధి యెక్కువ. ఇట్లు రెండు భాషలకు తగినట్లు, ఉభయసాధారణముగా రచనముండుటచేతనే యిది శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

నాత్యుత్తమ భూమికాస్థోత్తమపాత్ర ప్రయోజ్యా సంస్కృత

పై శాచ్యో: సాధారణీ యథా -

‘చంపక కలికా శోమల

కాంతికలాపాథ దీపితానంగీ

ఇచ్చతి గజపతి గమనా

చపలాయతలోచనా లపితుమ్’

ఏవం సంస్కృతాపభ్రంశాది సాధారణ్యః ప్రాకృతాది భాషాంతర సాధారణ్యశ్చ ద్రష్టవ్యః.

అర్థము : అనత్యుత్తమ భూమికయందున్న ఉత్తమపాత్ర ప్రయోగింపదగిన సంస్కృత పై కాచీభాషల సాధారణికి ఉదాహరణము. సంపంగిమొగ్గవలె కోమలమైన కాంతియే అలంకారముగా నున్నదియు, ఉజ్జ్వలమయిన మన్మథుని గలదియు, గజవతియొక్క గమనమువంటి గమనముగలదియు, చంపలములును విశాలములు నయిన కన్నులు కలదియనైన యీపై వలుకనెంచుచున్నది.

ఇట్లే సంస్కృతాపభ్రంశాది సాధారణీజాతిభేదములును, ప్రాకృతాది భాషాంతర సాధారణీ జాతిభేదములును ద్రష్టవ్యములు.

వ్యాఖ్య : వక్రకవద్యము ఉత్తమపాత్ర అనత్యుత్తమపాత్రను ధరించి నప్పుడు వల్కినది. ఉత్తమపాత్రత్వముచేత సంస్కృతము; అనత్యుత్తమత్వము చేత పైకాచికము; ఈ రెండింటికి ననురూపమైయుండుటచేత, ఇది సాధారణి.

సంస్కృతముతో ప్రాకృతము కలిసినట్లే ప్రాకృతముతో పై కావ్యాదిభాషలు సమీకృతములు కావచ్చును. అప్పుడు సాధారణి, మొదట చెప్పినట్లు, అనేక భేదములను పొందును. గ్రంథవిస్తరభీతిచేత గ్రంథకర్త ఆయాభేదములను గమనించి పక్షిశమను పాతకులకే వదలుచున్నాడు.

[మి శ్రా జా తి]

వక్త్రవిషయోచిత్యాది ప్రయోజ్యా మిశ్రా యథా -

‘జయతి జనతాభి వాంచిత

ఫలప్రదః కల్పపాదపో గిరిః

జల ఇల తమిల్ల అంతీ

గిరితనయా పణిక్వలల’

9

ఏవం భాషాంతరాణా మపి మిశ్రీభావో ద్రష్టవ్యః.

అర్థము : వక్త్రవిషయోచిత్యాది ప్రయోజ్యమైన మిశ్రకు ఉదాహరణము. జనులచేత కోరబడిన ఫలముల నిచ్చు కల్పవృక్షమయిన శంకరుడు వర్ణిల్లునుగాక : ఆయనను అల్లకొనియున్న ప్రణయకల్పలతయైన పార్వతీదేవియు వర్ణిల్లునుగాక :

ఈ విధముగానే యితరభాషల మిశ్రీభాషముకూడ ద్రవ్యవ్యము.

వ్యాఖ్య : మిశ్రజాతియందు రెండు భిన్నభాషలు సరసింహరూపమువలె నుండును. ఉదాహరణ శ్లోకమునందు పూర్వార్థము సంస్కృతము; ఉత్తరార్థము ప్రాకృతము. ఇట్లు వక్తనుబట్టికాని విషయమునుబట్టికాని భిన్నభాషల నాశ్రయించి పలుకుట జరుగవచ్చును. పూర్వార్థమునందు ఈశ్వరస్తుతి యున్నది. ఇది పురుషప్రోక్తమై యుండును. కావున సంస్కృతమితి యున్నది. ఉత్తరార్థము నందు పార్వతీస్తుతి యున్నది. ఇది స్త్రీప్రోక్తమై యుండును. కావున ప్రాకృత మితి యున్నది. ఇట్లు రెండు భాషలును ఒకే శ్లోకమునందు ప్రయుక్తమగుట చేత, ఇది మిశ్ర యగుచున్నది ఉత్తరార్థమునకు 'జయతి చ తమాలింగంతీ గిరి తనయా ప్రణయకల్పలతా' యనునది ఛాయ. ['జయతి చ తమాలియమానా' అని పూర్వ ముద్రణములు]

[సంకీర్ణా జాతి]

దుర్విదగ్ధాది పాశ్రిపయోజ్య సంకీర్ణా యథా -

'అకట గుమటి చంద్రజ్యోత్స్నా కిల కోశిలో'

లవతి అ ముహూర్యామోయ వాయు ర్నివాలం వాతి అ

అవి సఖి అలా రక్తాశోక స్తవాపి మనోముదే

న కజ న కజం మానేనాద్య ప్రియం ప్రతిజాహుదా'

10

సోఽయం సంస్కృత మహారాష్ట్రాప్రభంశయోగ స్థితండుల వత్ సంకీర్ణా జాతిః. ఏవం ప్రాకృతాప్రభంశసంకరోఽపి ద్రవ్యవ్యః.

అర్థము : దుర్విదగ్ధాది పాశ్రలు ప్రయోగింపదగిన సంకీర్ణజాతికి ఉదాహరణము. చంద్రుని వెన్నెల పాశ్చర్యమనోజ్ఞము. కోకిల అవ్యక్తమనోహరముగా మాటిమాటికి కూయుచున్నది. దక్షిణవాయువు నిర్వంచకమై వీచుచున్నది. ఓ సఖీ! రక్తాశోకముకూడ నీకు మనోమోదము కలిగించుటకై పూచినది. ఈనాడు మానము నూనుట యెంతమాత్రము తగదు. ప్రీతిపురస్సరుల మగుదము.

ఇది సంస్కృతమునకు మహారాష్ట్రాప్రభంశమునకు తిలతండులములవలె ఏర్పడిన సంకీర్ణజాతి. ఈ విధముగానే ప్రాకృతాప్రభంశ సంకరముకూడ ద్రవ్యవ్యము.

వ్యాఖ్య : దుర్విదగ్ధు డని యనగా పండితంబున్ముడని యర్థము; కాను పండితుడు కాకపోయినప్పటికిని పండితుడైనట్లు తలచి గర్వించెడివాడని భావము. ప్రకృతోదాహరణమునందు నాయకుడు దుర్విదగ్ధుడు. ప్రణయకుపితయైన ప్రియురాలిని సాంత్యనందరుచుటచే చేయు ప్రసంగము వర్ణితము. సంస్కృతమును, మహారాష్ట్రప్రాకృతమును కలబోసి వలుకుట యందు కనబడును. నువ్వులును బియ్యమును కలిసి పోయినప్పుడు, అవి కంటికి వేరువేరుగా కనిపించుచునే యుండును; విడదీయుట కష్టసాధ్యము.

అకటం = ఆశ్చర్యము; గుమటీ = మనోజ్ఞము; కోఇలో = కోకిల; లవణ = కూయుచున్నది. అ = చురియు; నిదాఅర = అపరోధము లేకుండ; వాఇ + అ = పీచుచున్నదికూడ; అవి = ఓ; అలా = వికసించినది (వచ్చినది); న కజ నకజం = కర్తవ్యముకాదు కర్తవ్యము కాదు; జాహుదా = పోవుదము.

ప్రాకృతపదములకు అర్థములు చూపబడినవి. మిగిలినవి సంస్కృతపదములు. ఇచ్చట నాగరకత్వము నాలోపించుకొని, అడంబరమును ప్రదర్శించెడిపాత్ర పక్తయగుటచేతనే సంస్కృత మహారాష్ట్రభాషలు తిలకండులములవలె కలిసినవి. కావుననే, యిది జాతి యన్న శబ్దాలంకారమునందు 'సంకీర్ణ' అన్న భేదమునకు లక్ష్యపాగుచున్నది.

[అ న న్య గా మి ని]

క్రీడాగోష్ఠీ వినోదాద్యర్థానన్యగామి న్యసాధారణీ యథా-

‘భీష్మ ప్రోక్తాని వాక్యాని విద్వద్వక్త్రేషు కేరతే

గోసే తివింఛి-చ్ఛోలీ తల్ల తూహే వివల్లిదా’

11

అత్ర పూర్వార్థపదాని సంస్కృత ఏవ, ఉత్తరార్థపదాని ప్రాకృత ఏవ. సేయ మసాధారణ్యనన్యగామినీ చ జాతిరుచ్యతే. భాషాంతరాశాం పున రసాధారణ్యం నాస్తి.

అర్థము : క్రీడాగోష్ఠీ వినోదాదులయందు పయోగపడెడి అనన్యగామిని యైన అసాధారణికి ఉదాహరణము. భీష్మప్రోక్తములయిన వాక్యములు పండితుల పక్తములందు శయనించియున్నవి. ప్రభాతకాలమున పద్మముల పుప్పొడి సరోవర జలమునందు వ్యాపించియున్నది.

ఇచ్చట పూర్వార్థపదములు సంస్కృతమే; ఉత్తరార్థపదములు ప్రాకృతమే. ఇది అసాధారణమై అనన్యగామిని యన్న జాతి యనబడును. భాషాంతరముల కింక అసాధారణ్యము లేదు.

వ్యాఖ్య : సాహిత్యక్రీడలందును, సారస్వతగోఘలందును, విద్యావినోదము లందును భిన్నభాషలతో పద్యమును పూర్తిచేయుట జరుగుచుండును. ఇట్టియెడల భిన్నభాషలు సమీకృతములై నవృత్తికిని దీనిని సాధారణజాతికి చెందినట్లు పరిగణింపరాదు. కావుననే దీనిని 'అసాధారణ' యన్న విశేషణముతో గ్రంథకర్త సూచించుచున్నాడు ఇది 'అనన్యగామిని' యన్న జాతిభేదముగా వేరుగా పరిగణింపబడుచున్నది.

ఉదాహృత పద్యమునందలి పూర్వార్థము సంస్కృతభాషామయము; ఉత్తరార్థము ప్రాకృతభాషామయము. పూర్వోత్తరభాగములకు యథాతథముగా అన్వయము లేదు. ఏభాగమున కాభాగమే మిగిలిపోవును. కాని సరసులు పూర్వార్థము నుపమేయముగా గ్రహించి, ఉత్తరార్థము నుపమానముగా గ్రహింపవచ్చును. అట్లు గ్రహింపగా 'ప్రభాతకాలమున పద్యముల పుష్పాడి సరోవరజలమునందు వ్యాపించినట్లు భీష్మప్రోక్తములైన వాక్యములు పండితుల వక్త్రములందు శయనించి కోకించుచున్నవి' అన్న యర్థము లభించును. అనన్వితములయిన వాక్యములను సమన్వితముగావించుట విద్యావినోదము భిన్నభాషావాక్యములకు ఉపమేయోపమానత్వమును సందించుట సాహిత్యక్రీడ ఇదియు శబ్దసౌందర్య సంపాదకమే. కావుననే జాతి యన్న శబ్దాలంకారమగుచున్నది.

ఉత్తరార్థమునందలి ప్రాకృతపదముల కర్తములు - గోపే=ప్రభాతమందు; తివింభిరీచ్యోలే=పద్మరజస్సమూహము; తల్ల=సరోవరముయొక్క; తూహే=జలమునందు; వివల్లిదా=వ్యాపించినది.

సాధారణభేదమునందువలె ప్రాకృతాదులతో శౌరసేన్యాదులు అనన్యగామిని యందు చేరుటకు వీలులేదు. అట్లుచేరినప్పుడు అవి సాధారణజాతికే చెందును. ఇట్లు ఇతరభాషలందు వ్యాప్తిలేని దగుటచేతనే అనన్యగామిని యన్న నామము ధీని కన్యర్థమగుచున్నది.

సాహరణియందు ఔచిత్యమునుబట్టి భిన్నభాషలు ప్రయుక్తమగును.
అనన్యగామినియందు వినోదమే భిన్నభాషల ప్రయోగమునకు ఏకైకప్రయోజనము.

[అ ప భ్రష్ట]

ఆపభ్రష్టా యథా -

‘ముద్ధే గహణా గేర్హణ
తం ధరి ముద్దం ణిస హత్తే
ణిచ్చణ నుందరి
తుహణవరి మమ సులప్పహం అత్తి’

12

[ఛాయా -

‘ముద్ధే గహణకం గృహణ
స్విం ఛాయ ముద్దాం నిజే హస్తే
నిశ్చయః సుందరి
తుహణవరి మమ సులప్పహం సి’]

నేయ ముశబ్దప్రయోగతోఽపభ్రష్టావ్యవిద్యద్భిః శ్రోత్రియా
ద్యైగ్రహయజ్యత ఇత్యపభ్రష్టా జాతిః అస్యా అపి చానుకరణే
సాధుత్వ మివ్యజే.

అర్థము : అపభ్రష్ట కుదాహరణము. ఓ ముద్దరాలా! రతమాల్యమును
గ్రహింపుము. నాకెమును నీచేతియందే పట్టుకొనుము. సుందరి : నిశ్చయముగా
నీమీద నాకు సురతవాంఛ గలదు.

ఇది అపశబ్ద ప్రయోగమువల్ల అపభ్రష్టమైనప్పటికిని, అపండితులయిన
శ్రోత్రియారులచేత ప్రయోగింపబడుచున్నది. కావున, ఇది అపభ్రష్ట యన్న జాతి.
దీనికికూడ అనుకరణమునందు సాధుత్వము నమ్మతమగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : లక్షణవిరుద్ధమైనది అపభ్రష్టము. ఇచ్చటి అపభ్రష్టశబ్దము
అపభ్రంశ మన్న భాషాభేదమునకు సూచకము కాదు. కుదాహరణ పద్యము ప్రాకృత
భాషా ఘటితము. ఇందు శబ్దగతములయిన వ్యాకరణ దోషములు, అర్థగతమైన

గ్రామ్యత్వ దోషము, వృత్తగతమైన ఛందోదోషముకూడ నున్నవి. అపభ్రంశత్వము నకు ఒక దోషము చాలును. ఇన్ని దోషములతో అపభ్రంశత్వమును గ్రంథకర్త నిబంధించుట స్పష్టత కొరకే.

దీనిని దోషవ్రకరణములో చేర్చి, నిరసింపక యిచ్చుట చెప్పుకొనుట యెందులకు? ఈ ప్రశ్న రావచ్చును. ఈ పద్యము స్వతంత్రమైనప్పుడు దోషమే. అనుకృతమైనప్పుడు సాధుత్వము నొందును. అప్పుడు హేయము కొక ఉపాదేయమే యగును.

వృత్తికొరకు కొంచెముగా వేదమును చదువుకొని జీవనోపాధిని సంపాదించుకొను శ్రోత్రియులు కొందరున్నారు. అట్టివారికి పాండిత్యము చుక్కెదురు. అట్టి అపండితుడైన శ్రోత్రియుని అనుకరించునప్పుడు అనుకార్య గతదోషములు కూడ అనుకర్తవిషయమున అలంకారమే యగును. అనుకరణ సందర్భమును బట్టియు, అభినయ విశేషమును బట్టియు జాతియనెడి శబ్దాలంకార మందు అపభ్రంశ ఒక భేద మగుచున్నది.

‘నీమీద నాకు సురతవాంఛ గలదు’ అని యనుట అర్థగతమైన అశ్లీలత్వమును వెల్లడించుచున్నది. ఇచ్చట ‘మీద’ (ఉపరి) అని ప్రయోగించుట కారకమును తప్పుగా ప్రయోగించుట. ఇది వ్యాకరణదోషము. రెండవ పాదమునందు గణభంగము కలిగినది. మూడవపాదమునందు ఒక గణము తక్కువయైనది. ఇట్లుగల ఛందోదోషము. ఇన్ని దోషములకు నిభానమైన వ్యక్తిని అనుకరించెడి నటుడు వీని నన్నింటిని విడువకుండ అనుకరించినయెడల సాఫల్యము పొందినట్లే. అట్లు వాచకమును రచింపవలసినవాడు కవి. ఇది శబ్దరచనకు చెందినదగుటచేతనే శబ్దాలంకారముగా పరిగణింపబడుచున్నది.

గ త్య ల ం క ా ర ము

18. పద్యం గద్యంచ మిశ్రం చ కావ్యం యత్సాగతిః స్మృతా
అర్థాచిత్యాదిభిః సాపి వాగలంకార ఇవ్యతే.

అర్థము : పద్యము గద్యము మిశ్రము నని కావ్యము మూడు విధములు దానినే (కావ్యభేదమునే) గతి యని తలంతురు. అర్థాచిత్యము మొదలయినవాని చేత ఆ గతియే వాగలంకారముగా ఇష్టమగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : కావ్యమును రూపమునుబట్టి పద్యకావ్యము, గద్యకావ్యము, మిశ్రకావ్యము నని మూడు విధములుగా పరిగణింతురు. మిశ్రకావ్యమునకే చంపూకావ్యమని నామాంతరము. 'పద' ధాతువుపై 'య' ప్రత్యయము కలుగగా 'పద్య' రూపమేర్పడును. 'పద్యతే గచ్చ తీతి పద్యమ్' అను వ్యుత్పత్తినిబట్టి గమనక్రియను కలది పద్యమని యర్థము. 'పాదేష భవం పద్యమ్' అన్న వ్యుత్పత్తినిబట్టి పాదముల రూపములలో ఉద్భవించునది పద్యము. పాదనియమమును కలది పద్యమని భావము.

'గద్ వ్యక్తాయాం వాచి' అను ధాతువుపై 'య' ప్రత్యయము కలుగగా 'గద్యమ్' అని యేర్పడును. 'గద్యతే ఉచ్యతే ఇతి గద్యమ్' అన్న వ్యుత్పత్తినిబట్టి వచనక్రియను గలది గద్యమని యర్థము. పాదనియమాదులు లేనిది గద్యము.

పద్య గద్య మిశ్రమునకే మిశ్రమని పేరు. అర్థ మని యనగా విషయము. విషయము యొక్క, అనగా కావ్యవస్తువుయొక్క బౌచిత్యము మొదలయిన వానిని బట్టి కావ్యభేదము శబ్దాలంకారమై 'గతి' యని వ్యవహృత మగును.

19. కశ్చిద్గద్యేన పద్యేన కశ్చిన్నిశ్చేణ శక్యతే

కవిత్రయం కశ్చన ద్వాభ్యాం కావ్యేర్థః కశ్చన త్రిభిః.

అర్థము : కావ్యమునందు ఒకానొకవిషయము గద్యముతో రచించుటకు శక్యమగును; ఒకానొక విషయము పద్యముతో రచించుటకు శక్యమగును; ఒకానొక విషయము గద్యపద్యమిశ్రమైన చంపూరూపముతో రచించుటకు శక్యమగును. ఒకానొక యర్థము రెండు రూపములలోను, ఒకానొక యర్థము మూడురూపములలోను రచించుటకు అనుకూలమై యుండును.

20. యాద్యగ్గద్యుక్తౌ భావః పద్యబంధేఽపి తాదృశః

గత్యాం గత్యామియం దేవీ విచిత్రా హి సరస్వతీ.

అర్థము : బాణుడు గద్యవిధానమునం దెటువంటివాడో పద్యబంధమునందు వటువంటివాడే. ఒక్కొక్క గతియందును సరస్వతీదేవి విచిత్రమై యుండును కదా!

వ్యాఖ్య : కాదంబరీ హర్షచరితముబట్టి బాణుడు గద్యకవిగానే ప్రసిద్ధుడు. అయినను పద్యరచనమునందుకూడ అతడు ప్రాగల్భ్యము కలవాడే. పద్యకాదంబరి

యను గ్రంథమే తత్ప్రాగల్భ్యమునకు నిదర్శనము. సరస్వతీదేవి గద్యగతియందు విచిత్రయై యున్నట్లే పద్యగతియందు విచిత్రయై యున్నది. 'విశేషం చిత్తం రంజయతీతి విచిత్రా' యని వ్యుత్పత్తి. విశేషముగా చిత్తమును రంజింపజేయున దని యర్థము. కొన్ని యర్థములకు గద్యరూపమున సారస్వతము చిత్తరంజకమై యొప్పును. కొన్నియర్థములకు పద్యరూపమున చిత్తరంజకమై యొప్పును. అట్లే కొన్ని యర్థములకు చంపూరూపమే చిత్తరంజకమగును.

21. యథామతి యథాశక్తి యథాచిత్త్యం యథారుచి
కవో పాత్రస్య చైతస్యాః ప్రయోగ ఉపపద్యతే.

అర్థము : కవియొక్కయు పాత్రయొక్కయు మితినిబట్టి, శక్తినిబట్టి, భావిత్యమునుబట్టి, రుచినిబట్టి గతియొక్క ప్రయోగము జరుగును.

వ్యాఖ్య : మతి యనగా వ్యుత్పత్తి యని యర్థము. శక్తియనగా ప్రతిభ యని యర్థము. కవి తనయొక్క వ్యుత్పత్తినిబట్టియు, తనకున్న ప్రతిభనుబట్టియు పద్యగద్యాది రూపమును వినియోగించుకొనును. పూర్వము చెప్పినట్లు అర్థాచిత్త్యమును గమనింపవలయును. వివిషయ మేరూపములో యోగ్యముగా నుండునో గమనించి, దానినిబట్టి నిర్ణయము చేసికొనవలయును. రుచి యనగా అభీష్టమని, మనోనుకూలత యని యర్థములు. కవి అభీష్టమునుబట్టియు, పాత్ర మనోనుకూల తనుబట్టియు గతిని విర్ణయించుకొనవలయును.

పద్యమా? గద్యమా? చంపువా? అనునది అర్థాచిత్త్యమును బట్టియే కాక కవి వ్యుత్పత్తి ప్రతిభలను బట్టియు, పాత్ర సన్నివేశాది సముచితత్వమునుబట్టియు, పాత్ర మనోనురూపతనుబట్టియు నిర్ణయము కావలయునని సారాంశము. కావుననే లక్షణ శ్లోకమునందు (18) 'అర్థాచిత్త్యాదిభిః' అని 'అది' శబ్దము వాడబడినది.

22. ద్రుతా విలంబితా మధ్యా సాధ ద్రుతవిలంబితా
ద్రుతమధ్యా చ విజ్ఞేయా తథా మధ్యవిలంబితా.

అర్థము : గతి యన్న శబ్దాలంకారము 1. ద్రుత 2. విలంబిత 3. మధ్య 4. ద్రుతవిలంబిత 5. ద్రుతమధ్య 6. మధ్యవిలంబిత యని ఆరు భేదములను కలిగి యుండును.

23. సా లఘూనాం గురూణాం చ బౌహుల్యాల్పత్వమిశ్రణైః
 వద్యే గద్యే చ మిశ్రే చ మట్ప్రకారోపజాయతే.

అర్థము : గతియన్న శబ్దాలంకారము పద్యమునందును గద్యమునందును, మ్మిశ్రమునందును లఘువులయొక్కయు గురువులయొక్కయు బౌహుల్యాల్పత్వ మిశ్రణములచేత ఆరు భేదములను కలిగియుండును.

వ్యాఖ్య : పద్య గద్య మిశ్రములు కావ్యభేదములు. అవి గతి యన్న శబ్దాలంకారమునకు అధారములు మాత్రమే కాని నాశ్రయించుకొని గురులఘు వినియోగమునుబట్టి గతి ప్రవర్తించును. పూర్వ (18) శ్లోకమునుబట్టి కావ్యభేదమునే 'గతి' యని పరిగణించినట్లు తోచును. ప్రకృత శ్లోకమువల్ల తదంతర్గతమైయున్న కూర్పునకే గతి యని పేరన్న విషయము విశదమగుచున్నది. ఇది ఆ కూర్పులోని భేదమునుబట్టి ఆరు విధములుగా నగును. ద్రుత గతి, విలంబితగతి, మధ్య గతి - అన్న మూడును శుద్ధభేదములు. ద్రుతవిలంబితగతి, ద్రుతమధ్యగతి, మధ్యవిలంబితగతి - అనునవి సంకీర్ణభేదములు.

24. తత్ర వృత్తం చ జాతిం చ పద్యమాహుర్యోఽపృథక్
 సమం చార్థ సమా చైతద్విషమం చ ప్రచక్షతే.

అర్థము : పద్యము వృత్తము, జాతి యను రెండు విధములు. వృత్తము మరల సమము, అర్థసమము, విషమము - అని మూడు విధములు.

వ్యాఖ్య : అక్షరనియమము గల పద్యము వృత్తము మాత్రానియమము గల పద్యము జాతి. వృత్తము నాలుగు పాదములందు సమాన నియమము కలిగి యున్నచో సమవృత్తమగును. ప్రథమ తృతీయపాదము లొకవిధముగను, ద్వితీయ చతుర్థపాదములు మరొక విధముగను నున్నయెడల అర్థసమవృత్తమగును. నాలుగు పాదములును భిన్నవిధములుగా నున్నయెడల విషమవృత్తమగును; కొన్నియెడల మూడుపాదములు సదృశములై ఒక పాదము భిన్నముగా నుండును.

ఇంద్రవజ్ర, ఉపేంద్రవజ్ర, రథోద్ధత, శాలిని, తోటకము, మందాకొంత, శిఖరిణి మున్నగునవి సమవృత్తములు. వియోగిని, ఘృషితాగ్ర, వేగవతి మున్నగునవి అర్థసమవృత్తములు. ఉపజాతి, ఉద్గత మొదలయినవి విషమవృత్తములు.

అర్య, గీతి మొదలయినవి జాతికి చెందిన పద్యములు.

25. గద్య ముత్కలికాప్రాయం పద్యగంధితి చ ద్విధా
ద్విధై న గద్యపద్యాది భేదా నిర్మితమపీవ్యతే.

అర్థము : గద్యము ఉత్కలికాప్రాయమని, పద్యగంధి యని రెండువిధములు. మిశ్రముకూడ గద్యపద్యాది భేదమువల్ల రెండు విధము లగును.

వ్యాఖ్య : పద్య భాగమువలె నడచునది పద్యగంధి. 'శ్రీరామా రము రామ రామ యని సంసేవా పరాధీనులై భక్తులు సాగుచుండిరి' మున్నగు విధముగా నున్న వాక్యము పద్యగంధి. ఇందు శార్దూలస్పృతపాద మొకటి యధాతథముగా నిలిచినది. కొన్నియెడల పూర్తిపాదము నిలువకపోవచ్చును; కొన్నియెడల యతి మైత్రి లేకపోవచ్చును. అయినను గతినిబట్టియే ఇట్టి వచనమునకు 'పద్యగంధి' యన్నపేరు చెల్లును.

'కలిక' యనగా మొగ్గ యని యర్థము. 'ఉల్లసన్తి కలికాం రుహరుహి కాం ప్రైతి ప్రాప్నోతీత్కలికాప్రాయ' మన్న వ్యుత్పత్తినిబట్టి మొగ్గతొడిగినట్లుగా మాటలను పేర్చుకొనుచు పోవుటయే ఉత్కలికాప్రాయ మనవచ్చును. 'అయ్యవ సరంబున నతులతేజోవిరాజితుడైన హిరణ్యకశిపుండు హిరణ్యగర్భవరదాన గర్వంబునను దుర్వార పరిపండిగర్వ నిర్వాపణాఖర్వ భుజావిజృంభణంబునను నిఖిలలోక పాలాదుల జయించి స్వవశంబొనర్చి సంతుష్టాంతరంగుండై యెందునుం దనకు మృత్యుభయంబు లేక నిర్భయండై సుఖంబుండె'. ఇది ఉదాహరణము.

26. లలితం నిఘరం చూర్ణ మావిధ్ధం చేతి యోఽపరః
విశేషః స తు గద్యస్య రీతివృత్త్యో ర్భవివ్యతి.

అర్థము : లలితము, నిఘరము, చూర్ణము, ఆవిధ్ధము - అవి గద్యమునకు చెప్పిన యితరవిశేషము రీతులయందును, వృత్తులయందును వ్యవహృతమగును.

వ్యాఖ్య : దండి గద్యవిశేషములుగా ఉత్కలికాప్రాయము, వృత్త గంధి యనువానితోపాటుగా చూర్ణకము, ముక్తకము అను వానినికూడ తెలిపెను. ఇట్లే లలితము, నిఘరము, ఆవిధ్ధము అను వానిని మరికొందరు ఆలంకారికులు పేర్కొనిరి. తదనంతరుడైన తాను వానిని గద్యభేదములుగా పరిగణింపకుండుటకు హేతువును భోజదేవుడు తానే యిట్లు చెప్పుకొనుచున్నాడు. ఇతరులు చెప్పిన లలితము,

నిష్ఠురము, చూర్ణము, ఆవిర్దము అనువానిని గద్యభేదములుగా పరిగణింపవలసిన యవసరము లేదు. ఇవి సందర్భము (రచనా సంఘటనము) నాశ్రయించుకొని యుండును. కావున వీనిని రీతులను వృత్తులను పరిగణించునపుడు పేర్కొనుట యవసరము. కైశికీవృత్తి మున్నగువానియందు లలితమును, ఆరభటీవృత్తి మున్నగువానియందు నిష్ఠురమును, వైదర్భీరీతి మున్నగువానియందు చూర్ణమును, గౌడీరీతి మున్నగువానియందు ఆవిర్దమును సహకరించును. సుకుమార సందర్భము లలితము. ఉద్ధతసందర్భము నిష్ఠురము. అనుల్లిఖిత సమానము చూర్ణము. ఉదృఢ సమానము ఆవిర్దము. పదరచనారీతిని, తదర్థవృత్తిని వ్యక్తము చేయుటచేతనే లలితాదులను భోజదేవుడు గద్యభేదములుగా పరిగణింపలేదు. లలితాదులు గద్య పద్యములు రెండింటియందును వ్యవహృతములగును.

తత్ర పద్యభేదేశు సమవృత్తే ద్రుతా గతి ర్యథా-

‘అయి విజహీహి దృఢోపగూహనం

త్యజ నవసంగమభీరు వల్లభం

అరుణ కరోద్గమ ఏష వర్తతే

వరతను సంప్రవదన్తి కుక్కుటాః’

13

సేయం సమవృత్తే లఘుసంయుక్తాక్షర భూయస్వాద్ధృతాగతిః.

ఆర్థము : పద్యభేదములలో సమవృత్తమునందు ద్రుతగతికి ఉదాహరణము. ఓ నవసంగమభీరు! దృఢ పరిష్కంగమును విడిచిపెట్టుము. వల్లభుని వధలుము. శోభనాంగీ! అవిగో! సూర్యకిరణములు వెలువడుచున్నవి. కుక్కుటములు కూయుచున్నవి.

సమవృత్తమునందు లఘువులయొక్కయు సంయుక్తాక్షరములయొక్కయు ఆధిక్యమువల్ల ఇది ద్రుతగతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృత పద్యము సమవృత్తములలోనిది. జగతీ చ్ఛందస్సు నకు చెందిన మాలతీవృత్తమిది. ‘భవతి న జావథ మాలతీ జరౌ’ అని లక్షణము. ప్రతిపాదమునందు ‘స జ జ ర’ యను షాల్గు గణములు వరుసగా నుండును. షాలుగు పాదములును సమానములుగా నుండుటచే ఇది సమవృత్తము.

లఘువు లధికసంఖ్యాకములై, సంయుక్తాక్షరములుకూడ అధిక సంఖ్యాకములై యున్నచో ద్రుతగతి యగునని లక్షణము. పై పద్యమునందు మొదటి పాదమున మొదటి నాలుగక్షరములును లఘువులు ఆరవ, యేడవ, తొమ్మిదవ, పదునొకండవ యక్షరములు లఘువులు. అనగా పండ్రెండు డక్షరముల నిడివిగల పాదములో ఎనిమిదక్షరములు లఘువు లన్నమాట. గురువులు కాదగిన నాలుగక్షరములును దీర్ఘము లగుటవలన గురువులగుటకాక ద్విత్వసంయుక్తములు పరమగుట చేతనో బిందువిసర్గములను పొందియుండుటచేతనో గురువులగుటయే యెక్కువగా నున్నది. అందువల్లనే గమనమునకు ద్రుతత్వము కలుగుచున్నది. ఉదాహృత పద్యమునందలి నాలుగు పాదములందును పై లక్షణము స్పష్టము.

ఇది కుమారదాసు రచనగా ఔచిత్యవిచారచర్యయం దుదాహృతము.

సమవృత్తే విలంబతా యథా-

‘ప్రణమ్య హేతు మీశ్వరిం
మునిం కణాద మన్వతః
పదార్థ ధర్మ సంగ్రహః
ప్రవక్ష్యతే మహోదయః’

14

సేయం స్థానే స్థానే గుర్వక్షరయోగా ద్విలంబితా గతిః.

అర్థము : సమవృత్తమునందు విలంబితగతికి ఉదాహరణము. హేతు వయిన ఈశ్వరునికి ప్రణమిల్లి, ఆపిమ్మట మునియైన కణాదునికి మోకరిల్లి మహోదయుడు పదార్థ ధర్మసంగ్రహమును ప్రవచించుచున్నాడు.

స్థానస్థానమునను గుర్వక్షరయోగమువల్ల ఇది విలంబితగతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యము సమవృత్తములలోనిది. అనుష్టుప్చందస్సునకు చెందిన ప్రమాణికావృత్తమిది. ‘ప్రమాణికా జరౌ లగౌ’ అని లక్షణము. ప్రతిపాదమునందు జగణము, రగణము, లఘువు, గురువు - వరుసగా నుండును. నాలుగు పాదములును సమానములుగా నుండుటచే ఇది సమవృత్తము.

గుర్వక్షరముల సంఖ్య యధికముగా నున్నయెడల విలంబిత గతి యగునని లక్షణము. పై పద్యమునందు లఘువు, గురువు, లఘువు, గురువు - ఈ క్రమ

ములో ప్రతిపాదమునకు ఎనిమిదేసి యక్షరములు గలవు. సరిస్థానములందు గురువు తప్పనిసరిగా నుండుటచే గమనము మందగింపక తప్పదు. కావుననే, యిది విలంబితగతికి ఉదాహరణమైనది.

తత్రైవ మధ్యా యథా-

‘ఆసీద్దైత్యో హయగ్రీవః

సుహృద్వేశ్యను యస్య తాః

వదంతి స్మ బలం బాహ్వ్యోః

సితచ్ఛత్ర స్మితాః శ్రియః’

15

సేయం నాతిలఘ్వత్సత్త్వా స్మధ్యా గతిః.

అర్థము : సమవృత్తమునందు మధ్యగతికి ఉదాహరణము. స్నేహితుల యిందల యందు సితచ్ఛత్రస్మితములైన సంపదలు ఎవని భుజబలమును ప్రశంసించుచుండెడివో, ఆహయగ్రీవు డను దైత్యుడుండెను.

అనతి లఘ్వక్షరములవల్ల ఇది మధ్యగతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యము అనుష్టుప్పందస్సునకు చెందిన శ్లోకము. ‘శ్లోకే షష్ఠం గురు జ్ఞేయం సర్వత్ర లఘు పంచమమ్. ద్విపతః పాదయో ర్నాస్యం సప్తమం దీర్ఘ మన్యయోః’ అని లక్షణము. శ్లోకమునందలి నాలుగుపాదములందు ఆరవ యక్షరము గురువై, ఐదవ యక్షరము లఘువై యుండవలయును. రెండవ నాలుగవ పాదములందు ఏడవ యక్షరము లఘువు. అన్యపాదములందు ఏడవ యక్షరము గురువు. స్పష్టముగా చెప్పిన నియమమునుబట్టి సరిపాదము లొక విధముగా, భేసిపాదము లొకవిధముగా నుండునని తేలుచున్నది. ఇట్లుండుటచేత దీనిని అర్థ సమవృత్త మనవలయుననిపించును. కాని సాంప్రదాయముగా దానిని సమవృత్తములలోనే పఠించుట జరుగుచున్నది. భోజదేవుడుకూడ సమవృత్త ములలో పఠించుట సమంజసమన్న దృష్టితోనే ‘తత్రైవ’ (అక్కడనే) యని నిర్దేశించుచున్నాడు.

మాలతీ ప్రమాణికాది వృత్తములవలె శ్లోకము గణబద్ధము కాదు. ఇంతకు ముందు చెప్పిన లక్షణములతోపాటు ప్రతిపాదమునకు ఎనిమిదక్షరము లుండుట యొక్కటి చేర్చుకొనవలయును, ఇక్షర సంఖ్యానియమమునుబట్టి అన్ని పాదము

లును సమానములుగానే యుండును. ఇదియే దీనిని సమవృత్తములలో పరిగణించుటకు సమంజసమైన కారణము.

లఘువులయిన యక్షరములు ప్రచురముగా లేకపోవుటచేత మధ్యగతియగు నని లక్షణము. మొదటి పాదమున ఐదవయక్షర మొక్కటియే లఘువు. రెండవ పాదమున నాలుగు లఘువులు కలవు. మూడవపాదమున మూడు లఘువులు, నాలుగవపాదమున రెండు లఘువులు గలవు. ముప్పదిరెండక్షరములలో పదియక్షరములు మాత్రమే లఘువులు. గురువుల సంఖ్య రెట్టింపుకంటె నెక్కువగా నున్నదని యర్థము. అట్టియెడల 'దీనిని విలంబితగతి' యనక 'మధ్యగతి' యనుట యెట్లు? అన్న ప్రశ్న యుదయింపవచ్చును. ఇచ్చట గురువులు దీర్ఘత్వముచేతనే గురువులై నయెడల అట్లే యనవలయును. కాని అట్లుకాదు. సంయుక్తాక్షరములును ద్విత్వాక్షరములును పరమందుండుటచేతను, విందువిసర్గములను పొందియుండుట చేతను గురువులుగా పరిణతములైన ప్రాస్యములే ఉదాహరణమునందు మిక్కిలిగా నున్నవి. అందువల్ల గమనము దీర్ఘములవల్ల విలంబితమైనంతగా ఇప్పుడు కాదు. లఘువుల సంఖ్య తక్కువగానుండుటచే ద్రుతత్వముకూడ లేదు. కావుననే యిది మధ్యగతికి ఉదాహరణమైనది.

ఈ పద్యము బిర్రుమేంతుని రచనగా క్షేమేంద్రుని సువృత్తతిలకమునందుదాహృతము.

[దుతవిలంబితా యథా-

‘అవతు నః సవితు స్తుతిగావలీ
స్ఫురిత మధ్యగతారుణ నాయకా
సమభిలంఘిత* తుంగ పయోధరా
మరికత్తైకలతేన నభః శ్రియః’

16

సేయం ద్రుతాయా విలంబితాయాశ్చ గతే రంత రానుప్రవేశా
ద్ద్రుతవిలంబితా గతః

ఆర్థము : సమవృత్తమునందు ద్రుతవిలంబిత గతికి ఉదాహరణము. అకాశలక్ష్మియొక్క చురకతలతనుబోలి స్పష్టముగా మధ్యభాగమున అరుణుని నాయ

కముణిగా కలిగి ఉత్తుంగపయోధరములను చక్కగా లంఘించిన సూర్యతురగావళి మిమ్ములను రక్షించునుగాక :

ద్రుత గతియు విలంబితగతియు ఒకదానివెంట నొకటిగా అనుప్రవేశము చేయుటవల్ల ఇది ద్రుత విలంబితగతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యము సమవృత్తములలోనిది. జగతిచ్చందస్సు శకు చెందిన ద్రుతవిలంబిత వృత్తము. 'ద్రుత విలంబితమాహ నభౌ జరౌ' యీ లక్షణము. ప్రతిపాదమునందు 'న, త, జ, ర' గణములు వరుసగా నుండును నాలుగు పాదములను సమానములుగా నుండుటచే ఇది సమవృత్తము.

ప్రతిపాదమునందును మొదటి మూడక్షరములను లఘువులు. నాలుగో యక్షరము గురువు. తరువాతి రెండక్షరములను లఘువులు. మరల నొక గురువు మరల రెండు లఘువులు; మరల గురువు లఘువు గురువు - ఈ క్రమములో స్థాని నది. పండ్రెండు డక్షరముల విడివి గలిగిన పాదములో ఎనిమిది లఘువు లున్నవి. కావున ద్రుతగతి. వినరకోనుండి, సంయుక్తాక్షరమునకు ముందుండి హ్రస్వములు గురువులై నప్పటికిని ద్రుతగతికే సహకరించును. దీర్ఘత్వముచేత గురువులైనవి మాత్రమే విలంబితగతికి సహకరించును. అట్టివి మొదటిపాదమునందు రెండును, రెండవపాదమున మూడును, తరువాతి పాదములందు రెండేసి చొప్పునను మాత్రమే కలవు. కావుననే ప్రధానముగా ద్రుతగతియే యైనను, విలంబితగతి అను ప్రవేశము చేయుటవల్ల ద్రుతవిలంబితగతి యనుపేర సంకీర్ణత నొందినది.

ఉదాహృతవృత్తముపేరుకూడ ద్రుతవిలంబితమే. దీనికిపేరు గతినిబ్బటి యేర్పడిన దగుటచేత సార్థకముగా నున్నది.

ద్రుతమధ్యా యథా

'అపి తురగనమీవా దుత్పతే స్తం మయూరం
స స రుచిలంపం బాణలక్ష్మీచకార
సపది గతమనస్కల్పిత్రమాల్యాసుకీర్ణే
రితివిగలిబంధే కేశవాకే ప్రియాయాః'

17

నేయం ద్రుతాయా మధ్యాయాశ్చ గతే రుచిరానుచవేశా
ద్ద్యుతమధ్యా గతిః.

ఆర్థము : సమవృత్తమునందు ద్రుత మధ్యగతికి ఉదాహరణము. తురగము నకు సమీపముననే యెగురుచున్నప్పటికిని చిత్రపుష్పమాలికలచేత అలంకరింపబడి, రతినమయమున విగళిత బంధమైన ప్రియురాలి కేశపాశమునందు లగ్నమవస్థుడైన అతడు (దళరథుడు) మనోహరమైన పింఛముగల నెమలిని బాణమునకు లక్ష్యమును గావించలేదు

ద్రుతగతియు మధ్యగతియు ఒకదానివెంట నొకటిగా అనుప్రవేశముచేయుట వల్ల ద్రుతమధ్యగతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యము సమవృత్తములలోనిది. అతిశక్వరీఛందస్సు నకు చెందిన చూలిసీవృత్తము. 'స న మ య య యుతేయం చూలిసీ భోగి లోకైః' అని లక్షణము. ప్రతిపాదమునందు 'స న మ య య' గణములు వరుసగా నుండును. ఎనిమిదవ యక్షరమునకు మీదట యతి. నాలుగు పాదములును సమానములుగా నుండుటచే సమవృత్తము.

ప్రతిపాదమునందును మొదట వరుసగా ఆరులఘువులు గలవు. తరువాత మూడు గురువులు గలవు. ఆపిమ్మట ఒక లఘువు, రెండు గురువులు, మరల నొక లఘువు రెండు గురువులు. మొదటి ఆరు లఘువులవల్ల ద్రుతగతికే ప్రాధాన్యము లభించును. కాని అచ్చటనుండి గురువుల యాధిక్యము పొడచూపును. కేవలదీర్ఘత్వమువల్లనైన గురువులేకాక బింద్వాది సంవర్గముచేతనైన గురువులు కూడ హెచ్చుగానే యున్నవి. కావుననే ఇది ద్రుత మధ్యగతికి ఉదాహరణమైనది. ఉదాహృత పద్యము కాళిదాసుని రఘువంశము నందలిది.

మధ్య విలంబితా యథా-

'దుందుభయో దివి దధ్యను రుచ్చైః
రుచ్చైఃరాః కపయశ్చ వవల్లుః
సిద్ధనికాయకరాజ్ఞ విముక్తం
మాల్య మథాంగదమూర్ధ్ని పపాత'

18

నేయం మధ్యాయా విలంబితాయాశ్చ గతే రంతరాను ప్రవేశాన్మధ్యవిలంబితా గతిః.

అర్థము : సమవృత్తమునందు మధ్యవిలంబితగతికి ఉదాహరణము. స్వర్గమునందు దుందుభులు బిగ్గరగా మ్రోగినవి. చేతులను పైకెత్తుకొని కోతులు గంతులు వేసినవి. సిద్ధసమాహ కరాజ్యములనుండి విడువబడిన పూలమాల అంగ డుని తలపై ని వడినది.

మధ్యగతియు విలంబితగతియు ఒకదానివెంట నొకటిగా అనుప్రవేశము చేయుటవల్ల ఇది మధ్యవిలంబితగతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యము సమవృత్తములోనిది. త్రిష్టుప్ చందస్సు నకు చెందిన దోధకవృత్తము. 'దోధక మిచ్చతి భత్రితయాద్గా' అని లక్షణము. ప్రతిపాదమునందు మూడు భగణములును రెండు గురువులును వరుసగా నుండును. నాలుగు పాదములును సమానములుగా నుండుటచేత సమవృత్తము.

ఒక గురువు రెండు లఘువులు చొప్పున మూడుమారులు వచ్చిన పిమ్మట రెండు గురువులతో పాదము ముగియుచున్నది. మొదటి మూడు భగణములును మధ్యగతిని కలిగించుచుండగా చివరి రెండు గురువులును గతిని మందగింపజేయు చున్నవి. కావుననే ఇది మధ్యవిలంబితగతికి ఉదాహరణమైనది.

ఏవ మర్థసమ విషమయో రాష్ట్రతాచ్ఛందఃసు గద్యమిశ్రయో
ర్లఘుగురూన్ మిశ్రవర్ణవిన్యాసవిశేషభూయ స్త్వేన ద్రుతాది గతయో
గ నేషణీయాః.

అర్థము : ఈవిధముగానే అర్థసమవృత్తములందును, విషమవృత్తములందును, మూత్రాబద్ధములయిన జాతులందును, గద్యరచనమందును, మిశ్రరచనమందును లఘు గురుమిశ్రవర్ణవిన్యాస విశేషాధిక్యముచేత ద్రుతాదిగతులను గుర్తించవలయును.

తత్ర విషమవృత్తచ్ఛందసి ద్రుతా యథా-

‘అథ వాసవస్య వచనేన

రుచిరవదన స్త్రిలోచనమ్

క్లాంతిరిహితి మభిరాధయితుం

విధివ త్రపాంసి విదధే ధనంజయః’

ఆర్థము : విషమవృత్తచ్ఛందస్సునందు ద్రుతగతికి ఉదాహరణము. అనంతరము పాసపుని వచనమునుజట్టి రుచిరపదముడైన ధనంజయుడు క్లాంతిరహితుడైన త్రిలోచనుని ప్రసన్నుని గావించుకొనుటకై నియమపూర్వకముగా తపముల నాచరించెను.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణపద్యము విషమవృత్తములలోనిది. మొదటిపాదము నందు స, జ, స గణములు నొక లఘువు నున్నవి. ఇది పది యక్షరముల ప్రమాణముగల పంక్తి చ్ఛందమునకు చెందినది. రెండవపాదముకూడ పంక్తి చ్ఛందమునకు చెందినదే. స స జ గణములు నొక గురువు నున్నవి. మూడవపాదము నందు భ స జగణములు నొక లగము నున్నవి. ఇది పదునొకం డక్షరముగల త్రిష్టుచ్ఛందమునకు చెందినది. నాలుగవపాదమునందు స జ స జ గణములు నొక గురువు నున్నవి. ఇది పదమూడక్షరముల ప్రమాణముగల అతిజగతీ చ్ఛందమునకు చెందినది. ఐ పాదమున కా పాదము వేరుగా నుండుటచేతనే ఇది విషమ వృత్తముగా పరిగణింపబడినది. దీనికి 'ఉద్గత' అని పేరు. 'ప్రథమే సజాయది సలోచా స స జ గురుకాణ్యనంతరమ్'. యద్యథ భనజలగాః స్మరథో స జ సా జగౌ చ భవతీయ ముద్గతా' అని లక్షణము.

ఇందు మొదటిపాదమునందలి పది యక్షరములలో ఏడు లఘువులు గలవు. అట్లే రెండవపాదమునందలి పదియక్షరములలో ఏడు లఘువులు గలవు. మూడవ పాదమునందలి పదునొకయక్షరములలో ఎనిమిది లఘువులు గలవు. నాలుగవ పాదమునందలి పదుమూడక్షరములలో ఎనిమిది లఘువులు గలవు. ఇట్లు లఘుక్షరములు ప్రచురముగా నుండుటచేతనే ఇది ద్రుతగతికి ఉదాహరణమైనది.

ఉదాహృతపద్యము భారవి కిరాతార్జునీయమునుండి గ్రహింపబడినది.

అర్ధ సమచ్ఛందసి విలంబితా యథా-

'విహితాం ప్రియయా మనఃప్రియా
మథ నిశ్చిత్త్య గిరం గరీయసీమ్
ఉపపత్తిమదూర్జితాశ్రయం
నృప మూచే నచనం వృకోదరః'

అర్థము : అర్థసమవృత్తమునందు విలంబితగతికి ఉదాహరణము. ప్రియ రాలయిన ద్రౌపది చెప్పిన మాటను గొప్పదిగను మనః ప్రియముగను నిశ్చయించుకొని వ్యకోదరుడు ధర్మరాజుతో యుక్తియుక్తము నాధారసంపన్నమునైన వాక్యము పలికెను.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యము అర్థసమవృత్తములలోనిది. మొదటిపాదము నందు స స జ గణములు నొకగురువు నున్నవి. వది యక్షరముల ప్రమాణముగల పంక్తి చ్చందమునకు చెందిన దిది. రెండవపాదమునందు స భ ర గణములు నొక లగము నున్నవి. ఇది పదునొకయక్షరముల ప్రమాణము గల త్రిష్టుప్చందమునకు చెందినది. పూర్వార్థమువలెనే ఉత్తరార్థముకూడ నున్నది. కావుననే దీనికి అర్థ సమవృత్త మన్న పరిగణనము అన్వర్థమగుచున్నది. ఈ వృత్తము పేరు వియోగిని. 'విషమే స స జా గురుస్సమే, స భ రా లోఽథ గురు ర్వియోగిని' అని లక్షణము.

మొదటిపాదమునందు నాలుగు, రెండవ పాదమునందు ఐదుగురువులున్నవి. ఇట్లే ఉత్తరార్థమునందుకూడ నున్నవి. గుర్వక్షరముల ప్రాచుర్యమువల్ల గృతి మందగించును. కావుననే, యిది విలంబిత గతికి ఉదాహరణమైనది.

ఈపద్యము భారవి కిరాతాదునీయమునుండి గ్రహింపబడినది.

ఉత్కలికాప్రాయగద్యే ద్రుతా మధ్యా చ యథా-

‘వ్యపగత ఘనపటల మమలజలనిధి

సదృశ మంబరతలం విలోక్యతే’

‘అంజన చూర్ణపుంజశ్యామం శార్వరం తమస్త్రాయతే’ 21

అర్థము : ఉత్కలికాప్రాయ గద్యమునందు ద్రుతిగతికిని, మధ్యగతికిని ఉదాహరణములు. స్వచ్ఛమయిన సముద్రముతో సదృశమయిన, తొలగింపబడిన జలద సముదాయముగల ఆకాశము అవలోకింపబడుచున్నది. అంజన చూర్ణపుంజమువలె శ్యామమైన నిశాసంబంధమైన చీకటి చిక్కబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : శబ్దములకూర్చు మొగ్గతొడిగినట్లుగా నున్న యెడల ఉత్కలికా ప్రాయ మన్న గద్యభేదముగా లక్షణము చెప్పుకొంటిమి. ఇచ్చటి లక్ష్యములు

రెండును ఉత్కలికాప్రాయ మున్న గద్యభేదమునే నిరూపించుచున్నవి. మొదటి లక్ష్యమునందు పదునగా లఘువుల్లనే పోహళించుటచేత ఇది ద్రుతగతి.

రెండవ లక్ష్యమునందు పదునేడక్షరముల పంక్తిలో ఆరు మాత్రమే లఘువులు కలవు. గురువులలో ఐదు మాత్రమే దీర్ఘములు. కావుననే లఘువుల సంఖ్య తక్కువగానే యున్నప్పటికిని విలంబితగతిని పొందక, యిది మధ్యగతిని పొందుట జరిగినది.

పద్యగంధిఁ ద్యే వృత్తగంధౌమధ్యా, జాతి గంధౌద్రుతా
యథా —

‘సాతాల తాలుతల వాసేషు దానవేషు’

‘హం ఇవ జితమన్మథో గుహ ఇవాప్రతిహత శక్తిః’ 22

అర్థము: పద్యగంధి గద్యమునకు రెండు లక్ష్యములు. వృత్తగంధియందు మధ్యగతికి, జాతిగంధియందు ద్రుతగతికి ఉదాహరణములు. ‘సాతాళతాలు తలము నందు వసించుచున్న దానవులయందు’; ‘ఈశ్వరునివలె జితమన్మథుడు కుమారస్వామి వలె అప్రతిహతమైన శక్తికలవాడు’

వ్యాఖ్య : దండి ప్రభృతులు గద్యభేదమును వృత్తగంధియని యనగా భోజదేవుడు పద్యగంధియనియనెను. ఇట్లునుటచేత పద్యమును సామాన్యవాచకముగా గ్రహించి వృత్తమును జాతిని తదంతర్విభాగములుగా గ్రహించుటకు వీలయినది. కావుననే పద్యగంధిని వృత్తగంధి యనియు జాతిగంధి యనియు రెండురకములుగా నిరూపించుటకు వీలయినది. ఈ రెండింటియందు ద్రుతాది గతిభేదముల నన్నింటిని ప్రదర్శింపఁచును. ఉదాహరణమునకుగాను వృత్తగంధియందు మధ్యగతిని, జాతిగంధియందు ద్రుతగతిని మాత్రమే రచయిత ప్రదర్శించుచున్నాడు.

మొదటి యుదాహరణముందు త, భ, జ, ఙ గణములు నొక లగము నున్నవి. ఇది గద్యమునందు కొంతభాగము. దీని నింతవధకు చూడగా వసంత తిలకావృత్త పాదమగును. ‘ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాఃజగోగః’ అని లక్షణము.

పదునాలుగక్షరముల ప్రమాణముగల పంక్తిలో ఏడు లఘువులు కలవు అనతిలఘువర్ణముల యునికినిబట్టి యిది మధ్యగతి యైనది. ఈ యుదాహరణవం నామముని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తినుండి గ్రహింపబడినది.

రెండవ లక్ష్యము బాణుని కొదంబరి నుండి గ్రహింపబడినది. 'హర ఇహ' మున్నగు విధముగా నాలుగేసి మాత్రల ప్రమాణముగల గణముల కూర్పు వినిపించును. జాతి యందలి ఆర్య, గీతి, ఉపగీతి మున్నగువాని గమనమునే యిది కలిగి యున్నది. గమనమును బట్టి మాత్రమే జాతితో సాదృశ్యము కాని తక్కిన చందో లక్షణములు దీనికి వట్టవు. అట్లు పట్టవలసిన యవసరములేదు అట్లు పట్టినయెడలి ఇది పద్యమే యగును కాని గద్యము కాదుకదా! ఇందు లఘ్వక్షరములు అధిక సంఖ్యాకములై యుండుటవల్ల ఇది ద్రుతగతికి ఉదాహరణమైనది.

గద్యానా మిశ్రేణ వ్యపద్యయోద్ధృతమధ్యా యథా—

'హస్త! పుణ్యవానస్త్రి, యదహమస్కితో పనత దర్శికోల్లాసిత
నయనయానయా—

అవిరిల మిన దామ్నా పౌండరీకేణ సర్ధః

స్నశిత ఇవ చ దుగ్ధస్సోతసాం నిర్విరేణ

కబలిత ఇవ కృత్స్నచక్షుసా స్ఫారితేన

ప్రసభ మమృతవర్షణైవ సా ప్రదేణ సి క్తః'

29

ఆర్థము : గద్యముతో మొదలైన మిశ్రకావ్యమునందు గద్యపద్యములతో ద్రుతమద్యగతికి ఉదాహరణము. అహః పుణ్యవంతుడ నైతిని. ఎందువల్లననగా, అనుకొనకుండ లభించిన దర్శనముచేత ఉల్లాసమునొందిన కన్నులుగల యామెచేత పద్యమాలికచేత అంతటను కట్టబడినట్లుగా, దుగ్ధస్రవంతి ప్రవాహముచేత స్నాతుడ నైనట్లుగా, విశాలములయిన నేత్రములచేత కబళింపబడినట్లుగా, దట్టమైన అమృత వర్షముచేత హతాత్తుగా తడవబడినట్లుగా నయితిని.

వ్యాఖ్య : గద్యపద్య మిశ్రము మిశ్రము. పద్యముతో ప్రారంభమై గద్య మును కలుపుకొనవచ్చును. గద్యముతో ప్రారంభమై పద్యమును కలుపుకొనవచ్చును. పద్యముతో ప్రారంభమైన వాక్యము గద్యముతో ముగియవచ్చును. అట్లే గద్యముతో ప్రారంభమై పద్యముతో ముగియవచ్చును. ప్రకృతోదాహరణము గద్యముతో ప్రారంభమై పద్యముతో ముగియుచున్నది. వాక్యముకూడ అట్లే యగుచున్నది.

ఇచ్చటి గద్యము ఉత్కలికాప్రాయము. మొదట మధ్యగతియు పదవ ద్రుత గతియు కావనగును. కావుననే ద్రుతమధ్యగతికి ఉదాహరణము. పద్యము మాలినీ పృథ్వు. ఇదియు ద్రుతమధ్యగతినే కలిగియున్నది.

పద్యాదామిశ్రే ద్రుతవిలంబితా యథా—

‘అసౌ విద్యాధారః శిశురపి వినిర్గత్య భవనా

దిహాయాతః సంప్రత్యవికల శరచ్చంద్ర మధురః

యదాలోకస్థానే భవతి పుర మున్నాదతరలైః

కటాక్షై ర్నారీణాం కువలయిత వాతాయన మివ’

అత్ర బాలసుహృదా మరణించిన సహ విద్యా మాన్వీక్షీకీ మధ్యే న ఏష మాధవో నామ’

24

ఆర్థము : పద్యాదియైన మిశ్రమునందు ద్రుతవిలంబితగతికి ఉదాహరణము. అతడు శిశువేయైనను విద్యాధారుడు. భవనమునుండి అవికల శరచ్చంద్రమధురుడైన ఆతడిటు వచ్చినాడు. అతడు కనిపించుచోటు ప్రీతి యున్నాడ తరళములైన కటాక్షములతో పురము కువలయములు కూర్చిన వాతాయనమువలె నగుచున్నది. ఇక్కడ బాలమిత్రుడైన మకరందునితోకూడి ఆన్వీక్షికీ విద్య నధ్యయనము చేయుచున్నాడు. అతడే యీ మాధవుడనువాడు.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతోదాహరణము భవభూతి రచించిన మాలతీమాధవము నుండి గ్రహింపబడినది. ఇది కామందకి వాక్యము. ఆ పద్యమునందు ‘అసౌ విద్యాధారః’ అని మొదలుపెట్టిన వాక్యము వచనమునందలి ‘స ఏష మాధవో నామ’ అనుటతో ముగిసినది. కావున పద్యగద్యములను కలిపి ఒకే వాక్యముగానే గ్రహింపవలయును.

పద్యము శిఖరిణీపృథ్వు; సమపృథ్వులలోనిది. పదునేడక్షరముల ప్రమాణముగల అత్యష్టిచ్చందమునకు చెందినది. ప్రతిపాదమున యమనసభ గణములు నొక లగము నుండును. ‘రవై రుద్రైశ్చిన్నా యమనసభలాగః శిఖరిణీ’ అని ఐక్షణము.

ప్రతిపాదమునందు తొమ్మిది లఘువులున్నవి. ఎనిమిదక్షరములు గురువులు. కావుననే యిది ద్రుత విలంబితగతిని కలిగియున్నది. వచనమునందుకూడ లఘువులును గురువులును దరిదాపుగా సమానముగానే యుండుటచేత ద్రుతవిలంబిత గతియే యున్నది. ఇచ్చటి వచనము ఉత్కలికా ప్రాయము. బాలసుహృదా-మకరందేన సహః విద్యామ్-ఆస్వీక్షిశీమ్. న-ఏ-ప-మాధవః॥ అను జంటలలో పూర్వపదములు విశేషములై పరపదములకు ప్రభవస్థానము లగుచున్నవి. ఇట్లు కూర్చునొందుటయే మొగ్గతొడుగుట. ఇదియే ఉత్కలికా ప్రాయత్వము.

రీ త్య ల ం కార ము

27. వైదర్భాది కృతః పంథాః కావ్యే మార్గ ఇతి స్మృతః
రీజ్ గతావితీ ధాతోః సావ్యత్పత్త్యా రీతి రుచ్యతే.

ఆర్థము : కావ్యమునందు విదర్బదేశస్థులు మున్నగువారు వేసిన బాట 'మార్గము' అని స్మరింపబడినది. 'రీజ్ గతే' అన్న వాతవువలని వ్యుత్పత్తిని బట్టి అది రీతి యనబడు చున్నది.

వ్యాఖ్య : దండి మున్నగువారు మార్గమని పిలిచిన దానినే వాచనాదులు రీతి యని పేర్కొనిరి. దండి నిర్దేశము ప్రకారము విదర్బదేశస్థులచే వేయబడిన మార్గము వైదర్భమార్గము. అనగా ఈ నామము తత్తద్దేశప్రజలతో సంబంధమును కలిగియున్నదన్నమాట. వాచనుడు తత్సంబంధము సంగీకరించెను. కాని 'రీతియే కావ్యాత్మి' యని దానికి సమున్నతస్థానమును కల్పించెను.

భోజదేవుడు రీతి యన్న పదము సంగీకరించినప్పటికిని దాని కంతటి సమున్నతస్థానము సంగీకరించుటలేదు. కావుననే శబ్దాలంకారములలో జాతి, గతి వలెనే రీతి కూడ ఒక యలంకారముగా పరిగణించుచున్నాడు.

28. వైదర్భీ సాధ పాంచాలీ గౌడీయావలతికా తథా
లాటియా మాగధి చేతి ఖోఘా రీతి ర్నిగద్యతే.

ఆర్థము : 1. వైదర్భి 2. పాంచాలి 3. గౌడీయ 4. అవంతిక 5. లాటియ 6. మాగధి-అని రీతి ఆరువిధములుగా చెప్పబడుచున్నది.

వైదర్భీరీతి లక్షణము

29. తత్రాసమాసా నిశేషశ్లేషాదిగుణగుంఫితా
విపంచిస్వరసౌభాగ్య వైదర్భీరీతి రివ్యతే.

అర్థము : అందు సమాసములు లేనిదియు, శ్లేషాది సర్వగుణములతోను
నిండినదియు, విపంచిస్వర సౌభాగ్యము కలదియు వైదర్భీరీతి యనబడును.

వ్యాఖ్య : వైదర్భీరీతికి లక్షణమిది. ఇందు సమాసము లుండరాదు. శ్లేషాది
గుణములు భోజదేవునిచేత ఇరువదినాలుగు పరిగణితములైనవి. తత్సర్వగుణముల
తోను నిండియుండవలయును. విపంచియనగా వీణ యని యర్థము. విపంచీ స్వరము
లని యనగా శ్రోతృమనోరంజకములయిన షడ్జాది స్వరములని యర్థము. వీణను
వినుచున్నప్పుడు సమకాలమున ఆనందము కలుగుటయే కాక తత్స్పందన సంజాత
మాధుర్యముచే మరికొంతకాలము ఆ యానందము విలిచియుండును. అదియే విపంచీ
స్వరసౌభాగ్యము. అట్టి సౌభాగ్యమును కలిగించునది వైదర్భీరీతి. ఉదాహరణము
తరువాత ప్రదర్శింపబడును.

[పాంచాలీరీతి లక్షణము]

30. సమస్త పంచషవదా మోజః కాంతి వివర్జితామ్

మధురాం సుకుమారాం చ పాంచాలీం కవయో విదుః.

అర్థము : సమసించిద ఐదారు పదములు గలదియు, ఓజస్సు కాంతి యను
గుణములను విడిచినదియు, మధురము సుకుమారము నైనదియు నైన పాంచాలిని
కవులెరుగుదురు.

వ్యాఖ్య : ఇది పాంచాలీ రీతికి లక్షణము. ఇందు ఐదుపదములలో ఆరుపద
ములలో కలిసిన సమాసము లుండవలయును. ఓజోగుణము కాని, కాంతి గుణము
కాని యుండరాదు. తద్విరుద్ధములయిన మాధుర్యము, సౌకుమార్యము అనుగుణము
లుండవలయును.

[గౌడీయారీతి లక్షణము]

31. సమస్తాత్మ్యద్భటపదా మోజఃకాంతిగుణాన్వితామ్
గౌడీయేతి విజానంతి రీతిం రీతి విచక్షణాః.

అర్థము : సమసించిన యుద్భటములైన పదములను గలదియు, ఓజోగుణముతోను కాంతిగుణముతోను తూడినదియు గౌడీయారీతి యని రీతివిచక్షణులు ఎరుగుదురు.

వ్యాఖ్య : ఇది గౌడీయారీతికి లక్షణము. ఇందు ఉద్భటములైన సమాన పదము లుండవలయును. ఉద్భటము లనుటచేత సుదీర్ఘములును సుకుమారేతరములునైన సమానము లని భావము. అట్లుండుటయే ఓజః కాంతి గుణముల కనుగుణము.

[ఆవంతికారీతి లక్షణము]

32. అంతరాలే తు పాంచాలీ వైదర్భ్యో ర్యావతిష్ఠతే
సావంతికా సమస్తైః స్యాద్విత్వైః ప్రచతురైః పదైః.

అర్థము : పాంచాలీ వైదర్భీరీతులకు నడుమ నుండునది ఆవంతిక. ఇది రెండు చూడు పదముల సమానములవల్ల గాని, చూడు నాలుగుపదముల సమానములవల్ల గాని యేర్పడును.

వ్యాఖ్య : ఇది ఆవంతికా రీతికి లక్షణము. ఇందు వైదర్భీలక్షణములు కొంతవరకు పాంచాలీ లక్షణములు కొంతవరకు నుండును. వైదర్భీరీతిలో సమాన ఐతే యుండరాదు. పాంచాలిలో ఐదారుపదముల నిడివి గల సమానము లుండవచ్చును. ఆవంతిక యందు రెండు చూడు పదములలో చూడు నాలుగు పదములలో లిపిన సమానము లుండవచ్చును. అనగా అల్పప్రమాణముగల సమానములతో నేర్పడునది ఆవంతిక యని భావము.

[లాటీయారీతి లక్షణము]

33. సమస్తరీతి శ్యామ్నశ్చ లాటీయా రీతి రుచ్యతే.

అర్థము : రీతులన్నింటితోను కలిసియుండునది లాటీయారీతి యనబడును.

వ్యాఖ్య : ఇది లాటీయారీతికి లక్షణము. పై ని చెప్పిన రీతులలో వైదర్భి, పాంచాలి, గోడీయ అనునవి శుద్ధరీతులు. ఆమూడురీతులును వ్యామిశ్రణము చెందుట చేత ఏర్పడునది లాటీయారీతి. ఒకే వాక్యము (వాక్యనముదాయము) నందు కొంత వైదర్భి లక్షణము, కొంత పాంచాలిలక్షణము, కొంత గోడీయాలక్షణము నున్నచో దానిని లాటీయారీతి యని యనవలయును.

[మా గ ధీ రీ తి ల క్ష ణ ము]

పూర్వరీతే రనిర్వాహే ఖండరీతిన్తు మాగధీ.

అర్థము పూర్వరీతి నిర్వహింపబడక యేర్పడిన ఖండరీతి మాగధీ.

వ్యాఖ్య : ఇది మాగధీరీతి లక్షణము. ఏదోరీతిని మొదలుపెట్టి తుదివరకు నిర్వహింపక నడుమ విడిచి పెట్టినయెడల ఖండరీతి యగును. అదియే మాగధీ రీతి. లాటీయయ్యందుకూడ మొదట పెట్టిన రీతినే చివరల నిర్వహించుట జరుగదు. కొంతవరకు ఒకరీతిని పాటించి దానిని విడుచుటయే జరుగును. అయినప్పటికి ఆ విడిచినచోటునుండి మరొకరీతి మొదలగును. ఇట్లు స్పష్టముగా రెండు మూడు రీతులు కలిసిపోయినప్పుడు, లాటీయారీతి యేర్పడును. మాగధియందు తొలుత మొదటపెట్టిన రీతి ఖండితమగుటయేకాని యేరీతియు దానిని స్పష్టముగా అనుసరిం పడు. అప్పుడు మాత్రమే అది మాగధీ రీతిగా పరిగణింపబడును.

[వై ద ర్భి - ఉ దా హ ర ణ ము]

తాను వైదర్భి యథా—

‘మనీషితాః సన్తి గృహేషు దేవతా

స్తవః క్వ వత్సే క్వ చ తావకం వపుః

పదం సహేత భ్రమస్య పేలవం

శిరీషపుష్పం న పునః పత త్త్రిణః’

25

సేయ మనమ స్తపదా నమగ్రశ్లేషాదిగుణవతీ వైదర్భిరీతిః.

అర్థము : పైరీతులయందు వైదర్భికి ఉదాహరణ. ఇంటియందు కొరిన దేవతలు కలరు. వత్సా! తవ మెక్కడ? నీ వపు వెక్కడ? శిరీషపుష్పము పేలవ మైన భ్రమరపాదమును సహింపగల్గుదుగాని పక్షిపాదమును సహింపలేదు.

ఇది సమాసపదములు లేనిదియు శ్లేషాది సర్వగుణములు కలదియైన వైదర్భీతి.

వ్యాఖ్య: ఉదాహృతపద్యము కాశిదాసుని కుమారసంభవమునుండి గ్రహించి యిడినది. ఈ పద్యమునందు 'శరీషపుప్పు' మన్న దొక్కటియే సమస్తపదము. తక్కిన వన్నియు వ్యస్త పదములే. కావున 'అసమస్తపద' యను లక్షణము సరి పోయినది. ఇంత శ్లేషాది గుణవత్త్వమును చూతము. 'సంవిధానే సుసూత్రతా' అన్నది శ్లేష యన్న అర్థగుణమునకు లక్షణము. చెప్పెడి విషయమును యుక్తి యుక్తముగా చెప్పుట యిచ్చటి సుసూత్రత. దేవతా ప్రీతికొరకో అభీష్టమును సాధించుకొరకో తపస్సు చేయవలయును. ఎటురైనను మనస్సునకు నచ్చిన దేవతలు ఇంటియందే యున్నారు. అట్టి యెడల ఆదవులకు పోవలసిన యవసరము లేదు. ఇక పార్వతి శరీరము సుకుమారము; తపస్సు తీవ్రము. తీవ్రమగు తపస్సును సుకుమారమగు శరీరము భరించుట కష్టము. మొదటి యుక్తివేరు. దానిచేత వల్ల వితమైనదే రెండవయుక్తి. ఆ రెండవయుక్తికి సమర్థనము తరువాతి రెండు పాదములును. ఇట్లు యుక్తియుక్తముగా చెప్పుట శ్లేషగుణము. 'పదం సహిత....' మొదలయిన ప్రసంగము ప్రసాదగుణమునకు లక్ష్యము. ఎచ్చటను నిష్కర్తృత ముల ప్రయోగము లేకుండుటచేత పౌకుమార్యము. నిషేధమునందును ప్రసన్నతను వీడకుండుట మాధుర్యము. ఇట్లు అనేక గుణసమంచితమగుటచేత ఇది వైదర్భీతి.

[పాంచాలి - ఉదాహరణము]

సాంచాలీ యథా-

'గాత్రావిహాన దలితాంగద జర్జరాణాం

గండస్తలీ లులితకుండల తాడితానామ్

తోభస్ముటన్ముకుట కోటి విఘట్టితానాం

నాదోఽభవజ్ఞానార్ఘ్యముఖరో మణినామ్'

26

సేయ మోజః కాంత్యభావా దాశ్లిస్తశ్లేథ పురాణాచ్చాయా మాధుర్య సౌకుమార్యవతీ సమస్తసంచలదా పాంచాలీరీతిః.

అర్థము : పాంచాలీరీతికి ఉదాహరణము. శరీరముల మర్జనచేత దళితము లయిన బాహువులయందలి జర్జరిత మణులయొక్కయు, గండస్తలులయందు వ్రేలు

మన్న కుండలములందలి తాడిత మణులయొక్క, జ్ఞోభస్సుటత్కిరీట కోటియందలి విఘట్టిత మణులయొక్కయు యుజ్జ్ఞాణమను ప్రతిధ్వనులతోడి నాదము పుట్టెను.

ఇది ఓజః కాంతి గుణములు లేకుండుటవల్ల శైథిల్యమును పురాణచ్ఛాయను మాధుర్యమును సౌకుమార్యమును కలిగి, ఐదారు సమస్తపదములతోనున్న పాంచాలీ రీతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ పద్యమునందు మొదటి మూడు పాదములందును మూడు స్వస్రపదములును. 'ఒక సమస్తపదమును గలవు. ఇట్లుండుటచేత 'సమస్త పంచపద' అను లక్షణమునకు సరిపోయినది.

'ఓజః సమాస భూయస్త్యమ్' అను లక్షణమునుబట్టి సుదీర్ఘ సమాసములు గలది ఓజోగుణము. ఇచ్చటి సమాసములు పరిమితధైర్యము గలవి. కావుననే యిచ్చట ఓజోగుణము లేదు. 'కాంతి' యనగా 'బంధస్య ఉజ్జ్వలిత్వమ్'. ఉజ్జ్వలిత్వ మనగా సాజాత్యముగల వర్ణముం సమీపావృత్తిని, శబ్దప్రయోగములోని నవ్యతను గ్రహింపవలసియుండును. అట్టిది యీ పద్యమునందు గోచరము కాదు. కావుననే కాంతిగుణముకూడ ఇచ్చటలేదు. ఏపాదమున కాపాదమే స్పష్టముగా తెగిపోవుటచేత అశ్లిష్టశత్యము కానవచ్చుచున్నది. నిఘ్నరములైన యక్షరములు లేకుండుటచేత సౌకుమార్య గుణమును, వృథక్పదత్యముచేత మాధుర్యమును వెలయుచున్నవి. కావుననే ప్రకృతపద్యము పాంచాలీరీతికి ఉదాహరణమైనది.

[గౌ డీ య - ఉ దా హ రణ ము]

గౌడీయా యథా-

'యస్యానస్కంద లీలావలిత బలపరిస్పందఖర్వీ కృతోర్వీ
సంరంభోత్తంభనా యోన్నమితభరినమ స్కంధరాసంధి రాసీత్
శేషో విస్ఫుల్లస్ఫుట పృథులభశా పూత్కృతాగ్ని స్ఫులింగ
స్ఫుర్జత్సందోహ సందేహిత వికటశిఖామండలీ రత్నఖండః' 27

సేయ మోజఃకాంతిమత్తే సమస్తాదృటభూరిపదాచ గౌడీయా రీతి.

అర్థము : గోడీయారీతికి ఉదాహరణము. ఎవనియొక్క దండయాత్ర యందు విలాసముతో కదలిన సైన్యములయొక్క కదలికచేత మొక్కవోయిన భూమియొక్క సంరంభము నాపుటకై ఎత్తబడిన బరువుచేత వంగిన శిరసుల నడుమ సంధిలేనివాడైన శేషుడు విశాలములై వికసించినవై ప్రకటములై పెద్దవైన వడగల చేత పూర్వకములయిన అగ్నికణముల మెరుపుల సమూహమువల్ల సందేహింపబడిన వికటజ్వాలా సమూహముగల రత్నఖండముగా నయ్యెను.

[వద్యమునందు తదర్థకములేదు. తరువాతి వద్యములోనుండి యుండును.]

ఇది ఓజస్సును కాంతిని గలదియు, సమసించిన సముద్ధత సుదీర్ఘపదము అను గలదియు నైన గోడీయారీతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృత వద్యము సముద్ధందకై లీ సమన్వితము. మొత్తము వద్యమంతయు ఒక్కటి సమాసమైనట్లు తోచును. విజమునకు 'యన్య' యని ప్రారంభముననే వ్యస్తపదము కలదు. 'అపస్కంధ....నాయ' అన్నంతవరకు నొక సమాసము; ఇరువదియేడక్షరముల నిడివి యున్నది. 'ఉన్నమితభరణమక్ష్మంధరా సందీః' అనునది పదుమూడక్షరముల నిడివిగల సమాసము. 'ఆసీత్' క్రియా పదము. 'శేషః' కర్తృపదము. 'విస్సార.... రత్నఖండః' అన్నది నలువది యక్షరముల నిడివి గల సమాసము. ఇంతటి సుదీర్ఘ సమాసములను, ఉద్ధతములైన వర్ణముల కూర్పును కలిగియుండుటచేతనే యిది గోడీయారీతికి లక్ష్యమైనది. సమాస భూయస్త్యమువల్ల ఓజోగుణమును బంధౌజ్వల్యముచేత కాంతి గుణమును నెలకొని యున్నవనుట స్యష్టము.

[అవంతిక - ఉదాహరణము]

అవంతికా యథా—

‘ఏతాని నిస్సహతనో రసమంజసాని

శూన్యం మనః పిశునయంతి పదాని తస్యాః

ఏతే చ మార్గతరీకప్రథయంతి తావ

మూలంబితోఽఙ్గిత పరిగ్లప్తితైః ప్రవాతైః’

॥ ౩౩

నేయం సమస్తద్వితీ* చతుష్పదా వై దర్శిపాంచాలోయ రంత
రాల వర్తన్యావంతికా నామరీతిః.

అర్థము : ఆవంతికారీతికి ఉదాహరణము. నిస్సహ శరీరయైన ఆమె
యొక్క ఈ అనమంజనములైన పదములు కూన్యమనస్సును వెల్లడించుచున్నవి.
[వేటాడుచున్న రాలిన వాడిన ప్రవాళములచేత ఈ మార్గతరువులు తాపమును ప్రక
టించుచున్నవి.

ఇది రెండు మూడు నాలుగు సమస్తపదములు గలిగి వైదర్శిపాంచాలులకు
నేడుమ వర్ణిల్లుచున్న ఆవంతిక యను పేరుగల రీతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యమునందు 'ఏతాని, కూన్యం, మనః' మున్నగు
వ్యస్తపదములే అధికముగా కలవు. ఇట్లుండుట వైదర్శిలక్షణము. 'నిస్సహతనోః'
'అనమంజనాని' 'మార్గతరహః' అన్నవి రెండేసి పదముల విడివి గల సమాసములు.
'ఆలంబి...పరిగ్లపితైః' మూడు పదముల సమాసము. ఇట్లుండుట పాంచాలీరీతి
లక్షణము. కావున రెండు రీతులను కలిగియుండుటచేత, అనగా రెండు రీతులకు
మధ్యస్థముగా నుండుటచేత ఇది ఆవంతికారీతియైనది.

[లాటీయ - ఉదాహరణము]

లాటీయా యథా-

'అయ ముదయతి ముద్రాభంజనః పద్మినీనా
ముదయగిరివనాలీ బాల మందారపుష్పమ్
విరహ విధుర్యోక ద్వంద్వబంధు ర్విభిందన్
కుపిత కపికపోల క్రోడతామ్ర స్తమాంసి'

29

నేయం సమస్తరీతిమి శా లాటీయా నామ రీతిః.

అర్థము : లాటీయారీతికి ఉదాహరణము పద్మినులకు ముద్రాభంజనుడును,
ఉదయగిరివనమునకు బాలమందార పుష్పమును, విరహముచేత విడిపోయిన చక్ర

వాకదంపతులకు బంధువును. కోపించిన కపికపోలమువలె ఎఱ్ఱనివాడు నైన యీతడు చీకట్లను చేదించుచు ఉదయించుచున్నాడు.

ఇది సమస్తరీతులును మిశ్రణము చెందిన లాటీయ యనుపేరు గలరీతి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ పద్యమునందు 'అయమ్' 'ఉదయతి' మొదలయిన వ్యస్తపదములు గలవు. ఇవి వైదర్భీరీతిని సూచించుచున్నవి. 'ముద్రాభంజనః' రెండుపదముల సమాసము. ఇది ఆపంతికారీతిని సూచించుచున్నది. 'ఉదయమ్' అన్న సమాసమునందు ఐదు పదములు గలవు. 'విరహ.... బంధుః' కూడ ఐదు పదముల సమాసమే. 'కుపిత... తామ్రః' ఇదియు నట్టిదే. ఇవి పాంచాలీరీతిని వ్యక్తముచేయుచున్నవి. మొత్తముమీద బంధము గాఢముగా ఉజ్జ్వలముగా నుండుటచే ఓజః కాంతి గుణములు కలిగి గౌడీయరీతిని సూచించుచున్నవి. ఇట్లు శరస్వరీతి సమ్మిశ్రణముచేత ఇది లాటీయ యగుచున్నది.

[చూగధి - ఉదాహరణము]

చూగధి యథా—

‘కరికబలన శిష్టైః శాఖ శాఖాగ్రవత్రై’

రగుణ సరణయోమీ సర్వతో భీషయస్తే

చలిత శబరసేనా దత్తగో శృంగ చండ

ధ్వని చకిత వరాహ వ్యాకులౌ వింధ్యపాదాః’ 30

సేయ మారబ్ధరీతే రనిర్వాహాత్ ఖండరీతి ర్మాగధి.

ఆర్థము : చూగధీరీతికి ఉదాహరణము. ఏనుగులు కబళింపగా మిగిలిన పృక్షాఖాగ్రవృక్షములచేత, సాగివెళ్ళిన శబరసేనలు కొమ్ముబూరలతో చేసిన చండ వృక్షములకు భయము నొందిన వరాహములచేత వ్యాకులములయిన వింధ్యవర్షక పాదదేశములు, సూర్యకాంతి మార్గములు కలవై భయపెట్టుచున్నవి.

ఇది ఆరంభింపబడిన రీతిని తుదముట్ట నిర్వహింపక పోవుటచేత ఖండరీతి. కావున చూగధి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణపద్యము 'కరికబలనశిషై' 'శాఖికాఖాగ్రవత్తైః' మున్నగు సమాసములతో ప్రారంభమైనది. మొదటి సమాసమునందు మూడు పదములు గలవు. రెండవ సమాసమునందు నాలుగు పదములు గలవు. కావున ఆవంతికారీతి యని నిర్ణయింపవచ్చును. 'శిషై' 'వత్తైః' అను తృతీయాపిభక్త్యంతముకూడ శబ్దగుణమైనరీతి నిర్వహణమునకు తోడ్పడుచున్నది. కాని యిది యంతటితో ఆగిపోయినది. రెండవపాదమునందు రెండు పదముల సమాస మొకటియు, ఏకైకపదములు మూడు నున్నవి. మూడు నాలుగు పాదములందు సుదీర్ఘ సమాస మొకటియు, రెండు పదముల సమాసమొకటియు నున్నవి. ఒకరీతి ముగియగా రెండవ రీతిని మొదలుపెట్టి నిర్వహించుట యందు లేదు. కావుననే ఖండరీతిగా గ్రహించి దీనిని మాగధీరీతిగా పరిగణించుట జరుగుచున్నది.

వృత్త్యలంకారము

34. యా వికాసేఽథ విక్షేపే సంకోచే విస్తరే తథా

చేతసో పర్తయిత్రీ స్యాత్సా వృత్తిః సాపి వక్షిధా.

అర్థము : మనస్సుయొక్క వికాసమునందును, విక్షేపమునందును, సంకోచమునందును, విస్తారమునందును వర్తింపజేయునది వృత్తి. ఇదియు ఆరు విధములు.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో నాలుగవది వృత్తి. శబ్దమునలంకరించుట చేతనే శబ్దాలంకార మన్న పేరు చెల్లుచున్నది. ఇంతవరకు చెప్పుకొన్న జాతి, గతి, రీతి యన్నవి ముఖ్యముగా శబ్దము నాశ్రయించుకొనియే యున్నట్లు గమనించితిమి.

వృత్తి విషయమున భోజదేవుడే ముందుగా మనలను హెచ్చరించుట కాన వచ్చుచున్నది. మనస్సునకు నాలుగు స్థితులు కలవు. అవి 1. వికాసము 2. విక్షేపము 3. సంకోచము 4. విస్తారము — అనునవి. సత్వావిర్భావము వికాసము. సత్త్వరజస్తమో గుణములలో రజస్తమములు అపక్రాంతములై మనస్సునందు సత్త్వగుణము ఆవిర్భావము నొందుటయే చిత్తవికాసము. ఈ వికాసమునకు రౌద్రాదుల వలన చ్యుతి కలుగుటయే చిత్తవిక్షేపము. ఇది రజోగుణ సంనర్గముచేత కలుగును. సత్త్వమున తమమును అపక్రాంతముచేసి కేవలము రజోగుణము వ్రతిష్ఠ నొందు

నపుడు చిత్తవిస్తారము కలుగును. సత్త్వరజోగుణము లవక్రాంతములై తమోగుణము ప్రతిష్ఠ నొందినపుడు చిత్తసంకోచము కలుగును. చిత్తవికాసము, చిత్తవిక్షేపము, చిత్తవిస్తారము, చిత్తసంకోచము - అనువానియందు సహృదయులను ప్రవర్తింపజేయునదియే వృత్తి యని భోజదేవుని నిష్కర్ష. పాఠకులకు వృత్తులు చిత్త వికాసాదులను కలుగజేయునని తాత్పర్యము.

శృంగర హాస్యములు చిత్తవికాసమును, రౌద్రకరుణములు చిత్తవిక్షేపమును, వీరాద్యుత్కములు చిత్తవిస్తృతిని, వీభత్సభయానకములు చిత్తసంకోచమును కలుగజేయును ఆయారసముల కాయాచిత్తస్థితులు ఆశ్రయములు. వృత్తులుకూడ ఆయాచిత్త స్థితులయందు ప్రవర్తింపజేయునని చెప్పుటచేత వృత్తులు రసధర్మములని చెప్పినట్లే యైనది. ఒక ఒక ఇవి శబ్దముల నలంకరించుచు, మరొకవంక గుణ సంఘటనాది సంసర్గముచేత రసపోషకములై ప్రవర్తించును.

[వృత్తులు - లక్షణములు]

35. కై శిక్యారభటీ చైన భారతీ సాత్త్వతీ పరా
మధ్యమారభటీ చైన తథా మధ్యమకై శిక్కి.

అర్థము : కై శిక్కి, ఆరభటీ, భారతి, సాత్త్వతి, మధ్యమారభటీ, మధ్యమకై శిక్కి - అని వృత్తి ఆరు విధములు.

36. సుకుమారార్థ సందర్భా కై శిక్కి తాను కథ్యతే
యా తు ప్రౌఢార్థ సందర్భా వృత్తి రారభటీతి సా.

అర్థము : సుకుమారమైన అర్థమును, సుకుమారమైన సందర్భము (పద రచనము)ను కలిపి కై శిక్కివృత్తి. ప్రౌఢమైన అర్థమును, ప్రౌఢమైన సందర్భమును కలిపి ఆరభటీ వృత్తి.

37. కోమలప్రౌఢసందర్భా కోమలార్థాథ భారతీ
ప్రౌఢార్థా కోమలప్రౌఢ సందర్భా సాత్త్వతీ విదుః.

అర్థము : సుకుమారమైన అర్థము కలిగి కోమల ప్రౌఢమైన సందర్భము కలిపి భారతీవృత్తి. ప్రౌఢమైన అర్థము కలిగి కోమలప్రౌఢమైన సందర్భము కలిపి సాత్త్వతీవృత్తి.

38. కోమలే ప్రౌఢసందర్భా త్వద్ధే మధ్యమకై శికి
ప్రౌఢార్థా కోమలే బంధే మధ్యమారభటివ్యతే.

అర్థము : సుకుమారమైన అర్థము కలిగి ప్రౌఢమైన సందర్భము కలది మధ్యమకై శికివృత్తి. ప్రౌఢమైన అర్థముకలిగి సుకుమారమైన సందర్భము కలది మధ్యమారభటివృత్తి.

[కైశికివృత్తి - ఉదాహరణము]

తత్ర కై శికి యథా—

‘శశిరుచిషు దలేషు నాగవల్ల్యా

విచకిలదామని చందనే చ హృద్యే

కువలయిని పురాణసీఘపాత్రే

తరలదృశా మపతన్ నృశః ప్రియే చ’

31

సేయ మర్థస్య చ సందర్భస్య చ సౌకుమార్యాత్ కై శికి
నామ వృత్తిః.

అర్థము : కై శికివృత్తికి ఉదాహరణము. చంద్రకాంతులయందును, తముల పాకులయందును, మల్లి కాహరమునందును, మనోహరమైన చందనమందును, కువల యముల సమూహమునందును, ప్రాచీనమద్యపాత్రమునందును, ప్రియునియందును తరశేక్షణల చూపులు పడినవి.

ఇది అర్థముయొక్కయు సందర్భముయొక్కయు సౌకుమార్యమువల్ల కై శికి యను వృత్తి.

వ్యాఖ్య : శృంగారమున కుద్దీపకములయిన వెన్నెల, మల్లి కామాల, చంద నము, కలువలసమూహము, మద్యపాత్ర మున్నగునవి వర్ణితములు. శృంగారమున కాలంబిన విభావమయిన ప్రియుడును పేర్కొనబడినను. తరశేక్షణలచూపులు ఆయా పదార్థములమీద పడెననుట సుకుమారార్థము.

ఇట్లే పదరచనమునందు నిష్ఠరాక్షరముల ప్రయోగము లేదు. కావున సౌకు మార్య మున్న శబ్దగుణము వెలయుచున్నది. ఇట్లు సుకుమారమైన యర్థమును

సుకుమారమైన రచనాబంధమును కలిగి కైశికీవృత్తి యగుచున్నది. ఇది యిచ్చట శృంగారమునకు పుష్టిని గూర్చుచున్నది.

[ఆరభటివృత్తి - ఉదాహరణము]

ఆరభటి యథా-

‘యోయః శత్రుంబిభర్తి స్వభుజగురుమనః పాండవీనాం చమూనాం
యోయః పాంచాలగోత్రే శిశుంధికవయా గర్భశయ్యాం గతో వా
యో యస్తక్కర్మసాక్షీ చుతి మయిజే యశ్చయశ్చప్రతీపః
క్రోధాంధస్తస్య తస్య స్వయమిహ జగతా మంతిఃస్యాంతకోఽహమ్’

సేయం ప్రౌఢార్థ సందర్భాభటి నామవృత్తిః.

అర్థము : ఆరభటివృత్తికి ఉదాహరణము. పాండవ వైన్యములందు ఎవడెవడు స్వీయభుజాబలాధిక్యమదముచేత శత్రుము పట్టునో, పాంచాలవంశమునందు గర్భశయ్యాగతుడు కాని అధికవయస్కుడు కాని యేయేశికువు కలదో, నేను రణము నందు సంచరించుచుండగా ఆయా కర్మలకు సాక్షియై యెవడెవడునున్ననో, యెవడెవడు నాకు విరోధియో, ఆ యెల్లవానికిని, స్వయముగా జగదంతకునకును క్రోధాంధుడనైన నేను అంతకుడ నయ్యెదను.

ఇది ప్రౌఢమైన అర్థమును సందర్భమును కలిగియుండుటచేత ఆరభటి యనెడి వృత్తి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణశ్లోకము భట్టనారాయణుడు రచించిన వేణీసంహరము నుండి గ్రహింపబడినది. ఇందు ఓజోగుణము కలదు. సమాసభూయిష్టమై యుండుట ఓజస్సు. దీప్తార్థ సమన్వితమై గాఢమైన బంధమును కలిగియున్నది. రణోత్సాహ సముద్బిప్తడైన అశ్వత్థామ యిచ్చట వక్త. వీరరాద్రముల కనుగుణమైన ప్రౌఢార్థములు కూర్పబడినవి. సంయుక్తక్షరముల ప్రాబల్యము, నిష్ఠరాక్షరముల పునః పునరావృత్తి, కైఫిల్యములేని రచనాబంధము - ఇవన్నియు అర్థానుగుణమైన బంధ ప్రాధిని వ్యక్తముచేయుచున్నవి.

ఇట్లు అర్థమునందును, బంధమునందునుగల గాఢత్వమునుబట్టి యిది ఆరభటి వృత్తికి ఉదాహరణమైనది.

[భారతీవృత్తి - ఉదాహరణము]

భారతీ యథా -

‘ఉత్తిష్టన్త్యా రతాంతే భర మురగపతౌ పాణినై కేన కృత్వా
ధృత్వా చాన్యేన నానో విగలితకబరీభార మంసే వహంత్యాః
భూయ సత్కాలకాంతిద్విగుణిత సుతప్రీతినా శౌరిణా వః
శయ్యా మాలింగ్య నీతం వపు రలసలసద్బాహు లక్ష్మ్యోపునాతు’భి

సేయ మతిసుకుమారార్థే నాతి సుకుమార సందర్భా భారతీ
నామ వృత్తిః.

ఆర్థము : భారతీవృత్తికి ఉదాహరణము. రతాంతమునందు శేషవియందు
ఒకచేతిపై భారమును మోపి, మరొకచేతితో వస్త్రమును పట్టుకొని, విడివడిన కబరీ
భారమును మూపులపై మోయుచు లేచుచున్న లక్ష్మీదేవిని అప్పటి కాంతిచేత ద్విగు
ణితసురతప్రీతికలపాడైన విష్ణువు మరల కౌగిలించుకొని శయ్యకు తార్చెను. అట్టి
లక్ష్మీదేవియొక్క అలసలసద్బాహువు మిమ్ములను పవిత్రీకరించును గాక :

ఇది అతి సుకుమారమైన అర్థమునందు అనతిసుకుమార సందర్భముగల
భారతీ యనెడి వృత్తి.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యము భట్టనారాయణుడు రచించిన వేణీసంహరము
నుండి గ్రహింపబడినది.

ఇచ్చటి రసము సంభోగశృంగారము. ఇది చిత్త వికాసకరము; చిత్త వికాస
జన్యము. మిక్కిలి సుకుమారము హృద్యమునైన విషయము. ఇట్టియెడల బంధము
కూడ సుకుమారముగానే యున్నయెడల కై శిశీవృత్తి యయ్యెడిది. ఇచ్చటి బంధము
సుకుమారముగా లేదు. కఠోరవర్ణములును సంయుక్తవర్ణములును ప్రచురముగా
ప్రయుక్తములయినవి. ‘విగలిత కబరీభారమ్’ ‘తల్కాలకాంతి ద్విగుణిత సురత
ప్రీతినా’ ‘అలసలసద్బాహు’ మొదలయిన సమాసములుకూడ నున్నవి. అట్లని
ఓజో గుణప్రధానముగా ఉద్బంధముగా లేదు. కావుననే దీనిని కోమల ప్రౌఢబంధ
ముగా పేర్కొనుట జరిగినది. కోమల ప్రౌఢ మధ్యస్థమైన బంధమును కలిగి,

సుకుమార (కోమల) మైన అర్థమును కలదగుటచే ఇది భారతీవృత్తికి ఉదాహరణ మైనది.

[సాత్త్వతీవృత్తి - ఉదాహరణము]

సాత్త్వతీ యథా-

‘వంద్యా ద్వావపి తా వనార్యచరితప్రాప్తప్రతాపోదయా
భీమో భీమపరాక్రమః స చ మునిర్భాస్వత్కుఠారాయుధః
ఏకే నామృతవద్విదార్య కరజైః వీతాన్యన్యజ్ఞో ద్విషో
మన్యేనాపి హతాహితానసరసి స్నాతం క్రుధః శాంతయే.’
సేయం ప్రౌఢార్థా నాతిప్రౌఢసందర్భా సాత్త్వతీనామవృత్తి!

అర్థము : సాత్త్వతీవృత్తికి ఉదాహరణము. భీమపరాక్రముడైన భీమ
కుఠారాయుధుడైన ఆ మునియు (వరకురాముడు)ను వందనియులే. అయినప్పటి
కిని అనార్యచరిత ప్రాప్తప్రతాపోదయులు. ఒకడు చేతిగోళ్ళతో చీల్చి శత్రువుల
రక్తము నమృతమువలె త్రాగెను. ఇంకొకడు హతులైన శత్రువుల రక్తపు మడు
గులో క్రోధశాంతికారకై స్నానముచేసెను.

ఇది ప్రౌఢార్థముకలిగి అనతి ప్రౌఢసందర్భముగల సాత్త్వతీయనెడి వృత్తి.

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట రౌద్రరసము వర్ణితమైనది. ఇది చిత్తవిక్షోభజన్యము;
చిత్తవిక్షోభకరము. అందువలన నిది సౌకుమార్యమునకు విరుద్ధము. శత్రువు
లను గోళ్ళతో చీల్చుట, రక్తము త్రాగుట, క్రోధశాంతికై రక్తసరసులో స్నాన
మాడుట దుస్సహములు. కావుననే అనార్యములు. ఇటువంటి దుస్సహమైన
విషయమును ప్రౌఢబంధములో చెప్పినయెడల ఆరభణీవృత్తి యయ్యెడిది. ప్రకృత
సద్భ్యమునందు అర్థములోనున్న ఉద్దండత రచనాబంధమునందు లేదు. ‘వంద్యా, ద్వౌ,
అపి, భీమా, స, చ, ఏకేన, విదార్య, కరజైః’ మొదలయిన వ్యస్తపదములు నమృ
ద్ధముగా నున్నవి. రేఫము, హకారము మొదలయిన వర్ణములు సౌకుమార్యవ్యంజ
కములు. ఈ విధముగా ఇంతవరకు కోమలబంధమే. కాని ‘ద్వావపి’ ‘తా వనార్య’
మొదలయిన విధముగా సంధివశమున నేర్పడినరూపములు అఖండములవలె. భాసిం
చుటచేతను, ‘మునిర్భాస్వత్కుఠారాయుధ’ ‘అమృతవద్విదార్య’ మొదలయిన విధ

ముగా హల్లులు సన్నికర్షము నొందుటచేతను బంధమున కొక ప్రౌఢి కలుగుచున్నది. ఏ పాదమున కాపాదమే విరుగుచుండుటచేత బంధమున నొక కైఫిల్యము చోటుచేసికొన్నది. ఇట్లు సౌకుమార్యము కొంత ప్రౌఢి కొంత యుండుటచేత కోమల ప్రౌఢసందర్భముగలదై ఇది సాత్వతి వృత్తికి ఉదాహరణమైనది.

[మధ్యమ కైశికివృత్తి - ఉదాహరణము]

మధ్యమకై శిశీ యథా-

‘కిం ద్వారి దైవహతకే సహకారేణ

సంవర్ధితేన విషసాదప ఏష పాపః

అస్మిన్మనాగపి వికాసవికారభాజి

భీమా భవంతి మదనజ్వర సన్నిపాతాః’

35

సేయం సుకుమారేంద్రే ప్రౌఢసందర్భా మధ్యమకై శిశీ నామ వృత్తిః.

అర్థము: మధ్యమకై శిశీవృత్తికి ఉదాహరణము. ఓసి! దురదృష్టవంతురాలా! ద్వారమునం దీనహకార వృక్షము నేల పెంచితివి? ఇది పాపము; విషవృక్షము. వికాసవికారములుగల దీనియందు అల్పములేయైనను మదనజ్వర సన్నిపాతములు భయంకరములుగా నగును.

ఇది సుకుమారమైన అర్థమునందు ప్రౌఢరచనాబంధముగల మధ్యమకై శిశీ యనెడి వృత్తి.

వ్యాఖ్య: ఇచ్చటి రసము విప్రలంభశృంగారము. ప్రియునితో నెడబాటు పొందిన నాయిక యొకతె సహకారవృక్షమును పెంచినది. ఉద్దీపన విభావములలో సహకార మొకటి. దుస్సహమైన విరహతాపమును మరింత దుర్భరము చేయుట కారకే తియ్యమామిడిచెట్టు సహకరించును. ఈ విషయము నెరిగిన వృద్ధవయస్కు నాయికను మందలించుచున్నది. ఇచ్చట మందలింపునకు కాక విప్రలంభమునకే ప్రాధాన్యము. కావుననే అర్థమునందు సౌకుమార్యము గలదనుట.

ఈ అర్థమును వెల్లడించుట భంగ్యంతరముగానున్నది కాని సూటిగా లేదు. పైగా పృక్షమునకు సంబంధించిన సర్వవిశేషణములును పురుషవ్యక్తిని స్ఫురింప జేయుచున్నవి. ఇట్లు అర్థాంతర సంక్రమణముచేత అర్థకల్పనమునందు ప్రాధి యేర్పడుచున్నది. 'వికాసవికారభాజి' 'మదనజ్వర సన్నిపాతాః' అన్నవి రెండు మాత్రమే మూఁడుపదముల సమానములు. కావున పదరచనాబంధమునందు ప్రాధి యున్నదనుట పమంజనము కాదు. సుకుమారమైన భావమును కవి తనకల్పనతో భంగ్యంతరమున వెల్లడించుటచేత కల్పనప్రాధి యిచ్చట నెలకొన్నది. ఇట్లు సుకు మారార్థము, ప్రౌఢకల్పనము నుండుటచేతనే యిది మధ్యమకై శిశీవృత్తికి ఉదాహరణ మైనది.

[మధ్యమారభటీవృత్తి - ఉదాహరణము]

మధ్యమారభటీ యదా-

‘త్వో నాగరాః బహుమన్య నిశంబభాగం
భోగేన గాఢ ముపవేష్టయ మందరాద్రాఢే
సోఢావిషహ్య వృషవాహన యోగలీలా
పర్యంకబంధనవిధే స్తన కోఽతిభారః’

36

నేయం ప్రౌఢేఽర్థే సుకుమారసందర్భా మధ్యమారభటీనామ వృత్తిః.

అర్థము : మధ్యమారభటీవృత్తికి ఉదాహరణము. ఓ నాగరాజా! ఈ మందరాద్రియొక్క నితంబభాగము నధికముగా గట్టిగా నీభోగముతో చుట్టుకొనుము. సహింపశక్యముకాని పృషవాహనుని (ఈశ్వరుని) యోగలీలాపర్యంక బంధన విధికి సమర్థుడవు. నీకు అలవికాని భారమేమున్నది !

ఇది ప్రౌఢమైన అర్థమునందు సుకుమార సందర్భముగల మధ్యమారభటీ యనెడి వృత్తి.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతపద్యము సముద్రమథన విషయమును వర్ణించుచున్నది. అది అసామాన్య శార్యము. పాలనముద్రమే దధిభాండమై, మందరాద్రి కవ్వమై,

వాసుకి కష్టమునకు కట్టా త్రాడె, దేవదానవులు చిలికెడువారై, అమృతలబ్ధి ప్రయోజనముగా ఆ మహాకార్యము సాగినది. తద్వర్జన సందర్భసంబంధముచేత తద్గర్భము నుద్ధతార్థముగానే పరిగణింప వలయును. నాగరాజు వృషవాహనుని యోగలీలా సందర్భమున పర్యంకబంధముగా ఉపయోగించుట : అది అత్యంత దుష్కరము. సముద్రమథన సమయమున మందరాద్రిని గట్టిగా చుట్టుకొని యుండుటయు దుష్కరమే. కాని కైమత్యన్యాయమున శివపర్యంకబంధనకార్యము నిర్వహించెడి సమయమునకు మందరాద్రి పరివేష్టనము సులభసాధ్యమే. అందువల్లనే 'తవ కోఠిః పరః' అని యనుట. ఉద్ధతమైన విషయమును పర్ణించుటచేత ఇది ప్రాధార్థము.

మొదటి రెండు పాదములందును రచనాబంధము పరమసుకుమారముగా నున్నది. మూడవపాదమునుండి 'అవిషహ్య బంధనవిధేః' అన్నంతవరకు సుదీర్ఘ సమాసము సాగినది. అయినను హ, ర, య, ల ప్రభృతిపర్వముల ప్రయోగము చేత లాలిత్యమే నెలకొని యున్నదనవలయును.

ఇట్లు ప్రాధమిక విషయమును అప్రాధమిక పదరచనా బంధమును కలిగి యుండుటచేత ఇది మధ్యమారభటీవృత్తికి ఉదాహరణ మైనది.

చాయాలంకారము

39. అన్యోక్తీనా మనుకృతిశ్చాయా సావీహ వడ్విధా
లోక చ్చేకార్భి కోన్మత్త పోటా మత్తోక్తి భేదతః.

అర్థము : అన్యోక్తులయొక్క అనుకరణము ఛాయ. లోకోక్తి, చేకోక్తి, అర్భకోక్తి, ఉన్మతోక్తి, పోటోక్తి, మతోక్తి అను నుక్తి భేదములవల్ల ఇది ఆరు విధములు.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో ఐదవది ఛాయ. అనగా అనుకరణ మనియే యర్థము. కవి లోకకావ్యావేక్షణము చేయవలయునని, అదియే వ్యుత్పత్తి యని ఆలంకారికుల వచనము. ఆ వ్యుత్పత్తిని కవి తన ప్రతిభాగరిమనుబట్టి యుపయోగించుకొనును. 'అవస్థానుకృతిర్హి నాట్య'మని నిర్వచనము. అవస్థ యనగా ప్రవృత్తి యని స్థూలముగా నర్థము చెప్పుకొనవచ్చును. నాట్యమునందువలెనే కావ్యమునందును ప్రవృత్త్యనుకరణమునకు ప్రాధాన్యమున్నది. అట్లే ఆయాపాత్రల

సంభాషణాదికము ననుకరించుటయు కవికి అవశ్యకమైన లక్షణము కావలయును. అట్లయినప్పుడుమాత్రమే కవి తన కావ్యమునందు లోకమును యథాతథముగను యథోచితముగను ప్రతిఫలించజేయగలడు. కావున అనుకృతి అలంకృతియేకాని అవకృతి కాదని నృష్టమగుచున్నది.

1. లోకోక్తుల ననుకరించుట లోకోక్తిచ్ఛాయ. 2. స్వకు లనగా నిపుణులని యర్థము. కావున వాఙ్మిపుణుల ఉక్తుల ననుకరించుట చేకోక్తిచ్ఛాయ. 3. అర్చకు శనగా వివేకము చాలని బాలుడని యర్థము. మాటలు పలుకుకక్తికూడ తగినంత లేనివాడు బాలుడు. అట్టివాని మాటల ననుకరించుట అర్చకోక్తిచ్ఛాయ. 4. ఉన్నట్తు లనగా మతిస్థిమితత్వములేనివారు. వారి పలుకుబడుల ననుకరించుట ఉన్నతోక్తిచ్ఛాయ. పోట యని యనగా పురుషలక్షణములు గల స్త్రీ యని యర్థము. అట్టి వారి మాటల ననుకరించుట పోటోక్తిచ్ఛాయ. 5. మత్తుడనగా మద్యపానముచేసిన వాడని యర్థము. ధనబల పరివారాదికముచేత గర్వితుడైన వాడును మత్తుడే. అట్టి వారి పచోవిధానము ననుకరించుట మత్తోక్తిచ్ఛాయ.

భోజదేవుడు తన ప్రణాళికానురోధముచేత ఆరువిధములే యని చెప్పినను, తత్తత్సందర్భ సముచితముగా ఈ సంఖ్య యెక్కువ కావచ్చును. ఇది మార్గప్రదర్శనమేకాని సర్వస్వసాక్షాత్కరణము కాదు.

[లో కో క్తి చ్ఛాయ]

తాను లోకోక్తిచ్ఛాయా యథా-

‘శాపాంతో మే భుజగళయనాచుద్ధితే శార్ఙ్గపాశౌ
మాసానేతాన్గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా
పశ్చాదావాం విరహగుణితం తం తమాత్మాభిలాషం
నిర్ద్యేక్ష్యామః పరిణత శరచ్ఛుంద్రికానుక్షపాను’ 37

నేయం లోచనే మీలయిత్వేతి లోకోక్తే రనుకృతి ర్లోకోక్తి
చ్ఛాయా.

అర్థము : చాయాభేదములందు లోకోక్తిచ్చాయ కుదాహరణము. విష్ణుపు
భుజగళయనమునుండి లేచునరికి నాకు కాపముతీరిపోవును. కనులు మూసికొని
యీ నాలుగు మానములను గడపివేయుము. ఆ పిమ్మట మన మిర్వరము పరిణత
శరచ్చంద్రికలుగల రాత్రులందు విరహగుణితములైన తత్తదాత్మాభిలాషములను
నెరవేర్చుకొందము.

ఇది (లోచనే మీలయిత్వా) 'కనులు మూసికొని' అన్న లోకోక్తికి అనుకృతి.
కావున లోకోక్తిచ్చాయ

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణల్లోకము కాళిదాసు మేఘదూతమునుండి గ్రహింప
బడినది. 'కనులు మూసికొని గడపుట' యన్నది లోకోక్తి. కష్టముగానున్న విషయ
మును గాని, యిష్టములేని విషయమును గాని చేయవలసివచ్చినప్పుడు ఈవిధముగా
'కనులు మూసికొని' చేయుచునుట యలవాటు. మనసార చేయుటకు పూర్తిగా విర్యద
మైన దిది. లోకమునందుకూడ ఇష్టములేనప్పుడు కనులు మూసికొనుట స్వాభావిక
ప్రతిక్రియయే. దాని ననుసరించియే యీ వాడుక యేర్పడియుండును. ఇట్టి పదముల
చేతను, పదబంధములచేతను ఉత్కర్తమునకు జిగియు, బిగియు నేర్పడును. ఇట్లు
లోకమునందు ప్రసిద్ధములయిన వాడుకలే లోకోక్తులు. వీని ననుకరించుటచేత
లోకోక్తిచ్చాయ యన్న శబ్దాలంకార మేర్పడును.

[చేకోక్తిచ్చాయ]

చేకోక్తిచ్చాయా యథా-

‘యో హి దీర్ఘాసితాక్షస్య విలాస లలితభ్రుణః

కాంతా ముఖస్యవశగ స్తస్మై నృపశవే నమః’ 38

నేయం తస్మై నృపశవే నమ ఇతి విద్యోక్తే రనుకృతిశ్చేకోక్తి
చ్చాయా.

అర్థము: చేకోక్తిచ్చాయ కుదాహరణము. నల్లని విడువాలచూపులు గలిగి
విలాసలలితములైన కనుబొమలు కలిగిన కాంతాముఖమునకు వశుడుగాని ఆ నరరూప
వశువునకు నమస్కారము.

‘ఆ నరరూపపశువునకు నమస్కారము’ అన్న పండితోక్త్యనుకరణము చేకోక్తిచ్చాయ

వ్యాఖ్య : ఇదియొక శృంగరనాయకుడు పలికినవాక్యము. భక్తిపూర్వకముగా నమస్కరించుట సార్వత్రికము. కొందరు నిపుణులు తిరస్కారమును సుకుమారముగా ప్రదర్శించుటకు నమస్కారమును సాధనముగా చేసికొందురు

‘రామాయ రామభద్రదాయ రామచంద్రదాయ వేదసే । రమునాథాయ నాథాయ సీతాయాః పతయే నమః’ అని యన్నప్పుడు పక్ష భక్తిభరితుడై యనుచున్నాడనుట స్పష్టము. ‘మారీచాయ నమోనమః’ అని యన్నప్పుడు భక్తిపూర్వక నమస్కారము కాక నిగూఢతిరస్కారమే యుద్దిష్ట మనుట స్పష్టము. మారీచుడు రామునిచేతిలో రెండుసారులు బాణహతికి సాలయ్యెను. ఆరెండు మారులను నూచించుటకే ‘నమః’ శబ్దముకూడ రెండుసార్లు ప్రయుక్తమైనది. ఇది సన్నివేశమునుబట్టి కాకువునుబట్టి గమనింపవలసిన విషయము. ఇది వాఙ్మిపుణులయిన విద్వాంసులకు వెన్నతోపెట్టిన విద్య. వారి ననుకరించుట జరిగినయెడల చేకోక్తిచ్చాయ యన్న శబ్దాలంకార మగును.

ఉదాహరణమున మొదటి మూడు పాదములను ముముక్షువు, జ్ఞానవంతుడు పలుకవచ్చును. అప్పుడాతడు సగౌరవముగానే పలుకును. శృంగరపురుషునకు కాంతాముఖమే సర్వస్వమగుటవల్ల తదాకర్షణకు లొంగనివారు విరసులుగను, పశువులుగను కనిపించురు. కావుననే విద్వాంసులరీతినే యనుసరించుచు ‘నృపకపే’ అన్న పదమును తిరస్కార సూచకముగా నుపయోగించుట జరిగినది. ఇచ్చట విద్యదుక్తి యనుసరింపబడుటచేతనే యిది చేకోక్తిచ్చాయ యైనది.

[అర్భకోక్తిచ్చాయ]

అర్భకోక్తిచ్చాయా యథా—

‘కిం స స్వర్గతరుః కోఽపి యస్య పుష్పం నిశాకరః

తే వృక్షాః కీదృశా మాత ర్యేసాం ముక్తాఫలం ఫలమ్’ 39

సేయ మవ్యుత్పన్న శిశుజనోక్తే రనుకృతి రర్భకోక్తిచ్చాయా.

అర్థము : అర్భకోక్తిచ్చాయ కుదాహరణము. నిశాకరుని పుష్పముగా కలిగిన ఆ స్వర్గతరువేది? అమ్మా! ముక్తాఫలమును కాయ చెట్టు లెట్టులుండును?

ఇది అవ్యుత్పన్నులైన శిశుజనుల మాటకు అనుకృతి. కావున అర్పకోక్తి చ్చాయ.

వ్యాఖ్య : అర్పకుడనగా అవ్యుత్పన్నుడని యర్థము. లోకానుభవము కాని కావ్యానుభవము కాని లేనివాడని భావము. కాని వానిపరిధిలో వానికిని అనుభవ ముండును; యుక్తియుండును. విశాలమైన అనుభవపరిధి లేకపోవుటచేత యుక్తి అయుక్తముగా పరిణమించును. బాలకులు పరిసరములందలి చెట్లను చూచుచున్నారు. చెట్లకు పూవులు పూయుచున్నవి; కాయలు కాయుచున్నవి; పండ్లు పండుచున్నవి. వానినికూడ చూచుచున్నారు. కాబట్టి పూవులు, కాయలు, ఫలములు చెట్లపల్లనే లభించునన్న నిశ్చయ మేర్పరుచుకొందురు. తెల్లని గుండ్రని చంద్రుడు చక్కగా విచ్చిన పువ్వువలె గోచరించినప్పుడు దాని కాశ్రయమైన పృథ్వీమును యుక్తిచేత భావించుకొందురు. 'కల్పితరువు' అన్న మాట వారు వినియుందురు. ఇది స్వర్గ తరువు, కనిపించులేదు. చిన్నచెట్లు చిన్న పువ్వులను పూయుచుండగా స్వర్గతరువు పెద్దపువ్వును పూయును. ఆ బాలర మనఃస్థితికి అది యుక్తియుక్తముగా గోచ రించును. 'ముక్తాఫలము' అనగా ముత్యమని యర్థము. 'ఫలము' అని విన్న ప్పుడు దీనికికూడ చెట్టే ఆశ్రయమని బాలరబుద్ధికి భావించును. అనుభవవిశేషము కలవాడు చంద్రుడు పువ్వు కాడనియు, ముక్తాఫలము ఫలముకాదనియు గుర్తించును. బాలకులు గుర్తించలేరు.

స్వాభావికమైన బాలకుల భావన కవులకు పెట్టుబడియనుట నిర్వివాదము. కొన్నియెడల అమాయకమైన బాలకభావనమును, తదుక్తులను అనుకరించుట రుచిర ముగా నుండును ఇటు బాలకోక్తి ననుకరించుటయే అర్పకోక్తిచ్ఛాయ యన్న శబ్దాలంకారము.

[ఉన్మత్తోక్తిచ్ఛాయ]

ఉన్మత్తోక్తిచ్ఛాయా యథా—

‘దృష్టః కథం సుతను కిం కురుతే కిమస్మ
ద్వార్తాం స పృచ్ఛతి శృణోతి నివేద్యమానామ్
ఆస్తాం కిమస్య కథయా కథయాశు తావ
ద్రతాగమివ్యతి న వా ఖిలు సోఽభిమానీ’

నేయ మసమంజసాయా ఉన్మత్తోక్తే రనుకృతి రున్మత్తోక్తి
చ్చాయా.

అర్థము : ఉన్మత్తోక్తిచ్చాయ కుదాహరణము. సుందరాంగీ: అతడు కనిపించెనా? ఏమి చేయుచున్నాడు? నన్నుగురించి అతడు ప్రశ్నించెనా? నీవు నివేదించుదానిని వినెనా? అది అటులుండనీ: అతని కథతో నాకేమి పని? తొందరగా చెప్పు. అతడిక్కడకు వచ్చునా? రాదా? అతడు అభిమానవంతుడు.

అసమంజసమైన ఉన్మత్తోక్తికి అనుకృతి యగుటవల్ల ఇది ఉన్మత్తోక్తిచ్చాయ.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ పద్యమునందు నాయకయొక్క యున్మత్తప్రసంగము అనుకృతమైనది. నాయకుని కడకు దూతికను పంపిన నాయక, ఆమె రాకకై యెదురు తెన్నులు చూచుచున్నది. దూతిక వచ్చినది. వచ్చినవెంటనే నాయక నాయకునిగురించి 'అతడు కనిపించెనా?...వినెనా?' అన్నంతవరకు ప్రశ్నపై ప్రశ్న వేయుచు తన ఆశ్రమ నవిష్కరించెను. ఇంతవరకు ప్రశ్నముగానే యున్నది. 'అది యటులుండనీ: ఆకథతో నాకేమి పని?' అని యనుటతో క్రమము తప్పినది. ఎంతయో యుత్కంఠతో మొదలుపెట్టిన నాయక మమకలేనట్లుగా, తనకేమియు పట్టనట్లుగా మాటలాడుట సమంజసముగా లేదు. దూతిక మొగము చూచి నిఃస్పృహ చెందినదనుకొందమన్న, తరువాతి ప్రశ్నలలో మరింత ఆసక్తి కానవచ్చును. చివరికి 'సోఁ భిమానీభలు' అని యనుట నాయకప్రశంసయా? నాయకానిఃస్పృహయా? స్పష్టము కాదు. రెండు విధముల అది అప్రస్తుతమే. పూర్వవాక్యములతో అతుకని వాక్యమే.

ఇట్లు సామంజస్యములేని వాక్యసముదాయమును పలుకుట ఉన్మత్తులుచేయు పని. నాయక విరహవేషముచేత తత్ఫితికి చేరుకొన్నది. కావుననే కవి ఉన్మత్తోక్తి ననుకరించుచు నాయకప్రసంగమును నిర్వహించుచున్నాడు. కావుననే, ఇది ఉన్మత్తోక్తిచ్చాయ యన్న శబ్దాలంకారమైనది.

[పోటోక్తిచ్చాయ]

పోటోక్తిచ్చాయా యథా—

'తిలక మసహస్మి సోఘం సునసారేశాతిసారదోహ మే

లంభయతి చ శార్ఫల్యం కుంకుమరాగో మహాంగాని'

సేయ ముత్తమపదారోపిత నీచయువత్యుక్తే రనుకృతిః
పోటోక్తిచ్ఛాయా.

అర్థము : పోటోక్తిచ్ఛాయ కుదాహరణము. తిలకమును ధరించుట కోపిక
లేకున్నది. కస్తూరిపల్ల నాకు అతిసారదోషము కలుగుచున్నది. కుంకుమరాగము
నా అంగములకు దౌర్బల్యమును కలిగించుచున్నది.

ఇది ఉత్తమపదమును పొందిన నీచయువతియొక్క మాటలకు అనుకృతి;
కావున పోటోక్తిచ్ఛాయ.

వ్యాఖ్య : 'పోట' యనగా పురుషలక్షణములుగల స్త్రీయని చెప్పుకొంటిమి.
తదుక్త్యనుకరణము పోటోక్తిచ్ఛాయ యగును. ప్రకృతోదాహరణమునందు దశాం
తరారోపణమునొందిన యువతియొక్క వచోరీతి అనుకృతమైనది. నీచస్త్రీమొక్కతె
ఉత్తమస్థానమును పొందినది. సాధారణముగా సంపన్నయువతులు సుకుమారముగా
నుందురు; శరీరశ్రమ కోర్వజాలరు. ఈభావము మనసునొనున్న పేదరాలు సంపన్న
యువతివలె నుండుటకై సౌకుమార్యము నభినయింపవలయును. ఇది సహజ సౌకు
మార్యముకాక అభినయమగుటచేత కృత్రిమముగా ననిపించును; అతిశయముగా నని
పించును. తిలకము దిద్దుకొనుట, కస్తూరిపూసికొనుట, కుంకుమద్రవము నద్దుకొనుట
మొదలయిన అలంకరణ విశేషములుకూడ భారములే యనుట సంభవించినది. నడు
మంత్రపు సిరినొందిన నీచస్త్రీ యుక్తులకు అనుకరణ మగుటచే ఇది పోటోక్తిచ్ఛాయ
యన్న శబ్దాలంకారమగుచున్నది.

[మ త్తో క్తి చ్చాయ]

మత్తోక్తిచ్ఛాయా యథా-

‘పి పి ప్రియ స స స్వయం ము ము ముఖాసవం దేహి మే
త త త్యజ దు దు ద్రుతం భ భ భ భాజనం కాంచనమ్
ఇతి స్థలితజల్పితం మదవశాత్కురంగీదృశః
ప్రగే హసితహేతవే సహచరీభి రధ్యైయత’

42

సేయం స్థలంత్యా మత్తోక్తే రనుకృతి ర్మత్తోక్తిచ్ఛాయా.

అర్థము మత్తోక్తిచ్చాయ కుదాహరణము. ప్రియా! స్వయముగా నీముఖానవమునే నాకిమ్ము. వేగముగా కాంచన పాత్రమును విడిచిపెట్టుము — అని కురంగిలోచన మైకముతో అక్షరములను జారుకొనుచు పలికిన పలుకులను, ఆమె సఖులు నవ్వుకొనుటకై వెలువల నధ్యయనము చేయుచున్నారు.

ఇది స్థలితమగుచున్న మత్తోక్తికి అనుకృతి యగుటచేత మత్తోక్తిచ్చాయ.

వ్యాఖ్య : మద్యముచేత మైకమునొందిన నాయిక మాటలలో తడబాటు పడుచున్నది. 'ప్రియ' యనుటకు 'పి పి ప్రియ' అని 'స్వయమ్' అనుటకు 'స స స్వయమ్' అని 'ముఖానవమ్' అనుటకు 'ముముక్షుఖానవమ్' అని యీవిధముగా పలికినది. ఇది మత్తోక్తి. సన్నిహితముగా నున్న చెలికత్తెలు నాయిక మాటలను వినిరి. కాని నాయకుని సన్నిధానములో నేమి యనుటకును వారి కవకాశములేదు, కావున శయ్యామందిరమునుండి తాము వెలువలికి వచ్చిన పిమ్మట నాయికమాటలను వసుకరించుచు తాము మాటలాడుకొనుచు నవ్వుకొనుచున్నారు. ఇట్లు మత్తోక్తి వసుకరించుటచేత ఇది మత్తోక్తిచ్చాయ యన్న శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

ముద్రాలంకారము

40. సాఖి! పాయస్య వాక్యే యద్వచసో వినివేశనమ్
ముద్రాం తాం ముత్పదాయిత్యాత్మ్యముద్రావిదో వినుః
41. సాస్మిన్ పదస్య వాక్యస్య విభక్తే ఽవచనస్య చ
సముచ్చయస్య సంవృత్యా షోఢా న్యానేన జాయతే.

కర్థము : ముద్రాలంకారమునకు లక్షణము. వాక్యమునందు సాఖిప్రాయ మైన వాక్కును వినివేశనము చేసినయెడల ముత్పదాయకత్వమువల్ల దానిని ముద్రయని ముద్రపేర్తలు గుర్తించిరి.

1. దముద్ర 2. వాక్యముద్ర 3. విభక్తిముద్ర 4. వచనముద్ర 5. సముచ్చయముద్ర 6. సంవృతిముద్ర - ఈ యారును ముద్రాలంకారము నందలి భేదములు.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో ఆరవది ముద్ర. 'ముదమ్ రాతి దదాతీతి ముద్రా' అని వ్యుత్పత్తి. ముదమును కలిగించునది ముద్ర అని యర్థము. అంగు

శీయకము మొదలయినవానికి ముద్ర యను వాడుక కలదు. 'వేలిని, మొత్తము చేతిని శోభింపజేయుటకు ఆభరణరూపమైన ముద్ర కారణమైనట్లే వాక్యమును శోభింపజేయుటకు ఆలంకారరూపమైన యాముద్ర కారణమగును. అందుచేత దీనికి ముద్రయన్నపేరు అన్వర్థక మగుచున్నది.

'కావ్యము సర్వస్వము కవిభావమునే ఆవిష్కరించునుగదా! మరి, నడుమ ముద్రయేమి?' అన్న ప్రశ్న యుదయింపవచ్చును. అట్టి ప్రశ్న యుదయించుట నమంజనమే వాక్యముకాని వాక్యసముదాయముకాని ఒక భావమును ప్రకటించు చుండగా తదగతమైన ఒకపదమో, ఒకవిభక్తి యో, పదనమో ఒక విశిష్టతను సూచింప వచ్చును. వాచ్యమైన యర్థముకంటె ఈ పదాదికముచేత సూచ్యమైన యర్థమే సురుచిరమై సుప్రతిష్ఠితమగును. అప్పుడే సహృదయులకు ఆనందసందాయక మగును.

నిజమునకు భోజదేవుడు ధ్వనివాదమును ముద్రాలంకారమునందే కొంత యంతర్భవింపజేయుటకు యత్నించుచున్నాడు.

[పదముద్ర - ఉదాహరణము]

తాను పదముద్రా యథా-

'నిర్మాల్య నయనశ్రియఃకువలయం వక్త్రస్యదాసః శశీ
ప్రభూయుగ్మస్య సనాభి మన్మథధను ర్జ్యోతాన్నిస్మితస్యాచలః
సంగీతస్య చ మత్తకోకిలరు తాన్యుచ్ఛిష్ట మేణీశృశః
సర్వాంగీణ మహా విధేః పరిణతం విజ్ఞానచిత్రం చిరాత్' 43

అత్ర నిర్మాల్యం, దాసః, సనాభి, అంచలః, ఉచ్ఛిష్ట మితి
పదానాం గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయేణ ముత్పదాయినాం సాభిప్రాయ
నివేశా దియం పదముద్రా.

అర్థము : ముద్రాలంకారభేదములలోని పదముద్ర కుదాహరణము. మృగ
లోచనయొక్క నయనలక్ష్మికి కువలయము నిర్మాల్యము; ముఖమునకు చంద్రుని
దాస్యము; కనుబొమలకు మరునివిల్లు దగ్గరచుట్టము; చిరునవ్వు చివరిరేఖ ఉచ్ఛిష్టము;

సంగీతమునకు మత్తకోకిలాలాపము ఉచ్చిష్టము. అహ! చాలకాలమునకు విధి యొక్క విజ్ఞానచిత్రము సర్వాంగీణ పరిణతిని సాధించుకొన్నది.

ఇచ్చట నిర్మాల్యము, దాసుడు, దగ్గరచుట్టము, చివరిరేఖ, ఉచ్చిష్టము అనేడి మోదప్రదాయకములయిన పదములను గౌణవృత్తి నాధారముగా చేసికొని సాఖి ప్రాయ నివేశనము చేయుటవల్ల ఇది పదముద్ర.

వ్యాఖ్య : సాఖిప్రాయములైన పదములను వాక్యమునందు కూర్చుటచేత విశిష్టమైన భావము కలిగి సహృదయులకు ఆనందమును కలిగించునెడల పదముద్ర యన్న శబ్దాలంకారముగా పరిగణింపబడును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఒక నాయక సౌందర్యము వర్ణితమైనది. 'అపె కన్నులు అందముగా నున్నవి' అన్న భావమును ఉపమాలంకారము నాశ్రయించి 'అపె కన్నులు కలువలవల నున్నవి' యనుట జ్ఞాపకమైన మార్గమే. 'అపె నయన లక్ష్మికి కువలయము నిర్మాల్యము' అన్న వాక్యమునందు 'నిర్మాల్యము' అన్న పదము సాఖిప్రాయముగా ప్రయుక్తమైనది. దేవతలు ధరించి విడిచిన పూలదండకు 'నిర్మాల్య' మని వ్యవహారము. 'నయనలక్ష్మి ధరించి విడిచినది కలువ' యని యనుటచేత సంగతమైన అర్థము నమకూరుటలేదు. 'లక్ష్మి' యని యనుట చేత 'నిర్మాల్య' మని యనుట పూజావిషయమును, పవిత్రతను ధ్వనింపజేయుటకు అనువుగా నున్నది. అంతమాత్రమే. వెనుకటి ఉపమాలంకారముతోడి వాక్యము నందలి అర్థమే యిచ్చట నుద్దిష్టము. కాని తావన్మాత్రముచేత తృప్తి కలుగక వత్త ఒక విశిష్టతను సంభావించి యిట్టి పదములను సంధానించును. ఈ పదములు వాచ్యార్థమును గోల్పోయినప్పుడే అర్థము సంగతమగును. కావుననే యిట్టి ప్రయోగమును ధ్వనివాదులు 'అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యధ్వని' యని పేర్కొనిరి.

భోజదేవుడు తన ప్రతాపిక ననుసరించి దీనిని పదముద్రగానే నియమించుచున్నాడు. 'ముఖమునకు చంద్రుడు దాసుడు' అన్నచోట దానత్వము చంద్రుని కంటగట్టబడుచున్నది. చంద్రుని మించిన సౌందర్యము ముఖమునకు గల దనుటయే యుద్దిష్టభావము. దాన శబ్దము స్వార్థము నపాకరించుకొని గౌణవృత్తి నాశ్రయించి తదఖిప్రాయప్రకాశక మగుచున్నది. ఇట్లే తక్కిన పదములుకూడ గౌణవృత్తి నాశ్రయించుటచేతనే విశిష్టార్థవ్యంజకములై సరసహృదయావర్జకము లగుచున్నవి.

[వాక్యముద్ర - ఉదాహరణము]

వాక్యముద్రా యథా—

‘యత్స్వచ్ఛే సలిలాత్మని ప్రతిఫలదేవే త్రియామాపతౌ
 పీయూషాకృతి పర్యవస్యతి కిల జ్యోతేన్నతి తత్త్వాంతరమ్
 తిగ్గుం ధామ చీరం చకాన్తి దివి యత్తతాన్తి దివ్యఃపుమాన్
 యం విజ్ఞానవతాన్త్రుటంతి నిఖిలా భూయోభవగంధయః’⁴⁴

అత్ర ‘తత్తాన్తి దివ్యః పుమాన్’ ఇత్యాదేర్వాక్యాంతరస్య
 పూర్వవాక్యోపకారిత్యేన ముత్పదాయకసాఖిప్రాయపూర్వ నివేశా
 దియం వాక్యముద్రా.

అర్థము: వాక్యముద్ర కుదాహరణము. స్వచ్ఛమైన సలిలాత్మదై ప్రతిఫలించు
 చున్న చంద్రునియందు వెన్నెల యన్న అమృతాకారమైన తత్త్వాంతరము పర్యవ
 సించును గదా! ఆకాశమునందు సుస్థిరమై తీవ్రమైన కాంతి ప్రకాశించును. అచ్చట
 నొక దివ్యపురుషుడున్నాడు. అతని నెరిగిన వారి పర్యసంసార గ్రంథులును పూర్తిగా
 తెగిపోవును.

ఇచ్చట ‘అచ్చట నొక దివ్యపురుషుడున్నాడు’ అని మొదలయిన ముత్ప్ర
 దాయకమైన వాక్యాంతరమును పూర్వవాక్యమున కుపకారకముగా సాఖిప్రాయముగా
 నివేశనము చేయుటవల్ల ఇది వాక్యముద్ర.

వ్యాఖ్య : సాఖిప్రాయమైన వాక్యాంతరముచేత వాక్యము విశిష్ట భావనంప
 న్నమై సహృదయ సంతర్పకమైనయెడల వాక్యముద్ర యగునని భావము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు చంద్రవర్ణనము, జ్యోత్స్నావర్ణనము పూర్వార్థము
 నందున్నవి. చంద్రుడు ప్రకాశించుచున్నప్పుడు వెన్నెల వ్యాపించును. ఇది తత్త్వాంత
 రముగా పీయూషాకృతిగా పర్యవసించును. ఉత్తరార్థమునందు సూర్యవర్ణనము,
 తదంతర్వర్తి నారాయణవర్ణనము నున్నవి. ఆ నారాయణుడు సర్వసంసారబంధము
 లను సమూలముగా చేదించును. ఇవి పరస్పరము సంబంధములేవి వాక్యములుగా
 అగపడుచున్నవి. కాని యిందు కవి ఉపనిషదర్థముల నుపబృంహితము చేయు
 చున్నాడు.

రాత్రివేళ సూర్యునికొంతియే చంద్రునియందు ప్రవేశించి తమస్సును హరించుచున్నది. అట్లు ప్రవేశించిన సూర్యునికొంతియే వెన్నెలరూపమున అమృతమయమై విశ్వమున వ్యాపించుచున్నది. చండకిరణుడు సూర్యుడు; శీతకిరణుడు చంద్రుడు. సూర్యునికొంతి వెన్నెలగా రూపాంతరము నొందుచున్నది. అమృతమయమై తత్త్వము నందు పై తము చూర్పు నొందుచున్నది. ఇంక, ఆ సూర్యమండలాంతర్వర్తియైన నారాయణుని ప్రసంగము. సూర్యుడు సూర్యనారాయణుడు; అంతర్వర్తియైనవాడు ఆదినారాయణుడు.

ఆదినారాయణుడే పరబ్రహ్మము. బ్రహ్మజ్ఞానులు సంసారబంధ విముక్తులు. ఆదినారాయణునివలన సూర్యనారాయణునకును, సూర్యనారాయణుని వలన చంద్రునకును తత్తత్కార్య నిర్వహణసామర్థ్యము కలుగుచున్నది. ఇది యంతయు 'అచ్చట నొక దివ్యపురుషుడున్నాడు' అని మొదలుగా చెప్పిన వాక్యాంతరమువల్ల స్థాపనమును సంతరించుకొనుచున్నది. అతడు సర్వాంతర్యామి, సర్వవ్యాపకుడు, సర్వశక్తికాలి, సర్వద్రష్ట, సర్వనియోక్త అన్న విశిష్టార్థము వ్యజ్యమానమగుచున్నది. కావుననే, యిది వాక్యముద్ర కుదాహరణ మైనది.

[విభక్తిముద్ర - ఉదాహరణము]

విభక్తిముద్రా యథా-

‘శ్రియః ప్రచుద్ధే విపదో రుణద్ధి
యశాంసి సూతే మలినం ప్రమార్జి
సంస్కార శౌచేన పరం పునీతే
శుద్ధా హి బుద్ధిః కిల కామధేనుః’

45

అత్ర ప్రచుద్ధే, రుణద్ధి, సూతే, ప్రమార్జి, పునీతే ఇతి తిజ్జి
భక్తీనాం ‘నుహి పచ్చోర్బహులు సకర్మకయో రుపసంఖ్యానమ్’
(3-1-87 వా.), ‘రుణాదిభ్యః శ్చమ్’ (3-1-78) ఇత్యాదిభి ర్విశేష
లక్షణయోగైః పరిష్కృతపదాత్మనేపద పర్యాయేణ నివేశో దృశ్యతే.
శ్రియః, విపదః, యశాంసి, మలినం, సంస్కారశౌచేన ఇతి చ సుబ్బి
భక్తీనామ్ ‘అచి శ్చుధాతుభ్రువాం య్వారియజు వజ్ఞా’ (6-4-77)

ఇత్యాది విశేషలక్షణవతీనా మవికృతవికృతానాం మంగలామంగలార్థ పరత్వేన మంగలాద్యర్థానా మభిప్రాయశః ప్రయోగో లక్ష్యతే. తేనేయం విభక్తిముద్రా భవతి.

అర్థము : విభక్తిముద్ర కుదాహరణము. శ్రీలను పిడుకును; విపత్తులను రోదించును; కీర్తులను ప్రసవించును; మలినమును తుడిచివేయును; సంస్కార శాపముచేత మిక్కిలి పవిత్రీకరించును — శుద్ధమైన బుద్ధి కామధేనువుకదా :

ఇచ్చట 'ప్రదుగ్ధే, రుణద్ధి, సూతే, ప్రమార్జి, పునీతే' అని 'దుహి పవోర్భు హలం సకర్మకయో రుపసంఖ్యానమ్' 'రుధాదిభ్యః శ్చమ్' అని మొదలయిన విశేష లక్షణయోగములచేత క్రియా విభక్తులను పరస్మైపదాత్మనేపద పర్యాయక్రమమున కూర్చుట కానబడును. 'అచి శ్చుదాతు భువాం య్వోరియజా వజ్రా' మొదలయిన విశేషలక్షణవంతములై మంగళామంగళార్థపరములైన 'శియః, విపదః, యశాంసి, మలిసం, సంస్కారశాపేన' అను నామ విభక్తులను మంగళార్థముల యభిప్రాయ ముతో ప్రయోగించుట కానబడును. దానిచేత ఇది విభక్తిముద్ర యగుచున్నది.

వ్యాఖ్య: విభక్తిప్రయోగముచేత విశేషార్థమును సూచించుట జరిగినయెడల అది విభక్తిముద్ర యన్న శబ్దలంకారభేద మగును.

విభక్తులు నామవిభక్తులు, క్రియావిభక్తులు అని రెండు విధములు. నామ విభక్తులనే సుబ్బిభక్తులని, క్రియా విభక్తులనే తిజ్జిభక్తులని కూడ వ్యవహరింతురు.

ప్రదుగ్ధే, రుణద్ధి, సూతే, ప్రమార్జి, పునీతే - అన్నవి పరమానకాలము నందలి క్రియాపదములు. సంస్కృత క్రియాధాతువులు పరస్మైపదములు, ఆత్మనే పదములు — అని రెండు విధములు. పరస్మైపద ధాతువులకు పరస్మై పదప్రత్యయములును, ఆత్మనేపద ధాతువులకు ఆత్మనేపద ప్రత్యయములును మాత్రమే చేరవలయును. కాన్ని ఉభయపదము లుండును. వానికి పరస్మైపద ప్రత్యయములు కాని, ఆత్మనేపద ప్రత్యయములు కాని చేరవచ్చును. 'దుహి' ధాతువు ఉభయపది. కావున 'దుగ్ధే'యన్న ఆత్మనేపదరూపముతోను, 'దోగ్ధి' యన్న పరస్మైపద రూపముతోను కూడ ప్రయోగింపవచ్చును. ముందుచేరిన 'ప్ర' ఉపసర్గ.

రుధ్' ధాతువుకూడ ఉభయపదియే. కావున 'రుద్ధే'యన్న ఆత్మనే పద రూపము, 'రుణద్ధి' యన్న పరస్మైపదరూపముకూడ ప్రయోగార్హములే యగును,

‘సూ’ ధాతువు ఆత్మనేపదిమాత్రమే. కావున ఆత్మనేపద ప్రత్యయము చేర్చుటచేత ‘సూతే’ యన్న వర్తమానక్రియ యేర్పడును. ‘మృక్’ వరప్రైవది మాత్రమే. కాబట్టి ‘మూర్తి’ యన్నదే రూపము.

‘పూ’ ధాతువు ఉభయపది. కాబట్టి ‘పునీతే’ యన్న ఆత్మనేపద రూపము ‘పునాతి’ యన్న పురస్కృత్యపదరూపముకూడ నుండును.

పై యుదాహరణమునందు ఆత్మనేపదమును, వరప్రైవదమును పర్యాయ క్రమమున సంధానించుట కలదు. ఇట్టి కూర్పు మణులను పగడములను తూర్చిన ఘోషమువలె సహృదయులకు ముదఘ్నున పండించును.

ఇంక నామవిభక్తులను మాతము. ‘క్రియః, విపదః, యశాంసి, మలినః, సంస్కారకౌచేన’ అన్నవి నామవాచకములు. ‘శ్రీ’ అన్న ప్రాతిపదిక ద్వితీయా విభక్తి బహువచనమునందు ‘క్రియః’ అని యగును. ఇచ్చట ప్రాతిపదిక కొంత మార్పు నొందినది. ‘విపదః’ ‘విపదః’ అనియైనది. ఇచ్చట మార్పులేదు. ‘యశాన్’. అన్న ప్రాతిపదిక ‘యశాంసి’ అన్న రూపమునొందినది. ఇచ్చట ప్రత్యయములో మార్పుకలదు. ‘మలినమ్’ అన్నది ఏకవచనరూపము. ‘సంస్కారకౌచేన’ తృతీయా విభక్తి యేకవచనరూపము. మార్పునొందిన ప్రాతిపదికలను, మార్పునొందని ప్రాతిపదికలను, మార్పునొందిన ప్రత్యయములను, మార్పునొందని ప్రత్యయములను, బహువచనరూపములతో ఏకవచనరూపములను, ద్వితీయావిభక్తులతో తృతీయా విభక్తివి - ఇట్లు భిన్నభిన్నరూపములై మంగళార్థకామంగళార్థక పదములను కలుపుటచేత అనేక వర్ణసమ్మిశ్రణసౌందర్యము పసుత్పన్నమగుచున్నది.

ఇదంతయు నామవిభక్తులను, క్రియావిభక్తులను విశిష్టార్థస్ఫోరకములుగా ప్రయోగించుటచేత సిద్ధించుచున్నది. కావుననే ఇది విభక్తి ముద్ర కుదాహరణ మైనది.

ఇంకొక విషయము. ఇచ్చట కర్తృత్వపదము ‘బుద్ధి’. బుద్ధికి దోహద సామర్థ్య ములేదు. అది గోవు చేయగల పని. కావుననే గోవుతో బాసమ్యమును చెప్పుట అసంధమయ్యెను. అప్పుడైతేను బుద్ధికి దోహదకర్త నారోపించుటకు వీలుకాదు. ‘కలిగించుట’ యన్న యర్థమున మాత్రమే ‘దుష్ట’ ధాతువు ప్రయుక్తమయ్యెను. వాచ్యార్థము పొసగ దనుట స్పష్టము. తక్కిన క్రియాపదముల విషయముకూడ

అట్టిదే. ధ్వనివాదుల అత్యంత తిరస్కృతవాచ్యధ్వని కిది లక్ష్యము. ధ్వని క్రియావిభక్తుల నాశ్రయించుకొని యున్నది. దీనిని భోజదేవుడు సుద్రాలంకార ములో నిమిడించుటలోనే మోదము నొందుచున్నాడు.

[వచనముద్ర - ఉదాహరణము]

వచనముద్రా యథా-

‘విశ్వంభరా భగవతే భవతీ మనూత
రాజా ప్రజాపతి సమో జనకః పితా తే
తేహం వధూ స్వమసి నందిని పార్థివానాం
యేహం కులేషు సవితా చ గురుర్వయం చ’ 46

అత్ర వయమిత్యాత్మని బహువచనేన సవితాచేతి సవితర్యేక వచనేన సవితృ రవ్యహం బహుమః ఇత్యభిప్రాయో వక్తు రతీయం వచన ముద్రా.

ఆర్థము : వచనముద్ర కుదాహరణము. నందినీ! భగవతియైన భూదేవి నిన్ను కన్నది. ప్రజాపతి సమానుడైన జనకమహారాజు నీతండ్రి. నీవు సూర్యుడును మేమును గురువులమైన రాజుల యింటి కోడలివైతివి.

ఇచ్చట ‘మేము’ అని తన విషయమును బహువచనముచేత ‘సూర్యుడు’ అని సూర్యుని విషయము నేకవచనముచేత చెప్పుట ‘సూర్యునికంటె నేను మాన్యుడ’ నని వక్త యొక్క యభిప్రాయమైనట్లు వెల్లడించుటవల్ల ఇది వచనముద్ర.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ శ్లోకము భవభూతి రచించిన ఉత్తరరామచరితము నందలిది ఇందు వక్త వశిష్ఠుడు. ‘వయం గురుః’ అని చెప్పుటచేత ఇచ్చట వచనముద్ర యన్న శబ్దాలంకారమున్నది.

ఏకత్వసంఖ్యను బోధించునది ఏకవచనము; బహుత్వసంఖ్యను బోధించునది బహువచనము. ‘సవితా’ అని యనగా సూర్యుడని యర్థము. సూర్యు డొక్కడే యగుటచే ఏకవచనమును వాడుట సమంజసమే. సూర్యుడు రముకులమునకు మూల

పురుషుడు; కావున గురుడు. మరి, పశిష్ఠుడు సర్వశుభాశుభకర్మలకు నిర్వాహకుడు; శిక్షకుడు. అందువల్ల పశిష్ఠుడు గురుడు. మూలపురుషుడైన సూర్యుని విషయమున నేకవచనమును వాడి, తన విషయమున బహువచనమును వాడుకొనుట యిచ్చట కాననగును. బహుత్వసంఖ్యను బోధించునప్పుడే కాక బహుమతత్వమును బోధించు నప్పుడుకూడ బహువచనమును వాడుట సంప్రదాయము. ఇట్లు వచనమునందు చేసిన పరివర్తనము మూలమున పశిష్ఠుని విశిష్టతయు, ప్రభావౌన్నత్యమును ధ్వని తము లగుచున్నవి.

[సముచ్చయముద్ర - ఉదాహరణము]

సముచ్చయముద్రా యథా-

‘జాతశ్చాయం ముఖేందుస్తే భుకుటిప్రణయీ పురః

గతం చ వసుదేవస్య కులం నామావశేషతామ్’

47

అత్ర ‘ఆశంసాయాం భూతవచ్చ’ (3-3-132) ఇతి భూత వద్భావస్య హయగ్రీవ ప్రభావాతిశయశంసినః సముచ్చయద్వారేణ నివేశాదయం సముచ్చయముద్రా.

అర్థము : సముచ్చయముద్ర కుదాహరణము. నీ యీ ముఖచంద్రుడు బొమముడి వేయుటయందు ప్రణయము కలిగియుండెను. ఇకముందు, మరి వసుదేవుని కులము నామావశేషత్వమును పొందెను.

ఇచ్చట ‘ఆశంసాయాం భూతవచ్చ’ అని భూతవద్భావమును హయగ్రీవ ప్రభావాతిశయ ప్రశంసనమును సముచ్చయద్వారమున నివేశనముచేయుటచేత సముచ్చయముద్ర.

వ్యాఖ్య : చ, తు, కిల, ఋణ మొదలయినవి నిపాతములు. ఇందు ‘చ’ యనునది సముచ్చయముకూడ. పూర్వపర పదములను గాని, పూర్వపరవాక్యము లనుగాని కలుపుటచేత దీనికి సముచ్చయ మనుపేరు తగియున్నది.

ప్రకృతోదాహరణమునందు రెండు వాక్యములు గలవు. రెండు వాక్యము లందును విధేయ విశేషణములు భూతార్థకములై యున్నవి. ‘ఆశంసాయాం

భూతవచ్చు' అన్న వ్యాకరణ నియమ మిచ్చట అనునందేయము. 'అశంస' యనగా 'అశించుట' యని యర్థము. 'వానలు కురిపెనేని పంటలు పండును' మొదలైన వాక్యమునందు చేదర్థకమునకు ముందున్న భూతక్రియ యిట్టిదే. కాని సమాపక క్రియ తద్దర్థార్థకమునం దున్నది; భవిష్యదర్థమును సూచించుచున్నది. మీది యుదాహరణమందు రెండు వాక్యమునందలి భూతార్థకము విశ్వయార్థమును ధ్వనింప జేయును. భావిక్రియను గాక భూతక్రియను వాడుట అవశ్యంబావిత్వమును తెలియ జేయును. ఇది యొక విషయము.

మరొక విషయము. పూర్వసరవాక్యముల నడుమ ఇచ్చట 'చేత్' అని లేదు. కార్యకారణ సంబంధసాధకమైన నిపాతమును దేనినో వాడవలయును. ఇచ్చట ఆ సంబంధమును 'చ' యన్న సముచ్చయార్థకమే సాధించుచున్నది. 'నీవు కోపము నొందినయెడల వసుదేవవంశము నాశనమగును' అన్నదియే భావము. అయినను విశ్వయత్వమును, దానిమూలమున శ్రోతయైన హయగ్రీవుని ప్రభావాతి శయమును ధ్వనింపజేయుటకే సముచ్చయము ప్రయుక్తమైనది. ఇట్లు సముచ్చయమువల్ల ప్రకర్ష వ్యంజితమగుచుండుటచేత ఇది సముచ్చయముద్ర యన్న శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

[సంవృతిముద్ర - ఉదాహరణము]

సంవృతిముద్రా యథా-

‘మఃశీర్షం ప్రసేనస్య తచ్చానార్యేణ విష్ణునా
లబ్ధం యేనాద్యయోగేన తేన కిం కీర్తితేన వః’ 48

అత్ర ‘కథాపి ఖలు పాపానా మలమశ్రేయసే యతః’ తతః ‘కిం తేన వః కీర్తితేన’ ఇతి సాభిప్రాయ సంవృతి కరణా దియం సంవృతిముద్రా.

అర్థము : సంవృతిముద్ర కుదాహరణము. ప్రసేనునియొక్క మణిరత్నము అదృష్టవశమున నీనాడు ఆ అనార్యుడైన విష్ణువుచేత బొందబడినది. మీకు దానిని చెప్పుకొనుటతో నేమి పని ?

ఇచ్చట 'పాపులయొక్క కథకూడ అమంగళమునకు చాలు' నని యుండుట వల్ల 'మీకు దానిని చెప్పుకొనుటలో నేమిపని?' అన్న సాఖిప్రాయ సంవృత్తికరణము వల్ల ఇది సంవృత్తిముద్ర.

వ్యాఖ్య : సంవృత్తి యనగా మూసియుంచుట యని యర్థము. భావమును స్పష్టముగా వ్యక్తముచేయక, నిగూఢముగా దాచియుంచుట యని యర్థము.

ఇచ్చట 'తేన కిం కీర్తితేన వా' అనుచోట సంవృత్తి యున్నది. 'దానిని కీర్తించుటతో నేమిపని?' యని యర్థము. 'కీర్తన' మని యనగా చెప్పుట యని పొగడుట యని రెండర్థములు గలవు. 'తేన' అని యన్నప్పుడు 'ఆవృత్తాంతము' అన్నదియే తవ్వబ్ధార్థము. సాధారణముగా ఒకదొక మంచిపనినో చెడ్డపనినో చేసే నప్పుడు నలుగురును చెప్పుకొందురు, ఇది సహజము. మంచినిగూర్చి చెప్పుకొన్నప్పుడు నష్టములేదు. ఏ క్త యుద్దేశమున కృష్ణుడు అనార్యుడుగా వ్యవహరించెను. ప్రసేనుని సంహరించి శ్యమంతకమణి నపహరించెను. ఈవిషయమునిట్లుగా తెలిసికొన్న కొందరు మరికొందరతో చెప్పుచున్నారు. దానిని వారించుచు సత్రాజిత్తు పలికెడి పలుకు లివి.

కృష్ణుడు హంత యని చోరు డని సత్రాజిత్తు భావము. కావున వారెట్లు చెప్పుకొనుట తన కనుకూలమే. కాని 'ఖిలుల కథలను వినుటచేత పైతము కీడు కలుగును' అని పెద్దల నమ్మకము. దానిని మనస్సులో నుంచుకొనియే 'శ్యమంత కావహరణ ప్రసంగము'ను విడనాడు మనుచున్నాడు. మనస్సులో నుంచుకొన్న భావమే కృష్ణునియందు మరింత ఖలత్వమును స్థాపింపదగియున్నది. అది వాచ్యము కాక అనంతర వాక్యముచేత ఊహ్యమగుటవల్ల నే మరింత పుష్టిని పుంజుకొనుచున్నది. ఇట్లు సంవృత్తిచేతనే సమర్థముగా వ్యంజితమగుటవల్ల ఇది సంవృత్తి ముద్ర యన్న శబ్దాలంకారముగా సార్థకమగుచున్నది.

ఉక్త్యలంకారము

42. విధిద్వారేణ వా యత్ర నిషేధేనాథ వా పునః
ప్రతీయతే విశిష్టోర్ధః సోక్తి రత్రాభిధీయతే.

43. ఏధే రథ నిషేధాత్ స్యా దధికారా ద్వికల్పతః
నియమాత్ పరిసంఖ్యాయా ఉపాధేః సేవా వడ్విధా.

అర్థము : ఉక్తి యన్న అలంకారమునకు లక్షణము. విధి ద్వారమున కాని, నిషేధద్వారమున గాని విశిష్టమగు వర్థము ప్రతీతమగునెడల, అది యిచ్చట ఉక్తి యనబడును. ఉక్తి విధి, నిషేధము, అధికారము, వికల్పము, నియమము, పరిసంఖ్య అన్న ఉపాధిభేదములనుబట్టి ఆరు విధములు.

వ్యాఖ్య : 'ఉచ్యతే ఇతి ఉక్తిః' చెప్పబడునది ఉక్తియని వ్యుత్పత్తి. 'ఉచ్యతే అనయా ఇతి ఉక్తిః' దీనిచేత చెప్పబడును కావున ఉక్తియనికూడ వ్యుత్పత్తి చెప్పవచ్చును. కర్మార్థమును, కరణార్థమునుగూడ స్వీకరింపవచ్చును. ఉక్తియందు ఉద్దేశ్యము, విధేయము - అని రెండంగము లుండును. విధేయము భావాత్మకముగాని, అభావాత్మకముకాని కావచ్చును. భావాత్మకవిధేయ మున్నచో విధియని, అభావాత్మక విధేయ మున్నచో నిషేధమని యందురు. ఇది స్థూల విభాగము.

ఇంకను సూక్ష్మముగా 1. విద్యుక్తి 2. నిషేధోక్తి 3. అధికారోక్తి 4. వికల్పోక్తి 5. నియమోక్తి 6. పరిసంఖ్యోక్తి యని ఆరు విధములుగా విభక్తమగును.

అప్రాప్తప్రాపణము విధి; లేనిదానిని కలుగజేయుటయని యర్థము. ప్రసక్త ప్రతిషేధము నిషేధము; కలిగినదానిని వారించుట యని యర్థము. క్రియాఫల యోగ్యత అధికారము; విధిరూపమునందో నిషేధరూపమునందో యున్న క్రియ యొక్క ఫలమునకు అర్హతను కలిగియుండుట యని యర్థము. అన్యతరసంబంధము వికల్పము; తుల్యకక్షకు చెందిన రెండింటియందు ఒకదానిని విడిచి రెండవదానిని గ్రహించుట యని యర్థము. వ్యావృత్తిఫలకవిధి నియమము; ఇతరేతరములకు వ్యవచ్చేదము కలిగించి ఒక్కదాని నిర్ణయించుట యని యర్థము. పరిసంఖ్యయనగా ఉభయప్రాప్తియందు ఒకదానితో వ్యావృత్తిని కలిగించుట. విధిచేత నిషేధమును గాని, నిషేధముచేత విధినిగాని బోధించుట యని యర్థము.

పై వానియందు విద్యుక్తి, అధికారోక్తి యన్నవి రెండును భావాత్మకములు. నిషేధోక్తి, నియమోక్తి అన్నవి రెండును అభావాత్మకములు. వికల్పోక్తి, పరిసంఖ్యోక్తి యన్నవి రెండును భావాభావాత్మకములు. ఏ ఉక్తియైనను విశిష్టార్థ స్ఫోరకమైనప్పుడు మాత్రమే శబ్దాలంకార మగును. ఇది గమనింపదగిన విషయము.

[విద్యుక్తి - ఉదాహరణము]

తాను విద్యుక్తి ర్యథా--

‘శు శ్రూషస్వ గురూన్ కురు ప్రియసఖవృత్తిం నపత్నీ జనే’
అత్రాప్రాప్తో ప్రాపణవచనం విధిః.

అర్థము : ఉక్త్యలంకారభేదములలో విద్యుక్తికి ఉదాహరణము. పెద్దలను సేవింపుము. నవతులయెడల ప్రియసఖివై ప్రవర్తింపుము.

ఇచ్చట ప్రాప్తిలేనిచోట ప్రాపణవచనము కావున విధి.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో ఏడవది ఉక్తి. ఇది ఆరు విధములు. ఇందు మొదటిది విద్యుక్తి.

ఉదాహరణ పద్యము కాళిదాసుని అభిజ్ఞాన శాకుంతలము నందలిది. వరుసగా ఒక్కొక్క పంక్తిని ఒక్కొక్క ఉక్తికి లక్ష్యముగా భోజిదేవుడు ప్రదర్శించుచున్నాడు. కణ్వుడు శకుంతలను అత్తవారింటికి పంపుచు హితబోధ చేయుచున్న సందర్భములోనిది. శకుంతల దుష్కర్మమును గాంధర్వవిధిని వివాహము చేసికొన్నది. దుష్కర్మమును రాజుదానికి వెళ్ళిపోయెను. శకుంతల అచ్చటికి వెళ్ళలేదు. కావున, అచ్చటి పెద్దలనుగాని పవతులనుగాని తానెరుగదు. అట్టియెడల శుశ్రూషచేయుట, సఖీభావము నెరపుట అనువాని కింతవరకు అవకాశము లేనేలేదు అనగా అవి అప్రాప్తము లన్నమాట. అప్రాప్తములను లభింపజేయుటకై ప్రవర్తించిన వచన మగుటచేతనే యిది విద్యుక్తి యగుచున్నది.

[నిషేధోక్తి - ఉదాహరణము]

నిషేధోక్తి ర్యథా--

‘భర్తృ ర్విప్రకృతాపి రోషణతయా మా స్మ ప్రతీపం గమః’
అశ్చి ప్రాప్తో నివారణం నిషేధః.

అర్థము : నిషేధోక్తికి ఉదాహరణము. భర్తయెడల కోపమునొందినప్పటికిని రోషముచేత ప్రతికూలముగా ఆచరింపవలదు.

ఇచ్చట ప్రాప్తియందు నివారణము నిషేధము.

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట ప్రాప్తియనగా ప్రాప్తవ్యమనియే భావము. సంసారము నందు భార్యభర్తలకు ఎన్నడేని భేదభావము కలుగకపోదు. అట్టియెడల దానినే పెద్దగా చేసి భార్య భర్తకు విరుద్ధముగా ప్రవర్తించుట కూడదు. ఇదే విషయమును కణ్వమహర్షి శకుంతలకు చెప్పుచున్నాడు. భేదభావము కలిగినప్పుడు విరుద్ధముగా నడవవలయునన్న బుద్ధి పొడమును. అదియే ప్రాప్తి. 'అట్లు చేయవద్దు' అని నిషేధించుట యిచ్చట కలదు. కావుననే యిది నిషేధోక్తికి ఉదాహరణమైనది.

[అధికారోక్తి - ఉదాహరణము]

అధికారోక్తి ర్యథా-

‘భూయిష్టం భవ దక్షిణా పరిజనే భోగేష్వనుత్సేకినీ
యా న్యేనం గృహిణీపదం యువతయో నామాకులస్యాధయః’

అత్ర విధినిషేధజ్ఞానా ద్విధినిషేధయోగ్యతాధికారః.

అర్థము : అధికారోక్తికి ఉదాహరణము. పరిజనమునందు అధికముగా దాక్షిణ్యమును పహింపుము. భోగములయందు గర్వము నొందకుము. ఈ విధముగా యువతులు గృహిణీపదమును పొందుదురు. భిన్నముగానుండువారు కులము నకు దుఃఖమును కలిగింతురు.

ఇచ్చట విధినిషేధజ్ఞానమువల్ల విధినిషేధయోగ్యత అధికారము.

వ్యాఖ్య : విధినిషేధములను రెండింటిని గుర్తించి విధుల నాచరించుటకును నిషేధములను పరిహరించుటకును సామర్థ్యమును కలుగజేయునది అధికారోక్తి. ‘పరిజనమునందు అధికముగా దాక్షిణ్యమును పహింపుము’ అన్నది విధ్యుక్తి. ‘భోగములయందు గర్వము నొందకుము’ అన్నది నిషేధోక్తి ఇట్లే ‘గృహిణీపదమును పొందుదురు’ అన్నది విధ్యుక్తి. ‘దుఃఖమును కలిగింతురు’ అనుటచేత ‘అట్లు ప్రవర్తించవద్దు’ అన్న నిషేధోక్తియే ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఇట్లు విధి నిషేధములను రెండింటిని తెల్పి ‘యట్లు చేసినచో ఈ లాభము కలదు; చేయకున్నచో ఈ నష్టము కలదు’ అని చెప్పుటచేత ఇది అధికారోక్తి యన్న శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

[వికల్పోక్తి-ఉదాహరణము]

వికల్పోక్తి ర్థా-

‘ఏకో నేతా క్షత్రియో వా ద్విజో వా
 ఏకా విద్యాధ్యాత్మికీ వా త్రయీ వా
 ఏకా భార్యా సంశజా వా ప్రియా వా
 ఏకం మిత్రం భూపతిర్యా యతిర్యా’.

50

సోయం జాతి క్రియాగుణద్రవ్యవలంబీ చతుర్విధో వికల్పః.

అర్థము : వికల్పోక్తికి ఉదాహరణము. క్షత్రియుడుకాని ద్విజుడు కాని ఒక్కడే నాయకుడు. ఆధ్యాత్మికము కాని వైదికము కాని ఒక్కటే విద్య. ఉత్తమ సంశమునందు పుట్టినదికాని మనసుకు నచ్చినది కాని ఒక్కతేయే భార్య. భూపతి కాని యతి కాని ఒక్కడే మిత్రుడు.

ఇది జాతి క్రియా గుణ ద్రవ్యము లవలంబములుగా కల చతుర్విధమైన వికల్పము.

వ్యాఖ్య : అన్యతర సంబంధము వికల్పము. ఈ వికల్పము జాతినిబట్టి, క్రియనుబట్టి, గుణమునుబట్టి, ద్రవ్యమునుబట్టి నాలుగువిధములుగా నుండును. క్షత్రియ, ద్విజశబ్దములు జాతివాచకములు. ఈ రెండు జాతులలో ఒక్క జాతికో సంబంధమును కలిగించునది వికల్పోక్తి. నాయకుడు క్షత్రియుడైన కావలయును; భ్రాహ్మణుడైన కావలయును. ఇట్లు రెండుజాతులలో ఒకజాతికి గ్రహించుట అన్యతర గ్రహణము.

క్రియావలంబమున కుదాహరణము. భూపాలనముచేయువాడు భూపతి. సోయమము కలవాడు యతి. ఈ యిద్వరు నాయా క్రియాసంబంధము కలవారు. అందు ఒక్కనిని గ్రహించుట వికల్పము.

గుణావలంబమున కుదాహరణము. ఉత్తమసంశమునందు పుట్టిన శ్రీ ఉత్తమ గుణములు కలదని, మనసుకు నచ్చినది ప్రేమాది గుణములు కలదని భావము. కావున ఆభిజాత్యము గలశ్రీ కాని ప్రేమభావముగల శ్రీ కాని భార్య కావలయును. ఇట్లు ఇద్వరలో ఒకరిని గ్రహించుట వికల్పము.

ద్రవ్యావలంబమున కుదాహరణము. విద్య ద్రవ్యము; జ్ఞానమునకు సాధనమైన పదార్థము. వేదవిద్య యొకటి, అధ్యాత్మిక విద్య యొకటి. ఈ రెండింటిలో నొక్కదానిని విద్యగా స్వీకరింపవలయును.

ఇట్లు 'కాని, కాని' అని తెల్పి 'రెండేసి వస్తువులలో ఒక్కదానిని గ్రహించుటకు ప్రేరేపించుటచేత ఇది వికల్పోక్తి యన్న శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

[నియమోక్తి - ఉదాహరణము]

నియమోక్తి ర్యథా-

'వివాదోఽపార్థ ఏవాయం పార్థ ఏవ ధనుర్ధుః

యో న కేవల మాత్మీయైః పరై రప్యభినంద్యతే'

51

సోఽయ మయోగాన్యయోగాత్వంతాయోగ వ్యవచ్ఛేద లక్షణ
ప్రకాశో నియమః.

అర్థము : నియమోక్తికి ఉదాహరణము. వివాదము అపార్థము మాత్రమే. ఆత్మీయులచేత మాత్రమేకాక యితరులచేత వైతము అభినందింపబడు పార్థుడు మాత్రమే ధనుర్ధుడు.

ఇది అయోగము, అన్యయోగము, అత్యంతాయోగము - అన్న మూడు వ్యవచ్ఛేదములను లక్షణముగా కలిగి మూడువిధములయినది నియమము

వ్యాఖ్య : వ్యాప్తి ఫలక విధి నియమ మని చెప్పుకొంటిమి. ఈ నియమము అయోగము, అన్యయోగము, అత్యంతాయోగము అను మూడు విధములయిన వ్యవచ్ఛేదములను ప్రతిఫలంపజేయును.

'వివాదోఽపార్థ ఏవాయం' అని యన్నప్పుడు 'వివాదః' విశేష్యము. 'అపార్థః' విశేషణము. ఇవట ఏవకారము విశేషణముతో సంగతమై యున్నది. కేవల విశేషణముతో ఏవకారమునకు సంబంధము కలుగదు. అందువల్ల వ్యుత్పత్తినిబట్టి తదభావమును వ్యవచ్ఛేదము గావించి యోగవ్యాప్తిని శ్ఠాపించుచున్నది. వ్యాప్తి యనగా వ్యవచ్ఛేదములను సరిహరించి నిర్ణయించుట యని యర్థము.

‘పార్థ ఏవ ధనుర్ధరః’ అన్నప్పుడు అన్యయోగవ్యవచ్చేదకత్వమున్నది. ఇచ్చట ఏవకారము ‘పార్థః’ అన్నవిశేష్యముతో సంగతమై యున్నది. ఇది ‘ధనుర్ధరః’ అన్నవిశేషణమునకు వ్యావర్తించి అన్యయోగ వ్యవచ్చేదక మగుచున్నది. అన్యులకు ధనుర్ధరత్వమును విషేధించుచున్న దని యర్థము.

‘యో వ కేవల నంద్యతే’ అనుచోట ‘కేవలమ్’ అనుటచేత అయోగమును కాని అన్యయోగమును కాని వ్యవచ్చేదము చేయుటలేదు. పయిగా తత్సంబంధ వ్యావృత్తిచేత అత్యంతాయోగ వ్యవచ్చేదకత్వమే విధింపబడుచున్నది.

ఇట్లు అయోగమునుకాని, అన్యయోగమునుకాని, అత్యంతాయోగమునుకాని విషేధించుటవల్ల నియమ మన్న శబ్దాలంకారమగును. ఇచ్చటి విషేధమువల్ల వ్యావృత్తి (నిర్ధారణరూపమైన యోగము) ప్రతిఫలింపవలయును. అట్లు ప్రతిఫలించినప్పుడే యిది అలంకార మగును.

[పరిసంఖ్యోక్తి - ఉదాహరణము]

పరిసంఖ్యోక్తి వ్యథా-

‘పంచ పంచనఖా భక్త్యా వామేనాత్మై న పశ్యతి
కాతన్య మన్యః కుచయోః కిమసద్య న్న రోచతే’ 53

తదిదం విధినిషేధాభ్యాం శేనాభ్యనుజ్ఞానం పరిసంఖ్యేత్యుచ్యతే.

అర్థము : పరిసంఖ్యోక్తికి ఉదాహరణము. ఐదుగోళ్ళను గలవి ఐదు భక్త్యములు. ఎడమకంటితో చూడడు. అయి కుచములయందు కాతన్యము కలదు. ఇష్టము కానిది చెడ్డది.

ఇది విధినిషేధ శేషము నెరిగించుటచేత పరిసంఖ్య యనబడుచున్నది.

ఘ్యాఖ్య : విది అపూర్వవిది, నియమవిది, పరిసంఖ్యావిది — యని మూడు విధములు. పరిసంఖ్యావిది నాధారముచేసికొని పరిసంఖ్యోక్తి ప్రవర్తించుచున్నది.

‘పంచ పంచనఖా భక్త్యా’ ఐదుగోళ్లుగల జంతువులును, పక్షులును పంచనఖములు. ఇవి పెక్కులు గలవు. వీనిలో ఐదు మాత్రమే భక్షింపదగినవి. ఇది

విధియే. పరిశేషన్యాయముచేత 'ఐదింటిని కాక తక్కిన పంచనఖములను భక్షింప రాదు' అన్న నిషేధము స్ఫురించుచున్నది.

'వామేనాజ్ఞాన పశ్యతి' ఎడమకంటితో చూడడు. మరి మనుష్యునికి రెండు కన్నులున్నవికదా: 'ఎడమకంటితో చూడడు' అని యన్నప్పుడు పరిశేష న్యాయము చేత 'కుడికంటితో చూచును' అన్న భావము స్ఫురించుచున్నది.

'కాఠిన్య మస్యాః కుచయోః' ఆమె కుచములయందు కాఠిన్యము కలదు. ఇది భావార్థకము. పరిశేషన్యాయముచేత 'ఆమె మనసునందును, మాటలందును, చేష్టలందును కాఠిన్యములేదు' అన్న అభావార్థము ద్యోతితమగుచున్నది.

'అనత్ కిమ్?' ఏది చెడ్డది? 'యన్నరోచతే' ఏది యిష్టముకాదో అది. ఇష్టము కానిది చెడ్డది. పరిశేష న్యాయముచేత 'ఇష్టమైనది మంచిది'—అన్న భావమే ప్రతీతమగుచున్నది.

ఇట్లు భావమును చెప్పుటచేత అభావముకాని, అభావమును చెప్పుటచేత భావముకాని, విధిని చెప్పుటచేత నిషేధముకాని, నిషేధమును చెప్పుటచేత విధికాని పరిశేష న్యాయమునుబట్టి స్ఫురించినయెడల పరిసంఖ్యోక్తి యన్న శబ్దాలంకార మగును.

యుక్త్యలంకారము

44. అయుజ్యమానస్య మిథః శబ్దస్యార్థస్య వా పునః
యోజనా క్రియతే యాసా యుక్తిరిత్యుచ్యతే బుద్ధైః.

45. పదం చైవ పదార్థశ్చ వ్యాఖ్యం వాక్యార్థ ఏవ చ
విషయోఽస్యాః ప్రకరణం ప్రబంధశ్చాభిధీయతే.

అర్థము: అయుజ్యమానమైన శబ్దమునకు గాని అర్థమునకు గాని, శబ్దార్థము లకు పరస్పరము గాని యోగమును గూర్చినయెడల, దానిని బుద్ధులు యుక్తి యని యందురు. దీనికి విషయముగా పదము, పదార్థము, వాక్యము, వాక్యార్థము, ప్రకరణము, ప్రబంధము - అన్నవి వ్యవహరించును.

వ్యాఖ్య : యోగములేని వానికి యోగమును కల్పించుటకే యుక్తి యని పేరు. యుక్తియన్నను యోగమన్నను కలయిక యని యర్థము. ఇచ్చట 'శబ్దము'

అను పదము 'వాచక' మన్న విస్తృతార్థమున ఉపయుక్తము. అట్లే 'అర్థము' అన్న పదము 'వాచ్యము' అన్న విస్తృతార్థమున ఉపయుక్తము. వాచకములకు యోగమునుగాని, వాచ్యములకు యోగమునుగాని, వాచకవాచ్యములకు పరస్పరయోగమునుగాని కలిగించినయెడల యుక్తియన్న శబ్దాలంకారమగును.

ఈ యలంకారము పదాదుల నాశ్రయించి ఆరు విధములుగా నగును. అవి 1. పదయుక్తి 2. పదార్థయుక్తి 3. వాక్యయుక్తి 4. వాక్యార్థయుక్తి 5. ప్రకరణయుక్తి 6. ప్రబంధయుక్తి.

[పదయుక్తి లక్షణము]

తత్ర-

46. యోగ కారణ పర్యాయాంగాంగిభావ వరంపరాః
పదయుక్తే నిమిత్తం న్యుర్నిరూఢాః పదసిద్ధయే.

అర్థము : నిరూఢములయిన యోగకారణ పర్యాయాంగాంగిభావవరంపరణ పదసిద్ధికారకు పదయోజనయొక్క నిమిత్తముగా వ్యవహరించును.

వ్యాఖ్య : ఇది పదయుక్తికి లక్షణము. యోగము, కారణము పర్యాయము, అంగాంగిభావము — అనునవి వరంపరా రూపమున పంయోగము నొందినప్పుడు పదయుక్తి యన్న యలంకార మేర్పడును.

యోగమనగా ప్రకృతి ప్రత్యయమేళనము కాని, అనేక పదమేళనము కాని కావచ్చును. కృదంత, తద్గితరూపములనుగాని సమాసరూపములనుగాని యిందుచేర్చుకొనగును. నిరూఢమైన యోగము అని యనుటచేత యోగరూఢి యని భావము. అట్టి పదముల వరంపరకు యోజన కలిగించుట ఒక విధమయిన పదయుక్తి. ఇట్లే కారణ కార్యసంబంధమును సూచించు పదముల వరంపరకు యోజన కలిగించుట మరొక విధమయిన పదయుక్తి. ఇచ్చట కారణమనగా కార్యకారణభావ మని తాత్పర్యము. పర్యాయమనగా పర్యాయశబ్దము. ఒకే అర్థమును తెలుపు పెక్కుపదము లున్నప్పుడు ఒకదాని కొకటి పర్యాయపద మగును. పర్యాయపదముల వరంపరకు యోజన కలిగించుట మరొక విధమైన పదయుక్తి. అంగాంగి భావమనగా సమగ్ర రూపమునకును, అందొక్క భాగమునకును గల సంబంధము. ఇట్టి సంబంధముగల పదముల వరంపరచేత ఇంకొకవిధమైన పదయుక్తి.

ఇట్లు యుక్తియందు మొదటిప్రకారమైన పదయుక్తి యోగహాతి పరంపర, కారణపరంపర, వర్ణాయపరంపర, అంగాంగిభాషపరంపర - అను వానినిబట్టి ఏర్పడుచున్నది.

పదముల సంబంధము సాధారణముగా అర్థము నాశ్రయించియే యేర్పడును. అయినప్పటికి నిచ్చట అన్వయోపయోగ రంజక విశేష నివేశనముచేత పదములకు సంబంధ మేర్పడును. అదియే పదయుక్తి.

[పదార్థయుక్తి లక్షణము]

47. విరుద్ధానాం పదార్థానాం జాత్యాదీనాం పరస్పరమ్

యోజనా యేహ తాం యుక్తిం పదార్థవిషయాం విదుః.

అర్థము : విరుద్ధములయిన జాత్యాది పదార్థములకు పరస్పరము యోజన కలిగించుట పదార్థయుక్తి.

వ్యాఖ్య : జాతి క్రియా గుణ ద్రవ్యములు జాత్యాదులు. విరుద్ధజాతులను బోధించు పదములను యోజన చేసినయెడల ఒక విధమైన పదార్థయుక్తి యగును. ఇట్లే భిన్నములయిన క్రియలను గాని, భిన్నములయిన గుణములను గాని, భిన్నములయిన ద్రవ్యములను గాని యోజన చేసినయెడల పదార్థయుక్తియై సహృదయ హృదయరంజక మగును.

[వాక్యయుక్తి లక్షణము]

48. గర్భః సహ నిగర్భేణ సంవృత్తిః స నముచ్చయా

పేతవో వాక్యయుక్తీనాం క్రియతా మేవ మాదయః.

అర్థము : నిగర్భముతోడి గర్భము, నముచ్చయముతోడి సంవృత్తి యిటు వంటివానిని వాక్యయుక్తులకు పేతువులుగా చేయనగును.

వ్యాఖ్య : ప్రధానవిషయబోధకమైన వాక్యనముదాయమునకు నడుమనున్న వాక్యాంతరము గర్భము. వాక్యాంతరములో ఏకదేశభూతమైన వాక్యఖంశము నిగర్భము. ఉక్తియొక్క ఉపసంహరవచనము సంవృత్తి. తుల్యప్రధానభావములకు

యుగపదేకార్థ సంబంధము సముచ్చయము. పైని చెప్పికొన్న గర్భవాక్యము విగర్భవాక్యము మొదలయినవానికి యోజన కలిగిన వాక్యముక్తి యన్న శబ్దాలంకార మగును.

[వాక్యార్థయుక్తి లక్షణము]

49. యత్తదాదే రుపాదానం క్రియాభ్యాస సముచ్చయకా
క్రియాసమభిహారశ్చ వాక్యార్థా న్యుజ్యతే మిథః.

అర్థము : యత్తదాదుల యుపాదానము, క్రియాభ్యాసము, క్రియా సముచ్చయము, క్రియాసమభిహారము వేర్వేరుగా వాక్యార్థములను కూడియుండును.

వ్యాఖ్య : యత్, తత్ - అనునవి సంబంధ బోధక వర్ణనామములు. ఒకటి ఉద్దేశ్యమునంటి యుండగా రెండవది విధేయము నంటియుండును. అదిపద ప్రయోగముచేత యథా, తథా; యత్ర, తత్ర; యః, సః - మున్నగువానినిగూడ జ్ఞాపనముచేయుట జరుగుచున్నది. క్రియను పునరావృత్తి చేయుట క్రియాభ్యాసము. ఇచ్చట పాఠారణముగా పునరావృత్తమైన పదము అన్యపదవ్యవహితమై యుండును. విజాతీయములయిన క్రియల నొకేచోట ఒకేమాట చెప్పుట సముచ్చయము. భృగార్థమునందు పదము పునరుక్తమగుట సమభిహారము. ఇచ్చట పునరుక్తపదము వ్యవహితముకాదు. ఇట్లు పైని చెప్పికొన్న యత్తదాదులను, క్రియాభ్యాసమును, క్రియా సముచ్చయమును, క్రియా సమభిహారమును కూర్చుటచేత వాక్యార్థయుక్తి యన్న శబ్దాలంకార మగును.

[ప్రకరణవిషయయుక్తి లక్షణము]

50. య దశ్రద్ధేయ శైలాదివర్జనాభ్యుపపత్తయే
వాక్యం సేహ ప్రకరణవిషయా యుక్తి రివ్యతే.

అర్థము : అశ్రద్ధేయములయిన శైలాదులను వర్జించుటకొరకై చేసిన వాక్యరచనము ప్రకరణ విషయమయిన యుక్తిగా పరిగణింపబడును.

వ్యాఖ్య : శ్రద్ధేయ మని యనగా శ్రద్ధాపూర్వకముగా గమనింపదగినదని యర్థము. అశ్రద్ధేయమని యనగా అట్లుకానిదని యర్థము. లోకమునందు నదీసముద్ర

పర్వతారణ్యప్రభృతులు పెక్కులు దర్శనీయములు కలవు. కాని, వానిని దర్శించుటకు అందరకు నవకాశములు కలుగవు. కావ్యము వ్యవహారవేత్తృత్వమును గూడ కలిగించును. కావుననే ప్రకృత్యంగములయిన నదీసముద్రాదులను వర్ణించును. అష్టాదశపర్ణనములను కావ్యమునందు గావింపవలయుననుట కిదియే హేతువు. దీనివలన నై సర్గిక్రస్థితి తెలియుటయే కాక పాశకునిలో నై సర్గిక సౌందర్య సముద్దీపనము కూడ జరుగును. అవకాశములున్నవారు ప్రకృతిలోనే యిట్టివానిని చూడగలరు. అయినప్పటికిని, అతిమాత్ర పరిమాణముగల పర్వతాదులను సమగ్రముగా ఏకకాలములో దర్శింపగలుగుట సాధ్యము కాదు. కవి తన సామర్థ్యముచేత పమగ్రత్వ దర్శనము కలుగజేయును. కావుననే బాహ్యలోచనములతో శ్రద్ధాపూర్వకముగా చూడజాలని పర్వతాదులను వర్ణించి రచనచేసినచో, అది ప్రకరణయుక్తి యన్న శబ్దాలంకార మగును.

[ప్రబంధవిషయయుక్తి లక్షణము]

51. ప్రబంధవిషయాప్యేవం యుక్తి రుక్తా మసీసిభిః

ఉదాహరణమాలాసాం రూపవ్యక్త్యై నిదర్శ్యతే.

అర్థము : పండితపర్యులచేత ఈవిధముగానే ప్రబంధవిషయముకూడ యుక్తిభేదముగా చెప్పబడినది. పైనిచెప్పిన యుక్తిభేదములకు రూపము స్పష్టమగుటకై ఉదాహరణములు చూపబడుచున్నవి.

[పదయుక్తి - ఉదాహరణము]

తత్ర యోగరూఢి పరంపరాదినిమిత్తా పదయుక్తి ర్యథా—

‘ప్రాచ్యాం నిర్జితజంభజద్విపశిరిః సిందూరశోభం దిశి

ప్రత్యాఖ్యాతహయాంగనాస్యహుతభుష్టోతిః ప్రతీచ్యర్ణవే

ప్రాతర్జాత మదోన్మిషత్కమలినీ కింజల్క కల్కోద్భటం

భానోః పూర్ణనభఃకటాహ కుహరక్రోడం మహా పాతుహః’ 53

అత్ర జంభజద్విపశిరి యోగరూఢి పరంపరా, హయాంగనాస్యహుతభుగితి పర్యాయపరంపరా, ప్రాతర్జాతమదోన్మిషత్క

మరిసీ కింజల్క కల్కోద్భట మిత్రహేతుపరంపరా, నభఃకటాహ కుహ
రక్రోడ మిత్యంగాంగిభావ పరంపరా చ పరిస్ఫురన్ దృశ్యతే.

అర్థము : యోగరూఢి పరంపరాది నిమిత్తమయిన పదయుక్తికి ఉదాహరణము.

తూర్పుదిక్కున ఓడింపబడిన ఐరావత శిరస్సిందూరశోభను గలదియు, పడ
మటి నముద్రమునందు నిరాకరింపబడిన బదబాముఖానలజ్యోతిని గలదియు, ఉత్తర
మున నుద్భవించిన మదముచేత వికసించిన కమలనమూహముల కేనరముల కల్ప
మున కుద్భటమైనదియు, పూర్వనభః కటాహకుహరమును క్రోడముగా కలదియైన
భానుని మహస్సు మిమ్ములను రక్షించును గాక :

ఇచ్చట 'జంభజిద్విపః' అనుటచే యోగరూఢి పరంపర, 'హయాంగనా
హతభుక్' అనుటచే పర్యాయ పరంపర, 'ప్రాతర్జాత మదోన్మిషత్కమలిసీ కింజల్క
కల్కోద్భట'మృని యనుటచే హేతు పరంపర, 'నభః కటాహకుహరక్రోడ'మృని
యనుటచే అంగాంగి భావపరంపర పరిస్ఫురితములై కనిపించుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : ఇది పదయుక్తి అన్న శబ్దాలంకారభేదమున కుదాహరణము.
ఇందు యోగరూఢి పరంపర, పర్యాయపరంపర, హేతుపరంపర, అంగాంగిభావపరం
పర ప్రదర్శితములైనవి ఇవి యన్నియు పదముల యోగముచేతనే సిద్ధించుట
చేత పదయుక్తి యన్నపేరు అన్వర్థమగుచున్నది.

జంభుడను రాక్షసుని జయించినవాడు 'జంభజిత్'. ఇది కృదంతపదము;
కావున యోగికము. జంభజిత్తుయొక్క ద్విపము జంభజిద్విపము. ఇది సమాసము.
ఇదియు యోగికమే. జంభజిత్తనగా ఇంద్రుడని రూఢి. ఇంద్రుని యేను ఐరా
వతమని రూఢి. కావుననే యిది యోగరూఢి పరంపరకు లక్ష్యము.

హయాంగన 'బదబ'కు పర్యాయపదము. హతభుక్కు 'అగ్ని'కి పర్యాయ
పదము. 'హయాంగనాన్యహతభుగ్జ్యోతిః' అని పర్యాయపదములతో చెప్పినప్ప
టికి 'బదబాగ్ని కాంతి' యే యుద్దిష్టము. అదియే ప్రతీత మగుచున్నది. కావుననే
యిది పర్యాయపరంపరకు లక్ష్యము.

మదము - కింజల్కము - కల్కము - ఉద్భటత్వము - ఈ పరంపరయందు
పూర్వములు తదుక్తరములకు హేతువు లగుచున్నవి. అన్నింటికిని హేతువు

భానుకాంతి. మదము కింజల్కముల ఉన్నేషమువకు, అది కల్కమునకు, అది ఉద్భుటత్వమునకు హేతువు లగుచున్నవి. కావుననే, యిది హేతు వరంపరకు లక్ష్యము.

నభఃకటాహమని యనగా ఆకాశమనెడి వర్వకమని యర్థము. ఇది అంగి. ఇందోక యంగము కుహరము; ఇందోక యంగము క్రోడము. ఆకాశవర్వకము - తద్గుహ - తన్మధ్యభాగము. ఈ వరంపరలో అంగాంగిభావము ప్రదర్శింపబడినది. కావుననే, యిది అంగాంగిభావ వరంపరకు లక్ష్యము.

ఇట్లు కవిసామర్థ్యముచేత సహృదయహృదయములందు పై విధములయిన వరంపరలు పరిస్ఫురితములగుచున్నవి. ఇవి పదముల నలంకరించుటచేత పద యుక్తి శబ్దలంకారముగా పరిగణింపబడుచున్నది.

[పదార్థయుక్తి - ఉదాహరణము]

విరుద్ధజాత్యాదియోగనిమిత్తా పదార్థయుక్తి ర్యథా -

‘తన్నా కేంద్రకరోరుదోః కరి శిః పీన స్తనాంసం వపుః’

స్త్రీపుంసాకృతి యత్పితు స్తవ ముఖే రమ్యోగ్ర మితి మోక్షమహే

వారాహ్య ఇతి నర్మణీభవదనః పశ్యన్యదాస్య ముఖా

నాభిష్టేతి హసన్న నిందతి తదా శ్లిష్టోఽంబయా పాతు వః

అత్ర స్త్రీపుంసాకృతీతి విరుద్ధజాతియోజనా, నాభిష్టేతి న నిందతీతి విరుద్ధ కియా యోజనా, రమ్యోగ్ర మితి విరుద్ధగుణయోజనా, ముఖే వపురితామహే ఇతి విరుద్ధ ద్రవ్యయోజనా చ లక్ష్యతే.

అర్థము : విరుద్ధజాత్యాదియోగ నిమిత్త మయిన పదార్థయుక్తికి ఉదాహరణము.

ఏనుగుతుండములవంటి యూరువులును, బాహువులును కలిగి, ఏనుగు కుంభ స్థలమువలె పీనములయిన స్తనములను మాపులను కలిగియుండి స్త్రీపురుష రూపము గల నీ కండ్రియొక్క రమ్యోగ్రమైన శరీరమును నీముఖమునందు చూచుచున్నామని వారాహచేత పరిభాసింపబడిన గణానన్ముడు ఆమె ముఖమును చూచుచు స్తుతిం

చుటగాని, నిందించుటగాని చేయలేదు. అప్పుడు నవ్వచు అంబ అతనిని కౌగిలించుకొనెను. అట్టి గజాననుడు మిమ్ములను రక్షించునుగాక!

ఇచ్చట శ్రీపుంసాకృతి యనునది విరుద్ధజాతియోజన, స్తుతించుట గాని విడిచించుట గాని చేయలేదు అన్నది విరుద్ధ క్రియా యోజన, రమ్యోగ మనునది విరుద్ధగుణయోజన, ముఖమునందు శరీరమును చూచుచున్నామన్నది విరుద్ధద్రవ్య యోజన.

వ్యాఖ్య: ఇది పదార్థయుక్తి యన్న శబ్దాలంకార భేదమున కుదాహరణము. ఇందు విరుద్ధములయిన జాతులు, విరుద్ధములయిన క్రియలు, విరుద్ధములయిన గుణములు, విరుద్ధములయిన ద్రవ్యములు యోజన నొంది కన్పించుచున్నవి. ఇది విరుద్ధపదార్థముల కూడికచేత నేర్పడి నహృదయ రంజక మగుచున్నది. కావుననే పదార్థయుక్తి యన్నపేరు అన్వర్థమగుచున్నది.

శ్రీ పురుషులు భిన్నజాతులు. ఈశ్వరుని శరీరమునందు ఈవిరుద్ధజాతుల యోజన యున్నది. కావుననే శ్రీపుంసాకృతి విరుద్ధజాతియోజనకు లక్ష్యము.

స్తుతియు నిందయు పరస్పరము విరుద్ధక్రియలు. ఈ రెండింటి నొక్కచోట చేర్చుటచేత ఇది విరుద్ధక్రియా యోజనకు లక్ష్యము.

రమ్యము ఉగ్రము పరస్పరము విరుద్ధగుణములు. శివశరీరము నాశ్రయించి యున్నట్లు చెప్పుటచేత, ఇది విరుద్ధగుణయోజనకు లక్ష్యము.

ముఖము శరీరము విరుద్ధద్రవ్యములు. శరీరమునం దేకదేశము ముఖము. కావుననే రెండింటిని తుల్యకోటికి చెందినట్లు చూచుట సంగతము కాదు. కావున విరుద్ధద్రవ్యము లనియే యనవలయును. అందువల్ల నే, యిది విరుద్ధ ద్రవ్యయోజనకు లక్ష్యమైనది.

ఇట్లు పరస్పర విరుద్ధములయిన జాత్యాది పదార్థములను యోజనచేయుట చేతనే యిది పదార్థయుక్తి యైనది.

[వాక్యయుక్తి - యుదాహరణము]

వాక్యగర్భాదివిషయా వాక్యయుక్తి ర్యథా -

విజ్ఞాతంగ ఘటాదిభక్త చతుర్థాఘటా మహీ సాధ్యతే
బద్ధా సా చ పదవత ఏవ హి వయం రోమాంచితాః పశ్యత

విశాయ ప్రతిపాద్యతే కి మవరం రామాయ తస్మై నమో
యస్మా దావిరభూత్కథాద్భుతమిదం యత్రైవచాస్తంగతమ్' 55

అత్ర వదంత ఏవ హి వయం రోమాంచితాః పశ్యతేతి వాక్య
గర్భః. తత్రైవ పశ్యతేతి వాక్యాంతరే భావావిష్కారవాచా నిగర్భః.
కిమవరం రామాయ తస్మై నమ ఇతి వాక్యసంవృత్తిః. యస్మాదావిర
భూత్కథాద్భుతమిదం యత్రైవచాస్తంగత మితి వాక్యసముచ్చయః.
సేయ మేతేషాం యోజనాద్వాక్యవిషయా యుక్తిర్భవతి.

అర్థము : వాక్యగర్భాది విషయమైన వాక్యయుక్తికి ఉదాహరణము.

దిగ్గజ మటావిభక్తమై చతుర్రసముగానున్న భూమి జయింపబడుచున్నది.
అది సిద్ధించినది. చెప్పుచుండగనే మేము రోమాంచితల మగుచున్నాము. చూడుడు.
విప్రునికి దానము చేయబడుచున్నది. ఇంతకంటె నేమున్నది? ఎవనివలన ఈ కథా
ద్భుతము పుట్టినదో, యెవనియందు అస్తమించినదో ఆ (వరకు)రామునకు నమ
స్కారము.

ఇచ్చట 'చెప్పుచుండగనే మేము రోమాంచితల మగుచున్నాము' అన్నది
వాక్యగర్భము అచ్చటనే 'చూడుడు' అని వాక్యాంతరమునందలి భావావిష్కార
వచనముచేత నిగర్భము. 'ఇంతకంటె నేమున్నది? ఆ రామునికి నమస్కారము'
అన్నది వాక్యసంవృత్తి. 'ఎవనివల్ల ఈ కథాద్భుతమవిర్భూతమయ్యెనో, ఎవని
యందు అస్తమించెనో' యన్నది వాక్యసముచ్చయము. వీని యన్నింటి యోజన
వల్ల, ఇది వాక్యవిషయమైన యుక్తి యగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఇది వాక్యయుక్తియన్న శబ్దాలంకారభేదమున కుదాహరణము.
ఇందు వాక్యగర్భము, నిగర్భము, సంవృత్తి, సముచ్చయము - అనువానికి ఒకే
యెడల యోజన యుండుటచేత ఇది వాక్యయుక్తి యన్నపేరునకు తగియున్నది.

ఉదాహరణపద్యము భట్టప్రభాకరుని రచనగా క్షేమేంద్రుని జైచిత్త్యవిచార
చర్చయందు ప్రదర్శింపబడినది.

[వాక్యార్థయుక్తి - ఉదాహరణము]

యత్తదాద్యుపాదాన నిమిత్తా వాక్యార్థయుక్తి ర్యథా-
 'తిష్ఠ ద్వారి భవాంగణే ప్రజ బహిః సద్మేతి వర్తేత్తు తే
 శాలామంచ తమంగమంచ వలభీమంచేతి వేశ్యాంచతి
 దూతీం సందిశ సందిశేతి బహుళః శందిశ్య సాస్తే తథా
 తల్నే కల్పమయీవ నిర్ఘ్నణ యథా నాంతం నిశా గచ్ఛతి' ౧౪

అని ప్రథమపాదే క్రియాసముచ్చయః, ద్వితీయే క్రియా-
 భ్యాసః తృతీయే దూతీం సందిశ సందిశేతి యావత్క్రియాసమభిహారః.
 శేషే తు తథా సాస్తే యథా నిశాంతం న గచ్ఛతీతి యత్తదోరు-
 పాదానం వాక్యార్థయుక్తే ర్హేతుః ప్రతీయతే. సేయ ముక్తలక్షణా
 వాక్యార్థయుక్తి ర్భవతి.

ఆర్థము : యత్తదాద్యుపాదాన నిమిత్తమయిన వాక్యార్థయుక్తికి ఉదాహర-
 ణము.

ఓయి! నిర్దయుడా! ద్వారమునందు నిలిచి, వాకిటనుండి, యింటిబయటికి
 వెడలి, తెన్ను చూచుచున్నది. శాలాగృహము నదిరోహించి, అట్టాలకము
 నదిరోహించి, వలభి నదిరోహించి, గృహోపరిభాగము నదిరోహించుచున్నది.
 దూతికను సందేశించి సందేశించి సందేశించి కల్పనదృశముగానైన రాత్రి గడచు
 సంతవరకు ఆమె తల్పమునం దట్లే యున్నది.

ఇచ్చట ప్రథమపాదమునందు క్రియాసముచ్చయము; ద్వితీయమునందు
 క్రియాభ్యాసము; తృతీయమునందు దూతికను సందేశించి సందేశించి అన్నంతవరకు
 క్రియాసమభిహారము; మిగిలినదానియందు 'ఎంతవరకు రాత్రి గడవదో అంతవరకు
 అట్లే యున్నది' అని యత్తచ్ఛబ్దముల యుపాదానము వాక్యార్థయుక్తికి హేతువుగా
 ప్రతీతమగుచున్నది. ఇది పైని చెప్పిన లక్షణములుగల వాక్యార్థయుక్తి యగు
 చున్నది.

వ్యాఖ్య : ఇది వాక్యార్థయుక్తి యన్న శబ్దాలంకారభేదమున కుదాహర-
 ణము. ఇందు క్రియా సముచ్చయము, క్రియాభ్యాసము, క్రియాసమభిహారము,

యత్తత్ప్రయోగము - అనువానికి యోజన కలదు. కావుననే దీనికి వాక్యార్థము క్రియన్నపేరు అన్వర్థమగుచున్నది.

ఒక దూతిక నాయకనుగూర్చి నాయకునితో చెప్పుచున్న ప్రసంగము లక్ష్యము. నాయక మొదట ఇంటిలోనే ప్రియునికొరకు వేచియుండెను. సమయము దాటుచున్నది. అతడు రాలేదు. ఆమెకు తొందర కలిగినది. కావున మరికొంత ముందు నకు వచ్చినది. ఇల్లు - వాకిలి - బయలు - వీడి - ఈ విధముగా ముందుముందు నకు వచ్చినది. ఇక్కడి క్రియాపదములు పెక్కులు, భిన్నభిన్నములు. కావుననే యిది క్రియాసముచ్చయమునకు లక్ష్యము. 'సముచ్చయేఽన్యతరస్యామ్' (3-4-3) అను సూత్రమువలన పూర్వక్రియల కన్నింటికీని 'లోట్' ప్రయుక్తమైనది. (తెలుగునందు క్రౌర్థకమును వాడినచోట్ల సంస్కృతమునందు మధ్యమపురుషైకవచనము వాడబడినది. తెలుగునం దిట్టి వాడుకలేదు. సంస్కృతమునందు విశిష్టముగా కలదు. కావుననే తిష్ఠ, భవ, ప్రజ - అని మధ్యమపురుషైకవచనరూపములు ప్రయుక్తములయినవి. 'సముచ్చయే సామాన్యవచనస్య' (3-4-5) అను సూత్రము వలన చివరిక్రియ వర్తమానార్థకమైన లబ్ధత్వయమును పొంది 'ఈక్షతే' అని యున్నది.

రెండవపాదమునందు క్రియాభ్యాసము కలదు. అభ్యాసమనగా ఒకే క్రియ పునఃపునరుక్తమగుట. 'అంచతి' అను క్రియ యిచ్చట పునరుక్తి నొందినది. ఇచ్చటకూడ చివరి రూపము మాత్రమే వర్తమానార్థకప్రత్యయమును కలిగి యున్నది: పూర్వపూర్వములు లోట్రప్రత్యయముతోనే యున్నవి.

మూడవపాదమునందు క్రియాసమభిహారము కలదు. భృశార్థమునందు పదము పునరుక్తమగుట సమభిహారము. 'సందిశ, సందిశ' అని యిచ్చట వెంట వెంటనే పదము పునరుక్తమైనది. ఇదియు లోట్రప్రత్యయముతోనే యున్నది. క్రియా సమభిహారే లోట్, లోటో హిస్వో వా చ తధ్వమోః' (3-4-2) అను సూత్రము నిర్వాహకము. 'యథావిధ్యను ప్రయోగః పూర్వస్మిన్' (3-4-4) అని యనుటవల్ల అదేధాతువు అనుప్రయుక్తము కావలయును. 'బహుళః సందిశ్య' అని మరల అదే ధాతువు నువయోగించుట అందుకొరకే.

ఇట్లు పై లక్షణములన్నియు నొక్కచోట యోజననొందుటచేత, ఇది వాక్యార్థ యుక్తి యన్న శబ్దాలంకారమునకు లక్ష్యమయినది.

[ప్రకరణయుక్తి - ఉదాహరణము]

అశ్రద్ధేయ పర్వతాదివర్ణనోపపత్తిహేతుః ప్రకరణవిషయా
యథా -

‘ముదే మురారే రమరైః సుమేగో
రాసీయ యసోపచితస్య శృంగైః
భవంతి నోద్దామగిరాం కవీనా
ముచ్చాయ సౌందర్యగుణా మృషోద్యాః’

57

అర్థము : అశ్రద్ధేయ పర్వతవర్ణనోపపత్తికి హేతువైన ప్రకరణ విషయమైన యుక్తికి ఉదాహరణము.

శ్రీకృష్ణుని సంకోషమునకై దేవతలచేత తీసికొనిరాబడిన సుమేరుశృంగములచేత సేవింపబడిన (రైవతకపర్వతముయొక్క) దానియొక్క బొన్నత్య సౌందర్యగుణములు ఉద్దామవాక్కులయిన కవులకు మిథ్యాప్రయత్నము లగుటలేదు.

వ్యాఖ్య : ఇది ప్రకరణయుక్తియన్న శబ్దాలంకారభేదమున కుదాహరణము. ఇందు పర్వతవర్ణన కలదు. కవి తన భావకత్వముచేత కొన్ని కల్పనలు చేయును. అవి కొన్నియెడల వస్తుతత్వమును గోచరింపజేయును; కొన్ని యెడల వస్తుస్థితికి ఉక్త్యర్థను కలుగజేయును; కొన్ని కథాగతికి సౌందర్యమును, నముజ్జ్వలత్వమును కలుగజేయును. కొన్నియెడల పాత్రల శీలసంపదను ప్రతిఫలించజేయును. కావున వర్ణన తన్మాత్రప్రయోజన పర్యవసితము కాదు. ఆయా ప్రకరణమునుబట్టి అనేక ప్రయోజనములు ఆలంబితములై యుండును.

ద్వారకయందలిది రైవతకపర్వతము. ద్వారకయందు కృష్ణుడుండటచేత దేవతలు కృష్ణుని కానందమును కలిగింపగోరిరి. అందువలన దేవతాపర్వతమైన సుమేరువుయొక్క శృంగములను తీసికొనివచ్చి దీని శిఖరములను దిద్దిరి. ఇట్లు చేయుటచేత సుమేరువుయొక్క బొన్నత్యము, సౌందర్యము, ఇంకను మిగిలినగుణములన్నియు రైవతకమునకు సంక్రమించినవి. ఇది నిజమునుటకు తార్కాణమేమి ? ఏ పర్వతమును చూచినను అత్యంతోన్నతము, అత్యంత సుందరము అని కవులు వర్ణించుట సహజము. అట్టియెడల వారి వాక్కులు అతిశయోక్తులు; అన్యతము నందు మాత్రమే వారి ప్రయత్నములు ప్రవృత్తించును. ఇచ్చట రైవతకపర్వతము

పర్వగుణ సమున్నత మగుటచేత, సౌందర్య సముజ్జ్వల మగుటచేత కవుల వాక్కులు మృదోద్యమములు కావు. అనగా స్వభావోక్తు లనియే యర్థము. ఇట్లు భంగ్యంత రము నాశ్రయించి పర్వతాన్నత్య సౌందర్యములను వర్ణించుట యిచ్చట కాననగును. దీనికి పరమ ప్రయోజనమేమి ? కృష్ణుని యుత్తమనాయకత్వమును దైవత్వమును నిరూపించుటయే. దేవతలే కృష్ణునికి సంతోషము కలిగించుటకై యిట్లు చేసిననుట చేత కృష్ణుని ఉత్తమత్వము, ఉపాస్యత్వము వెల్లడి యగుచున్నవి.

లోకమునందు అశ్రద్ధేయములయిన పర్వతాదులు కవుల వర్ణనమునందు ప్రకరణోచితములై బహువిధప్రయోజన సంపన్నము లగును. కావుననే, యిది ప్రకరణయుక్తికి లక్ష్యమైనది.

ఉదాహరణకోకము మాఘుని శిశుపాలవధమునుండి గ్రహింపబడినది.

[ప్రబంధయుక్తి - ఉదాహరణము]

ప్రబంధవ్యాపి వస్తూపసత్వేర్హేతుస్తు ప్రబంధవిషయాయుక్తి ర్భవతి. సా యథా -

‘ధూమజ్యోతిః సలిల మరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
సందేశార్థాః క్వ పటుకరిణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః
ఇత్యైత్సుక్యానపరిగణయస్సహ్యకస్తం యయాచే
కామార్తా హి ప్రకృతి కృపణాశ్చేతనా చేతనేషు’

58

అర్థము : ప్రబంధమునంతను వ్యాపించియుండు వస్తువుయొక్క ఉప వత్తికి హేతువైనది ప్రబంధవిషయమైన యుక్తి యగును. దానికి ఉదాహరణము

పొగ, నిప్పు, నీరు, గాలి - వీని కలయికయైన మేఘమెక్కడ ? సమర్థము లయిన యింద్రియములు గల ప్రాణులచేత ప్రాపణీయములయిన సందేశార్థము లెక్కడ ? అని యాలోచింపక జాతుక్యమువల్ల యథాను దానిని (మేఘమును) యాచించెను. కామార్తులు చేతనాచేతనముల విషయమున స్వభావికముగనే దీనులు కదా !

వ్యాఖ్య : ఇది ప్రబంధయుక్తి యన్న శబ్దాలంకారభేదమున కుదాహరణము. ప్రబంధవస్తువు (ఇతివృత్తము)నకు సారభూతమైన విషయము యోజన బొందుటచేత ఈపేరు దీనికి సార్థకమగును.

ఉదాహరణ పద్యము కాశిదాసుని మేఘసందేశమునందలిది.

మేఘమునందు నాలుగు పదార్థములు గలవు. అందు ఒక్కటికూడ సచేతనము కాదు. అట్టియెడల చైతన్యవంతులు సమర్థములయిన యింద్రియములుకల వారు మాత్రమే చేయదగిన సందేశవాహకత్వమును మేఘమెట్లు చేయగలదు, ఇట్లు అననురూపముల నొకచోట చేర్చుటచేత విషమాలంకార మగుచున్నది. ఈ విషమత్వమునే ఆధారముగా చేసికొని మేఘసందేశ కథ సర్వస్వము నిలిచినది. కావుననే కవి అర్థాంతరన్యాసముచేత ఈ విశిష్టవిషయమును సమర్థించుచున్నాడు. కామార్తులయినవారు స్వాభావికముగనే దీనులగుదురు; కావుననే వారికి చేతనము లని, అచేతనములని గుర్తించగల జ్ఞానముకూడ నశించును. ఇది లోకసామాన్య విషయము. కథయందలి యక్షుడు కూడ అట్టివాడు. కావుననే చేతనములు, అర్థమును సమర్థములయిన యింద్రియములు గల ప్రాణులు చేయదగిన సందేశ వాహకకృత్యమునకు మేఘమును యాచించెను. ఇట్లునుటచేత కావ్యకథాసంబంధ మయిన విషమత్వము సమర్థింపబడి, సమంజసముగా ప్రదర్శింపబడినది. కావుననే యిది ప్రబంధయుక్తికి లక్ష్యమైనది.

భవిత్యలంకారము

51. ఉక్తిప్రకారో భణితిః సంభవేనసంభవే చ సా
విశేష సంవృత్త్యాశ్చర్య కల్పనాను చ కల్పితే.

అర్థము : ఉక్తిప్రకారమునకు భణితి యనిపేరు. ఇది సంభవభణితి, అసంభవభణితి, విశేషభణితి, సంవృత్తిభణితి, ఆశ్చర్యభణితి, కల్పనాభణితి - అని ఆరు విధములుగా నుండును.

[సంభవభణితి - ఉదాహరణము]

అత్ర సంభవ భణితి ర్యథా -

‘సద్యోద్రావితకేతకోదరదలస్రోతః శ్రియం బిభ్రతీ
యేయం మాక్తికదామ గుంఘనవిధే ర్యోగచ్ఛవిః ప్రాగభూత్
ఉత్సేక్యా కలశీభి రంజలిపుటైః పేయా మృణాలాంకురై
ర్మాతవ్యా చ శశిన్యముగ్ధవిభవే సా వర్తతే చంద్రికా’ 59

అత్ర జ్యోత్స్నాయాః సద్యోద్రావితకేతకోదరదలస్రోతః సాదృశ్యాది సంభవా దియం సంభవభణితి ర్విరూపా.

అర్థము : ఇచ్చట సంభవభణితికి ఉదాహరణము.

ఏది ముత్యాలహరమును గ్రుచ్చుట యందు ముందుగా యోగచ్ఛవి యయ్యెనో, అప్పుడే ద్రవించుచున్న మొగలిపొట్టలయందలి ప్రవాహముయొక్క శోభను నింపుచున్నదై కలశములచేత తోడవలసినదియు, దోసిళ్ళతో త్రాగవలసినదియు, తామరతూండ్లతో కొలువవలసినదియు నయ్యెనో ఆ వెన్నెల అముగ్ధవిభవమైన చంద్రబింబమునందు వర్తించుచున్నది.

ఇచ్చట వెన్నెలకు అప్పుడే ద్రవించుచున్న మొగలిపొట్టలయందలి ప్రవాహము మొదలయిన వానితో సాదృశ్యము సంభవించుటవల్ల ఇది రెండు రూపములు గల సంభవభణితి.

వ్యాఖ్య : ఉక్తిభంగికి భణితి యనిపేరు. అనగా సర్వసామాన్యమైన వచనరీతికి గాక, భంగ్యంతరముగా నున్న వచనరీతికి భణితియన్న పేరు చెల్లును. అప్పుడే యిది శబ్దాలంకారమగును. ఇది పైని చెప్పుకొన్న శబ్దాలంకారములలో తొమ్మిదవది.

భణితి ఆరువిధములుగా నుండును. అందు మొదటిది సంభవభణితి. ఇది చిత్రతురగమునంటిది. చిత్రమునందలి గుఱ్ఱము వాస్తవమైన గుఱ్ఱము కాదు. కాని చిత్రకారుని రచనాచాతుర్యముచేత వాస్తవమే యనిపించును. అట్లే లోకమునందు అనంభవమేయైనప్పటికిని కవి తనప్రతిభచేత సంభవమని వర్ణించునెడల అది సంభవభణితి యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు జ్యోత్స్నా వర్ణనము గలదు. ‘జ్యోత్స్న సద్యోద్రావితకేతకోదర స్రోతస్సువతే నున్నది’ మొదలయిన విధముగా చెప్పినయెడల

ఉపమాలంకారము మాత్రమే అయ్యెడిది. అట్లు కాక ప్రోతఃశ్రీని నింపుట, గుంఫన విధికి యోగచ్ఛవినిగూర్చుట మొదలయిన విధముగా సాదృశ్యము భంగ్యంతరమున నముపాత్తమగుటచేత ఇది భణితి యన్న శబ్దాలంకార మయ్యెను. ఇంకొక విషయము. నిజమునకు కేతకోదరదళములు కరగు లేదు; అట్లే ప్రవాహమేర్పడుటయు లేదు. లేనిదానిని విధించుట జరిగినది. కావుననే ఇది సంభవభణితి. మౌక్తిక దామగుంఫనవిధికిని వెన్నెలకును సంబంధము లేదు. అయినను కల్పింపబడినది. కావుననే సంభవభణితి యైనది. ఇట్లే వెన్నెలను కలశములతో తోడుట, దోసిళ్ళతో త్రాగుట, తామరతూడులతో కొలుచుట అసంభవములు. అసంభవత్వమును నిషేధించి సంభవత్వమును విధించుట ఇచ్చట జరిగినది. కావుననే యిది సంభవభణితి యైనది. నిషేధించుటయు, విధించుటయు రెండు నుండుటవల్ల నే యిది (ద్విరూప) రెండు రూపములు గలదై నది.

[అసంభవభణితి - ఉదాహరణము]

అసంభవభణితి ర్యథా -

‘క్వ పేయం జ్యోత్స్నాంభో వదనబిసవల్లీ సరణిభి

ర్మృణాలీతంతుభ్యః సిచయరచనా కుత్ర భవతి

క్వ వా సారీమేయో బత వకులదామ్నాం పరిమలః

కథం స్వప్నసాక్షాత్ కునలయదృశం కల్పయతు తామ్’ 60

అత్ర జ్యోత్స్నాదీనాం మృణాలాదిభిః పేయత్వాదే రసంభవాదియ మాసంభవభణితి ర్నిషేధరూపా.

అర్థము : అసంభవభణితికి ఉదాహరణము. నోటియందుంచుకొన్న తామరతూడురంధ్రముల వెంబడి వెన్నెలనీరు ఎక్కడనైన త్రాగబడునా, తామర తూండ్లలోని దారములచేత ఎక్కడనైన వత్తములు నేయబడునా? పొగడదండల పరిమళము ఎక్కడనైన కుండలతో కొలువబడునా? స్వప్నము కువలయనేత్రమ కన్నులయెదురుగా కల్పించుట యెట్లు?

ఇచ్చట జ్యోత్స్నను మృతాళముతో త్రాగుట మొదలైనవానియొక్క అసంభవత్వమువల్ల, ఇది నిషేధరూపమైన అసంభవభణితి.

వ్యాఖ్య : లోకవ్యవహారమునందు వాస్తవముగా లేనిది అనంభవము. అనంభవమును కవికూడ కంఠోక్తముగా అనంభవమని తెల్పుటయే అనంభవభణితి. ఇది యలంకార మగుటచేత భంగ్యంతరము నాశ్రయించుటయే కాని సూటిగా చెప్పుట జరుగరాదు.

స్వప్నమునందు కవిపించిన వ్యక్తిని కన్నులయెదుట చూడగల్గుట అసంభవము 'కలలో విషయము ఇలలో జరుగదు' అని లోకోక్తి. దీనికి మూడు నిదర్శనములు చూపబడినవి. వెన్నెల నీటిని తామరతూడుతో త్రాగుట, తామరతూడ్ల దారములతో వస్త్రములు నేయుట, పొగడదండల వాసనను కుండలతో కొలుచుట - ఇవియు అసంభవములే. ఇట్లు అసంభవములై నవానిని ఉపమానములుగా చేసి ఉపమేయముయొక్క అసంభవత్వమును నిరూపించుట యిచ్చుట జరిగినది. వస్తుగతమైన అసంభవత్వమే కాక ఉక్తిగతమైన అసంభవత్వముకూడ ఇచ్చుట కలదు. కవియే 'కవ్య, కుత్ర, కవ్య, కథమ్' అను ప్రశ్నవాచకములచేత అసంభవత్వమును కంఠోక్తముగా చెప్పుచున్నాడు; అనగా నిషేధకల్పనము చేయుచున్నాడు. కావుననే యిది నిషేధరూపమైన అసంభవభణితికి లక్ష్యమైనది.

[విశేషభణితి - ఉదాహరణము]

విశేషభణితి ర్యథా -

‘రేవతీ దశనోచ్ఛిష్ట పరిపూతపుటే దృశే

వహన్ హలీ మదక్షిబః పానగోష్ఠ్యాం పునాతు వః’ 61

అత్ర రేవతీ దశనోచ్ఛిష్టయో రపి హలిదృశోర్యత్ పూతత్వం, మదక్షిబస్యాపి హలినో యత్పానత్య మసా విశేష ఇతీయం విశేషభణితి ర్నిషేధే విధిరూపా.

అర్థము : విశేషభణితికి ఉదాహరణము. రేవతి ముద్దుపెట్టుటచేత పరిపూతములైన రెప్పలనుగల నేత్రములు పహించి, పానగోష్ఠియందు మద్యముచే మత్తుడైన బలరాముడు మిమ్ములను పవిత్రీకరించునుగాక :

ఇచ్చట రేవతీ దశనోచ్ఛిష్టములయిన బలరాముని నేత్రములకు పూతత్వము, మద్యముచే మత్తుడైన బలరామునికి పానత్యము విశేషములు. కావుననే యిది నిషేధమునందు విధిరూపమైన విశేషభణితి.

వ్యాఖ్య : నిషేధింపవలసినచోట కవి ఒక విశిష్టమైన ఆశయముతో విధించుటయే విశేషము. ఇట్టియెడల భంగ్యంతరకథనము సహజముగానే సముత్పన్నమగును.

బలరాముని కన్నులను రేపతి ముద్దుపెట్టుకొన్నది. కావున అతని కన్నులకు ఉచ్చిష్టమంటినది; అనగా పవిత్రతను కోల్పోయిన పని యర్థము. కాని కవి అందువల్లనే ఆ కన్నులు పవిత్రమునైనవనుచున్నాడు. పవిత్రత లేదని నిషేధింపవలసినచోట పవిత్రతను విధించుచున్నాడు. అట్లే త్రాగుబోతునకు పవిత్రత లేదని స్పష్టమగుచుండగా పవిత్రతను విధించుట జరుగుచున్నది. ఇట్లు బలరాముడు రెండు విధములుగా అపవిత్రుడై యుండగా, పవిత్రతను విధించుట విశేషము. 'ఆ బలరాముడు మిమ్ములను పవిత్రులను చేయునుగాక' యని యనుట మరింత విశేషము. కావుననే యిది విశేషభణితికి లక్ష్యమైనది.

ఉదాహరణశ్లోకమునందలి పూర్వార్థము మాముని శిశుపాలవధమునందలిది.

[సంవృత్తిభణితి- ఉదాహరణము]

సంవృత్తిభణితి ర్భా -

‘ఆభరణస్యాభరణం

ప్రసాధనవిధేః ప్రసాధన విశేషః

ఉపమానస్యాసి సఖే

ప్రత్యుపమానం వపుస్తస్యాః’

62

అత్ర ప్రసిద్ధపర్ణనా ప్రపంచవిధే రాభరణస్యాభరణం వపు రిత్యాదివాక్యైః సంవరణాదియం సంవృత్తిభణితిర్విధౌ నిషేధరూపా.

ఆర్థము : సంవృత్తిభణితికి ఉదాహరణము. ఆమె తనువు ఆభరణమున కాభరణము; అలంకరణవిధానమున కలంకరణవిశేషము; సఖుడాః ఉపమానమునకు పైతము ప్రత్యుపమానము.

ఇచ్చట ప్రసిద్ధపర్ణనావిస్తారవిధికి ‘ఆభరణమున కాభరణము’ మొదలయిన వాక్యములచేత సంవరణమగుటవల్ల ఇది విధియందు నిషేధరూపమయిన సంవృత్తి భణితి.

వ్యాఖ్య : సంవృత్తియనగా సమాప్తియని యర్థము. ఇది వ్యాప్తికి విరుద్ధము. విస్తరించి చెప్పుటకు వీలయినదానిని సంగ్రహముగా చెప్పి ముగించుట సంవృత్తిభణితి.

శ్రీ శరీరవర్జన విషయమున కవులు స్వైరవిహారముగావించుట సాధారణముగా కనిపించు లక్షణము. ఉపమానము లనుపమానములై గోచరించును. అట్టి మొదల ప్రత్యంగవర్జనమునకును, విపులవర్జనమునకును చొరబడక సంయమ స్వభావుడై కవి సంగ్రహముగా ఎర్పించినయెడల అది సంవృత్తిభణితి యగును. అట్లని రసహీనముగాను, సౌందర్యహీనముగాను సాగినయెడల అది యలంకారమే కాదు. ప్రకృతపద్యమునందు 'ఆమె తనువు ఆభరణమున కాభరణము' మొదలగువిధముగా నున్నది. శరీరమునకు శోభను కలిగించుటకు ఆభరణము నలంకరించుకొందురు. ఆమె శరీరమే ఆభరణము నలంకరించుచున్నదనుటచే ఆమె శరీరసౌందర్యవిశేషము ప్రతీతమగుచున్నది. ఎన్ని యుపమానములు వాడినను దీనిని మించి చెప్పుటకు వీలుకాదు ఇట్లే తక్కినవియును. సంగ్రహముగా చెప్పినను, ఇంక చెప్పవలసినది లేదన్నంత సమగ్రముగా చెప్పుటచేతనే ఇది సంవృత్తిభణితికి లక్ష్యమయినది.

ఉదాహరణ పద్యము కాశిదాసుని విక్రమోర్వశీయమునుండి గ్రహింపబడినది.

వర్జనమును పెక్కువిధములుగా పల్లవింపజేయుటకును, విస్తరింపజేయుటకును వీలున్నప్పటికిని తద్విధానమును నిషేధించి సంగ్రహముగా ముగించుటచేత విధియందు నిషేధరూపమయిన సంవృత్తిభణితియైనది.

[ఆశ్చర్యభణితి - ఉదాహరణము]

ఆశ్చర్యభణితి ర్యథా—

‘జ్యోతిర్భృత్సదిదం తమః సముదితం జాతోఽయ మద్యుః శిఖీ
పీయూషా దిదముచ్చితం విషమయం చ్ఛాయా వ్ర జన్మాతపః
కో నామాస్య విధిః ప్రశాంతిషు భవేద్బాధం ద్రధీయానయం
గ్రంథి ర్యత్ప్రియతోఽపి విప్రియమిదం సఖ్యః కృతం సాంత్యనైః’ 63

అత్ర జ్యోతిఃప్రభృతిభ్యస్తమఃప్రభృతినా ముత్పత్తే రాశ్చర్య
సూపత్వా దియ మాశ్చర్యభణితి ర్నిషేధవిధౌ విధినిషేధరూపా.

అర్థము : ఆశ్చర్యభణితికి ఉదాహరణము. నఖులారా! జ్యోతులనుండి యీ చీకటి వెలువడినది. జలములనుండి యీ యగ్ని జనించినది. అమృతము నుండి యీ విషము ఆవిర్భవించినది. చాయనుండి యీ యెండ జన్మను గ్రహించినది. ప్రకాశతులయందుకూడ ఎంతో దృఢమైన యీ ముడి యేర్పడుచున్నది. దీని విధానమేమో కదా! సాంత్వనములచేత ప్రయునివల్ల ఈ అప్రియము చేయబడినది.

ఇచ్చట జ్యోతిః ప్రభుతులనుండి తమః ప్రభుతుల యుత్పత్తి ఆశ్చర్య కరము. అందువల్ల ఇది నిషేధవిధియందు విధినిషేధరూపమయిన ఆశ్చర్యభణితి.

వ్యాఖ్య : వెలుగు - చీకటి, నీరు - నిప్పు, అమృతము - విషము, నీళ్లు - ఎండ. ఈజంటలు విరుద్ధపదార్థములవల్ల ఏర్పడినవి. ఒకటి రెండవదానికి శత్రువుగా వ్యవహరించును. వెలుగు చీకటిని తరిమివేయును; నీరు నిప్పు నార్చివేయును. విషము అమృతమునుగూడ విషమయము చేయును. వాస్తవ మిట్లుండగా వెలుగ నుండి చీకటి, నీటి నుండి నిప్పు, అమృతము నుండి విషము - ఉదయించెననుట ఆశ్చర్యమును కలిగింపక తప్పదు. ఇట్టి ఉక్తి నిషేధింపవలసినది. కాని ప్రకృత పద్యమునందు తదుక్తిని నిషేధించుట కాక నిషేధరూపమైన విధిని నిషేధించుట జరుగుచున్నది. ఇదియు నాశ్చర్యమునే కలిగించును గదా !

అతడు ప్రయుశటః అనగా ప్రీతికలవాడని యర్థము. ఆమె సాంత్వనములు పలికెనట! అనగా శాంతముతోడి వచనముచే పలికె నని యర్థము. అయినప్పటికిని అతడు అప్రియమునే చేసెను. ప్రయుడు ప్రయముచేయుట స్వాభావికము; ఆశాంక్షితము. ప్రయుడు అప్రియము చేయుట అస్వాభావికము; ఆశ్చర్యజనకము. కావుననే 'కో నామాన్యవిధిః' అని నాయక ఆశ్చర్యము నొందుచున్నది.

ప్రకృతవిషయము ప్రయుడు అప్రియముచేయుట; అప్రకృతములు వెలుగు నుండి చీకటి పుట్టుట మున్నగునవి అనంతవత్సము అను ధర్మసామ్యముచేత ఇవట భావమ్యము సాదించబడినది. ఇందుకారకే నిషేధింపదగిన వ్యతిక్రమమును నిషేధింపక, నిషేధమునే నిషేధించుట జరిగినది. కావుననే యిది నిషేధవిధి యందు విధినిషేధరూపమయిన ఆశ్చర్యభణితికి లక్ష్యమయినది.

[కల్పనాభణితి - ఉదాహరణము]

కల్పనాభణితి ర్విధా -

‘దృశ్యం దృశాం సహస్రైః
 ర్జనసా మయుతై ర్విభావనీయం చ
 నుకృత శతకోటిభోగ్యం
 కిమపి వయః సుభ్రువః స్వదతే’

64

అత్ర వయోరామణీయకాతిశయస్య దృశ్యహస్రాదిభిరే వాప
 లోకనీయత్వాది యోగ్యతా కల్పనా దియం కల్పనాభణితీర్వధి
 నిషేధే నిషేధవిధిరూపా.

అర్థము : కల్పనాభణితికి ఉదాహరణము. వేయి కన్నులతో చూడదగిన
 దియ, పదివేల మనస్సులతో భావింపదగినదియ, శతకోటి పుణ్యములచేత భోగింప
 దగినదియనైన కోమలియొక్క యొకానొక వయస్సు ప్రీతికరమైయున్నది.

ఇచ్చట వయోరామణీయకాతిశయమునకు దృశ్యహస్రాద్యవలోకనీయత్వాది
 యోగ్యతాకల్పనపల్ల ఇది విధినిషేధమునందు నిషేధవిధిరూపమయిన కల్పనాభణితి.

వ్యాఖ్య : కల్పనముని యనగా లేనిదానిని విధించుటయని యర్థము. ఉన్న
 దానిని కాదని నిషేధించి లేనిదానిని విధించుట జరిగినయెడల, అది కల్పనాభణితి
 యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఒక సుందరి వయోరామణీయకము ప్రవక్తమయి
 నది. ఆ వయస్సొందర్యమును చూచుటకు వేయికన్నులు కావలయునట! దానిని
 భావించుటకు పదివేల మనస్సులు కావలయునట! దాని ననుభవించుటకు శతకోటి
 పుణ్యములు కావలయునట! లోకసామాన్యముగా మానవునకు రెండు కన్నులుండును,
 ఒక మనస్సుండును; ఏవో కొన్ని పుణ్యములుకూడ నుండును. కాని ఆమె సొంద
 ర్యమును దర్శించుట కివి చాలవట! వేయికన్నులుండవలసినచోట రెండు కన్నులు
 మాత్రమే యున్నప్పుడు అల్పాల్ప సొందర్యముమాత్రమే కనిపించును; సమగ్ర
 సొందర్యము కనిపింపదని భావము. ఇట్లే తక్కినవియును.

ఇట్లు మానవునకున్న రెండు కన్నులవిధానమును నిషేధించుట జరుగుచున్నది;
 అంతటితో ఆగిపోక, లేని వేయికన్నులను విధించుట జరుగుచున్నది. ఇదియే నిషేధ

విధి. ఇట్లు కల్పించుట వర్జ్యమునకు శౌందర్యాతిశయము ననుసందించుటకే. కావుననే యిది కల్పనాభజితకి లక్ష్యమైనది.

గుంఫనాలంకారము

53. వాక్యే శబ్దార్థయోః సమ్యగ్గచనా గుంఫనా స్మృతా
శబ్దార్థక్రమ పర్యాయపద వాక్యకృతా చ సా.

అర్థము : వాక్యమునందు శబ్దార్థములయొక్క సమ్యగ్గచనకు గుంఫనముననుసరించి, అది శబ్దగుంఫన, అర్థగుంఫన, క్రమగుంఫన, పర్యాయగుంఫన, ష్టగుంఫన, వాక్యగుంఫన — అవి ఆరు విధములుగా నగును.

వ్యాఖ్య : వాక్యము విషయప్రదానము. విషయము ఉద్దేశ్యము విధేయమునని రెండు భాగములు. ఈ రెండు భాగములకు అవిచ్ఛిన్నమయిన అర్థాన్వయమును కలిగించు శబ్దసముదాయమే వాక్యము. కావున వాక్యమునందు శబ్దములు, అర్థములు రెండు నుండును. శబ్దములు వాచకములు; అర్థములు వాచ్యములు. అనగా శబ్దములను సాధనములుగా చేసికొని అర్థములను బోధించుట జరుగును. ప్రతి వాక్యమునందును శబ్దార్థములుండియే తీరును మరి, గుంఫనయొక్క విశిష్టత యేమి ?

‘శబ్దార్థయోః సమ్యగ్గచనా’ అని నిర్వచనము. శబ్దముయొక్కయు అర్థముయొక్కయు సౌష్ఠవపూర్వకమైన రచనయని తాత్పర్యము. కొన్నియెడల శబ్దము ఉపాధిమాత్రముగానే వ్యవహృతమగును; కొన్నియెడల అర్థమును సమర్థముగా వ్యక్తముచేయును; కొన్నియెడల ఒక క్రమము ననుసరించుటచే ఒక విశిష్టతను వెలువరించును; కొన్నియెడల పర్యాయపదములకు పదము కల్పించును; కొన్నియెడల శబ్దములు స్వతస్సిద్ధముగానే సౌందర్యబద్ధములై సంప్రయుక్తము లగును; కొన్నియెడల అల్పపదములు అనల్పార్థము విమిడించుకొని సంగ్రహవాక్యముగా సాక్షాత్కరించును. ఇట్లు పదములు భిన్నరీతులలో భిన్నప్రయోజనములకై గుంఫితము లగుటవల్లనే గుంఫన యన్న శబ్దాలంకార మేర్పడినది. ఇది శబ్దాలంకారములలో పదవది.

[శబ్దగుంఫన - ఉదాహరణము]

తాను శబ్దకృతా యథా -

‘రామాభిషేకే మదవిహ్వాలాయాః

కరాచ్ఛ్చ్యుతో హేమఘటస్తరుణ్యాః

సోపాన మాసాద్య చకార శబ్దం

తం తం త తంతం తత తంతతంతః’

65

నేయం తంత మిత్యాదే ర్నిరర్థకస్య శ్లోకపాదస్వార్థానుగుణ్యేన
వాక్యేర్భి, తత్త్వా చ్ఛబ్దరచనా.

ఆర్థము : వానియందు శబ్దకృతమున కుదాహరణము. రామాభిషేకము
నందు మదవిహ్వాలయైన తరుణి చేతనుండి జ్ఞాన బంగారుకుండ మెట్లను చేరి
తంతంత తంతంత అని ధ్వని చేపెను.

తంతం మొదలయిన విధముగా నున్న నిరర్థకశ్లోకపాదము వాక్యమునందు
అర్థానుగుణ్యముగా రచింపబడుటవల్ల ఇది శబ్దరచన.

వ్యాఖ్య : గుంఫనాభేదములో శబ్దగుంఫన కిది యుదాహరణము. శబ్ద
మన్నప్పుడు మాట యని చప్పుడని రెండర్థములు గలవు. శబ్దగుంఫనయందలి
శబ్దము ‘చప్పుడు’ అన్న యర్థముననే ప్రయుక్తము. మాట యన్న యర్థముతో
‘పదము’ మరొక గుంఫనాభేదమునందు ప్రయుక్తమగుట దీనికి సూచకము.

‘తంతంత....’ మొదలయినది ధ్వన్యనుకరణము. ఏదైన వస్తువు క్రింద
పడి దొర్లుచు, పడిచు, దొర్లుచు నున్నప్పుడు ఇట్టి ధ్వని కలుగును. కావున ఉదా
హరణ శ్లోకమునందలి నాలుగవపాదమంతయు తద్ధ్వనిని అనుకరించుటయందే అప
సన్నమయినది. ఇంతకు మించిన అర్థసంపద యిందేమియు లేదు. కావుననే దీన్ని
భోజదేవుడు నిరర్థకమైన పాదమనియే ప్రకటించుచున్నాడు. శ్లోకార్థముయొక్క
సమగ్రత్వమునకు సానుకూలమై యిదియు సహకరించుచున్నదనుట వాస్తవము.
అట్లగుటచేతనే రచనకు సౌష్ఠ్యము చేకూరుచున్నది. అర్థసమర్పకముకాని చప్పుడే
యిచ్చటి రచనకు బీజమగుటచేతనే, తదనుగుణముగా పదములకూర్పు సాగుటచేతనే
యిది శబ్దగుంఫనకు లక్ష్యమయినది.

ఈ క్లోకము 'మహానాటకము' నుండి గ్రహింపబడినది.

[అర్థగుంఫన - ఉదాహరణము]

అర్థకృతా యథా -

'దిక్కలాత్మనమైవ యస్యవిభుతా యస్తత్ర విద్యోతతే
యత్రాముష్య సుధీభవన్తి కిరణా రాశేః స యాసా మభూత్
యస్తత్ప్రిత్య ముషః స యస్య హవిషే యస్తస్య జీవాతతే
వోఽహ యద్గుణ మేవ మన్మథరిపా స్తాః పాంతు వో మూర్తయః' 66

నేయం వ్యోమాదీనా మష్టానామపి మహేశమూర్తిలక్షణానా
మార్థానా ముత్తరోత్తర సంకలనయా రచితత్వా చ్ఛరచనా.

అర్థము : అర్థకృతమున కుదాహరణము. దేవియొక్క విభుత్వము
దిక్కలాత్మనమమో, దానియందు ఎవడు ప్రకాశించుచున్నాడో, అతని కిరణము
లెచ్చట సుధీభూతము లగుచున్నవో. అతడు వేనిరాశియందు పుట్టెనో, వానికి నేడి
పిత్తమో, అది ఉషఃకాలమునలదు ఎవని హవిస్సున కగునో, వానికి జీవధాతువుగా
నెవ్వడగునో, వేనిగుణమును వాడు భరించుచున్నాడో - మన్మథవైరియొక్క ఆ
మూర్తులు మిమ్ములను కాపాడును గాక!

అది మహేశమూర్తిలక్షణములయిన వ్యోమాదు వెనిమిదింటియొక్క ఆర్థ
ముల యుత్తరోత్తర సంకలనముతోడి రచితత్వముపల్ల అర్థరచన.

వ్యాఖ్య : గుంఫనాభేదములలో అర్థగుంఫన కిది యుదాహరణము. ఇచ్చటి
యర్థములు ఒక్కదానినుండి మరియొకటి పల్లించుచు శృంఖలాపాదమున
నుండును. ఇట్లు అర్థములు పరంపరాక్రమమున నన్వయించుటకు సమర్థములయిన
పదముల గుంఫనయే చారణము. కావుననే యిది శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

ఈశ్వరుడు అష్టమూర్తి పంచభూతములు, సూర్యుడు, చంద్రుడు, యజమా
నుడు - ఈ యెనిమిదింటిని శివుని మూర్తులుగా పరిగణింతురు. ప్రకృతోదాహరణ
క్లోకమునందు ఎనిమిది ప్రశ్నలున్నవి. స్రతిప్రశ్నకు సమాధానము కలదు.
అందుండి మరల ప్రశ్న, అందుండి మరల సమాధానము - ఇట్లుగా ఈక్రమము
సాగగా ఈశ్వరుని ఎనిమిది మూర్తులును మూర్తికట్టును.

1. దేని విభుత్వము దిక్కాలాత్మనము? ఆకాశముయొక్క విభుత్వము.
2. దానియందు ఎవడు ప్రకాశించుచున్నాడు? సూర్యుడు. 3. అతని కిరణము లెచ్చట సుధీభూతము లగుచున్నవి? చంద్రునియందు. 4. అతడు వేనిరాశియందు పుట్టెను? జలముల రాశియందు (నమ్మద్రమునందు). 5. వానికి నేది పితృము? అగ్ని. 6. అది ఉషఃకాలమున ఎవని హవిస్సున కగును? యజమానుని హవిస్సునకు. 7. వానికి జీవధాతు వెవడు? వాయువు. 8. దేనిగుణమును వాడు భరించుచున్నాడు? సృష్టిగుణము (గంధము)ను. ఇట్లు ఆకాశము, సూర్యుడు, చంద్రుడు, జలము, అగ్ని, యజమానుడు, వాయువు, సృష్టి - అనేది యేనిమిది మూర్తులును సంగతములయినవి. కావుననే యిది అర్థగుంఫనకు లక్ష్యమైనది.

[క్రమగుంఫన - ఉదాహరణము]

క్రమకృతా యథా -

‘నీలాబ్జానాం నయనయుగలదామిమా దత్తపత్త్రః

కుంభావేభా కుచపరికరః పూర్వపక్షీచకార

భూవిభ్రాంతి ర్మదనధనుషో విభ్రమానన్వవాదీ

ద్వక్రజ్యోత్సాన్ని శశధరుచం దూషయామాన యస్యాః’ 67

అతః పత్త్రప్రదాన పూర్వపక్షీపన్యాసానువాద దూషణో
ద్భావనానాం బుధజన ప్రసిద్ధక్రమేణ రచితత్వా దియం క్రమ
రచనా.

అర్థము క్రమకృతమున కుదాహరణము. ఆమె నయనయుగళ దీర్ఘ
త్వము నీలాబ్జములకు దత్తపత్రము. ఆమె కుచపరికరము ఇభకుంభములను పూర్వ
పక్షము గావించెను. ఆమె భూవిభ్రమము మదన ధనుర్విభ్రమములను అనువదించెను. ఆమె వక్రజ్యోత్స్న చంద్రకాంతిని దూషించెను.

ఇచ్చట పత్త్రప్రదానము, పూర్వపక్షము, ఉపన్యాసానువాదము, దూషణము మొదలయిన యుద్భావనములను పండిత ప్రసిద్ధక్రమమున రచించుటవల్ల, ఇది క్రమ
రచన.

వ్యాఖ్య : గుంఫనాభేదములలో క్రమగుంఫన కిది యుదాహరణము. ఇందు పండిత వివాదములలో అనుసరించు విధానము క్రమోపాత్తమయినది. మొదట వాదమునకు అహ్వనించుచు ప్రతప్రదానము చేయుట జరుగును. ప్రతిపాదనమునకు విరుద్ధముగా వాదించుట, అనగా పూర్వవక్షము చేయుట జరుగును. వాది చేసిన ప్రసంగము నంతటిని తిరిగి చెప్పుచు ఖండింపవలయును. దీనినే అనువాదము చేయుట యందురు. ఖండించుట యనగా వాది వాదమునందలి దోషములను ప్రదర్శించుట. అదిమే చూషణము. ఈ క్రమము ననుసరించియే యివి జరుగును.

నయనయుగళ దీర్ఘత్వము నీలాబ్జములకు పత్రమునొసగెను. ఇట్లునుటచేత సాదృశ్యమే ప్రతీయమానమగుచున్నది. కావున ప్రతీయమానోపమ మన్న అర్థాలంకారమగును. 'పత్రము నొసగుట' అను పదమును ప్రయోగించుట ఒక విశిష్ట రీతిలో జరిగినది. తరువాతి పాదములందలి పూర్వవక్షము, అనువాదము, చూషణము - ఇవి యన్నియు తత్తత్పాదములలో సాదృశ్యవ్యంజకములై యున్నవి. అంతమాత్రమేకాక పండితవివాద ప్రసిద్ధమైన చర్మాక్రమమునకు సూచకము లగుచున్నవి. పదప్రసిద్ధియే ప్రకృతవిషయము. ఇచ్చట ఒక క్రమము ననుసరించి ఆయా పదములు గుంఫితము లగుటచేత ఇది క్రమగుంఫనకు లక్ష్యమైనది.

దత్తవత్త్వాది పదములచేత సాదృశ్యప్రతీతియు, విజిగీషా చర్మాక్రమములు వెల్లడియగుటచేతనే శబ్దాలంకారము సంభావింపబడుచున్నది. కాని దత్తవత్త్వాది పదములు శిష్టములగుటచేత మరొకయర్థముకూడి మరింత యందము కలుగుచున్నది. నీలాబ్జములకు పత్రము లిచ్చుట యనగా రేకులను కల్పించుట; కుంభములను పూర్వవక్షము చేయుట యనగా ముందరిభాగమున నిల్పుట; మదనదనువు ననువాదము చేయుట యనగా నారిమోత కలుగునట్లుగా చేయుట; చంద్రకాంతిని చూపించుట యనగా లోపలి కళంకమును ప్రకటించుట. ఇవి యన్నియు ఆయా పస్తువులకున్న సహజలక్షణములే. ఇవి యందుట దోషమైనట్లు వ్యంజితమగుచున్నది. అట్లుగుటచేతనే ఉపమేయసామగ్రియైన నేత్రయుగళము, కుచ పరికరము, భూవిభ్రమము, పక్రజ్యోత్స్న ఉన్నత స్థానమున నిల్చుచున్నవి.

ఈ యర్థవిశేషమునకు పైత్రము పదగుంఫనయే కారణము. కావుననే యిది క్రమగుంఫన యన్న శబ్దాలంకారమునకు లక్ష్యమయినది.

[పర్యాయగుంఫన - ఉదాహరణము]

పర్యాయకృతా యథా -

‘కణశిల్పి చ్చిల జాణశి కుంతపలస్సాశి కీరసంలవళు
పూసఅభాసం ముంచను ణ హురే హం ధద్దనా ఆక్షి’ 68

[ఛాయా -

‘శుక్త్యేవ జానాతి శుకప్రలపితాని కీరసంలాపినీ
కీరభాషాం ముంచ న ఖలు రేహం ధృష్ట శుకీ’]

సేయం శుకనామపర్యాయాణా మర్థానుగుణ్యేన రచితత్వాత్
పర్యాయ రచనా.

అర్థము : పర్యాయకృతమున కుదాహరణము. ఓ కీరసంలాపినీ! శుక
ప్రలాపములను శుకియే యెరుగును. ఓయి ధృష్టడా! కీరభాషను విడిచిపెట్టుము.
నేను శుకిని కాదురా!

శుకనామ పర్యాయములను అర్థానుగుణ్యముతో రచించుటవల్ల పర్యాయ
రచన.

వ్యాఖ్య : గుంఫనాభేదములలో పర్యాయగుంఫన కిది యుదాహరణము.
ఒకే యర్థముగల వేర్వేరు పదములను పర్యాయపదము లని యందురు.

[ప్రకృతోదాహరణము నాయకా నాయక సంభాషణ ప్రసంగము. ‘చిలుకవలు
కులు మొదలుపెట్టితివా?’ యని నాయక ధృష్టుడయిన నాయకుడు తన యపరాధ
మును కప్పిపుచ్చుకొనుటకై వలుకుచున్నప్పుడు వారించుటకై పలికినది; అతడు
మాటలలో గడువరి. అందువలన ఆమెను ‘కీరసంలాపినీ’ యని సంబోధించెను.
‘నీవు నా చిలుకవు. నీవలుకులు చిలుకవలుకులు’ అని భావము. ‘చిలుకవలుకులు’
అని నాయక ‘అర్థరహితములు, పునఃపునరుక్తములయిన మాటలు’ అన్న యర్థ
మున వాడెను. నాయకుడు ‘మధురములయిన మాటలు’ అన్న యర్థమున నాయకా
విషయమున వాడుచు ‘నీవు చిలుకవు కావున చిలుకవలుకులను గ్రహింపగలవు’
అని యనెను. ఆమెకు కోపము పెరుగుచున్నది. ‘నేను చిలుక నెంతమాత్రమును

కాదు. నీ చిలుకపలుకులు విడిచిపెట్టు' అన్నది. పైగా నాయకుని 'వంచకుడా! అవి సంబోధించినది.

ఇచ్చట 'చిలుక' యన్న యర్థము పెక్కువర్యాయము లావృత్త మయినది. కవి యీ యర్థమును బోధించుటకై కుంత, కీర, పూస శబ్దములను వాడెను. ఇవి శుకశబ్దమునకు వర్యాయశబ్దములు. ఇందు కీరశబ్దము సంస్కృతము. కుంత, పూస శబ్దములు దేశ్యములు. ఇట్లే శుకీ శబ్దమునకు బదులుగా కణిజల్లి, వా అడి అను వర్యాయ శబ్దములను వాడెను. ఇవికూడ దేశభాషనుండి సంగ్రహింపబడినవే.

ఒకే యర్థమైనప్పటికిని శబ్దమునందు మార్పు చూపినచో కొంత వైచిత్ర్యముండును. అట్లు కానియెడల శబ్దదారిద్ర్యము వెల్లడియై వెగటు పుట్టించును. అర్థానుగుణముగా వర్యాయపదములను ప్రయోగించి రచించుటవల్ల నే యిది వర్యాయగుంపనకు లక్ష్యమైనది.

[పదగుంపన - ఉదాహరణము]

పదకృతా యథా -

'లోలలాంగూలవల్లి వలయిత వకులానోకహస్కంధలోలై

గ్లోలాంగూలై ర్నదద్భిః ప్రతిరిసితజుత్కందరామందిరేషు

ఖండేషూద్ధండపిండితగురతులనాః ప్రాపిరే యేన వేలా

మాలంబోత్తల తల్ల స్ఫుటితపుటకీసీబంధవో గంధవాహః' 69

అత్ర లాంగూలవల్లి వలయితవకులై ర్నదద్భిః గ్లోలాంగూలైః ప్రతిరిసిత జుత్కందరామందిరేషు ఖండేషు ఉద్ధండపిండి తగురతులనాః పుటకీసీబంధవో గంధవాహః వేలామాలంబ్యయేన ప్రాపిరే ఇత్యతోఽధికానా మపుష్టార్థానామపి పదానా మనుప్రాసాయ చ్ఛందః పూర్ణాయ చార్థానుగుణ్యేన రచితత్వా దియం పదరచనా.

అర్థము. పదకృతమున కుదాహరణము. చలించుచున్న తీగలవంటి తోకలచేత చుట్టబడిన పొగడప్రాకులయందు వ్రేలాడుచు నాదములుచేయుచున్న తోతులచేత ప్రతిరిసితములగుచున్న జరత్కందరామందిరము లందలి ఖండములందు ఉద్ధండము

లును సాంద్రములునై నందివర్ధనములను చలింపజేయునవియై గంధవాహములు, గట్టు నాలంబనముగా చేసికొని ఉత్తలమైన సరస్సనెడి పూలగంపకు బంధువులై యున్నవి.

ఇచ్చట 'లాంగూలవల్లీవలయితవకులైః' మొదలయిన అపూర్ణార్థములయిన పదము లధికముగా నున్నప్పటికిని, అనుప్రాసముకొరకును ఛందఃపూరణముకొర కున్న అర్థానుగుణముగా పదములను రచించుటవల్ల, ఇది పదరచన.

వ్యాఖ్య : గుంఫనాభేదములలో పదగుంఫన కిది యుదాహరణము. అర సౌందర్యమును మించి పదముల సౌందర్యమున్నయెడల పదగుంభన మగుటే. పద సౌందర్యము అనుప్రాసమువల్లను, ఛందస్సౌష్ఠ్యమువల్లను సంక్రమించును.

ప్రకృతపద్యమునందు వాయువుల వర్ణన కలదు. ఈ వాయువులు గుహ మందిరఖండములందును నంధివర్ధన వనములందును, సరస్సునెడును విహరించు చున్నవి. ఏతన్మాత్రమైన భావమును విస్తరింపజేయుటయే యిచ్చట జరిగినది. ఆ విస్తరణము అర్థమున కేమాత్రమును పుష్టికూర్చుటలేదు. అయినప్పటికిని అను ప్రాసస్థితివల్లను ఛందోగతివల్లను శ్రుతిసుభగమై యున్నదనుట వాస్తవము. ప్రథమ పాదమునందు ల వర్ణము వెక్కు పర్యాయము లావృత్తమయినది. ద్వితీయపాద మున ర వర్ణమును, త వర్ణమును, బిందుపూర్వక డ వర్ణము నావృత్తము లయినవి. మూడవపాదమునందు బిందుపూర్వక డ వర్ణమును, త వర్ణము, ర వర్ణము నావృత్తి నొందినవి. నాల్గవపాదమునందు ల వర్ణమును, ట వర్ణమును, వ వర్ణమును, బిందువు తోడి ధ వర్ణము నావృత్తి నొందినవి. ఇట్లు అనుప్రాసము అమరియుండుట ఒక యందము. దీనికి పీలుగా నుపయోగపడు పదములను కూర్చుటవల్ల, ఇది పద గుంఫనయన్న శబ్దాలంకారమునకు లక్ష్యమయినది.

ఉదాహరణ శ్లోకము రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంసనుండి గృహీతము.

[వాక్యగుంఫన - ఉదాహరణము]

వాక్యకృతా యథా -

‘పతి శ్వశురతా జ్యేష్ఠే పతి దేవరతానుజే

మధ్యమేషు చ సాంచాల్యాస్త్రితయం త్రితయం త్రిషు’ 70

ఇహ మహతోఽర్థస్యాల్పీయసా గ్రంథేనాభిధాన మితి
ప్రకృత్యమేవాపి గ్రంథలాఘవాయ వాక్యార్థో రచిత ఇతీయం వాక్య
రచనా.

అర్థము : వాక్యకృతమున కుదాహరణము. పాంచాలికి జ్యేష్ఠునియందు
భర్తయు బావయు, కవిష్ఠునియందు భర్తయు మరదియు, మధ్యములు ముగ్గురయందు
మూడు మూడు లక్షణములు నున్నవి.

ఇచట గొప్పదైన యర్థమును మిక్కిలి అల్పమైన గ్రంథముచేత చెప్పుట
యన్నది. క్రమభంకమే అయినప్పటికిని గ్రంథలాఘవమునకై వాక్యార్థ మితి
రచితమైయుండుటవల్ల, ఇది వాక్యరచన.

వ్యాఖ్య : గుంఫనాభేదములలో వాక్యగుంఫన కిది యుదాహరణము. ఏం
విస్తృతముగా చెప్పదగిన యర్థమును మిక్కిలి క్లుప్తముగా చెప్పుట యిచ్చట లక్ష
ణము. 'అల్పపదముల నవల్పార్థరచన' యన్న దిట్టి రచనయే. దీనివల్ల కఠింకకు
జిగియు బిగియు లభించును. ఇట్టియెడల క్రమము భ్రష్టమైనను అంగీకార్యమే.
క్రమభంకమువల్ల కలుగు నష్టముకంటె గ్రంథలాఘవమువల్ల కలుగు లాభము
గొప్పది; పహృదయ లోభవీయము. కావుననే యిది యలంకార మగుచున్నది.

ద్రావణికి భర్త లైదుగురు. ఈవిషయమును చెప్పి, ఎవరెవ రేయే సంబంధ
ముతో కలిగియున్నారో వరుసగా చెప్పవలయునన్న గ్రంథము పెరుగును. అట్లు
గ్రంథగౌరవమును పెంచుట దోషము. గౌరవము అని యనగా ఇచ్చట నిర్భరకమైన
తారమిది యర్థము. కావున సమర్థుడగు కవి గ్రంథలాఘవమునకే ప్రయత్నించును.
లాఘవ మహా కౌశలమని యర్థము; ఇది సంగ్రహముగా చెప్పుట నాశ్రయించు
కావి యున్నది. జ్యేష్ఠుడు భర్త యగును, బావ యగును. ఈ తరువాత రెండవ
వావిని గురించి చెప్పవలయును. అట్లుకాక ఐదవవానిని చెప్పుటచేత క్రమము
తప్పినది. ఐవప్పటికిని అతడు భర్తయు మరదియు. నగునని చెప్పిన పిమ్మట నడుమ
మన్న ముగ్గురికి మూడు రకములయిన సంబంధమును గలదనుట సంగ్రహమున
తెలికో పహకరించినది. కావుననే, ఇది వాక్యగుంఫనకు లక్ష్యమైనది.

శయ్యాలంకారము

54. శయ్యోత్సాహః పదార్థానాం ఘటనాయాం పరస్పరమ్
సా ప్రకాంతేన కస్మింశ్చి దప్రకాంతేన కుతచిత్.

55. అతిక్రాంతేన కుతాపి పదార్థం వర్ణయోః క్వచిత్
వాక్యార్థే వాక్యయోః క్వాపి ప్రకీర్ణానాం చ దృశ్యతే.

అర్థము : పదార్థముల ఘటనయందలి సంబంధమును శయ్య యని యందురు. అది ప్రకాంతఘటన, అప్రకాంతఘటన, అతిక్రాంతఘటన, పద ఘటన, వాక్యఘటన, ప్రకీర్ణఘటన - అని ఆరు విధములయిన ఘటనల నాశ్రయించుకొని యుండును.

[ప్రకాంతఘటనాశయ్య - ఉదాహరణము]

తాను ప్రకాంతఘటనా యథా -

‘స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ విసృజ్య కథ మవ్యుమామ్
ఋషీన్ జ్యోతిర్మయాన్ సప్త సస్మార స్మరశాసనః’ 71

సేయం స స్తర్షీ ణా మాగమనస్య ప్రకాంతస్యైవ ఘటనా.

అర్థము : వానియందు ప్రకాంత ఘటన కుదాహరణము. స్మరశాసనమై న శివుడు ‘అస్తే’ యని వల్కి ఎట్లో ఉమను విడిచిపెట్టి జ్యోతిర్మయులయిన సప్తరుణును స్మరించెను.

ఇది సప్తరుల ఆగమన మనెడి ప్రకాంతముయొక్క ఘటన.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో పదునొకండవదిగా శయ్యపరిగణింపబడినది. ఈ శయ్య శబ్దాలంకారముల ఘటన నాశ్రయించుకొనియుండును. ప్రకాంతము, అప్రకాంతము, అతిక్రాంతము, పదము, వాక్యము, ప్రకీర్ణము - అని ఘటన ఆరు విధములు. ఈ భేదములనుబట్టియే శయ్యాభేదము లేర్పడును.

శయ్యాభేదములలో మొదటిది ప్రకాంతఘటనాశయ్య - ఇచ్చట ప్రకాంతము అని యనగా ప్రకరణ మని యర్థము; ఇతివృత్తమునకు సంబంధించిన సన్ని

వేళ మని భావము. శబ్దార్థముల ఘటన ప్రబంధేతివృత్తమునకు ఆవశ్యకమైన నన్నివేళమును తెల్పినయెడల అది ప్రక్రాంతఘటనాశయ్య యగును.

ఉదాహరణపద్యము కాశిదాసు కుమారసంభవములోనిది. పెద్దలను అడుగ వలసినదిగా పార్వతి చెప్పినప్పుడు శివుడు 'అట్లే' యని చెప్పి సప్తర్షులను స్మరించెను. ఈ ప్రకరణము గౌరీశంకరుల కల్యాణనిర్వహణమునకు అత్యంతావశ్యకము. సప్తర్షి పెండ్లి పెద్దలుగా వ్యవహరించి హిమపంతునిచేత వివాహనిశ్చయము చేయించుట. కావుననే యీ ఘటన కథానన్నివేళమున కవసరమై ప్రక్రాంతఘటనాశయ్య అన్న శబ్దాలంకార మగుచున్నది.

[అప్రక్రాంతఘటనాశయ్య - ఉదాహరణము]

అప్రక్రాంత ఘటనా యథా -

‘అతాప్యదాహారంతీమ మితిహాసం పురాతనమ్

నిషాదస్య చ సంవాద మృషేః సంవరణస్య చ’

72

నేయ మప్రక్రాంతస్య నిషాదసంవరణ సంవాదస్య ఘటనా దప్రక్రాంతఘటనా.

అర్థము : అప్రక్రాంతఘటన కుదాహరణము. నిషాదునకును ఋషియగు సంవరణునకును జరిగిన సంవాదము అనెడి పురాతనమైన యితిహాసము నిప్పుడు కూడ చెప్పుకొనుచున్నారు

అప్రక్రాంతమైన నిషాదసంవరణ సంవాదముయొక్క ఘటనవల్ల ఇది అప్రక్రాంతఘటన.

వ్యాఖ్య : శయ్యాభేదములలో రెండవ దిది. అప్రక్రాంత మని యనగా అన్వకరణ మని యర్థము; కావ్యేతివృత్తముతో సంబంధములేని నన్నివేళమని భావము. దీనివలన పూర్వకథాఘట్టమునకు గాని, అనంతర కథాఘట్టమునకు గాని ప్రయోజనముకూడ నేమియు లేదు. అయినప్పటికిని ఇతిహాస నిబద్ధ నన్నివేళములను అనంతరకావ్యములందు నివేశింపజేయు యొక పరిపాటి. ఇట్లుగలచేత ఇది వ్యర్థముకాని దోషముకాని కాదు. అయినను ప్రకృతకథాసందర్భమున కుపకరింప ధనుఃకావ్యము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు పురాతనమై యితహసమైన నిషాదసంవరణ సంవాదప్రసంగము కలదు. అది ప్రకృత కథాసందర్భమునకు సహకారకము కాదని, అందువల్ల అప్రకాంతఘటన కుదాహరణ మగునని భోజదేవుడు తెల్పుచున్నాడు.

[అతిక్రాంతఘటనాశయ్య - ఉదాహరణము]

అతిక్రాంతఘటనా యథా -

‘తస్య చక్రకు శ్చమత్కారం వ్యతీతసమయా అపి
స్మితార్ద్ర ముకులోద్భేదాః కదంబ వనరాజయః’

73

ఇయ మతిక్రాంతస్యాపి కదంబవనరాజీనా మార్ద్రముకు
లోద్భేదస్య విహి మనశ్చమత్కార కారిణో రామస్య స్మృతిద్వా
రేణ ఘటనా దతిక్రాంతఘటనా.

అర్థము : అతిక్రాంతఘటన కుదాహరణము. చిరునవ్వుల ఆర్ద్రకచేత
మొగ్గ తొడిగిన కదంబవనపంక్తులు, ఎంతో కాలము గడచినప్పటికిని అతనికి
(రామునికి) చమత్కారమును కలిగించెను.

కదంబవనపంక్తులు ఆర్ద్రములయిన మొగ్గలను ధరించుట యన్న విరహిజన
చమత్కారకరమైన అతిక్రాంతమైన ఘటన రామునియొక్క స్మృతిద్వారమున
జరిగినట్లు చెప్పుటచే ఇది అతిక్రాంత ఘటన.

వ్యాఖ్య : శయాభేదములలో మూడవ దిది. అతిక్రాంత మని యనగా
గడచిపోయిన దని యర్థము. ఎప్పుడో జరిగిన సన్నివేశ మని భావము. ఆ
సన్నివేశము మరల అట్లే జరుగుట కవకాశము లేదు. అయినప్పటికిని స్మరణ
శక్తివల్ల గడచిన సన్నివేశమును కన్నులకు కట్టించుకొన వచ్చును. ఇట్లయి
నప్పుడు క్రాంతసేపు తత్సన్నివేశ పొందర్యమగుట మనస్తృప్తిని పొందవచ్చును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు కదంబములు మొగ్గతొడుగుట ప్రస్తావించబడినది.
అకాలములో కదంబములు పూయవలయునన్న సుందరి చిరునవ్వులు దోహదము
లుగా వ్యవహరింపవలయును. ఒకానొకప్పుడు, అయోధ్యలో నుండగా జానకి తన
చిరునవ్వులతో కదంబములను పుష్పింపజేసినది. ఆదృశ్యము రాముని కానందమును

కలిగించినది. అది గడచిపోయిన విషయము. వియోగ సంతప్తుడైన రాముడు అరణ్యములో సంచరించునప్పుడు తద్విషయమును జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొనెను. అందు వల్ల తాత్కాలికముగానై నను సంయోగావస్థయందలి సంతృప్తి అనుభూతమైనది. ఇట్లు అతిక్రాంతమైన విషయమును స్మరణకర్త ద్వారమున వర్తమానమున ననుభూతమైనట్లు ఘటనచేయుటచేతనే, యిది అతిక్రాంత ఘటనాశయ్యకు లక్ష్యమైనది.

ఉదాహరణము అభినందుని రామచరితమునుండి గృహీతము.

[పదఘటనాశయ్య - ఉదాహరణము]

పదఘటనా యథా -

‘ఛిన్నేన పతతా వహ్నా యన్మథేన హతాత్ కృతే’
స్వేతి హేతి హారేణోక్తేః స్వాహాసీత్ సైవ రావణః’ 74

ఇయం స్వేతిహేతి వర్ణాభ్యాం స్వాహేతి పదస్య ఘటితత్వా త్పద ఘటనా.

అర్థము : పదఘటన కుదాహరణము. చిన్నమై అగ్నిలో పడుచున్న ఏముమునుండి ‘స్వా’ యని హఠాత్తుగా ఉచ్చరింపబడి హరునిచేత ‘హ’ యని ఉక్తమై ‘స్వాహా’ యయ్యెనో ఆ రావణు డీతడు.

‘స్వా’ అని ‘హ’ అని రెండు వర్ణములచేత ‘స్వాహా’ అన్నపదము ఘటితమైనందువల్ల ఇది పదఘటన.

వ్యాఖ్య : శయ్యాభేదములలో నాలుగవ దిది. వేర్వేరుగా నున్న యక్షరములు సన్నిహితములై పదముగా ఏర్పడుటయే పదఘటన.

[వక్తతోదాహరణమునందు రావణుని యుద్ధంధభక్తి ప్రసక్తమయినది. హవిర్ద్రవ్యములను హోమాగ్నిలో వేయునప్పుడు ‘స్వాహా’ యని చెప్పవలయును. రావణుడు తన శిరములనే శివునికి సమర్పించుచుండెను. స్వయముగా తన చంద్రహాసముతో తలలను నరకుకొనెను. సంప్రదాయజ్ఞుడు కావున ‘స్వాహా’ యనబోయెను. ‘స్వా’ యనుసరికే తలలు తెగిపోయెను. ఆ ఘోరమైన వీరప్రతమును చూచి ఈశ్వరుడు జాలితో ఆశ్చర్యముతో ‘హ’ యని యనెను. ఇది అనుద్దిష్టమే.

అయినప్పటికిని రావణుని 'స్వా' వర్ణమును హరుని 'హ' వర్ణమును కలిపి 'స్వాహ' యన్న పదమై హోమక్రియకు సహకరించినవి ఇట్లయినట్లు కూర్చుట చేత, ఇది సదఘటనాశయ్యకు లక్ష్యమయినది.

[వాక్యఘటనాశయ్య - ఉదాహరణము]

వాక్యఘటనా యథా -

‘హంస ప్రయచ్ఛమే కాంతాం గతి స్తస్యా స్వయా మృతా
విభావితైకదేశేన స్తేయం యదభియుజ్యతే’

75

ఇయం పూర్వశాస్త్రనిబద్ధస్యాత్తర్థస్య తదర్థాననుయాయీ
నాపి ప్రస్తుతార్థావిరుద్ధేన పూర్వార్థేనైవ వాక్యతయైవ ఘటితత్వా
ద్వాక్యఘటనా.

అర్థము : వాక్యఘటన కుదాహరణము. ఓ హంసా! నా కాంతను నా
కిమ్ము. ఆమె నడక నీచేత దొంగిలినబడినది. లక్షితమైన ఏకదేశముచేతనే
చౌర్యము నిరూపితమగుచున్నది.

పూర్వశాస్త్రనిబద్ధమైన ఉత్తర్థము స్వీయార్థము ననుసరింపకపోయినప్పటి
కిని ప్రస్తుతార్థమునకు విరుద్ధముకాకుండను పూర్వభాగముతో నేకవాక్యత పొందు
నట్లును కూర్చబడుటవల్ల ఇది వాక్యఘటన.

వ్యాఖ్య : శయ్యాభేదములలో అయిదవ దిది. పూర్వశాస్త్రమునందలి
ఒక వాక్యము శ్లోకమునందు సగముభాగము నాక్రమించుకొనియున్నది. ప్రకృతార్థ
ముతో సంగత మగునట్లుగా మిగిలిన శ్లోకభాగముతో కలిసి ఒకే వాక్యముగా నేర్ప
డుటచేతనే యిది వాక్యఘటన యైనది.

‘లక్షితమైన ఏకదేశముచేతనే చౌర్యము నిరూపితమగుచున్నది’. ఇది శిష్య
స్మృతికి సంబంధించిన వాక్యము. దొంగిలినబడిన వస్తువులలో ఒకవస్తువు కాన
వచ్చినచో ఆవస్తువునుబట్టియే దొంగను నిర్ణయింతురు. హంసనడకను చూచిన
పురూరవుడు అది తన ప్రియురాలయిన ఊర్వశి నశకయే యని నిర్ణయించెను.
‘ఆమె నడక దీనిదగ్గర లభించినది. కావున ఆమె నిదియే అవహరించియుండు’
నని పురూరవుడు నిర్ణయించుచున్నాడు. కావుననే ‘నా కాంతను నా కిమ్ము’ అని

అడుగుచున్నాడు. విజమునకు చౌర్యనిర్ణయ విధానమునకు ప్రకృతకథాంశమునకు సంబంధము లేదు. అయినప్పటికిని కవి తన ప్రతిభచేత ప్రస్తుతాంశమును శైవ్యస్మృతి: యందలి వాక్యముతో సమర్థించుచున్నాడు; కావున ఒక సంబంధ మేర్పడినట్లే కదా! ఇట్లు ఏకవాక్యత యేర్పడుటవల్లనే, యిది వాక్యమటనాశయ్యకు లక్ష్యమయినది.

ఉదాహరణ శ్లోకము కాశిదాసుని విక్రమార్వశీయమునుండి గ్రహింపబడినది.

[ప్రకీర్ణమటనాశయ్య - ఉదాహరణము]

ప్రకీర్ణమటనా యథా -

‘ఏక్కింహిం అచ్చిహిం సావణు అణ్ణహిం భద్దవడి
మాహడి మహిలలనత్థరి గణ్ణత్థల సరడి
అంగిహిం గిమ్మ సుహచ్చి ఇ తిలవణ మగ్గసిరు
ముద్దిహిం ముహపంకలనరి ఆవాసిడి సిసిరు’

76

[ఛాయా -

‘ఏకస్మిన్నక్షి త్రావణోఽన్యస్మిన్ భాద్రపదో
మాధవో మహితలస్తరే గండస్థలే శరత్
అంగే గ్రీష్మః సుఖాసికా తిలవనే మార్గశీర్షో
ముగ్ధాయా ముఖపంకజనరిసి ఆవాసితః శిశిరః’]

అత్ర త్రావణాదీనామయుగపద్భావిత్వేన విప్రకీర్ణానాం ఘటనాదియం ప్రకీర్ణమటనా.

అర్థము : ప్రకీర్ణమటన కుదాహరణము. ముగ్ధయొక్క ఒక కంటిమీద త్రావణమును, మరొక కంటియందు భాద్రపదమును, మహితల ప్రస్తరమునందు మాధవమును, గండస్థలము నందు శరత్తును, అంగమునందు గ్రీష్మమును, సుఖస్థితియన్న తిలవనమందు మార్గశీర్షమును, ముఖపంకజ నరస్పనందు శిశిరమును నెలకొని యున్నవి.

ఇచ్చట త్రావణాదులు సమనమయమున నుండనివగుటచేత విప్రకీర్ణమటన యగుటవల్ల ఇది ప్రకీర్ణమటన.

వ్యాఖ్య : శయ్యాభేదములతో ఆరవ దిది. ప్రకీర్ణము అని యనగా చెల్లా చెదరుగా నున్నదని యర్థము. ఒక్కచోట నుండక, పెక్కుచోట్ల విస్తరించుకొని యున్నవానిని ప్రకీర్ణములని యందురు. అట్లు వేరువేరై విస్తరించుకొని యున్న వాని నొకచోట ననుసంధించుటయే ప్రకీర్ణఘటన. దాని నాశ్రయించుకొన్న శబ్దార్థ రచన ప్రకీర్ణఘటనాశయ్య.

ప్రకృతోదాహరణమునందు విరహాతస్తయయిన ఒకముగ్ధానాయిక వర్ణింపబడి నది. ఆ వర్ణనమునందు కవి మానములను ఋతువులను యథేచ్ఛముగా వాడుకొనెను ఒకమానమున్న సమయమున మరొక మానముండదు. ఒక ఋతువున్న సమయమున మరొక ఋతువుండదు. అయినప్పటికిని కవి తన ప్రతిభాబలముతో ప్రకీర్ణముల నొక్కచోటనే ఘటించుటచేత ఇది ప్రకీర్ణఘటనాశయ్యకు లక్ష్యమైనది. (భోజదేవుడే విస్తృతముగా వివరించియున్నాడు, కావున దీని వివృతిని వక్ష్యమాణ ససంగమునందు గుర్తించుకొననగును.)

ప్రకీర్ణశబ్దశ్చాయం శేషవాచీ. తేనాన్యాసా మపి ప్రకీర్ణఘటనానా మిహావకాశో భవతి, తేన యా ఇమా మహాకవిప్రబంధేషు ముఖ్య గాణీ లక్షణా స్తద్భావాపత్తి రుపచరితా లక్ష్మీతలక్షణేతి శబ్దవృత్తయ స్తా అపీహ శ్రూయంతే.

అర్థము : ఈ ప్రకీర్ణశబ్దము మిగిలినవానికి వైతము బోధకము. దానిచేత, ఇతరములయిన ప్రకీర్ణఘటనలకు నవకాశము కలుగుచున్నది. అందుచేత మహాకవుల ప్రబంధములందు ముఖ్యయని గాణీయని లక్షణయని, భావాపత్తియని, ఉపచరితయని, లక్ష్మీతలక్షణ యని యున్న శబ్దవృత్తులుకూడ ఇచ్చట వినబడును.

యత్రాదితః షట్స్వధారవచనేషు ముగ్ధాయా ఇతి సంబంధి పదే చ ముఖ్య. శేషయో ర్వయో రాధారవచనయో గ్గాణీ. శ్రావణాదిషు చతుర్షు మానవచనేషు లక్షణా. షట్స్వపి చాధేయవచనేషు వర్ణాదిషు లక్ష్మీ తాభిహితేష్వపి యుగవ దసంభవత్పు శ్రుతార్థా పత్తిలభ్యా తావద్భావాపత్తిః. ఆవాసిత ఇతి క్రియాపదం చోపచరితాన్యక్రమేన ప్రతీయతే. లక్ష్మీతలక్షణాపి చైతాన్యేన వ్యాఖ్యా

నత ఉన్నిమతి. తథాహ్యవాసితశబ్దోఽయ మభిమతప్రదేశ నివేశిత
మహాపరిచ్ఛదే మహారాజానా నిరూఢాభిధానశక్తిః. స ఉపచారేణ
శ్రావణాదిషు ప్రయుజ్యమాన స్తేషా మపి మహత్త్వ మభిలక్ష్య మహా
పరిచ్ఛదతాం మహాసంభవత్వం చ లక్షయన్ ప్రస్తుతాయా అపి
ప్రప్యతే ర్మహంత మనుబంధం లక్షయతి.

అర్థము : మొదటినుండి ఆధారపచనములైన (కన్నులు రెండు, మహిళ
ప్రస్తరము, గండస్థలములు రెండు, అంగము) ఆరింటియందును 'మృగయోక్త'
యన్న సంబంధి పదమునందును ముఖ్యవృత్తి. మిగిలిన ఆధారపచనములు (శి
వనము, ముఖపంకజ సరస్సు) రెండింటియందును గౌణీవృత్తి. శ్రావణాదులక్ష
మానపచనములు (శ్రావణము, భాద్రపదము, మాచనము, మార్గశిరము) నాలుగింటి
యందును లక్షణావృత్తి. వర్షాదులయిన ఆధేయపచనము లారింటియందును, లక్ష
తాభిహితములయినప్పటికిని, యుగపదసంభవత్వమువల్ల శ్రుతార్థమునకు ఆసక్తి
కలుగుటచేత భావవృత్తి. 'ఆవాసితః' అన్న క్రియాపద ముపచరితావ్యక్తమునే ప్రతీ
తము గావించుచున్నది. లక్షితలక్షణకూడ వీనియందు వ్యాఖ్యానమువల్ల వికసించు
చున్నది. అట్లే ఆవాసితశబ్దము మహారాజా మొదలయినవారియందు నిరూఢమైన
అభిధానశక్తి కలది. అది బేసచారికముగా శ్రావణాదులందు ప్రయుజ్యమానమగుట
చేత వారియొక్క మహత్త్వము నభిలక్షించి మహాపరివారమును, మహాప్రాభవమును
లక్షించుచు ప్రస్తుతమయిన ప్రవృత్తికి వైతము మహత్త్వము ననుబంధించుట కవి
పించుచున్నది.

తే చ యుగపల్లోచనాదౌ చానుపపద్యమానస్థితయః స్వశబ్ద
శక్తిత స్తత్రతత్ర చ నివేశ్యమానాః స్వధర్మసంపదః ప్రత్యాసన్నా
యాం తద్ధర్మసంపద ముపలక్షయన్తి. అసావసౌ విరహావత్యా అపి
వియోగవేదనాతిశయం లక్షయంతీ కమితరి స్నేహాతిశయం లక్షయతి.
తత్ర శ్రావణో భాద్రపద ఇత్యేతాభ్యా మవయవాభ్యాం వర్షార్థ
ర్లక్ష్యతే. స చ తోచనయో రనుపపద్యమాన స్థితి రపి విభక్తి
శ్రుత్యా నివేశితః సయఃపృష్ఠత్సవాహుక్షగాయాః స్వధర్మసంపదః

ప్రత్యాసన్నా మవిచ్ఛిన్నాశ్రుసంపద ముపలక్షయన్ సమాగమో
త్కాయా ఉత్కంఠాతిశయం లక్షయతి.

అర్థము : అవి సమకాలమున లోచనాదులందు సముపసన్నములగు స్థితులను లేనివేయైనను స్వశబ్దకృతపద అచ్చటచ్చట నివేశింపబడినవై స్వధర్మసంపదకు సన్నిహితమైయున్న కర్తర్మ సంపదను ఉపలక్షించుచున్నవి. (క్రావణాదులు నిరంతరవర్షణాదిధర్మములు గలవి. స్వార్థమును విడువకుండగనే లోచనాదులకు అశ్రుపాతాదులందు లక్షితమగుచున్నవి.) అయ్యవి విరహిణియొక్క వియోగవేదనాతిశయమును చూపుచున్నవై ప్రియునియందలి స్నేహాతిశయమును సూచించుచున్నవి అచ్చట క్రావణము భాద్రపదము నన్న రెండవయవములవల్ల వర్షర్తువు లక్షితమగుచున్నది. అది లోచనములయందు ప్రభవించు స్థితికలది కాకపోయినప్పటికిని విభక్తిశుభిచేత నివేశితమై పయః పృష్ఠత్పవాహ లక్షణము గలిగి స్వధర్మ సంపదకు సన్నిహితము నవిచ్ఛిన్నము నైన అశ్రుసంపద ముపలక్షించుచు సమాగమోత్కంఠిత యగు నాయకయొక్క ఉత్కంఠాతిశయమును లక్షించుచున్నది.

మాధవ ఇత్యుత్తరావయవేన వసంతో లక్ష్యతే. సోఽపి మహీతలప్రస్తరేఽనుపపద్యమానస్థితిః ప్రాగ్వదేవ శబ్దశక్త్యా నివేశితః కుసుమ కిసలయ మృణాల కమలినీదలాదికాయాః స్వధర్మసంపదః సమాసన్నాం శిశిరోపకరణ సామగ్రి ముపలక్షయన్ కామవత్ప్యః శరీరాంతస్థాపం లక్షయతి.

అర్థము : మాధవ మన్న ఉత్తరావయవముచేత వసంతము (చైత్ర మాసము) లక్షింపబడుచున్నది. మహీతలప్రస్తరమునందు ఉపస్థితమైయుందు స్థితి దానికిని లేదు. అయినప్పటికిని పూర్వమువలెనే శబ్దకృతచేత నివేశింపబడి, కుసుమ కిసలయ మృణాల పద్యప్రతాది స్వధర్మసంపదకు సమాసన్నమయిన శీతలోపచార సామగ్రి ముపలక్షించుచు కామవత్ప్యిన నాయకయొక్క శరీరాంతర్గత తాపమును సూచించుచున్నది.

శుదిత్యనేన ఋతువిశేషోఽభిధీయతే. సా గండయో రనుపపద్యమానస్థితిః ప్రశంసావచనస్యాపి స్థలశబ్దస్యానుస్మరణశక్త్యా సమా

కృత్యమాణ కాశకుసుమ హంసాగమన కుముద సరఃప్రసాద చంద్రా
తపాదికాయాః స్వధర్మసంపదః సమాసన్నం గండయోః పాంథు
భావం లక్షయన్ మృగేక్షణాయా విరహకార్య్య ముపలక్షయతి.

అర్థము : శరత్తుని యనుటచేత ఋతువిశేషము చెప్పబడుచున్నది.
చెక్కి-కులందుండు స్థితి దానికి లేదు. ప్రళంసావచనమే అయినప్పటికిని స్థలశబ్దము
యొక్క అనుస్మరణక క్రిచేత ఆకర్షింపబడుచున్న రెల్లపూలు, హంసలరాక, కలు
వలు, తేటయైన సరస్సులు, తెల్లనివెన్నెల మొదలయిన స్వధర్మసంపదలకు సమా
సన్నమైన చెక్కి-కుల తెల్లదనమును లక్షించుచు మృగేక్షణయొక్క వియోగకృత
త్వము నుపలక్షించుచున్నది.

గ్రీష్మ ఇత్యనేనాపి ఋతువిశేష ఏవోచ్యతే. సోఽప్యంగ
నాంగేఽనుపపద్యమానః సూర్యాంశు కార్కశ్య ప్రతప్త పాంసుతాప
పరుషోష్ణానిలత్వ దావాగ్ని కాలుష్యాడేః స్వధర్మ సంపదః సమా
నానీక భూతాభూత పూర్వానంగజ్వరి లింగ సంపద ముపయన్నప్తవిహి
కామావస్థా ముపలక్షయతి.

౨ ర్థము : 'గ్రీష్మము' అను దీనిచేత వైతము ఋతువిశేషమే చెప్పబడు
చున్నది. దీనికి వైతము అంగనాంగమునందు సముపసితమైయుండు స్థితిలేదు. అయి
నప్పటికిని సూర్యకిరణముల కర్కశత్వము, ప్రతప్తపాంసులత్వము, తాప తీవ్రో
ష్ణము, చండానిలత్వము, దావానలత్వము మొదలయిన కాలుష్యములుగల స్వధర్మ
సంపదకు సమానానీకభూతమై అభూతపూర్వమైన మన్మదజ్వరి చిహ్న సంపద
నుపలక్షించుచు ఎనిమిదవదైన కామావస్థ (శిన్మాదము)ను సూచించుచున్నది.

మార్గశీర్ష ఇత్యనేన తు పూర్వానయవేన హేమంతో లక్ష్యతే.
తేన చ యథా హేమంతే తిలవనం లూయతే తథా తస్యా సుఖా
సికా సాంప్రతం లూయత ఇతి లక్ష్మీ తేనాతిశాయిని మనఃవీడోలక్ష్మీ తా
భవతి. కా పునః సుఖాసికా తిలవనయోః సమానధర్మతా యేయం
న్నేహనిర్భరతా నామ. అభిసారికాణాం చ ప్రాప్తేన తిలవనాబ్జిన్
ఖండయో రేవ భవామూన్మసన్నిధిః. యదితథ మానః—

‘అత్తంత హరిమణిజ్ఞం అష్టం గామస్య మండఃఖూలమ్
లులతిలవాడి సరిచ్చం సిసిరేణ కలం భిసిణిసండమ్’

77

[ఛాయా -

‘అత్యంతరమణీయ మస్మాకం గ్రామస్య మండసిభూతమ్
లూన తిలవాటీ సదృశం శిశిరేణ కృత మబ్జిసీఖండమ్’]

అతి ఏవాయ ముత్తరవాక్యే కమలసరః శబ్దేనాబ్జిసీఖండమపి
నిర్దిశతి. తద్యథా ‘ముద్దిహి ముహంకలసరి ఆవాసి ఉసిసిరు’.

అర్థము : మార్గశీర్ష మను పూర్వావయవముచేత హేమంతము లక్షింప
బడుచున్నది. దీనిచేత హేమంతమునందు ఏవిధముగా నువ్వుచేను కోయబడునో
ఆవిధముగానే ప్రస్తుతము ఆమె సుఖసీతి కోయబడుచున్న దనడి లక్షితముచేత అతి
శయమైన మనఃపీడ ఉపలక్షిత మగుచున్నది. మరి, సుఖసీతికిని తిలవనమునకు
సమాశ్చర్యత్య మేమి? యన్నబో ప్నేహనిర్భరత్య మన్నదే యని సమాధానము.
అభిసారికతకు నువ్వుచేనును, పద్మసర స్తీరమును బహుమానపాత్రములుగా ప్రవిధ
ములు. ‘మన గ్రామమున కలంకారభూతమైనదియు మిక్కిలి రమణీయమైనదియు
నైన పద్మసరస్సు శిశిరముతువువల్ల కోయబడిన నువ్వు చేనువలె నైనది’ అని
యనిరి. అందువల్లనే యీ తరువాతి వాక్యమునందు కమలసరశ్శబ్దముచేత అబ్జి
ఖండమునుకూడ నిర్దేశించుచున్నాడు. ‘ముద్గాయాః ముఖఫంకజసరసి ఆవాసితః
శిశిరః’ అని ఆ వాక్యము. (ప్రాకృత పద్యచ్ఛాయయందు చివరిపాదము ‘కృతం
బిసీసి షండమ్’ అని యుండుట సమంజసము.)

తత్ర శిశిర ఇత్యనేన ఋతువిశేషేణ ముద్గాముఖేఽపి పద్మసర
సీవ శబ్దశక్త్యా నివేశితేన కమలవనోపప్ల వాదేః స్వధర్మసంపదో లోక
ప్రతీతాయాః ప్రత్యాసన్నా ముద్గాముఖాంభోరుహ లోచనోత్పల
స్మితకుసుమ దశనకేసరాదే శ్చాయాపరిష్కాని ర్లక్ష్మ్యమాణా విప్రలు
భానుభావ ప్రకర్ష ముపలక్ష్యతి. శిశిర లక్ష్మీవర్ణన ప్రస్తావాచ్చ
‘ముఖ మర్థం శరీరస్య స్వం తా ముఖముచ్యతే’ ఇతి ప్రస్తానప్రాధాన్య
లక్షణాయా స్వర్పర్తభ్యః శిశిర ఏవ ప్రధాన మిత్యపి లక్ష్మీతం భవతి.

అర్థము : అక్కడ శిశిరమన్న ఋతువిశేషముచేత పద్మనరస్సు నందు పడెనే ముగ్ధాముఖమునందును కమలవనోపప్లవాదులయిన స్వధర్మసంపదకు సన్నిహితమైన ముగ్ధాముఖపద్మముయొక్కయు, లోచనోత్పలములయొక్కయు, మందహాస కుసుమములయొక్కయు, దళనకేసరములు మొదలగువానియొక్కయు పర్ణము వాడిపోవుట లక్షితమై విప్రలంభానుభావ ప్రకర్ష ఉపలక్షిత మగుచున్నది. శిశిరలక్ష్మీ పర్ణవ ప్రస్తావమువల్ల 'శరీరములో సగముకాని శరీరము నర్వము కాని ముఖ మన బడును' అని యనుటచేత ప్రస్తావ ప్రాధాన్యలక్షణచేత సర్వఋతువులకంటె శిశిరమే ప్రధాన మనికూడ లక్షిత మగుచున్నది.

పరిత్యలంకారము

56. కాకు స్వర పదచ్ఛేద భేదాభినయ కాంతిభిః

సాతో యోర్ధి విశేషాయ పరితిః సేహ వడ్విధా.

అర్థము : కాకువు, స్వరము, పదచ్ఛేదము, పదభేదము, అభినయము, కాంతి - అనువానితో కూర్చి, అర్థవిశేషముకారకై పరించినచో అది 'పరితి' యనఁ జచ్చలంకారమై ఆరు ప్రభేదముల నొందును.

[కాకుపరితి - ఉదాహరణము]

సా కాక్వా యథా -

'యది మే వల్లభా దూతీ తదాహ మపి వల్లభా

యది తస్యాః ప్రియా వాచ స్తస్మమాపి ప్రియ ప్రియాః' 78

అతైశ్చయా కాక్వా విధి రన్యయా నిషేధః ప్రతీయతే.

అర్థము : కాకువుతోడి పరితి కుదాహరణము. నా దూతిక వల్లభయైన పుడు నేనుకూడ వల్లభనే. ప్రియా! ఆమె చూటలు ప్రియములైనపుడు నామాటలు కూడ ప్రియములే.

ఇక్కడ ఒక కాకువుచేత విధియు, మరొక కాకువుచేత నిషేధమును ప్రతీత మగుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : పఠనమునే పఠితి యనవచ్చును. ఇచ్చట పఠనవిశేషమును 'పఠితి' యనుపేర వ్యవహరించుట జరిగినది. ఒక విధముగా పఠింపగా ఒక యర్థము కలుగగా, మరొక విధముగా పఠించుటచేత మరొకయర్థము కలుగునెడల, దానిని పఠితియన్న శబ్దాలంకారముగా పరిగ్రహింతురు. ఇది కాకుండు మొదలయిన భేదములచేత ఆరువిధములుగా నగును.

శబ్దాలంకారములలో సంప్రదించవది పఠితి. అందు మొదటి ప్రభేదము కాకు పఠితి. కాకు వనగా భిన్నకంఠధ్వని యని యర్థము. కాకువునందలి మార్పు వలన అర్థమునందు మార్పు కలిగినయెడల కాకు పఠితి యగును.

ప్రకృతోదాహరణమున ఒక ప్రియురాలు ప్రియునితో విధిరూపమున ప్రసంగించుచున్నది. 'నా దూతిక నీకు ప్రియురాలు; కాబట్టి నేనుకూడ నీకు ప్రియురాలినే. ఆమె మాటలు నీకు ప్రియముగా నుండును; కాబట్టి నా మాటలుకూడ నీకు ప్రియములే' అని యొకభావము. 'నీకు నాయందు ప్రీతి యున్నది కాబట్టియే నీవు నాదూతిక నాదరించుచున్నా'వన్న భావము విధిరూపమున వెల్లడియగుచున్నది. కాకువును మార్చి పలికినప్పుడు దీనికి విరుద్ధమైన యర్థమే కలుగును. 'నా దూతిక నీకు ప్రియురాలయినప్పుడు ఇంక నేను నీకు ప్రియరాలినగుట యెట్లు? ఆమె మాటలు నీకు ప్రియములైనపుడు నామాటలు నీకు ప్రియము లగుటయెట్లు? నీకు ప్రియురాలు దూతికయేకాని నేను కాను' అన్న అర్థాంతరము వెల్లడి యగుచున్నది. ఇట్లు కాకుభేదముచేత అర్థభేదము నొందుటవల్ల నే, ఇది కాకు పఠితికి లక్ష్యమైనది.

[స్వరపఠితి - ఉదాహరణము]

స్వరేణ యథా -

'సుద్రాహ స్త్వం కుపితేత్యపాస్త మశనం త్యక్తా కథా యోషితాం
దూరాదేవ మయోజ్ఞితాః సురభయః స్రగ్గంధధూపాదయః
రాగం రాగిణి ముంచ మయ్యవనతే దృష్టే ప్రసీదాధునా
నత్యం త్వద్విరహాద్భవంతి దయితే సర్వా మమాంధా దిశః'

79

అత్ర దృష్టే ఇత్యత్ర ప్లుతస్వరకరణా త్కుపితకాంతా ప్రసాదన పర మపీదం వాశ్య ముత్కుపిత దృష్టిప్రసాదన పరతాం ప్రతిపద్యతే.

అర్థము : స్వరముతోడి పఠితి కుదాహరణము. మంచి కనుబొమలు కలదానా? నీవు కోపించితి వని నేను భోజనమును విడిచితిని; స్త్రీలకథను విడిచితిని; పుష్ప చందనదూపాది సౌరభములను దూరమునుండియే విడిచితిని. అవనతుడనై కవబడుచున్న నన్ను అనుగ్రహింపుము; కోపనురాలా! ఇప్పుడు నాయందు కోపమును విడిచిపెట్టుము. ప్రియారాలా! నీవిరహమువల్ల నాకు సర్వదిక్కులును గ్రుడ్డివై యున్నవి. నిజము.

ఇచ్చట 'దృష్టి' అని పుతస్వరమును చేర్చుటవల్ల కుపితకౌంతను శాంతింపజేయునదేయైనను, ఈదాక్కము ఉత్కుపితదృష్టిని శాంతింపజేయుటకై ప్రవర్తించు వట్లు ప్రతిపాదించును.

వ్యాఖ్య : స్వరములు హ్రస్వములు దీర్ఘములు పుతములు అని మూడు విధములు. హ్రస్వములకు దీర్ఘములకు లిపియందు స్పష్టమయిన భేదము కలదు. దీర్ఘములకు పుతములకు లిపియందు భేదము లేదు. కావున దీర్ఘమును పుతముగా కాని, పుతమును దీర్ఘముగా కాని పలుకుట కవకాళ మధికముగా కలదు.

గాన రోదన దూరాహ్వన సంబోధనాదులందు సాధారణముగా పుతము ప్రయుక్తమగును. దీర్ఘముగా నుచ్చరించుటవల్ల, ఒక యర్థము కలుగుచుండగా, పుతముగా నుచ్చరించుటవల్ల మరొక యర్థము కలుగునెడల, అది స్వరపఠితి యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు కోపనయైన ప్రియూరాలిని ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుటకై ప్రియూరు చేయు ప్రసంగము కలదు. 'మయ్యవనతే దృష్టి ప్రసీద' అని యన్నప్పుడు 'అవనతుడనై కనిపించుచున్న నాయందు ప్రసన్నురాలవగుము' అని యర్థము. ఇట్టియెడల 'దృష్టి' యందలి 'ఏ' దీర్ఘము. దీనిని పుతముగా వఠించినచో 'దృష్టి' యన్నది సంబోధ్యవాచకముగా మారిపోవును. అట్లయినప్పుడు 'రాగిణీ! రాగమును విడిచిపెట్టుము. ఓ దృష్టి! అవనతుడనైన నాయందు ప్రసన్నుడవగుము' అన్న యర్థమేర్పడును. ఇట్లగుటచేత నాయకుడు కౌంతానుగ్రహమును గాక, దృష్టిప్రసాదమును గాంక్షించుచున్నాడన్న భావమేర్పడును. ఇట్లు స్వరమునందలి మార్పువల్ల అర్థమునందు మార్పు కలుగుచుండుటవల్లనే యిది స్వరపఠితికి లక్ష్యమయినది. ఉదాహరణవద్యము శార్దూరవద్ధతినుండి గ్రహింపబడినది. విద్యాపతి రచనము.

[పదచ్ఛేదపరితి - ఉదాహరణము]

పదచ్ఛేదేన యథా -

‘సర్వక్షితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ
రామా రమ్యే వనాంతేఽస్మిన్నయా విరహితా త్వయా’ 80

అత్ర మయా విరహితేత్యావతి పదచ్ఛేదే పురూరవస స్వయే
త్యేతావతి తు పర్వతస్య వాక్యభేదో భవతి.

అర్థము : పదచ్ఛేదముతోడి పరితి కుదాహరణము. సర్వభూధర్తప్రతిః
సర్వాంగసుందరియు, మనోహరయు, ఈ రమ్యవనాంతమున నాచేత విరహితయు
నైన శ్రీ సీచేత చూడబడినదా ?

ఇచ్చట ‘మయావిరహితా’ అన్నంతవరకు పదచ్ఛేదముచేయగా పురూరవః
ప్రోక్తముగాను, ‘త్వయా’ అన్నంతవరకు పదచ్ఛేదముచేయగా పర్వతప్రోక్తము
గాను వాక్యభేదము కలుగును.

వ్యాఖ్య : పదచ్ఛేదము అని యనగా పదముల విరుపు అని యర్థము.
వాక్యము నొకచోట విరిచి పఠించుటచేత నొక యర్థమును, మరొకచోట విరిచి పఠిం
చుటచేత మరొక యర్థమును కలుగు నెడల పదచ్ఛేద పరితి యగును. ఒక యర్థము
మాత్రమే ప్రకృత సందర్భమునకు సరిపడును; రెండవది అప్రకృతమే. అయిన
ప్పటికిని అర్థద్వయ దాయకమగుటచేతనే ఇది సహృదయరంజకమై అలంకారమగు
చున్నది. పదచ్ఛేదముచేత కలుగుటచేత, ఇది పదచ్ఛేద పరితి యగుచున్నది.

ప్రకృతోదాహరణము కాశిదాసు విక్రమోర్వశీయములోనిది. పురూరపుడు
ప్రియురాలయిన యూర్వశికొరకై అన్వేషించుచు చెల్లను, లతలను, కొంశలను,
బండలనుగూడ అడుగుట ప్రారంభించును. ‘నాచేత విరహితయైన సర్వాంగసుందరి
యైన రామ సీచేత చూడబడినదా?’ అని ప్రశ్నించును. క్షితిభృతని యనగా పర్వత
మనియు, రాజనియుకూడ నర్థములు గలవు. పురూరపుడు వక్తయైనపుడు ‘పర్వత
నాథా’ అని సంబుద్ధి. ఇది ప్రశ్నవాక్యము. ఇదియే పర్వతగుహలనుండి ప్రతి
ధ్వనిగా వెలువడినప్పుడు అర్థాంతరమునొందుట కవకాశము కలదు. దీనికి పదచ్ఛే
దమే కారణము. ‘రాజేంద్రాః సీచేత విడువబడిన సర్వాంగసుందరియైన రామ

మనోహరమైన వనాంతమున నాచేత చూడబడినది'. ఇది సమాధానవాక్యము; సర్వత్ర ప్రోక్తము. 'దృష్టా మయా - త్వయా విరహితా' అని పదచ్ఛేదము చేయుటవల్ల ఈ యర్థము కలుగును. ఇట్లు పదచ్ఛేదమువల్ల అర్థభేదము కలుగుటచేత, ఇది పదచ్ఛేద పరితికి లక్ష్యమయినది.

[పదభేదపరితి - ఉదాహరణము]

పదభేదేన యథా-

'యేన ధ్వస్తమనోభవేన బలిజిత్కాయః పురాస్త్రీకృత్తో
యో గంగాం చ దధేఽంధకక్షయకరో యో బర్హిపత్త్రపియః
యస్యాహుః శశిమచ్చిరోహర ఇతి స్తుత్యం చ నామామరాః
సోఽవ్యాదిష్టభుజంగహారవలయ స్త్వాం సర్వదోమాధవః'

81

అత్ర యేన ధ్వస్తమనోభవేనేత్యాదే ర్యేన ధ్వస్తమనోఽభవేనేత్యాదేశ్చ పదభేదాదుమాధవో మాధవ ఇత్యర్థద్వయం ప్రతీయతే. తయోశ్చ ద్వయోరపి ప్రాధాన్యేనోపపాదనా దంగాంగభావేన ప్రకృతాప్రకృతరూపతయా చానవస్థానాత్పరస్పర మసంబంధేన నాయం శ్లేషః. పదభేదేన తు పాతే పర్యాయతోఽర్థద్వయప్రతీతే రియం శ్లేషోపసర్జనాత్ పదభేద పరితిః.

అర్థము : పదభేదముతోడి పత్తి కుదాహరణము. ఏ ధ్వస్తమన్మథుని చేత పూర్వము విష్ణుశరీరము శరముగా నయ్యెనో, ఎవడు గంగాను ధరించెనో, ఎవడు అంధకాసుర నాశకుడో, ఎవడు నెమలివాహనముగా గల కుమారస్వామి కిష్టుడో, ఎవనికి చంద్రశీర్షుడని హరుడని స్తుత్యనామముపెట్టి దేవతలు పిలుతురో ఆ భుజంగహారవలయుడైన ఉమాదవుడు సర్వదా నిన్ను రక్షించును గాక! ఇది శివపరమైన యర్థము.

ఏ అభిప్రాయచేత శకటము (అనః) ధ్వస్తమయ్యెనో, పూర్వము బలివి జయించిన ఎవని శరీరము ప్రీతూపమును ధరించెనో, ఎవడు అగమును (గోవర్ధనసర్వతమును) భూమిని (వరహవతారమునందు) ధరించెనో, అంధకులకు ఆశ్రయము (క్షయకరః)గా నెవ్వడుండెనో, నెమలిపింభమునం దిష్టముకలవాడెవ్వడో, శశిమధు

దైన రాహుని శిరస్సును హరించినవాడని స్తుత్యనామముతో దేవతలెవ్వనిని పిలుతురో, గరుడునియం దిష్టముగల్గి (ఇష్టభుజంగహా) శబ్దబ్రహ్మమునందు లీనమొందెడి (రవలయః) కోరినకోరికల నన్నింటి నిచ్చెడి (సర్వదః) ఆ మాధవుడు నిన్ను కాపాడునుగాక! ఇది విష్ణుపరమైన యర్థము.

ఇచ్చట 'యేన ధ్వస్తమనోభవేన' మొదలయిన విధముగాను 'యేన ధ్వస్తమనః అభవేన' మొదలయిన విధముగాను పదభేదమువల్ల ఉమాధవుడని మాధవుడని అర్థద్వయము స్ఫురించుచున్నది. ఆ 'రెండింటిని ప్రాధాన్యముతో నుపపాదించుటవల్ల, అంగాంగిభావముతో గాని ప్రకృతాప్రకృతరూపముతో గాని ప్రతిపాదించకపోవుటవల్ల, పరస్పరము సంబంధము లేకపోవుటవల్ల ఇది శ్లేషము కాదు. పదభేదముతో పఠించునపుడు పర్యాయక్రమమున ఒకమారొక యర్థమునకు, మరొక మారు మరొక యర్థమునకు ప్రతీతి కలుగుటవల్ల ఇది శ్లేషోపసర్జనవల్ల నయిన పదభేదపఠితీయే యగును.

వ్యాఖ్య : పదచ్ఛేదముచేతనే పదభేదము కలుగుచున్నది. ఈ పదభేదము కలుగుటవల్లనే అర్థాంతరము కలుగుచున్నది. కావుననే యిది పదభేదపఠితి యను పేరు నొందుచున్నది.

'నానార్థసంశ్రయః శ్లేషః'. అనేకార్థముల కాధారము శ్లేషాలంకారము. పదచ్ఛేదమువలన పదభేదము కలిగినయెడల సభంగశ్లేషమగును. ఇట్టియెడల 'సభంగ శ్లేషమునకును, పదభేదపఠితికిని భేదమేమి?' అని భోజదేవుడే ప్రశ్నవేసికొని సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. శ్లేషయందలి రెండర్థములకు అంగాంగిభావము కాని, ప్రకృతాప్రకృతరూపత్వము కాని యుండును. ఒకటి ప్రధానమై, రెండవది అప్రధానమై యుండును. పఠితియందు రెండర్థములును ప్రధానములే. అయినప్పటికిని ఒక యర్థము ప్రతీతమగునప్పుడు రెండవదానికి ప్రతీతి యుండదు. ఒకమారు ఒక క్రమమున చదివినప్పుడు ఒకయర్థముమాత్రమే భాసించునని భావము. సభంగశ్లేషమునందు నైతము ప్రతీతి యిట్లే యుండును. అయినప్పటికి, ఒక యర్థము రెండవదానిని ఉపసర్జనీకరించుకొనును. అందువల్లనే అది శ్లేషాలంకారముగా వేరుగా పరిగణన కెక్కినది. పదభేదపఠితికి శ్లేష సహకారమున్నది; కాని అది ప్రధానము కాక, పఠితియే ప్రధానమగుచున్నది. అందువల్లనే భోజదేవుడు తన వివృతియందు 'శ్లేషోపసర్జనాత్ పదభేద పఠితిః' అని స్పష్టము చేయుచున్నాడు.

ఉదాహృత పద్యమునందు ఒక విధముగా పఠించినపుడు శివస్తుతియు, మరొక విధముగా పఠించినపుడు విష్ణుస్తుతియు ప్రతీతము లగుచున్నవి. ఈ పద్యము ధ్వన్యాలోకమునుండి గ్రహింపబడినది.

[అభినయపరితి - ఉదాహరణము]

అభినయేన యథా -

‘ఏదహమే తత్త్వణిః ఏదహమే త్రేహిం అచ్చినత్రేహిమ్
ఏదహమే త్తావత్తా ఏదహమే త్రేహిం దిలహేహిమ్’

82

[ఛాయా -

‘ఏతావన్నాత స్తనీ ఏతావన్నాతాభ్యా మక్షిపత్తాభ్యామ్
ఏతావన్నాతావస్థా ఏతావన్నాతైర్దివసైః’]

అత ఇయన్నాత స్తనాదీనాం తథాభూతహస్తాభినయైః సహ
పతనా త్తథావిధార్థవిశేషో గమ్యతే.

ఆర్థము : అభినయముతోడి పరితి కుదాహరణము. ఇన్నిదినముల్లో, ఇంతవయసులో ఇంతింత కన్నులును ఇంతింత స్తనములు.

ఇచ్చట ‘ఇంతింత స్తనములు’ మొదలయినవానికి ఆవిధమైన అభినయము తోడి పతనమువల్ల ఆవిధమైన అర్థవిశేషము గోచరించును.

వ్యాఖ్య : భావానుగుణమైన కరచరణాద్యంగవలనమే అభినయము. అభినయమువల్లనే ఉచ్చరించిన వాక్యమునకు అర్థస్పష్టత యేర్పడును. ఇట్లు అభినయ పూర్వకముగా పఠించుట అవసరమైన వాక్యమునందు ‘అభినయపరితి’ అన్న శబ్ద లంకార ముండును.

ఉదాహృతపద్యములో ‘ఏతావత్’ అన్న పదము నాలుగు పర్యాయము లావృత్తమైనది. మొదటి పర్యాయము ‘పెద్ద’ యన్న యర్థమును, రెండవ పర్యాయము ‘విశాల’ మన్న యర్థమును, కడపటి రెండుపర్యాయములు ‘చిన్న’ యన్న యర్థమును కలుగునట్లుగా అభినయము చేసినపుడే భావము రమణీయముగా నుండును.

ఉదాహృతపద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

[మనుచరిత్రమునందలి 'ఇంతలు కన్నులుండ' నని మొదలయిన పద్యము అభినయపరితి కుదాహరణము. సాధారణముగా 'ఇంతలు' చిన్నవానిని 'అంతలు' పెద్దవానిని సూచించును. ఇచ్చట 'ఇంతలు' అన్నపదము సువిశాల నేత్రములకే సూచకము. వరూధిని నాట్యప్రవీణ యగుటచేత ఆమె విశాలత్యమును అభినయ పురస్కరముగా సూచించిన దనుకొనవలయును. 'ఇంతింతై వటుడింతయై మఱియుఁ దానింతై నభోవీధిపై నంతై, తోయదమండలాగ్రమున కల్లంతై' మొదలయిన భాగ వత పద్యము క్రమాన్నత్య సూచకమైన అభినయము నపేక్షించును. 'ఇటుపెట్టిన, అటుపెట్టిన, ఇటుపెట్టక ముక్తిలేదు' అని మొదలుగా నున్న వేషున పద్యము పూర్తిగా అభినయాపేక్షకము. 'విలుపుబొట్టు పెట్టుకొన్నను, అడ్డబొట్టు పెట్టు కొన్నను ముక్తి లభ్యముకాదు; దానము చేసినపుడు మాత్రమే ముక్తి లభ్యమగు' నన్న భావముతో అభినయము చేసినపుడు వాక్యము భావనంపన్నమై నహృదయ రంజక మగును.]

అపదేశోఽప్యభినయ విశేష ఏవ యథా -

'ఇతః స దైత్యః ప్రాప్తశ్రీ ర్మేః : వార్హతి క్షయమ్'

ఇత్యాత్మాన మపదిశ్య బ్రూతే.

అర్థము : అపదేశముకూడ అభినయవిశేషమే; దాని కుదాహరణము. ఇక్కడనుండియే ఆదైత్యుడై శ్వర్గమును పొందెను. అతడిక్కడనుండియే నాశనము నొందుట కర్హుడు కాడు.

ఈ విధముగా తన్ను మాటుపుచ్చుకొని చెప్పుచున్నాడు.

వ్యాఖ్య : అస్మచ్ఛబ్దము సుపయోగింపక దానికి బదులుగా ఏతచ్ఛబ్దమును వాడుట అపదేశము. 'నేను' అని యన్నప్పుడు అభినయము చేసినను చేయకున్నను అర్థము స్పష్టముగానే యుండును. 'వీడు' అని తన్నుగురించి ప్రయోగించుకొన్న పుడు అభినయ మపేక్షితము. ఇదియు అభినయ పరితిలోనే అంతర్పించును; స్పష్టతకై వేరుగా ఉదాహరించినప్పటికిని వేరుగా పరగణింపలే దనుట గమనార్హము.

ఉదాహృత పద్యభాగము కాళిదాసుని కుమారసంభవమునుండి గ్రహింపబడి నది. తారకాసురుని దౌష్ట్యమునుగురించి దేవతలు చెప్పుకొన్నప్పుడు బ్రహ్మచెప్పిన

వాక్యములలో నిదియొకటి. 'నేనే వానికి వరమిచ్చితిని; నేనే వానిని నాశము చేయరాదు' అన్న భావముతో పైవాక్యమును పలికెను. అచ్చట 'ఇక్కడనుండియే' అన్న పదమునకు 'నావల్ల నే' అని యర్థము. అట్లనకుండ రూపాంతరమున పలుకుట చేత అభినయపూర్వకముగా తన్ను చూపించుకొనుటకూడ అవసరము. అట్లు బ్రహ్మ చేసియేయుండును. నాటకీయత యున్న ప్రసంగములందెల్ల అభినయపరితి కవకాశ ముండుట అవశ్యకము.

[కాంతిపరితి - ఉదాహరణము]

కాంత్యా యథా -

'యస్యారిజాతం నృపతే ఏవశ్య దవలంబనమ్

యయా నిర్ఘ్రిసంభోగై ఏవశ్య దబలం వనమ్.'

83

అత్రావలంబన మబలం వనమితి పదే పదద్వయే వా ద్వితీయ చతుర్థస్థానయో ర్వా పకారబకారౌ తయో రంతఃస్థ పవర్గాభ్యాం పవర్గాంతఃస్థాభ్యాం చ కాంతిమతి పాశేర్ధ భేదో జాయతే.

అర్థము : కాంతితోడి పరితి కుదాహరణము. నృపతియొక్క శత్రుసమూహము అవలంబనమును గాంచెను. నిర్ఘ్రిసంభోగములుకూడ లేనిదై త్రాగుటకు పరును, నిద్రయు, భోజనమును లేక దుర్బలమై వనమును చేరెను.

ఇచ్చట 'అవలంబన'మని 'అబలం వన'మని పదమునందును, పదద్వయము నందును ద్వితీయ చతుర్థస్థానములందలి ఏకార బకారములు వానియొక్క అంతస్థ పవర్గములతోను, పవర్గాంతస్థములతోను కాంతిమంతమైన పాతమునందు అర్థభేదము పుట్టుచున్నది.

వ్యాఖ్య : కాంతియనగా పదమునందలి, సన్నిహితపదములందలి వర్ణములు స్థానవినిమయము గావించుకొనుట. కాంతితోడి పఠనమువల్ల అర్థాంతరము లభించునెడల దానిని కాంతిపరితి యని యందురు.

ఉదాహృతపద్యమునందు పూర్వార్థమున 'అవశ్య దవలంబనమ్' అని యున్నది. దీనికి 'అవలంబనమును గాంచెను' అని యర్థము. ఇదే ఉత్తరార్థమున 'బ వ' ల వివర్యయముతో పునః ప్రయుక్తమై 'అవశ్య దబలం వనమ్' అని

యైనది 'అపశ్యత్' అన్నది క్రియాపదము కాక విశేషణముగా మారినది 'యయా' అన్న క్రియ 'వెళ్లెను' అన్న యర్థమున నిచ్చట వేరుగా ప్రయుక్తమయినది. 'అ + పా + శీ + అత్' అన్న విభాగమువల్ల పానము, శయనము, అన్నము లేనిదై అన్నయర్థము కలుగుచున్నది. అట్లుగటచేతనే 'అబలమ్' అన్న విశేషణము సమర్థితమగుచున్నది. కేవలము రెండువర్ణములు వినిమయము (పరస్పరము స్థానములు మార్చుకొనుట) పొందుటచేత ఇంతటి అర్థవిశేషము కలుగుచున్నది. కావుననే యిది 'కాంతిపత్తి' యన్న శబ్దాలంకారభేదముగా, గణనకెక్కి సహృదయ రంజక మగుచున్నది.

అపరే పునః పత్తి మన్యథా కథయంతి -

57. పదపాదార్థ భాషాణా మన్యథాకరణేన యః

పాఠః పూర్వోక్త సూక్తస్య పత్తిం తాం ప్రచక్షతే.

అర్థము : కొందరు పత్తిని మరొకవిధముగా చెప్పుచున్నారు. పూర్వోక్త సూక్తముయొక్క పదమును గాని, పాదమును గాని, అర్థపద్యమును గాని, మూడు పాదములను గాని, భాషనుగాని అన్యధాకరించి చదువుటయే పత్తి యని వారు చెప్పుచున్నారు.

వ్యాఖ్య : పఠనమునకే పత్తి యనిపే రని చెప్పుకొంటిమి. ఇంతకు ముందు చెప్పుకొన్న పత్తిలో ఉచ్చారణ గతములయిన భేదములు మాత్రమే ప్రసక్తము లయినవి. ముందుగా వానినే చెప్పుటచేత భోజదేవునికి తత్పరిగణనము నందున్న ఆసక్తి వెల్లడి యగుచున్నది. ఇతరాలంకారికులు మరొకవిధమైన పరిగణనము గావించిరి. ఇందు ఉచ్చారణమునకు గాక పరివర్తనమునకే ప్రాధాన్యము. పూర్వమున్న పద్యమునందలి పదమును మార్చుటయో, అర్థపద్యమును మార్చుటయో, పాదమును మార్చుటయో, మూడు పాదములను మార్చి చదువుటయో జరుగును. ఇప్పుడుకూడ దీనికి 'పత్తి' యన్నపేరే చెల్లును. ఇదియు శబ్దాలంకారము గానే సంభావిత మగును.

[పదపరితి - ఉదాహరణము]

తత్ర పదాన్యథాకరణం ద్విధా - ప్రకృతితో, విభక్తితత్త్వ.

తత్ర ప్రకృతితో యథా -

అనకలహానిత త్వాత్ క్షాలితానీవ కాంత్యా
ముకులిత సయనత్వాజ్ఞాత క్షణోత్పలాని

పిబతు మధుసుగంధీన్యాననాని ప్రియాణాం

త్వయి వినిహితభారః కుంతలానా మధీశః.

గృ. 84

అత్ర త్వయీత్యన్య స్థానే మయీతి యదా పద్యతే, తద్దైత్య
ప్రార్థనావాక్య మప్యనుమతివాక్యం భవతి.

అర్థము : అక్కడ పదన్వదాకరణము ప్రకృతివల్ల, విభక్తివల్ల - అవి
రెండు విధములు. అందు, ప్రకృత్యన్వదాకరణమున కుదాహరణము. నీయందు భారము
నుంచిన కుంతలాధీశ్వరుడు మంధమృతములవల్ల కాంతిజ్వలితములును, ముక్తిక
నయనత్వమువల్ల జ్ఞాత క్షణోత్పలములును మధుసానమువల్ల సుగంధిలములునయిన
ప్రియారాండ్ర ముఖములను త్రాగును గాక!

ఇక్కడ 'నీయందు' అనుదానికి బదులుగా 'నాయందు' యని చదువబడిన
యెడల, అప్పుడు ఇది ప్రార్థనావాక్యమే అయినను అనుమతి వాక్యముగా వుండును.

వ్యాఖ్య : పదమును మార్చుట రెండువిధములు. ప్రకృతిని మార్చుట
మొదటి విధము; ప్రత్యయమును మార్చుట రెండవవిధము. ఇది ప్రకృతిని
మార్చుట యన్న మొదటి విధమున కుదాహరణము.

'త్వయి' యుష్మద్వాచకము; సప్తమ్యేకవచనము. దీని స్థానమున 'మయి'
అన్మద్వాచకము, సప్తమ్యేకవచనము పఠింపబడినది. అనగా ఇచ్చట అన్మత్. ప్రకృ
తికి బదులుగా యుష్మత్ ప్రకృతి వాడబడినది; ప్రత్యయము రెండుచోట్ల నొక్కటియే.
మారలేదు. 'నీయందు' అని యనుటవల్ల వక్తయు, రాజును, ప్రియారాండ్రును
మాత్రమే కాక సంబోధింపబడుచున్న మరొకవ్యక్తి యుండవలయును. వక్త ఆ
వ్యక్తిని ప్రార్థించుట జరుగుచున్నది. 'నాయందు' అని మార్చి యుపయోగించుట
వల్ల ఆ వ్యక్తి కవకాశము లేకుండ పోయినది. వాచ్యముగా కాకపోయినను పరి
వర్తిత వాక్యమునందు 'కుంతలాధీశుడు' సంబోధ్యమానుడగుచున్నాడు. కావున
ఇచ్చట రాజునకు ప్రియార్థమునునెడల అనుమతి నిచ్చుట జరుగుచున్నది. ఇట్లు
ఒక పదమునందు పరిపూర్ణము కలుగుటచేత అర్థవిశేషము కలుగుచుండుటవల్ల
ఇది పదపఠితికి లక్ష్యమయినది.

విభక్తితో యథా -

‘సహ భృత్యగణం సబాంధవం సహమిత్రం ససుతం సహనుజమ్
స్వబలేన నిహంతి సంయుగే నచిరాత్పాండుసుతః సుయోధనమ్’ 85

అత్ర యదా పాండుసుతః సుయోధన మిత్యస్య స్థానే పాండు
సుతం సుయోధన ఇతి పశ్యతే, తదేత నమంగలార్థ మపి సుయోధనే
మంగలార్థం భవతి.

అర్థము : విభక్తి మార్పువల్ల పదపరిణతి కుదాహరణము. సేవకగణము
తోపాటు, బాంధవులతోపాటు, మిత్రులతోపాటు, పుత్రులతోపాటు, తమ్ములతోపాటు
అచిరకాలముననే పాండుసుతుడైన ధర్మరాజు తన బలముచేత యోధమునందు
సుయోధనుని సంహరించును.

ఇచ్చట ‘పాండుసుతః’ ‘సుయోధనమ్’ అనువానికి బదులుగా ‘పాండుసుతం’
‘సుయోధనః’ అని పరివర్తనచేసి అది అమంగళకరమే అయినప్పటికిని సుయోధ
నునికి మంగళార్థముగా పరిణమించును.

వ్యాఖ్య : విభక్తిని మార్చి అర్థభేదమును సాదించుట పదపరిణతియందొక
అంతర్భాగము. పయి పద్యమునందు కర్తృపదము ‘పాండుసుతః’; ప్రథమైకవచ
నము; కర్మపదము ‘సుయోధనమ్’; ద్వితీయైకవచనము. అర్థాంతరాపేక్షతో మార్పు
చేయగా ‘పాండుసుతమ్’ ‘సుయోధనః’ అని యైనవి. ‘పాండుసుతమ్’ ద్వితీయా-
విభక్తి - కర్మపదముగా మారినది. ‘సుయోధనః’ ప్రథమావిభక్తి - కర్తృపదముగా
మారినది. ఇచ్చట ప్రాతిపదికలు మారలేదు; ప్రత్యయములు మాత్రమే మారినవి.
ఇట్లుగుటచేత తొలుతనున్న యర్థము తలక్రిందులయినది. కావుననే ఇది పదపరిణతికి
లక్ష్యమయినది.

[ప్రాదపరితి - ఉదాహరణము]

సాదాన్యధాకరణేన యథా -

‘ఏకాంతే విజనే రాత్రావాంతర్వేశ్మని సాహసే
న్యాసాపహ్నవనే చైవ దివ్యా సంభవతి క్రియా’

అత్ర తృతీయపాదస్థానే 'తన్వంగీ యది లభ్యేత' ఇతి పాఠో భవతి, తదై తత్సరితౌపయికమసి కామాపయికం భవతి.

అర్థము : పాదాన్యధాకరణమున కుదాహరణము. ఏకాంతమునందు, నిర్జన ప్రదేశమునందు, అంతర్గృహములో, సాహసముతో న్యానమును మరుగుపుచ్చుట యందు దివ్యమైన అనుభవము కలుగును.

ఇచ్చట తృతీయపాదము స్థానమున 'తన్వంగీ యది లభ్యేత' అన్న పాఠమును చేర్చినయెడల, అప్పుడు పరీక్షసంబంధియైనప్పటికి నిది కామసంధి యగును.

వ్యాఖ్య : ఒక పాదమును తొలగించి తత్త్వానమున నొకపాదము నుంచుట చేత అర్థాంతరము లభించునెడల, అది పాదపరితి యగును. ఉదాహృతపద్యము సాహసముతో కూడిన పదెమునకు సంబంధించినది ఇచ్చిన వస్తువును దాచి రావల యును. అట్లు దాచినప్పుట దివ్యక్రియ. ఏకాంతము, విజనము మొదలయిన వన్నియు అట్లుచేయుట కవరోధములు. ఈ పద్యమునందలి మూడవపాదమును 'తన్వంగీ యది లభ్యేత' అని మార్చినచో అర్థమునందు మార్పు కలుగును. 'తన్వంగీ లభించినచో' అని యర్థము. అప్పుడు మొత్తము పద్యమునకు 'ఏకాంతము నందు, నిర్జన ప్రదేశమునందు, అంతర్గృహములో, సాహసముతో అందమైన యువతి లభించినచో దివ్యమైన అనుభవము కలుగును' అన్న యర్థమేర్పడును. ఇట్లు పాద మును మార్చుటచేత అర్థాంతరము కలుగుటవల్ల నే యది పాదపరితికి లక్ష్య మయినది.

[ప్రధ్యార్థపరితి - ఉదాహరణము]

అర్థాన్యధాః పజేన యథా -

'తత్తావదేవ శశినః స్ఫురితం మహీయో

యావన్న తిగ్మరుచిమండల మభ్యుదేతి

అభ్యుద్యతే సకలధామనిధౌ తు తస్మి

న్నిందోః సితాభశకలస్య చ కో విశేషః'

అత్ర యదా మధ్యమపాదయోః స్థానే 'యావన్న తాః కి మపి గౌరితరా హసంతి, తాభిః పునర్విహసితాననపంకజాభిః' ఇతి పత్యతే, తద్దైతద్వీరార్థోక్తిరూప మపి శృంగారోక్తిరూపం సంపద్యతే.

అర్థము : అర్ధాన్యధాకరణమున కుదాహరణము. సూర్యమండల ముదయించువరకే చంద్రునియొక్క మహత్తరప్రకాశము. సర్వకాంతి సమగ్రుడయిన సూర్యుడుదయింపగా ఆ చంద్రునకు, తెల్ల మేఘశకలముకంటె విశేషమేమి కలదు?

ఇచ్చట నడుమనున్న రెండుపాదముల స్థానమున 'యావన్నతాః గౌరితరా హసంతి, తాభిః పునర్వసితానన పంకజాభిః' అని పరిపఞ్చింపచో, అప్పుడు వీరార్థోక్తిరూపమైనప్పటికిని శృంగారోక్తి రూపముగా సంపన్నమగును.

వ్యాఖ్య : పద్యార్థ మనగా రెండుపాదము లనియర్థము. పద్యార్థమును మార్పుటచేత అర్ధాంతరము కలిగినచో అదియు పఠితప్రభేదమే యగును. ఉదాహరణ పద్యమునందు వీరత్వప్రకటన కలదు. ఇది అప్రస్తుతప్రశంసయన్న అర్ధాంతరము. నిజమున కిచ్చట చంద్రసూర్యుల ప్రసంగము కాక మరొక ప్రసంగము కలదు. ఒకడు విద్వాంసుడుగనో, వీరుడుగనో వెలుగుచున్నాడు. మరొకడు అంతకంటె నమర్థుడిప్పుడు వచ్చెను. ఈ క్రొత్తవాని వెలుగుముందు పాతవాని వెలుగు పోవలసినదే. ఇట్టియెడల రెండవ మూడవపాదములను మార్చినచో క్రొత్త యర్థమేర్పడును. అప్పుడు మొత్తము పద్యమునకు 'ఆ ప్రీతి స్వచ్ఛముగా నవ్వువరకే చంద్రునియొక్క మహత్తరప్రకాశము. వికసితానన పద్మలయిన వారిచేత చంద్రునికి గాని తెల్లనిమేఘశకలమునకు గాని విశేష మేమి యుండును?' అన్న యర్థము కలుగును. దీనితో శృంగారానుకూల పౌండర్యవర్ణనము జరిగినది. పూర్వోక్త మునందున్న వీరత్వప్రకటనమును, అప్రస్తుతప్రశంసయు నదృశ్యము లయినవి.

ఇట్లు రెండుపాదములను మార్పుటవల్ల అర్ధాంతరము కలుగుటచేత, ఇది పద్యార్థపఠితికి లక్ష్యమయినది.

[పాదత్రయపఠితి - ఉదాహరణము]

పాదత్రయస్య చాన్యధాకరణేన యథా ~

‘త్యాగేన యుక్తా దివ ముత్పతంతి

త్యాగేన హీనా నరకం ప్రజంతి

న త్యాగినాం దుష్కర మస్తి కించి

త్యాగో హి సర్వవ్యసనాని హంతి’

88

అత్ర తురీయపాదమేవోపాదాయ పాదత్రయస్య చాన్యధాక్షరణేన వక్ష్యమాణం పాఠో భవతి. తదైతత్త్యాగప్రళంసార్థమపి త్యాగనిందార్థం జాయతే. యథా-

‘త్యాగో హి సర్వవ్యసనాని హంతి

త్యలీక మేతద్ భువి సంప్రతీదమ్

జాతాని సర్వవ్యసనాని తస్యా

స్యాగేన మే ముగ్ధవిలోచనాయాః’

89

అర్థము : పాదత్రయము నన్యధాకరించుట కుదాహరణము. త్యాగమునకు వ్యర్థమువలన పోవుదురు. త్యాగహీనులు నరకమునకు పోవుదురు. త్యాగులగుట దుష్కర మనునదియే లేదు. త్యాగము సర్వదుఃఖములను నశింపజేయును.

ఇచ్చట నాలుగవపాదమును మాత్రమే తీసికొని మూడుపాదముల నన్యధాకరించుటచేత ఈ చెప్పబోవు పాఠమేర్పడును. అప్పుడు త్యాగప్రళంసార్థమైనప్పటికి నిది త్యాగనిందార్థము పరిణమించును. ఉదాహరణము - త్యాగము సర్వదుఃఖములను హరింపజేయు నన్నది భూమియం దీనాడు వట్టి యబద్ధము. ముగ్ధవిలోచన మొక్క త్యాగముచేత నాకు సర్వదుఃఖములును కలిగినవి.

వ్యాఖ్య : పద్యమునందలి ఒక్క పాదమును మాత్రమే యథాతథముగా నుంచి మిగిలిన మూడుపాదములను మార్చి పఠించినచో, అది పాదత్రయ పఠి అనుపేర శబ్దలంకారమై అర్థాంతరబోధము గావించును. ప్రకృతోదాహరణమునందు పూర్వోక్తపద్యమునందలి నాలుగవపాదము మొదటి పాదముగా యథాతథముగా నిలిచినది. మిగిలిన మూడుపాదములును క్రొత్తగా సంకరింపడినవి. పూర్వోక్త పద్యమునందు త్యాగము వ్యర్థదాయకముగాను, సర్వవ్యసన సంహరకముగాను ప్రళంసంపఠింపడినది. ఇచ్చట దయాదానాది గుణసమన్వితమైన ప్రసిద్ధార్థమునందు త్యాగ

పదము ప్రయోక్తమయినది. అన్యదాకృత పద్యమునందు శ్యాగపదమున కర్థము సంకుచితమైనది. ప్రియరాలుకోడి యెడబాటునే శ్యాగమవి వక్త చెప్పుచున్నాడు. ఇందువల్ల తనకు సర్వవ్యసనములును ప్రాప్తించెనట! ఇచ్చట ఉదాత్తస్థితిలో నున్న శ్యాగము సంకుచితస్థితికి దిగజారివది. ప్రళంసార్థమైన శ్యాగము విందార్థమైనది: మూడుపాదములను మార్చి పఠించుటవల్లనే అర్థమునం దింతటిమార్పు సంభవించినది. ఇట్లుగుటచేతనే ఇది పాదత్రయపఠితికి లక్ష్యమయినది.

[భాషాపఠితి - ఉదాహరణము]

భాషాన్యధాకరణేన యథా -

‘కిం తాదేణ నరేంద్రసేహరసిహాలీధగ్రపాదేణ మే
కిం వా మే సనురేణ వాసవసహాసీహాసనాధ్యాసినా
తే దేశా గిరిణో అ తే వణమహీ సజ్జేఅమే వల్లభా
కోసల్లాతణుఅస్స జత్త చులనే వందామి నందామి అ’ 90

అత్ర యది భాషాంతరేణ పఠ్యతే తదైతచ్ఛార్జనేనభాషయా
సీతావాక్యం సంస్కృత భాషాయాం సుమంత్రేణ దశరథాయ నివేది
తమ్. తద్యథా -

‘కిం తాతేన నరేంద్రశేఖర శిఖాలీధాగ్రపాదేన మే
కిం వా మే శ్వశురేణ వాసవసభాసింహాసనాధ్యాసినా
తే దేశా గిరియశ్చ తే వణమహీ సా చైవమే వల్లభా
కౌసల్యాతనయస్య యత్ర చరణౌ వందామి నందామి చ’ 91
సేయ మేవం ప్రకారా పఠితి.

అర్థము : భాషాన్యధాకరణమున కుదాహరణము. నరేంద్రశేఖర శిఖాలీధా
గ్రపాదుడైన పితృపాదునివల్ల నేమిప్రయోజనము? ఇంద్ర సభాసింహాసనీనుడైన
మామగారివల్ల నేమిప్రయోజనము? ఆ కౌసల్యాతనయుని చరణము లెచ్చటనుండునో
ఆ దేశములు, ఆ కొండలు, ఆ అరణ్యభూములు నాకు ప్రియములు. ఆ చరణము
లకే నేను నమస్కరింతును; ఆ చరణములనే నేను ప్రళంసించును.

ఇచ్చట భాషాంతరముచే పరింపబడినచో అప్పుడు శౌరసేనీభాషలోని సీతాభావము సంస్కృతభాషయందు సుమంత్రునిచేత దశరథునికి నివేదితమయినది. ఇది యీవిధమైన పరితి.

వ్యాఖ్య : భాషను మార్చుటవల్ల మార్పు కలిగినయెడల, అది భాషాపరితియగును. ఇచ్చట అర్థమునందు మార్పు కలుగదు. కాని భాషాభేదమువల్ల వక్తృభేదము వ్యజ్యమాన మగును.

హర్షోక్తపద్యము శౌరసేనీభాషాగ్రాసితము. దృశ్యకావ్యములందు శౌరసేనీ ప్రాకృతము ప్రీపాత్రల కుపయోగించుట సాధారణలక్షణము. సందర్భమునుబట్టియు, విషయమునుబట్టియు అది సీతాకథిత మని స్పష్టమగుచున్నది. ఇదే విషయమును పురుషప్రాత్ర చెప్పవలసినవచ్చినప్పుడు సంస్కృతభాష నాశ్రయించుట సాధారణ లక్షణము. కావుననే సీతాకథితమైన పద్యము సుమంత్రునిచేత వెలువడినప్పుడు సంస్కృత భాషామయముగా పరివర్తన మొందినది. భాషాన్యథాకరణము వక్తృన్యథాకరణమునకు హేతువయినది. ఒకరు ఒకభాషలో చెప్పిన విషయమును ఇతరొకత్యమునుబట్టి వేరొకరు మరొకభాషలో చెప్పవచ్చును. అట్లు చెప్పినప్పుడు అది భాషాపరితి యన్న శబ్దాలంకారమై నహృదయరంజక మగును.

ఇట్లు 'పరితి'ని రెండవవిధముగా పరిగణించినప్పుడు పదపరితి, పాదపరితి, పద్యార్థపరితి, పాదత్రయపరితి, భాషాపరితి - అని అయిదు విధములుగా నగును. పదము ప్రకృతి, విభక్తి యని రెండు విధములుగా నుండుటచేత, మొత్తముమీద ఈ పరితికూడ తక్కిన ప్రణాళికకు తగినట్లుగా ఆరు ప్రభేదములనే పొందుచున్నది.

యమకాలంకారము

58. విభిన్నార్థైకరూపాయా యా వృత్తిర్వర్ణనంహతేః

అవ్యపేత వ్యపేతాత్మా యమకం తన్నిగద్యతే.

అర్థము : విభిన్నమైన అర్థము కలిగి ఒకే విధమైన రూపము గల వర్ణనమూహముయొక్క అవ్యప్తి అవ్యపేతమును, వ్యపేతమునై యమకము అని పిలువబడును.

వ్యాఖ్య: ఆపృత్తి నాధారముగా చేసికొన్న యలంకారములలో ప్రధానమయినది యమకము. వర్ణసమూహముయొక్క ఆపృత్తి యని యనుటచేత, ఒక్కవర్ణముమాత్రమే పునఃపునఃప్రయుక్తమైనయెడల దానిని యమకమనుటకు వీలులేదు. ఒకే రూపముగల వర్ణసమూహ మని యనుటచేత ఒకే పదము పునరుక్తమయిన యమక మగునా? వర్ణసమూహమునకు ఏకత్వముండవలయును గాని అర్థమునందు భిన్నత్వముండవలయును. అందువల్ల, అక్షరసాన్నిహిత్యమువల్ల ఒకే పదము పునరుక్తమయినట్లు భాసించుటయే కాని ఒకేపదము పునరుక్తమగుట యిందుండదు. ఈ యమకము అవ్యపేత మని, వ్యపేతమని రెండువిధములు. ఆపృత్తి నొందు వర్ణసమూహమునకు నడుమ వ్యవధానములేకుండ నున్నయెడల అవ్యపేతయమకము; వ్యవధాన మున్నయెడల వ్యపేతయమకము. ఒక వర్ణగుచ్ఛము ఒకసారి ప్రయుక్తమై వెనువెంటనే తిరిగి ప్రయుక్తమైనయెడల అవ్యపేతము; ఒక వర్ణగుచ్ఛము ఒకసారి ప్రయుక్తమై యితరపదములు కొన్ని వచ్చినపిదప మరల ప్రయుక్తమయినచో, అది వ్యపేతము.

59. త దవ్యపేత యమకం వ్యపేతయమకం తథా
స్థానాస్థాన విభాగాభ్యాం పాదభేదాచ్చ భిద్యతే.

60. యత్ర పాదాది మధ్యాంతాః స్థానం తేషాంపకల్పితే
య దవ్యపేత మన్యద్వా తత్ స్థానయమకం విగుః.

అర్థము : అవ్యపేత యమకమును, అట్లే వ్యపేతయమకమును స్థానాస్థాన విభాగములవల్లను, పాదభేదమువల్లను భేదమునొందును. అవ్యపేతమైనప్పటికిని వ్యపేతమైనప్పటికిని పాదాది యని, పాదమధ్యమని, పాదాంతమని స్థానము నియమింపబడినపుడు దానిని స్థానయమక మని యందురు.

61. చతు స్త్రి ద్వైకపాదేషు యమకాన్తాం వికల్పనాః
ఆది మధ్యాంత మధ్యాద్యంతాశ్చ సర్వతః.

62. అత్యంత బహవ స్తేషాం భేదాః సంభేదయోనయః
సుకరా దుష్కరాశ్చైవ దర్శ్యంతే తత్ర కేచన.

అర్థము : నాలుగుపాదములందును, మూడుపాదములందును, రెండుపాదములందును, ఒక్కపాదమునందును ఆదియందు గాని మధ్యమందుగాని అంతమందు

గాని మధ్యంతమునందు గాని ఆదిమధ్యమునందు గాని ఆద్యంతములందు గాని ఎల్లయెడల యమకములు కల్పనీయములు. సంభేదహేతువువల్ల వానియొక్క భేదములు పెక్కువిధములుగా నుండును. అందు సుకరములును దుష్కరములును నైన కొన్ని యచ్చట చూపింపబడుచున్నవి.

[అవ్యపేతయమకము]

తత్ర చతుష్పాదయమకేషు అవ్యపేత మాదియమకం యథా-

‘రాజీవ రాజీవశలోల భృంగం

ముష్ణంత ముష్ణం తతిభి స్తరూణామ్

కాంతాలకాంతా లలనాః సురాణాం

రక్షోభి రక్షోభిత ముద్వహ స్తమ్’.

99

అర్థము : అచ్చట చతుష్పాదయమకములందు అవ్యపేతమున కాదియమకమున కుదాహరణము. రాజీవముల సమూహమునకు వశమై చలించుచున్న తుమ్మెదలను గలది; పృక్షముల సమూహములచేత ఎండవేడిమిని హరించుచున్నది; అందమైన ముంగురులుగల దేవతాశ్రీలను రాక్షసులచేత జ్ఞాననొందకుండ భరించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వర్ణనంహతి వెంటవెంటనే అవ్యతినొందుట అవ్యపేతయమకముయొక్క లక్షణము. ఈ యమకము నాలుగుపాదములందు నున్నయెడల చతుష్పాదయమక మగును. ప్రతిపాదమునను ఆదియం దున్నయెడల ఆదియమక మగును.

ప్రకృతలక్ష్యము మాముని శిశుపాలవధమునుండి గ్రహింపబడినది. తెలవక కొది ఎర్జన వందర్పమునందలిది. మొదటిపాదమున ‘రాజీవ-రాజీవ’ యని, రెండవ పాదమున ‘ముష్ణంత-ముష్ణంత’ యని, మూడవపాదమున ‘కాంతాల-కాంతాల’ యని, నాలుగవపాదమున ‘రక్షోభి-రక్షోభి’ యని ఆదియందే మూడేసియక్షరము లాపృతములైనవి. అక్షరసమూహము ఏకరూపముగా నున్నది కాని అర్థమునం దేకరూపత లేదు. రాజీవ శబ్దమునకు వద్దమని యర్థము. రాజీ శబ్దమునకు సమూహమని యర్థము. తరువాతిదైన ‘ః’ పిమ్మట నున్న వర్ణములలో మొదటిది. వర్ణముల పాన్విహిత్యమువల్ల ‘రాజీవ’ పదమువలె నగుపట్టునే కాని అచ్చట ఆ పదము

లేదు; కావుననే ఆ యర్థమును లేదు. అట్లే తరువాతి పాదమందు 'ముష్ణంకమ్ + ఉష్ణం + తమ్' అనువాని సాన్నిహిత్యమువల్ల నేర్పడినవి. మూడవపాదమున 'కాంత+అలక+అంతా(ః)+లమ్' అనునవియు, నాలుగవపాదమున 'రక్షః+అక్షః(త)' అనునవియు సన్నిహితమైనవి. ఇట్లు ఒకే పదమువలె ననిపించు అక్షరసముదాయము ప్రతిపాదమునందు ఆదియందు అవ్యవహితముగా ఆవృత్తి నొందుటవల్ల అవ్యవహితాదిచతుష్పాదయమకమున కిది లక్ష్యమైనది.

తదేవ మధ్యయమకం యథా-

‘దధత మాకరిభిః కరిభిః క్షతైః

సమవతారసమై రసమై స్తతైః

వివిధకామహితా మహితాంభనః

స్ఫుట సరోజవనా జవనా నదీః’

98

అర్థము : అందే మధ్యయమకమున తుదాహరణము. గురిచేతను, ఏను గురిచేత త్రొక్కబడిన సాటిలేని సమానములైన రేవులుగల తటములచేతను, అనేక వాంఛలను తీర్చెడి ప్రళస్తములయిన జలములచేతను, వికసించిన పద్మవనముల చేతను వేగవంతములయిన నదులను ధరించినది.

వ్యాఖ్య : ఇదికూడ అవ్యవహిత చతుష్పాదయమకమ్. ప్రతిపాదమున మధ్యభాగమున అక్షరసముదాయము ఆవృత్తి నొందును. కావుననే యిది ‘మధ్యయమకము’ అనుపేరు నొందినది.

ఉదాహరణపద్యము భారవి కిరాతార్జునీయమునుండి గ్రహింపబడినది. సందర్భము హిమవద్వర్ణనము. ప్రథమపాదమున ‘కరిభిః’ ఆవృత్తి నొందినది. ద్వితీయమున ‘రసమై’ తృతీయమున ‘మహితా’ చతుర్థమున ‘జవనా’ ఆవృత్తి నొందినది. అర్థమునందు ప్రతిపాదమునందును భేదము కలదు. కావుననే యిది మధ్యయమకమునకు లక్ష్యమయినది.

తదేవ మంత్యయమకం యథా -

‘వృథిత సింధుమనీరశనైః శనైః

రమరలోకవధూజఘనై ర్ఘనైః

ఫణానతా మభితో వితతం తతం

దయిత రమ్యలతా వకులైః కులైః'

94

అర్థము : అందే అంత్యయమకమున కుదాహరణము. రశనములు (మొల నూళ్లు) గల్గి ఘనములయిన దేవతాశ్రీల జఘనములచేత మందమందముగా వ్యధిత మయిన సింధువును గలది; ప్రియములై మనోహరములయిన బొగడలతలు గలది; సర్పముల కులములచేత చుట్టుకొనబడినది; పక్షులచేత వ్యాప్తినొందినది.

వ్యాఖ్య : ఇదికూడ అవ్యపేత చతుష్పాదయమకమే. ప్రతిపాదమునందు తుదియందు ఆక్షరసముదాయము ఆవృత్తినొందును. కావుననే యిది 'అంత్యయమ కము' అనుపేరు నొందినది.

ఉదాహరణ పద్యము భారవి కిరాతార్జునీయమునుండి గ్రహింపబడినది. సంద ర్భము హిమవద్వర్ణనము. ప్రథమపాదమున 'శనైః' రెండవపాదమున 'ఘనైః' మూడవపాదమున 'తతం' నాలుగవపాదమున 'కులైః' ఆవృత్తి నొందినది. ఇవి పాదాంతమునం దున్నవి. కావుననే యిది అంత్యయమకమునకు లక్ష్యమయినది.

ఆది మధ్యయమకం యథా -

'ఘనాఘనాభస్య మహీమహీయనః

సురాసురాణాం దయితస్య తస్య సా

ధరాధరాకారగృహ గృహార్ధి నో

బభూవ భూమేర్నగరీ గరీయసీ'

95

అర్థము : ఆదిమధ్యయమకమున కుదాహరణము. ఘనాఘనము (మేఘము) యొక్క కాంతి గలిగి, లోకమునందు మహత్తరుడై, దేవతలకు రాక్షసులకు నిష్ఠ డైన ఆ గృహార్థియొక్క పర్వతాకార గృహములు గల నగరము భూమికి గొప్ప దిగా నయినది.

వ్యాఖ్య : ఇదికూడ అవ్యపేతయమకమే. ఇందు ప్రతిపాదమునందును రెండుచోట్ల యమకము గలదు. ఆది యందొకచోట, మధ్యభాగముం దొకచోట యమకముండుటవల్ల దీనికి 'ఆదిమధ్యయమకము' అనుపేరు చెల్లుచున్నది.

ఉదాహృత పద్యమునందు మొదటిపాదమున ఆదియందలి 'మన' అనేడి రెండక్షరములు అవ్యవహితముగా ఆవృత్తి నొందినవి. అట్లే మధ్యభాగమునందలి 'మహీ' యన్న రెండక్షరములు వెనువెంటనే పునరుక్తములయినవి. ఇట్లే తక్కిన పాదములందును 'సురా, తన్య, ధరా, గృహ, బిభూ, గరి' యన్న అక్షర యుగ్మములు క్రమముగా మొదటను, నడుమను ఆవృత్తినొందినవి. కావుననే 'ఆదిమధ్య యమకము'నకు ఈ పద్యము లక్ష్యమయినది. నాలుగవపాదమునందు మొదట 'బిభూ' అని యుండగా దానివెంట 'వభూ' అని యున్నది. ఇచ్చట అక్షరము మారిన దనిపించును. 'వబయో రభేదః' అన్న నియమ మిచ్చట అవలంబనీయము.

ఆద్యంత యమకం యథా -

ద్రుతం ద్రుతం వహ్నినమాగతం గతం

మహీ మహీనద్యుతిరోచితం చితమ్

సమం సమంతా దపగోపురం పురం

పరైః పరైః రప్యనిరాకృతం కృతమ్

96

అర్థము : ఆద్యంతయమకమున కుదాహరణము అగ్నితోడి సంబంధము వల్ల కరగింపబడినది. వేగముగా భూమియందు వ్యాపించినది. అంతటను సమముగా నిబిడముగా అధికమైన కాంతి శోభతో స్థాపింపబడినది. శత్రువులచేత పురము ద్వారములు తెరువబడినవి. శ్రేష్ఠులచేత పైతము నిరాకారముగా చేయబడలేదు.

వ్యాఖ్య : అవ్యవహితయమకమునందలి నాలుగు పాదములందును ఆది యందును అంతమునందును పర్జనంహతి ఆవృత్తినొందుట కుదాహరణ మిది. దీనికి ఆద్యంతయమక మనిపేరు.

ఉదాహరణపద్యము భట్టికావ్యమునుండి గ్రహింపబడినది. ప్రథమపాదమున ఆదియందు 'ద్రుతం' అంతమునందు 'గతం' ఆవృత్తములైనవి. అట్లే ద్వితీయమునందు 'మహీ, చితం' అనునవియు, తృతీయమునందు 'సమం, పురం' అనునవియు, చతుర్థమునందు 'పరైః, కృతమ్' అనునవియు ఆవృత్తినొందినవి. 'ద్రుతం' అన్నప్పుడు మొదటిది 'వేగముగా' అన్న యర్థమున ప్రయుక్తము. రెండవది 'కరగింపబడినది' అన్న యర్థమందు ప్రయుక్తము. ఒకేపదమైనప్పటికి అర్థ భేదము చాల కలదు. ఇట్లే తక్కినచోట్ల మహీమ్ + అహీనః; రోచితం - చితం;

వసుం-వసుంతాకే; గోపురం-పురం అన్న విభాగమువల్ల భిన్నపదము లనుట స్పష్టము. మొదటిపాదమున 'సమాగతం-గతం' అనియు తుదిపాదమున 'నిరాకృతం-కృతం' అనియు రుదియందున్నవి. ఏకధాతు నిష్పన్నములే యైనను భిన్నార్థకములు. అట్లే నాలుగవపాదము తొలుతనున్న 'పరైః' అర్థభేదముతో ఆవృత్తి నొందినది. కావుననే ఆద్యంతయమకమున కీ పద్యము లక్ష్యమైనది.

మధ్యాంత యమకం యథా -

‘ఉదయి తే దయితే జఘనం ఘనం

స్తనవతీ నవతీర్థ తను స్తనుః

సుమనసా మనసా సదృశౌ దృశౌ

మృకురు మే కురు మేఽభిముఖం ముఖమ్’

97

అర్థము : మధ్యాంతయమకమున కుదాహరణము. ఓ ప్రియురాలా ! అభ్యుదయనంపన్నమయిన నీ జఘనము ఘనము; నీ తనువు, స్తనవతినవతీర్థముల చేత చలుచుచున్నది. నీ చూపులు పువ్వుతోను మనస్సుతోను సాటియైనవి. స్వర్లోక భూలోక పాండర్యావధిః నీమృదువును నా కభిముఖము గావింపుము.

వ్యాఖ్య : అవ్యపేత చతుష్పాదయమకమునందు పాదమధ్యమునందును పాదాంతమునందును రెండుచోట్ల యమకమున కుదాహరణ మిది. కావుననే మధ్యాంతయమకమన్న పేరునకు తగియున్నది.

ఉదాహరణపద్యమున ప్రతిపాదమధ్యమందును వర్తత్రయము ఆవృత్తి నొందినది. ప్రథమపాదమున ‘దయితే’, ద్వితీయమున ‘నవతీ’, తృతీయమున ‘మనసా’, చతుర్థమున ‘కురుమే’. ప్రతిపాదాంతమునందు వర్తయుగళము ఆవృత్తి నొందినది. ప్రథమమున ‘ఘనం’ ద్వితీయమున ‘తనుః’ తృతీయమున ‘దృశౌ’ చతుర్థమున ‘ముఖం’. ఇచ్చట వర్తములలోనే ఏకత్వము కాని అర్థములలో ఏకత్వము లేదు. కావుననే మధ్యాంతయమకమున కీ పద్యము లక్ష్యమయినది.

ఆది మధ్యాంత యమకం యథా -

‘సీమాసీ మానభూమిః ఘణిబలవలనోద్భావిరాజీ విరాజీ

హరీ హరీతనద్భిః పరిసరసరణావ స్తమాలై స్తమాలై :

దేవాదేవాస్తరతః కృతభవ భవతోఽగ్రే న దీనో నదీనో
ముక్తాముక్తాచ్ఛరత్నః సితరుచిరుచిరోల్లాసముద్రః సముద్రః'

అర్థము : అదిమధ్యాంతయమకమున కుదాహరణము. హద్దులయందు వినిచెడివాడు, గౌరవస్థానమైనవాడు, పాముల సమూహములు ప్రాకుటచేత ఏర్పడిన చాలుచేత విరాజిల్లువాడు, హరీతము లను పక్షులచేత పరిసరమార్గములందు విసర బడిన మాలా నన్నివేళములు గలిగిన తమాలవృక్షములచేత మనోహరమైనవాడు, దేవతలకు రాక్షసులకు రక్షణను గలిగించినవాడు, ముత్యములుగాక మిగిలిన స్వచ్ఛ రత్నములను గలిగినవాడు, చంద్రునియొక్క కాంతిచేత ఉల్లాసముద్ర కలవాడు అయిన సముద్రుడు నదీపతి నీయెడుట దీనుడు కాడు.

వ్యాఖ్య : అవ్యపేత చతుష్పాదయమకమునందు ప్రతిపాదమున మూడు బోల్ల యమక ముండునది అదిమధ్యాంతయమకము. ఉదాహరణ పద్యమున ప్రతి పాదమునందు ప్రారంభమున 'సీమా, హరీ, దేవా, ముక్తా' అను నక్షరగుచ్ఛములు క్రమముగా ఆపృత్తినొందినవి. అట్లే మధ్యభాగమున 'బల, సర, భవ, రుచి' అన్న అక్షరగుచ్ఛములును - తుదిభాగమున 'విరాజీ, స్తమాలై, నదీనో, సముద్రః' అన్న అక్షరగుచ్ఛములును క్రమముగా ఆపృత్తినొందినవి. ఇట్లు ప్రతిపాదమున అది మధ్యాంతములందు ఆపృత్తి కలుగుట వల్లనే అదిమధ్యాంత యమక మన్నపేరు అన్వర్త మగుచున్నది.

ప్రతిపాదయమకేష్వవ్యపేత మాదియమకం యథా -

‘ఏశదా షశదామత్త

సారసీ సారసీ జలే

గురు శే గురు తేనేయం

హంసీ మామంతకామిషమ్’

99

నాన్య చతురః ప్రయోగ ఇతి శేషభేదా నోదాహ్రియంతే.

అర్థము : త్రిపాదయమకములందు అవ్యపేతమయిన అదియమకమున కుదాహరణము. చెడించిన బెగ్గురులు ప్రవేశించుచున్న సరోవర జలమునందుండి పడకమైన హంసి తాను చేయుచున్న కుత్సికమైన రుతముచేత నన్ను యముని కా హ రముగా చేయుచున్నది.

దీనికి చతురమైన ప్రయోగము లేనందువల్ల మిగిలిన భేదముల నుదాహరించుట లేదు.

వ్యాఖ్య : అవ్యపేతయమకమే యిదికూడ. కాని యిందు మూడు పాదములలో మాత్రమే యమకము ప్రయుక్తమగును. కావుననే త్రిపాదయమకముని పేరు. ఇదికూడ ఆదియందు, మధ్యమునందు, అంతమునందు ప్రయుక్తము కావచ్చును. ప్రకృతోదాహరణము ఆదియమకము. మొదటిపాదమున 'విశదా'యని, రెండవపాదమున 'సారసే'యని, మూడవపాదమున 'కురుతే' యని మూడక్షరముల గుచ్చములు అవ్యపహితముగా వునరుక్తము లయినవి. నాలుగవ పాదమునందు యమకము లేదు. ఈ పద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

ఇట్లు మూడుపాదములందును లక్షణ సమ్మతమే. కాని కవుల ప్రయోగములందు మనోహరములయిన త్రిపాదయమకపద్యములు ఎక్కువగా కానవచ్చుట లేదు. అందువలన భోజదేవుడు మిగిలిన భేదములను పాఠకుల యాహులమునకే విడిచిపెట్టి ద్విపాదయమకమును గురించి ప్రసంగించుచున్నాడు.

ద్విపాద యమకేవ్యవ్యపేత మాదియమకం యథా -

‘కరోతి నహాకారస్య
కలికోత్కలికోత్తరమ్
మన్మనో మన్మనోఽప్యేవ
మత్తకోకిల నిస్సృణః’

100

ఆర్థము : ద్విపాదయమకములందు అవ్యపేతమయిన ఆదియమకమున కుదాహరణము. అవ్యక్త మధురమైన యీ మత్తకోకిల కూతయు, తియ్యమామిడి పూతయు నా మనస్సును ఉత్కంఠితము గావించుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : అవ్యపేతయమకమునందే ద్విపాదయమక మంతర్పవించును. పద్యమునందలి నాలుగు పాదములలోను రెండు పాదములందు మాత్రమే యమక వియమము పాటించబడును. ఆ పాదములం దాదియందు యమక మున్నచో ఆది యమక మందురు.

ఉదాహృతపద్యమునందలి రెండవపాదమున ‘కలికోత్’ అని, మూడవ పాదమున ‘మన్మనో’ అని వునరుక్తము లయినవి. మిగిలిన రెండుపాదములందు నిట్టి

పునరుక్తి లేదు. కావుననే యిది అవ్యపేతద్విపాదాదియమకమునకు లక్ష్యమయినది. ఈ పద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

తదేవ మధ్యయమకం యథా -

‘తులయతి స్మ విలోచన తారకాః

కురవక స్తవక వ్యతిషంగిణి

గుణవదాశ్రయలబ్ధ గుణోదయే

మలిని మాలిని మాధవయోసి తామ్’

101

అర్థము : అందే మధ్యయమకమున కుదాహరణము. కురవక స్తవకము లందు చొచ్చి, గుణవంతుల ఆశ్రయముచేత పొందబడిన స్వగుణాభ్యుదయము గల తుమ్మెద యందలి మాలిన్యము (నల్లదనము) కృష్ణుని భార్యలయొక్క కనీనికలను బోలి యున్నది

వ్యాఖ్య : అవ్యపేతమునందు ద్విపాదమధ్యయమకమున కుదాహరణ మిది. ఉదాహృతపద్యమునందలి రెండవపాదమున ‘వక’ పునరుక్తమైనది; నాలుగవపాదమున ‘లిని’ పునరుక్తమైనది. ఇవి ఆదియందుగాని, అంతమునందుగాని లేవు. కావుననే మధ్యస్థానీయములుగా పరిగణింపబడుచున్నవి. అందువల్లనే యీ పద్యము మధ్యయమకమునకు లక్ష్యమయినది. ఈ పద్యము మాముని శిశుపాలవధనుండి గ్రహింపబడినది.

అంత్యయమకం యథా -

‘ఖండితాశంసయా తేషాం పరాఙ్ముఖతయా తయా

ఆవివేశ కృపా కేతూకృతోచ్చైర్వానరం నరమ్’

102

ఏవ మాదిమధ్యాన్యసి ద్రష్టవ్యాని. ఏకపాదయమకేష్వవ్యపేత మాద్యంతయో రనుల్లేఖితి నోదాహీయతే.

అర్థము : అంత్యయమకమున కుదాహరణము. వారియొక్క జయాశ ఖండిత మగుటచేత వారు పరాఙ్ముఖులు కాగా వానరక్రేష్టుని ధ్వజముగా నిల్చుకొన్న అర్జునునికి జాలి కలిగెను.

ఈ విధముగా ఆదిమధ్యములనుగూడ చూడనగును. ఏకపాదయమకము లందు ఆద్యంతములవలన అవ్యపేతము తచింపబడదు. కావున ఉదాహరించుటలేదు.

వ్యాఖ్య : అవ్యపేతమునందు ద్విపాదాంత్యయమకమున కిది యుదాహరణము. రెండవపాదము చివరనున్న 'తయా' నాలుగవపాదము చివరనున్న 'సరం' అనునవి పునరుక్తము లయినవి. ఈ పద్యము భారవి కిరాతార్జునీయమునుండి గ్రహింపబడినది.

భోజదేవుడు తక్కిన యుదాహరణములను తాను ప్రదర్శింపక పాతకుని యూహకే విడిచిపెట్టెను. పై ని చూపిన పద్ధతిలోనే, ఆదిమధ్యములను, మధ్యాంతములను, ఆద్యంతములను గూడ యమకనియమముతో వ్రాయవచ్చును. మూడు పాదములలో యమకము లేకుండ ఒక్కపాదములో మాత్రమే యమకము గలవి ఏకపాదయమకములు. అవ్యపేతములయిన వీనియందు ఆదియమకములును, అంత్యయమకములును రమణీయములు గావు. అందుచేత కవులు వానిని సాధారణముగా వ్రాయరు. అందువల్లనే భోజదేవుడుకూడ వాని నుదాహరించుట మానుకొనెను.

మధ్యయమకం తు చతుర్థపాద ఏవోల్లిఖితి. యథా -

‘విలులితాలక సంహతి రామృతన్

మృగదృశాం శ్రమవారి లలాటజమ్

తను తరంగ తతీః సరసాం దలత్

కువలయం వలయం మరుదావవౌ’

103

అర్థము : మధ్యయమకము చతుర్థపాదమునందే ప్రసిద్ధమైయున్నది. ఉదాహరణము. ముంగురుల సమూహమును కదలించినవాడై, హరిజన్నేత్రల పాలభాగమునందలి స్వేదజలమును తుడుచుచు, ఏకసించుచున్న కలువలుగల సరస్సుల అలల సమూహములను కదలించుచు వాయువు వీచెను.

వ్యాఖ్య : ఏకపాదయమకమునందు ఆద్యంతయమకములు రమణీయములు కావు. ఇది ముందే ప్రసక్తమయినది. మధ్యయమకమయినను, ఏదో పాదమున గాక, నాలుగవపాదమునం దున్నప్పుడే రమణీయముగా నుండును. కవుల ప్రయోగములుకూడ అట్లే యున్నవి. ఉదాహృత పద్యమునందు నాలుగవపాదమున ‘వలయం’ పునరుక్త మైనది. ఇది ఆదియందుగాని అంతమునందుగాని లేకుండుట

వల్లనే మధ్యస్థానీయముగా పరిగణింపబడుచున్నది. ఈ పద్యము మాముని శిశు పాలవధమునుండి గ్రహింపబడినది.

ఏవ మావృత్త్యాధిక్యేఽప్యవ్యపేత ముదాహర్యమ్. యథా -

‘వియ ద్వియద్వృష్టి పరం పరం పరం

ఘనాఘనాలీ రసితాసితా సితా

సర స్సరస్యః స్వరసార సారసా

సభా సభా రాత్రి రతారతారతా’

104

అర్థము : ఈ విధముగానే అవ్యపేతమును అధికావృత్తులతో నుదాహరింప వచ్చును. ఉదాహరణము. తొలిగిపోవుచున్న వానల పరంపర గల ఆకాశము మనో హరముగా నున్నది. మేఘముల సమూహము గర్జనల వాక్రయించుకొన్నదై తెల్లగా నున్నది. ప్రవాహములును సరోవరములును స్వరమే సారముగా గల (కూజితములు చేయుచున్న) జలపక్షులను గలిగి యున్నవి. గృహము కాంతి మంతమై యున్నది. రాత్రి తారకల ప్రకాశము కొంచెము తక్కువగా నున్నది.

వ్యాఖ్య : యమక మనగా ఆవృత్తి యనియే నిర్వచనము. ద్వీరావృత్తియా, త్రిరావృత్తియా, పునఃపునరావృత్తియా. అన్న ప్రశ్న యింతవరకు రాలేదు ఇంత వరకు చూపిన యుదాహరణములనుబట్టి ద్వీరావృత్తియే యమక మన్న యధి ప్రాయము కలుగునేమో యని యనుమానించి గ్రంథకర్త యిట్లు చెప్పుచున్నాడు. ఆవృత్తు లధికముగా నున్నప్పటికిని అది యమకమే యగును. అది అవ్యపేతమే యగును.

ఉదాహృతపద్యము అవ్యపేతము; అధికావృత్తులను గలది. చతుష్పాద యమకము; ఆద్యంత యమకము.

ప్రథమపాదము మొదట ‘వియద్’ రెండవపాదము మొదట ‘ఘనా’ మూడవ పాదము మొదట ‘సరస్’ నాల్గవపాదము మొదట ‘సభా’ అన్న అక్షర గుచ్ఛములు పునరుక్తము లయినవి. ఇది ఆదియమకము. అంతమునందు మొదటిపాదమున ‘పరం’ రెండవపాదమున ‘సితా’ మూడవపాదమున ‘రసా’ నాల్గవపాదమున ‘రతా’ అన్న అక్షరగుచ్ఛములు మూడేసిమారులు ప్రయుక్తములయినవి. అధికసంఖ్యలో ప్రయుక్తమైనప్పటికిని యమకాలంకారమే యగును. ఇది అంతమందుండుటచే అంత

యమకము, ఆదియందు, అంతమందుకూడ యమకమున్నది కొవున ఇది ఆద్యంత
యమకమునకు లక్ష్యమయినది.

ఆవృత్త్యైక రూపతాయా మసి. తత్రాదియమకం యథా -

‘యామ యామత్రయాధీనా

యామయా మరణం నిశా

యామయామ ధియా స్వర్యా

యామయా మధితైవ సా’

105

అర్థము : ఆవృత్త్యైకరూపతయందును అవ్యపేతము. అందు ఆదియమక
మున కుదాహరణము - మూడుజాములకు అధీనమయిన వ్యాప్తిగల రాత్రిచేత మర
ణము పొందుదుము గాక! బుద్ధిచేత ప్రేయసిని పొందుదుము గాక! ప్రాణమునకు
పీడకలిగించునట్టిదయిన రాత్రిచేత ఆమె (ప్రియురాలు) నలిగిపోయినది.

వ్యాఖ్య : ఆవృత్తి అవేకపర్యాయము అన్నట్లుగానే, అదినుండి అంతము
వరకు ఒకే వర్ణగుచ్ఛముకూడ నుండవచ్చును. అదికూడ మరల స్థాననియతిని
కలిగియుండవచ్చును. ఇట్టి అవ్యపేతమైన ఏకరూపమైన ఆదిమావృత్తికి ఉదా
హరణమిది.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ‘యామ’ అన్న అక్షరగుచ్ఛము ప్రతిపాదమునందు
ప్రారంభమున ఆవృత్తినొందినది. ఇది పాదపాదమునకు భేదమునొందక యేక
రూపముగానే యుండుట యిచ్చటి విశేషము. ప్రథమపాదమునందలి ‘యామ’
ద్వితీయపాదమునందలి ‘మరణం’తో అన్వయించి ‘మరణమును పొందుదుముగాక’
అన్న యర్థమునిచ్చును. ఇది క్రియాపదము. దానిని వెన్నంటి వచ్చిన ‘యామ’
శబ్దము ‘జాము’ అన్న అర్థముగల నామవాచకము. రెండపాదమున ‘(అ)యామ
యామ—’ రాత్రికి విశేషణము ‘యామత్రయాధీనాయామ’ అనునది. పైను
న్నది తృతీయైకపదనరూపము. తరువాతి పదమునందలి తొలివర్ణము ‘మ’ కలియుట
వల్ల ‘యామయామ’ అనియైనది. మూడవపాదమునందు ‘యామ + అయామ’
అని విభాగము. ‘యామ’ అనగా ప్రేయసిని ‘అయామ’ అనగా పొందుదుము
అని యర్థము. చనిపోవుటచేత శరీరదూరము నశించునని భావము. నాల్గవపాద
మున ‘రాత్రిచేత’ అన్న యర్థమున ‘యామయా’ అని ప్రయుక్తము. దానినంటియే

‘మధిత’ శబ్దము ప్రయుక్తమైనందువల్ల ‘యామయామ’ అని సిద్ధించినది. ఇట్లు వద్యమున ‘యామ’ అన్న అక్షరగుచ్ఛము ఎనిమిది మారులు ప్రయుక్తమై ప్రతి పాదము నాదియందు యమకమును సంపాదించిపెట్టినది. ఉదాహరణవద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

తత్తైవ మధ్యయమకం యథా -

‘స్థిరాయతే యతేంద్రియో
న హీయతే యతేర్భవాన్
అమాయతే యతేఽప్యభూత్
సుఖాయ తేఽయతే క్షయమ్’

106

అర్థము : అట్లే మధ్యయమకమున కుదాహరణము. స్థిరమైన భవితవ్యమును గల వాడా! నియతేంద్రియముడవైన నీవు యతికి తీసిపోవు. ఇంతయని చెప్పరాని నీ అమాయకత్వము అక్షయమైన సుఖమును నీకు కలిగించినది.

వ్యాఖ్య : అవ్యపేతమైన ఏకరూపమైన మధ్యయమకమున కుదాహరణము. ఇది దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది. ప్రతిపాదమున ‘యతే’ యన్న అక్షరగుచ్ఛము పునరుక్తమయినది. పాదమునకు ఆదియందుగాని, అంతమునందుగాని లేకుండుటచే ఇది మధ్యయమకమయినది.

తదేవాంతయమకం యథా -

‘భవాద్యశా నాథ! నేజానతే నతే
రసం విరుద్ధే ఖలు సన్నతే నతే
య ఏవ దీనాః శిరసా నతేన తే
చరంత్యలం దైన్యరసేన తేన తే’

107

శబ్దతత్సర్వ మప్యన్యసహితావృత్తే రవ్యపేతయమకం భవతి.

అర్థము : అట్లే అంతయమకమున కుదాహరణము. నాథా! నీవంటివారు నమస్కారముయొక్క ఆస్వాదము నెరుగరు. నతత్వమును, ఇనత్వము (ప్రభుత్వము)ను విరుద్ధములుకదా! దీనులు మాత్రమే తలవంచి నమస్కరించి, ఆ దైన్యరసముతో నిన్ను వెంబడించుచున్నారు.

ఇంతవరకు నిదియంతయు అవ్యవహితావృత్తివలన అవ్యవేతయమకమగును.

వ్యాఖ్య : అవ్యవేతమైన ఏకరూపమైన అంతయమకమున కుదాహరణము. ఈ పద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది. ఇందు ప్రతిపాదాంతము నందు 'నతే' యన్న అక్షరగుచ్ఛము ఆవృత్తమయినది. ఇంతవరకు అవ్యవేతయమకమున కుదాహరణములు చూపబడినవి.

[వ్యవేతయమకము]

అథ చతుర్థ పాదేషు వ్యవేత మాది యమకం యథా -

‘కాంచిప్రతోలీ మనుకామినీం తాం

కాంచి స్రవంతీవనమాతరశ్వా

కాంచి ప్రభృత్యాభరణోజ్ఞితానాం

కాంచిల్లనీతే సురతశ్రమార్తిమ్’

108

అర్థము : ఇంక నాలుగుపాదములందును వ్యవేతమయిన ఆదియమకమున కుదాహరణము. కాంచీనగరప్రరాచబాట ననుసరించెడి మొలనూలు మొదలయిన ఆభరణములను విడిచిపెట్టిన కామినులయొక్క సురతశ్రమార్తిని జలములచే నొత్తుచున్న ప్రవాహముగల వనమందలి వాయువు పోగొట్టుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వ్యవేతమని యనగా దూరదూరముగా నుంచబడినది యని యర్థము. ఉదాహరణ పద్యమునందు ప్రతిపాదముయొక్క ఆదియందు ‘కాంచి’ యన్న అక్షరగుచ్ఛము కలదు. ప్రతిపాదమున వాదియందు ఇట్లుండుటచే ఆదియమక మగుచున్నది. మొదటి ‘కాంచి’కి రెండవ ‘కాంచి’కి నడుమ మిక్కిలి యెడ ముందుటచేత వ్యవేతయమక మగుచున్నది.

తదేవ మధ్యయమకం యథా -

‘మనన దారుణ ఉద్ధిత ఉచ్చితో

మధుమదారుణ హూణముఖచ్ఛవి

తరుణి దారుణ ఏష దిశః సమం

మమ హృదారుణద్రావణానాః’

109

అర్థము : నాలుగు పాదములందును వ్యవేతముయిన మధ్యయమకమున కుదాహరణము తరుణీ! మామిడితోట యనెడి అగ్ని మదనుడన్న దారువు (కట్టె) నుండి పుట్టినదై ఉన్నతమయిన శిథిలను (చిగుళ్ళు, జ్వాలలు) గలదై మధ్యమదము చేత మిక్కిలి ఎఱునైన హూణజాతీయుని ముఖముయొక్క కాంతివంటి కాంతిగలదై మిక్కిలి దారుణమై నాహృదయముతో సమముగా దిక్కులను బంధించెను.

వ్యాఖ్య : ఉదాహృతపద్యమునందు 'దారుణ' యన్న అక్షరగుచ్ఛము ప్రతిపాదమునందును వడిమిభాగమున నున్నది. నాలుగు పర్యాయములు ప్రయుక్త మగుటచే ఇది యమకము. అదియందు గావి, అంతమునందుగావి కాకుండుటవల్ల మధ్యయమకము. మొదటి 'దారుణ'కు రెండవ 'దారుణ'కు నడుమ మిక్కిలి యెడము కలదు. అట్లే తక్కినచోట్లను వ్యవధానమున్నది. కావుననే యిది వ్యవేతయమకమునకు లక్ష్యమైనది.

అంత యమకం యథా -

‘తవ ప్రియా సచ్చరితాప్రమత్తయా
విభూషణం ధార్యమిహంశుమత్తయా
రతోత్సవామోద విశేషమత్తయా
న మే ఫలం కించన కాంతిమత్తయా’

110

అర్థము : అంతయమకమున కుదాహరణము. ఓయి! (అ) ప్రమత్తదా! నీ ప్రియురాలు సౌశీల్యవంతురాలు. రతోత్సవ సంతోషవిశేషముచేత మదిం చిన ఆమె చంద్రకాంత మణిభూషణమును ధరింపవలయును. నేను కాంతిని పొందియుండుటవల్ల నాకేమియు ఫలము లేదు. (కావున నాకు మణిభూషణములతో పనిలేదు).

వ్యాఖ్య : ఒక నాయిక తన్నుపేక్షనీ మరొకతెయందు మరులుగొన్న నాయకునితో అనుచున్నమాట లివి. ఇచ్చట 'అప్రమత్త' యన్నది సంబోధనాంతము. వెనుకనున్న 'సచ్చరితా' దీర్ఘాంతశబ్దము. కావున సంధివశమున 'సచ్చరితాప్రమత్త' అని యగును. అట్లు కాక 'సచ్చరితా' అని వేరుపడి 'ప్రమత్త' అని మాత్రమే సంబోధ్యవాచకముకూడ కావచ్చును. ఇట్లే 'సచ్చరితా' యని

యనుటలో కాకునుబట్టి సౌశీల్యవతి యన్న యర్థమే కాక సౌశీల్యవతి కా దన్న యర్థముకూడ కలుగవచ్చును. నాయకుడు ప్రవస్తుడు. కావుననే అవిషయమును తెలిసికొనలేకపోవుచున్నా డన్నది తాత్పర్యము. ఇంక ఆమెకు మణిహార మున్న పుడు మాత్రమే కాంతి కలుగును; లేనియెడల కాంతిహీనయే యని భావము. తా నయినచో న్యాయముగానే కాంతిమంతురాలు. కావున కాంతికొరకు అలంకరించు కొనవలసిన ఆవశ్యకము లేదని భావము. ఘృకవిషయము. కాశిదాసు చెప్పి వట్లు 'ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా'. శ్రీ సౌందర్యము ప్రియుని మెప్పించుట కొరకే యుద్దిష్టము. తన నాయకుడు మరొకతెకు ప్రియుడయినాడు. అందువల్ల ఆమె యందములకే కాని తన యందములకు గుర్తింపులేదు. కావుననే కాంతిమత్త వల్ల తనకు ఫలము లేదని యనుట. ఇదంతయు భావసౌందర్యము.

ఇప్పుడింక ప్రకృతమును పరిశీలింతము. ఇది కూడ నాలుగుపాదములందును వ్యపేతయమకమున కుదాహరణమే. ఇచ్చటి యమకము పాదాంతస్థితమై యున్నది. 'తయా' అన్న అక్షర గుచ్ఛము ప్రతిపాదముయొక్క అంతమునందును గలదు. నాలుగు పర్యాయములు ప్రయుక్తము లగుటచేత యమకము. అంతమునందుండుట చేత అంతయమకము. గుచ్ఛగుచ్ఛమునకు నడుమ వ్యవధానముండుటవల్ల వ్యపేతము.

ఉదాహరణపద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

ఆది మధ్య యమకం యథా -

‘ఘనగిరింద్ర విలంఘన శాలినా
వనగతా వనజద్యుతిలోచనా
జనమతా దదృశే జనకాత్మజా
తరు మృగేణ తరుస్థలశాయిసీ’

111

అర్థము : ఆదిమధ్యయమకమున కుదాహరణము. పద్యముల కాంతివంటి కాంతిగల లోచనములు గలదియు, వనమునందున్నదియు, జనముల గౌరవమున కాశ్రయమైనదియు, వృక్షచ్ఛాయయందు పరుండియున్నదియైన న జానకిని మహా పర్వతలంఘన న్వభావముగల శాఖామృగమైన హనుమంతుడు దర్శించెను.

వ్యాఖ్య : నాలుగు పాదములందును వ్యవేతమయిన ఆదిమధ్యయమకమున కుదాహరణ మిది. ఆదియమకమునందును పాదమున కొకమారుచొప్పున అక్షర గుచ్చము నాలుగు పర్యాయములు ప్రయుక్తమయ్యెను. అట్లే మధ్యయమకము నందును, అంతయమకమునందును ఏకరూపమైన అక్షరగుచ్చము నాలుగేసి మాత్రలే ప్రయుక్తమయ్యెను. ఆదిమధ్యయమకమునందు ఏ పాదమున కా పాదమునకేదే యమకము వేరుగా నున్నది. మొదటిపాదము మొదట 'ఘన' యున్నది. 'అంఘన' లోని 'ఘన'తో యమకము విర్వహింపబడినది. రెండవపాదము మొదటనున్న 'వన'తో నడుమనున్న 'వనజ' యందలి 'వన' యమకమునకు హేతువైనది. ఇట్లే మూడవపాదమున 'జన' నాలుగవపాదమున 'తరు' యమకధర్మమును సాధించుచున్నది. ఇట్లు వ్యవేత యమకమునందు ఏపాదమున కాపాదమే యమకము నొందును. ఆదియందలి అక్షరగుచ్చమే షాధ్యస్థికమై యుండుటచేత ఆదిమధ్యయమకమయినది.

ఉదాహృతపద్యము భట్టి రచించిన రావణవధ కావ్యమునందలిది.

ఆద్యంత యమకం యథా -

‘విహగాః కదంబ సురభావిహ గాః

కలయం త్యనుక్షణ మనేకలయమ్

భ్రమయన్నుపైతి ముహు ర్భ్రమయం

పవనశ్చ ధూతనవసీపవనః’

112

అర్థము : ఆద్యంతయమకమున కుదాహరణము. విహగములు కడిమి పూల సువాసనలు విరిగిన యీ పర్వతమునందు ప్రతిక్షణము బహులయాత్మకము లయిన కూజితములను చేయుచున్నవి. కడిమితోటలను కదలించిన పవనము మేఘమును భ్రమింపజేయుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వ్యవేతమయిన ఆద్యంతయమకమున కుదాహరణ మిది. ప్రతి పాదమునందు మొదటనున్న మూడక్షరముల గుచ్చమే తుదిని ఆవృత్తమగుచున్నది. మొదటిపాదమున ‘విహగాః’ రెండవపాదమున ‘కలయం’ మూడవపాదమున ‘భ్రమయం’ నాలుగవపాదమున ‘పవనః’ అన్న అక్షరగుచ్చములు ఆయాపాదముల తుదిని ఆవృత్తములయినవి. కావుననే ఆద్యంతయమక మున్న పేరు అన్వర్థ

మగుచున్నది. తొలిగుచ్చమునకు ఆవృత్తగుచ్చమునకు నడుమ వ్యవధానముండుట చేత 'వ్యవేతము'గా గణింపబడుచున్నది.

మొదటిపాదమున మొదటిపదము 'విహగాః'. తుదియందలిది 'సురభౌ + ఇహ + గాః' అను పదముల కూడికచే ఏర్పడినరూపము. ఇది ఏకపదము కాదు. రెండవపాదమున 'కలయంతి' అన్నది క్రియాపదము. తుది నున్నది 'అనేక + లయమ్' అను రూపముల నన్నికర్షవల్ల నేర్పడినది. మూశపాదమున 'భ్రమయన్' అన్నది వర్తమానార్థకావమావకక్రియ 'అభ్ర + మయన్' అన్న రూపముల నన్ని కర్షవల్ల తుది దేర్పడినది. అట్లే నాలుగవపాదమున 'పవనః' అని మొదటనుండగా 'పీవ + వనః' అని నన్నికర్షవల్ల నేర్పడిన రూపము తుది నున్నది. కాబట్టి అక్షర గుచ్ఛములకు రూపమునందు మాత్రమే సాదృశ్యమున్నది కాని అర్థమునందు సాదృశ్యముకాని సామ్యముకాని లేదనుట నష్టము. ఇట్లు అభిన్నరూపములై భిన్నార్థము లయిన అక్షరసముదాయము లావృత్తి చెందినప్పుడు మాత్రమే యమకాలంకార మేర్పడును. ఇంతవరకు చెప్పికొన్న లక్ష్యము లన్నింటి నిదే లక్షణమున్నదని స్మరించుకొనుట యవసరము.

ఉదాహృతపద్యము మాముని శిశుపాలవధము నందలిది.

మధ్యాంత యమకం యథా -

'మిత మవద చుదారం తాం హనుమాన్సుదారం

రిఘు వృషభ సకాశం దేవి యామి ప్రకాశమ్

తన విదితవిషాదో దృష్టకృత్సామిషాదః

శ్రియ మనిశ మవంతం పర్వతం మాల్యవంతమ్' 113

అర్థము : మధ్యాంతయమకమున కుదాహరణము. హనుమంతుడు సంతోషముతో వేగముతో మితము స్వర్థవంతమునైన యీ వాక్యములను ఆమెకు (సీతకు) చెప్పెను. ఓదేవీ! నీవిషాదమును తెలిసికొంటివి; రాక్షసుల నందరను చూచితిని. ఎల్లప్పుడూ మాంగల్యమును కలిగించు మాల్యవంతముమీదుగా ప్రకాశముగా రఘువృక్షుడయిన రాముని చెంతకు వెళ్ళుదును.

వ్యాఖ్య : వ్యవేతమయిన మధ్యాంతయమకమున కిది యుదాహరణము. మొదటిపాదమున ఏదెనిమిదక్షరములు కలియగా 'దారం' అని యగును. పాదం

తమున 'దారం' అని కలదు. రెండవపాదమున నిట్లే 'కాళం' పునరుక్తమయినది. మూడవపాదమున 'షాదః' నాలుగవపాదమున 'వంతం' పునరుక్తము లయినవి. తొలిపదమునకు పునరుక్తపదమునకు నడుమ వ్యవధాన ముండుటచేత వ్యపేత విభాగమునకు చెందుచున్నది. ప్రతిపాదమున మొదటి గుచ్ఛము మధ్యనుండి పునరుక్త గుచ్ఛ మంతమున నుండుటచేత మధ్యాంతయమక మగుచున్నది.

ఉదాహృతపద్యము భట్టికృతమైన రావణసధమునుండి గ్రహింపబడినది.

ఆది మధ్యాంత యమకం యథా -

'నమం న సై న్యేన నమంతతః నమం
పురందరశ్రీ' పుర ముచ్చగోపురమ్
మదాలసాం తాం ప్రమదాం సుసమ్మదాం
యయా నిధాయాక్షయ యావనాం యయా' 114

అర్థము : ఆదిమధ్యాంతయమకమున కుదాహరణము. అక్షయయౌవనయౌ, హర్షనిర్భరయౌ, మదాలస యనుపేరు గలదియైనై న ఆప్రమదను యజ్ఞాశ్శముకత నుంచి ఇంద్రవిభవుడయిన అతడు సర్వవైన్యముతోపాటుగా లక్ష్మీనంపన్నము, నమున్నతగోపురమునయిన నగరమునకు వెళ్లెను.

వ్యాఖ్య : వ్యపేతమయిన ఆది మధ్యాంతయమకమున కిది యుదాహరణము మొదటిపాదమున 'నమం' రెండవపాదమున 'పురం' మూడవపాదమున 'మదా' నాలుగవపాదమున 'యయా' మూడేసిమారులు ప్రయుక్తము లయినవి. ఒకేపదము (అక్షరగుచ్ఛము) ఆదియందు, మధ్యమున, అంతమందు వ్యవహితమై పునరుక్తమగుటచేత ఆదిమధ్యాంత వ్యపేత యమకమున కిది యుదాహరణమైనది. ఇంతటితో వ్యపేతవిభాగమునందు నాలుగుపాదములందుండెడి యమకము పూర్తియైనది.

ప్రతిపాదయమకేషు వ్యపేత మాదియమకం యథా -

‘కరేణ తే రణేష్వంత కరేణ ద్విషతాం హతాః

కరేణవః క్షరద్రక్తా భాన్తి సంధ్యాఘనా ఇవ’

H3

అస్యాపి నాత్రిపచరః ప్రయోగ ఇతి విశేషభేదా నోదాహ్రియన్తే.

ఆర్థము : త్రిపాదయమకములందు వ్యపేతమయిన ఆదియమకమున కుదాహరణము. నాశనకరమైన నీచేతితో శత్రువుల యేనుగులు కొట్టిబడినవి. కాదుచున్న రక్తముతో అవి సంధ్యాకాలపు మేఘములవలె తోచుచున్నవి.

దీనికికూడ కవుల రచనలందు ప్రచురప్రయోగములేదు కావున విశేషభేదముల నుదాహరించుట లేదు.

వ్యాఖ్య : వ్యపేతయమక విభాగమునందు నాలుగు పాదములందును యమకముందెడి లక్ష్యములను చూచితిమి. అట్లే మూడుపాదములందు మాత్రమే యమకమున్నట్లుగా వ్రాయవచ్చును. కాని, అది అంత అందముగా నుండదు. అందువల్లనే కవులు వ్యపేతత్రిపాదయమకము నధికముగా ఆదరింపలేదు. కావుననే భోజదేవుడు ఇట్టిభేదముకూడ నుండుననుటకే యన్నట్లు ఒకేయొక యుదాహరణముతో త్రిపాదయమకమును ముగించుచున్నాడు.

ప్రకృత పద్యమునందు మొదటి మూడుపాదములందును ‘కరేణ’ అను పదము ప్రయుక్తమైనది. ఆదియందు ప్రయుక్తమగుటచే ఆదియమకము; అన్యపదవ్యవసాిత మగుటచే వ్యపేతము. ఉదాహరణము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

ఇట్లే మధ్యయమకము, అంతయమకము అనువాచినికూడ ప్రదర్శింపవచ్చును. రుచిరమును, ప్రచురమును కాకుండుటచేత భోజదేవుడు అన్యభేదప్రదర్శనోత్సాహము నధికముకొనెను.

ద్విపాదయమకేషు వ్యపేత మాదియమకం యథా -

‘ముదా రమణ మన్వీత ముదారమణిభూషణాః
మదభ్రమవృశః కర్తు మదభ్రజఘనాః క్షమాః’

మధ్యయమకం పునరనుల్లేఖితి పరిహియతే.

అర్థము : ద్వీపాద యమకములందు వ్యపేతమయిన ఆదియమకమున కుదాహరణము. ఉత్కృష్టములయిన మణిభూషణములు గలవారును, మదముచేత భ్రమించుచున్న చూపులు గలవారును, విపులములైన జఘనములు గలవారు నైన స్త్రీలు వల్లభులకు సంతోషమును కలిగించుటలో నమర్థులు.

మధ్యయమకము వ్రాయబడదని పరిహరింపబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వ్యపేతయమక విభాగమునందు ద్వీపాదయమకమున కిది యుదాహరణము. మొదటిపాదము మొదట 'ముదారమ' అన్న అక్షర గుచ్ఛముండి రెండవపాదము మొదట పునరుక్తమయినది. ఇంతవరకు నిదియొక ద్వీపాద యమకము. మూడవపాదము మొదట 'మదభ్ర' యని యుండి నాల్గవపాదము మొదట పునరుక్తమైనది. ఇది మరొక ద్వీపాదయమకము. ఉదాహరణము దండికావ్యాదర్యమునందలిది.

ఇట్లే బేసిపాదములందు మాత్రమే కాని, సరిపాదములందు మాత్రమే కాని బేసిపాదములం దొక యమకమును, సరిపాదములందు మరొక యమకమును గాని ప్రయోగింపవచ్చును. యమకము శబ్దాలంకారము కదా! సౌందర్యముండి నహృదయులను ఆకర్షించినప్పుడే అలంకారమన్వర్థమగును. కానియెడల అన్వర్థము కాదు. అందువల్ల నే భోజదేవుడు తదితరభేదములను పరిహరించెను. అట్లే 'మధ్యయమకము' అనునది కనుపట్టదు; కావున ఉదాహరించుట యన్న ప్రసంగమునకే అవకాశము లేదు.

అంతయమకం యథా -

‘ఇహ ముహుర్ముదితైః కలభై రవః

ప్రతిదిశం క్రియతే కలభై రవః

స్ఫురతి చానువనం చమరీచయః

కనకరత్నభువాం చ మరీచయః’

117

అర్థము : అంతయమకమున కుదాహరణము. ఇచ్చట సంతోషము నొందిన పిల్ల యేనుగులచేత ప్రతిదిశయందును అవ్యక్తమనోహరమును భీకరమునైన గర్జన

రవము చేయబడుచున్నది. ప్రతివనమునందును కనకరత్న భూములయొక్క కాంతులును, చమరీమృగముల సమాహమును స్ఫురించుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : వ్యపేతయమకవిభాగమునందు ద్విపాదయమకమున కిది యుదాహరణము. మొదటి రెండుపాదములందును తుదియందు 'కలభైరవః' అన్న ఐదక్షరముల గుచ్చము లున్నవి. మొదటిపాదమునందు 'కలభైః + రవః' అని విభాగము; రెండవపాదమునందు 'కల + భైరవః' అని విభాగము. తుది రెండుపాదములందును తుదియందు 'చమరీచయః' అన్న ఐదక్షరముల గుచ్చములున్నవి. మూడవ పాదమునందు 'చమరీ + చయః' అని నాలుగవపాదమునందు 'చ + మరీచయః' అని విభాగము. పూర్వార్థమునందు ఒక ద్విపాదయమకము, ఉత్తరార్థమునందు మరొక ద్విపాదయమకము కలవు.

ఏకపాదయమక మిహశుద్ధం న భవతి, తస్య స్థానే ద్విపాదయమక మేవోదాహరియతే. తదాది యమకం యథా -

‘మధురేణ దృశాంమానం మధురేణ సుగంధినా

సహకారోద్గమేనై న శబ్దశేషం కరిష్యతి’

118

ఇహాపి మధ్యయమక మనుల్లేఖితి పరిహరియతే.

అర్థము : ఇచ్చట శుద్ధమైన ఏకపాదయమకము సంభవము కాదు. దాని స్థానమున ద్విపాదయమకమే ఉదాహరింపబడుచున్నది. ఆదియమకమున కుదాహరణము. పసంతుడు హరిణోచనల మానమును మధురమును సురభిశమునైన సహకారవల్ల వముచేతనే శబ్దశేషము చేయును.

ఇచ్చటకూడ మధ్యయమకము ఉల్లిఖితము కాదని పరిహరింపబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వ్యపేతయమక విభాగమునందు క్రమమునుబట్టి యిప్పుడు ఏకపాదయమకమును ప్రదర్శింపవలయును. అవ్యపేతయమకమునందయినచో మొదటి గుచ్చమును వెన్నంటియే పునరుక్తగుచ్చము ప్రయుక్తమగును. వ్యపేత యమకమునందు అట్లుకాదు. మొదటిపాదమునందలి అక్షరగుచ్చము రెండవపాదమునందు పునరుక్త మగుచున్నది. అట్లు పునరుక్తమయినప్పుడుమాత్రమే యమకము సిద్ధిం

చును. ఈ వివేచననుబట్టి యమకసిద్ధికి రెండుపాదములైన నుండుట యవసరమని తేలివది. కాబట్టి వ్యపేత విభాగమునందు ఏకపాదయమకమున కవకాశము లేదు. అయినప్పటికిని భోజదేవుడు ద్విపాదయమకమునే ఏకపాదయమకమునకు బదులుగా ఉదాహరించుచున్నాడు.

ఒక విధముగా దాని సామంజస్యమును సమర్థింపవచ్చును. లక్షణమునందు స్పష్టముగా చెప్పకపోయినప్పటికిని లక్ష్యసామర్థ్యమునుబట్టి యొక నిర్ణయము చేయవచ్చును. ద్విపాదయమకమునందు పూర్వార్థమునం దొక యమకమును, ఉత్తరార్థమునం దొక యమకమును వాడుట కలదు. అట్లు రెండేసిపాదముల కొకయమకము చొప్పున రెండుయమకములను వాడిన అది శుద్ధమైన వ్యపేతద్విపాదయమకము. అట్లు కాక రెండుపాదములకు మాత్రమే యమకమును వాడినయెడల దానిని ఏకపాదయమకస్థానీయముగానే గ్రహింపవచ్చును. ఒక్కపదము (అక్షరగుచ్ఛము) మాత్రమే పునరుక్తమగుట దీనికి హేతువు.

మొదటిపాదము మొదట 'మధుః + ఏణదృశాం' అని విభాగము; రెండవ పాదము మొదట 'మధురేణ' అని తృతీయావిభక్త్యంతమైన పదము. ఇట్లు 'మధురేణ' అన్న అక్షరగుచ్ఛము రెండువర్ణాయములు భిన్నార్థములలో ప్రయుక్తమగుట చేత యమకము సిద్ధించుచున్నది.

వ్యపేతయమకమునందు మధ్యయమకము ప్రయుక్తము కాదు; కావుననే భోజదేవుడు ఉదాహరణప్రదర్శనము చేయలేదు.

అంత యమకం యథా -

‘యస్యాహు రతిగంభీర గల దప్రతిమంగలమ్

స వః కరోతు నిస్సంగ ముదయం ప్రతి మంగలమ్’ 119

అర్థము : అంతయమకమున కుదాహరణము. ఎవనికి అతిగంభీరముగా ధ్వనించు సాటిలేని కంఠము గలదో అతడు మీకు శుభవిషయమున అవరోధములేని అభ్యుదయమును కలిగించును గాక!

వ్యాఖ్య : వ్యపేతవిభాగమునందు ద్విపాదాంతయమకమున కుదాహరణ మిది. రెండవపాదము చిట్టచివర ‘అప్రతిమం + గలమ్’ అను పదములు కలవు.

నాదగవపాదము చిట్టచివర 'ప్రతి + మంగలమ్' అను పదములు గలవు. ఇచ్చట 'ప్రతిమంగలమ్' అన్న అక్షరగుచ్చము పునరుక్తమైనది. ఇచ్చట సరిపాదముల తుదివిమాత్రమే యమకము పాటించబడినది.

ఏవమావృత్త్యాధిక్యేఽపి యథా -

‘అవసితం హసితం ప్రసితం ముదా
ఏలసితం హసితం స్మృభాసితమ్
న సమదాః ప్రమదా హతసమ్మదాః
పుహితం విహితం న సమీహితమ్’

120

అర్థము : ఇట్లే ఆవృత్త్యాధిక్యమునందలి యమకమున కుదాహరణము. చంకోషసంస క్రమయిన హసము ముగిసిపోయినది; మన్నతభావముచేత భాసించిన విలాసము తుదముట్టినది; హర్షము నశించిపోగా యువతులు మదమును విడనాడిరి; సమీహితమై పురమునకు హితమును గలిగించు నిత్యకర్మము నిర్వర్తించబడలేదు.

వ్యాఖ్య : వ్యపేత విభాగమునందే 'రెండు' పర్యాయములకంటె ఎక్కువ యావృత్తులు గల యమకమున కిది యుదాహరణము. ప్రథమ ద్వితీయపాదము లందు 'సితం' అన్న అక్షరగుచ్చము ఆరుపర్యాయము లావృత్తమయినది. తృతీయ పాదమునందు 'మదా' మూడుపర్యాయములును, చతుర్థపాదమునందు 'హితం' మూడు పర్యాయములును ఆవృత్తము లయినవి. వీనికి స్థాననియమ మేమియ్యలేదు. అక్షరగుచ్చములకు నడుమ వ్యవధానము కలదు. కావుననే వ్యపేతయమకమునందు ఆవృత్త్యాధిక్యమున కిది లక్ష్యమయినది.

ఈ పద్యము భట్టి రచించిన రావణవధమునుండి గ్రహించబడినది.

ఆవృత్త్యైకరూపతాయా మపి, తత్రాదిమధ్యయమకం యథా-

‘సారయంత మురసా రమయంతీ
సారభూత మురుసారధరా తమ్
సారసానుకృత సారసకాంచీ
సా రిసాయన మసార మ్మై తి’

121

అర్థము : ఏకరూపమయిన ఆవృత్తియందును వ్యవేకయమకము అనేకావృత్తుల నొందును. అందు అది మధ్యయమకమున కుదాహరణము. ఆత్మకు సమీపముగా ఆకర్షించువానిని (సారయంతం) తనకు జీవన సర్వస్వమైనవానిని (సారభూతం) సువర్ణభూషణములు ధరించి (ఉరుసారధరా), బెగ్గురువక్షల కూజితముల ననుకరించు ధ్వనిగల మొలినూలు కలిగిన యామె (నాయక) వక్షస్థలముతో క్రీడించి అనందపెట్టుచు రసాయనమును సారహీనముగా పరిగణించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : అనేకావృత్తులు లుండునప్పుడు భిన్నములయిన అక్షరగుచ్ఛాలులు క్రిందటి లక్ష్యమునందు చూపబడినవి. అట్లే ఆ లక్ష్యమునందు స్థాననియమము కూడ పరిగణింపబడలేదు. ఒకే అక్షరగుచ్ఛము పద్యమునందంతట ననేకపర్యాయము లావృత్తి నొందవచ్చును. అంతేకాక అది స్థాననియమమును వైకము పాటించవచ్చును.

‘సార’ యను రెండక్షరములగుచ్ఛము పద్యము మొత్తముమీద ఎవిమిది పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినది. రెండుసారులు ప్రయుక్తమైనంతటిలో యమకము సిద్ధించును. అదికావృత్తి యన్నది అదనపు లక్షణము. పైగా దానికి స్థాననియమముకూడ నుండుట మరొక విశేషము. ప్రతిపాదమునందు మొట్టమొదటను మధ్యను ‘సార’ ప్రయుక్తమయినది. కావుననే యిది ఆదిమధ్యయమకముగా గణింపబడుచున్నది.

ఉదాహరణపద్యము దండి కావ్యాదర్శము నందలిది.

మధ్యాంత యమకం యథా -

‘లీలాస్మితేన శుచినా మృదునోదితేన
వ్యాలోకితేన లఘునా గురునా గతేన
వ్యాజృంభితేన జఘనేన చ దర్శితేన
నా హంతి తేన గలితం మమ జీవితేన’

122

అర్థము : మధ్యాంతయమకమున కుదాహరణము. పరిశుభ్రమైన లీలాస్మితముచేతను, మృదువైన శాషణముచేతను, ఇష్టమైన దృష్టిచేతను, భారమయిన గమనముచేతను, విరుదుకొన్న శరీరముచేతను, కొంచెముగా ప్రదర్శింపబడిన జఘనముచేతను, ఆమె నన్ను చంపుచున్నది. అందువల్ల నేను నా జీవితమును కోల్పోయితిని.

వ్యాఖ్య : 'తేన' అన్న అక్షరగుచ్ఛము ప్రతిపాదమునందును మధ్యభాగమున, అంతభాగమున సువయ్య క్రమయినది. ఇట్లుగుటచేత మొత్తము పద్యమునందు ఎనిమిదిపర్యాయము లావృత్తి నొందినది. గుచ్ఛగుచ్ఛమునకు నడుమ వితత పదముల వ్యవధానము కలదు. కావుననే యిది వ్యపేతవిభాగమున ఏకరూపమంజన మధ్యాంతయమకమునకు లక్ష్యమయినది.

ఈ పద్యము దండి కావ్యాదర్శము నుండి గ్రహింపబడినది.

ఆద్యంతయమక మాదిమధ్యాంతయమకం చేహస్థానయమకత్వప్రసంగాన్న సంగచ్ఛేతే. ఆదిమధ్యాంతయమకాని తు ప్రథమ మేహదాహృతాని.

అర్థము : ఇక్కడ అస్థానయమకత్వప్రసంగమువల్ల ఆద్యంతయమకమును, ఆదిమధ్యాంతయమకమును సంగతములు కావు. ఆది మధ్యాంతయమకములు ముందుగానే ఉదాహరింపబడినవి.

వ్యాఖ్య : ఆది మధ్యయమక మని, మధ్యాంతయమక మని భోజదేవుడు కానే చెప్పుచు, వానికి లక్ష్యములు చూపుచు దీనిని 'అస్థానయమకత్వప్రసంగామ్' అని యనుట సంగతము కాదు. పూర్వలక్షితములే కాక అనంతరపక్ష్యమాజలక్ష్యము కూడ 'మధ్యయమకము'గా స్థాననియమముతోడనే ప్రదర్శింపబడనున్నది. కావున, 'అస్థాన యమకత్వప్రసంగాత్' అనునది తప్పుపాఠమై యుండవలయును. అట్లు వమ్మతీంపనియెడల భోజదేవునికి స్వవచోవ్యాపారమును నమ్మతీంపనియెందును. అది భావ్యముకాదు. 'వ్యపేతయమకత్వప్రసంగాత్' అని యుండుట నమంజనము. ఇట్లయినప్పుడు 'వ్యపేతయమకత్వప్రసంగామ్వల్ల ఇచ్చట ఆద్యంతయమకమును ఆదిమధ్యాంతయమకమును సంగతములు కావు' అన్న యర్థము కలుగును. మొదటి అక్షరగుచ్ఛమునకును పునరుక్తమైన అక్షరగుచ్ఛమునకును నడుమ వ్యవధాన మున్నప్పుడే 'వ్యపేత యమకము' అన్న వ్యవహారము కలుగును. ఆద్యంతయమకము నంగీకరించినయెడల ప్రథమపాదము తుదినున్న పదమే అవ్యవహితముగా ద్వితీయ పాదము మొదటికి రావలయును. ఇట్లే తక్కిన పాదములందు నగును. అట్లయినప్పుడు వ్యపేతత్వము తొలగిపోవును. కావుననే వ్యపేతయమకమునందు ఆద్యంతయమకముకాని, ఆదిమధ్యాంతయమకముకాని యుండుటకు వీలులేదు. మరొక

విషయము. 'అది మధ్యాంతయమకములు ముందుగానే ఉదాహరింపబడినవి' అను చోటి ముందలి సమాసము కొంత యిబ్బందిని కలుగజేయుచున్నది. తానేవి కూడని వనుచున్నాడో వానినే చెప్పుచున్నాడనిపించును. ఉద్దిష్ట మది కాదు. అది యమ కములును, మధ్యయమకములును, అంతయమకములును ముందుగానే ఉదాహరింప బడినవని చెప్పుటయే యుద్దిష్టము. బహువచన సారస్యముచేతనే దీని నిట్లు గ్రహిం పవలసి యున్నది. అట్లు కానియెడల పైనిచెప్పినట్లే 'అదిమధ్యాంతయమకం తు ప్రథమ మేవోదాహృతమ్' అన్న విధముగా ఏకవచనమునే నిబంధించెడివాడు.

ఆప్య త్ర్యేకరూపతాయా నూస్పృత్యాధిక్యే చ మధ్యయమకం యథా -

‘సభాసు రాజన్నసురాహతైర్ముఖై
ర్మహీసురాణాం వసురాజితైః స్తుతాః
స భాసురా యాన్తి సురాన్నతే గుణాః
ప్రజాసు రాగాత్మసు రాశితాం గతాః’

128

సదౌశిస్సర్వ మసి వ్యవహితావృత్తే ర్వ్యపేతయమకం భవతి.

అర్థము : ఆప్యత్ర్యేకరూపతయందలి ఆప్యత్ర్యధిక్యమునందు మధ్యయమక మున కుదాహరణము. ఓరాజా! సఖలయందు నీగుణములు బ్రాహ్మణులయొక్క సుద్యపానసరాభూతములుకాని కాంతిదీపితములయిన ముఖములచేత స్తుతింపబడినవి. భాసురములైన ఆ నీ గుణములు దేవతలను చేరకుండునా? రాగాత్ములైన ప్రజల యందు రాశీభూతము లయినవి.

ఇదంతయు వ్యవహితావృత్తిపలన వ్యపేతయమక మగును.

వ్యాఖ్య : ‘సురా’ యన్న రెండక్షరముల గుచ్ఛము ప్రతిపాదమున మధ్య భాగమునందు వ్యవహితమై రెండేసి మారులు ప్రయుక్తమయినది. మొత్తముమీద వినిమిదిమారు లావృత్తి నొందినది. ఏకవిధమైన రూపముతో, పెక్కుపర్యాయ ములు పాదమధ్యమున ప్రయుక్తమగుటచల్ల ఇది వ్యపేతవిభాగమునందలి ఏకరూపా వృత్తికిచెంది ఆప్యత్ర్యధిక్యమును కలిగి మధ్యయమకమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఉదాహరణము దండి కావ్యాదర్శము నందలిది.

[అస్థాన యమకము]

63. నాదా న మధ్యే నాంతే యత్సంఘా వా యత్ప్రకాశతే
అవ్యపేత వ్యపేతం తదస్థాన యమకం విదుః.

అర్థము : అడియని గాని, మధ్యయని గాని, అంతమని గాని, సందియని గాని నిర్దిష్టమైన స్థానములేక బాసించునది అస్థానయమకము. ఇది అవ్యపేతమై వ్యపేతమై రెండు విధముల నుండును.

64. పాదే శ్లోకే చ తత్రత్పాయః పాదసంఘా చ బధ్యతే
స్వభేదే చాన్యభేదే చ స్థూలం సూక్ష్మం చ సూరిభిః.

అర్థము : అస్థానయమకము తరుచుగా పాదమునందును, శ్లోకమునందును, పాదసంధియందును బంధింపబడియుండును. అది స్వభేదము, అన్యభేదము, స్థూలము, సూక్ష్మము - అన్న భేదములను కలిగియుండును.

65.

అత్ర పాదే స్థూలావ్యపేతం యథా -

‘ఏనాం బృందం చైతత్కూటే

సమరుతి సుతరుణి సమరుతి సుతరుణి

చిత్తం వా తేన క్రోడేఽస్మిన్

సుమణి గుణరుచి సురిమణి గుణరుచి.’

124

అత్ర స్థూలేనైవావృత్తిద్వయేన శ్లోకపాదయో ర్వాప్యస్తత్వా
దాదిమధ్యాంతతా న సంభవతీత్యస్థానయమక మిదం స్థూలావ్యపేత
ముచ్యతే.

అర్థము : ఇచ్చట పాదమునందు స్థూలావ్యపేతమున కుదాహరణము. ఓ
చక్కని తరుణి! మరుత్పపేతమయి చక్కనిచెట్లు గల యీ గిరిశృంగమునందు
వజ్రం సమాహము సమరుతిని కలిగియున్నది. అందువల్ల, చక్కనిరమణి! ఈ
మధ్యభాగమునందుండి గుణములయం దాన క్తి గల నా చిత్తము ఇంద్రనీలమణులతో
ఘర్షింప హాసమును ధరించినట్లు శోభించుచున్నది.

ఇచ్చట స్థూలమయిన ఆవృత్తిద్వయముచేత శ్లోకముయొక్క రెండుపాదము లందును పూర్తిగా వ్యాపించియుండుటవల్ల, ఆది యని మధ్య యని అంత మని విభాగించుటకు వీలుకాదు. కనుక, ఇది అస్థాన యమకముగా స్థూలావ్యపేతముగా వరిగణింపబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య: అస్థాన యమకమునందు పాదస్థూలావ్యపేతమున కిది యుదాహరణము. అస్థాన మని యనగా స్థాననిర్ణయముచేయుటకు వీలుకాని దని యర్థము. పాదమంతయు వ్యాపించియున్న దానికి ఆదిమధ్యాంతవిభాగము సాధ్యముకాదు. స్థూల మని యనగా అధికవర్ణముల ఆవృత్తి యని యర్థము. రెండక్షరములకంటె నెక్కువ యక్షరములుగల గుచ్చము ఆవృత్తి నొందిన స్థూల యమకము. మొదటి గుచ్చము నకును ఆవృత్తి నొందిన గుచ్చమునకు వ్యవధానము లేకపోవుటయే అవ్యపేతత్వము.

[ప్రకృత పద్యమునందు రెండవపాదమున నొక యమకమును, నాలుగవ పాదమున నొక యమకము నున్నవి. 'సమరుతి సుతరుణి' అన్న ఎనిమిదక్షరముల గుచ్చమే అవ్యవహితముగా ఆవృత్తమయినది. అవ్యవహితముగా ఆవృత్తమగుటచేత అవ్యపేతము. ఎనిమిదక్షరముల ప్రమాణమును కలిగియుండుటచేత స్థూలము. పాదమంతయు వ్యాపించి ఆదిమధ్యాంతవిభాగమునకు వీలుకాకుండుట చేత అస్థానము. 'సమరుతి' అన్నప్పుడు 'మరుత్తుకో కూడిన' అని యర్థము. ఇది 'కూ-పే' అనుదానికి విశేషణమగుటచేత సప్తమీవిభక్తి నొందియున్నది. ఆవృత్తమయిన 'సమరుతి' 'బృందం' అన్న పదమునకు విశేషణము. 'సమానమయిన కూజితములను గలది' అని యర్థము. ఇది నపుంసకరూపము, ప్రథమావిభక్తి నొందియున్నది. కావున నివి యొకేరూపమును కలిగియున్నప్పటికిని అర్థమునుబట్టి భిన్నములని స్పష్టము. దీనివెంటనే 'సుతరుణి' అని నాలుగక్షరములు గలవు. 'సుందరమైన తరుణి' అని యర్థము. ఇది సంబోధనాంతమై యున్నది. ఆవృత్తమైన 'సుతరుణి' శబ్దము 'కూపే' అనుదానికి విశేషణము. కావుననే విశేష్యమునకు వలెనే సప్తమీవిభక్తి నొంది యున్నది. 'సుతరుణికూపే' అని యనగా 'చక్కని వృక్షములు గల కూటమునందు' అని యర్థము. రూపము అభిన్నముగా నున్నప్పటికి, ఇవి భిన్నపదములన్నది స్పష్టము. ఇంతవరకు ఇది ద్వివీధియపాదము విషయము.

నాలుగవపాదమున 'సురమణిగుణరుచి' అన్న ఎనిమిదక్షరముల గుచ్చము ఆవృత్తమయినది. 'సు+రమణి' సుందరమైనరమణి. ఇది సంబోధనాంతము.

‘గుణరుచి’ గుణములయందు రుచికలది; ఇది చిత్తమునకు విశేషణము; సప్తంస కము; ప్రథమాంతము. అవృత్తమైన ఎనిమిదక్షరముల గుచ్చము ఏకసమానము; పురలయొక్క మణులనగా ఇంద్రనీలములని యర్థము. తన్మాల పురమణిగుణము; అనగా ఇంద్రనీలమణులహరము; దానియొక్క శోభవంటి శోభకలది సురమణి గుణరుచి. ఇది చిత్తమునకు విశేషణము. ఇచ్చట రూపము సమానమే కాని పదములు భిన్నములు. పాదమునంతటిని అవరించియుండుటచే అస్థానయమకమున కిది యుదాహరణ మయినది.

పాద ఏవ సూక్ష్మావ్యపేతం యథా -

‘స్వస్థః శైలే పశ్యాన్తే సా

రురు రురు రతి రతి తను తను మతిమతి

లోకో యద్వద్దైత్యానీకం

గురు గురు మయి మయి తరితరి సతి సతి’

125

అత్ర పునః సూక్ష్మావాప్త్యప్తకేన శ్లోకపాదా వ్యాఖ్యం
అస్థానయమక మిదం సూక్ష్మావ్యపేత ముచ్యతే.

అర్థము : పాదమునందే సూక్ష్మావ్యపేతమున కుదాహరణము. ఓ సతీ! మతిమతి! అత్యల్పకనూ! పెద్దదియూ, శుక్రనితోను మయునితోను కూడినదీయో నయిన దైత్యసమాహమును జయించిన నాయందు లోకము స్వస్థమయినట్లుగా పర్యవేతమునందు ఆ మృగము స్వస్థమై యున్నది. చూడు.

ఇచ్చట సూక్ష్మమైన ఎనిమిదావృత్తులచేత శ్లోకమునందలి రెండుపాదములు వ్యాప్తములు. అందువల్ల ఈ అస్థానయమకము సూక్ష్మావ్యపేత మనబడును.

వ్యాఖ్య : సూక్ష్మ మనగా అల్పవర్ణముల యావృత్తి యని యర్థము. అనగా రెండక్షరములకు మించని నిడివిగల గుచ్చము ఆవృత్తి నొందిన సూక్ష్మ యమకము. ప్రకృతోదాహరణమునందు రెండేసి యక్షరముల గుచ్చములు మొత్త మెనిమిది కలవు. ద్వితీయపాదమున నాలుగు గుచ్చములు అవ్యవహితముగా ఆవృత్తినొంది పాదము నంతటి నాక్రమించుకొన్నవి. అట్లే చతుర్థపాదమున

నాలుగు గుచ్చములున్నవి. కావుననే అస్థాన యమక మని, అవ్యవేత మని, సూక్ష్మమని పేర్కొనబడుచున్నది.

ద్వితీయపాదమునందు 'రురుః + ఉరురతిః + అతితను + తను' అను పదములు సన్నిహితములై యున్నవి. 'రురుః' అని యనగా 'పెక్కుకొమ్ములు గల రేడి' యని యర్థము. 'ఉరురతిః' మిక్కిలి యాపక్తి కలదని యర్థము. 'అతి తను తను' అని యనగా 'మిక్కిలి యల్పమైన శరీరము గలదానా!' అని సంబోధనాంతము. 'మతిమతి' అని యన్నప్పుడు 'బుద్ధి' అన్న అర్థముగల శబ్దముపై మతుప్రత్యయము చేరి ప్రీత్యయము చేరినది. ఇది సంబోధనాంతమగుటచేత తుది దీర్ఘము హ్రస్వమైనది.

చతుర్థపాదమునందలి 'గురు' శబ్దము నపునకము; 'దైత్యానీకమ్' యొక్క విశేషము. 'పెద్దదైన' అని యర్థము. అట్లే 'గురుమయి' కూడ దానికి విశేషము. గురువైన తుక్కుని, రాక్షసశిల్పయైన మయని గలది యని యర్థము. 'మయి' అన్నచ్చుబిముయొక్క పతప్రత్యయవచనము. 'సతి' వత్ యొక్క పతప్రత్యయవచనము. చివరిది 'సతి' శబ్దము; సంబోధనమునందు దీర్ఘము హ్రస్వమయినది. 'శరీరం' ఏకపదము; పతప్రత్యయవచనము. 'తరితృ' అనగా దాటినవాడు; 'జేతృ' (జయించినవాడు) అన్న భావమున నుపయోక్తమయినది. సతి పతమివల్ల పై రూప మేర్పడినది.

పై విశ్లేషమునుబట్టి 'రురు - రురు' మున్నగు పర్వగుచ్చములు సమరూపము కలవియే కాని అర్థమునందు భిన్నములన్నది స్పష్టము. ఉదాహృతపద్యమునకు నందర్పము ఇంద్రుడు శచీదేవితో చేసిన ప్రసంగము.

శ్లోకే స్థూలావ్యవేతం యథా -

'నగజా నగజా దయితా దయితా'

విగతం విగతం లలితం లలితమ్

ప్రమదా ప్రమదా మహతా మహతా

మరణం మరణం నమయాత్సమయాత్'

126

అత్రావృత్త్యప్తకేన శ్లోకోఽపి వ్యాప్త ఇత్యస్థానయమక మిదం శ్లోకే స్థూలావ్యవేత ముచ్యతే.

ఆర్థము : శ్లోకమునందు స్థూలావ్యపేతమున కుదాహరణము. వరవ్యతము లందు పుట్టిన ఏనుగులు ప్రియములే అయినప్పటికిని రక్షితములు కావు. పక్షుల యొక్క పరిభ్రమణము తొలగిపోయినది. అమవ్యాధిచేత బాధితయైన త్రీ ప్రమోద శూన్య యయినది. గొప్పవారికి దుర్విధిచేత సంగ్రామేతరమైన మరణము సంభవించినది.

ఇచ్చట ఎనిమిదావృత్తులచేత శ్లోకము పూర్తిగా వ్యాప్తమయినది. కావున శ్లోకమునందు స్థూలమును, అవ్యపేతమును అయిన అస్థానయమక మిది.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణమునందు మూడేసి యక్షరములుగల గుచ్ఛములు ఎనిమిది గలవు. కావున నిచ్చటి గుచ్ఛములు స్థూలములు. ప్రతిపాదమునందు రెండేసి గుచ్ఛములు పునరుక్తము లయినవి. ఇట్లు శ్లోకమంతయు నిండియుండుట చేత, ఇది శ్లోకమునందలి అస్థానయమకము. పునరుక్తి అవ్యవహితముగా ఇరుగుటచేత అవ్యపేతము.

ప్రథమపాదమునందు 'నగ + జాః, న + గజాః' అని విభాగము. ఆవృత్త గుచ్ఛమునందలి 'దయితాః' అన్న పదముతో అన్వయించి 'రక్షితములు కౌవు' అన్న యర్థము నొనగును. 'దయితా.' అన్న తొలిగుచ్ఛమునకు 'ఇష్టములైనవి' అని యర్థము. 'గజాః' అనుదానికి తక్కిన పదములు విశేషణములు. రెండవపాదమునందు 'వి + గతం' అనియనగా 'పక్షులయొక్క చంక్రమణ' మని యర్థము. 'విగతం' అన్న ఆపృత్తికి 'తొలగిపోయినది' అని యర్థము. మొదటి పదమున కిది విధేయవిశేషణము. 'లలిత' మని యనగా సౌకుమార్య మని యర్థము. దీనికి 'జారిపోయినది' అన్న అర్థముగల 'లలితం' విధేయవిశేషణము. మూడవపాదమునందు 'ప్రమదా' అన్నది విశేష్యము. 'అప్రమదా' అన్నది విశేషణము. సన్నిహితమగుటచేత 'అ'కారము సవర్ణ దీర్ఘసంధి చాటున నొదిగిపోయినది. దీనికి 'సంతోషము లేనిది' అని యర్థము. దీనికి హేతువు 'అమహత'యగుట. చివర నున్నది 'మహతామ్' అన్నది షష్ఠీ విభక్త్యంతము. 'గొప్పవారికి' అని యర్థము. తరువాతి పాదముతో అన్వయము. 'ఆరణం మరణం' యుద్ధసంబంధములేని మరణ మని యర్థము. 'సమయాత్' అనగా 'కాలమువల్ల' అని యర్థము. ఆవృత్తగుచ్ఛము క్రియాపదము. దీనికి 'వచ్చెను' అని యర్థము.

మొత్తము శ్లోకము యమకముచేత వ్యాప్తమయినది.

శ్లోక ఏవ సూక్ష్మావ్యవేతం యథా -

‘వివి ధధ వవ నానా గగ ర్ధధ నానా

వివి తత గగ నానా మమ జ్జజ్జ నానా

రురు శశ లల నానా వవం ధుంధు నానా

మమ హిహి తత నానా నన స్వస్వ నానా’ 127

అత్ర సూక్ష్మతరాభి రష్ట్రావింశత్యావృత్తిభిః శ్లోకో వ్యాప్త ఇత్యష్టానయమక మిదం శ్లోకే సూక్ష్మావ్యవేత ముచ్యతే.

అర్థము : శ్లోకమునందే సూక్ష్మావ్యవేతమున కుదాహరణము. వివిధములైన అర్థసవృక్షములతోడి వనములను గలది; ఏనుగులను (సర్పములను) కాంక్షించుచు అభివృద్ధములయిన నానా పక్షులతో విస్తృతమైన గగనమును గలది; పంగకయే మునుగుచున్న జనములను గలది; (విష్టువుయొక్క నామము ననుచు మునుక లిడుచున్న జనములను గలది); లేళ్లయొక్క కుండేళ్లయొక్క క్రీడలను గలది; మనయొక్క శత్రువును సంతాపింపజేయునది; నాకు హితమును గలుగజేయునది; ముఖము లేకున్నను స్వకీయ నిస్వనముచేతనే ప్రాణములు నిల్చునది; శ్రీరూపమున నున్నది (ఈ సముద్రతీరమునందలి ప్రదేశము).

ఇచ్చట సూక్ష్మతరములైన యరువది యెనిమిది ఆవృత్తులచేత శ్లోకము నిండియున్నది. అందువలన శ్లోకమునందు సూక్ష్మమును అవ్యవేతమును అయిన అష్టానయమక మిది.

వ్యాఖ్య : శ్రీకృష్ణుడు బలరామునికి సముద్రతీరభూమిని వర్ణించుచున్న ప్రసంగమనందలివి ఉదాహరణపద్యము. ఒక్కొక్క యక్షరమే యెడమలకుండ ఆవృత్తి నొందినది. అట్టి ఆవృత్తులు మొత్తము పద్యములో ఇరువది యెనిమిది గలవు. ఇచ్చట ఒక్క యక్షరమే ఒక గుచ్ఛమయినది. సూక్ష్మముకంటె సూక్ష్మమగుటచేత దీనిని సూక్ష్మతర మని భోజదేవుడు తన వివరణమందు చెప్పుచున్నాడు. అయినప్పటికిని దానికి వేరుగా మరొక విభాగమును కల్పింపక ‘సూక్ష్మ’ మన్న విభాగములోనే అంతర్భవింపజేయుచున్నాడు.

వివిధ+ధవ+వన. ధవ వృక్షము లనగా మద్దిచెట్లని యర్థము. నాగ+గర్ధ+మర్ధ - అనునవి గుణనందినల్ల ‘నాగగర్ధర్ధ’ అని యైనది. నానా+వి

(వక్షలచేత) + తత + గగనా. అనామ + మజ్జత్ + జనా - మొదటి శబ్దమునకు 'వంగకుండ' అని కాని 'అ = విష్ణువు' కాబట్టి 'విష్ణునామముతో' అని కాని అర్థము. అనా = ప్రి.

రురు + శశ + లలనా. నౌ (మనయొక్క) + అనందుం (శత్రువును) + దునానా (కంపింపజేయునది). హి (కాబట్టి); మమ (నా యొక్క) + హిత + తనా (హితమును కలుగజేయునది); అనానన (న + అనన = ముఖములేకున్నను) + స్వ (తన యొక్క) + శ్వన (రవముచేత) + అనా (జీవింపజేయునది).

వివి, దధ, వవ - మున్నగు విధముగా ఒక్కొక్క యక్షరమే వ్యవధానము లేకుండ వునరుక్తమైనది. పద్యమంతయు విస్తృతముగా ఉన్నది. కావుననే, యిది శ్లోకమువందు సూక్ష్మమైన అవ్యవేతమైన అస్థానయమకమున కుదాహరణమయినది.

ఉదాహరణపద్యము వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి యందలిది.

పాదసంధావన్యభేదోచ్ఛేదేన స్థూలం యథా -

ఉపోధ రాగావ్యబలా మదేన సా
మదేన సా మన్యురసేన యోజితా
నయోజితాత్మాన మనంగతాపితాం
గతాపి తాపాయ మమాన నేయతే'

128

అత్రాంతాది సందంశా దవ్యవేతం ప్రవర్తతే. వ్యవేతం తు పాదసంధిః. నివర్తత ఇత్యస్థానయమక మిదం స్థూలావృత్తే. సంధి స్థూలావ్యవేత ముచ్యతే.

అర్థము : పాదసంధియందు అన్యభేదోచ్ఛేదముతోడి స్థూలమున కుదాహరణము. ఆమె (నాయిక) అబల యయ్యును తారుణ్యవదముచేత భరింపబడిన అనురాగమును గల దయ్యును, తన్ను తాను నిగ్రహించుకొన్నదై, నా పాపముచేత క్రోధరసముతో కూడుకొన్నదై మన్మథునికే తాపము కలిగించినదై నప్పటికిని నాకు తానింత తాపము కలిగించునది కాలేదు. (ఇంతయని చెప్పుటకు వీలలేనంత తాపమును కలిగించె నని భావము)

ఇచ్చట అంతాది సందానమువల్ల అవ్యపేతము ప్రవర్తించుచున్నది. వ్యపేతము పాదసంధులయందు నివృత్తి నొందును. కావున స్థూలావృత్తియొక్క అస్థానయమక మిది. దీనిని సంధిస్థూలావ్యపేత మని యందురు.

వ్యాఖ్య : పాదసంధి యనగా తొలిపాదముయొక్క తుదికి మలిపాదము యొక్క మొదటికి నడుమనున్న భాగమని యర్థము. స్వభేదము, అన్యభేదము - అని అంతరభిన్నత్వము రెండు విధములుగా వ్యవహరించును. వ్యపేతగుచ్ఛములు వ్యపేతగుచ్ఛములచేత వ్యవహితము లగుట స్వభేదము. వ్యపేతము లన్యపేతముల చేత గాని అన్యపేతములు వ్యపేతములచేత గాని భిన్నము లగుట అన్యభేదము. అన్యభేదములేకుండుట అన్యభేదోచ్ఛేదము. అన్యభేదముండుట అన్యభేదానుచ్ఛేదము.

ప్రకృతపద్యమునందు ప్రథమపాదాంతమున 'మదేన సా' అని నాలుగక్షరముల గుచ్ఛము కలదు. ఇది స్థూలము. 'మదముచేత ఆమె' అని యర్థము. ద్వితీయపాదప్రారంభమున ఆవృత్తి గలదు. దీనికి 'నాయొక్క పాపముచేత' అని యర్థము. రెండవపాదము చివర 'నయోజితా' అన్న గుచ్ఛము కలదు. 'రసేవ యోజితా' రసముతో కూడియున్నదని యర్థము. మూడవపాదము మొదట 'న+యోజితా+ఆత్మానమ్' 'తన్నుతాను నిగ్రహించుకొన్నదై' అని యర్థము. ఇచ్చట 'న' వర్ణము 'అన'తో కూడి 'కాలేదు' అన్న యర్థము నిచ్చును. మూడవపాదము నాలుగవపాదముల సంధియందు 'అనంగతాపితాం గతాపి తాపాయ' అన్నచోట 'ంగతాపితా,ంగతాపితా' అన్న పునరుక్తి కలదు. ఇట్లు ప్రతిగుచ్ఛము అన్యవహితముగా పాదసంధి యందు పునరుక్తమగుటవల్ల ఇది అవ్యపేతము, అస్థానయమకము, స్థూలము. కావుననే దీనిని సంధి స్థూలావ్యపేత మని యందురు.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

అన్యభేదానుచ్ఛేదేన సూక్ష్మం యథా -

'మతాం ధునానారమతామకామతా
మతాపలభ్యాగ్రి మతానులోమతా
మతావయత్యుత్తమతా విలోమతా
మతామృత స్తే నమతా న నామతా'

అత్ర వ్యపేతానుచ్ఛేదేనైవ పాదసంధి వ్యవ్యపేత ముద్వద్యతే
ఇత్యస్థానయమక మిదం సూక్ష్మావృత్తేః. సంధి సూక్ష్మావ్యపేత
ముచ్యతే.

అర్థము : అన్యథేదానుచ్ఛేదముతోడి సూక్ష్మమున కుదాహరణము. ఆత్మా
రాములయిన యోగులయొక్క అనభిలాషిత్యమును చెదరగొట్టునదియు, అనాయా
సముగా లభించినదియు, శ్రేష్ఠత్వమున కనుకూలమైనదియు, ఉత్తమత్వముయొక్క
విరోధత్వమును బుద్ధియందు చేరనీయనిదియు నైన సమతయే అతామ్యుడవైన
(చిత్తగ్లాని యెరుగవి) నీకు సమ్మతము. విషమత్వము (వామత) సమ్మతము కాదు.

ఇచ్చట వ్యపేతానుచ్ఛేదముచేతనే పాదసంధులయందు అవ్యపేతము వుట్టు
చున్నది. కావున, ఇది సూక్ష్మావృత్తియొక్క అస్థానయమకము. దీనిని సంధి
సూక్ష్మావ్యపేత మని యందురు.

వ్యాఖ్య : 'మతా' అను 'రెండక్షరముల గుచ్ఛము ప్రతిపాదమున ఆది
యందు, మధ్యయందు, అంతమందు మూడుమూరులు చొప్పున ప్రయుక్తమయినది.
నడుమ వితరాక్షరముల వ్యవధానము కలదు. కావున నిది ఆది మధ్యాంత వ్యపేత
యమక మగును. ఏ పాదమున కా పాదమునే గ్రహించినప్పుడు దీని నిష్లే పతిగ
ణింపవలయును. పూర్వపాదాంతగుచ్ఛము అనంతరపాదాదిగుచ్ఛ మగుచుండుట
వల్ల పాదసంధులయందు అవ్యపేతత్వము నంగీకరింపవలయును. నిజమునకు
ప్రకృతోదాహరణమునందు వ్యపేతమైన అక్షరగుచ్ఛములచేతనే అవ్యపేతయమ
కము సంభవించుచున్నది. కావున పీనిని విరుద్ధములుగా గ్రహించుటకు వీలుకాదు.
కావుననే దీనిని అన్యథేదానుచ్ఛేదముతోడి అవ్యపేతయమకముగా పేర్కొనుట ఇతి
గివది. అన్యథేదము అని యనగా వ్యపేతము. వ్యపేతము నంగీకరించుచున్న
అవ్యపేత మిది. అవ్యపేతమునకే ప్రాధాన్యము; కావుననే అస్థానయమకముగా
పరిగణించుట జరుగుచున్నది.

క్లోకమంతటిలోను 'మతా' అన్న రెండక్షరముల గుచ్ఛము పండ్రెండు పర్యాయములు పునరుక్తమయినది. రెండక్షరముల నిదివి గల గుచ్ఛ మగుటచేత
సూక్ష్మము. నద విభాగ మిది - మతాం, ధునానా, ఆరమతాం, అకామతాం; అతావ
రితా, అగ్రిమతానులోమతా; మతౌ, అయతీ, ఉత్తమతా విరోమతాం; అతామ్యుతః,
తే, సమతా, న, వామతా.

ఉదాహరణపద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

స్వభేదే పూర్వభేదానుచ్ఛేదేన * స్థూలం యథా -

‘సతమాః సతమాలో యః పారా

పారాయతః స దావోఽదావః

లోకాలోకానుకృతిః సహ్యాః

సహ్యాయమనభ్రకూటైః కూటైః’

130

అత్ర విషమపాదయోః సమపాదాంతేఽవత్తిష్ఠ మానావాది
యమకాద్యంత యమకయో రాదిమధ్యాంత యమకతా మాపాద
యంతః పారాపారేతి సహ్యాః సహ్య ఇత్యావృత్తీ స్థూలే ఏవాదిమధ్య
యమకవ్యపదేశం చ లభేతే ఇత్యన్తానయమక మిదమ్. స్వభేదే పూర్వ
భేదానుచ్ఛేది * స్థూలావ్యపేత ముచ్యతే.

అర్థము : స్వభేదమునందు పూర్వభేదానుచ్ఛేదముతోడి స్థూలమున కుదా
హరణము. పారానదీతీరమువరకు విస్తరించి తమాలవృక్షములను గలిగి అంభ
కారబంధురమై దావాగ్ని స్పర్శలేని వనముగల సహ్యానర్వతము మేఘసముదాయ
ములు లేని శిఖరములతో లోకాలోకపర్వతము ననుకరించుచున్నది.

ఇచ్చట విషమపాదములందును సమపాదాంతమునందును అవత్తిష్ఠమానము
లయిన ఆదియమకమునకును ఆద్యంతయమకమునకును ఆదిమధ్యాంతయమకత్వము
నాపాదింపుచున్నవై ‘పారాపార’ అని ‘సహ్యాః సహ్య’ యన్న ఆవృత్తులు రెండును
స్థూలమునందే ఆది మధ్యయమక వ్యపదేశమును పొందుచున్నవి. కావున నిది
అస్థానయమకము. దీనిని స్వభేదమునందు పూర్వభేదానుచ్ఛేది స్థూలావ్యపేత
మని యందురు.

[ఇచ్చట మూలమునందును తద్వివరణమందును ‘స్థూల’ శబ్దమున్నచోటులం
దెల్ల ‘సూక్ష్మ’ శబ్దముండవలయును. నిర్ణయసాగర ముద్రితప్రతి పాఠము యథా
తథముగా స్వీకరింపబడినది. లిఖితప్రతియందో ముద్రణసమయమునందో యీ
దోషము దొరలియుండును. దానిని నవరించుకొనకున్న అభిప్రాయము సంగతము
కాదు. ఇంతవరకు అర్థము మూలము ననుసరించియే వ్రాయబడినది. కావున
అర్థమునందును స్థూలశబ్దమున్న చోటులందెల్ల సూక్ష్మశబ్దమును భదువవలయును.]

వ్యాఖ్య : ఇది స్వభేదమునందు పూర్వభేదానుచ్ఛేదముతోడి సూక్ష్మమున కుదాహరణము. స్వభేదము అని యనగా అవ్యపేత మని యర్థము. పూర్వభేదము అని యనగా పూర్వప్రసక్తమయిన అక్షరగుచ్ఛము కంటె భిన్నమయిన అక్షరగుచ్ఛ మని యర్థము.

ఉదాహృతశ్లోకమునందు ప్రథమపాదాది యందు 'సతమాః' అన్న అక్షర గుచ్ఛము స్థూలము. ఇది అవ్యవహితముగా పునరుక్తమయినది. తృతీయపాద మునందు 'లోకా' అన్న అక్షరగుచ్ఛము పునరుక్తమయినది. ఇది సూక్ష్మము. ఈ రెండింటినిబట్టి విషమపాదములందు అవ్యపేతమైన ఆదియమకమున్న దన వచ్చును. రెండవపాదము తుదియందు 'దావో' యన్న సూక్ష్మమైన అక్షరగుచ్ఛము జాగ్రత్తపాదము అందు 'కూటైః' అన్న సూక్ష్మమైన అక్షరగుచ్ఛము అవ్యవహిత ముగా పునరుక్తము లయినవి. కాబట్టి సమపాదములందు అవ్యపేతమైన అంత యమక మున్న దనవచ్చును. కావున నింతవరకు ఆద్యంతయమక మున్నదనుటకు వీలున్నది. ప్రథమ పాదాంతమున 'పారా' అని యున్న సూక్ష్మగుచ్ఛము ద్వితీయ పాదాదిని పునరుక్తమయినది. ఇట్లే తృతీయపాదాంతమునందలి 'సహ్యాః' చతుర్థ పాదాదియందు పునరుక్తమయినది. ఇట్లుగుటచేత పాదసంధియందు యమకము నంగీకరింపవలయును. ఇట్లు పాదసంధియందలిది అస్థానయమకముగానే యంత వరకు పరిగణింపబడినది. కావుననే యిప్పుడుకూడ దీనిని అస్థానయమకముగానే పరిగణించుట సమంజసము.

అన్నియెడలను అవ్యపేత యమకమే యున్నది. పూర్వప్రసక్తమయిన గుచ్ఛమే అన్నియెడలను పునరుక్తము కాలేదు. అది యొకమారు పునరుక్తమైనది. తరువాత మరొక గుచ్ఛము పునరుక్తమైనది. పూర్వభేదమును అనగా పూర్వగుచ్ఛ మును అనుమోదించుటయే యిచ్చట జరుగుచున్నది. కావుననే యిది పూర్వభేదానుచ్ఛేది యని పేర్కొనబడినది. ప్రథమపాదాది గుచ్ఛము తక్కు తరువాతి గుచ్ఛము లన్నియు సూక్ష్మములే. పాదసంధియందలి యమకమునుబట్టి అస్థానయమక మన్నట్లే సూక్ష్మయమక మని యనుటయు భావ్యము.

తదేవ స్వాన్యభేదోచ్ఛేది సూక్ష్మం యథా -

'సనాకవనితం నితంబరుచిరం

చింతిం సునినదై ర్నదైర్వృత మముమ్

మహాఘటవతో 2వతో రసపరా

పరా స్తవసుధా సుధాధివసతి'

131

అత్ర పాదాంతాదిషు వ్యపేతం యదా మధ్యేష్వవ్యపేతం
తదుభయమపి పాదాంతాది సంహితాయా మవ్యపేత మభిన్నజాతీయం
జాయతే. స చ ప్రాచీనాం మధ్యయమకతాం జహాతిత్యస్తానయమక
మిదం సూక్ష్మావృత్తే రన్యతో భేదేన స్వభేదానుచ్ఛేది సూక్ష్మా
వ్యపేత ముచ్యతే. ఉభయ మపి చైతదేవం విధేష్వేవ ఛందఃసు
ద్రప్తవ్యమ్.

అర్థము : అందే స్వావ్యభేదోచ్ఛేది సూక్ష్మమున కుదాహరణము. దేవతా
శ్రీలతో కూడినదియు, నెత్తములచేత మనోహరమైనదియు, ఎల్లప్పుడును చక్కని
ధ్వనులుచేయు నదములచేత మట్టుకొనబడినదియైన దీని (హిమాద్రి) యందు
(పాతాళమును) రక్షించువాడైన మహానర్పమునకు మిక్కిలి ప్రీతిపాత్రమైనదియు,
భూమండలముం దెక్కడను లేనిదియు నైన సుధ యున్నది.

ఇచ్చట పాదాంతాదులందు వ్యపేతము. అట్లే మధ్యభాగములందు అవ్య
పేతము. కాబట్టి ఆ రెండును పాదాంతాది సంహితయందు అభిన్నజాతీయమైన
అవ్యపేతముగా నగును. పూర్వమున్న మధ్యయమకము నిది విడిచిపెట్టదు కావున
సూక్ష్మావృత్తియొక్క అస్థానయమక మిది. అన్యతోభేదముతోడి స్వభేదానుచ్ఛేది
సూక్ష్మావ్యపేతముగా ఇది పరిగణింపబడును. ఈ విధమైన ఛందస్సులందే యీ
యోభయమును కన్నట్లును.

వ్యాఖ్య : ప్రతిపాదమునందును రెండేసి యక్షరములగుచ్ఛము అవ్యవహిత
ముగా పునరుక్తమయినది. నితం, నదైర్, వతో, సుధ - అన్నవి సూక్ష్మగుచ్ఛ
ములు. కావున నిచ్చట అవ్యపేత సూక్ష్మమధ్యయమక మున్నదనవలయును.
మొదటిపాదము చివరనున్న 'చిరం' రెండవపాదము మొదట పునరుక్తమయినది.
అట్లే మూడవపాదము చివరి 'పరా' నాలుగవపాదము మొదట పునరుక్తమయినది.
ఏ పాదమున కా పాదమునే వేరుగా పరిగణించినయెడల ఇది వ్యపేతయమకమే
యగును. కాని పాదనంది యగుటచేత, అనగా అవ్యాహత పరితివల్ల వివృత్తి
లేకపోవుటచేత ఇదికూడ అవ్యపేతయమకమే. అనగా మధ్యయమకమువలెనే,

యిదియు అవ్యపేతయమకముగానే అభిన్నజాతీయముగానే గ్రహింపబడును. దీని చేత వ్యపేతత్వము ఉచ్ఛిన్నమయినది. కాబట్టియే యిది అన్యభేదోచ్ఛేది సూక్ష్మమున కుదాహరణమైనది. 'నితం' మున్నగు వానివల్ల మధ్యయమకమట్లే యున్నది. ఇది అవ్యపేతయమకమగుటవల్ల స్వభేదానుచ్ఛేది యగుచున్నది.

పరభేదోచ్ఛేదము, స్వభేదానుచ్ఛేదము అను రెండు లక్షణములు విచ్ఛటగలవు. ఆ యా పద్యములం దిట్లుండుట ఆక్షేపణీయము కాదు.

ఉదాహరణ పద్యము భారవి కిరాతాద్వనీయమునందలిది.

పాదే స్థూలవ్యపేతం యథా -

‘అఖద్యతాసన్న ముపగ్రతాపం

రవిం దధానేఽప్యరవిందధానే

భృంగావలి ర్యస్య తతే నివీత

రసా నమత్రామరసా న మత్రా’

132

అత్ర మా భూ దవ్యపేతప్రసంగ ఇత్యేక మేవాక్షరం విశయ స్థూలావృత్తి ద్వయేన శ్లోకపాదయో ర్వాప్తత్వా దాదిమధ్యాంతతా న సంభవతీ త్యన్తానయమక మిదం స్థూలవ్యపేత ముచ్యతే.

అర్థము : పాదమునందు స్థూలవ్యపేతమున కుదాహరణము. అనన్యము గాను, తీవ్రతాపముతోను సూర్యుడున్నప్పటికిని ఆ పర్వతము (రైవతకాద్రి)యొక్క తటమునందలి పద్మాకరమునందు పంచబడిన తామరను గలదియు బాగుగా మధువును త్రాగినదియు మత్తిలినదియు నైన భృంగసమూహము భేదము నొందలేదు.

ఇచ్చట ‘అవ్యపేత ప్రసంగ రుచిందరాదు’ అని ఒక యక్షరమును మాత్రమే విడిచి స్థూలమైన రెండావృత్తులతో శ్లోకపాదములను రెండింటిని వ్యాపించియుండుట వల్ల, ఆదిమధ్యాంతత్వము సంభవము కాదు. కనుక, ఇది స్థూలవ్యపేతమైన అస్థాన యమకముగా పరిగణింపబడును.

వ్యాఖ్య : రెంశపాదమునందు ‘రవిందధానే’ అన్న అయిదక్షరముల గుచ్ఛము వున్నదై నది. మొదటి గుచ్ఛమునకు ఆవృత్త గుచ్ఛమునకు నడుమ

ఒక్క యక్షరము మాత్రమే యున్నది. ఒక్క యక్షరమే యైనప్పటికిని వ్యవహితత్వము కలుగుటచేత, ఇది వ్యపేత యమక మగును. పాదమునంతటి నిది యాక్రమించియుండుటవల్ల అదియని మధ్యయన్ని స్థాననిర్దేశమునకు వీలు కాదు. కావుననే అస్థానయమకము. 'రవిం + దధానే' రవిని ధరించుచున్న దని యర్థము. ఇది 'తపే' యనుదానికి విశేషణమగుటచేత సప్తమీవిభక్తియందున్నది. 'అరవింద + దానే' పద్యములకు నెలవైన దని యర్థము. ఇదియు సప్తమీయందే యున్నది. ఐదక్షరముల పరిమితివల్ల ఇది స్థూలయమకము.

నాలుగవపాదమునందు 'రసా నమత్తా' అన్న ఐదక్షరములు పునరుక్తము లయినవి. ఇచ్చటి పదవిభాగము - నిపీతరసా, నమత్తామరసా, న, మత్తా. ఇందలి 'న'వర్ణము క్రియాపదమైన 'అభిద్యుత'తో అన్వయించును. తొలిగుచ్చమునకు ఆ వ్యతమునకు నడుమ 'మ'వర్ణముండి వ్యవధానమును కలిగించుచున్నది. కావుననే అస్థానయమకమునందలి పాదస్థూలవ్యపేతమున కిది లక్ష్యమయినది.

ఉదాహరణము మాఘుని శిశుపాలపదమునుండి గ్రహింపబడినది.

పాద ఏవ సూక్ష్మవ్యపేతం యథా -

'కరేణుః ప్రస్థితోఽనేహో

రేణు ర్ఘంటాః సహస్రశః

కరేణుః శీకరో జ్ఞజ్ఞే

రేణు స్తేన శమం యయా'

133

అత్ర విషమపాదయోః కరేణుః కరేణు రిత్యాదా వావృత్తమ్. నమ పాదయోస్తు రేణుః రేణురితి. తత్తు స్వాపేక్షయా న మధ్యమన్యాయపేక్షయా నాది రిత్యస్థాన యమక మిదం సూక్ష్మవ్యపేతముచ్యతే.

అర్థము : పాదమునందే సూక్ష్మవ్యపేతమున కుదాహరణము. అనేక గణములు బయలుదేరినవి. అనేకవిధములుగా గంటలు మ్రోగినవి. తుండము నందు చిన్నతుంపురులు పుట్టినవి. వానిచేత ధూళికణములు శాంతి నొందినవి. (మూలశ్లోకమునందు జాత్యేకవచనమును పాదగా ఇచ్చట స్పష్టతకొరకు బహువచనమును వాడుట జరిగినది.)

ఇచ్చట విషమపాదములందు 'కరేణుః కరేణుః' అని ఆదియందు ఆవృత్తి గలదు. సమపాదములందు 'రేణుః రేణుః' అని. అది స్వాపేక్షచేత మధ్యస్థాని కము కాదు; అన్యస్వాపేక్షచేత ఆదిస్థానికము కాదు; కావున ఇది అస్థానయమకము. సూక్ష్మవ్యపేత మని పిలువబడును.

వ్యాఖ్య : బేసిపాదములందు 'కరేణుః' అన్న గుచ్ఛము ఆదియందున్నది. ప్రథమపాదాది కరేణు శబ్దమునకు 'ఏనుగు' అని యర్థము. తృతీయపాదాది నున్న 'కరేణుః' ఏకవదము కాదు. 'కరే + అణుః' అని విభాగము. 'కరే' అని యనగా 'తుండమునందు' అని యర్థము. 'అణుః' అల్పార్థకము; తరువాతనున్న శీకరశబ్దమునకు విశేషణము. ఇచ్చట మొదటిపాదములోని గుచ్ఛము మూడవ పాదమునందు ఆవృత్తమయినది. దీనినిబట్టి ఆది వ్యపేతయమక మని అనవచ్చును. కాని రెండవపాదము మొదటను నాలుగవపాదము మొదటను 'రేణుః' అన్న గుచ్ఛము ప్రయుక్తము. సరిపాదములందు దీనిని ఆదివ్యపేత యమక మని అనవచ్చును. కాని, యీ రెండు గుచ్ఛములును పూర్తిగా భిన్నములు కావు. మొదటి గుచ్ఛమున నొకవర్ణము లోపించుటచేత రెండవగుచ్ఛ మేర్పడుచున్నది. 'రేణుః' అన్న గుచ్ఛమునే పరిగణించినయెడల అది మధ్యస్థము కాదు; అనగా ద్వితీయ పాదమునందును చతుర్థపాదమునందును ఆదియందే యున్నది. 'కరేణుః' అన్న గుచ్ఛమునే పరిగణించినయెడల 'రేణుః' అన్నది మధ్యమమే కాని ఆదిమము కాదు. ఇదమిత్యమని నిర్ణయించుటకు వీలుకాని విధముగా నుండుటవల్లనే, యిది అస్థాన యమకముగా పరిగణింపబడుచున్నది. సూక్ష్మవ్యపేత విభాగమునకు చెందినది.

రెండవపాదము మొదట నున్న 'రేణుః' క్రియాపదము. 'మోగినవి' అని యర్థము నాలుగవపాదము మొదటనున్నది నామవాచకము. 'ధూళికణములు' అన్న యర్థము కలది. జాత్యేకవచనము ప్రయుక్తమయినది. ఇట్లుగుటవల్ల, ఇది సూక్ష్మము వ్యపేతమునైన అస్థానయమకము.

బ్రగంథకర్త యభిప్రాయముపైని వ్యాఖ్యాతమయినది. 'కరేణుః' అన్న పుడు స్థూలగుచ్ఛము. కావున దీనిని 'రేణుః' అన్న సూక్ష్మమునకే పరిమితము చేయుట సరికాదు. అట్లే యైనప్పటికిని పూర్వభేదానుచ్ఛేద వ్యపేతాది సూక్ష్మ యమక మనవచ్చును. స్థూలమునందలి అంశమే యిచ్చునీ సూక్ష్మము కావున, దీనిని స్థూల తదంత వ్యపేతాదియమక మనియైన ననవచ్చును. మధ్యయమక

మన్న ప్రసంగముతో నిజమునకు పనిలేదు. కావున, దీనిని అస్థానయమకముగా పరిగణింపవలసిన యవసరము కానరాదు.]

శ్లోకే స్థూలవ్యపేతం యథా-

‘జయంతి తే సదా దేహం నమస్యంతి జయంతి తే
భవాన్యతో నమస్యంతి సదా దేహం భవాన్యతః’ 134

అత్ర స్థూలవ్యపేతావృత్తి చతుష్టయేన శ్లోకోఽపి వ్యాప్త
ఇత్యాదిమధ్యాంతా భావా దస్థానయమక మిదం స్థూలవ్యపేత
ముచ్యతే.

అర్థము : శ్లోకమునందు స్థూలవ్యపేతమున కుదాహరణము. ఓ జయంతిః
నీయొక్క శరీరమునకు నమస్కరించు వారు సదా వర్తిల్లుదురు. అందువల్ల సంసార
బంధములను, భవునికంటె నన్యునివల్ల శ్రేయస్సును పొందవలయునన్న క్షోరికను
తిరస్కరింతురు.

ఇచ్చట స్థూలమును వ్యపేతమునైన ఆవృత్తి చతుష్టయముతో శ్లోకము
నిండియున్నది. కావున ఆదిమధ్యాంతముల అభావముచేత ఇది అస్థానయమకము,
స్థూలవ్యపేతము అని చెప్పబడును.

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట జయంతితే, సదా దేహం, నమస్యంతి, భవాన్యతో - అని
నాలుగక్షరముల గుచ్ఛములు నాలుగున్నవి. ఇవి స్థూలములు. ఇవియే పునరుక్త
ములై శ్లోకమున వ్యాప్తినొందినవి. కావుననే ఆదిమధ్యాంతములని విభజించుటకు
వీలుకాక అస్థానయమకమైనది. పై గుచ్ఛముల ఆవృత్తగుచ్ఛములు వానిని వెన్నంటి
లేవు; అనగా ఇతరగుచ్ఛములవల్ల వ్యవహితములై యున్నవి. కావుననే వ్యపేత
త్వము నొందినవి. ఇట్లుగుటచేతనే యీ పద్యము స్థూలవ్యపేతమైన అస్థానయమ
కమునకు లక్ష్యమయినది.

శ్లోక ఏవ సూక్ష్మవ్యపేతం యథా -

‘యామా నీతా నీతా యామా
లోకా ధీరా ధీరా లోకా

సేనా సన్నా సన్నా సేనా

సారం హత్వాహ త్వా సారమ్'

135

అత్ర యద్యపి యామాయామేత్యాదా వ్యపేత మాద్యంత
యమకం నీతానీతేత్యాదా చ మధ్యయమక మవ్యపేతం విద్యతే.
తథాపి మండూకపుత్ర్యా గతప్రత్యాగతే ర్యతేశ్చ నైత గుల్లిఖితి.
అపి తు శ్లోకోఽపి ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యా మక్షరాభ్యాం సూక్ష్మా
వృత్త్యా వ్యాప్త ఇవ లక్ష్యతే. తేనాస్థానయమక మిద మాదిమధ్యాం
తానా మభావాత్ సూక్ష్మావృత్తేః సూక్ష్మవ్యపేత ముచ్యతే.

అర్థము : శ్లోకమునందే సూక్ష్మవ్యపేతమున కుదాహరణము. ఏది ఆ
మానవంతులచే నడిపింపబడినదియు, తీసికొని రాబడిన విస్తృతిని కలదియు, లోకము
యొక్క మనోవ్యాధిని తొలగించివేయునదియు, దైర్ఘ్యవంతులచేత దర్శింపబడి
నదియు, లేనా నాయకునితో కూడియున్నదియు, నాశనములేనిదియునై యున్నదో ఆ
సేన శత్రునముదాయమును సంహరించి నీకు సారభూతమైన ఫలితార్థమును చెప్పెను.

ఇచ్చట 'యామాయామా' మొదలయినచోట వ్యపేతమైన ఆద్యంతయమక
మున్నప్పటికిని, 'నీతానీతా' మొదలయినచోట మధ్యయమకము అవ్యపేతముగా
నున్నది. అట్లే అయినప్పటికిని మండూకపుత్రి (కప్పగంతు)చేత గత ప్రత్యాగత
మైన యతి నుండి యిది యుల్లిఖితము కాదు. అయినప్పటికిని శ్లోకమంతయు
రెండేసి రెండేసి యక్షరముల సూక్ష్మావృత్తిచేత వ్యాప్తమైనట్లు గోచరించుచున్నది.
అందుచేత ఆదిమధ్యాంతముల అభావమువల్ల, సూక్ష్మావృత్తివల్ల ఇది సూక్ష్మవ్యపేత
మైన అస్థానయమక మని పిలువబడును.

వ్యాఖ్య : ప్రథమపాదమునందు యామా, నీతా అను రెండు సూక్ష్మగుచ్ఛము
లున్నవి. పాదాంతమున 'యామా' పునరుక్తమయినది. దీనినిబట్టి ఆద్యంత
వ్యపేత సూక్ష్మయమక మనవచ్చును. ఈ నియమము ప్రతిపాదమునిం దిట్లే
యున్నది. రెండవ గుచ్ఛమైన 'నీతా' అవ్యవహితముగా పునరుక్తమయినది. దీనిని
బట్టి యిచ్చట సూక్ష్మవ్యపేతమధ్యయమక మున్నదనవచ్చును. కాని మొత్తము
వద్యము నంతటిని రెండేసి యక్షరముల గుచ్ఛములే ఆకమించుకొని యున్నవి.
కావున ఒక దాని విషయమున ఆద్యంతయమకమని, ఒకదాని విషయమున మధ్య

యమకమని, ఒకటి వ్యపేత మని, ఒకటి అవ్యపేత మని చెప్పుట కాక సామూహిక ముగా అస్థానయమకముగానే పరిగణించుట యుచితము. కావుననే దీనిని సూక్ష్మము వ్యపేతమునైన అస్థానయమకముగా పరిగణించుట జరిగినది.

[ఇక్కడి గుచ్ఛములు ప్రతిపాదమునందును ప్రతిలోమక్రమమున పునరుక్తము లయినవి. కావున ప్రతిలోమ సూక్ష్మవ్యపేతాస్థాన యమక మనవచ్చును. కాని భోజదేవు డిట్టి సూచన చేయలేదు.]

పాదసంఘౌ స్థూలవ్యపేతం యథా -

‘హాశస్తీశి మహారాష్ట్రీ’ దశనచ్చద పాటలా

పాటలా కలికానేక్తై ర్దేకైకా లిలిహేఽలిభిః’

136

అత్రాపి ప్రాగ్విదేవ యతివిచ్ఛేదాత్పూర్వోత్తరార్థయో రసంహితాయాం పాటలా పాటలేత్యావృత్తే రాస్థూలవ్యపేతే యమక త్వమ్. న చైతీత్వాదయో రాదావంతే వా శక్యతే వక్తుమ్. అపి త్వేకస్యాదావన్యస్య వాంత్యస్థానే యమక మిదం స్థూలవ్యపేతైః స్థూలవ్యపేత ముచ్యతే. న చైతద్వాచ్య ముపోధరాగేత్యాదా కాంచీయమకేఽవ్యయం న్యాయ ఇతి, తస్యైవ తథాభూత లక్షణ త్యాత్.

ఆర్థము : పాదసంధియందు స్థూలవ్యపేతమున కుదాహరణము. బలాత్కారముగా త్రాగబడిన మహారాష్ట్రీ పనితయొక్క పెదవివలె ఎఱ్ఱనయిన ఒకేయొక పాటల కొరకము అనేకములయిన తుమ్మెదలచేత త్రాగబడినది.

ఇచ్చట పూర్వమువలెనే యతివిచ్ఛేదమువల్ల పూర్వోత్తరార్థములకు అసంహితయందు ‘పాటలా పాటలా’ అన్న ఆవృత్తికి అవ్యపేత యమకత్వము లేదు. ఇది ‘రెండుపాదములయొక్క ఆదియందు నంతమునందు నున్నదని చెప్పుటకు వీలు కాదు. ఒకదానికి మొదటను, ఇంకొకదానికి తుదను నున్నప్పటికిని స్థూలవ్యపేతయొక్క యీ యమకము స్థూలవ్యపేత మనిపించుకొనును. దీనిని ‘ఉపోధరాగ’ ప్రభృతులందు చెప్పరాదు. కాంచీయమక మందును ఇదే న్యాయ మని యనరాదు. దాని కావిధమైనదే లక్షణము.

వ్యాఖ్య : ఈ పద్యమునందు ద్వితీయపాదము చివరనున్న 'పాటలా' శబ్దము తృతీయపాదాదియందు పునరుక్తమయినది. కాబట్టి దీనిని అంతాది యమక మని, అవ్యపేత మని పిలువవలె ననిపించును. అట్లు పిలుచుటకు వీలుకదని భోజదేవుడు తన వివృతీయందు తెలుపుచున్నాడు. సంస్కృతమున ప్రతిపద్యమును పూర్వార్థము, ఉత్తరార్థము - అని రెండు భాగములుగా విడియొందును. అందువల్ల ప్రథమద్వితీయపాదములకు సంహిత యుండును. తృతీయ చతుర్థపాదములకు సంహిత యుండును. కాని పూర్వార్థములో చివరిదయిన రెండవపాదమునకు, ఉత్తరార్థములో మొదటిదయిన మూడ పాదమునకు సంహిత యుండదు. కావున, చతురులకు సన్నిహితములుగానే యున్నను, ఈ గుచ్ఛములు వ్యపేతములుగానే పరిగణితము లగును. అవ్యపేతము లనుటకు అవకాశము లేదు.

'పూర్వము చెప్పిన 'ఉపోధరాగావ్యబలా' మొదలయినచోట పాదసంధియందే ఆవృత్తియున్నది. (ఉ. ప. 128, అట్టియెడల 'అవ్యపేతముగా పరిగణించిరి కదా!' అని యెవరైన సందేహించి నశ్చింపవచ్చును. దానికి సమాధానముగా 'తథాభూతలక్షణత్వమువల్ల' అని భోజదేవుడు చెప్పెను. ఏ యర్థభాగమున కా యర్థభాగము నివృత్తినొందుటయే నియతలక్షణము. కాని పూర్వోక్త పద్యము నందు ఆవృత్తి ప్రతిపాదమునందు గున్నది. అట్లుగుటచేత పూర్వార్థమునందలి అవ్యపేతత్వమును, అట్లే ఉత్తరార్థమునందలి అవ్యపేతత్వమునుబట్టి పూర్వోక్త రార్థములకు కూడ అవ్యపేతత్వము అంగీకృత మగుచున్నది. కాంచీయముము వికముందు చెప్పబోవుచున్నాడు. అక్కడకూడ వ్యపేతత్వమునకు పరిహారమున్నది. (ఉ. ప. 137)

పై వివేచనవల్ల ఇది స్థూల వ్యపేతమునకు లక్ష్యమైనది. అద్యంతాది భేదము తిరస్కృతమైనందువల్ల అస్థానయమక మనిపించుకొనును.

కాంచీయముక ఏవావ్యపేతాస్థాన యమకభేదే సూక్ష్మవ్యపేతం యథా -

‘ధరాధరా కారధరా ధరాభుజం

భుజా మహిం పాతు మహినవిక్రమాః

క్రమాత్సహంతే సహసా హతారయో

రయోద్ధరా మానధురావలంభినః.

అత్రాంత్యపాదే ధురాధురేతి సూక్ష్మవ్యపేతం వర్తతే.

అర్థము : కాంచీయహకమునందే అవ్యపేతాస్థాన యమకభేదమునందు సూక్ష్మవ్యపేతమున కుదాహరణము. భూమిని మోయునట్టి అదిశేషుని యాకారమును దాల్చినవియు, అనల్పమైన శౌర్యముగలవియు, సత్వర శత్రుసంహారకములును, వేగముచేత తీవ్రములైనవియు, సమగ్రభారమున కాలంబనము లైనవియు నైన ధరాదీశ్వరుల బాహువులు భూమిని పండయాత్రనుండి రక్షించుటకు దక్షములై యున్నవి.

ఇచ్చట అంత్యపాదమునందు 'ధురా ధురా' అని సూక్ష్మవ్యపేతము వర్తించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ప్రథమపాదమునందు 'ధరా' యన్న రెండక్షరముల గుచ్చము నాలుగు పర్యాయములు ప్రయుక్తమైనది. మొదటి గుచ్చమునకును మొదటి అపృత్తమునకు నడుమ నెడము లేదు. అట్లే రెండవ యాపృత్తికి మూడవ యాపృత్తికి నడుమ నెడము లేదు. కాని మొదటి యాపృత్తికి రెండవయాపృత్తికి మధ్య 'కార' యన్న రెండక్షరములు వ్యవధానము కలిగించుచున్నవి. కాబట్టి మొదటి జంట నొక యమకముగను, రెండవజంటను మరొక యమకముగను భావించిన నవ్యపేతములుగనే యగును. పాదసంధియందు 'భుజాం-భుజా' అని యున్నవి. ద్వితీయ పాదమున 'మహి' అను గుచ్చము 'ంపాతు' అన్న వ్యవధానముతో పునరుక్తమయినది. ద్వితీయ తృతీయ పాదసంధియందు 'క్రమా-క్రమా' యని యున్నవి. మూడవ పాదమునందు 'సహ' అన్న గుచ్చము అవ్యవహితముగా పునరుక్తమయినది. తృతీయ చతుర్థపాదసంధియందు 'రయో' అన్నది రెండుపర్యాయము లాపృత్తినొందినది. అంటే 'ధురా' యన్నది 'మాన' అన్న రెండక్షరముల వ్యవధానముతో పునరుక్తమయినది.

దీనిని గ్రంథకర్త కాంచీయహక మని పేర్కొనుచున్నాడు. అనేకములయిన యమకగుచ్చములతోపాటు, అల్పసంఖ్యాకములయిన యమకేతరాక్షరములు కూడ నిండి గలవు. ఇట్లుంటుండేతనే దీనికి కాంచీయహక మన్నపేరు చెల్లుచున్నది. కాంచీయందు అందమునకై చిరుమువ్వలో, మామిడి పిండెలో, అట్టి వేచియో యువయో ంచుచు అతుకుపెట్టుటకై నడుచు నడుచు పూసలను గ్రుచ్చినట్లున్న రచనమున కీ మును సార్వకమే యగును. నలువది యొంటిదక్షరముల ప్రమాణముగల శ్లోక

ములో మువ్వదిరెండక్షరములు యమకసంబంధము. పదునారక్షరములు యమక సంబంధము లేనివి

[భోజదేవుడు వివృతివాక్యమునందు అంత్యపాదమునందు మాత్రమే 'ధురా-ధురా' యని సూక్ష్మవ్యపేతమున్నదని చెప్పుచున్నాడు. తక్కిన యన్నియెడల అవ్యపేతమే యున్నదన్నది అభిప్రాయము కావలయును. అది యథార్థముకాదు. ద్వితీయపాదమునంచలి 'మహి' వ్యపేతము. తృతీయపాదమునందలి 'సహ' వ్యపేతము. అట్లే చతుర్థపాదమునందలి 'ధురా' వ్యపేతము.]

[పథమపాదమునందలి 'ధరా' గుచ్ఛములు రెండును అవ్యపేతములు. పాద సందియందు 'భుజా' అవ్యపేతము; 'క్రమా' అవ్యపేతము; 'రయో' అవ్యపేతము. ఇచ్చటకూడ కేవల హల్విర్ణమునుగాని, బిందువునుగాని, వినర్గమునుగాని వ్యవధానముగా గణింపరాదు. అట్లు కానియెడల 'భుజాం-భుజా' అని యన్నప్పుడు బిందువు చేత వ్యవహితమైనట్లు చెప్పవలసివచ్చును. మొత్తముమీద వ్యపేతగుచ్ఛములతో అవ్యపేత గుచ్ఛములును కలిసినవి. అట్లగుటచేతనే అవ్యపేతాస్థానయమకమునందు సూక్ష్మవ్యపేతముగా పరిగణించుట జరుగుచున్నది. ఇందలి గుచ్ఛములన్నియు సూక్ష్మములే. ఈ కూర్పులో యమకత్వము నొందిన వివిధగుచ్ఛములతో పాటుగా, యమకత్వము నొందని కొన్ని యక్షరములుకూడ నున్నవి. అట్లగుట చేతనే, కాంచీయమక మనిపించుకొన్నది.

ఉదాహరణ పద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గ్రహింపబడినది.

స్వభేదాన్యభేదయోః స్థూలం సూక్ష్మం చ యథా -

'సాలం వహంతీ సురతాపనీయం

సాలం తడిద్భాసురతాపనీయమ్

రక్షో భరక్షో భరసత్రికూటా

లంకా కలంకా కలికాద్రి కూటా'

138

అత్ర సాలం సాల మితి స్వభేదే సురతాపనీయం సురతాపనీయ మితి స్థూలః. రక్షో భరక్షో భ లంకాకలంకాకేతి అన్యభేదే కూటా కూటేతి సూక్ష్మవ్యపేతో భేదో వర్తతే. తదిద మస్థానయమకం స్థూలసూక్ష్మ ముచ్యతే.

అర్థము : స్వభేదాన్యభేదములయందు స్థూలమునకు, సూక్ష్మమునకు ఉదాహరణము. విద్యుల్లతవలె ప్రకాశమానమైన బంగారముతో నిర్మింపబడి తగినంతగోదేవతలకు తాపమును కలిగించునదైన ప్రాకారమును ధరించుచున్నదై రాక్షసబృందముయొక్క కోలాహలరసముతో విండిన సువేలవర్వతమును గలదై, కలహములు లేని అద్రికూటములను గలదై అకలంకయైన లంక యొప్పియున్నది.

ఇచ్చట 'సాలం సాల' మున్న స్వభేదమునందు 'సురతాపనీయం సురతాపనీయ'మని స్థూలము. 'రక్షోభరక్షోభ' 'లంకాకలంకాక' యన్న అన్యభేదమునందు 'కూటా కూటా' అని సూక్ష్మవ్యపేతముగు భేదము వర్తించుచున్నది. అందువల్ల ఈ అస్థానయమకము స్థూలసూక్ష్మమని పిలువబడును.

వ్యాఖ్య : ఇదికూడ కాంచీయమకభేదమే. క్రిందటి యుదాహరణమునందు వ్యపేతములు నవ్యపేతములును సూక్ష్మములే. ఇందు స్థూలములును సూక్ష్మములును గూడ అవృత్తము లయినవి. ఇది యొక్కటియే యీరెండింటికీ సున్న భేదము.

ఇచ్చట స్వభేదమనగా వ్యపేతమని, అన్యభేదమనగా అవ్యపేతమని గ్రహింపవలయును. ప్రథమపాదాదిమన్న 'సాలం' ద్వితీయపాదాదిని పునరుక్తమయినది. ఇది సూక్ష్మవ్యపేతము. ప్రథమపాదాంతమున నున్న 'సురతాపనీయం' ద్వితీయపాదాంతమున పునరుక్తమైనది. ఇది స్థూలవ్యపేతము. వ్యపేతత్వము రెండింటియందును నమానమే.

తృతీయపాదారంభమున 'రక్షోభ' అన్న స్థూలగుచ్ఛము అవ్యవహితముగా పునరుక్తమయినది. ఇది స్థూలావ్యపేతము. చతుర్థపాదారంభమున 'లంకాక' అవ్యవహితముగా పునరుక్తమయినది. ఇదియు స్థూలావ్యపేతమే. తృతీయపాదాంతమందలి 'కూటా' యన్న సూక్ష్మగుచ్ఛము చతుర్థపాదాంతమున పునరుక్తము. ఇది సూక్ష్మవ్యపేతము.

నడుమ 'వహంతీ' మున్నగు వరిమితాక్షరములు యమకదూరములై యున్నవి. అందువల్ల నే యిది కాంచీయమకము స్థాన నియమము లేకుండ ఆదిమధ్యాంతముల నాక్రమించుకొనియుండుటచేత ఇది అస్థానయమకము. స్థూలసూక్ష్మములు కలిసియుండుటచేత స్థూలసూక్ష్మము.

యత్సూక్ష్మం భాగం బహ్వవృత్తి తదపి స్థూలసూక్ష్మమేవ.
అర్థము -

‘మధురయా మధుబోధిత మాధవీ
మధునమృద్ధి సమేధిత మేధయా
మధుకరాంగనయా ముహురున్నద
ధ్వనిభృతా నిభృతాక్షర ముజ్జగే’

139

అర్థము : సూక్ష్మభాగము అనేకావృత్తులను పొందినయెడల, అదిహా
స్థూలసూక్ష్మమే. దాని కుదాహరణము. వసంతముచేత మేల్కొలువబడిన ఆ
ముక్తలతా పుష్పములందలి మకరంద పౌష్కల్యమువల్ల పృద్ధిపొందిన ప్రతిభకలి
మనోహరమైన మధుకరాంగనచేత మాటిమాటికి నున్మాదకరమైన ధ్వనిజ్ఞాన
అవ్యక్తమనోహరమైన నాదము పాదబడినది.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతోదాహరణమునందు ‘మధు’ అన్న రెండవముల
గుచ్ఛము నాలుగు వర్ణాయములు ప్రయుక్తమయినది. ఇది వ్యవేతము. ‘మి’
రెండువర్ణాయములు ప్రయుక్తమయినది. ఇదియు వ్యవేతమే. చతుర్థవర్ణమున
‘నిభృతా’ అన్న స్థూలగుచ్ఛము వ్యవహితమై పునరుక్తమయినది. ఆద్యంతాది
వియమము లేకపోవుటచేత ఇది అస్థానయమకము. స్థూలమును సూక్ష్మమును
కలిసియుండుటచేత స్థూలసూక్ష్మ మనవచ్చును. లక్షణమునుబట్టి సూక్ష్మమే బహు
వర్ణాయము లావృత్తినొందినయెడల దానికివైతము ‘స్థూలసూక్ష్మము’ అన్న పేరే
నిలువబడినది. ఇచ్చట ‘మధు’ అన్న సూక్ష్మగుచ్ఛము అనేకవర్ణాయము లావృత్త
మగుటచేతనే స్థూలసూక్ష్మముగా ఇది వరిగఱింపబడుచున్నది. ఉదాహరణవద్యము
మామని శిశుసాలవధమునుండి గ్రహింపబడినది.

68. స్థానాస్థాన విభాగోఽయ మవ్యవేత వ్యవేతయోః
క్రమేణోక్తస్తయోరేవ పాదభేదోఽథ కథ్యతే.

అర్థము : అవ్యవేత వ్యవేతములకు స్థానాస్థానవిభాగము క్రమముగా
(ఇంతవరకు) చెప్పబడినది. ఇప్పుడింక దానికి పాదభేదము చెప్పబడును.

[పాదయమకము]

తత్రావ్యపేతభేదేషు ప్రథమ ద్వితీయపాదయో రావృత్తి
ర్యథా -

‘న మందయావర్జిత మానసాత్మయా
నమం దయావర్జిత మానసాత్మయా
ఉపస్మృతా స్తీర్ణ పయోధర ద్వయం
మయా సమాలింగ్యత జీవితేశ్వరః’

140

అర్థము : అందలి అవ్యపేతభేదములందు ప్రథమద్వితీయపాదములం
దావృత్తికి ఉదాహరణము. జీవితేశ్వరుడు వంగి నమస్కరించియు దయలేని మాన
సమును ఆత్మను గలిగి, విడువని మానముచేత ఇష్టములేని ప్రయత్నముచేయు
మూఢులాలినైన నాచేత బాగుగా ఉరమున విస్తరించియున్న పయోధరములతో కలి
లింపబడలేడు.

వ్యాఖ్య : అవ్యపేత భేదమునందు పాదయమకమున భుదాహరణము.
పూర్తిపాదము పునరుక్తమగుటయే పాదయమక లక్షణము. ఇచ్చట ప్రథమపాదము
పూర్తిగా ద్వితీయపాదముగా పునరుక్తమయినది. ఇచ్చట రూపమునందు అభేద
మును, అర్థమునందు భేదమును ఆపేక్షిత మన్న విషయమును మరచిపోరాదు.
ప్రథమపాదమునందు ‘న, మందయా, అపేక్షితమాన, సాత్మయా’ అని విభాగము.
ద్వితీయపాదమునందు ‘నమన్, వయాపరిత, మానసాత్మయా’ అని విభాగము.
ఇచ్చట మొదటిపాదమును వెన్నంటియే ఆవృత్తియుండుటవల్ల అవ్యపేకము.
పూర్తిపాదమే పునరుక్తమగుటవల్ల పాదయమకము.

ఉదాహృతపద్యము దండి కావ్యాదర్శము నందలిది.

తత్రైవ ద్వితీయ తృతీయయో ర్యథా -

‘దృశ్య స్వయాయం పురతః పయస్వా
నానాకలాలీ రుచిరేణ నేత్రా
నానాకలాలీ రుచిరేణ నేత్రా
దేహి యదస్మా దజని స్వయం శ్రీ’

141

అర్థము : అందే ద్వితీయ తృతీయముల కుదాహరణము. సర్వవిధ కళా సంపన్నయు, మనోహరయు, హరిణనేత్రయు, దేవియు నయిన లక్ష్మి స్వయముగా నెందుండి యుద్భవించినదో ఆ స్వర్ణమువరకు లాలనముచేయు స్వభావముగల నము ద్రుడు మనోహర నాయకుడవైన నీచేత ఎట్టయెదుట చూడబడుచున్నాడు.

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట ద్వితీయపాదము తృతీయపాదముగా పునరుక్తి నొందినది. అవ్యవహితత్వమువల్ల ఇది అవ్యపేతపాదయమకము. ద్వితీయపాదమునకు పద విభాగము 'అనాకలాతీ, రుచిరేణ, నేత్రా' అని. మొదటిపదమునకు 'నాకమువరకు లాలనము గలవాడు' అని యర్థము. ఇది సముద్రునకు విశేషణము. 'సయస్వాన్' నముద్రుడు. ఈ తుది సకారము తరువాతి పదముతో సంహిత నొందగా 'నానాకలాతీ' యయినది. 'నేత్రా' యనగా 'నాయకునిచేత' అని యర్థము. 'రుచిరేణ' సుందరుడవైన యని యర్థము; నేతృకబ్ధిమునకు విశేషణము. కావుననే తృతీయాం తమై యున్నది. మూడవపాదమునకు పదవిభాగము 'నానాకలాతీ, రుచిరా, ఏణ నేత్రా' అని. నానావిధములైన కళల సముదాయమును కంది 'నానాకలాతీ', 'రుచిరా' మనోహరిణి. 'ఏణనేత్రా' హరిణిలోచన. ఈ మూడును 'శ్రీ' కి విశేషణములు. కావుననే ప్రథమాంతములై యున్నవి.

ఏనం తృతీయచతుర్థయో రపి యథా -

'స్మరానలో మానవివర్ధితో యః

స నిర్వృతిం తే కిమపాకరోతి

సమం తత స్తామరసే శ్రుణోన

సమం తత స్తామరసే శ్రుణోన

143

అర్థము : ఇట్లే తృతీయచతుర్థముల కుదాహరణము. ఓ పద్యలోచనా ! అరసికురాలా ! ఉత్సవముతోపాటుగా సుఖవిశేషమును నీ యొక్క మానముచేత వృద్ధి నొందినదై విస్తరించినదైన మన్మథానలము పూర్తిగా తొలగజేయుటలేదా ? (అధికముగా మానము వహించుట అరసికత్వమని, అందువల్ల, ప్రాప్తించిన సుఖ విశేషముకూడ నష్టమగునని అభిప్రాయము.)

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట తృతీయపాదమే చతుర్థపాదముగా పునరుక్తి నొందినది. అవ్యవహితత్వమువల్ల ఇది అవ్యపేత పాదయమకము. తృతీయపాదమునకు పద

విభాగము 'సమం, తతః, తామ్, అరసే, క్షణేన' అని. 'క్షణేన సమం' అని యనగా 'ఉత్పవనహీతముగా' అని అర్థము. 'తతః' విస్తృత మని యర్థము; ఇది ప్రథమపాదమునందలి 'స్మరానలః' అనుదానికి విశేషణము. 'తామ్' దానిని అని యర్థము ఇది ద్వితీయపాదమునందలి 'నిర్వృతిమ్' అను దానికి విశేషణము. 'అరసే' 'అరసికురాలా' యని యర్థము; సంభోధనాంతము. నాలుగవపాదమునకు పదవిభాగము 'సమంతతః, తామరసేక్షణే, న' అని. 'సమంతతః' అనగా 'సమగ్రముగా' అని యర్థము; అవ్యయము. 'తామరసేక్షణే' 'పద్మనేత్రా' యని సంభోధనము. 'న' వ్యతిరేకత్వబోధకము. ద్వితీయపాదమునందలి 'కిమ్, అపాకరోతి' అనుచోట నన్వయించుచు 'తొలగింపదా? ఏమి?' అని యర్థము నిచ్చును. 'అపాకరోత్యేవ' 'తప్పక తొలగించును' అన్నది భావము.

ఉదాహృతపద్యము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గృహీతము.

వ్యపేతభేదేషు ప్రథమతృతీయయో ర్యథా -

'సభా సురాణా మబలా విభూషితా
గుణై స్తవారోహి మృణాల నిర్మలైః
స భాసురాణా మబలా విభూషితా
విహారయన్నిర్విశ సంపదః పురామ్.'

143

అర్థము : వ్యపేతభేదములందు ప్రథమ తృతీయముల కుదాహరణము. బలదైత్యుడులేని దేవతలసభ, విభుడైన యింద్రునిచేత వసంపబడినదై మృణాల నిర్మలములయిన నీ గుణములచేత ఆరూఢమై యున్నది. భాసురములయిన పురములయొక్క ఆలంకృతలయిన అబలాజనములను విహరింపజేసి సంపదల ననుభవింపుము.

వ్యాఖ్య : పాదయమకమునందలి వ్యపేతయమకభేదములను ప్రదర్శించుచున్నాడు. ఇచ్చట ప్రథమపాదమే తృతీయపాదముగా పునరుక్త మగుచున్నది. ప్రథమ తృతీయపాదములకు నడుమనుండి ద్వితీయపాదము వ్యవధానమును కల్పించుటచేత ఇది వ్యపేతయమక మగుచున్నది.

ప్రథమపాదమునందలి పద విభాగము 'సభా, సురాణాం, అబలా, విభూషితా' అని, అబలయు విభూషితయు నయిన సురసభ యని యర్థము. బలుడన్న

దైత్యుడులేవిది కావున అబల. బలుడు నిర్జింపబడుటచేత ఇంద్రుడే సింహాసనము నరికించియున్నాడు. కావున [విభు + ఉషిత] విభూషిత.

తృతీయపాదమునందలి పదవిభాగము 'స, భాసురాణాం, అబలా, విభూషితా' అని. 'స' బలుని నిర్జింపబడుట హేతువైన ఆ నీవు అని భావము. 'భాసురాణామ్' భాసురములయిన అని అర్థము. ఇది తరువాతి పాదమునందలి 'పురామ్' అను దానికి విశేషణము. కావుననే షష్ఠీ బహువచనాంతమై యున్నది. 'అబలాః' శ్రీలను అని యర్థము. దీనికి 'అలంకరింపబడినవారిని' అన్న అర్థముగల 'విభూషితాః' అన్నది విశేషణము; ద్వితీయాబహువచనాంతము.

ఉదాహరణము దండి కావ్యాభరణమునుండి స్వీకృతము.

తత్రైవ ప్రథమ చతుర్థయో ర్యథా -

'కలం కముక్తం తనుమధ్యనామికా'

స్తనద్వయీ చ త్వద్వతే న హంత్యతః

న యాతి భూతం గణనే భవన్ముఖే

కలంక్షముక్తం తనుమధ్య నామికా'

144

అర్థము : అందే ప్రథమ చతుర్థముల కుదాహరణము. వ్యక్తావ్యక్త మధ్యమైన మాటయు, తనుమధ్యముగా పేర్కొనబడు స్తనద్వయము నిన్ను తప్ప మరి యెవనిని బాధింపకుండును. అందువల్లనే నీవంటివార్థిని రెక్కించుటయొద్దు అనామిక (చిటికెన్నవేలికి ప్రక్కనున్న వేలు) కలంకముక్తమయిన శరీరము ధరించిన ప్రాణిని బొందకున్నది.

వ్యాఖ్య : వ్యపేతతేదములందలి ప్రథమ చతుర్థపాదయమకమున 'కది యుదాహరణము ప్రథమ చతుర్థపాదములకు నడుమ రెండుపాదముల వ్యవధాన ముండుటచేత ఇది వ్యపేతము.

ప్రథమపాదమునందు పదవిభాగము 'కలం, కం, ఉక్తం, తనుమధ్య నామికా' అని 'కలం+ఉక్తం' మధురమైన భాషిత మని యర్థము. సందర్భమునుబట్టి యువ తులయొక్క 'తియ్యని మాట' యని యర్థము. అట్లే శరీరమధ్యము నాక్రమించు కొని యున్నది స్తనద్వయము. కాబట్టియే 'తనుమధ్యనామిక' అయినది. ఇది

తర్జునాతిపాదమునందలి 'స్తనద్వయా' పదమునకు విశేషణము: ప్రీతిభాగము: ప్రతమైకవచనము.

చతుర్థపాదమునందు పదవిభాగము 'కలంక, ముక్తం, తమయ, అది, అనామికా' అని. ఇచ్చట 'అనామికా' కర్తృపదము. 'కళంకము క్తఘయిన శరీరము నధిష్ఠించియున్న' అని తక్కిన పదములు వెనుకటిపాదములోని 'భూతం'తో అన్వయించుచున్నవి. భూతమని అనగా మనుష్యుడనియే భావము. ప్రకృతనాయకుడు జితేంద్రియుడు. కావుననే యువతుల భాషణము కాని సౌందర్యము కాని ఆత్మవినివశీకరించుకొనలేవు. అందుచేత అతడు పరిశుద్ధుడు. అట్టి పరిశుద్ధులను లెక్కింప నెంచి పక్త మొదటివానినిగా నాయకుని లెక్కించి కనిష్ఠికను ముడిచెను. రెండవవాడెవ్వడును, అంతటి పరిశుద్ధుడు కాడు. అందువల్లనే అనామిక మరియెవ్వరిని పొందలేకపోయినది. ఇది భావము.

ఉదాహరణము దంఢీ కావ్యాదర్శమునుండి గృహీతము.

ఏవం ద్వితీయ చతుర్థ యో రపి యథా -

'యా బిభర్తి కలవల్ల కీగుణ

స్వానమానమతి కాలిమాలయా

నాత్ర కాంత ముపగీతయా తయా

స్వానమా నమతి కాలిమాలయా.'

145

అర్థము : ఇట్లే ద్వితీయచతుర్థములకు సుదాహరణము. మిక్కిలి నల్లదనమును కలిగి రయలేనిదైన తుమ్మెదల బారు మధురవీణా తంత్రీనాదమును నింపుచున్నది. సమీపముననుండి పాడిన యీ తుమ్మెదల నమానముచేత సుఖముగా పంచుకొనదగిన యే కాంత యిచ్చట కాంతునకు వంగకుండ నుండును? (అకీర్ణం కారము శృంగార భావపోషకమై ప్రీతిను స్వయముగా పురుషులకు వశలను గావించునని భావము.)

వ్యాఖ్య : ఇచ్చట రెండవపాదము నాలుగవపాదముగా పునరుక్తమైవది. మూడవపాదము నడుమనుండి వ్యవధానము కలిగించుటచేత వ్యవేక యమకము.

ద్వితీయపాదము పదవిభాగము 'స్వానమానం, అతికాలిమా, అరియా' అని. 'స్వానమాన' మనునది వెనుకటిపాదములోని సమానమున సుత్తరభాగము. (వీణా)

ధ్వనితో మమమివ్వదగిన దని యర్థము. 'అలిమాలా' అను పదమునకు 'అతికోలిమా' (మిక్కిలి నల్లనిది), 'అలయా' (లయలేనిది) అనునవి విశేషణములు.

చతుర్థపాదము పదవిభాగము 'స్వానమా, నమతి, కా, అలిమాలయా' అని. 'స్వానమా' సుఖముగా వంతుకొనదగిన దని యర్థము. 'కా' ప్రీతిచకము: ప్రశ్నార్థకము. పైపాదములోని 'నాత' లోని 'న' యచ్చట నన్వయించును. 'న, నమతి' వంగతుండును అని యర్థము. 'అలిమాలయా' తుష్కదల సమూహముచేత అని యర్థము.

ఉదాహరణము మాముని శిశుపాల్లపదమునుండి స్వీకృతము.

[నముద్గయమకము]

66. అర్థాభ్యాసః సముద్గః స్యాత్తస్య భేదా శ్రుయో మతాః
వ్యవేతశ్చావ్యవేతశ్చ ఉభయోర్థౌ చ సూరిభిః.

అర్థము : అర్థాభ్యాసము సముద్గమగును. దానికి వ్యవేతము, అవ్యవేతము, ఉభయాత్మకము - అని మూడుభేదములు వండితులచే సమ్మతించబడినవి.

వ్యాఖ్య : అభ్యాసమని యనగా పునరుక్తి యని యర్థము. అర్థమని యనగా పద్యమునందు వగముభాగము, అనగా రెండు పాదము లని యర్థము. పైని చెప్పుకొన్న పాదయమకమునందు వ్యవేతమునందు అవ్యవేతమునందుకూడ ఒక్క పాదము మాత్రమే పునరుక్త మగుట చూచితిమి. సముద్గమునందు రెండు పాదములు పునరుక్తము లగును.

తేషు వ్యవేతో యథా -

'అనేక పాదభ్రమద్రభసాలం

మాన్యే దృశాభీరు పతత్త్రికూటమ్

అనేక పాదభ్రమ ద్రభసాలం

మాన్యే దృశా భీరు పతత్త్రికూటమ్.'

146

అర్థము : సముద్గ యమకభేదములందు వ్యవేతమున తుదాహరణము. అనేక పాదములతో భ్రమించుచున్న మేఘములనే ప్రాకారముగా కలదియు, ఈవిధ

ముగా భయరహితములై మాన్యములయిన పక్షిలనమూహములను కలదియు, ఏనుగులయొక్క అతిశయమైన మదమును భరించు వృక్షములను గలదియు నైన త్రికూట పర్వతమును మాన్యురాలా! భీరురాలా! చూడుము.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతోదాహరణమునందు మొదటిపాదము మూడవపాదము గను, రెండవపాదము నాలుగవపాదముగను పునరుక్తములయినవి. ఇట్లు రెండు పాదములు పునరుక్తము లగుటచేత సముద్గయమకము. తొలిపాదమునకును పునరుక్తమునకును మధ్య రెండవపాదము వ్యవధానము కల్పించుచున్నది. అట్లే రెండవ పాదమునకును పునరుక్తమునకును మధ్య మూడవపాదము వ్యవధానము కల్పించుచున్నది. అందువల్లనే వ్యపేతము.

మొదటిపాదమున 'అనేక, పాద, భ్రమత్, అభ్ర, సాలం' అని మూడవ పాదమున 'అనేకవ, అదభ్ర, మద, భ్ర, సాలం' అని పదవిభాగము. రెండవ పాదమున 'మాన్య, ఈద్యక, అభీరు, పతత్త్రి, కూటమ్' అని నాలుగవపాదమున 'మాన్యే, దృకా, భీరు, పత, త్రికూటమ్' అని పదవిభాగము.

అవ్యపేతో యథా -

‘ఘనం విదార్యార్జున బాణపూగం

ఘనం విదార్యార్జున బాణపూగమ్

ససార బాణోఽయుగలోచనస్య

ససార బాణోఽయుగలోచనస్య’

147

అర్థము : అవ్యపేతమున కుదాహరణము. అలోచనుడైన త్రిలోచనుని యొక్క సారమును శబ్దమును గల బాణము అర్జునుని ఘనమైన శరసమూహమును చీల్చి క్రిక్కిరిసియున్న నేలగుమ్మడులను, వల్ల గోరంటలను, మద్దులను, గంగరావులను చూడెను.

వ్యాఖ్య : సముద్గ యమకభేదములందు అవ్యపేతమున కుదాహరణము. మొదటిపాదము రెండవపాదముగాను, మూడవపాదము నాలుగవపాదముగాను వ్యవధానము లేకుండ పునరుక్తము లగుటచేత అవ్యపేతములు.

మొదటిపాదమున ‘ఘనం, అర్జునబాణపూగం, విదార్య’ అని పదవిభాగము. ‘గొప్పదైన అర్జున శరసమూహమును చీల్చి’ అని అర్థము. ద్వితీయపాదమున

‘ఘనం, విదార్య, అర్జున, బాణ, పూగం’ అని వదవిభాగము. ‘దట్టముగా నున్న నేలగుమ్మడులను, మద్దులను, నల్ల గోరంటలను, గంగరావులను’ అని యర్థము. ‘ససార’ అన్న క్రియాపదముతో అన్వయము.

మూడవపాదమునందు ‘ససార, బాణః, అయుగలోచనస్య’ అని విభాగము. ఇచ్చటి ‘ససార’ క్రియాపదము. నాలుగవపాదమునందు ‘ససారబాణః, అయుక్, అలోచనస్య’ అని విభాగము. సారముతోను శబ్దముతోను కూడినదని మొదటి నమానమున కర్థము. ‘అయుక్’ అని యనగా సాటిలేనిదని యర్థము. ‘అలోచనస్య’ అని యనగా లక్ష్యమునందు దృష్టిలేనివాడని యర్థము. ‘రలయో రథేదో’ అని యనుటచేత ‘అలోచనుడు’ అని యనగా ఇష్టముకానివాడనియైన నర్థము చెప్పవచ్చును. ఇది అయుగలోచనునికే విశేషణముగా ఉపయుక్త మయినది.

కుదాహరణము భారవి కిరాత్కారునీయమునుండి గృహీతము.

వ్యవేతావ్యవేతో యథా -

‘కలాపినాం చారుతయోపయాన్తి
బృందాని లాపోథ ఘనాగమానామ్
బృందాని లాపోథ ఘనాగమానాం
కలాపినాం చారుతయోపయాన్తి’

148

పాదత్రయభ్యానస్తు నాతిసుందర ఇతి తద్భేదా నోదాహ్రియన్తే.

అర్థము : వ్యవేతావ్యవేతమున కుదాహరణము. వరవృర వల్లభము చేత ప్రాప్తించెడి విరంకర సమాగమము గల హంసలయొక్క బృందములు మనోహరముగా పంగతము లగుచున్నవి. తీవ్రవాయువుచేత చెదరగొట్టబడిన మేఘములమ గల నెమిళ్లయొక్క ధ్వనులు అపయాతము లగుచున్నవి.

పాదత్రయభ్యానము అతి సుందరము కాదని తద్భేదము లుదాహృతము లగుట లేదు.

వ్యాఖ్య : మొదటిపాదము నాలుగవపాదముగా పునరుక్తమయినది. కావున

అన్యపేతము. ఉభయము నిర్దోక్కు పద్యమునందే యుండుటచేత వ్యపేతా వ్యపేతము.

మొదటిపాదమున 'కలాపినాం, చారుతయా, ఉపయాంతి' అని పదవిభాగము. జలమునందు ఆలాపించెడి స్వభావముగలవి హంసలు. 'కలాపినాం' అని యనగా హంసలయొక్క అని యర్థము. నాలుగవపాదమున 'కలాపినాం, చ, ఆరుతయః, అపయాంతి' అని పదవిభాగము. కలాపములని యనగా పింఛము లని యర్థము. వానిని గలవి నెమళ్లు. 'ఆరుతి' అనగా క్రేంకార మని యర్థము.

ఇంతవరకు ఏకపాదము పునరుక్తమగుట చెప్పబడినది. పాదద్వయము పునరుక్తమగుట చెప్పబడినది. అదే వరుసలో 'పాదత్రయము పునరుక్తమగుట చెప్పవలదా?' అని ప్రశ్నించుకొని 'అది సుందరము కాదు కావున చెప్పబలేదు' అని గ్రంథకర్త వివరించియున్నాడు. పద్యము చతుష్పాద పరిమితము. మూడు పాదములు పునరుక్తములు కావలయునన్న ఒక పద్యము చాలదు; పద్యాంతర మావశ్యకము. అట్లు కాకున్న పాదములసంఖ్యను పెంచుకొని మాలికగా వ్రాయ వలయును. ఎట్లుచేసినను సుందరత్వము తరుగునే, కాని పెరుగదు. అలంకార మని యన్నప్పుడు సుందరత్వమును పోషించుటయే దాని లక్ష్యము. అందువల్లనే భోజదేవుడు అసుందరములను అపాకరించుచున్నాడు.

[మహాయమకము]

67. ఏకాకార చతుష్పాదం మహాయమక ముచ్యతే
శ్లోకాభ్యాసశ్చ తత్రాద్యం పునరభ్యాస మర్హతి.

అర్థము : ఒకే యాకారముగల నాలుగుపాదములను గలది మహాయమక మనిపించుకొనును. శ్లోకాభ్యాసముకూడ మహాయమకమే. అచట మొదటిది తిరిగి అవృత్తి నొందును.

తత్రావ్యపేతభేదే మహాయమకం యథా -

'సభాసమానా సహసాపరాగాత్
సభాసమానా సహసాపరాగాత్
సభాసమానా సహసాపరాగాత్
సభాసమానా సహసాపరాగాత్'

అర్థము : అవ్యపేత భేదమునందు మహాయమకమున కుదాహరణము. కాంతికోడను గౌరవముతోడను శత్రువిక్షేపముతోడను హాసముతోడను రాగహీనత్వమును తినివేయుచున్నది; ప్రకాశముతో శోభించుచున్నదై యుండి మార్గశిర్షముచేత పరాగకణములను పొందుచున్నది; శత్రువులను సంహరించువారితో కూడినదై కాంతికి పరూపములైన వానిని కలిగియున్నది; ఈవిధమైన అనమానమయిన సర్వ ఒక కొండనుండి ఆకస్మికముగా మరొకచోటికి వెళ్లిపోయినది.

వ్యాఖ్య : ఇది మహాయమకమున కుదాహరణము. నాలుగుపాదముల నొకే రూపములో నుండుటచేత, మరి దేనికిని వ్యవధానము లేకుండుటవల్ల అవ్యపేతము.

మొదటిపాదమున పదవిభాగము 'స, భాస, మాన, ఆన, హస, అపరాగాత్' అని. 'అపరాగమును తినుచున్న' దని యిచ్చటి కృదంతమున కర్థము. రెండవ పాదమున 'స, భాసమానా, సహసా, పరాగ, ఆత్' అని. ఇచ్చటి చివరిపదమునకు 'పొందుచున్న' దని యర్థము. మూడవపాదమున 'స, భా, సమానా, సహసా' అని. ఇందలి చివరి పదము 'సర, అగాత్' అని 'మరొక కొండనుండి' అన్న యర్థము నొసగును. నాలుగవపాదమున 'సభా, అనమానా, సహసా, పరాగాత్' అని. చివరి క్రియాపదమునకు 'తిరిగివెళ్లెను' అని యర్థము.

నాలుగుపాదములును రూపమున నొకేవిధముగా నున్నప్పటికిని, అర్థము వందు భిన్నములై యున్నవి. మొదటి మూడుపాదములును నాలుగవపాదమునలోని 'అనమానా, సభా' అను దానికి విశేషణములుగానే విస్తరించుకొనియున్నవి.

వ్యపేతభేదే ద్వితీయం మహాయమకం యథా -

'ప్రవణ మద్రభ మద చల

ద్విపరాజిత మూఢ విమల మహితత రంగమ్

విరసం సదాతి మిశ్రిత

మమ్యుత ధామ ప్రతీత శిశుచరితవనమ్...

ప్రవణ మద్రభ మదచల

ద్విపరాజిత మూఢవిమల మహిత తరంగమ్

విరసం సదాతిమిశ్రిత

మమ్యుత ధామ ప్రతీత శిశుచరితవనమ్'

అర్థము : వ్యవేతభేదమునందు ద్వితీయ మగు మహాయమకమున కుదాహరణము. ప్రకృష్టమైన జలమును గలదియు, అధికమైన మదముచేత చలించుచున్న పక్షిలచేత పరాజితములయిన బాలవిహంగముల కాశ్రయమైన గొప్ప తరంగములను గలదియు, రసాతలము కానరానిదియు, ఎల్లప్పుడు తిమితిమింగిలములచేత ఆశ్రయింపబడినదియు, మహావిష్ణువునకు నెలవైనదియు, ప్రతీతమైన అగ్ని (బడకాగ్ని) చేత మేయబడిన జలపీడనము గలదియు (నయిన నముద్రమును చూడుము). మదానక్తిచేత దర్పించి సంచరించుచున్న కొండలవంటి యేనుగులచేత శోభించునదియు, గాఢమైన స్వచ్ఛమైనదియు, పాముల విస్తృతికి రంగమైనదియు, జలశూన్యమైనదియు, శోభనకరములయిన పక్షిలతో కూడినదియు, కాంతిని గోల్పోవనిదియు, తిరిగివచ్చిన నెమిళ్ల చేత సంచరింపబడుచున్న వనమును (చూడుము).

వ్యాఖ్య : మహాయమకమునందు రెండు భేదములు తెలుపబడినవి. మొదటిది ఏకాకార చతుష్పాదము. క్రిందటి పద్యము దానికి లక్ష్యము. రెండవది శ్లోకాభ్యాసము. ఏకాకార చతుష్పాద మహాయమకము అవ్యవేతము. శ్లోకాభ్యాసము వ్యవేతము. ఒక శ్లోకము నాలుగుపాదములతో పరిసమాప్త మగును. అది పునరుక్తమైనపుడు శ్లోకాంతరమే యగును. శ్లోకము శ్లోకాంతరముతో అవ్యవేత సంబంధమును పొందజాలదు; నడుమ మరేమియు వ్యవహితత్వమును కలిగింపక పోయినప్పటికిని శ్లోక ద్వయమున కున్న సంబంధమును వ్యవేతముగానే పరిగణింపవలయును.

ఇందు మొదటిశ్లోకము సముద్రవర్ణనము. ఇదే శ్లోకము పునరుక్తమై అర్థాంతరమును గ్రహించి వనవర్ణనమైనది. ఇట్లు శ్లోకమంతయు అభ్యస్తమగుటచేతనే యిది మహాయమక మయినది.

అవ్యవేతభేదే ఆద్యస్య పునరభ్యాసో యథా -

‘సమాన యాసమానయా
స మానయా సమానయా
సమానయా సమానయా
సమానయా సమానయా’

151

అర్థము : అవ్యవేత భేదమునందలి మొదిటిభేదమునకు తిరిగి అభ్యాసము కలుగుట కుదాహరణము. ఓయి మిత్రుడా! ఆయాసపడు నటువంటిదియు, సమా

నమలయిన వ్రయత్నమును మానమును గలదియు, పూజానహితరాలును, సాటి లేవిదియు నైన ఆమెతో నన్ను కలుపుము.

వ్యాఖ్య : మహాయమకము నందలి మొదటి భేదము ఏకాకార చక్రస్పృదము. దానియం దంతర్వేద మిది. మొదటి భేదమునందు నాలుగే ఆవృత్తులుండగా, ఇందు ఎనిమిదావృత్తులున్నవి. 'తతాద్యం పునరభ్యాస మర్హతి' అని లక్షణము నందే తెలుపుట జరిగినది. పాదము సగమువరకే యుండి అదే ఆవృత్తి నొందిన యెడల ఎనిమిదావృత్తులు కలుగును. ఇట్లు ఆవృత్త్యష్టకముతోడి మహాయమకమున కిది యుదాహరణము.

శ్లేషాలంకారము

68. ఏకరూపేణ వాక్యేన ద్వయోర్భాస మర్థయోః
తంత్రేణ యత్స శబ్దజ్ఞే శ్లేష ఇత్యభిశబ్దితః.

అర్థము : ఏకరూపమైన వాక్యముచేత రెండర్థములను తంత్రముతో ద్వయోర్భాసమునగా శబ్దజ్ఞులచేత శ్లేష యని పిలువబడుచున్నది.

69. ప్రకృతిప్రత్యయోత్థౌ ద్వా విభక్తివచనాశ్రయా
పదభాషోద్భవా చేతి శబ్దశ్లేషా భవంతి షట్.

అర్థము : శబ్దశ్లేష 1. ప్రకృతిశ్లేష 2. ప్రత్యయశ్లేష 3. విభక్తిశ్లేష 4. వచనశ్లేష 5. పదశ్లేష 6. భాషాశ్లేష - యని ఆరు విధములు.

[ప్రకృతిశ్లేష]

తేషు ప్రకృతిశ్లేషో యథా -

'ఆత్మనశ్చ పరేషాం చ ప్రతాపస్తవ కీర్తినుత్

భయకృదూహవతే బాహుర్ద్విషాం చ సుహృదాం చతే' 152

అత్ర కీర్తిను దిత్యత్ర నాతి సుదత్యో ర్భయకృ దిత్యత్ర కరోతి కృస్తత్యోః ప్రకృత్యోః క్విసి తుల్యం సూపమితి ప్రకృతిశ్లేషోఽయమ్.

అర్థము : వానియందు ప్రకృతిశ్లేష కుదాహరణము. ఓరాజా: నీయొక్క ప్రతాపము నీయొక్కయు శత్రువులయొక్కయు కీర్తినుత్తు. నీ జాహువు శత్రులకును మిత్రులకును భయకృత్తు.

ఇచ్చట 'కీర్తినుత్తు' అను చోట నౌతి, నుదతి అను ధాతువులకును 'భయకృత్తు' అనుచోట కరోతి, కృన్తతి అను ధాతువులకును క్విప్ పరమగునప్పుడు రూపము తుల్యమే. కావున ఇది ప్రకృతిశ్లేష.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతి నాశ్రయించుకొని రెండర్థములు కలిగినయెడల ప్రకృతి శ్లేష యగును. ప్రకృతోదాహరణమున 'కీర్తినుత్' అను పదము కలదు. ఇది తనకు శత్రువులకు సమానముగా నొక్కటియే యువయుక్త మయ్యెను. తన విషయ మైనప్పుడు 'కీర్తిం నౌతి' అని యర్థము. తనయొక్క కీర్తిని ప్రశంసించునని భావము. పరులవిషయమైనప్పుడు 'కీర్తిం నుదతి' అని యర్థము. పరులయొక్క కీర్తిని చెడగొట్టు నని భావము. 'ను' ధాతువునకును, 'నుద్' ధాతువునకును కృదంతరూపము సమానముగా 'నుత్' అనియే యేర్పడును. అట్లే 'భయకృత్' అన్న రూపము రెండర్థములలో నువయుక్తము. శత్రువులకు భయకృత్తు. ఇచ్చట 'భయం కరోతి' భయమును కలిగించునని యర్థము. మిత్రులకు భయకృత్తు. ఇచ్చట 'భయంకృన్తతి' భయమును ఖండించు నని యర్థము. 'కృ' ధాతువునకును 'కృత్' ధాతువునకును కృదంతరూపము సమానముగా 'కృత్' అనియే యేర్పడును.

ఇచ్చట క్విప్ ప్రత్యయము రెండింటియందును సమానమే. ప్రకృతిభూత మైన ధాతువునందు భేదము కలదు. దానివిబిట్టియే అర్థమునందు భేదము కలుగుచున్నది. అయినప్పటికిని ఒక్కమారే ప్రయుక్తమై ఒకే రూపమున నుండుటచేత, ఇది శ్లేషాలంకార మగుచున్నది. ప్రకృతి నాశ్రయించి అర్థభేదము కలుగుటచేత ప్రకృతిశ్లేష యగుచున్నది.

లింగశ్లేషోఽపి ప్రకృతిశ్లేష ఏవ. స యథా -

'కువలయ దల ద్యుతాసా

దృశాచ వపుషా చ కం న దర్శయతే

అధరీకృత ప్రవాళ

శ్రియాంఘ్రిణాన్యేన చ నతధూః'

అతఁ డృగ్వపుణ్ రాస్యచరణయోశ్చ కువలయదల ద్యుతే
త్యధరీకృత ప్రవాళశ్రియేతి చ లింగభేదేఽపి తుల్యరూపే విశేషణే
ఇతి లింగశ్లేషోఽయమ్.

ఆర్థము : లింగశ్లేష కూడ ప్రకృతిశ్లేషయే. దాని కుదాహరణము. కువ
లయదళద్యుతి గల చూపుచేతను రూపుచేతను, అధరీకృత ప్రవాళశోభగల పాదము
చేతను ముఖముచేతను కనుబొమలు పంగిన యీ రమణీ యెవనికి దర్శనీయ కాకుం
డును ?

ఇచ్చట చూపు రూపులకు పాదముఖములకు కువలయదళద్యుతిగల యని,
అధరీకృతప్రవాళశోభ గల యని లింగభేద మున్నప్పటికిని తుల్యరూపమైన విశేషణ
మునే వాడుటవల్ల ఇది లింగశ్లేష.

వ్యాఖ్య : లింగభేదము నామములకు వియతము. కావున లింగభేదము
కూడ నామభేదమునందే అంతర్భవించును. పూర్వోదాహరణమునందు దాతురూప
మయిన ప్రకృతిభేదము ప్రదర్శింపబడినది. ఇందు నామరూపమయిన ప్రకృతిభేదము
ప్రదర్శింపబడుచున్నది.

విశేషణ విశేష్యములు లింగవిభక్తి వచనములందు సమానములై యుండ
వలయును. 'దృక్' శబ్దము ప్రీలింగము. దీని తృతీ యైకవచనము 'దృకా'.
'వపు' శబ్దము నపుంసకలింగము. దీని తృతీయైకవచనము 'వపుషా'. కాబట్టి
'దృక్' శబ్దమునకు ప్రీలింగ విశేషణమును, 'వపు' శబ్దమునకు నపుంసకలింగ విశే
షణమును తృతీయైకవచనాంతములుగా ప్రయుక్తము కావలయును. ఇచ్చట 'కువల
యదలద్యుత్' అనునది విశేషణము. ఇది క్విప్రత్యయాంతము. అది సర్వ
లింగములందు ద్విచే యుండును. 'కువలయదలద్యుతా' అని తృతీయా విభక్తి నొంది
నది. ఇట్లుగుటచేత ఇది రెండింటికి విశేషణముగా నుపయుక్త మయినది. 'కువల
యదళద్యుత్' అని యనగా వద్మవత్రముయొక్క కాంతివంటి కాంతిగల దని యర్థము.
వాయిక కన్నులలో ఆ కాంతి యున్నది; ఆమె శరీరమునందును ఆకాంతి యున్నది.
ఇచ్చట అర్థమునందు భేదము లేదు. ఒకే పదము భిన్నలింగములందలి విశేష్యము
లకు విశేషణముగా నగుటయే యిచ్చటి విశేషము. కాబట్టియే దీనిని లింగశ్లేష యని
పేర్కొనుట జరిగినది.

ఇట్లే 'అధరీకృతప్రవాళశ్రీయా' అన్న విశేషణము 'అంఘ్రిణా' అన్న పుంలింగశబ్దమునకు, 'ఆస్యేన' అన్న నపుంసకలింగ శబ్దమునకు సమానముగానే అన్వయించుచున్నది. ఇచ్చట అర్థభేదముకూడ కలదు. సాదము విషయమున 'క్రిందుచేయబడిన తలిరాకుల శోభచేత' అని యర్థము. ముఖము విషయమున 'పెదవులుగా చేయబడిన తలిరాకుల శోభచేత' అని యర్థము.

ఇట్లు లింగభేదమున్నప్పటికిని సమానరూపమయిన విశేషణము సాదక మగుటచేత ఇది లింగశ్లేష యగుచున్నది.

[ప్రత్యయశ్లేష]

ప్రత్యయశ్లేషః సోద్భేదో నిరుద్భేదశ్చ. తయో రాద్యో
యథా -

‘తస్యా వినాపి హరేణ
నిసర్గాదేవ హరిఃశా
జనయామానతుః కన్య
విస్మయం న పయోధరా’

154

అత్ర హరిణావితీ ఇనిజీని ప్రత్యయయో రేకరూపత్వా ద్వివేచితా
హరేణేతి చ మత్స్వర్థియోద్భేదాత్సోద్భేదప్రత్యయశ్లేషోఽయమ్.

అర్థము : ప్రత్యయశ్లేష సోద్భేదము నిరుద్భేదము అని రెండు విధములు.
అందు మొదటిదాని కుదాహరణము. హరము లేకపోయినప్పటికిని స్వభావసిద్ధము
గనే హరులయిన అపే పయోధరములు ఎవనికి విస్మయము కలిగింపకుండును?

ఇచ్చట ‘హరిణా’ అని ఇనిజీని ప్రత్యయముల యేకరూపత్వమువల్ల ‘హరము
లేకపోయినప్పటికిని’ అన్న మత్స్వర్థియోద్భేదమువల్ల ఇది ఉద్భేద ప్రత్యయశ్లేష.

వ్యాఖ్య : ప్రత్యయము నాశ్రయించుకొని రెండర్థములు కలిగినయెడల
దానిని ప్రత్యయశ్లేషాలంకారమని యందురు. అది సోద్భేద మని, నిరుద్భేద మని
రెండు విధములు. అదే వాక్యమునందలి సురొక శబ్దముచేత వ్యక్తమయ్యెడిది
సోద్భేదము; అట్లు కానిది నిరుద్భేదము.

‘హర’ శబ్దమునకు మత్స్యరీయమైన ‘ఇని’ ప్రత్యయమురాగా ‘హరి’ అని ద్వీవచనమునందు ‘హరిణా’ అని యగును. దీనికి ‘హరమునుగలవి’ అని యర్థము. అవశ్యకార్థమున ‘జీని’ ప్రత్యయము రాగా ‘హరతః ఇతిహరిణా’ అని యగును. ‘సరసహృదయుల మనసును హరించునవి’ యని భావము. ‘ఇని’ ప్రత్యయము వచ్చినప్పుడును ‘జీని’ ప్రత్యయము వచ్చినప్పుడును ‘హరిణా’ అన్న రూపమే యేర్పడుచున్నది. ప్రత్యయములు భిన్నములే; అందువల్ల కలుగుచున్న అర్థములును భిన్నములే. అయినను రూపము ఒకే విధముగా నున్నది. కావుననే దీనికి ప్రత్యయశ్లేష యను పేరు చెల్లుచున్నది.

‘వినాపి హరేణ’ అని యనగా ‘హరము లేకపోయినప్పటికి’ నని యర్థము. ‘హరిణా’ అని యన్నప్పుడు ‘హరము కలవి’ యన్న యర్థము కలుగుచుండగా ‘వినాపి హరేణ’ అన్నది విరోధమును సృంజింపజేయుచున్నది. కావుననే విన్నయజనకత్వ సామర్థ్యము కలుగుచున్నది ఇట్లు శబ్దాంతర సంస్కరణము గావించుట వల్లనే యిది పోద్బేద ప్రత్యయశ్లేషమున కుదాహరణమైనది.

ద్వితీయో యథా -

‘త్వగుద్భృతామయస్థాన

సూథ ప్రణ కిఃసాకృతిః

విభాతి హరిణీభూతా

శశిన్ లాంఛనచ్చవిః’

155

అత్ర హరిణీభూతేతి చేర్చిరి వశ్చ తుల్యరూపతాయాం తద్విద్యేదో నాస్తీత్యనుద్యేదః ప్రత్యయశ్లేషోఽయమ్.

అర్థము : ద్వితీయమున కుదాహరణము. నీచేత దాల్చిదిస గాయముల కాయల యాకారము చంద్రలాంఛనచ్చవిని కలిగి హరిణీ భూతమై వెలయుచున్నది.

ఇచ్చట ‘హరిణీభూతా’ యని చ్చిప్రత్యయముయొక్కయు జీప్రత్యయముయొక్కయు తుల్యరూపత్వమునందు ఉద్బేదము లేదు కావున అనుద్యేద ప్రత్యయశ్లేష యిది.

వ్యాఖ్య : ఇది కూడ ప్రత్యయశ్లేషమునకే ఉదాహరణము. 'హరిణీ' శబ్దమునకు 'తెల్లని' అని కాని 'వివర్ణమయిన' అని కాని యర్థము. హరిణ శబ్దమునకు జీవప్రత్యయము రాగా ఇది యేర్పడినది. 'హరిణీభూతా' అని యన్నప్పుడు 'తెల్లగా నయినది' అని కాని 'పాలిపోయినది' అని కాని యర్థము. హరిణము కాకపోయినను హరిణత్వమును పొందిన దన్న యర్థమున చివ్విప్రత్యయము నొంది 'హరిణీభూతా' అన్న రూప మేర్పడినది. అర్థమునం దంతర మున్నప్పటికిని రెండింటికి నొకే రూపము కలిగినది. ఇచ్చట ప్రకృతులును భిన్నములే; ప్రత్యయములును భిన్నములే; అర్థములును భిన్నములే. అయినప్పటికిని రూప మొక్కటియే. కావుననే యిది ప్రత్యయశ్లేష కుదాహరణమైనది.

ఇందు భేదసాధకమైన శబ్దాంతరము ప్రయుక్తము కాలేదు. కావుననే యిది విరుద్ధీకర ప్రత్యయశ్లేష మయినది.

[విభక్తిశ్లేష]

విభక్తిశ్లేషో ద్విధా - భిన్నజాతీయయోః, అభిన్న జాతీయయోశ్చ. తయో రాద్యో యథా -

'విషం నిజగలే యేన బుధే చ భుజగప్రభుః'

దేహే యేనాంగజో దద్రథే జాయా చ ప జయత్యజః' 156

అత్ర యేన విషం నిజగలే, భుజగరాజశ్చ నిజగలే బుధే, అంగజో దేహే, జాయా చ దద్రథే ఇతి తిజ్ సుబ్ విభక్త్యో లిడాత్మానే పదప్రథమపురుషైకవచన సప్తమ్యేకవచనాంతయో రేకరూప త్వాద్విభిన్నార్థకత్వాద్భిన్నజాతీయ సుప్తిజ్యేభక్తిశ్లేషోఽయమ్.

అర్థము : విభక్తిశ్లేష రెండు విధములు. 1. భిన్నజాతీయ విభక్తిశ్లేష. 2. అభిన్నజాతీయ విభక్తిశ్లేష. అందు మొదటిదానికి ఉదాహరణము. ఎవని చేత విషము క్రక్కబడినదో ఆ భుజగప్రభువు ఎవనిచేత స్వీయగళమునందు భరింపబడినాడో, ఎవనిచేత అంగజాడయిన మన్మథుడు దహింపబడినో, ఎవనిచేత భార్య దేహమునందు ధరింపబడినదో ఆ శివుడు వర్ణిల్లును గాక.

ఇచ్చట 'ఎవనిచేత విషము క్రక్కబడినదో' 'భుజగరాజు స్వీయగళమునందు
 తరింపబడినాడో' 'అంగజాడు దహింపబడినాడో' 'భార్యయు ధరింపబడెనో' అని
 క్రియా నామవిభక్తులకును లిడాత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనములకును సప్తమ్యేక
 వచనాంతములకును ఏకరూపత్వమువల్ల విభిన్నార్థకత్వమువల్ల ఇది భిన్నజాతీయ
 ము ప్రతిష్ఠిత క్రితేష.

వ్యాఖ్య : విభక్తులు క్రియావిభక్తులని నామవిభక్తులని రెండు విధములు.
 క్రియావిభక్తులకు నామవిభక్తులకు ఏకరూపత్వమును సాధించుటచేత క్లేష సిద్ధించు
 నెడల అది భిన్నజాతీయ విభక్తికేష యగును. అట్లు కాక కేవల క్రియావిభక్తు
 లకు గాని, కేవల నామ విభక్తులకు గాని యేకరూపత్వమును సాధించుటచేత క్లేష
 సిద్ధించునెడల అది అభిన్నజాతీయ విభక్తికేష యగును.

ప్రకృతపద్యము భిన్నజాతీయవిభక్తికేషకు లక్ష్యము. 'నిజగలే' అనునది
 క్రియాపదముగను నామవాచకముగను కూడ ఉపయుక్తమయినది. 'గల్' ధాతువు;
 ఉపసర్గ'ని'. దీనికి కర్మార్థమున లిట్ ప్రథమపురుషైక వచనరూపము 'నిజగలే'
 అని యగును. ఇది క్రియాపదము. 'క్రక్కబడినది' అని యర్థము. 'ఆత్మనః గలే'
 తనయొక్క గళమునందు అన్న యర్థమున సప్తమ్యేకవచనమైన నామవాచకము.
 అట్లే 'దేహే' యనునది, 'దహే' ధాతువునకు కర్మార్థమున లిట్ ప్రథమపురుషైక
 వచనరూపము. ఇది క్రియాపదము. 'దేహ' శబ్దమునకు సప్తమ్యేకవచనరూపము
 'దేహే'. ఇది నామవాచకము. క్రియాపదమునకు 'దహింపబడె' నని యర్థము.
 నామవాచకమునకు 'దేహమునందు' అని యర్థము. మూలరూపములు భిన్నములు;
 విభక్తిప్రత్యయములు భిన్నములు. అయినప్పటికిని విజాతీయములయిన విభక్తుల
 వల్లనే ఏకరూపత్వము కలుగుటచేతను, నానార్థత్వము కలుగుటచేతను ఇది భిన్న
 జాతీయ విభక్తికేష కుదాహరణమైనది.

ద్వితీయో యథా -

'త్వమేవ ధాతుఃపూర్వోఽసి త్వమేవ ప్రత్యయః పరః
 అనాఖ్యాతం న తే కించిన్నాథ కేనోపమీయసే'

157

అత్ర ధాతురీతి ప్రథమాంతస్య షష్ఠ్యంతస్య చైకరూపత్వాద్
 భిన్నార్థకత్వాచ్చాభిన్నజాతీయ సుబ్యభక్తికేషోఽయమ్.

అర్థము : ద్విత్వమున కుదాహరణము. నాథా! నీవే ధాతకంటె ముందు న్నావు; నీవే పరాత్పరుడవు; ఆశ్రయింప దగినవాడవు. కొంచెముకూడ విన్ను గురించి చెప్పబడనిది లేదు. ఎవనితో నుపమింపబడగలవు? (అనుపమానుడ వని భావము). మరొక యర్థము - నీవే ధాతువవు; పూర్వమున నుంటివి. నీవే ప్రత్యయమవు; పరమందుంటివి. అభ్యాసమవు కాకపోలేదు. ఇంకెవరితో నుపమింప బడుదువు ?

ఇచ్చట 'ధాతుః' అని ప్రథమాంతముయొక్కయు, షష్ఠ్యంతముయొక్కయు ఏకరూపత్వమువల్ల ను భిన్నార్థకత్వమువల్ల ను ఇది అభిన్నజాతీయ సుబ్బిభక్తిశ్లేష.

వ్యాఖ్య : విభక్తిశ్లేషయందు రెండవవిభాగమైన అభిన్నజాతీయ విభక్తిశ్లేష కిది యుదాహరణము. 'ధాతు' శబ్దమునకు షష్ఠ్యేకవచనరూపము 'ధాతుః'; నామ వాచకము. 'సృష్టికర్తయొక్క' యని యర్థము. ప్రథమైకవచనరూపము 'ధాతుః' అని యనగా క్రియాపదమందలి మూలరూప మని యర్థము. ఇదికూడ నామవాచకమే. దీనినిబట్టియే పూర్వః, ప్రత్యయః, పరః, అభ్యాసమ్ - అన్న పదములకును అర్థాంతరము సిద్ధించినది. ధాతువుపైని ప్రత్యయము చేరి క్రియాపదము నేర్పరుచును. కావున క్రియాపదమునందు పూర్వస్థానికము ధాతువు, పరస్థానికము ప్రత్యయము. క్రియాపదమునకే అభ్యాస మని పేరు. ఒక క్రియాపదమును మరొక క్రియాపదముతో పోల్చుటకు వీలులేదు; దేని కదియే స్వతంత్రము.

నామవిభక్తుల నాధారముగా చేసికొనియే శ్లేషను సాధించుటవల్ల ఇది సుబ్బిభక్తిశ్లేష యనిపించుకొన్నది. ఇది అభిన్నజాతీయ విభక్తిశ్లేషయందొక భాగము. ఇట్లే కేవల తిజ్విభక్తుల నాధారముగా చేసికొనికూడ శ్లేషను సాధింపవచ్చును అట్లయినప్పుడు అభిన్నజాతీయ తిజ్విభక్తిశ్లేష సిద్ధించును.

[వచనశ్లేష]

వచనశ్లేషో ద్విధా - సోద్యోదో నిరుద్యోదశ్చ. తయోః సోద్యోదో యథా -

‘ప్రాజ్యప్రభావః ప్రభవో ధర్మస్యాస్తరజస్తమాః

ముక్తాత్మా నః శివం నేమి రిన్యేఽపి దదతాం జనాః’

అత్ర నేమి రిత్యన్యైఃపీతి ఏకవచన బహువచనాభ్యాం దదతా మిత్యత్ర తిజస్తే ప్రాజ్యప్రభావః ప్రభవ ఇత్యాదిషు చ సుబంధే ష్వేకవచన బహువచనయో రుద్భేద ఇత్యయం సోద్భేదో నామ వచనశ్లేషః.

అర్థము : వచనశ్లేష సోద్భేద మని నిరుద్భేద మని రెండు విధములు వనియందు సోద్భేదమున కుదాహరణము. ప్రసిద్ధప్రభావుడును, ధర్మమున కాలి వారిమును, పోగొట్టబడిన రజస్తమోగుణములు కలవాడును, ముక్తాత్ముడు నైన నేమియు ఇతర జనులును మనకు మంగళముల నిత్తురుగాక! అర్థాంతరము - ప్రసిద్ధ ముఖున ప్రభలు కలవాడును, ధర్మప్రభువులును, గత రజస్కులలో శ్రేష్ఠులును, ముక్తాత్ములు నైన ఇతర జనులును నేమియును మీకు మంగళము నిత్తురుగాక!

ఇచ్చట 'నేమి' యని 'ఇతరులును' అని ఏకవచన బహువచనములతో 'దదతామ్' అని తిజంతమునందును, 'ప్రాజ్యప్రభావుడు' 'ప్రభువులు' మున్నగు సుబంధముల యేకవచన బహువచనములందును ఉద్భేదమగుటచేత ఇది సోద్భేద వచనశ్లేషము.

వ్యాఖ్య : వచనము నాశ్రయించుకొని యేర్పడిన శ్లేషకు వచనశ్లేష యని పేరు. ఇది సోద్భేదవచనశ్లేష యని, నిరుద్భేదవచనశ్లేష యని రెండు విధములు. పదాంతరముచేత భిన్నార్థ స్ఫురణము కలిగినయెడల సోద్భేద మని, అట్లుకాని యెడల నిరుద్భేద మని పరిగణింపబడును.

ఉదాహరణమునందు 'ప్రాజ్యప్రభావః' మున్నగు నేకవచన విశేషణములు కలవు. 'నేమి' యన్నది కర్తృపదము, విశేష్యము. ఇది ఏకవచనమే. కాని క్రియాపదము 'దదతామ్' అని బహువచనమునందున్నది. కర్త యేకవచనము నందును క్రియ బహువచనమునందుండుటకు వీలుకాదు. ఇట్లుగుటచేత 'అన్యే' 'ప్రభవః' మున్నగు బహువచనాంతములే ప్రాధాన్యము వహించి క్రియాపదముతో అన్వయించుచున్నవన వలయును. ఇట్లుండుటకు క్రియాపదమునందలి భిహత్వమే కారణము. ఇదియే ఉద్భేద సాధకము. కావుననే యిది సోద్భేద వచనశ్లేషగా పరిగణింపబడుచున్నది.

ప్రాజ్యప్రభావుడు, ప్రభువులు, ముక్తాత్ముడు, అన్యులు - మున్నగు విధముగా ఏకవచన బహువచనరూపములు కలఁజోత నొందినవి. కాని క్రియాపదము

వలని స్ఫురణముబట్టి ప్రాజ్యవభాః, ధర్మస్యప్రభవః, అస్తరజస్తమాః, ముక్తాత్మానః, నేమిశ్చ, అన్యేఽపి జినాశ్చ, వః, శివం, దదతామ్ - అన్న విధముగా అన్వయము నొందును. ఇదంతయు బహువచనమును కర్తగా గ్రహించి, విశేషణములను దాని కన్వయించినప్పుడు డండెడి అన్వయము. 'నేమి' యే విశేష్యమైనప్పుడు ప్రాజ్యవభావః, ధర్మస్యప్రభవః (జన్మస్థానము), అస్తరజస్తమాః, ముక్తాత్మా, నేమిః అని అన్వయించును. ఇట్టి విశేషణములు గల నేమియో, అన్యేచ జినాః (ఇతరులయిన జినులును), వః (మనకు), శివం దదతామ్. (శుభము నిత్తురుగాక) అని అన్వయము.

ఏకరూపత్వము కలిగియున్నప్పటికిని భిన్నవచనత్వమును కలిగియుండుట వల్ల ఇది వచనశ్లేష యగుచున్నది. వాక్యగత శబ్దాంతరమువల్లనే భేదస్ఫురణము కలుగుచుండుటవల్ల ఇది సోద్యేదము.

నిరుద్భేదో యథా -

'తనుత్వరమణీ యస్య మధ్యస్య చ భుజస్య చ
అభవన్నితరాం తస్యా వలయః కాంతివృద్ధయే'

159

అత్రాభవన్నితి వలయ ఇతి పదయో స్తీజస్త సుబంతయో రేకవచన బహువచనే అనుద్భిన్నే ఏవ శ్లిష్ట్యేతే ఇత్యయం నిరుద్భేదో నామ వచనశ్లేషః.

అర్థము : నిరుద్భేదమున కుదాహరణము. ఆమెయొక్క భుజమునకు కంకణము కాంతివృద్ధిని కలిగింపకపోగా, తనుత్వరమణీయమైన ఆమె యందరమునకు వకులు అత్యధికముగా కాంతివృద్ధి కొర కైనవి.

ఇచ్చట 'అభవన్' అని 'వలయః' అని రెండుపదములకు తిజంతనుబంతములకు ఏకవచన బహువచనములు భేదకము లేకుండగనే శ్లేషించుచున్నవి. అందువల్ల, ఇది నిరుద్భేదవచనశ్లేష.

వ్యాఖ్య : వచనశ్లేషయందలి రెండవవిభాగము నిరుద్భేదము. శబ్దాంతరముచేత భేదమును స్ఫురింపజేయుట సోద్యేదము; అట్లు కానిది నిరుద్భేదము. ప్రకృతోదాహరణమునందు 'అభవన్' 'వలయః' అను రెండు పదములు శ్లేషకు ప్రాణభూత

ములు. 'అభవన్' అనునది భూధాతువుయొక్క లజ్జాపము; ప్రథమపురుష బహువచనము. ఇదియే శతృక్ప్రత్యయాంతమై యేకవచనమున 'భవన్' అని యగును. దీనికి పూర్వమందున్న 'అ'పద్ధము నిషేధార్థకమైన అవ్యయము. 'వలయః' అనునది నామవాచకము; కర్తృపదము. ఏకవచనమైనపుడు పుంలింగశబ్దమై 'కంక్షణము' అన్న అర్థము నొనగును. అప్పుడు 'తస్యా భుజస్య వలయః కాంతివృద్ధయే ఆభవన్' అని అన్వయించును. ఇచ్చటి క్రియాపదము అసమావకము, నిషేధార్థకము. 'వలయః' అనునది 'వలిః' అను శబ్దముయొక్క బహువచనరూపము. ఇప్పుడిది 'తస్యాః తనుత్వరమణీయస్య మధ్యస్య వలయః నితరాం కాంతివృద్ధయే ఆభవన్' అని బహువచన సమావకక్రియతో అన్వయించును.

ఇట్లు నామవాచకము ఏకవచన బహువచనములలో ఒకేవిధముగా నుండి భిన్నార్థములను కలిగించుటవల్లను, క్రియాపదము ఏకవచన బహువచనములలో ఒకే విధముగానుండి భిన్నార్థములను కలిగించుటవల్లను వచనశ్లేష కుదాహరణముగా ఇది తగియున్నది. భేదసాధకముగా శబ్దాంతరము నుపయోగించుట జరుగలేదు. కావున, విరుద్ధేదవచనశ్లేషము.

[పదశ్లేష]

పదశ్లేషః యథా -

'అరిమేదః పలాశశ్చ బాహుః కల్పద్రుమశ్చ తే
బాలేహోద్యానమాలేయం సాలకానన శోభినీ'

160

అత్ర ప్రకృతి ప్రత్యయ విభక్తివచనానాం పృథగ్భిధానాదభిధాన మూలోక్తాని ప్రాతిపదికాన్వేన పద శబ్దేనోచ్యంతే. తేన పూర్వార్ధే శత్రుమేదో మాంసాదస్తే బాహు రిత్థ్యర్థేనారిమేద పలాశాఖ్య వృక్షనామ్ని శ్లిష్యేతే. ఉత్తరార్ధే చ సాలానాం కాననేన శోభత ఇత్యేవం శీలేయముద్యానమాలేవ ద్వ్యర్ధేన సాలకేనాననేన శోభత ఇత్యేవం శీలా బాలేత్యుపమానార్థః శ్లిష్యతే. స ఏవ పదశ్లేషః నామ శబ్దశ్లేషః.

అర్థము : పదశ్లేష కుదాహరణము. నీ బాహువు వెలితుమ్మ, మోదుగు, కల్పవృక్షము. అర్థాంతరము - నీ బాహువు శత్రువుల మేదో మాంసములను తినును;

(అర్థబద్ధ) కల్పద్రుమము. ఈ యుద్యానవనమాల నలకాననమును కలిగి అలకలు గల ఆననముతో నున్న బాలవలె శోభించుచున్నది.

ఇచ్చట ప్రకృతి ప్రత్యయ విభక్తివచనములను వేరుగా పరిగణించుటవల్ల అభిధానమాలయందు చెప్పబడిన ప్రాతిపదికలు మాత్రమే పదశబ్దముచేత చెప్పబడుచున్నవి. అందుచేత పూర్వార్థమందు 'నీబాహువు శత్రుమేదోమాంసాశి' అన్న యర్థమునందు అరిమేద పరాశాఖ్య వృక్షనామములు శ్లేషింపబడుచున్నవి. ఉత్తరార్థమందు 'సాలములయొక్క కాననముచేత శోభించుచున్నది' అని యీ విధమైన లక్షణముగల ఉద్యానమాలవలె రెండవయర్థముచేత 'అలకలుగల ఆననముచేత శోభించుచున్నది' అని ఈ విధమైన శీలముగల బాలయని ఉపమానార్థము శ్లేషింపబడుచున్నది. ఇది పదశ్లేష యనుషేరు గల శబ్దశ్లేష.

వ్యాఖ్య : 'ను ప్రిజంతం పదమ్' అని నిర్వచనము. నామధాతువుపై నామ ప్రత్యయము చేరగా నేర్పడునది నామపదము. క్రియాధాతువుపై క్రియాప్రత్యయము చేరగా నేర్పడునది క్రియాపదము. ఇంతకుముందే ప్రకృతి, ప్రత్యయము, విభక్తి, వచనము - అన్న అంశముల నాధారముగా చేసికొని శ్లేషభేదములను వివరించి, తల్లక్ష్యములను ప్రదర్శించియుండుటచేత భోజదేవుడు 'ప్రకృతి ప్రత్యయాత్మకము పదమ్' అన్న నిర్వచనమునుబట్టి కాక నిఘంటువులయందు స్పష్టముగా ప్రదర్శింపబడిన పదములనే పదములుగా వ్యవహరించుచున్నట్లు వివరించియున్నాడు. దీనిని బట్టి యిచ్చట సిద్ధమైయున్న పదరూపమునే యథాతథముగా గ్రహించుచున్నాడని, అంగంగ విభాగమునకు అనుసరించుటలేదని స్పష్టము.

శ్లోకపూర్వార్థమున నొక యుదాహరణమును, ఉత్తరార్థమున మరొక యుదాహరణమును నిబద్ధము లయినవి. నీ బాహువు అరిమేదము (వెలితుమ్మ); పరాశము (మోధుగు); కల్పవృక్షము. చివరి కల్పవృక్షశబ్దమునుబట్టి మొదటనున్న రెండుశబ్దములను వృక్షవాచకములుగానే గ్రహింపవలయు ననిపించును. నిఘంటువులందు ఆ పదములు వృక్షవాచకములుగా ప్రసిద్ధములు. రాజప్రశంసకై ఒక చాటుకారుడు చెప్పిన వాక్యమిది. కావున, కేవల వృక్షనామములను గుదిగ్రుచ్చుట అపేక్షితముకాదు. పైకి ఒక యర్థమునుబట్టి అట్లు తోచుచున్నట్లు చేసినను, అర్థాంతరమువల్ల ప్రశంస చేయవలయును. 'అరిమేదః పరాశః తే బాహుః' అని అన్వయము. 'శత్రువుల యొక్క క్రౌవ్యము, మాంసములు తినునది నీ భుజము' అని యర్థము. 'శత్రు

మానప్రాణహరణ భయంకరమైనది' అని భావము. మిత్రుల విషయమునంత కల్పద్రుమమువంటిది; అడిగిన కోరికల నన్నింటిని తీర్చువదని భావము. రక్షాకోశలమును వితరణకోశలమును ప్రకస్తములయినవి.

ఇంక రెండవ యుదాహరణము. ఉద్యానముల సమూహము బాలికతో పోల్చబడినది. ఉపమానోపమేయములకు సమానధర్మము సాలకానన శోభాదారణము. బాల (స+అలక+అనవ) ఘుంగురులతో కూడిన ముఖముతో శోభించుచున్నది. ఉద్యానమాల (సాల+కానన) సాలవృక్షముల కాననముతో శోభించుచున్నది.

ఇట్లు పదములను శ్లేషించుటవల్ల ఇది పదశ్లేష కుదాహరణమైనది.

పర్ణశ్లేషోఽపి పదశ్లేష ఏవ స యథా—

‘త్వమేవ దేవ పాతాల మాశానాం త్వం నిబంధనమ్
త్వం చామరమరుదూభిమి రేవో లోకత్రయాత్మకః’

161

అత్ర త్వమేవ పాతాల మిత్యకారః పాశ్చాత్యే, త్వం అమరమరుద్ భూమి రితి చకారః పార స్త్యేక్షరే శ్లిష్టపాతాలి చామరే ఇతి చ పదం రిచయతి. సోఽయం పదశ్లేష ఏవ పర్ణశ్లేష ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : పర్ణశ్లేషకూడ పదశ్లేషయే. దాని కుదాహరణము. దేవా! నీకే పాతాళమవు; నీవే దిక్కులను ముడివేయువాడవు (మర్త్యలోకమవు); ఘరి నీవు అమరులైన దేవతలలోకమవు; లోకత్రయాత్మకడవైన యొక్కడవు.

ఇచ్చట ‘త్వమేవపాతాలమ్’ అని అకారము వెనుకటిదనియందు ‘త్వం చ అమరమరుదూభిమిః’ అని చకారము ముందరి యక్షరముతోను కూడినవై పాతాల ఇమర పదములను ఏర్పరుచుచున్నది. ఈ పదశ్లేషయే పర్ణశ్లేషయని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : పదశ్లేషమునం దంతర్భాగమే పర్ణశ్లేషము. పదము సముదాయ రూపము; పర్ణము అవయవరూపము. అవయవభేదమువల్ల సముదాయభేదము సంభ

విందును. అనగా వర్ణభేదముచేత పదభేదము సంభవించునని భావము. కావుననే వర్ణశ్లేషను వేరుగా పరిగణింపక పదశ్లేషయందే అంతర్భవింపజేయుట జరిగినది.

ఉదాహరణ పద్యమునందు ప్రసక్తవిషయము రాజప్రశంస. ఒక కవి 'దేవా: నీవే పాతాళమవు, నీవే మర్త్యలోకమవు, నీవే అమరలోకమవు. నీవు మూడులోకముల కేకరూపుడవు' అని ప్రభువును ప్రశంసించెను. పాతాళాది పదములచేత ప్రకర్ష వెల్లడి కృదు అందువల్ల ఆర్థాంతరము నన్వేషింపవలయును.

'త్వం అలం పాతా' అని యన్నప్పుడు 'నీవు సమర్థుడవైన రక్షకుడవు' అన్న యర్థము కలుగును. పదముల క్రమమును మార్చి 'అలం'లోని ఆత్మమును 'పాతా' అను పదము తుదిఅకారమునకు నందింపగా 'పాతాలం' అని యేర్పడినది. అట్లే 'చామరమరుద్భూమి' అనుచోట నున్న తొలి చపర్లమును సముచ్చయార్థక కముగా విడదీయగా 'అమరమరుద్భూమి' అని యేర్పడినది. అనగా సముచ్చయార్థకావ్యయమైన చపర్లము మీదియచ్చుతో కలిపినదన్నమాట! ఇట్లు ఒకవర్ణము కలియుటయో, ఒక వర్ణము విడుటయో జరుగుటచేత వచ్చిన శ్లేష యగుటవల్ల నే తొంద వర్ణశ్లేష యగుచున్నది.

'దేవా: నీవే సమర్థుడవైన రక్షకుడవు ఆకలను (మనోరథములను) పూరించువాడవు, చామరములనుండి వచ్చు చల్లనిగాలివలె హాయికి జన్మస్థానమవు. నీవాక్కడవేయైనను ముజ్జగములకు ఆత్మవంటివాడవు' అని ఆర్థాంతరము.

[భాషా శ్లేష]

భాషా శ్లేషో యథా-

‘కురు లాలన భూలేహే

మహిమోహహరే తుహారి విచ్చిన్నే

హరిణారిసార దేహే

వరే వరం హర ఉమే భావమ్’*

162

* ప్రాకృత పద్యమైనపుడు సంస్కృత చ్ఛాయ - కుటిలాలనభూలేహే । మహిమోహగృహే తవహారి విచ్చిన్నే, హరిణారిసారదేహే, వరే వరం హరతు నే భావమ్!

అత్ర-

‘భ్యానానీతాం చ రుద్రాణీం కాంతాం చ పురతఃస్థితామ్’

రణేచ్ఛుః కశ్చిదానర్చ దివ్యప్రాకృతయా గిరా’ 163

తత్ర రుద్రాణిపక్షే॥ హే ఉమే, హరే భవే వరం శ్రేష్ఠం
భావం కురు కిం భూతే? లాలసభూలేహే లాలసభూః కామస్త్రయేష్ఠి
యస్తస్మిన్. తథా మహిమ్నా ప్రభావేణోహం వితర్క మపహరతి
యస్తస్మిన్ మహిమోహహరే మహేశ్వర సన్నిధౌ హి సర్వజ్ఞాన్తాభి
భవ ఇతి శ్రూయతే. అత ఏవ తోహంత్య అర్దయంతి తుహా అతయ
స్తైర్విచ్ఛిన్నే విరిహితే. అపర మప్యరీణం విచ్ఛేదకారణమాహా
హరిణాసారదేహే హరిణారిః సంహస్తస్య సారోబలం స దేహే
యస్య తస్మిన్. నరే పరిణేతరీతి. ఉమాయా ఏవ ఇమాని సంబ్రావ్య
విశేషణాని. కాంతాపక్షేతు॥ హే కాంతే, తవ యోగయంత్య
నార్యాః శ్రియాః సార ఉత్కృష్టోదేహ స్తత్ర యద్వరం శ్రేష్ఠం విలో
చనాననస్తనజఘనాది తన్నే భావ మభిలాషం హరతు. కామూన్
పూరయత్తిత్త్యర్థః. కిం భూతే దేహే? కుటిలాలస భూలేభ్య మహి
మోహహరే గృహే హరిణి విచ్ఛిన్నే చ తనుమధ్యత్వాదిభి రితి.

అర్థము : భాషాశ్లేష కుదాహరణము. [సంస్కృతభాషయైనప్పుడు] ఓ
పార్వతీ! మన్మథుని నశింపజేసినవాడును, మహిమచేత తత్కృషును నశింపజేయు
వాడును (నిశ్చయజ్ఞానము గలిగించువాడని భావము), బాదించు శక్తువులకు విచ్ఛేద
కుడును, హరిణశత్రువైన సింహముయొక్క బలమువంటి బలముగల శరీరముగల
వాడును, నీభర్తయునైన హరునియందు నీశ్రేష్ఠభావమును నిల్పుము. [ప్రాకృత
భాషయైనప్పుడు] ఓ కాంతా! కుంతలములు పారాదు భూసౌందర్యము గలిగి, భూ
జనములకు మోహగృహమై, మనోహరముగా విప్పారిన అంగములను గలిగి,
విష్టవిభార్యయైన లక్ష్మీదేవివలె శోభించుచున్న దేహమునందలి శ్రేష్ఠమైనయంగము
నా అభిలాషమును హరించును గాక! (అయా యంగముల సౌందర్యముచేత అకర్షించు
కొనవలయు నని భావము)

ఇచ్చట ద్యానానీతయై ముందర నిలిచియున్న రుద్రాణిని రణేచ్ఛువాక్కడు దివ్యభాషతో అర్పించెను. ద్యానమగ్నయై ముందరనున్న యువతి నొకానొకడు ప్రాకృతభాషతో అర్పించెను.

అక్కడ రుద్రాణీపక్షమునందు - హే ఉమే = ఓ ఉమా, హరే = ఈశ్వరుని యందు, వరం = శ్రేష్ఠమైన, భావంతురు = భావమును నిల్పుము. కింభూతే = ఎటువంటి వానియందు, లాలసభూలేహే లాలసభూః = మన్నుతుడు, తం లేడి యంః = అతని నెవ్వడు నాకివేసెనో, తస్మిన్ = అతనియందు (కామాంతకుని యందు అనిభావము). అక్లే, మహిమ్నా = ప్రభావముచేత, ఉహం = వితర్కమును, అపహరతి యః = ఎవడు అపహరించునో, తస్మిన్ = వానియందు, మహిమోహహరునియందు, మహేశ్వర సన్నిధియందు సర్వజ్ఞానాభిభవ మగునని చెప్పుదురుకదా! అందువల్ల, కోహంతి = బాధించువారు, తుహః, అరయః = శత్రువులు, వారిచేత, విచ్చిన్నే = విరహితుడై నవానియందు (శత్రుపీడలేనివానియందు), అరివిచ్చేదకారణము మరొకటి కూర్చ చెప్పుచున్నాడు. హరిణారి సారదేహే, హరిణారిః = సింహము, తస్య సారః = దానియొక్క బలము, దేహే యన్యః = ఎవని దేహమునందున్నదో, తస్మిన్ = అతనియందు, వరే = పరిణయముచేసికొన్న భర్తయందు. ఉమకై నను పై సంబోధన విశేషణము లన్వయించును. [ఇంతవరకు నిది సంస్కృతభాషాశ్లోకమునకు వివరణము].

ఇంక కాంతాపక్షమునందు - హే కాంతే = ఓ కాంతా; తవ = నీయొక్క, యోజయం, హరిణారాఢ్యః = లక్ష్మీదేవియొక్క, సారః = ఉత్కృష్టమైన, దేహః = శరీరము, తత్ర = ఆ శరీరమునందు, యద్వరం = విడిశ్రేష్ఠమో, విలోచనానన జఘనాది = కన్నులు, ముఖము, నడుము మొదలయినది, తత్ = అది, మే = నా యొక్క, అభిలాషం హరతు = కోరికను హరించునుగాక; కామములను నింపును గాక యని యర్థము. ఎటువంటి దేహమునందు? కుటిలాలన భూలేఖే = వంకర కలిగి అలసమైన కనుబొమల వుంపుగలదానియందు, మహిమోహహరే, గృహే = భూ జనులను మోహముతో హరించు గృహమునందు, హరిణి = మనోహరమైనదానియందు, విచ్చిన్నేచ = విస్ఫారమైనదానియందును, తను మధ్యత్వాదిభిః = శరీరమధ్యత్వము (నడుము) మొదలయినవానిచేత, ఇతి = అని. (ఈవిధముగా అన్వయించునని భావము). [ఇంతవరకు నిది ప్రాకృతభాషా పద్యమునకు వివరణము.]

వ్యాఖ్య : భాషాశ్లేష యనగా ఒకేవాక్యముగాని వాక్యసముదాయముగాని ఒకభాషలో నొక యర్థమును, మరొకభాషలో మరొకయర్థము నిచ్చుట యని యర్థము.

ఉదాహరణశ్లోకము సంస్కృతభాషలో నున్నది. అప్పు డది ఒక రజేచ్ఛ వైన భక్తుడు రుద్రాణికిచేయు ప్రోక్తము భోజదేవుడే ప్రతిపద వివరణమును ప్రదర్శించియున్నాడు. అదే శ్లోకమును ఒక్క యక్షరమునందైనను మార్పులేకుండా ప్రాకృతభాషాగ్రంథితముగా గ్రహింపవచ్చును. అట్లయినప్పుడు ఏయుడు ఏయులని సౌందర్యమును పొగడి వేడుకొనుట విషయము. దీనిని కూడ మూలరచయితేతే తివరించియున్నాడు.

ఉమే! లాలసభూలేహే మహిమోహహరే తుహరి విచ్చిన్నే హరిణారే సోర దేహే వరే హరే వరం భావం కురు-అని సంస్కృత పద్యమునకు అండాన్వయము.

ప్రాకృతమునందు 'కురులాలస భూలేహే' అని యన్నప్పుడు 'కుటిలాంబ భూలేహే' యని సంస్కృతచ్ఛాయ. 'కుటిల' శబ్దము ప్రాకృతమునందు 'కుటల' అనియైనది. 'భూలేహే' అన్న సంస్కృతరూపము రేఫమును గోల్పోయి, అస్థిసమున హవర్ణము నొందినది 'మహిమోహగృహే' అన్న సంస్కృతసమానములోని చివరియంగము 'హరే' యని మార్పునొందినది. 'తవ' అనుదానికి 'తు' ప్రాకృత హావము. 'హరిణారీ' యన్న సంస్కృతరూపము ఇత్వము నొంది ప్రాకృతమయి నది. 'హరతు' అన్న సంస్కృతరూపములోని 'తు' లోని వ్యంజనవర్ణము లోపము నొందగా 'హరక' అని ప్రాకృతమైనది. ఈ మార్పు లన్నియు నుండుటకైతనే యిది మహారాష్ట్ర ప్రాకృతమైనది.

కురులాలసభూదేహే మహిమోహహరే తు హరివిచ్చిన్నే వరే హరిణారే సోర దేహే వరం మే భావం హరక - అని ప్రాకృత పద్యమునకు అండాన్వయము.

ఇట్లు ఒకేవాక్యము (పద్యము) రెండు భాషలందును సమానముగా వ్యవహరించి తిన్నార్థములను తెల్పుటచేతనే యిది భాషాశ్లేషయన్న శబ్దాలంకార భేదమునకుదాహరణమైనది.

యథా వా-

‘రుచిరంజితారి హేతిం

జననమితం సామకాయ మకలంకమ్

సంత మమితం చ మానయ

కమలాసన మభి విరాజంతమ్’*

164

‘భూతసంస్కృతభాషాయాం ద్విర్నమస్కృత్య మాధవమ్

జగామ సమరం శోఽపి కన్య శ్రీయసి తృప్తయః’

165

తత్ర భూతభాషాయాం యథా - రుచిరం మనోహరం జితారి హేతిం భగ్నసపత్నాయుధం జనై ర్మమితం శ్యామకాయ మకలంకం శాంతం శాంతరూపం అమిత మనంతమ్ చ సముచ్చయే. కమలా సనం బ్రహ్మణ మభిలక్షీకృత్య విరాజంతం శోభమానం మానయ పూజయేతి.

సంస్కృతభాషాయాం యథా - రుచిభీ రంజితా అరిహేతయ శ్చక్రదీప్తయో యేన తమ్, జననై ర్దశిభి రవతారై ర్మితం పరి చ్ఛిన్నం, సామాసి కాయతి గాయతి యః స సామకాయ స్తమ్, స విద్యతే కలా యన్య సోఽకల స్తమ్, కం సంతం బ్రహ్మణం అం విష్ణు మితం గతమ్, అభివిరాజం గరుత్మాంతమభి తం ప్రసిద్ధం కమలాసనం శ్రియాసంసక్తం మా మాం సయ ప్రాపయేతి.

అర్థము : మరొక యదాహరణము. [భూతభాషగా గ్రహించినప్పుడు] మనోహరుడును, ఓడింపబడిన శత్రుశత్రుములను గలవాడును, జనులచేత నమస్కృ

* భూతభాషా పద్యమునకు సంస్కృతచ్ఛాయ -

రుచిరం జితారిహేతిం । జన నమితం శ్యామకాయ మకలంకమ్ ।

శాంత మమితం చ మానయ । కమలాసనమభి విరాజంతమ్॥

రింపబడువాడును, నీలదేహుడును, కళంకరహితుడును, శాంతుడును, శమలాసనా
 సీనుడైన బ్రహ్మ నఖిలక్షింపుచు విరాజిల్లుచున్నాడనైన అనంతని నర్చింపుము.
 [సంస్కృతభాషగా గ్రహించినప్పుడు] కాంతులచేత రంజితములైన చక్రాంబలములు
 గలవాడును, జన్మలకు మితి గలవాడును (దశావతారములు దాల్చినవాడని భావము),
 సామములను గానముచేయువాడును, విష్ణులుడును (పరిపూర్ణుడని భావము), అస్త
 త్వము గలవాడును, బ్రహ్మను పొందినవాడును (బ్రహ్మకు జనకుడని భావము),
 లక్ష్మీదేవికి సన్నిహితుడును, వక్షిరాజయిన గరుడు నధిష్ఠించువాడును, అకారవాడు
 డైన విష్ణువును నన్ను చేర్చుము. (విష్ణునియందు చేర్చు మనిభావము).

భూత సంస్కృతభాషలు రెండింటియందు మాధవునికి రెండుమారులు నమ
 స్కరించి ఒకానొకడు నమరమునకు వెళ్ళెను. శ్రేయస్సునందు ఎవనికి తృప్తుల
 కలుగును? (నమస్కారముచేత శ్రేయస్సు చేకూరును. దాని కింతమాత్రము
 యని అవధిలేదు. కావుననే భక్తుడు లభించిన శ్రేయస్సుతో తృప్తినొందక మరింత
 యధికముగా నఖిలించును. కావుననే రెండు మారులు నమస్కరించె నని తాత్ప
 ర్యము.)

అందు భూతభాషయందలి పద్యమున కన్వయక్రమము - రుచిరం=మనోజ్ఞ
 మైనవానిని, జితారిహేతిం = జయింపబడిన శత్రువుల శత్రుములుగలవానిని, జన
 నమితం=జనులచేత నమస్కరింపబడినవానిని, శ్యామకాయమ్=నీలవర్ణ శరీరముగల
 వానిని, అకలంకం=కళంక రహితుని, శాంతం=శాంతరూపుని, అమితం=మితలేని
 వానిని, చవర్ణము సముచ్చయార్థకము, కమలాసనం=బ్రహ్మను, అఖిలక్షీకృత్యం=
 లక్ష్యముగా చేసికొని, విరాజంతం=శోభించుచున్నవానిని, మానయ = పూజింపుము,
 ఇతి=ఈవిధముగా అన్వయము.

సంస్కృత భాషయందలి పద్యమున కన్వయక్రమము. రుచిరంజితాః=
 కాంతులచేత రంజితములయిన, అరిహేతయః = చక్రముయొక్క దీప్తులు, యేవ
 తమ్=ఎవ్వనిచేతనో వానిని, రుచిరంజితారిహేతిం, జననైః దశభిః = పది జన్మల
 (అవతారముల) చేత, మితం = పరిచ్ఛిన్నుడయినవానిని, సామాని = సామవేధ
 మంత్రములను, కాయతి=గాయతి=పాడుచున్నాడు, యః=ఎవ్వడో, నః=అతడు,
 సామకాయః, తమ్=అతనిని, న విద్యతే కలా మన్యః=ఎవనికి కళ (విభాగము)
 లేదో, నః = అతడు, అకలః=నిష్కలుడు, తమ్=అతనిని, కం=బ్రహ్మను,

ఇతఁ = పొందిన వానిని, సంతఁ = అస్వీక్యము గల = నిని, అం = విష్ణువును, అభి
విరాజం = పక్షిరాజయిన గరుత్మంతుని యందున్న వానిని, తం = ప్రసిద్ధుని, కమలా
ననం = లక్ష్మీదేవితో సంసక్తుడైన వానిని, మా = నన్ను, నయ = నడిపింపుము. ఇతి =
అని యీ విధముగా అన్వయము.

వ్యాఖ్య : భూతభాష యనగా పైశాచీ భాషయని యర్థము. అది ఆరు
ప్రాకృతములలో నొకటి. ఒకే పద్యము ఒక విధముగా అన్వయించినప్పుడు పైశాచీ
భాషాపద్యముగను మరొక విధముగా అన్వయించినప్పుడు సంస్కృత భాషాపద్యము
గను ప్రవర్తించును. ఇట్లగుటచేతనే యిది భాషాశ్లేషకు లక్ష్యమైనది.

మూలరచయితయే మొదట భూతభాషా పద్యముగాను, పిదప సంస్కృత
భాషా పద్యముగాను విశదముగా వివరించి ప్రదర్శించియున్నాడు.

భూత భాషయందు - రుచిరం జితారీహేతిం జననమితం సామకాయం అక
లంకం సంతం అమితంచ కమలాసన మభి విరాజంతం మానయ, అని ఖండా
న్వయము.

సంస్కృత భాషయందు - రుచిరంజితారీహేతిం జననమితం సామకాయం
అకలం అం సంతం కం ఇతం కమలాసనం చ అభివిరాజం తం మా (మాం) నయ,
అని ఖండాన్వయము.

పైశాచికమునందు సంస్కృతమునందలి శ వర్ణము న వర్ణముగా మారినది.
కొన్నియెడల దీర్ఘము హ్రస్వమయినది. శ్యామకాయం - సామకాయం; శాంతం -
సంతం; ఈ మార్పులే దీనిని భూతభాషా పద్యముగా ప్రతిష్ఠించుచున్నవి.

ఒకే పద్యము భిన్న భాషలలో భిన్న విధములుగా అన్వయించి భిన్నార్థ
దాయకమగుట యిచ్చట కలదు. కావుననే యిది భాషాశ్లేష యన్న శబ్దాలంకారమున
కుదాహరణమైనది.

అ ను ప్రా సా లం కా ర ము

70. అవృత్తి ర్యా తు వర్ణానాం నాతిదూరాంతరస్థితా
అలంకారః స విద్యద్భి రనుప్రసానః ప్రదర్శ్యతే.

అర్థము : వర్ణములకు మిక్కిలి దూర వ్యవధానము లేకుండ ఆవృత్తి యున్న యెడల, అది పండితులచే అనుప్రాసాలంకారముగా ప్రదర్శింపబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో పదునైదవది అనుప్రాసము. ఒక వర్ణము గాని, అనేక వర్ణములు గాని దగ్గర దగ్గరగా పునరుక్తిని పొందినయెడల అనుప్రాసాలంకార మగును. దగ్గర దగ్గరగా ననుటచే వెనువెంటనే అని యర్థము కాదు, పునరుక్తములైన వర్ణముల నడుమ నెడమున్నప్పుడే తదావృత్తి ఆకర్షణీయముగా నుండును. వర్ణముల నడుమ వ్యవధానము మరింత యెక్కువైన యెడల ఆవృత్తి యున్నట్లే శ్రోతకు స్ఫూర్తము కాదు. కావుననే లక్షణ వాక్యమునందు 'నాతిహ రాంతరస్థితా' యని యనుట ఆవశ్యకమయినది.

యమకమునందు వర్ణగుచ్ఛమున కావృత్తి కలుగును; తొలిగుచ్ఛము కంటె ఆవృత్తగుచ్ఛము భిన్నార్థకమై యుండును. అనుప్రాసమునందు ఒక వర్ణము పునరుక్తము కావచ్చును; అనేక వర్ణములు వేరువేరుగా పునరుక్తము కావచ్చును. వర్ణము నాశ్రయించి యుండుటచేత అర్థప్రసక్తి కిచ్చట అవకాశమే లేదు. అనుప్రాసమందలి ఆవృత్తి యమకమంతలి ఆవృత్తికంటె భిన్నమన్నది స్పష్టము.

ఆవృత్తిచేత పూర్వజాతి ప్రతిబింబనము కలిగి బంధగతమైన సౌందర్యము సంపన్న మగుచున్నది. కావున, దీనిని శబ్దాలంకారముగా పరిగణించుట జరగినది.

71. శ్రుతిభి ర్ప్రతిభి ర్వర్ణైః పదై రామద్విరుక్తిభిః

లాటానా ముక్తిభిశ్చాయం వట్ప్రకారః ప్రకాశతే.

అర్థము : శ్రుతుల చేతను, వృత్తుల చేతను, వర్ణముల చేతను, పదముల చేతను, నామద్విరుక్తుల చేతను, లాటదేశీయుల మాటలచేతను ఆరు విధములుగా ఇది ప్రకాశించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : అనుప్రాసము ఆయా విశేషములచేత 1. శ్రుత్యనుప్రాసము 2. వృత్త్యనుప్రాసము 3. వర్ణానుప్రాసము 4. పదానుప్రాసము 5. నామానుప్రాసము 6. లాటానుప్రాసము — అని ఆరు విధములగుచున్నది.

[శ్రు త్య ను ప్రా స ము]

72. ప్రాయేణ శ్రుత్యనుప్రాస స్తేష్వనుప్రాసనాయకః
సనాథైవ హివైదర్శీ భాతి తేన విచిత్రతా.
73. నివేశయతి వాగ్దేవీ ప్రతిభానవతః కవేః
పుణ్యై రము మనుప్రాసం ససమాధిని చేతసి.

అర్థము : తరుచుగా శ్రుత్యనుప్రాసమే అనుప్రాసనాయక మగుచున్నది. వైదర్శీ రీతి దీనిచేతనే సనాథ యగుచున్నది. దీనిచేతనే విచిత్రత భాసించుచున్నది. వాగ్దేవియైన సరస్వతి ప్రతిభావంతుడైన కవియొక్క పుణ్యములచేత, ఆతని సమాధి నివిష్టమైన మనస్సునందు అనుప్రాసమును నివేశింపజేయును.

వ్యాఖ్య : పైని చెప్పిన ఆరువిధములయిన అనుప్రాసములలోను శ్రుత్యను ప్రాసమే నాయకస్థానము నొందుచున్నది. శ్రుత్యనుప్రాసమువల్ల వైదర్శీ రీతికి శోభ కలుగుచున్నది. విచిత్రత యనగా విశిష్టమైన చిత్తరంజకత్వ మని యర్థము. కావున, శ్రుత్యనుప్రాసము స్వభావమునుబట్టి శబ్దమును మాత్రమే అలంకరింపవలసి యున్నను, తదతిరిక్తముగా కూడ ప్రవర్తించి రీతి సౌందర్యమును సమకూర్చునని, మనస్సున కాహ్లాదక మగునని చెప్పుటచేత రసభోషక మగునని చెప్పినట్లే యైనది. దీనిని బట్టి శబ్దలంకారమైన అనుప్రాసము కేవల శ్రవణ సుఖమునే కాక రసవరి భోషకత్వమును కూడ లక్ష్యముగా పెట్టుకొనవలయునని భంగ్యంతరముగా గ్రంథ కర్త సూచన చేయుచున్నాడు. తరువాతి శ్లోకము దానిని బలపరుచుటకే ప్రసక్త మయినది. అనుప్రాసము పృథక్రయత్న సాధ్యముకాదని, వాగ్దేవియే ప్రతిభావంతు డైన కవి యొక్క సమాధి నిష్టమైన మనస్సునందు అనుప్రాసమును ప్రవేశపెట్టునని యనుటచేత అనుప్రాసప్రాధాన్యము అభివ్యక్తమగుచున్నది. అనుప్రాసాదులు చిత్ర కవితార్హములని, ఉత్తమకోటికి చెందినవి కావని నిరసించువారికి సమాధానముగానే యీ శ్లోకము ప్రసక్తమయినది.

న త్రిధా - గ్రామ్యః, నాగరః, ఉపనాగరశ్చ. తేషు గ్రామ్యశ్చతుర్థా-
మన్మణః, వర్ణమన్మణః, వర్ణోత్కటః, వర్ణానుత్కటశ్చ.

తాలవ్యములు - ఏ ఐ; కంఠోష్ఠ్యములు - ఓ ఔ; దంఠోష్ఠ్యము - వ; ఇట్లు చెప్పి
కొనిన ఏకస్థాన జన్యత్వమునకే శ్రుతి యని పేరు. అనగా కంఠ్యము లన్నియు
ఉత్పత్తి స్థానమునుబట్టి ఒకే శ్రుతి కలవిగా పరిగణింపబడునని అర్థము. అట్లే
ఆయా వర్ణములలోని వర్ణములకు శ్రుతి సమానత్వము చెల్లును. కావుననే ఒక
వర్ణములోని భిన్నవర్ణము లావృత్తము లైనప్పటికిని దానిని శ్రుత్యనుప్రాపముగా
పరిగణింతురు.

శ్రుత్యనుప్రాపము గ్రామ్యము, నాగరము, ఉపనాగరము-అని మరల మూడు
విధములు. అతి ప్రసిద్ధత్వమే గ్రామ్యత్వము. సర్వజన సామాన్యమై మిక్కిలి
వాడుక యందుండుటయే గ్రామ్యముయొక్క లక్షణము.

ఈ గ్రామ్యము కూడ మన్వజము, వర్ణమన్వజము, వర్ణోత్కటము, వర్ణాను
త్కటము - అని నాలుగు విధములు.

‘ఏక పద ప్రతిభాన మాత్రానుమేయో మన్వజః’ అని లక్షణము. మన్వజత్వ
మనగా మృదుత్వమని యర్థము; ఒక పదమునందు ప్రతిభాసించుట చేతనే ఊహింప
దగినది మన్వజము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు మన్వజమైన శ్రుత్యనుప్రాసము కలదు. ప్రథమ
పాదమునందు ష, ర వర్ణములు నిరంతరముగా ప్రదత్తములు ఇవి మూర్ధన్యములు.
జ, య వర్ణములు తాలవ్యములు. ద, ల వర్ణములు దంఠ్యములు. మూడవ పాద
మునందు త, ద వర్ణములు అవ్యవహితములు, ఇవి దంఠ్యములు. వ, ఖ వర్ణములు
ఓష్ఠ్యములు; వానితో సంయుక్తములైయున్న ర ఋ వర్ణములు మూర్ధన్యములు.
త ధ వర్ణములు దంఠ్యములు. నవర్ణము దంఠ్యము. ఇట్లు ప్రథమ తృతీయపాదము
లందు మూర్ధన్యాదులు అవ్యవహితములై ప్రదత్తములయినవి. అనగా ఇవి నిరంత
రములై వత్తమునందు పడుగు, పేక యొన్నట్లుగా నున్నవన్నమాట. కావుననే యిది
నిరంతర మన్వజరూపమయిన శ్రుత్యనుప్రాసమున కుదాహరణ మగుచున్నది.

ద్వితీయపాదమునందు వ, వ, బ, మ వర్ణములు ప్రయుక్తములు. ఇవి ఓష్ఠ్య
ములు. త, న వర్ణములు దంఠ్యములు. ర వర్ణము పునఃపునరుక్తము; మూర్ధన్యము.
చతుర్థపాదమునందు ల, న, , త, ష వర్ణములు దంఠ్యములు. మ, ఊ, ఓ, ఖ వర్ణ
ములు ఓష్ఠ్యములు. ఇవి యితర వర్ణములచేత వ్యవహితములైనవి. కావుననే సాంత
భములు. ఫీని కూర్చు పూలపూలలో పేరువన్నెల పూలకూర్చువలె మన్నదన్నమాట.

ఈ రెండు విధములయిన కురుసును శ్రుత్యనుప్రాసమునందలి మన్మథ విభాగమునకే చెందును. కావుననే యీ పద్యము మన్మథమైన శ్రుత్యనుప్రాసమున కుదాహరణ మైనది.

ఉదాహరణము భవభూతి రచితమైన మాలతీమాధవము నుండి గ్రహింప బడినది.

వర్ణమన్మథో యథా - ,

‘స్థితాః క్షణం పక్షును తాడితాధరాః

పయోధరోత్సేధ నిపాత చూర్ణితాః

వలీషు తస్యాః స్థలితాః ప్రవేదిరే

చిరేణ నాభిం ప్రథమోదబిందవః’

167

అత్ర దంత్యే మూర్ధన్యా వోష్ఠ్యే డలయోరై క్యేన దంత్య పంచకం మూర్ధన్య ఇత్యాదినా క్షిమేణ యద్యపి పూర్వవత్ స్థానత్వే నమానశ్రుతితయా మన్మథైవావృత్తిః, తథాపి చిత్రపట ఇవ మాల్య గ్రథన ఇవ వ్రా యో2యం క్షణం పక్షును తాడితాధరాః పయో ధరాః వలీః స్థలితాః ప్రవేదిరే చిరేణ నాభిం ప్రథమోదబిందవః ఇతి నానావర్ణాత్మకః సూత్రాంతరస్యేవ పుష్పాంతరస్యేవ వా స్థానభేదేన మన్మథ ఏవనివేశే నేనైవ శ్రుత్యనుప్రాసో వర్ణమన్మథ ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : వర్ణమన్మథమున కుదాహరణము. తొలకరి నీటి శింధువులు క్షణముపేపు ఆమె కనురెప్పలపై నిలిచి, అదరములను తాదనము చేసి, పయోధర ముల యొన్నత్యము నుండి పడుటచేత చూర్ణితములై, ఆమె ఎగులలోనికి జాతి, చాలసేపటికి నాభిని చేరుకొన్నవి.

ఇప్పుడు రెండు దంత్యములు, రెండు మూర్ధన్యములు, రెండు ఓష్ఠ్యములు, డలల యైక్యముచేత ఐదు దంత్యములు, ఒక మూర్ధన్యము - ఈ విధమైన క్రమము చేత పూర్వమువలెనే స్థానమునుబట్టి సమాన శ్రుతిత్వముచేత మన్మథావృత్తియే అయినప్పటికిని చిత్ర వస్తువునందు వలె గాని మూలా గ్రథనము నందువలె గాని

క్షణం పక్ష్యసు తాడితాధరాః పయోధరః పఃః స్థలితాః ప్రపేదిరే చిరేణ నాభిం ప్రథ
మోద బిందపః అని సూత్రాంతరము యొక్క నివేళము వలెనో పుష్పాంతరము
యొక్క నివేళము వలెనో స్థానభేదముచేత నానావర్ణాత్మకమైన మన్వజానివేళమే
యొందుటవల్ల వర్ణమన్వజామైన శ్రుత్యనుప్రాస మని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : గ్రామ్యమునందు రెండవభేదము వర్ణమన్వజము. 'రూపసాజా
త్యేఽపి మన్వజాతా న్యగ్భూతో వర్ణ మన్వజాః.' అని లక్షణము. రూపసాజాత్యమును
గలిగియుండియు మన్వజాత్వమును తిరస్కరించునది వర్ణమన్వజము.

ఒక వర్ణమునందు పుట్టిన వర్ణము లావృత్తములయిన యెడల మన్వజము
అని చెప్పికొంటిమి అని వ్యవహితములై యున్నను, అవ్యవహితములై యున్నను
మన్వజాత్వము చెల్లును. వర్ణమన్వజము నందు ఒక వర్ణమునకు చెందిన వర్ణము
లావృత్తములగును; వానికి పిమ్మట మరొక వర్ణమునకు చెందిన వర్ణము లావృ
త్తము లగును; ఆ పిమ్మట మరల నింకొక వర్ణము. ఇట్లు వేర్వేరు వర్ణము లావృ
త్తము లగుచు, మొదటి ఆ వృత్తములైన వర్ణములు పునరావృత్తములు కావ
చ్చును. నడుమ నడుమ ఒక యక్షరమే పునరుక్తమగును. అట్లు స్థానీయ
సంబంధము వలని మన్వజాత్వము కంటె భిన్నమయిన మన్వజాత్వము దీని వలన
కలుగును. రంగు రంగుల వస్త్రమును నేయవాడు వేరు వేరు రంగుల దారములను
నివేళము చేయును. పూలమాలను గ్రుచ్చువాడు వేరు వేరు పూలను గుత్తులు
గుత్తులుగా గ్రుచ్చును. ఇట్లగుటచేత పూర్వమున్న మన్వజాత్వము భంగింపబడును.
అయివను వర్ణసాజాత్యముచేత క్రొత్త మన్వజాత్వము కలుగును. ఇట్లుండుటకే
వర్ణమన్వజ మనిపేరు.

ఉదాహరణ పద్యమునందు 'క్షణం పక్ష్యసు' అన్నప్పుడు క్షకారము ఆవృత్తి
నొందినది. 'తాడితాధరాః పయోధరః' అన్నప్పుడు ధరవర్ణములును 'పఃఃస్థలితాః'
అన్నప్పుడు ల వర్ణమును 'ప్రపేదిరే చిరేణ' అన్నప్పుడు ర వర్ణమును 'నాభిం ప్రథ
మోద బిందపః' అన్నప్పుడు బ వర్ణమును మీది యచ్చులతో కూడి పునరుక్తము
లయినవి. వర్ణమన్వజాత్వమును వేరుగా పరిగణించుటకు ప్రధాన విజము లీ పున
రుక్తులే.

'స్థితాః' అన్నప్పుడు 'థత' లు రెండును దంత్యములే. (వనర్థము కూడ
దంత్యమే). 'క్షణం' అన్నప్పుడు షణలు మూర్ధన్యములు. 'పక్ష్య' పమలు ఓష్య

ములు. 'దలయోరభేదః' అన్న నియమమును బట్టి 'తాలితాధరాః' అని యనుకొన్నచో మొదటి నాలుగు వర్ణములును దంత్యము లగును. వెనుకటి పదమున మిగిలిన 'సు' దంత్యము. అనగా పరుసగా ఐదు దంత్యములు కూర్చబడిన పన్ను మాట. ర వర్ణము మూర్ధన్యము. ఇట్లే ప్రతిపాదమునందును వర్ణ సాజాత్యము గల వర్ణముల ఆవృత్తిచేత మన్వజత్వము కలుగుచున్నది. పైని చెప్పికొన్నట్లు వీనికి నడుమ అక్షరమే పునరుక్త మగుటచేత మన్వజత్వము తిరస్కృతమై వర్ణ మన్వజత్వము ప్రాదాన్యము వహించుచున్నది. కావుననే యీ పద్యము వర్ణ మన్వజ రూపమైన శ్రుత్యనుప్రాసమున కుదాహరణమై: ది

ఉదాహృత పద్యము కాళిదాసుని కుమారసంభవము నుండి స్వీకృతము.

వర్ణోత్కటో యథా-

'విముచ్య సా హారి మహార్యనిశ్చయా

విలోల దృష్టిః ప్రవిలుప్త చందనా

బబంధ బాలారుణ బ్రభు వల్కలం

వయోధరోత్సేధ విశీర్ణ సంహతి'

148

అత్ర సర్వం పూర్వవత్. కింతు తృతీయపాదే బబంధ బాలారుణ బ్రభువల్కల మితి సవర్ణాధిక్యయోగః సోఽయం వర్ణోత్కటో గామ శ్రుత్యనుప్రాసః.

అర్థము . వర్ణోత్కటముల కుదాహరణము. చంచలములైన చూపులు గల దియ్య, తొలగింపబడిన గంధపు పూత గలదియ, వారింపశక్యముగాని నిశ్చయము గలదియవైన యామె (పార్వతి) హారము నుట్టుగించి వయోధరముల యాన్నత్యము చేత విఘటితమైన అపయవసముదాయమునందు బాల మూర్ఖునివలె బ్రభువర్ణము గల వల్కలమును ధరించెను.

ఇచ్చట సర్వము పూర్వము వలెనే. కాని తృతీయపాదమునందు 'బబంధ బాలారుణ బ్రభువల్కల' మని బవర్ణాధిక్యయోగము కలదు. ఇది వర్ణోత్కట మను శ్రుత్యనుప్రాసము.

వ్యాఖ్య : ఏదేని యొక వర్ణము పెక్కు వర్ణాయము లావృత్తమైనయెడల వర్ణోత్కటమగును. ఇది శ్రుత్యనుప్రాసములో నొకభేదము. అట్లగుటచేత ఇంతకు ముందు చెప్పుకొన్న వర్ణమన్యజత్వమును, మన్యజత్వమును పూర్వమువలెనే దీని యందు నుండవచ్చును. అదనముగా అధికావృత్తి యోగముండుటచేత దానికే ప్రాధాన్యము నిచ్చుట జరుగుచున్నది.

ఉదాహరణమునందు మొదటి పాదమున 'హ' రెండవ పాదమున 'వి' నాలుగవ పాదమున 'ధ' యన్న యక్షరములు పునరుక్తము లయినవి. వీనివిబిడ్డి వర్ణమన్యజత్వము గలదని నిర్ణయింపవచ్చును. ప్రథమపాదమున వ, మ, హ వర్ణములు ఓష్యములు; చ, య, శ వర్ణములు తాలవ్యములు, ర మూర్ధన్యము. ద్వితీయపాదమున వ, ల, ద, న వర్ణములు దంత్యములు; ఋ, ష, ట, ర - మూర్ధన్యములు; ప ఓష్యము. ఇట్లే తక్కిన పాదములందును వర్ణసంబంధి సాక్షాత్వముండుటచేత మన్యజత్వము గలదని నిశ్చయింపవచ్చును. ఇంతవరకు నీ లక్షణములు పూర్వోదాహృకులయందున్నవియే. ఇచ్చట అదనముగానున్న లక్షణము వర్ణోత్కటత్వము. తృతీయపాదమునందు బి వర్ణము పెక్కు వర్ణాయములు ప్రయుక్తమైనది. ఒకే వర్ణము పెక్కువర్ణాయము లావృత్తమగుటయే వర్ణోత్కటత్వము, కావుననే యిది వర్ణోత్కటమను శ్రుత్యనుప్రాసమున కుదాహరణమైనది.

ఉదాహరణపద్యము కాళిదాసుని కుమారసంభవము నుండి స్వీకృతము.

వర్ణానుత్కటో యథా -

'తతః ప్రభృత్యున్మదనా పితుర్లృపే
లలాటికా చందన ధూసరాలకా
న జాతు బాలా లభతే స్మ నిర్వృతం
తుషార సంఘాత శిలాతలేష్వపి'

169

అత్ర దంత్యవర్ణ ప్రాయతయాతిమిస్పృణత్వే శిలాతలేష్వపి దంత్యవర్ణాభ్యామేవ వర్ణస్తోభో దత్తః, స్తోమం వర్ణానుత్కటో నామ శ్రుత్యనుప్రాసః. తేమీ చత్వారోఽప్యతి ప్రసిద్ధతయా గ్రామ్యా ఉచ్యంతే.

అర్థము : వర్ణానుత్కటమున కుదాహరణము. అప్పటి నుండియు మన్వత
భావ్యాతిశయము గల బాల (పూర్వతి) ఇలాటికా చందనముచేత ధూపవర్ణము
నొందిన ముంగురులు గలదై పితృగృహమున హిమనమూహములచే నేర్పడిన
శిలాతలములందు పైతము ఎంతమాత్రమును సుఖమును పొందలేకున్నది.

ఇచ్చట దంత్యవర్ణముల ఆదిత్యముచేత కలిగిన అతిమన్వజాత్యమునందు
'శిలాతలేపు' అని రెండు దంత్యవర్ణములయొక్క వర్ణస్రోభము కూర్చబడినది. ఇది
వర్ణానుత్కట మను పేరుగల శ్రుత్యనుప్రాసము. ఈ నాలుగును అతి ప్రసిద్ధత్యము
వల్ల గ్రాహ్యములుగా పేర్కొనబడుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : వెనుక చెప్పిన వర్ణోత్కటమునకు విరుద్ధమైనది యీ పూ
నుత్కట మన్న శ్రుత్యనుప్రాస భేదము. ఒకే వర్ణము పునఃపునరావృత్తి వల్ల
వర్ణాయము నొందినయెడల వర్ణోత్కటమగును. అట్లు కాక ఒకటి రెండు వర్ణము
ములు మాత్రమే ఆవృత్తి నొందినయెడల వర్ణానుత్కట మగును.

ఉదాహరణ శ్లోకమునందు మొదటినుండి తుదివరకు పెక్కు దంత్యవర్ణములు
గలవు. ఈ లక్షణముచేత ఇచ్చట మన్వజాత్య మున్నదని నిర్ణయింపవచ్చును. ఓష్య
ములు, కంత్యములు మొదలయినవి కొంతవరకు పునరుక్తము లయినవి. కావున
వర్ణమన్వజాత్యముకూడ ఇచ్చట నున్నది. నాలుగవ పాదమునందు 'శిలాతలేపు'
అని యన్నప్పుడు దంత్యమైన ల కారము రెండు పాదములు ప్రయుక్తముయినవి.
అంతకు ముందు ప్రయుక్తములయిన వర్ణములకంటె దీని కొక విశిష్టత యున్నది.
పూర్వ వర్ణములు యథాలాపముగా ప్రయుక్తము లయినవి; అనగా స్వచ్ఛందముగా
ప్రయుక్తములైనవే కాని ఒక విరివైన శ్రుతికై యుద్విష్టములు కావు. శిలా
తలే - అని యన్నప్పుడు లఘువుమీద దీర్ఘముతోడి ల కారము పునరుక్తమైనది.
దీనినే భోజదేవుడు 'వర్ణస్రోభము' అని పేర్కొనుచున్నాడు. ఇది పూర్వగతికి అడ్డు
తగిలి క్రాంతగతిని కలిగించుచున్నాడు. అట్లని పునఃపునరుక్తము కాలేదు. కావుననే
యిది శ్రుత్యనుప్రాస మన్న శబ్దాలంకారమునందు వర్ణానుత్కట మను భేదముగా
వరిగణిత మగుచున్నది.

ఉదాహరణ శ్లోకము కాశిదాసుని కుమారసంభవము నుండి స్వీకృతము.

ఇంతవరకు చెప్పుకొన్న మన్వణము, వర్ణమన్వణము, వర్ణోత్కటము, వర్ణానుత్కటము - అను నాలుగును శ్రుత్యనుప్రాసము నందలి గ్రామ్యవిభాగమునకు చెందినవి. గ్రామ్యము అని యనగా అతి ప్రసిద్ధమని మాత్రమే లక్షణము.

గ్రామ్యవై పరిత్యేన నాతిప్రసిద్ధో నాగరః. యథోచ్యతే -

74. ఏకత్వబుద్ధిర్భేదేఽపి త త్యేఽప్యేకత్వ నిశ్చయః
యస్య వర్ణస్య తం ప్రాసా రనుప్రాసస్య జీవితమ్.

అర్థము : గ్రామ్యవైపరీత్యముచేత అసతి ప్రసిద్ధము నాగరము. దాని లక్షణ మిది. ఏ వర్ణమునకు భేదమున్నప్పటికి ఏకత్వబుద్ధితో గ్రహింతురో, ఏకత్వమున్నప్పటికిని ఏకత్వమును తిరస్కరింతురో ఆ వర్ణము ననుప్రాసమునకు జీవితమని చెప్పుదురు.

వ్యాఖ్య : శ్రుత్యనుప్రాసమునందలి రెండవ భేదము నాగరము. అతి ప్రసిద్ధము గ్రామ్యమని పూర్వము చెప్పుకొంటిమి. దానికి విరుద్ధమైనది నాగరము; అనగా అతి ప్రసిద్ధముకాని దని యర్థము. గ్రామ్యము సర్వజనసంభావితము కాగా నాగరము కఠినయ పండిత సంభావితమై ప్రసిద్ధి నొందుచున్నది. నాతి ప్రసిద్ధమని యనగా అప్రసిద్ధమని యర్థము కాదు. విస్తృతమైన ప్రసిద్ధి లేకపోయినను, నాగరమైన శ్రుత్యనుప్రాసకు వైకము పర్యాప్తమయిన ప్రసిద్ధి కలదు. కావుననే దీవికముటకమైన వర్ణమును 'అనుప్రాసస్యజీవిత' మని యనుట జరిగినది.

ఇందు ప్రధానముగా రెండు భేదములు కలవు. మొదటి భేదము-కించిద్విన్నములయిన వర్ణములను ఏకవర్ణముగా గ్రహించుట. అనగా, శ్రుతిసాక్షాత్కము లేనిచోట శ్రుతిసాక్షాత్కము నాపాదించుకొనుట యని యర్థము రెండవ భేదము - వాస్తవముగా ఏకత్వమున్నప్పటికిని, తదేకత్వమును నిరాకరించుట. అనగా భిన్న సావీర్యములయిన వర్ణము లేదోయొక యంశమున (ప్రయత్నాదికము నందు) సామ్యము కలిగి యుండవచ్చును. ఈ సామ్యమునుబట్టి ఏకత్వమును చెప్పవలసి యున్నను భిన్నత్వమునే వరిగణించుట యిచ్చుట జరుగును. అయినప్పటికిని అధియో శ్రుత్యనుప్రాసము నందలి నాగర భేదముగానే నిష్పిక కెక్కును.

తత్ర భేదేఽప్యేకత్వబుద్ధ్యా సమానస్థానయోర్యథా -

‘హాకే ర్గంఘిత మర్మాంశు ర్వ్యోమ్ని దీర్ఘేణ రంహసా
బలిబంధనఘోరోఽంఘి రంహస్సంఘం నిహంతు వః’ 170

అత్ర హాకారస్య తుల్యస్యాతుల్యస్థానేన ఘకారేణ సహ
భేదేఽప్యేకత్వబుద్ధే స్తుల్య శ్రుతిత్వ మితి భేదేఽప్యేకత్వబుద్ధ్యా
నాగరానుప్రాసోఽయమ్.

అర్థము : అందు సమానస్థానములందు భేదమునందు ఏకత్వబుద్ధికి ఉదా
హరణము. అత్యంతవేగముతో ఆకాశమునందు సూర్యమండలము నతిక్రమించి
బలిబంధన ఘోరమయిన విష్ణుమూర్తి పాదము మీ పాప నమూహమును నశింప
జేయును గాక :

ఇచ్చట తుల్యమగు హ కారమునకు అతుల్యస్థానమగు ఘ కారముతో
భేదమే యైనప్పటికిని, ఏకత్వబుద్ధికి తుల్యశ్రుతిత్వ మని భేదమునందేకత్వబుద్ధికి
నాగరానుప్రాసముగా గ్రహింపబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : నాగరానుప్రాసమునందు భేదమునందలి ఏకత్వబుద్ధికి ఉదాహ
రణము. ఇది కూడ రెండు విధములై యున్నది. సమానస్థాన జన్యములయిన
భిన్నవర్ణములను ఏకవర్ణముగానే భావించి గ్రహించుట మొదటి విధము. భిన్నస్థాన
జన్యములయిన భిన్నవర్ణములను ఏకవర్ణముగా భావించి గ్రహించుట రెండవవిధము.
ఈ ర్లోకము మొదటి విధమున కుదాహరణము.

హకార ఘకారములు కంఠ్యములుగా పరిగణింపబడినవి. కాని హకారము
ఊష్ణవర్ణము. ఉచ్చారణ సమయమున ముఖయంత్రమునందు ఏవిధమైన ఆవరో
ధము నొందదు. ఘ వర్ణము స్పర్శము. జిహ్వమూలము కంఠఖిలమును స్పృశిం
చుచున్నది నది వెలువడును. ఒకే స్థానమునందు పుట్టినప్పటికిని హకార ఘకార
ములు భిన్నవర్ణములు; విశాతీయములు. అయినప్పటికిని వానికి కొంత సాదృశ్య
మున్న దనుట అనుభవవేద్యము. సింహము సింగమని, నగము నహమని వ్యవ
హృతి నొందుట కీ సాదృశ్యమే హేతువు. కావుననే భిన్నవర్ణములే యైనను
సమస్థాన జన్యములయిన హకారఘకారములు శ్రుతి సాక్షాత్కమును కలిగి ఒకేవర్ణ

మువరె భావింపబడుచున్నవి. ఘకారమునందలి మహాప్రాణత్వమువలని స్పృహము, హకారోచ్చారణము ననుగమించుచున్నదనుట వాస్తవము. ఇది యంతయు పండితైకవేద్యము. కావుననే, క్షయిది నాగరానుప్రాసముగా వరిగజింప బడుచున్నది.

ఉదాహరణమునందు హవర్ణము నాలుగు పర్యాయములు, ఘవర్ణము ఆరు, పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినవి. ఈ రెండు వర్ణములును తుల్యములైనట్లే శ్రుతి సాజాత్వమును కలిగియున్నవి.

తథై వాసమానస్థానయో ర్యథా -

‘ఉచ్చలన్మత్స్యపుచ్చాగ్గ’ దండపాతాహతాంభసి

జగదుద్యాన మంభోధాపున్మమజ్జ మమజ్జ చ’

171

అత్రోచ్చలన్మత్స్యపుచ్చాగ్గైత్యత తస్యిచ్చకారయోరివ తస్యకారస్యాపి తుల్యశ్రుతిత్వ మిత్వనమానస్థానత్వేన భేదేఽప్యేకత్వ బుద్ధ్యా నాగరానుప్రాసోఽయమ్.

అర్థము : అట్లే, అనమానస్థానజన్యముల కుదాహరణము పైకి లేచుచున్న మత్స్యముయొక్క పుచ్చాగ్గమను దండముచేత ఆహతమయిన జలముగల నముద్రమునందు జగదుద్యానము లేచెను, మునిగెను.

ఇచ్చట ‘ఉచ్చలన్మత్స్యపుచ్చాగ్గ’ అనుచోటి తస్యకారచ్చకారములకువరె తస్యకారమునకును తుల్యశ్రుతిత్వము, అనమానస్థానత్వముచేత భేదమునందు ఏకత్వ బుద్ధితోడి నాగరానుప్రాస మిది.

వ్యాఖ్య : భిన్నస్థాన జన్యములయిన భిన్నవర్ణములను ఒకేవర్ణముగా భావించి గ్రహించుట కుదాహరణ మిది. ఇందు చ్చ, తస్య - వర్ణములు అనుప్రాస ఘటకములు. ఇవి భిన్నస్థానజన్యములు. చ, ఛ లు తాలవ్యములు; తనలు దంత్యములు. కావున, వీనికి స్థానీయమయిన సాజాత్వము లేదు. అయినప్పటికిని, అనుభవమునందు వీనియందు శ్రుతిసామ్యము గోచరించును. కొందరు తెలుగునందు దంత్య చవర్ణము స్థానమున ‘త్స’ వ్రాయుట తాళవశత్రగంథములందు పైతము కాననగును. మత్స్యశబ్దము వికృతీయందు ‘మచ్చెము’ అని మారుట సమానశ్రుతి త్వమునే నమర్చించును. ‘త్స’వర్ణము దంత్యచవర్ణముతోను, ‘తస్య’వర్ణము తాలవ్య

చంద్రముతోను పన్నిహితమైన ఉద్భారణము కలిగియున్నది. కావుననే భిన్నస్థానముల కనులై నప్పటికిని ఉద్భారణ సాదృశ్యమునుబట్టి ఏకత్వమును పరిగణించి ద్రవీకరించుట జరుగుచున్నది. ఇది నాగరానుప్రాసమునందు అంతర్భేదము.

తత్త్వైశ్చేక నిహ్న వేన డకార వకార యకారాణాం యథా-

‘ఓడే మా డింభ మాదాయ చండి వీడయ వతు సా
కర్ణే బ్రూహి వయస్యాయా యువా యదయ ముచ్యతే’ 172

అత్ర డకారాదీనా మీషత్ స్పృష్టతాదిభి రేకత్వైశ్చేక భేదావ
భాన ఇతి తత్త్వైశ్చేకత్వ నిహ్న వేన నాగరానుప్రాసోఽయమ్.

అర్థము : తత్త్వమునందు ఏకనిహ్నవముతోడి డకార వకార యకార ముల కుదాహరణము. ఓ (ఏయా! ఏల్ల వాని నొడిలోనుంచుకొని గుండెం కొడు కొని బాధించుకము. ఈ యవకుడు ఏమి చెప్పుచున్నాడో చెలికత్తె చెవిలో చెప్పుము. ఇచ్చట డకారాదులకు ఈషత్ స్పృష్టత మున్నగువానిచేత ఏకత్వమున్నప్పటికిని భేదమే భావించుచున్నది. అందువల్ల తత్త్వమునందు ఏకత్వ నిహ్నవముతోడి నాగ రానుప్రాస మిది.

వ్యాఖ్య : డకారము స్పర్శము, మూర్ధన్యము. యవర్ణము అంతస్థము. దీని వర్ధాచ్యుగా పరిగణించుటకూడ కలదు. కకారాదులను వలుకునప్పుడు కరణము షాణక) స్థానమును స్పృశించునట్లు ఇచ్చట స్పృశింపదు. కావుననే దీనిని వ్యత్యముగా పరిగణింపదు. అచ్చవలె ఏమాత్రమును స్పర్శలేకుండ నుండదు. కావున దీనిని ఈషత్ స్పృష్టము అని యందురు. వకారముకూడ ఇట్టిదే. పై దంతము లకు క్రిందుగా క్రిందిపెదవిని చేర్చి వలుకుటచేత వకారము వుట్టును. ఇదికూడ ఈషత్ స్పృష్టమే. డకారముకూడ కొన్ని స్థానములందు ఈషత్ స్పృష్టముగానే వ్యవహరించును. ఈవిధముగా ఈ మూడు వర్ణములకును ప్రయత్నమునుబట్టి సామ్యము పంగీకరింపవలయును.

జన్మస్థానమునుబట్టి ఈ మూడును మూడుభిన్నవర్ణములు. డవర్ణమునకు జన్మ స్థానము మూర్ధము; యవర్ణమునకు తాలువు; వవర్ణమునకు దంతోష్ఠ్యములు. ఈషత్ స్పృష్టత్వమున్న ఏకత్వమున్నప్పటికిని విభిన్నస్థానికములయిన యీ వర్ణములన్ని

విష్ణుముఖుగానే భావించుట జరుగుచున్నది. అయినప్పటికిని శ్రుతిసాక్షాత్కము సంపన్నమై నాగరానుప్రాసభేదముగా పరిగణింపబడుచున్నది.

అత్ర ధకార వకార లకారాణాం యథా -

‘నవోఢే త్వం కుచాఢ్యాపి నోపగూఢాయ ఢాకనే
వహన్ బాహులతే హీణో వరః పులకలంఘితే’ 173

అత్ర ధకారాదీనా మిషత్ స్పృష్టతాదిభి రేకత్వేఽపి భేదావ
భాస ఇతి తత్త్వేఽప్యేకత్వ నిహ్నవేన నాగరానుప్రాసోఽయమ్.

అర్థము : అట్లే ధకార వకార లకారముల కుదాహరణము. పులకలు
నిడిన బాహులకలను కలిగియు వరుడు సిగ్గిలియున్నాడు. ఓ క్రొత్తపెండ్లి కూతురా
నీవు కుచాఢ్యవై యుండియు కౌగిలించుటకు ముందునకు పోవుట లేదు.

ఇచ్చట ధకారాదులయొక్క ఈషత్ స్పృష్టత్వాదులవల్ల ఏకత్వమునందు
భేదావభాసము. అందువల్ల ఏకత్వమున్నప్పటికిని ఏకత్వవిహ్నవముతోడి నాగ
రానుప్రాస మిది.

వ్యాఖ్య : ఇదియు పైదానివంటిదే. ఇచ్చట ధ ల వర్ణములతోపాటు
పూర్వము చెప్పిన వకారమును కలిపెను. జన్మస్థానమునుబట్టి భిన్నత్వ మున్నది.
అదియే శ్రోతకు కాని, వక్తకు కాని భాసించునది. అయినప్పటికిని, ఈషత్ స్పృష్ట
త్వము అన్న ప్రయత్నము ఈమాడు వర్ణములకును సమత్వము విచ్చుచున్నది.
ఈ సమత్వమున్నప్పటికిని భిన్నత్వమే పైకి కనిపించుచుండుటచేత, వీనిని అను
ప్రాసఘటకములుగా వాడుటచేత, ఇది నాగరానుప్రాస మగుచున్నది.

ఉభయగుణయోగా న్నాత్మవ్రసిద్ధ ఉపనాగరః. యథోచ్యతే-

75. ధలయో రై క్యమిత్యాదివాక్యై ర్యస్యానుమీయతే
సమానశ్రుతితాన్యోన్యం సోఽనుప్రాసః ప్రశస్యతే.

అర్థము : ఉభయగుణయోగమువల్ల మిక్కిలి అప్రసిద్ధముకానిది ఉపనాగ
రము దాని లక్షణ మిది. ‘ధలయోరై క్యమ్’ మొదలయిన వాక్యములచేత అన్యో

న్యము దేవియొక్క సమాన శ్రుతిత్వము భావింపబడుచున్నదో ఆ అనుప్రాసము (ఉపనాగరము) ప్రశంసింపబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : గ్రామ్యలక్షణము కొంతయు నాగరలక్షణము కొంతయు కలది ఉపనాగరము. గ్రామ్యమువలె అతిప్రసిద్ధము కాదు: నాగరమువలె పండితమాత్ర పరిమిత ప్రసిద్ధము కాదు. గ్రామ్యముకంటె తక్కువయైనను, నాగరముకంటె ఎక్కువ ప్రసిద్ధి గలది ఉపనాగరము.

‘దలయోరై క్కమ్’ దలవర్ణముల కేకత్వము మొదలయిన వాక్యములు వ్యాకరణమునందు వినిపించును. ఇవి కేవల పండితులలోనే కాక, తదనుక్రమణీయరులందు పైతము వినిపించును. అట్టివాక్యములతో సమర్థనీయమైన భిన్నవర్ణముల అనుప్రాసముకూడ ఉపనాగరానుప్రాస మని ప్రసిద్ధికెక్కినది.

స డలయో రై క్కేన యథా -

‘శయనే యస్య శేషాహిః సనీడే బడబాసలః

మహాసాహనినా మగ్ర్యం తమీడే జడశాయినమ్’

సోఽయ ముపనాగరః శ్రుత్యనుప్రాసః.

అర్థము : దలల కై క్కముగల ఉపనాగరమున కుదాహరణము. యనమునందు శేషాహి, సమీపమునందు బడబాన్నివి కలిగి జలములందు విడిచి చున్న మహాసాహనికులలో అగ్రగణ్యుడైన వానివి (విష్ణువును) ప్రశంసింతును.

ఇది ఉపనాగర మన్న శ్రుత్యనుప్రాసము.

వ్యాఖ్య : దవర్ణము మూర్ధన్యము; లవర్ణము దంత్యము. జన్మస్థానమును బట్టి యీ రెండును భిన్నవర్ణము లనుట వాస్తవము. వెనుక చెప్పికొనినట్లు దవర్ణ లవర్ణములు ఈషత్ స్పృష్టములు. ఈ లక్షణమునుబట్టి గణించినయెడల, దీనిని నాగరానుప్రాసముగానే పరిగణింపవలయును. ప్రకృతమునందు ‘దలయోరభేదః’ అన్న నియమము సమసరించియే యీ పరిగణనము జరుగుచున్నది. ‘సనీడే బడబాసలః’ అన్న పాదమునందు ద వర్ణము రెండు పర్యాయములును, లవర్ణము ఒక పర్యాయము వచ్చినది. ‘తమీడే జడశాయినమ్’ అన్న తుదిపాదమునందు దవర్ణము రెండు పర్యాయములు వచ్చినది. ఇట్లు నాలుగు పర్యాయములు ప్రయుక్త

మయః డ వర్ణమును, ఒక పర్యాయము మాత్రమే ప్రయోక్తమయిన ల వర్ణమును ఒకే శ్రుతిని కలిగియున్నట్లు గ్రహించుట జరుగుచున్నది. కావుననే, యిది ఉపనాగర మన్న శ్రుత్యనుప్రాసభేద మగుచున్నది.

[ఉదాహృతపద్యము నిర్ణయసాగర ప్రతియందును; జీవానంద విద్యాసాగర ప్రతియందును సమానముగానే యున్నది. లక్షణము లక్ష్యమునందు మరింత సమర్థముగా సమన్వితము కావలయునన్న చతురపాదమునందు చిన్ననవరణ చేయుట అపసరము. లేఖకు లెవ్వరో లక్షణమును గుర్తింపక మూలమును మార్చియుందురు. కావున 'తమిళే జలకాయినమ్' అని పఠించుట సమంజసముగా నుండును. 'ఈదే' అనుచోటి దుఃస్పృష్ట దకారము శకారముగా మారును. 'జలము'నకు రూపాంతరము 'జడము'. ఇట్లున్నప్పుడే డల(ళ) వర్ణములను అభిన్నములుగా అనుప్రాసఘటకములుగా గ్రహింపవగును. యథాస్థితముగా నైనచో ఒక్కచోటనే ల వర్ణము కలదు. దానిని విడిచి డ వర్ణమునే అనుప్రాసఘటకముగా అనుమానింప వచ్చును. కావున భిన్నవర్ణమైన 'ల'కూడ అవృత్తి నొందుట లక్షణమునకు బలము చేకూర్చును. అప్పుడే దీనిని వర్ణానుప్రాసముకంటె భిన్నముగా ఉపనాగరానుప్రాసముగా గ్రహింప వీలగును.

'జలనిధి యను తెరమఱుగటు । వెడలి నిలిచినట్టి యాటవెలఁదియ పోలెన్' అను విధముగా ల డ లకు ప్రాస నుపయోగించుట యీ లక్షణమునే సమర్థించును. అప్పుడే యిది అభేదప్రాస మనిపించుకొనును. ఇట్లుకాక 'జలనిధి'ని 'జడనిధి'గా మార్చి పఠించిన యెడల ప్రాసపై శిష్ట్యము తొలగిపోవును. ప్రకృతోదాహరణము నందు అభేదము నాశ్రయించిన అనుప్రాసముండుట అపేక్షితము. కావున 'తమిళే జలకాయినమ్' అన్నదియే సమంజసమైన పాఠము.]

న ణ యో రై క్కేన యథా -

'బాణైః యుణ్ణేషు సై న్యేషు త్వయా దేవ రణాంగణే

హతశేషాః శ్రయన్తిమే శూన్యారణ్యాని విద్విషః'

175

అత్ర యుణ్ణేషు సై న్యేషు శూన్యారణ్యానీతి నకార ణకారయోః స్వల్పశ్రుతిత్వ మేకత్వం వా భాసత ఇతి ఉపనాగరో2యం శ్రుత్యనుప్రాసః.

అర్థము : వజర యేకత్వముతోడి ఉదాహరణము. దేవా: సంక్రామరంగము నందు నీ బాణములచేత కొట్టిబడిన వైవ్యములయందు చావగా మిగిలిన శత్రువులు ఈ శూన్యారణ్యముల నాశ్రయించుచున్నారు.

ఇచ్చట 'క్షణ్ణేషు వైన్యేషు' 'శూన్యారణ్యాని' అని నకార జకారములకు స్వల్ప శ్రుతిత్వముకాని ఏకత్వముకాని భాసించుచున్నది. కావున, ఇది ఉపనాగిత మున్న శ్రుత్యనుప్రాసము.

వ్యాఖ్య : వవర్ణము దంత్యానునాసికము; జవర్ణము మూర్ధన్యానునాసికము. న జ ట భిన్నవర్ణములు; భిన్నస్థావికములు. అయినను అనునాసిక్యము రెండింటి యందును సమానము. కాని 'ద ల'లకు చెప్పినట్లు 'న జ'లకు అభిన్నత్వము నెవ్వరును చెప్పలేదు. కావున వాని కవి అనుప్రాసమటకములు కాలేవు. అవి యితర హల్లులతో సంయోగముచెందినప్పుడు శ్వల్పశ్రుతిని మాత్రమే కలిగి యుండును. అట్టియెడల అనునాసికత్వము వినిపించినంత స్పష్టముగా భేదకర్షవి వినిపించదు. కావున, ఇతర వర్ణసంయుక్తములయిన న జ ట అవృత్తినొందిన ఉపనాగరానుప్రాస మేర్పడును.

ఉదాహరణమునందు 'క్షణ్ణేషు' అనుచోట జ కారద్విత్వమున్నది; 'వైన్యేషు' అనుచోట నకార యకార సంయుక్తమున్నది. 'శూన్య' అన్నప్పుడు సయసంయుక్తము; 'అరణ్యాని' అన్నప్పుడు జయసంయుక్తము. వీనియందు న జ ట అర్థ మాత్రముగానే యున్నవి. వానితో చేరిన యక్షరములే సమగ్రమైన యుచ్చారణము కలిగియున్నవి. కావుననే స్వల్పశ్రుతికల న జ ట అభిన్నములుగానే భావించి యిట్లు జరుగుచున్నది. తెలుగున 'అన్యము' అను పదము 'అన్నెము' అని 'పుణ్యము' అను పదము 'పున్నెము' అని మారుట సర్వవిధితము. ఇట్లు మారుటకు శ్రుతి సమత్వమే కారణము. అల్పభేద మేమయిన నున్నప్పటికిని, దానిని గుర్తించు వంతటి అవదానక వక్తకుగాని శ్రోతకుగాని సాధారణముగా నుండదు. అందు వల్లనే న జ లకు అన్యోన్యము అనుప్రాసయోగ్యత సిద్ధించుచున్నది.

ర ల యో రై క్షేస యథా -

‘విభిన్నవర్ణా గరుడాగ్రజేన

సూర్యస్య రథ్యాః పరితః స్ఫురంత్యా

రత్నైః పునర్యత్ర రుచా రుచం స్వా
మానిన్యైరే వంశకరీర సీలైః'

176

అత్ర కరీరసీలై రితి రేఫలకారయో రై క్షేప తుల్యశ్రుత్యా
చతుర్వ్యసి పాదేష్వసుప్రాసనిర్వహణ మిత్యపనాగరోఽయం శ్రుత్య
సుప్రాసః.

అర్థము : ర ల ల కేకత్వముతోడి యదాహరణము. గరుడుని అన్న
యైన అనురునిచేత భిన్నవర్ణము (ఎఱ్ఱదనము)ను పొందిన సూర్యరథాశ్వములు
తరిగి (రైవతకాద్రి) యందలి వంశాంకుర శ్యామలములైన రత్నముల (మరకత
ముల)చేత చుట్టుప్రక్కలకు చూపట్టునట్టి కాంతిచేత స్వీయమైన కాంతికి (హరిత
వర్ణమునకు) తీసికొని రాబడుచున్నది.

ఇచ్చట 'కరీరసీలైః' అని రేఫ లకారముల కై క్యముచేత తుల్యశ్రుతిచేత
నాలుగు పాదములందును అనుప్రాస నిర్వహణము జరిగినది. కావున, ఇది ఉప
నాగర మన్న శ్రుత్యనుప్రాసము.

వ్యాఖ్య : 'ర ల యో రభేదః' అను వాక్యము ప్రసిద్ధమే. రవర్ణము
మూర్ధన్యము; లవర్ణము దంత్యము. ఈ రెండును భిన్నవర్ణములే అయినప్పటికిని
లకారము రకారముతో వినిమయము నొందుట కొన్నియెడల కనుపట్టును. 'పర+
అయనము' ఒక యర్థమున 'పరాయణము' కాగా మరొక యర్థమున 'పరాయణము'
అగును. ఇట్టి వినిమయమువల్లనే సమశ్రుతిత్వము సమర్థింపబడుచున్నది.

ప్రకృతోదాహరణమున 'ర' మొదటి మూడు పాదములందు పునఃపునరా
వృత్తి నొందినది. కొన్నియెడల ఇతర హల్పంయోగము నొందినది. కొన్నియెడల
క్షేపం స్వరయోగముతోనే సంత్పత్తినొందినది. చతుర్థపాదమునందు రే, రీ, ర -
అని మూడుపార్లు రేఫము అవృత్తినొందినది. 'సీలైః' అనుచోటి లకారముకూడ
రేఫముతో సమశ్రుతికలదే. అందువల్ల దానినికూడ అనుప్రాసమటకముగా తీసి
కొన్నయెడల ర ల వర్ణముల ఏకత్వముచేత అనుప్రాసము సిద్ధించినట్లుగును. అప్పు
డిది శ్రుత్యనుప్రాసమునందలి ఉపనాగరభేద మగును.

ఉదాహరణము మాఘుని శిశుపాలసదఘనుండి స్వీకృతము.

దంత్య తాలవ్యానా మైక్యేన యథా -

‘విద్యాస్యందో వాగ్విదాం యః ప్రసన్నః
పుణ్యం వాచం దేవతాం తాం శుభాముః
యాం బ్రహ్మణ శ్చింతయంతే విశోకాః
సా నో దేయాత్ సూన్యతా సూన్యతాని’

అత్ర దంత్య తాలవ్యానా మైక్యేన తుల్యశ్రుతివేత్త్యవనాగ
రోఽయం శ్రుత్యనుప్రాసః. సర్వేఽపి చానుప్రాసాః ప్రాప్యేణ శ్చి
వ్యవస్థాంతరితా ఏవ స్వదంతే. ఇత్యోప్య కంఠ్యాదీనా మి
ప్రవేశో భవతి.

అర్థము : దంత్యతాలవ్యముల కైక్యముతోడి యుదాహరణము. విద్యా
స్థులకు విద్యాప్రవాహరూపమున ప్రసన్నమైన పుణ్యదేవతయైన ఆ తాత్పర్య
శుభానుభవము. శోకరహితులై బ్రహ్మజ్ఞానులుకూడ బ్రహ్మజ్ఞులై
సూన్యత మాకు సూన్యతవాక్కులను ప్రసాదించునుగాక :

ఇచ్చట దంత్యతాలవ్యముల యేకత్వముచేత తుల్యశ్రుతి. దీనిచేత, ఇది
విశేషనాగర మన్న శ్రుత్యనుప్రాసము. అనుప్రాసము లన్నియు సాధారణముగాఁగలవు
ములు కాని వర్ణములతో కూడినవే రుచిరములై యుండును. కావుననే ఓష్ఠ్యములు
కంఠ్యములు మొదలయినవాని అనుప్రవేశము జరుగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : దంత్యములును, తాలవ్యములును స్థానములుబట్టిభిన్నములు.
విశేషికి శ్రుతివిబిట్టి వైకము సామ్యము లేదు. క, ష, స, హ - అనునవి ఓష్ఠ
ములు. స్థానములుబట్టి కవర్ణము తాలవ్యము; ష మూర్ధవ్యము; స దంత్యము;
హ కంఠ్యము. స్థానములుబట్టి భిన్నములైనప్పటికి ఓష్ఠ్యత్వమునుబట్టి విశేషి
తుల్యత్వము కలదు. ముఖ్యముగా క ష స లు శ్రుతిసామ్యమునుగూడ తరిగి
యున్నవి. కావున దంత్యతాలవ్యముల కేకత్వమునుపేర స క లు మాత్రమే ప్రసా
పదింపబడినవి. వర్ణముల కిచ్చట ప్రసక్తిలేదు.

‘విద్యాస్యంద’ అనుచోట ‘స్య’ యున్నది. ‘ప్రసన్నః’ అనుచోట ‘స’
యున్నది. తృతీయపాదమున ‘బ్రహ్మజ్ఞింతయంతే’ అనుచోట సందిశమున

‘శ’ యేర్పడినది. ‘సశోకా’ అనుచోట ‘శ’ యున్నది. ఇట్లు దంత్యమైన వర్ణమునకు శాసనమైన శవర్ణమునకు అనుప్రాసమును పుటించుటచేత ఇది ఉపనాగరమైన ప్రాసమైనది.

ఏవర్ణమున కావర్ణమే అనుప్రాస పుటకమైన యెడల వర్ణసమత్వములేక సుందరముగానే యుండును. ఇది సహజదర్శమే. అసదృశ వర్ణములలో అంతరిత మాత్రముగా నున్న శ్రుతిసమానత్వమునుబట్టి అనుప్రాసమునం దనుబద్ధముచేయుట తప్పదు. కొక ముచ్చట, తదనుకరణములైన ఉపనాగరమయందు పైతము కొంచెము రూపుమార్చుకొని యీ లక్షణము కనువట్టును. ఇందువల్లనే ఓష్ఠ్యములు, కంఠ్యములు మొదలయినవి కూడ అనుప్రాసపుటకములకు నడుమనుండి సాదృశ్య సంజాతమైన సౌందర్యమును తమ విజాతీయత్వముచేత వికసించజేయును. ఎంద యొక్కవగా నున్నప్పుడు ఏపాటి నీడయైనను పొంతునకు చల్లగా నవిపించినట్లు విభిన్నవర్ణముల నడుమ ఏపాటి సామ్యముగల వర్ణములైనను సజాతీయములుగానే శోచి సౌందర్యసంధానము చేయును.

76. యథా జ్యోతస్ని చంద్రమసం యథా లావణ్య మంగనామ్
అనుప్రాస స్తథా కావ్య మలంక ర్తు మయం శ్రమః.

అర్థము : చందమామను వెన్నెలయు, యవతిని లావణ్యమును శోభింప జేయునట్లు, ఉపనాగరమన్న యీ అనుప్రాసము కావ్యమును శోభింపజేయుటకు శమర్థము.

77. అనుప్రాసః కవిగిరాం పదవర్ణమయోఽపి యః
సోఽప్యనేన స్తబ్ధశతః శ్రియం కామసి పువ్యతి.

అర్థము : కవివాక్కులలో పదవర్ణమయమయిన అనుప్రాసము కావ్యముతో పోలికగా పోలికగా సౌందర్యమును పోషించును.

వ్యాఖ్య : వెన్నెల చంద్రవికంఠె వేరుకాదు; చంద్రుని నాశ్రయించు శావిత్రీ వెన్నెల యున్నది. అయినప్పటికిని చంద్రునికే ఆది యలంకార మగుచున్నది. అంగన నాశ్రయించుకొని అందమున్నది. అందమువల్లనే అంగనకు శోభ కలుగుచున్నది. పదవర్ణరూపమయిన కవివాక్కులచేతనే అనుప్రాసము కలుగు

చున్నది. కవి కర్మ కావ్యము. తత్కావ్యము నాశ్రయించుకొన్నది అనుప్రాసము. కావ్యము నలంకరించుటకు సమర్థమై యున్నది.

కావ్యము నాశ్రయించుకొన్నప్పుడే, బాచిత్యవంతముగా అమరియున్నప్పుడే అనుప్రాసము అర్థవంతమగును. అట్లే అనుప్రాసముతో కూడియున్నప్పుడే కావ్యము పొందర్యనముజ్వలమగును. భోజదేవు డీవిధముగా అనుప్రాస ప్రాధాన్యమును నిర్దేశించుచున్నాడు.

ఇంతవరకు శ్రుత్యనుప్రాసభేదములు చెప్పబడినవి. ఇప్పుడింక క్రమానుగుణముగా వృత్త్యనుప్రాసము ప్రారంభమగుచున్నది.

[వృత్త్యనుప్రాసము]

78. ముహూరావర్త్యమానేషు యః స్వవర్గ్యేషు వర్తతే
కావ్యవ్యాపీ న సందర్భో వృత్తి రిత్యభిధీయతే.

అర్థము : మాటిమాటికి నావృత్తిచెందుచున్న స్వవర్గములయిన వర్తముల యందు వర్తించుచు, కావ్యమునందు వ్యాపించియున్న సన్నివేశము వృత్త్యనుప్రాస మని పేర్కొనబడుచున్నది.

79. కార్ణాటి కౌంతలి కౌంకి కౌంకణీ బాణవాసికా
ద్రావిడీ మాఘరీ మాత్స్యీ మాగధీ తామలి ప్రికా.

80. ఔండి పౌండితి విద్వద్భిః సా ద్వాదశవిధేవ్యతే
అథ లక్షణ మేతాసాం సోదాహరణ ముచ్యతే.

అర్థము : వృత్త్యనుప్రాసము వందెండు విధములని పండితులు గ్రహించుదు. 1. కార్ణాటి 2. కౌంతలి 3. కౌంకి 4. కౌంకణీ 5. బాణవాసిక 6. ద్రావిడి 7. మాఘరీ 8. మాత్స్యీ 9. మాగధీ 10. తామలిప్రిక 11. ఔండి 12. పౌండితి - అనునవి ఆభేదములు. ఏని లక్షణము ఉదాహరణ పూర్వకముగా చెప్పబడును.

వ్యాఖ్య : వృత్త్యనుప్రాసభేదములు దేశనామములనుబట్టి పేరు పొందినవి. ఇప్పుడు ఈ సంజ్ఞలు కేవల సంకేతములే కాని ఆయాదేశములతో కాని, దేశవాసుల కాషాన్దప్రధాయముతో కాని ఎంతమాత్రమును సంబంధము కలది కావు.

తాను కవర్ణానుప్రాసవతీ కార్ణాటి యథా -

‘కాంతే కుటిల మాలోక్య కర్ణకంఠాయనేన కిమ్

కామం కథయ కల్యాణి కింకరః కరవాణి కిమ్’

178

అర్థము : వానియందు కవర్ణానుప్రాసము గల కార్ణాటికి ఉదాహరణము. కాంతా! కుటిలముగా చూచి చెవి గోకుకానుటచేత ఏమిలాభము? కల్యాణీ! నీ కోరికను చెప్పుము. కింకరుడ నైన నేను ఏమిచేయవలయును ?

వ్యాఖ్య : కవర్ణము పునఃపునరావృత్తి నొందినయెడల, దానిని కార్ణాటి వృత్త్యనుప్రాస మని యందురు. ఇది లక్షణము. ఉదాహరణమునందు కవర్ణము పెక్కువర్ణాయము లావృత్తి నొందియున్నది. ఇచ్చట హల్వర్ణమునకే ప్రాధాన్యము. అది యేస్వరముతో నయిన సంయోగము నొందవచ్చును. వర్ణమునందంతటను వ్యాప్తి నొంది యుండవలయును. ఇట్లుండుటచేతనే ప్రకృతపద్యము కార్ణాటికి లక్ష్యమయినది.

చవర్ణానుప్రాసవతీ కాంతలీ యథా -

‘జ్వలజ్జటిల దీప్తార్చి రంజనోచ్ఛయ చారవః

చంపకేషు చకోరాక్షి చంచరీకా శ్చకానతి’

179

అర్థము : చవర్ణానుప్రాసము గల కాంతలికి ఉదాహరణము. ఓ చకోరాక్షి! సంపెంగలయందు జ్వలించుచున్న జడలు కలిగిన ప్రకాశమానమయిన అగ్నులవలె అత్యంత రంజనమనోహరములయిన తుమ్మెదలు విలసిల్లుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : చవర్ణము పునఃపునరావృత్తి నొందినయెడల, దానిని కాంతలీ వృత్త్యనుప్రాస మని యందురు. ఇది లక్షణము. ఉదాహరణమునందు చ, జ, ష, వర్ణములు పెక్కువర్ణాయము లావృత్తి నొందినవి. ఇవి యన్నియు చ వర్ణమునకు చెందినవి. కావుననే, యిది కాంతలీవృత్త్యనుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

[రంజన, చంపకీక శబ్దములందు పూర్ణబిందువున్నది. నాగరలిపి యందు సాధారణముగా ‘రజ్జన, చఞ్చరీక’ అని ‘జ’ వర్ణమునే వ్రాయుదురు. పూర్ణబిందు

పునే వ్రాతయందు వాదినప్పటికిని చ వర్ణమునకు ముందు అది 'ఇ' వర్ణముయొక్క ఉచ్చారణమునే కలిగి యుండును.]

టవర్ణానుప్రాసవతీ కౌంకి యథా-

'కుంభకూటాట్ట కుట్టాక కుటిలోత్కట పాణిరుట్'

తూరి: కరటివేలేన న ద్రవ్యమపి చేప్పితే'

180

అర్థము : టవర్ణానుప్రాసముగల కౌంకికి ఉదాహరణము. కుంభకూటాట్ట ఉచ్చారణములను పదగొట్టుటలో ప్రావీణ్యము గల దారుణమైన పంజా గల సింహమును ఎనుగులు చూచుటకుకూడ ప్రయత్నించుట లేదు.

వ్యాఖ్య : టవర్ణములైన వర్ణములు పెక్కు పర్యాయము లావృత్తి నొందినయెడల, దానిని కౌంకి వృత్త్యనుప్రాసమని యందురు. ఇది లక్షణము. ఉదాహరణమునందు ట, ణ వర్ణములు పునఃపునరావృత్తములై పద్యమునంతటినంత రించుకొని యున్నవి. కావుననే యిది కౌంకికి లక్ష్యమయినది.

తవర్ణానుప్రాసవతీ కౌంకి యథా-

'మధు ర్మధూని గాంధర్వమందిరం మదిరేక్షణ'

ఇందు రైందీవరం దామ కామ మానందయన్తి నః'

181

అర్థము : తవర్ణానుప్రాసముగల కౌంకికి ఉదాహరణము. వనంశ జుత్తువు, మధువులు, సంగీతమందిరము, మదిరేక్షణ, చంద్రుడు, నల్ల కణ్ణులు, హరము మాకు పూర్తిగా ఆనందమును కలగజేయును.

వ్యాఖ్య : త థ ద ధ న అను వర్ణములు పెక్కుపర్యాయము లావృత్తి నొందినయెడల, దానిని కౌంకివృత్త్యనుప్రాస మని యందురు. ఇది లక్షణము. లక్ష్యమునందు త థ ద ధ న వర్ణములు పునఃపునః ప్రయత్నము లయినవి. తవర్ణ మొక్క చోటనే వచ్చినది. శ్లోకమునందున్న పూర్ణబిందువు లన్నియు తవర్ణమునకు పూర్వ మందే యుండుటచే నకారోచ్చారణమునే కలిగి యుండును. 'మదిరేక్షణ' అను పదమునకు పూర్వమందున్న బిందువుమాత్రము 'మ'కారోచ్చారణము కలది. తవర్ణ హృస్వపున్యమువేతనే యీశ్లోకము కౌంకికి లక్ష్యమయినది.

పవర్గానుప్రాసవతీ బాణవాసికా యథా-

‘ప్రియా ప్రగల్భా తాంజూలం పరిస్సుత్ఫుల్ల ముత్పలమ్

పుష్పత్కాః పంచబాణస్య పంచమః పంచమధ్వనిః’ 182

అర్థము : పవర్గానుప్రాసముగల బాణవాసిక కుదాహరణము. ప్రాగల్భ్యము గల ప్రేయోరానిను, తాంజూలమును, మధ్యమును, వికసించిన యుత్పలమును, పంచమస్వరమును పంచబాణుడైన మన్మథుని బాణములు.

వ్యాఖ్య : ప ప బ భ మ అను పర్ణములు పెక్కుపర్యాయము లావృత్తి నొందినయెడల, దానిని బాణవాసికా వృత్త్యనుప్రాసమని యందురు. ఇది లక్షణము. ఉదాహరణమునందు శవర్గమునందలి పర్ణములన్నియు బహుపర్యాయము లావృత్తము లేనవి. ‘తాంజూలం’ అనుచోటి పూర్వబిందువులు తెఱును మకారోచ్చారణముగలవి. కావుననే యీ శ్లోకము బాణవాసికకు లక్ష్యమయినది.

అంతస్థానుప్రాసవతీ ద్రావిడీ యథా-

‘ప్రియాల లసలీ తాల తమాలై లావనావలీ

భాతి పత్త్రీల హింతాల కృత పుండ్రా వధూరివ’ 183

అర్థము : అంతస్థానుప్రాసముగల ద్రావిడికి ఉదాహరణము. ప్రియాలము, లసలీ, తాలము, తమాలము, వీలకి అను పనముల నముదాయము సాంద్రప్రతములు గల హింతాలముచేత తిలకము దిద్దబడిన వధువువలె భాసించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : య ర ల వ - అను నాలుగు పర్ణములు సంతస్థములు. అంతస్థ పర్ణములు అనుప్రాసఫలకములుగా వ్యవహరించిన యెడల, అది ద్రావిడి వృత్త్యను ప్రాసమగును. ఉదాహృత పద్యమునందు ల వ లు అధికముగాను, రపర్ణము తక్కుముగాను ఆవృత్తి నొందినది. యపర్ణము ఒక్కమారుమాత్రమే ప్రయుక్త మయినది. అంతస్థపర్ణముల ఆవృత్తినిబట్టియే యీ శ్లోకము ద్రావిడివృత్త్యను ప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

ఊష్మానుప్రాసవతీ మాథురీ యథా -

‘పుష్టి పుష్పధనుషం ముష్టి ప్లోమవిపుషః

మిషన్ నిర్మిమేషేణ చక్షుషా మానుషీ న సా’

184

అర్థము : ఊష్మానుప్రాసము గల మాథురికి ఉదాహరణము. పుష్పధన్వియైన మన్మథుని పోషించుచున్నది; విరహదాహకణములను విరజిమ్ముచున్నది. నిర్మిమేష నేత్రముతో చూచుచున్నది. ఆమె మనుష్యతీ కాదు.

వ్యాఖ్య : శ ష స హ - అను వర్ణములను నాలుగింటిని ఊష్మములని యందురు. ఊష్మవర్ణములు అనుప్రాసఘటకములుగా వ్యవహరించినయెడల, అది మాథురీ వృత్త్యనుప్రాసమగును. ఉదాహరణమునందు షవర్ణము పెక్కుపర్యాయము లావృత్తియొందినది ఇట్లే తక్కిన వర్ణములుకూడ అవృత్తియొందవచ్చును. షవర్ణ వృత్తిచేతనే యీ శ్లోకము మాథురీవృత్త్యనుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

ద్వితీవర్గానుప్రాసవతీ మాత్స్యీ యథా -

‘కోకిలాలాపవాచాలో మామేతి మలయానిలిః

ఉచ్చలచ్చికరాచ్చాచ్చ నిర్ఘరాంభః కణోక్షితః’

185

అర్థము : రెండు మూడు వర్ణముల అనుప్రాసముగల మాత్స్యీకి ఉదాహరణము. కోకిలాలాపవాచాలమును, పైకెగురుచున్న తుంపురులు గల స్వచ్ఛమైన ప్రవాహమునందలి జలబిందువులచేత తడువబడినదియు అయిన మలయానిలము నన్ను పొందుచున్నది.

వ్యాఖ్య : కార్ణాటి నుండి మాథురీ వరకు నున్న ఏడును శుద్ధానుప్రాసములు. మాత్స్యీ నుండి పౌండి వరకు నున్న ఐదును సంకరానుప్రాసములు.

మాత్స్యీవృత్త్యనుప్రాసమునందు రెండువర్ణములకు చెందిన వర్ణములు గాని మూడు వర్ణములకు చెందిన వర్ణములు కాని సాంకర్యము నొంది అనుప్రాస ఘటకములుగా వ్యవహరించును. ఉదాహరణ శ్లోకమునందు కవర్ణము, చవర్ణము, పవర్ణము - పెక్కు పర్యాయము లావృత్తియు లయినవి. అంతర్ణముల అవృత్తికూడ అధికముగానే యున్నది. కావున లక్షణమునందు ‘ద్వితీవర్గానుప్రాసవతీ’ అని

యనుట 'అనేకవర్గానుప్రాసపితీ' అన్న భావముతోనే కావచ్చును. అట్లయినప్పుడే ప్రకృతశ్లోకము మాత్పికి లక్ష్యము కాగలదు ఉదాహరణము దండి కావ్యాదర్శము నుండి గ్రహింపబడినది.

ద్వాభ్యాం విదర్శితైకవర్గా మాగధీ యథా -

'అఘాఘం నో నృసింహస్య ఘనాఘనఘనధ్వనిః

మాన్యాద్దురుఘురాఘోరః సుదీర్ఘో ఘోరఘర్ష రః'

186

అర్థము : రెండువర్గములచేత విదర్శితమైన ఏకవర్గము గల మాగధికి ఉదాహరణము. నరసింహాసియొక్క మురుమురాఘోరమును, సుదీర్ఘమును, ఘోరఘర్షరమును అయిన మేఘ గంభీరధ్వని మా పాసముల సమూహమును నాకము చేయు గాక :

వ్యాఖ్య : సంకరములయిన అనుప్రాసములలో మాత్పివి పైనిచూచితిమి. అందు అనేకవర్గముల వర్ణములు అనుప్రాస ఘటకము లగునవి చెప్పుకొంటిమి. మాగధి యందు మూడువర్గములు అనుప్రాసఘటకము లగును. ఒక వర్గము ప్రధానమై ఆద్యంతము నిర్వహింపబడును. నడుమ మరిరెండు వర్గములు చేరి ఒక రకమైన విచ్ఛిత్తిని కలిగించును. ఇట్లు చేయుటచేత వైదర్భీ సహజమైన సౌందర్యము నముత్పన్న మగును.

ఉదాహరణమునందు కవర్గము ప్రధానము. అది ద్విత్వీయపాదమైన 'ఘనాఘనఘనధ్వనిః' అనుచోట తవర్గముచేతను, మూడవ నాలుగవ పాదములందు య ర వర్ణములచేతను విదర్శితమై యున్నది. అనగా ప్రధానమై యున్న కవర్గము కొంతదూరము తవర్గముతో జంట కలిపినది; తరువాత దానిని విడిచి మరి కొంత దూరము అంతస్థములతో జంట కలిపినది ఇట్లగుటవల్ల నే, యిది మాగధీవృత్త్యను ప్రాసమునకు లక్ష్యమైనది.

స్వాంత్య సంయోగివర్గా తామలిప్తి కా యథా-

'శిజ్జాన మజ్జు మజ్జేరా ఇచ్చరు కాజ్జన కాజ్చయ'

కజ్జనాజ్జభుజా భాన్తి జితానజ్జ తవాజ్జనాః'

187

అర్థము : స్వాంత్యసంయోగి వర్గమైన తామలిప్తిక కుదాహరణము. ఓ జితపుష్పతా, వీ ప్రియరాండు చక్కని నవ్వడులుగల మంజీరములను కలిగి, మనోహరములయిన బంగారు మొలనూళ్ళను కలిగి, కంకణములుగల బాహువులను కలిగి ప్రకాశించుచున్నారు.

వ్యాఖ్య : వర్గాక్షరములు తమ యనునాసికాక్షరములతో సంయుక్తములై అనుప్రాసఘటకములై నయెశల, అది తామలిప్తిక యగును. ఉదాహరణ శ్లోకము ఊదు పూర్వభాగమును చివర్గ మాక్రమించినది; ఉత్తరభాగమును కవర్గ మాక్రమించినది. 'శిశ్లాన' మొదలయిన విధముగా జవర్ణము తదంగీయానునాసికమైన 'ఇ'తో కలిసి మూడుపాదాలు ప్రయుక్తమయినది. 'ఇ'తో సంయోగమునొంది చవర్ణము రెండు వర్గాక్షరములు ప్రయుక్తమయినది. అనగా తాలవ్యవర్గము తదంగీవర్గముతో సంయోగము నొందిన దన్నమాట :

ఉత్తరార్థమునందు 'కజ్జ-ణ', 'అజ్జ' అనుచోట్ల కవర్ణముతో అనునాసిక మైన 'జ' సంయుక్తమయినది. 'అనజ్జ' 'అజన' అనుచోట్ల గవర్ణము సంయుక్తమయినది. అనగా కంఠ్యవర్గము తదంగీవర్ణముతో సంయోగమునొందిన దన్నమాట :

'శిశ్లాన' మున్నగు రూపములను 'శింశాన' మున్నగు విధముగా వ్రాయవచ్చును. 'కజ్జ-ణ' మున్నగు రూపములను 'కంకణ' మున్నగు విధముగా వ్రాయవచ్చును. తెనుగునందు పూర్ణబిందువులతో వ్రాయుటయే వరిపాటి. కావున, పూర్ణబిందుపూర్వకములయిన వర్గాక్షరములు అనుప్రాసఘటకములై నయెశల, అది తామలిప్తిక యగునని తెనుగులేఖనమున కనుగుణముగా గ్రహింపవచ్చును.

సరూప సంయోగి గ్రంథితౌండ్రీ యథా -

'సల్ల తా సల్లవోల్లాసీ చి త్రవిత్తహారో వృణామ్

మజ్జిజ్జిల సజ్జాను నదీషు మలయానిలా'

పాల్కి

అర్థము : సరూప సంయుక్తములతో రచింపబడిన తౌండ్రీకి ఉదాహరణము. చక్కని లతల వల్లవములందు ఉల్లాసము నొందువాడును, మానవుల చిత్రవిక్రమలను హరించువాడును అయిన మలయ నదీరణుడు చివర నన్నధ్యములయిన నదుల ఘోరమును గుఱువాడు.

వాణ్ణిఖ్య : తామ్రతి పికయందు పైకము సంయుక్తవర్ణములు పున్నరుక్తము లగుటయే లక్షణము. అందు, అనునాసికములు తక్కువర్ణములతో సంయుక్తము లగును. వక్రకృతమైన బొడ్డి యందు సరూపములయిన వర్ణములతో సంయుక్తము నొందుట ప్రసక్తము. ఇనగా ద్విత్వాక్షరములే యిచ్చట అనుప్రాసమటకములుగా వ్యవహరించునని యర్థము.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు లకారద్విత్వము, తకారద్విత్వము, జకారద్విత్వము అనుప్రాసమటకములుగా వ్యవహరించుచున్నవి. కావుననే, యిది బొడ్డివృత్తము ప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

అసరూప సంయోగఽధితా పౌండ్రీ యథా-

‘అస్తస్మై సక పర్యస్త సమస్తార్కాంశు సంస్తరా
పీనస్తన స్థితా తామ్రకమ్రవస్తేవ వారుణీ’

189

అర్థము : అసరూపసంయుక్తములతో రచింపబడిన పౌండ్రీకి ఉదాహరణము. అస్తాచల శిఖరము నావరించియున్న సూర్యకిరణముల సమూహముచేత కప్పబడిన వర్షిమదిశ పీనస్తనములయందు ఎఱ్ఱని మనోహరమయిన వస్త్రమును కప్పుకొన్నట్లున్నది.

వాణ్ణిఖ్య : పౌండ్రీయందు భిన్నవర్ణములు సంయోగమునొంది పునఃపునరుక్తము లగును. ఉదాహృత శ్లోకమునందు సకార తకారములు సంయుక్తములై పెక్కువర్ణాయము లావృత్తి నొందినవి. ఇవి రెండును భిన్నవర్ణములు. ఇట్లు భిన్నములయిన వర్ణములు సంయుక్తములైనప్పుడే పౌండ్రీ యగును. తామ్ర, కమ్ర- అన్నప్పుడు మర సంయోగము రెండుసారులు కలిగినది. ఇదియు పౌండ్రీకి లక్ష్యముగానే వ్యవహరించును.

81. అకఠోరాక్షరాదానం నాతినిర్వహణైషితా

అశైధిల్యం చ సత్కర్తుం వృత్త్యనుప్రాస మీశతే.

82. క్వచిదస్తి క్వచిన్నాస్తి క్వచిదస్తి చ నాస్తి చ
వర్ణానుప్రాస ఏషాతు సర్వతోన్మీతి భిద్యతే.

అర్థము : కఠోరములు కాని అక్షరముల నాదానము చేయుట, అతిగా విర్యహింసవలయునన్న శారీరక లేకుండుట, శైథిల్యము కలుగకుండుట - అనునవి పృత్యనుప్రాసమును సత్కరించుటకు సమర్థములు.

పర్వానుప్రాసము ఒకచోట నుండును; ఒకచోట నుండదు; ఒకచోట నుండియు నుండదు. కాని యీ పృత్యనుప్రాసము ఎల్లచోట్ల నుండును. కావుననే యిది పర్వానుప్రాసముకంటె భిన్నమగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : గ్రంథకర్త పృత్యనుప్రాస లక్షణలక్ష్యములను చెప్పిన ఏమ్యుట జాగరూకతకై మరొకవిషయమును జ్ఞాపనముచేయుచున్నాడు. అకఠోరాక్షరాదానముః అవుగా పరుషములయిన అక్షరములను అనుప్రాసఘటకములుగా నిలువకుండుట యవి యర్థము పరుషత్వమువలన పరపత్వమునకు హవికలుగును. అట్లే 'అకఠోరములు' అవి యనగా, మృదువులయిన అక్షరములనే నిలుపుటచేత శైథిల్యము కలిగిడి అపకాళమున్నది. కావున రచయిత పరుషత్వమును, శిథిలత్వమును కలుగకుండ జాగరూకుడై యుండవలయును. ఇంకొక ముఖ్య విషయము, కవికి వియం శ్రతిముండుట చాల యవసరము. కావుననే అతివిర్యహణమును పరిహరింపవలయును. సంయమనము కలిగి, పరుషబంధము కాని శిథిలబంధము కాని పాకుండునట్లు రచించినయెడల పృత్యనుప్రాసము సుందరమై యొప్పునని భావము.

'క్యచిదస్మి' మొదలయిన శ్లోకమునందు పర్వానుప్రాసమునకు పృత్యనుప్రాసమునకు భేదము వివరింపబడినది. పృత్యనుప్రాసమునందుకూడ అనుప్రాసఘటకములు వర్ణములే. పర్వానుప్రాసమునందును అనుప్రాసఘటకములు వర్ణములే. కావున భేదమును గుర్తించుకొనుట యవసరము. పర్వానుప్రాసము పద్యము సర్వము వాక్రమించి యుండదు. కొన్నియెడల నున్నయెడల పరిపూర్ణము. పృత్యనుప్రాసము పద్యము మొదటినుండి చివరివరకు వ్యాపించి యుండును. ఈ భేదము వల్లనే రెండింటిని వేర్వేరుగా గుర్తించి పేర్కొనుట జరిగినది.

అన్యే పునరన్యథా వృత్తిం వ్యాచక్షతే -

రికి. స్పర్శాదీనా మసంబంధః సంబంధో వాపి యో మిథః
స్ఫుటాది బంధ సంసిద్ధ్యై నేహ వృత్తి ర్నిగద్యతే.

అర్థము : ఇతరులు మరొక విధముగా వృత్తిని వ్యాఖ్యానించుచున్నారు. మృతాది బంధ సంసిద్ధికారకు స్పర్శాదులయొక్క పరస్పర సంబంధము కాని అసంబంధము కాని వృత్తి యనబడును.

84. కావ్యవ్యాపీ చ సందర్భో వృత్తి రిత్యభిధీయతే
సౌకుమార్య మథ ప్రౌఢి ర్మధ్యమత్వం చ తద్గుణాః.

అర్థము : కావ్యమునందు వ్యాపించియున్న సందర్భమును వృత్తి యని యందురు. సౌకుమార్యము, ప్రౌఢి, మధ్యమత్వము - అనునవి దాని గుణములు.

85. గంభీరాజస్వినీ ప్రౌఢా మధురా నిష్ఠురా శ్లఘా
కఠోరా కోమలా మిశ్రా పరుషా లలితామితా.

86. ఇతి ద్వాదశకథా భిన్నా కవిభిః పరిపక్వతే
కారణం పునరుత్పత్తే స్త వవాసాం విజానతే.

అర్థము : గంభీర, ఓజస్వినీ, ప్రౌఢ, మధుర, నిష్ఠుర, శ్లఘ, కఠోర, కోమల, మిశ్ర, పరుష, లలిత, అమిత - అని వృత్తి కవులచేత వండెందు విధములుగా పరిగణింపబడుచున్నది. వాని యుత్పత్తికి కారణమును వారే యెరుగుదురు.

తాను గంభీరా యథా -

‘అప్పుడందం తేణ ణహం మహిం చ తడి ఉద్ధమాఇతి నేణ
దుందుభిగంభీరరవం దుండభిలం అంబువాహేణ’ 190

[చాయా -

‘ఆస్పందతా నభో మహిం చ తడిదుధ్మాపిత దిశా
దుందుభి గంభీరరవం దుందుభిత మంబువాహేన’]

సైషా ప్రాయ స్తవర్గ పవర్గయో స్తృతీయ చతుర్థానాం
పకార ఫకారయోశ్చ స్వసంయోగ బిందుయోగాభ్యాం జాయతే.

ప్రతిష్ఠా : వానియందు గంభీరవృత్తికి ఉదాహరణము. ఆకాశమును భూమిని కంపింపజేయుచు, మెరపులతో దిక్కులను ప్రకాశింపజేయుచు జేయుచు దుందుభి గంభీరవమును కలుగజేసెను.

ఇది తవర్గ పవర్గములయొక్క తృతీయ చతుర్థములకును, పకార ఫకారములకును స్వసంయోగమువల్లను విందుయోగమువల్లను జనించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : పృథ్వియొక్క పండ్రెండు భేదములలో మొదటిదయిన గంభీర వృత్తికి ఉదాహరణమిది. తవర్గమునందలి తృతీయ చతుర్థములు 'ద ధ', పవరమునందలి తృతీయ చతుర్థములు 'బ భ', 'అచ్చుందంతే' - అని అన్నప్పుడు ద్వైర్యము విందుసంయోగము నొందియున్నది. 'దుందుభి' - అని అన్నప్పుడు నక్షత్రమునందున్నది. గంభీర, అంటు - అనుచోట్ల బభవర్ణములు విందు సంయోగమునొంది యున్నవి. 'పు' 'ద్ధ' - అన్నవి స్వసంయోగము నొందిన స్థానములు ఇట్లు ఈ విధముగా సంయుక్తపవర్ణములు ప్రయుక్తము లగుటవల్లనే దీనిని గంభీరవృత్తి లక్ష్యముగా గ్రహించుట జరుగుచున్నది.

ఓజస్విని యథా -

పత్రాంత సేకరాహల

ధాడే సేహా అరణిసేర్ణి రాజిల జలలమ్

స జ్ఞం ఓజ్జర పహసద

దరిముహా నిమహిల వడల మధిరామోలమ్

101

[ఛాయా -

ప్రాస్తాశ్చ శీకరాహత

ధాతుశిలా జలనిషణ్ణ రాజితజలదమ్

సహస్రం నిర్ఘ్నం ప్రహసిత

దశమూఖ నిర్మూలత వకుళమదిరామోదమ్

నేతరుం మూర్ధన్యానాం ప్రథమ చతుర్థ పంచమ షష్ఠైస్తదా వృత్త్యై చ ప్రాయో జాయతే.

అర్థము : ఓజస్వినీవృత్తికి ఉదాహరణము. వీటికుంపురుల చేత కొట్టబడిన దాతుశిలలందలి జలములందుండి కూర్చుండి రంజితములయిన మేఘములను కలిగి, పెరియేళ్ళరూపమున నవ్వచున్న గుహములములనుండి వెలువడుచున్న మదిరా మోదమువంటి పొగడపూల వాసనలను గలిగియున్న సహ్యావర్ణతమును వారు (వానరవీరులు) చేరిరి.

ఇది మూర్ధన్యములయొక్క ప్రథమ చతుర్థ పంచమవర్ణములు రెండు మూడు పర్యాయములు ఆవృత్తి నొందుటచేత జనించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : అ త డ థ ణ ఋ ర ష వర్ణములు మూర్ధన్యములు. మూర్ధన్యములు రెండో మూడో ఆవృత్తుల నొందినయెడల ఓజస్వినీవృత్తి కావచ్చు నని లక్షణము.

వివరణయందు 'ప్రథమ చతుర్థ' వర్ణముల పునరుక్తినిగూర్చి ప్రవృత్తమయినది. ఉదాహృత పద్యమునందు ప్రథమ చతుర్థపర్ణములు ప్రయుక్తములు కాలేదు. రవర్ణము జదుసారులు ప్రయుక్తమయినది; ణవర్ణము మూడుసారులు ప్రయుక్తమయినది. ఇట్లుగుటవల్ల నే ఇది ఓజస్వినీ వృత్తికి లక్ష్యముగా ప్రదర్శింపబడినది.

ఉదాహరణపద్యము ప్రవర్తనేనుని సేతుబంధమహాకావ్యమునుండి స్వీకరింపబడినది.

ప్రౌఢా యథా -

‘కృత్వా పుంవత్పాతముచై ర్భృగుభ్యాం
మూర్ధ్ని గ్రాహ్లాం జర్జరా నిర్మరౌఘాః
కుర్వంతి ద్యా ముత్పతంతః స్మరార్త
స్వల్లోక స్త్రీగాత నిర్వాణ మత్ర’

192

పైసా ప్రాయేణ మూర్ధన్యానా మంతఃస్థానాం సంయోగాత్
పూర్వగురు త్వేన జాయతే

అర్థము : ప్రౌఢావృత్తికి ఉదాహరణము. ఇచ్చటి పెరియేటి ప్రవాహములు ఎత్తయిన తటములనుండి శిలల మూర్ధముపైని భృగుపాత మొనరించు

పురుషులనలె దుమికి శిథిలీభూతములై స్వర్ణమునకు ఎగురుచున్నవై స్మరార్తై
దేవతాశ్రీలకు గాత్రనిర్వృతిని కలిగించుచున్నవి.

మూర్ధన్యములయొక్క అంతస్థములయొక్క సంయోగమువల్ల, పూర్వగుడ
త్వముచేత ఇది యేర్పడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : మూర్ధన్యములు కాని అంతస్థములు కాని యితరవర్ణములతో
సంయోగము నొందినయెడల ప్రౌఢావృత్తి యగునని లక్షణము. సంయుక్తవర్ణము
లకు పూర్వమందున్న వర్ణములు గురుత్వము నొందును. సహజముగా గురువు
లయిన వర్ణములకంటె సంయుక్తవర్ణముచేత గురువులయిన వర్ణములవల్ల గణి
గాంభీర్య మలవడు ననుటలో సందేహము లేదు. త్వ, ర్భు, ర్ద్వి, వ్యా, ర్మ, ర్మ
ర్వ, ద్యా - మున్నగు సంయుక్తములందు మూర్ధన్యములు కాని, అంతస్థములు కాని
చేరి యున్నవి. ఈ వర్ణములతో నేర్పడిన సంయుక్తవర్ణము లున్నప్పుడు మాత్రమే
గాంభీర యగును.

ఉదాహృత శ్లోకము మాముని శిశుపాలవధమునుండి స్వీకృతము.

మధురా యథా-

‘కింజల్క సంగి శింజాన భృంగలాంఛిత చంపకః
అయం మధు రుపైతిత్వాం చండి పంకజదంతురః’

198

సైషా ప్రాయోఽనుస్వార పురోవర్తి స్పర్శతయా జాయతే.

అర్థము : మధురా వృత్తి కుదాహరణము. కేసరముల సాంగత్యము
నొంది రొడచేయు తుమ్మెదలచేత లాంఛితములయిన సంపెంగలను గల యీ పస
తుడు పంకజదంతురుడై చండిః నిన్ను సమీపించుచున్నాడు.

ఇది సాధారణముగా అనుస్వారముమీద స్పర్శతచేత జనించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : పూర్ణబిందుపూర్వకములైన స్పర్శముల ప్రయోగమువల్ల మధు
రావృత్తి యేర్పడు నని లక్షణము. ఉదాహృత శ్లోకమునందు ‘కింజల్క’ అను
చోట పూర్ణబిందువుమీద జవరమున్నది. అట్లే తక్కినచోట్లను స్పర్శములే నిల్చి

యున్నవి కవర్ణము నుండి మవర్ణమువరకుగల హల్లలను స్పర్శము లని యందురు. అనుస్వార పురోవర్తిస్పర్శముల యావృత్తిని కలిగియుండుటవల్ల నే యిది మధురా వృత్తికి ఉదాహరణమైవది.

నిఘరా యథా -

‘స్వాంగ శ్లిష్టాద్రి జన్మానం నేత్రార్చిః ప్లుప్తమన్మథమ్
స్తామి త్ర్యక్షం ద్యువజ్జ్యేష్ఠం దైత్యశ్రేణ్యార్చితాంఘ్రికమ్’ 194
సైమా ప్రాయః సంయోగభూయ స్వే నోత్పద్యతే.

అర్థము : నిఘరావృత్తి కుదాహరణము. తన శరీరముతో పార్వతిని కలిగించుకొన్నవాడును, నేత్రాగ్నిచేత మన్మథుని భస్మీకరించిన వాడును, దేవతలలో శ్రేష్ఠుడును, రాక్షసశ్రేణులచేత అర్చింపబడిన పాదములు గలవాడును అయిన ముక్కంటిని ప్రవము చేయుచున్నాను.

సంయుక్తవర్ణముల ఆధిక్యమువల్ల ఇది జనించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : సంయుక్తవర్ణముల ఆధిక్యమువల్ల నిఘరావృత్తి యేర్పడునని లక్షణము. మధురావృత్తియందు అనుస్వారములమీది స్పర్శముల యావృత్తిని చెప్పుకొంటిమి. విజమునకు ‘కింజల్క, సంగి’ మొదలయిన వానిని ‘కింజల్క, సజ్జి’ మొదలయిన విధముగా వ్రాయుట సంస్కృత సంప్రదాయము. కావున, అచ్చటనున్నవికూడ సంయుక్తములే. అచ్చట స్పర్శములు తమ తమ వర్గాను నాసకములతో సంయోగము నొందుచున్నవి. అందువల్ల నే, అచ్చటే నాదము మధురమై మధురావృత్తిని కలిగించుచున్నది. ప్రకృతమైన నిఘరావృత్తియందు తద్విన్న వర్ణములు సంశ్లిష్టములైయుండును. ఈ సంయుక్తవర్ణముల పునఃపునః ప్రయుక్తి దారాళతకు అడ్డుతగులుటయే కాక శ్రుతి సౌఖ్యమునకును అవకర్షన కలిగించును. అందువల్ల నే, యిది నిఘరావృత్తి యని పేర్కొనబడుచున్నది.

ఉదాహృత పద్యమునందు ‘శ్లిష్టాద్రి, న్మా, త్రార్చిః, ప్లుప్త, మ్మ మొదలయిన విధముగా సంయుక్తవర్ణము లధికసంఖ్యాకములైయున్నవి. కావుననే, యిది నిఘరా వృత్తికి లక్ష్యమైనది.

శ్లో థా యథా -

‘దయిత జన విరహ విగలిత
నయనోదక వీత హరిణ మదతిలకమ్
వదన మపగత మృగమద
శశికరణిం వహతి లోలదృశః’

195

సేయం ప్రాయో వ్యంజనానా మసంయోగేన జన్యతే.

అర్థము : శ్లోకావృత్తి కుదాహరణము. ఏయుని యెడబాటుచేత కారిన కన్నీటిచేత త్రాగబడిన కస్తూరీతిలకముగల వదనము తొలగింపబడిన మృగమదము గల చంద్రబింబమువలె చంచల దృష్టులను ధరించుచున్నది.

ఇది సాధారణముగా వ్యంజనవర్ణములకు సంయోజనము లేకపోవుటచే జనించు చున్నది.

వ్యాఖ్య : శ్లోకమయిన వృత్తిని కలిగియున్నది శ్లోకావృత్తి. శ్లోకము అని యనగా బిగువులేని దని యర్థము. వ్యంజనవర్ణముల సంయోగమువల్ల రచనకు బిగువు వచ్చును. శ్లోకమునందు హల్లుల సంయోగము సాధారణముగా కానరాదు. ఇది లక్షణము. ఉదాహృత శ్లోకమున సంయుక్తాక్షరము లేదు. కావుననే యిది లక్షణమునకు వరిపోయినది.

[మూడవ పాదము ‘వదన మపగత మృగమద’ అని యుండియుండుట సమంజసము. లేనియెడల చందస్సు కప్పుచున్నది. ‘మృగమదము’ అని యనగా ‘కస్తూరి’ యని యర్థము. చంద్రునికి ‘కస్తూరి’ తొలగిపోవుటచేత కాక ‘మృగ వదము’ తొలగుటచేత వివ్వారత్వము కలుగుట రమణీయము. మృగవదము అని యనగా హరిణ ముండెడి స్థానము. చంద్రుడు హరిణలాంచునుడు కదా.]

కథోరా యథా -

‘నినర్త నిర్గతానర్థ ఘర్షరధ్వని హస్తీకమ్
చక్రే చక్రం యుధి క్రామన్నలంకః కర్కశార్కరుక్’ 196
సైమా ప్రాయః కంఠ్యరేఖాది సంయోగా దుత్పద్యతే.

అర్థము : కఠోరావృత్తి కుదాహరణము. కర్కశ సూర్యకిరణుడైన అలర్కుడు యుద్ధమునందు సంచరించుచు సేనాసమూహమును స్వాభావికముగానే వెలువడుచున్న అనర్థమైన ఘర్షరధ్వని గల గజసమూహముగా చేసెను.

ఇది సాధారణముగా కంఠ్యము, రేఫము మొదలయినవాని సంయోగమువల్ల జనించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : కంఠ్యముతో కాని, రేఫముతో కాని సంయుక్తములయిన వర్ణముల అవృత్తివలన కఠోరావృత్తి జనించునని లక్షణము.

నిష్ఠరావృత్తియందు సంయుక్తవర్ణము లధికముగా నుండును. కఠోరావృత్తి యందు వైతము సంయుక్తవర్ణముల ప్రయోగమే యెక్కువగా నుండును. ఇంక రెండింటికి భేదమేమి? ఏహల్లు మరి యే హల్లుతోనైన సంయోగముచెంది నిష్ఠరావృత్తి కావచ్చును. దీనికి వ్యాప్తి యెక్కువ. కఠోరావృత్తియందు కవర్ణమును, రేఫమును సంయోగము నొందును. లక్షణవాక్యమునందు 'రేఫాది' అని ఆదికబ్దిము సువయోగించుటవల్ల క్వాచిత్కముగా నితర వర్ణసంయోగముకూడ సమ్మతమే. కాని అది ప్రధానము కారాదు. అదే ప్రధానమైనచో నిష్ఠరావృత్తిగా పరిగణన కెక్కును గాని కఠోరావృత్తిగా పరిగణనకు రాదు.

కుదాహరణ శ్లోకమునందు ర్గ, ర్ఘ, క్ర, ర్క మున్నగునవి కంఠ్యరేఫ సంయుక్తములు. వీని సంఖ్యయే యధికము. ధ్వ, స్త్రి, న్న - అన్నవి అన్య సంయుక్తములు. వీని సంఖ్య యల్పము. కావుననే, యిది కఠోరావృత్తికి లక్ష్య మయినది.

కోమలా యథా -

‘దారుణ రణే రణంతం

కరీదారణ కారణం కృపాణం తే

రమణకృతే రణరణకీ

పశ్యతి తరుణీ జనో దివ్యః’

197

సేయం రేఫ ణకారాద్యసంయుక్త కోమల వర్ణవిరచనయా నిష్పద్యతే.

అర్థము : కోమలావృత్తి కుదాహరణము. దారుణమైన సంక్రామమందు ధ్వనిచేయుచు ఏనుగులను ఖండించుటకు కొరణమైన నీఖిడమును రమణుల నిమిత్తమై ప్రేమతో దివ్యకరుణీజనము చూచుచున్నది.

ఇది రేఫము, ఇకారము మొదలయిన అనంత్యుక్త కోమలవర్ణముల రచన చేత సిద్ధించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : కోమలవర్ణములు అనంత్యుక్తములుగా రచింపబడిన యేడల కోమలావృత్తి యేర్పడునని లక్షణము. లక్ష్యమునందు రేఫమును, ఇవర్ణమును అనేక పర్యాయము లేవృత్తములైయున్నవి. మ, న, ధ - మున్నగు నాదవర్ణములు 'అది' పదముచేత ప్రగహింపబడుచున్నవి. ఇవి పునరుక్తములు కాలేదు; కాన వీనివలన కోమలత్వము కలుగునా? లేదా? యన్న ప్రశ్న తలయెత్తదు. కాని, వీని ప్రయోగమువలన కోమలావృత్తికి భంగము కలుగకుండ నుండుటయే ఫలము.

మిశ్రా యథా -

‘సినప్టీవ తరింగాగై’ రుదధిః ఘనచందనమ్

తదాదాయ కరై రిందుర్లింపతీవ దగంగనాః

198

సైషా ప్రాయః కఠోరాణా మౌఘ్య కంఠ్య మూర్ధన్యనాం
బాహుల్యాదిభి రుత్పద్యతే.

అర్థము : మిశ్రావృత్తి కుదాహరణము. సముద్రము తరంగాగ్రములచేత నురుగుగందమును తీయుచున్నట్లున్నది. దానిని తీసికొనివచ్చి చంద్రుడు తన కరములతో దిశాకాంతంకు పూయుచున్నట్లున్నది.

ఇది సాధారణముగా కఠోరములైన ఓవ్య కంఠ్య మూర్ధన్యముల బాహుల్యదుంచేత ఉత్పన్న మగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఓవ్యకంఠ్యమూర్ధన్యములలోని కఠోరవర్ణములను కొన్నియెడల అధికముగను, కొన్నియెడల అల్పముగను మిశ్రణముచేసి ప్రయోగించుటచేత మిశ్రావృత్తి యేర్పడు నని లక్షణము. పథలు కఠోరములైన ఓవ్యములు క ం య కఠోరములయిన కంఠ్యములు, ట థ య కఠోరములైన మూర్ధన్యములు. ఇవి

యితరవర్ణములతో సంయోగము నొందియు, సంయోగము నొందకయు గ్రథితములైన యేదల మిత్రావృత్తి యగును. ఉదాహరణమునందలి 'పెసప్పి' 'తరంగాగై' 'ఫేస' 'ఇందుర్లింపతి' మున్నగు రూపములనుబట్టియే మిత్రావృత్తిగా గివివి పరిగఁ జేయుట జరుగుచున్నది.

పరుషా యథా -

'జులహీ నిరహోద్విహోదోఽస్మా కహ్లాహ్లాదిత శ్రూదః
ప్రసహ్య మహ్య గర్హ్యత్వ మర్హణార్హః శరన్మరుత్' 199

పైషా ప్రాయోణోమ్మణా ముంతఃస్థాది సంయోగై రవస్థాప్యతే.

అర్థము : పరుషావృత్తికి ఉదాహరణము. వీరవనరోపరమునకు సంబంధించి తెల్లగలువలచేత ఆనందపెట్టబడిన సరస్సు గల శరద్వాయువు భూమి గర్భ్యత్వము నోర్చుకొని పూజార్హముగా గ్రహింపబడెను;

ఇది ప్రాయికముగా ఊమ్మములకు అంతర్థాదుల సంయోగముచేత నేర్పడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఊమ్మములును అంతస్థములును సంయుక్తములై పునరుక్తములైన యేదల పరుషావృత్తి యేర్పడునని లక్షణము. ఉదాహృత పద్యమునందు హకారముతో రేఫము నాలుగుచోట్ల సంయోగము నొందినది. రేఫముతో హకారము మూడుచోట్ల సంయోగము నొందినది. హకారముతో లకారము రెండుచోట్లను, యకారము మూడుచోట్లను సంయోగము నొందినది. హవర్ణము ఊమ్మము. య ర ల వ లు అంతస్థములు. అది శబ్దముచేత ఇతరము లయిన ప్ర, త్వ, న్మ మున్నగు సంయుక్త వర్ణములకును ప్రవేశము కలుగవచ్చును; కాని వానికి ప్రాధాన్యము కలుగదు.

లలితా యథా -

'ద్రావిడీనాం ధ్రువం లీలారేచిత భూలతే ముఖే

ఆసజ్య రాజ్యభారం స్వం సుఖం స్వపితి మన్మథః'

సైషా ప్రాయేణ దంత్యైష్ఠ్యతాలవ్యానాం మధ్యేఽంతిః స్థాది
సంయోగైః స్థాప్యతే.

అర్థము : లలితావృత్తికి ఉదాహరణము. ద్రావిడ ప్రీతి సవిలాసముగా
ఎత్తిన కనుటొమలు గల ముఖమునందు తన రాజ్యభారమును నిల్పి మన్మథుడు
విశ్వయముగా సుఖముగా విడిచిచుచున్నాడు.

ఇది ప్రాయితముగా దంత్యైష్ఠ్యతాలవ్యములకు నడుమ అంతస్థాదుల సంయో
గముచేత సంపన్నమగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : అంతస్థములును దంత్యతాలవ్యైష్ఠ్యములును సంయుక్తములై
పునఃపునః ప్రయుక్తములై నయెడల లలితావృత్తి యగునని లక్షణము. ఉదాహర
ణమునందు రేఫము ద ద భ లతో సంయోగము నొందినది యకారము జన
ముతో రెండుచోట్ల, వకారము వకారముతో రెండుచోట్ల సంయోగము నొందినవి.

అమితా యథా -

‘వకుల కలికా లలామని

కలకంఠీ కలకలాకులే కాలే

కలయా కలావతోఽపి హి

కలయతి కలితాశ్రుతాం మదనః’

201

నేయ మమితయోరేవ కకార లకార బంధయో రనుప్రాసేన
ప్రసూయతే.

అర్థము : అమితావృత్తి కుదాహరణము పొగడ మొగ్గులతో శ్రేష్ఠమై
నదియు, కలకంఠీ కలకలాకులమైనదియు నైన కాలమున చంద్రుని కళను కూడ
మన్మథుడు తన కత్తముగా వినియోగించుకొనును

ఇది అమితములైన కకార లకార బంధములయొక్క అనుప్రాసముచేత
ప్రాదుర్భవించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : కవర్ణ లవర్ణములు జంటకట్టి పునఃపునః ప్రయుక్తములై నయెడల
అమితావృత్తి యగునని లక్షణము. ఉదాహరణమునందు కుల, కలి, కాల, కలకల,

కులే, కాలే మున్నగు విధముగా కళారంభములు వెంటవెంట ముహూర్తములకు క్రమమైనవి. వానిపైఠిచేరిన స్వరముల భేదముచేత వక్షభేదము కలిగినది. ఇట్లు రెండే వర్ణములు అమితమైన అవృత్తలను పొందుటచేత ఇది అమితావృత్తికి లక్ష్యమయినది.

87. ఇతి ద్వాదశభా వృత్తిః కైశ్చిద్యా కథితేహ సా
న గుణభ్యో న వృత్తిభ్యః పృథక్త్వేనావభాసతే.

అర్థము : ఈ విధముగా కొందరచేత పండ్రెండు విధములుగా చెప్పబడిన వృత్తి గుణముల కంటెను వృత్తులకంటెను భిన్నముగా భాసించుట లేదు.

వ్యాఖ్య : ఇతరులు కొందరు వృత్త్యనుప్రాసమును గంభీరావృత్తి మొదలయిన పేరులతో పండ్రెండు విధములుగా పరిగణించుచున్నారని తెల్పి వానిని లక్షణ లక్ష్యసమన్వితముగా భోజిదేవుడు ప్రదర్శించియున్నాడు. ఇది అన్యూల మతమే కాని తనకు సమ్మతము కాదు. అందువల్ల నే ప్రారంభమునందు (లక్షణ శ్లోకము 86) 'వాని యవృత్తికి కారణమును వారే యెరుగుదురు' అని తెలిపెను. ఆయన యభిప్రాయమునుబట్టి గంభీరాదివృత్త్యనుప్రాసభేదములను పేరుగా పరిగణించుటకు తగిన కారణము లేదు. అదే విషయమును తిరిగియిచ్చట ఉద్ఘాటించుట జరుగుచున్నది. సమతా సౌకుమార్యాది గుణములే కంటెను, భారతీ వైదర్భీ ప్రభృతి వృత్తులకంటెను పైని చూపిన వృత్త్యనుప్రాస విభాగము భిన్నముగా లేదు. ఒకే భూమిక నాధారముచేసికొని రెండు విధములుగా విభాగముగావించుట పరియైనపద్ధతి కాదు. అందువల్ల నే భోజిదేవుడు దీనిని సమర్థించుటలేదు. అయినను పూర్వపూర్వలను విడిచి శాస్త్రము ప్రవర్తింపదు. కావుననే, వాని మతమునుకూడ ప్రదర్శించి తన యభివ్రతమును వ్యక్తముచేయుచున్నాడు. ఇంకొక విషయము. గంభీరావృత్త్యాది భేదములకు లక్షణమును చెప్పినప్పుడు 'ప్రాప్యేణ' అన్న పదము నుపయోగించుట కూడ భోజిదేవుని అసమ్మతికే మాచకముగా నున్నది. విభాగ విధానము న్నూడే అంగీకారము లేనప్పుడు లక్షణ నిర్ణయము గావించుట వీలుకాదు. అయినను, పూర్వాభిప్రాయమును పునరుక్తము గావించుటయే ఆయన చేసిన పని. తాను చెప్పిన కారణాంటే వృత్త్యనుప్రాసాది భేదములలో గంభీరాదులకు చూపిన లక్ష్యములు ఇబ్బదిపోవును. కావున వీనిని పేరుగా పరిగణించుట ప్రయోజనవంతము కాదు.

88. శ్రుత్యనుప్రాస వర్ణానుప్రాసయో రపి దుష్కరాః
క్వచిద్భేదాః పృథక్కర్తు మస్యా స్తేనేహ నేవ్యతే.

అర్థము : శ్రుత్యనుప్రాసకంటెను, వర్ణానుప్రాసకంటెను కూడ దీని భేదములు పృథక్కరణమునకు దుష్కరములు. అందువల్ల ఇచ్చట అపేక్షితము కాదు.

వ్యాఖ్య : పూర్వము చెప్పిన శ్రుత్యనుప్రాసమునకును, ఇకముందు చెప్పబోవు వర్ణానుప్రాసమునకును ఘటకములు వర్ణములే. అట్లే యీ రెంటికిని నడుమ చెప్పిన వృత్త్యనుప్రాస ఘటకములుకూడ వర్ణములే. అందువల్ల శ్రుత్యనుప్రాస భేదములతోను, వర్ణానుప్రాసభేదములతోను వృత్త్యనుప్రాసభేదములు కొన్ని యేతల సాదృశ్యమును కలిగియుండును. వానిని వేరుచేసి చెప్పుట కష్టసాధ్యము. కావుననే, ఆ ప్రయత్నము విచ్చట చేయుటలేదు.

[వర్ణానుప్రాసము]

89. యథామ్రాతక పుష్పాది ననగాదే ర్వర్ణ ఉచ్యతే
వర్ణావృత్తి స్తథా వాచాం వర్ణానుప్రాస ఉచ్యతే.

అర్థము : పూలమాలకు నిడుమ నటనట గూర్చిన ఆమ్రాతకాది పుష్పములను వర్ణమని యందురు. అట్లే వాక్కులలో నున్న వర్ణావృత్తిని వర్ణానుప్రాసమని యందురు.

90. స తు స్తబకవాన్ స్థానీ గర్భో వివృతసంవృతః
గృహీత ముక్తః క్రమవాన్ విపర్యస్తోఽథ సంపుటః.

91. మిథునం వేణికా చిత్రో విచిత్రశ్చేతి వర్ణ్యతే
వర్ణావృత్తి ప్రయోగేభ్య స్తేభ్య స్తేభ్యో మనీషిభిః.

అర్థము : ఆయా వర్ణావృత్తిప్రయోగములనుబట్టి పండితులు వర్ణానుప్రాసమును 1. స్తబకవంతము 2. స్థాని 3. గర్భము 4. వివృతసంవృతము 5. గృహీతము 6. క్రమవంతము 7. విపర్యస్తము 8. సంపుటము 9. మిథునము 10. వేణిక 11. చిత్రము 12. విచిత్రము - అవి పండితులు విధములుగా పరిగణించుచున్నారు.

తేషు స్థానే స్థానేనుప్రాస విన్యాసతః స్తబకవాన్ యథా-

‘యస్యావాసీకృత హిమగిరేర్గుంజతాం కుంజరాణా
మావిశ్చక్రే వనగజ మద్రాఘాణ ఘోరాయితాని
దర్శిత్పుల్ల స్ఫురణ వికటా కాండ కంఢూల గండ
స్వేచ్ఛా కావ ప్రణిత సరలానోకహస్కంధ గంధః’ 202

అత్ర గుంజతాం కుంజరాణా మిత్యాదే ర్వర్ణస్తబకస్య స్థానే
స్థానే విన్యాసాదయం వర్ణానుప్రాసః స్తబకవా నిత్యుచ్యతే.

అర్థము : వానిలో స్థానస్థానమునందు ననుప్రాస విన్యాసమువలని స్తబక
వంకమున కుదాహరణము. అతని కావాసముగా నయిన హిమగిరియందు హింక
రిండుచున్న యేనుగులు అకారణముగా తీవ్రముగా దురద పెట్టుచున్న తమ గండ
స్థలములను దర్పితకయస్ఫోరకముగా స్వేచ్ఛగా అచ్చటి చెట్లకు రుద్దుకొను
చున్నవి. అట్లు రుద్దుకొనుటచేత వరకవృక్షముల స్కంధములు ప్రణీతములై
గంధమును వెల్లార్చుచున్నవి. ఆ గంధము(వనములను) వనగజమద వాసనాఘోరా
యతములుగా చేసినది.

ఇచ్చట ‘గుంజతాం కుంజరాణాం’ అని మొదలయిన వర్ణస్తబకమునకు స్థాన
స్థానమునందును విన్యాసముండుటవల్ల, ఈ వర్ణానుప్రాసము స్తబకవంకము అని
పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వర్ణములయొక్క అవృత్తివిబిట్టియే వర్ణానుప్రాస మగుచున్నది.
స్తబకమనగా గుత్తియని యర్థము. వర్ణస్తబకము అని యేనగా వర్ణముల నమూ
హము అని యర్థము. రెండు మూడు వర్ణములు ఒక స్తబకముగా ఏర్పడి పున
రుక్తి నొందిన యెడల స్తబకవంక మన్న యనుప్రాస మేర్పడును. భిన్నభిన్న
స్తబకములు భిన్నభిన్న స్థానములందు పునరుక్తములై పద్యము నంతటి నావరించి
యోవ్నపుడు లక్షణము ననుగ్రముగా ననువ్విత మగును.

ఉదాహరణమునందు ‘గుంజతాం కుంజరాణాం’ అన్నచోట పూర్ణబిందుపూర్వ
కమైన జకారము పునరుక్తమై అనుప్రాస ముటకమగుచున్నది. మూడవపాదము
నందు ‘అకాంధ కంఢూల గంధః’ అనుచోట పూర్ణబిందుపూర్వకమైన డవర్ణము పున

రుక్తమగుచున్నది. చతుర్థపాదమునందు 'స్కంధ గంధః' అనుచోట పూర్ణమిందు పూర్వకమైన దవర్ణము పునరుక్తమగుచున్నది. ఈ పునరుక్తి మూడు స్తబ్ధకములకు విర్వహింపబడి, పద్యమునంతటి నావరించియుండుటచేత, ఇది స్తబ్ధకవంతము అనుపేరుగల వర్ణానుప్రాసమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

నియత వివక్షిత స్థానవిశేషః స్థానీ యథా -

'బాలే మాలేయ ముచ్చైర్న భవతి గగనవ్యాపిని సీరదానాం
కిం త్వం పక్షాంతరాలై ర్మలినయసి ముఖావక్త్రమశ్రుప్రవాహైః
ఏషా ప్రోద్వృత్త మత్తద్విప కట కషణ త్సుణ్ణవింధ్యోవలాభా
దావాగ్నో ర్వ్యోమలగ్నా మలినయతి దిశాం మండలం ధూమరేఖా

అత్ర ప్రథమ త్రిభాగ స్థానేషు బాలే మాలేయ మిత్యాది
నియమేన వృత్తిః. సోఽయం వర్ణానుప్రాసః స్థానీత్యుచ్యతే.

అర్థము : నియత వివక్షిత స్థానవిశేషము గల స్థానికి ఉదాహరణము. ఓ బాలా! ఆకాశమునందు మేఘముల సమూహము వ్యాపింపలేదు. నీవు కనుమూరి నడిమి కన్నీటిధారలతో ముఖము నేల కలుపితము చేసికొనుచున్నావు? ఇదిగో ఇది దుర్బావారములైన మత్తగజములు తమ గండస్థలములతో రాయుడుచేత అరగి మనుపుడేదిన వింధ్యపర్వత శిలవలె మున్న దావాగ్ని ధూమరేఖ ఆకాశమును వ్యాపింపి దిబ్బిండలమును మలినపరుచుచున్నది.

ఇప్పటి ప్రథమ త్రిభాగస్థానములందు 'బాలా మాలేయం' మొదలయిన నియమముచేత వృత్తి. ఇది స్థాని యను వర్ణానుప్రాసముగా వర్ణితమగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : స్థాన నియమముగల వర్ణానుప్రాసమునకు స్థాని యని పేరు. స్తబ్ధకవంతమునకు స్థాననియమము లేదు. ఏ పాదమునకు దెచ్చటనైన నావృత్తి యుండవచ్చును. ఈ స్థానియందును వర్ణస్తబ్ధకమే అవృత్తి వొందును; కాని దుర్బావారపర్వత స్థాననియమము ననుసరించి ప్రవర్తించును. ఈ రెండింటికి మున్న భేదమిది.

ప్రతిపాదమును ఆది మధ్యాంతము లని మూడు భాగములుగా భావింపవలయును. అందు ఆదిభాగము అవృత్తియున్న ప్రతిపాదమందటే యుత్పదవలయును.

మధ్యమందున్న మధ్యమందే, అంతమందున్న అంతమందే ఆవృత్తి యుండవలయును. అట్లుదే స్థానియన్న పర్వానుప్రాస భేదమగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఏదేని యక్షరములకు ఒక భాగముగా ప్రతిపాదమును మూడు భాగములు చేసికోవలయును. ఆ మూడు భాగములలో మొదటి భాగమునందే వర్ణస్తబికము ఆవృత్తి నొందినది. ఆదిమభాగమే యిచ్చట వ్యవస్థితమైన స్థానము. 'బాలామాలేయ' మనుచోట ఆకారముతో లకారము అనుప్రాస ఘటకము. ఇది ప్రథమపాదము నందున్నది. ద్వితీయపాదము తొలిభాగమునందు 'కింత్వం పజ్జెంత' అనుచోట పూర్ణవిందువుతోడి తకారము అనుప్రాసఘటకము. తృతీయపాదాది నున్న 'ప్రోద్వృత్త మత్' అనుచోట తకార ద్వితీయము అనుప్రాస ఘటకము. చతుర్థ పాదాది నున్న 'దావాగ్నే ర్వ్యోమలగ్నా' అనుచోట గకార వ్యకార సంయుక్తము అనుప్రాస ఘటకము. ఇట్లు లక్షణానుగుణముగా స్థాననియతితో వర్ణస్తబికము ఆవృత్తి నొందుటచేతనే యీ పద్యము స్థావికి లక్ష్యమయినది.

ఈ పద్యమునందు ప్రథమపాద తృతీయభాగమునందు 'నీ' పునరుక్తమయినదే. ద్వితీయపాదమున 'మ' - తృతీయపాదమున 'క', 'ప' - చతుర్థపాదమున 'మ' పునరుక్తములయినవి. ఇవి యాదృచ్ఛికములు. సమవర్ణములే కాని స్తబికములు కావనుట గమనార్హము. కావుననే ప్రస్తుత స్థాని విషయమున పరిగణనీయములు కావు.

ఆవృత్తే ర్వర్ణాంతరాయేణ గర్భో యథా -

'కాలం కపాలమాలాంక మేక మంధకసూదనమ్
వందే వరద మితాశానం శాననం పుష్పధన్వనః'

204

అత్ర కాలం కపాలమాలేతి, అంకమేకమితి, వందే వరదమితాశానం శానన మిత్యాదిమ్* పకార రేఫ కకార గర్భాధానాదయం పర్వానుప్రాసో గర్భ ఇత్యుచ్యతే.

* పకార పకార మకార రేఫ కకార గర్భాధానాదయం - శ్రీ జీవానంద సాగర ప్రతి.

అర్థము : ఆవృత్తికి వర్ణాంతరాయముచేత కలిగెడి గర్భమున కుదాహరణము. కాలస్వరూపుడును, కపాలమాల ధరించినవాడును, అద్వితీయుడును, అంధ కాసుర సంహరకుడును, వరప్రదాయకుడును, మన్మథ శాసకుడును నైన ఈశ్వరునికి నమస్కరించుచున్నాను.

ఇచ్చట 'కాలం కపాలమాలా' అని 'అంకమేక'మని 'వందే వరద మీశానం శాసన' మని మున్నగువానియందు పకారమును, రేఫమును, కకారమును గర్భమునందు నెరికొల్పుటవల్ల ఈ వర్ణానుప్రాసము గర్భము అని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : స్తబకములయిన పర్ణముల నడుమ అన్యపర్ణమును చేర్చి ఆవృత్తము గావించినయెడల గర్భవర్ణానుప్రాస మగునని లక్షణము.

శ్లోకపూర్వార్థమునందు కాల, అంక - అనునవి స్తబకములు. అట్లే ఉత్తరార్థమునందు వందే, (ఈ)శాసనం - అనునవి స్తబకములు. 'కాల' పదము అన్యపహితముగా ఉత్తమయిన 'కపాలమాలా' యందలి 'కపాల' అను నిధముగా ఆవృత్తి నొందినది. తొలిపదము గర్భమునందు పవర్ణము నిహితమైనది. 'అంక' అనుపదము 'అంధక సూదనమ్' అను సమానమునందలి పూర్వపదముగా 'అంధక' అని ఆవృత్తి నొందినది. 'అంక' యనునది 'అంధక' యని యగుటకు ధ్వన్యమును నడుమ నిమిడ్చుకొన్నది. ఉత్తరార్థమునందు 'వందే' అన్నస్తబకము 'వరద' రూపమున నావృత్తి నొందినది. తొలి స్తబకమునందలి పూర్ణబిందువు తొలగి పోయినది. రవర్ణము అదనముగా చేరినది. అట్లు కాగా 'వందే' అను పర్ణపరమాహము 'వరదే' అను పర్ణపరమాహముగా పరివర్తితమయినది. చివరి స్తబకము 'శాసనం' అమనది. ఇది పదుమ పకారమును చేర్చుకొని 'శాసనం' అని ఆవృత్తి నొందినది. ఇట్లు గర్భమునందు అన్యపర్ణము నాధానముచేసికొన్న ఆవృత్తియగుట చేతనే దీనికి గర్భము అన్న పేరు సార్థకమగుచున్నది.

[వృత్తియందు గర్భితపర్ణములుగా ప, ర, క పర్ణములు తెలుపబడినవి. పైశ్లోకమునందు కపర్ణము ప్రసంగము కానరాదు. ప్రపత్తములయిన ధ స పర్ణములు వృత్తియందు పేర్కొనబడలేదు; ఇది నిర్ణయసాగర ప్రతివిషయము. శ్రీ జీవానందసాగర ప్రతియందు ప, వ, మ, ర, క పర్ణములు తెలుపబడినవి. ఇచ్చట స మ పర్ణములు అదనముగా చేరినవి. కాని ఉదాహృత శ్లోకమునందు వాని ప్రసక్తి

కానరాదు. కావున వృత్తి భాగమును 'వకార ధకార రేఫే నకార గర్భాదానా దయం' అని నవరించుకొనుట సమంజసము.]

స్థానే స్థానే వికాససంకోచాభ్యాం వివృతసంవృతో యథా -

'న మాలతీదామ విమర్ద యోగ్యం
న ప్రేమ నవ్యం నహతేపరాధాన్
ష్లానాపి న ఘ్లానతి కేసరనగ్
దేవి న ఖండప్రణయా కథంచిత'

205

అత్ర ప్రథమపాదే న మాలతీదామేత్యాదిభి ర్వికాసః; ద్వితీయ పాదే ప్రేమేత్యేకావృత్త్యా సంకోచః; తృతీయపాదే ఘ్లానాపి న ఘ్లానతీత్యేతాభ్యాం చ వికాసః; చతుర్థే నేతి సంకోచః. సోఽయం వర్ణానుప్రాసో వివృతసంవృత ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : వేర్వేరు స్థలములందు వికాస సంకోచములవల్ల నేర్పడు వివృత సంవృతమున కుదాహరణము. మాలతి పుష్పమాల నలుపుటకు యోగ్యము కాదు. నవ్యప్రేమ అపరాధములను నహింపదు. కేసర పుష్పములమాల వాడియు వాడదు. దేవి ఎట్లో ప్రేమను తగ్గించుకొనలేదు.

ఇచ్చట ప్రథమపాదమందు 'నమాలతీదామ' మున్నగువానిచేత వికాసము; ద్వితీయపాదమందు 'ప్రేమ' యని ఒకే ఆవృత్తిచేత సంకోచము; తృతీయపాద మందు 'ష్లానాపి న ఘ్లానతి' అనువానిచేత వికాసము; చతుర్థమందు 'న' యనుటచేత సంకోచము. ఈ వర్ణానుప్రాసము వివృత సంవృతము అని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వికాసమునకే వివృతమని సంకోచమునకే సంవృతమని నామాం తరములు. వికాస సంకోచములు కారణముగా ఏర్పడెడి వర్ణానుప్రాస మగుటచేత దీనికి వివృత సంవృతమన్న పేరు సార్థకముగా నున్నది.

సకృదావృత్తి సంకోచము; అసకృదావృత్తి వికాసము. ఉదాహృత పద్యము నందు అనుప్రాస ఘటకము మవర్ణము. ఇది ప్రథమపాదమునందు మూడు పర్యా యములు ప్రవృత్తములునది. కావున, వికాసమునొందినది. ద్వితీయపాదము

నలకు 'ప్రేమ' యన్న యొక్కచోటనే మవర్ణ మున్నది. కావున విచ్చట నుచో చము నొందినది. మూడవపాదమునందు 'హ్' యని రెండు పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినది. కావున వికాసము. నాలుగవపాదమునందు ఒక్కమారుకూడ ప్రయుక్తము కాలేదు. కావున సంకోచము. ఇట్లు వికాసము సంకోచము, మరల వికాసము సంకోచము ఉదాహరణ. పద్యమునందు కావ్యగును. కావుననే, యిది విప్రకసంవృతమునకు లక్ష్యమయినది.

భోజదేవుని వృత్తి ననుసరించి పైవాక్యాశ్రయము ప్రపృక్తమయినది. ఉదాహరణమునందు 'న' వర్ణముకూడ బహుపర్యాయము లావృత్తమయినది. కావున, దానిని కూడ అనుప్రాస ఘటకముగా స్వీకరింపవచ్చును. అట్లయినప్పుడు ప్రథమ పాదమందు 'న' వర్ణమొక్కచోటనే యుండి సంకోచమును కలిగించుచున్నది. ద్వితీయపాదమందు రెండుచోట్ల నుండుటచేత వికాసము. తృతీయపాదమందు రెండు చోట్ల నుండుటచే వికాసము. చతుర్థపాదమందు ఒక్కచోట నుండుటచే సంకోచము. ఇట్లు సంకోచ వికాస సంకోచములచేత సంపుట విప్రక సంవృత మున్న పేర్లను మరొక భేదమును పరిగణింపవచ్చును. అట్లు కాకున్న, విప్రక సంవృతములోనే అంతర్యవింపజేయవచ్చును ఇదే కాక, సంకోచ వికాసములున్నప్పుడు విప్రక విప్రక మనుభేదముకూడ నేర్పరచవచ్చును. దానికి విదియే యుపలక్షణము.

చక్రవాలవ ధానోపాదానాభ్యాం గృహీతముతో యథా -

చోల ల్లవంగ లవలీ వలయా నికుంజ

కూజల్ కపింజల కులా ముకులాననద్ధాః

అధ్యాసిరే కనక చంపక రాజికంతా

యేనాపరాంత విజయే జలధేరుపాంతః

206

అత్ర చక్రవాలక్రమః సువ్యక్తః ; వ సోఽయం వర్ణానుప్రాసో గృహీతముక్త ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : చక్రవాళమువలె హనోపాదాసములల్ల నేర్పడెడి గృహీతముక్త మున కుదాహరణము. అతని అపరాంతదేశ విజయమునందు సముద్ర సమీప భూమియందు కదలాడుచున్న లవంగవల్లి కలవేటను లవలీవల్లి కలచేతను చుట్టుకొన

బడినవియు, మొగ్గలచేత కప్పబడినవియు, వలాశవృక్షముల యొక్కయు నరసేరగ వృక్షముల యొక్కయు వరుసలలో నున్నవియునై పొదరిండ్లలోనుండి కూయుచున్న కపింజల వక్షల సమూహములు నివసించుచున్నవి.

ఇచ్చట చక్రవాళక్రమము సువ్యక్తమే. ఈ వర్ణానుప్రాసము గృహీత ముక్తము అని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : పూర్వవలనముచేత వరమును గ్రహించుట చక్రవాళము. ముక్త మయిన వర్ణసమూహమును తిరిగి గ్రహించినయెడల చక్రవాళ మగును. ఇదియే గృహీత ముక్తము. హసము అని యనగా విడిచిపెట్టుట యని, ఉపాదానము అని యనగా స్వీకరించుట యని అర్థములు. ముక్తము గృహీతమగుట లక్షణముగా గృహీతముక్తము అన్న పేరు సార్థక మగుచున్నది.

ప్రథమపాదమందు 'లవంగ లవలీ' అని యన్నప్పుడు 'లవ' ముక్తమై పునరు పాతమయినది. అట్లే 'లవలీ వలయా' అని యన్నప్పుడు 'లవ' ముక్తమై 'లీవ' రూపమున నుపాత్తమైనది. 'నికుంజ కూజత్' అని యన్నప్పుడు 'కుంజ' ముక్తమై 'కూజత్' రూపమున గృహీతమయినది. 'కపింజలకులా' లోని చివరి యంశము ముక్తమై 'ముకులా' అన్నప్పుడు గ్రహింపబడినది. ఇట్లు రెండో మూడో హల్వ ర్థములు స్వరసహితముగా కాని, స్వరభేదముతో కాని పునరుక్తములైనయెడల గృహీత ముక్త మగును. ఉదాహృత పద్యమునందు పూర్వభాగమునందే యీ లక్షణము సమన్విత మగును. ఉత్తరభాగమునందు బిందుపూర్వక తవర్ణమున కావృత్తి యున్నది. దానిని చక్రవాళక్రమ మనుట సమంజసము కాదు.

ప్రతాపరుద్రీయమునందు చేకానుప్రాసమునకు చూపిన యుదాహరణము గృహీతముక్తలక్షణమునకు సరివడి యున్నది. దానిని గ్రహింతము.

‘మహీ మహీన విభవే దత్తే క్షేమంకరే కరే

రాజన్యజన్య విజయీ రాజా రాజదుణోదయః’

ఈ శ్లోకమునందు ‘మహీమహీ’ యని ‘కరేకరే’ యని ‘జన్యజన్య’ యని ‘రాజా రాజత్’ అని యున్నవి అనుప్రాస స్థానములు. అందు మొదటిపదము ముక్తమై పునర్గృహీత మగుచున్నది. అన్నిచోట్లను సవర్ణముగానే వ్యంజన సమూహము పునరుక్తమైనది. చివరి స్థలమునందు ‘రాజా’ అనునది ముక్తమై ‘రాజత్’ అని

గృహీతమైనది. ఇచ్చటి చివరి స్వరము భిన్నముగా నున్నది. వర్ణాసంఘటన
ఆవృత్తియే యిచ్చట ప్రధానముగా పరిగణనీయము.

క్రమేణ ద్విత్వాణాం త్రిచతురాణాం వర్ణానా మసంయోగ
స్వరవర్ణానా మావృత్తిః క్రమవాన్యథా -

‘నితంబగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా
వధూ ర్విధాత్మ పతిమేన తేన
చకార సా మత్తచకోరనేత్రా
లజ్జావతీ లాజవిమోక మగ్నా’

అత్ర గుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తేతి, వధూ ర్విధాత్మ ఇతి, చకార
చకోరేతి, లజ్జావతీ లాజవిమోక మితి ద్వయో శ్రుయాణాం చ స్వరా
సంయోగవర్ణానాం క్రమేణావృత్తిః సోఽయం వర్ణానుసాస
క్రమవా నిత్యుచ్యతే.

అర్థము : క్రమముగా రెండేసి మూడేసి కాని మూడేసి నాలుగేసి కాని
అసంయోగ స్వరములయిన హల్స్వరముల ఆవృత్తికల క్రమవంతమునకు ఉదాహర
ణము. విధాత్మవమానుడైన గురువుచేత ప్రబోధింపబడి గురునితంబయి, మక్త
చకోరనేత్రయ, లజ్జావతియునైన వధువు (ఇందుమతి) అగ్నియందు లాజవి
(పేలాలు) విడిచిపెట్టెను.

ఇచ్చట ‘గుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా’ అని ‘వధూర్విధాత్మ’ అని, ‘చకార
చకోర’ అని ‘లజ్జావతీ లాజవిమోక’ మని రెండేసి మూడేసి స్వరాసంయోగ వర్ణము
లకు క్రమముగా ఆవృత్తి. ఈ వర్ణానుసాసము క్రమవంతము అని పిలువబడు
నున్నది.

వ్యాఖ్య : రెండు కాని మూడు కాని హల్లులు ఆవృత్తి నొందుట గృహీత
మత్తమునందున్న లక్షణమే. దానికి ఒక క్రమమునుకూడ జోడించుట యిచ్చటి
అధిక లక్షణము. రెండు వర్ణముల స్తవకము తొలుదొల్లి ఆవృత్తి నొందును.
క్రమముగా పర్వవంశ్యును పెంచుకొనుచు సాగును. ఇట్లు ఒక క్రమము వస్తుపరిణి

వర్ణనంబును పెంచుట జరుగుచున్నది. కావుననే దీనికి క్రమవంతము అన్నపేరు అన్వర్థ మగుచున్నది.

ఉదాహృత శ్లోకమున 'గుర్యీ, గురుణా' అను పదములందు గరవర్ణములు అవ్యుత్తరములయినవి. రెండవపాదమునందు 'వధూ, విధాత్య' అను పదములు గలవు. ఇచ్చట వధవర్ణములు అనుప్రాసఘటకములు. ఈ రెండుచోట్లను రెండేసి వర్ణములు మాత్రమే అవ్యుత్తరము లయినవి. మూడవపాదమునందు 'చకార, చకోర' పదములు అనుప్రాస స్థానములు. ఇచ్చట చ, క, ర - అన్న హల్లులు పునరుక్తములు. చతుర్థపాదమునందలి 'లజ్జావతీ, లాజవిమోకమ్' అనునవి అనుప్రాస స్థానములు. ఇచ్చట ల, జ, వ - అన్న హల్లులు పునరుక్తములు. ఈ రెండుచోట్లను మూడేసి వర్ణములు అవ్యుత్తరము లయినవి. రెండేసి వర్ణముల అవ్యుత్తితో ఆరంభించి, మూడేసి వర్ణముల అవ్యుత్తితో ముగించుటచేత ఇది క్రమవంతమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. ఇట్లే మూడేసి వర్ణములతో ఆరంభించి, నాలుగేసి వర్ణముల వరకు అవ్యుత్తిని పెంచినప్పుడుకూడ క్రమవంతము అన్న వర్ణానుప్రాసమేయగును.

అనంయోగ స్వరవర్ణము లని లక్షణమునందును, స్వరాసంయోగవర్ణముని వ్యుత్తియందు నున్న విషయము గుర్తింపదగినది. అనంయోగము అని యెఱుఁగ చేత హల్లులు స్వరసంయోగము నొందవని అర్థము కాదు; హల్లులు మాత్రమే పరిగణనీయము లని, వానితో కూడియున్న స్వరములు పరిగణనీయములు కావని భావము. 'గుర్యీ గురుణా' అనుచోట గరవర్ణములే కాక, గకారముమీది స్వరము (ఊ) కూడ పునరుక్తమయినది. ఇట్లు కారాదన్న విషేధము లేదు. 'వధూ, విధాత్య' అనుచోట్ల స్వరములు పూర్తిగా భేదించినవి. హల్లులు మాత్రమే పునరుక్తములు. ఇట్లే తక్కిన రెండుచోట్లనుకూడ గ్రహింపవలయును.

ఉదాహృత పద్యము కాళిదాసుని రమువంశమునుండి స్వీకృతము.

క్రమవతాం విపర్యయోపన్యాసా ద్విపర్యయో యథా -

'ప్రణవః ప్రవణో యత్ర ప్రథమః ప్రమథేషు యః

రణవా న్వారణముఖః స వః పాతు వినాయకః'

208

అత్ర వ్యుత్క్రమో వ్యక్త ఏవ. సోఽయం వర్ణానుప్రాసో విపర్యయ ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : క్రమవంతములకు వివర్యయము మవన్యసిండుటవల్ల నేర్పడెడి వివర్యయమున కుదాహరణము. ఓంకారమునకు ఆసక్తిస్థానమైనవాడును, ప్రమథులలో ప్రథముడును, రణవంతుడును, వారణములుడు నైన వినాయకుడు మిమ్ములను రక్షించును గక :

ఇచ్చట వ్యక్తమము స్పష్టమే. ఈ వర్ణానుప్రాసము వ్యక్త్యయము అని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఒక క్రమము కలిగిన పదమునందలి వర్ణములు వ్యక్త్యయమునొంది పునరుక్తము లయినయెడల, వివర్యయ మన్న వర్ణానుప్రాస మగునని లక్షణము.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు ప్రణవ, ప్రథమ, రణవా - అన్న స్తబ్దకములు అనుప్రాస పుటకము లగుచున్నవి. మొదటి శబ్దమునందలి 'ణ' య్ స్థానముల మార్పుకొనగా 'ప్రవణ' అనియైనది. ఇట్లు స్థానములు మార్పుకొనుటనే వ్యక్త్యయము, వ్యక్త్యమము, వివర్యయము - అన్న పదములు వెల్లడించుచున్నవి. 'ప్రథమ' అన్న వర్ణములు 'ప్రమథ' అని యైనప్పుడును 'రణవా' అన్న వర్ణములు 'వారణ' అని యైనప్పుడును వర్ణవ్యక్త్యయమే వర్తించుచున్నది. కావుననే యీ శ్లోకము వివర్యయము అన్న వర్ణానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

స్వాద్యవర్ణ వర్తనా స్వరేణ సహ పాదమధ్యాంతయోరనుప్రాసః సంపుటో యథా -

'స్థిరాపాయః కాయః ప్రణయిషు సుఖం సైర్యవిముఖం

మహారోగా భోగాః కువలయదృశః సర్వసదృశః

గృహవేశః క్షేశః ప్రకృతి చపలా శ్రీరసి ఖలా

యమః సైవరీ వైరీ తదపి న హితం కర్మ విహితమ్' 209

తదేత ల్లక్షణేనైవ వ్యాఖ్యాతమ్. సోఽయం వర్ణానుప్రాసః సంపుట ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : స్వాద్యములైన వర్ణములతోకూడి వర్తించెడి స్వరముతోపాటుగా పాదముయొక్క మధ్యాంతములందుండెడి అనుప్రాసమైన సంపుటమున కుదాహరణము. శరీరమునకు అపాయము (ఎడబాటు) తప్పనిది. ప్రణయవంతులయందలి సుఖమునకు స్థిరత్వము లేదు. భోగములు మహారోగములు కువలయనేత్రలు సర్పములవంటివారు. గృహవేశము క్షేళము. స్వభావముచేతనే చపలత్వముగల లక్ష్మి దుర్మార్గురాలు. వైశ్రవవృత్తిగల యముడు శత్రువు. విహితమైన కర్మము కూడ హితము కాదు.

ఇది లక్షణముచేతనే వ్యాఖ్యాతము ఈ వర్ణానుప్రాసము సంపుటము అని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఒక పదము తనయొక్క మొదటి అచ్చుతోపాటుగా పునరుక్తమగుట యిచ్చట ముఖ్యము. ఇట్లు పునరుక్తమగుట ప్రతిపాదమునకు వడుమ నొకమారు, చివర నొకమారు వేరువేరుగా జరుగును. ఇట్లు జరిగినయెడల, దీనిని సంపుట మని యందురు.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు 'స్థిరాపాయః' అన్న సమాసమునందలి చివరి రెండక్షరముల ప్రబంధము అనుప్రాసస్థానము. 'పాయః' అను దానిలో తొలియచ్చునుండి మిగిలిన వర్ణము లావృత్తి నొందవలయును. 'ఆయః' అని యేర్పడును. దీనికి పూర్వమందు హల్వర్ణము పవర్ణభిన్నము చేరవలయును. ఇచ్చట కవర్ణము చేరి 'కాయః' అనియైనది. కావున 'పాయః' అనునది 'కాయః' అను రూపమున ఆవృత్తి చెందిన దన్నమాట. ఇది పాదమధ్యానుప్రాసము. 'సుఖం' అన్న పదము 'పైర్వవిముఖం' అన్న సమాసములో తుది యంశముగా ఆవృత్తి నొందినది. 'సుఖం' లోని ఆదిమ స్వరమునుండి పునరాత్తము కాగా 'ఉఖం' అని యగును. దానికి ముందు మకారముచేరి 'ముఖం' అనియై అనుప్రాస ఘటకమైనది ఇది పాదాంతము నందున్నది. ఇట్లే ప్రతిపాదమునందును రోగాః, భోగాః, ద్యౌః, ద్యౌః, వేషః, క్షేళః, పలా, ఖలా; వైశ్రీ, వైరీ; హితం, హితమ్-అను విధముగా అనుప్రాసము సంపుటికరింపబడినది ఇట్లగుటచేతనే యీ పద్యము సంపుట మన్న వర్ణానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

అంతపాద ముపసంహారోపక్రమయో ర్వివక్షితః సస్వరాను
ప్రాసో మిథునం యథా -

‘త్యజ మనసి సదాహే హే స్మర స్థాన మస్మి
న్నను కిరిసి శరీరే రే కిమిందో మయాశాన్
అపి పరిహర వాయో యోగ మంగై ర్మదీయైః
ప్రణయిని సమవేతే తే భవంతః సఖాయః’

210

తదేతన్నిగజేనైవ వ్యాఖ్యాతమ్. సోఽయం వర్ణానుప్రాసో
మిథున మిత్యుచ్యతే.

అర్థము : పాదమధ్యమున ఉపసంహారోపక్రమములందు వివక్షితమైన సస్వ
రానుప్రాసమైన మిథునమున కుదాహరణము. ఓయీ మన్మథుడా! తలంచుచున్న
యీ మనస్సునందలి స్థానమును విడిచిపెట్టుము. ఓరీ చంద్రుడా! శరీరమునందు
కిరణములను విరజిమ్మిదవేల? వాయవా! నా యంగములతో సాంగత్యము నుల్ల
గింపుము. ఓ ప్రణయినీ! వారందరును నీకు మిత్రులగుచు నొక్కసారిగా కలిసి
వచ్చుచున్నారు.

ఇది పైని చెప్పిన వాక్యముచేతనే వ్యాఖ్యాతము. ఈ వర్ణానుప్రాసమును
మిథున మని యందురు.

వ్యాఖ్య : అంతపాద మని యనగా పాదాంతర్పాదమని యర్థము. పాద
మధ్యమున, ఒక పదమునకు తుదినున్న యక్షరమే పరపదమునకు అద్యక్షరముగా
కాని, పరపదముగా కాని ఆవృత్తి నొందినయెడల దానిని మిథున మన్న వర్ణాను
ప్రాసముగా పరిగణింతురు. లక్షణమునందు సస్వరానుప్రాసమన్న విశేషణము
గమవార్తము. అనుప్రాసమునందు సాధారణముగా హల్విర్ణమునకే ప్రాధాన్యము.
అయినప్పటికిని, వెనుకటి సంపుటమునందువలెనే మిథునమునందుకూడ వ్యరము
గ్రహింపబడుచున్నది. సస్వరమయిన హల్లుగాని, హల్విముదాయముగాని అక్షర
మనిపించుకొనును. కావున, పూర్వపదము తుదినున్న యక్షరము పునరుక్త మగు
భయే ప్రపక్త విషయము.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు ప్రథమపాదమున 'సదాహే' అన్న పదము గలదు. తుది యక్షరము 'హే'. ఇది వెనువెంటనే 'హేన్మర' అన్నప్పుడు పునరుక్తమై నది. ఉపసంహారోపక్రమ ఘటితములైన యీ పదములు అన్యవహితములై యున్నవి; అనగా వెనువెంట జంటగా నున్నవని యర్థము. కావుననే, దీనికి 'మిత్ర సము' అన్నపేరు సమర్థక మగుచున్నది. ద్వితీయపాదమునందు 'రే', తృతీయ పాదమునందు 'యో', చతుర్థపాదమునందు 'తే' పూర్వపదాంతమై పునరుక్తముకూడ నగుటచేత మిత్రున మన్న పదానుప్రాసమునకు ప్రకృతశ్లోకము లక్ష్యమయినది.

అవాక్యపరిసమాప్తే ర్వర్ణానుప్రాస నిర్వాహో వేణికా యథా -

'విద్రాజే రుద్రబృందే సవితరి తరలే వజ్జిణి ధ్వస్తవక్షే
జాతాశంకే శశాంకే విరమతి మరుతి త్యక్తవైరే కుబేరే
వైకుంఠే కుంతితాస్తే మహిష మతిరుషం పౌరుషోపఘ్ననిఘ్నం
నిర్విఘ్నం నిఘ్నతీ నః శమయతు దురిశం భూరిభావా భవానీ' 211

తదేతన్నాతి దుర్బోధమ్. సోఽయం వర్ణానుప్రాసో వేణికేత్వ్యుచ్యతే.

అర్థము : మొదలుపెట్టినది మొదలుగా వాక్యమును ముగించువరకు పదానుప్రాస నిర్వహణము గల వేణిక కుదాహరణము. రుద్రబృందము పలాయనము చేయగా, సూర్యుడు చలనమునొందగా, ఇంద్రుని వజ్రాయుధము నాశము కాగా, చంద్రుడు జంకునొందగా, వాయువు విరమింపగా, కుబేరుడు వైరమును చాలింపగా, విష్ణుని యశ్రము మొక్కినోగా పౌరుషమునే ఆశ్రయముగా చేసికొని పరవశించి అతిరోషముతో నున్న మహిషరాక్షసుని నిర్విఘ్నముగా నోడించిన భూరిభావయైన భవాని మీ దురితమును శమింపజేయును గాక!

ఇది అతిదుర్బోధము కాదు. ఈ వర్ణానుప్రాసమును వేణికయని యందురు.

వ్యాఖ్య : శిన్నశిన్నములయిన వర్ణానుప్రాసములను వాక్యము ప్రారంభము నుండి పరిమాప్తి పర్యంతము నిర్వహించిన యెడల వేణిక యని యందురు. వేణిక యని యనగా జడ యని యర్థము. విక్రీర్ణములయిన కేళములను పాయలుగా చేసి

ఆసాంతము జడ యల్లినట్లుగా భిన్నములయిన అనుప్రాసములను ఆసాంతము నిర్వహించుటనుబట్టి యీపేరు దీనికి అన్వర్త మగుచున్నది.

ప్రథమపాదమునందు 'విద్రాణే' 'రుద్ర' అనుచోట 'ద్ర' ఆవృత్తి నొందినది. అందే 'సవికరి' 'తరలే' అనుచోట 'తర' వర్ణములు ఆవృత్తి నొందినవి. అందే 'వజ్రణి' 'ధ్వస్తవజ్రే' అనుచోట 'వజ్ర' ఆవృత్తి నొందినవి. ఇట్లే అన్నిపాదములందును కొన్నియెడల ఒకే వర్ణము, కొన్నియెడల రెండు వర్ణములు, కొన్నియెడల మూడు వర్ణములు కొన్నియెడల ద్వితీయకములై కొన్నియెడల త్రితీయకములై పద్యమునంతటి నావరించియున్నవి. కావుననే, యీ శ్లోకము వేణికకు లక్ష్యమయినది.

ఉదాహరణము బాణుని చండిశతకమునుండి స్వీకృతము.

ఉ_కలక్షణేభ్యోఽన్య శ్చిత్తో యథా -

'సేతే నిర్వాజదీర్ఘా మఘవతి మఘవద్వజ్ర నిద్రానిదానే
నిద్రా ద్రాగేవ దేవద్విషి ముసితరుషః సంస్మరంత్యాః స్వభావమ్
దేవ్యా దృగ్భ్రష్టిసృభ్యస్త్రయ ఇవ గలితా రాశయో రక్తతాయా
రక్షంతు త్వాంతిశూలక్షతి కుహరభువో లోహితాంభః సముద్రాః'

ఏవ మన్యేఽపి ద్రష్టవ్యాః.

అర్థము : పైని చెప్పిన లక్షణములకంటె భిన్నమైన చిత్రమున కుదాహరణము. ఇందుని వజ్రాయుధము నిద్రపోవుటకు మూల కారణమైన పాపియైన దేవద్యేషికి (మహిషాసురునికి) నిర్వాజమైన ఓర్పునిద్రను కలుగజేసిన వెంటనే కోపమును విడిచినదై, స్వభావమైన ప్రసన్నతను స్వీకరించినదైన దేవియొక్క మూడు కన్నులనుండి వెలువడిన యనురాగపు రాకులవలె నున్న ముమ్మొనవాలు (త్రిశూలము) చేత కలిగిన గాయపు గంటులనుండి వెలువడిన రక్తసముద్రములు మూడు నిన్ను కాపాడును గాక :

ఇట్లే యితరములను చూచునది.

వ్యాఖ్య : వార్జనుప్రాస విషయమున నింతవరకు నెన్నో లక్షణములు పస క్తము లయినవి. ఆయా లక్షణములనుబట్టి యివి వార్జనుప్రాస భేదములుగా

పరిగణించుట జరిగినది. కావున, పూర్వోక్త లక్షణము పునరుక్తమగుటకు వీలు కాదు. అట్లు పునరుక్తమైనయెడల, పూర్వభేదము కంటె అన్యభేదముగా పరిగణించుట కాని, దానికి 'చిత్రము' అని ఒక పేరు పెట్టుటకాని జరుగదు. కాని పైని చెప్పిన లక్షణము లన్నియో, అందు కొన్నియో యొక్కచోట నున్నచో, అప్పుడు దానిని వేరుగా పరిగణింపవలసియే యుండును. అట్లేర్పడినదే చిత్రము. ఇందు పూర్వోక్త లక్షణము యందకపోవు. కాని వెనువెంటనే తద్విన్నలక్షణములు కూడ నుండుటవల్ల పూర్వభేదములలో నొదిగించుటకు వీలుకాదు. అందువల్లనే వేరుగా పరిగణించుటయు, వేరుగా పేరు పెట్టుటయు జరిగినవి. 'చిత్రం రంజయతి' అన్న వ్యుత్పత్తినిబట్టి చిత్రమును అనుప్రాస శబలితము గావించి రంజింపజేయుట లక్షణముగా 'చిత్రము' అన్నపేరు అన్వర్థమగుచున్నది.

ప్రథమ పాదమునందు నవర్ణము పెక్కువర్ణాయము లావృత్తినొందినది. 'దీర్ఘామ్+అఘవతి' అనునవి 'దీర్ఘా మఘవతి' అని సంధి నొందగా, ఇందలి 'మఘ' తరువాత వచ్చిన 'మఘవత్' అనుచోట పునరుక్తమయినది. ఇది గృహీతముక్తము. ద్వితీయపాదమున 'నిద్రా' 'ద్రాగేవ' అని యన్నప్పుడు మిథునము. 'దేవద్విషి ముషితరుషః' అనుచోట స్తబికము. 'ద్రాగేవ దేవ' అనుచోట సంఘటము. ఇట్లొకను పెక్కు లక్షణములు గలవు. అయినప్పటికిని, ఈ వర్ణానుప్రాసము పైవానియం దొక్కటియు కాక, వాని నన్నింటిని గలిగియుండుటవల్ల 'చిత్రము' అన్న పేరొక వర్ణానుప్రాసభేదముగా ప్రతిష్ఠిత మయినది.

ఉదాహరణ శ్లోకము బాణుని చండిశతకమునుండి సంగ్రహీతము.

ఏక వర్ణావృత్తే ర్వృత్త్యనుప్రాసస్య వర్ణాంతర వైచిత్ర్యేణ
విచిత్రో యథా -

'చంచత్కాంచన కాంచయో లయవలచ్ఛేలాంచలై ర్వంచితా
శ్చార్చీ సంచరణైక చారుచరణాః సించంతి చిత్రం మమ
లీలాచంచుర చంచరీక రుచిభి శ్చులాలకై శ్చిర్చితాః
కించిచ్ఛందన చంద్రచంపకరుచాం చార్యో మృగీలోచనాః' 218

అర్థము : ఏకవర్ణావృత్తిగల వృత్త్యనుప్రాసమునకు వర్ణాంతరవైచిత్ర్యము చేత నేర్పడెడి విచిత్రమున కుదాహరణము. చలించుచున్న బంగారు మొలనూలు

ధరించిన వారును, లయజేత చుట్టుకొనుచున్న చేలాంచలములజేత విరోధమునందు చున్నవారును, చారీ (నర్తన విశేషము) సంచరణమునందు మనోహరములైన పాదములు గలవారును, విలాససుందరములైన భ్రమరకాంతులు గల ముంగురుల చేత అలంకరింపబడినవారును, చందన చంద్ర చంపకరుచులను హరించినవారును నైన మృగీభావనలు నా చిత్రము స్ఫూర్తికరించుచున్నారు.

వ్యాఖ్య : ఓకే వర్ణము ఆవృత్తినిొందుట వృత్త్యనుప్రాసభేదము. అదియే ప్రధానముగా నుండి యితరవర్ణముల ఆవృత్తి నడుమ నడుమ నుండి వైచిత్ర్యవికలి గించు నెడల 'విచిత్రము' అన్న వర్ణానుప్రాస మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'చంచక్కాంచన కాంచయో' మొదలయినవట్టి పూర్ణమిందుపూర్వక చవర్ణము పునఃపునరావృత్తి నొందినది. విందు విరహితమైన చవర్ణముకూడ పెక్కు వర్ణాయము లావృత్తినిొందినది. చవర్ణమునే అనుప్రాస ఘటకముగా గ్రహించి వృత్త్యనుప్రాసముగా పేర్కొనవచ్చును. 'లయం చేలాంచలైర్వంచికా' మున్నగుచోట్ల లవర్ణమును వకారమును పునరావృత్తిము లైనవి. 'చారీసంచరజైక చారుచరణాః' మున్నగుచోట్ల రవర్ణమును ఇవర్ణమును అనుప్రాసఘటకము లయినవి. 'లీలా....చూలాలకైః' అనుచోట్ల మరల లకారము ఆవృత్తినిొందినది. ఇట్లు ప్రధానమైన చవర్ణానుప్రాస ఘటిత వృత్త్యనుప్రాసము నందు ఇతరవర్ణములకూడ అనుప్రాసఘటకము లగుట విచిత్రము. కావుననే దీనికి 'విచిత్రము' అనుపేరు సరిపడుచున్నది. 'విచిత్రము' అని యనగా విశేషముగా చిత్రమును రంజింపజేయునది అనియే యర్థము.

ఉదాహరణ శ్లోకము పంచస్తవి నుండి సంగృహీతము.

అన్యే పునఃస్యథా చిత్రవిచిత్రయో ర్మక్షణం వ్యాచక్షతే.
తత్ర యమకచ్ఛాయానుకారీ చిత్రః. స ఏవ వర్ణానుప్రాసవాన్ విచిత్ర
ఇతి. తత్రచిత్రో యథా -

'సర్వాశారుధి దగ్ధవీరుధి సదా సారంగబద్ధకుధి
క్షౌమిక్షౌమరుహి మందమున్మృదులిహి స్వచ్ఛంద కందదుహి
శువ్యత్ ప్రోతసి తప్తభూరి రజసి జ్వాలాయమానాంభసి
జ్యేష్ఠమాసి ఖరార్కతేజసి కథం పాంథవజన్ జీవసి.' 214

అర్థము : అన్యులు అన్యవిధముగా చిత్రవిచిత్రములకు లక్షణమును పలుకుచున్నారు. అచ్చట యమకచ్ఛాయానుకారి చిత్రము. అదియే వర్ణానుప్రాస పంథము విచిత్రము. అందు చిత్రమున కుదాహరణము. సర్వదిక్కులను (వాచలను) నిరోధించునదియు, దగ్ధములయిన లతలను గలదియు, ఎల్లప్పుడును సారంగముల యందు క్రోధము కలదియు, ఎండిన చెట్లను గలదియు, మందమోదముగల తుమ్మెదలను గలదియు, స్వచ్ఛందముగా మొలచు కందమూలములకు ద్రోహము చేయునదియు, ఇంకిపోవుచున్న ప్రవాహములను కలదియు, మండుచున్న యిసుకను గలదియు, జ్వాలలవలె నున్న జలములు గలదియు, తీవ్రమైన నూర్మ్యుని తేజస్సు గలదియు నయిన జ్యేష్ఠమానమునందు వెళ్ళిపోయి, పాంథుడా! యెట్లుబ్రతుకుదువు?

వ్యాఖ్య : భోజదేవుడు వర్ణానుప్రాస భేదములుగ చిత్రము, విచిత్రము అనువానికి లక్షణము దెల్పి లక్ష్యములనుగూడ ప్రదర్శించియున్నాడు. ఈ పేరులతోనే యితరాలంకారికులు లక్షణము నింకొకవిధముగా చెప్పిరని తెల్పి భోజదేవుడా లక్షణమును దెల్పి, తదనుగుణముగా లక్ష్యములను ప్రదర్శించుచున్నాడు.

యమకచ్ఛాయానుకారి చిత్రము. యమకచ్ఛాయ అని యన్నప్పుడు విభిన్నార్థకములకు ఏకరూపత్వకల్పనము, స్థాననిర్ణయము మున్నగు సంకములను గ్రహింపవలసి యుండును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు రుధి, రుధి, క్రుధి - అను పర్వగుచ్ఛము లావృత్తము లయినవి. 'సర్వాకారుధి' అని యన్నప్పుడు 'రుధి' ధాతు విష్పన్నరూపము ప్రయుక్తము. 'దగ్ధపీరుధి' అని యన్నప్పుడు 'పీరుధ్' అన్న నామవాచకము ప్రయుక్తము. 'క్రుధి' అన్నప్పుడు నామవాచకమే ప్రయుక్తము. అట్లే తక్కిన పాదములందును సమాన రూపాంతములయిన పదములు మూడేసిమారు లావృత్తము లయినవి. అదిమధ్యాంతములందు ప్రతిపాదమున ననుప్రాస ఘటకములు ప్రవృత్తము లయినవి కావున స్థాననిర్దేశముకూడ పాటించబడినది. ఇట్లుండుటయే యమకచ్ఛాయానుకారిత్వము. కావుననే, యిది 'చిత్రము' అన్న వర్ణానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

ఉదాహృతశ్లోకము సుభాషితావళియందు బాణుని రచనగా ప్రదర్శింపబడినది.

విచిత్రో యథా -

‘ఉద్యద్భర్తాసి దర్ధరారవపుషి ప్రక్షీణ పాంథాయుషి
చోతద్విప్లవి చంద్రదుఙ్గుషి సఖే హంసద్విషి ప్రావృషి
నూ ముంచోచ్చకుచాంత సంసతగలద్బాష్పాకులాం బాలికాం
కాలే కాలకరాలనీల జలదవ్యాలుప్త భాన్వత్త్విషి’.

215

అర్థము : విచిత్రమున కుదాహరణము. మొలకెత్తుచున్న తృణాంకురము
లను గలదియు, కప్పల చప్పుళ్ళను పోషించునదియు, పాంథుల జీవమును ప్రసాద
జేయునదియు, జలవిందువులను కార్చునదియు, చంద్రకిరణములను మరుగుపుచ్చు
నదియు, హంసలకు శక్తువై నదియు, కాలకరాళ నీలజలదములచేత లోపించేయ
బడిన మూర్ఖకాంతలను గలదియు నైన ప్రావృట్కాలమునందు, ఓ నఖుడా! అప్పుడు
ములయ్యున్న కుచములమీదుగా కారుచున్న కన్నీళ్ళతో కలతచెందుచున్న బాలిక
విడిచిపెట్టకుము.

వ్యాఖ్య : యమకచ్చాయానుకారియై వర్ణానుప్రాసమునుకూడ కలిగియున్న
మొదల విచిత్రమగునవి లక్షణము. చిత్రమునందు యమకచ్చాయానుకారిత్వమే
ప్రసక్తము. వర్ణానుప్రాస బాహుళ్యమున కచ్చట తావులేదు. విచిత్రమునందు
యమకచ్చాయకోపాటుగా వర్ణానుప్రాసముకూడ సమస్కంధముగా నిర్వహింప
బడును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు విభిన్నార్థములకు ఏకరూపత్వ కల్పనము, పాన
విర్ణయము కొంతవరకు జరిగినవి. శ్లోకపూర్వార్థమందు బర్హిషి, పుషి, ఆయుషి,
విప్లవి, ముషి, ద్విషి, ప్రావృషి - అని సదృశాంతములయిన పదములు ప్రయు
క్తము లయినవి. ఇవన్నియు సప్తమీవిభక్త్యంతములు. ఇందు పుషి, ముషి,
ద్విషి - అన్నవి క్రియారాతువులవల్ల నేర్పడిన రూపములు. తక్కినవి నైమన్తర
కములు. ఇట్లు భిన్నార్థముల కేకవిధ రూపకల్పనము జరిగినది. ప్రథమపాదము
నందు మూడు పర్యాయములు, ఆదిమధ్యాంతములందు ఆవృత్తియున్నది. ద్వితీయ
పాదమునందు నాలుగు పర్యాయములు ఆవృత్తియున్నది. పానవిర్ణయాతిశ్రమణము
జరిగినది. తృతీయ భక్తురపాదములందు ‘షి’ వర్ణాంతపదములు ప్రయుక్తములు

కారణము. పద్మాంశమునందు 'త్విషి' అని ప్రయత్నము పూర్వవృత్తి ననుసంధించుచున్నది. ఇదంతయు యమకచ్ఛాయానుకారిత్యము.

ప్రథమపాదమునందు 'ఉద్యద్భర్తిషి దర్దరావపుషి' అని యన్నప్పుడు దవమును, రవర్ణమును అనుప్రాస ఘటకము లగుచున్నవి. ఇందలి సవర్ణము 'ప్రక్షి, పాంథాయుషి' అని యన్నప్పుడు రెండు మారులు పునరుక్తమగుచున్నది. ద్వితీయపాదమున 'ప్లుషి' 'ప్రావృషి' యన్నప్పుడును పునరుక్తమైనది. తృతీయపాదమున, చ, త, క, ఐ వర్ణములు అనుప్రాస ఘటకము లగుచున్నవి. చతుర్థపాదమునందు క, ల వర్ణములు పునఃపునరుక్తము లగుచున్నవి. ఇవన్నియు వర్ణానుప్రాస భేదములలో అంతర్భవించును.

యమక లక్షణముతోపాటుగా అనుప్రాస లక్షణమునుగూడ జోడించుటచేత చిత్తరంజకత్వము విశేషముగా కలుగునని యభిప్రాయము. తదనుసారముగానే ప్రకృతశ్లోకము 'విచిత్ర' మన్న వర్ణానుప్రాసభేదమునకు లక్ష్యమైనది.

ఉదాహరణశ్లోకము శార్దూలపద్యమందు బాణుని రచనగా ప్రదర్శింపబడినది.

92. వర్ణావృత్తి రనుప్రాస ఇతి యాకృతలక్షణః
సోఽయం ద్వాదశధా భేదైః ప్రవిభజ్య ప్రదర్శితః.

అర్థము : 'వర్ణావృత్తి అనుప్రాసము' అని చేసిన లక్షణమునకు అనుగుణముగా అది పందెండు భేదములుగా విభజింపబడి ప్రదర్శింపబడినది.

వ్యాఖ్య : అనుప్రాసాలంకారము ఆరు విధములుగా విభక్తము. అందు శ్రుత్యనుప్రాసము, వృత్త్యనుప్రాసము, వర్ణానుప్రాసము - అను వాని నింతవరకు పల్లముగా ప్రదర్శించుట జరిగినది. వర్ణానుప్రాసమునకు ఉపసంహార వాక్యము శ్లోకము. ఇకముందు వదానుప్రాసము ప్రదర్శింపబడును.

[వదానుప్రాసము]

93. సమగ్ర మనమగ్రం వా యస్మిన్నావర్తతే పదమ్
ఫదాశ్రయేణ స ప్రాయఃపదానుప్రాస ఉచ్యతే.

అర్థము : పమగ్రముగా కాని అపమగ్రముగా కాని పటము దేనియందు అపృత్తిచెందునో దానిని ప్రాయికముగా పదాశ్రయత్వముచేత పదానుప్రాస మని యందురు.

94. విసర్గ బిందు సంయోగ స్వర స్థానావివక్షయా
అనిర్వాహచ్ఛ స ప్రాయో యమకేభ్యో విభిద్యతే.

అర్థము : అచ్చట విసర్గము, బిందువు, సంయోగము, స్వరము, స్థానము- అనువాని వివక్ష లేకుండుటచేతను, నిర్వాహింపకుండుటచేతను పదానుప్రాసము యమకములకంటె భిన్నముగా నుండును.

95. మన్మణో దంతురః శ్లక్ష్యః సంపుటః సంపుటావలీ
అన్నః స్తబకవాన్ స్థానీ మిథునం మిథునావలీ

96. గృహీతము క్షనామాన్య స్తతోఽన్యః పునరుక్తిమాన్
ఇతి ద్వాదశభేదోఽయం మనీషిభిరీహేవ్యతే.

అర్థము : 1. మన్మణము 2. దంతురము 3. శ్లక్ష్యము 4. సంపుటము
5. సంపుటావళి 6. భిన్నము 7. స్తబకవంతము 8. స్థాని 9. మిథునము 10. మిథు
నావళి 11. గృహీతము క్షము 12. పునరుక్తిమంతము - అని యీ పదానుప్రాసము
నందెందు విధములుగా పండితుల కిష్టము.

తేషు మన్మణో యథా -

‘న రణే వారణాన్యన్య దశనేఽశని సన్నిధే
చకార వలయాకారం భుజం భుజగభీషణమ్’

సోఽయ మనంయు క్తవర్ణావృత్తేః పదానుప్రాసో మన్మణ
ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : నానియందు మన్మణమున కుదాహరణము. అతడు యుద్ధము
నందు గజములుమయొక్క పిడుగువంటి దంతమునందు భుజగభీషణమైన తన
కాళువును వలయాకారముగా చేసెను.

ఇది అనంయుక్త వర్ణావృత్తి గల పదానుప్రాసము మన్వణమని యందురు.

వ్యాఖ్య : పదావృత్తికాని పదాంశావృత్తికాని యమకశంకను కలిగించును. యమకభేదములందు విసర్గము, బిందువు, సంయోగము - మున్నగు విషయములు పరిగణనీయములు కావు, కాని పదానుప్రాసమునందు ఆయా యంశములనుబట్టియే భేద పరికల్పనము జరుగుచున్నది. కావున, పైకి ఒకే విధముగా కనుపట్టినను తత్త్వమునుబట్టి పదానుప్రాసమునకును, యమకమునకును భేదము కలదని గ్రహింపవలయును.

సారూప్యముగల పదము (పదాంశము) ఆవృత్తినొందినయెడల పదానుప్రాస మగును. అందు అనంయుక్తవర్ణములకు మాత్రమే ఆవృత్తి యైనయెడల దానిని మన్వణపదానుప్రాస మని యందురు. ఇది లక్షణము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు రణే, రణాః శనే, శనిః కార, కారం; భుజం, భుజ - అను జంటలు అనుప్రాసస్థానములు. వానిలో నెచ్చటను సంయుక్తవర్ణములు లేవు. కావుననే, యీ శ్లోకము మన్వణ పదానుప్రాసమునకు లక్ష్యమైనది.

దంతురో యథా -

‘స నైషధస్యార్థపతేః సుతాయా
ముత్పాదయామాసీ నిషిద్ధ శత్రుః
అనూనసారం యథా న్నగేంద్రాత్
పుత్రం యమాహు ర్నిషధాఖ్యమేవ’

217

అత్ర నిషిద్ధ శత్రు రితి పదే సంయోగాధిక్యేన దంతురతా. సోఽయం పదానుప్రాసో దంతుర ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : దంతురమున కుదాహరణము- నిషిద్ధశత్రువైన (అతిథి) యతడు నిషధేకుడైన అర్థపతియొక్క పుత్రికయందు నిషధపర్వతముకన్న మిక్కిలి శక్తి కలిగిన పుత్రుని పుట్టించెను. అతనిని నిషధాఖ్యుడనియే పిలుతురు.

ఇక్కడ ‘నిషిద్ధశత్రుః’ అన్న పదమునందు సంయోగాధిక్యమువల్ల దంతుర క్యము. ఈ పదానుప్రాసమును దంతుర మని యిందురు.

వ్యాఖ్య : అనమగ్రపదముకూడ పునరుక్తినొందినయెడల పదానుప్రాస మగును. అట్టి పదములలో ఒకటి సంయోగాదిక్యమును కలిగియున్నయెడల దంతర మని యందురు. ఇది లక్షణము.

ఉదాహరణమునందు నై షధ, నిషిద్ధ, నిషదాత్, నిషదాఖ్య - అన్న నాలుగు పదానుప్రాసములు. అనుప్రాసమునందు వ్యంజనవర్ణములకే ప్రాధాన్యము. కావున, 'నైవాపిత్' న ష ధ వర్ణములనే అనుప్రాస ఘటకము లనవలయును. పదహాస పిద్ధి కారకు వేర్వేరు స్వరములు చేరవచ్చును. అవి ప్రకృతము పరిగణనీయములు కావు. ఇట్లు హల్లులను (మూడింటిని) బట్టి పదానుప్రాసమును గుర్తించవచ్చును. రెండవ స్థానమునందు 'నిషిద్ధ' అని యుండుటచేత 'ధ' వర్ణమునకు దవర్ణముతో సంయోగమేర్పడినది. ఈ సంయోగముచేతనే యిది దంతరపదానుప్రాసమునకు లక్ష్యమైనది.

ఈ శ్లోకము కాళిదాసుని రఘువంశమునుండి స్వీకృతము.

శ్లోకో యథా -

'అప్యేహి కాంతే వై దేహి దేహి ప్రతివచో మమ
అరవిందాక్షి దాక్షిణ్య మలంకారో హి యోషితామ్' 218

అత్ర స్వరేణ సహవృత్తేః శ్లక్షణతా. సోఽయం పదానుప్రాసః
శ్లక్షణ ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : శ్లక్షమున కుదాహరణము. ఓ కాంతా! వై దేహీ! వరే! వెళ్లము. వాకు బదులు వలుకుము. అరవిందాక్షి! ప్రీలకు దాక్షిణ్య మలంకారము కదా!

ఇచ్చట స్వరముతోడి అపృత్తివల్ల శ్లక్షిత. ఈ పదానుప్రాసమును శ్లక్షము అని యందురు.

వ్యాఖ్య : స్వరసహితముగా వ్యంజన సముదాయము అపృత్తినొందిన యెడల శ్లక్షము అన్న పదానుప్రాస మగును. ఇది లక్షణము.

ఉదాహరణ శ్లోకమునందు 'దేహి' అను పదాంశము అవ్యవహితముగా పునరుక్తమయినది. అట్లే 'అరవింతాక్షి'లోని చివరి రెండక్షరములును 'దాక్షిణ్య'

లోని తొలి రెండక్షరములుగా అవ్యవహితముగా పునరుక్తము లయినవి. కావుననే, యిది శబ్దమునకు లక్ష్యమయినది.

- సంపుటో యథా -

‘సదర్ప ఇవ కందర్ప స్తరలా మాదృశాం మతిః
అసార ఇవ సంసారో కురుష్వ మదనుగ్రహమ్’

219

అత్రేన శబ్దస్యాపవాదత్వే నావ్యవధాయకత్వా దనుప్రాసోఽయం సంపుట ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : సంపుటమున కుదాహరణము. కందర్పుడు దర్పవంతునివలె నున్నాడు. మావంటివారి బుద్ధి చంచలమైనది. సంసారమేమో సారహీనము. నన్ను అనుగ్రహింపుము.

ఇచ్చట ‘ఇవ’ శబ్దముయొక్క అపవాదత్వముచేత అవ్యవధాయకత్వమువల్ల ఈ అనుప్రాసము సంపుటము అని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఏకరూపమయిన అననుగ్రహదముయొక్క అవ్యవహితావృత్తి సంపుట మన్న పదానుప్రాస మగును. ఇది లక్షణము.

ఉదాహరణమునందు ప్రథమపాదమున నున్న సదర్ప, కందర్ప - పదములు, తృతీయపాదమున నున్న అసార, సంసార - పదములును అనుప్రాస ఘటకములు నిజమున కీ పదములు అవ్యవహితముగా ఆవృత్తి నొందలేదు. ‘ఇవ’ శబ్దము పీనికి నడుమనుండి యెడము కలిగించుచున్నది. ఇట్లు ‘ఇవ’ ప్రభృతి నిపాతములకు అపవాదత్వము కలదు. అనగా, అవి నడుమ వచ్చినను వచ్చినట్లు పరిగణింపరాదని వృత్తివాక్యమునుబట్టి బోధపడుచున్నది.

అట్లు గ్రహించినప్పటికిని మరొక వర్ణము వ్యవధానముగా నిలుచుచున్నట్లు గోచరించుచున్నది. సదర్ప, కందర్ప - అని యున్నప్పుడు ‘దర్ప’ అన్న పద ఖండమే ఆవృత్తి నొందినది. అప్పుడు ‘కం’ అన్న అక్షరము వ్యవధానమును కలిగించుచున్న దనవలయును. అసార, సంసార - అని యున్నప్పుడు ‘సం’ వ్యవధానకారణ మగుచున్న దనవలయును. కాబట్టి అవ్యవధాయకత్వము అన్న లక్షణము సమన్వితము కాదు.

ఉదాహరణమునందు కరోతి, కిం కిరాతః, సమాకృష్య, శీమఖాన్ - అని పూర్వార్థమున నున్న పదములు. ఉత్తరార్థమునం దివి విలోమ క్రమమున శీమఖాన్, సమాకృష్య, కింకిరాతః, కరోతి - అని పునరుక్తము లయినవి. ఇట్లు నాలుగు పదములు అవృత్తి నొందుటచేత సంపుటావళి యన్న పదానుప్రాస మగుచున్నది. పూర్వార్థమున 'అయం' అన్న పదమును ఉత్తరార్థమున 'యత్' అన్న పదమును మిగిలిపోయినవి. ఇవి కూడ నిపాతములవలె అపదేశకార్యములు.

భిన్నో యథా -

‘కులజాతి సమాకులీ కృతానాం

సుఖద సుఖాశయమూఢచేతనానామ్

అభవ విభవ లాభలోలుభానాం

భవ భవబంధ విభేదనాయ భూయః’

221

అత్ర రీతే రనిర్వాహాత్ భిన్నతా. సోఽయం పదానుప్రాసః
భిన్న ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : భిన్నమున కుదాహరణము. కులముచేతను, జాతిచేతను కలక నొందిన వారికి, సుఖదములైన సుఖాశయములచేత మూఢచేతను లయినవారికి, భవరహితమైన వై భవమును పొందుటకై పేరానపడువారికి భవబంధనములను తెంచి వేయుము.

ఇచ్చట రీతి నిర్వహింపబడకపోవుట వల్ల భిన్నత. ఈ పదానుప్రాసమును ‘భిన్నము’ అని యందురు.

వ్యాఖ్య : రీతి సక్రమముగా నిర్వహణమునొందనియెడల భిన్నమగును. ఇది లక్షణము. ఇచ్చట రీతి యనగా అనుప్రాస నిర్వహణమునందు పాటించెడి విధానమని యర్థము. ఆవిధాన మేకరీతిగా నున్నయెడల రీతి యున్నట్లు, ఆ విధానము భిన్నభిన్నముగా నున్నయెడల రీతి చెడినట్లు గ్రహింపవలయును. రీతిభంగము నొందుట దోషము. కాని, యిచ్చట అదియే లక్షణముగా అనుప్రాసభేద మేర్పడుచున్నది. కావున, అనుప్రాస విషయమున అరీతి అనునది ధోషము కాదు,

ప్రథమపాదమున 'కుల' అన్న పదఖండము ప్రారంభముననే యున్నది. నాలుగక్షరములకు తరువాత 'కులీ' యన్న పదఖండ మావృత్తి నొందినది. చివరి యచ్చుకాక మిగిలిన భాగము నమముగానుండి పదానుప్రాస మగుచున్నది. ద్వితీయ పాదమున 'సుఖద సుఖాశయ' అని యన్నప్పుడు 'సుఖ'యన్న పదఖండము నడుమ 'ద'యన్న యక్షరముంధగా పునరుక్త మయినది. తృతీయపాదమున 'అభవ, విభవ' యని అన్నప్పుడు 'భవ' శబ్దము పునరుక్తమయినది. 'వి' యన్న యక్షరము వ్యవధానమును కలిగించుచున్నది. చతుర్థపాదమున 'భవ' శబ్దము అవ్యవహితముగా పునరుక్తమయినది. ప్రథమపాదమున నాలుగక్షరముల వ్యవధానముతోను, ద్వితీయ తృతీయ పాదములందు ఏకాక్షర వ్యవధానముతోను, చతుర్థపాదమున వ్యవధానరహితముగాను పదానుప్రాసము నిర్వహింపబడినది. వ్యవధాన విషయమున ఏకవిధమైన వ్యవస్థ లేదు. కావుననే, యిది భిన్న మన్న పదానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

స్తబకవాన్ యథా -

'భానయత్యపి భాసాదా కవివర్గే జగత్ప్రియామ్

కే న యాన్తి నిబంధారః కాలిదానస్య దాసతామ్' 222

సోఽయం వర్ణానుప్రాసవత్ పదానుప్రాసోఽపి స్థానే స్థానే
వినివేశాత్ స్తబకవా నిత్యుచ్యతే.

అర్థము : స్తబకవంకమున కుదాహరణము. భాసాదులయిన కవులవర్గము మూడులోకములను ప్రకాశింపజేసినప్పటికిని కాలిదాసుని దాసత్వమును పొందని రచయిత లేవరు ?

పదానుప్రాసమునలెనే పదానుప్రాసముకూడ వేర్వేరు స్థానములందు వినివేశము నొందుటవల్ల స్తబకవంక మనిపించుకొనును.

వ్యాఖ్య : పెక్కుచోట్ల వేర్వేరు పదములు గాని పదఖండములు గాని పునరుక్తములయి యెడల స్తబకవంక మన్న పదానుప్రాస మగును. ఇది లక్షణము. భిన్నమునందుకూడ వేర్వేరు పదములే అనుప్రాస ముటకము లయినవలె అయినప్పటికిని, అచ్చట నొకరికి ఆరంభింపబడి భగ్గుమయినది. స్తబకవంకము

నందు రీతిప్రసంగము లేనేలేదు. అయినను పదము వ్యవహితమై పునరుక్త మగుటయే యిచ్చట కానవగును. ఖిన్నమునందు వలె ప్రతిపాదమునందు అనుప్రాస మమరియుండవలయు నన్న నియమము స్తబికవంతమునకు లేదు.

ఉదాహరణమునందు ప్రథమపాదమున 'భాస' మూడక్షరముల వ్యవధానముతో ఆవృత్తి నొందినది. చతుర్థపాదమున 'దాస' ఒకే యక్షరము వ్యవధానముతో ఆవృత్తి నొందినది. మొత్తముమీద అనుప్రాస స్థానములు రెండు మాత్రమే. కావుననే, యిది స్తబికవంతమునకు లక్ష్యమయినది.

స్థానీ యథా -

'పరం జ్యోత్స్నా ఉష్ణా గరలనరిసో చందణరసో
ఖదక్థారో హారో మలలపవనా దేహతపనా
ముణాలీ బాణాలీ జలది ఆ జలద్దా తణులదా
వరిట్టా జం దిట్టా కమలణలణా సా సువలణా'

223

[ఛాయా -

'పరం జ్యోత్స్నా ఉష్ణా గరలనదృశ శ్చందనరసః
క్షుతక్షారో హారో మలయపవనా దేహతపనాః
మృణాలీ బాణాలీ జ్వలతి చ జలార్ద్రా తనులతా
వరిష్ఠా యద్వష్టా కమలనయనా సా సువదనా']

సోఽయం పదానుప్రాసః స్థాననియమాత్ స్థానీత్యుచ్యతే.

అర్థము : స్థానికి ఉదాహరణము. చక్కని ముఖమును, కమలములవంటి కన్నులును గల ఆ యుక్తమూలాని చూచినప్పటినుండి వెన్నెల మిక్కిలి వెచ్చ నయ్యెను; చందనరసము గరళపదృశమయ్యెను; హారము గాయముపైని కార మయ్యెను; మలయవాయువులు దేహదాహకము లయ్యెను; తామరతూడులు బాణము లయ్యెను; నీటిలో తడిసినప్పటికిని శరీరవల్లిక మండుచుండెను.

ఈ పదానుప్రాసము స్థాననియమమువల్ల స్థాని యని పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : స్థానవియమము ననుసరించి ప్రవృత్తమయిన పదానుప్రాసము నకు స్థాని యనిపేరు.

ఉదాహరణమునందు ప్రతిపదమునను రెండేసి అనుప్రాస స్థానములు కలవు. ప్రథమపాదమునందు 'జోజ్ఞా, ఉజ్ఞా' అనుచోట జకార హకార సంయుక్తవర్ణము మీదిదీర్ఘస్వరముతోపాటుగా అనుప్రాస ఘటకమైనది. అదే పాదమున తుదిభాగమున 'గరల సరిసో, చందజరసో' అనుచోట ర, స వర్ణములు మీది స్వరమైన 'ఓ' తో పునరుక్తములై అనుప్రాస ఘటకము లయినవి. ద్వితీయపాదమున ఆదియందు 'భారో, హారో' అని అంతమందు 'పవణా, తవణా' అని అనుప్రాస స్థానములు. దీర్ఘముతోడి 'రో' మొదటి అనుప్రాస ఘటకము. 'పణా' చివరి అనుప్రాస ఘటకములు. తృతీయపాదమునందు 'ముణాలీ, బాణాలీ' 'జలద్దా, లదా' అనునవియు చతుర్థపాదమునందు 'పరిట్టా జం దిట్టా' 'జలజా, వలజా' అనునవియు అనుప్రాస స్థానములు.

ఇట్లు స్థానవియమపూర్వకముగా పాదానుప్రాసము ప్రవర్తించుటవల్లనే యీ పద్యము స్థానికి లక్ష్యమయినది.

ఉదాహరణ పద్యము రాజకేళిరుని కర్పూరమంజరి నుండి గృహీతము.

మిథునం యథా -

'పురః పారాపారాతటభువి విహారః పురవరం
తతః సింధుః సింధుః ఫణిపతివనం పావనమతః
తదగ్రే తూదగ్రో గిరిరితి గిరేస్తస్య పురతో
విశాలా శాలాభి ర్గలితలలనాభి ర్విజయతే.

తదేతత్ప్రతిపాదం ద్వయోద్వయోః పదానుప్రాసయో ర్విన్యాసాన్నిధునమ్.

అర్థము : మిథునమున కుదాహరణము. ఎదురుగా అపారమైన పారానది; తీరభూమియందు విహారము; ఆ పిమ్మట పురవరము; నది సముద్రమే; నాగరాజు వనము పావనమైనది; దానికి అగ్రభాగమున ఉదగ్రమైన గిరి; ఆ గిరికి ముందర లలితలలనలతోను శాలలతోను కూడిన విశాలానగరము వర్ణించున్నది.

ఇట్లు ప్రతిపాదమునను రెండు రెండు పదానుప్రాసములకు విన్యాసముండుట వల్ల మిథునము.

వ్యాఖ్య : ప్రతిపాదమునందును రెండేసి పదానుప్రాసము లుండినయెడల మిథున మగును. ఇది లక్షణము.

పదానుప్రాసమైన మిథునమునకును, పదానుప్రాసమైన మిథునమునకు లక్షణమునం దెట్టి సామ్యమును లేదు. మిథున మని యనగా జంటయని యర్థము. ఇచ్చట 'జంట' కు 'రెండు' అని మాత్రమే యర్థము. వెంట నంటియుండుట యన్న యర్థము విచిత్రము కాదు.

ఉదాహరణమునందు ప్రథమపాదము మొదటనున్న 'పుర' చివరనున్న 'పుర వరం'లోని 'పుర'తో అనుప్రాస ఘటకమగుచున్నది. ఈ పాదమునందే 'పారా' అవ్యవహితముగా నున్న 'పారా'తో అనుప్రాసమును ఘటించుచున్నది. ఇట్లు ఈ పాదమున రెండు పదానుప్రాసములు ప్రవర్తించినవి. ద్వితీయపాదమునందు 'సింధుః, సింధుః' అని 'పనం, పాపనం' అని రెండు అనుప్రాసములున్నవి. తృతీయపాదమున 'తదగ్రే తూదగ్రో' అనుచోటి 'దగ్ర్' అనుప్రాస ఘటకములు, అదే పాదమున 'గిరి, గిరే' అనుప్రాస ఘటకములు. చతుర్థపాదమందు 'కాలా, కాలా' అని 'లలి, లల' అని రెండుచోట్ల పదానుప్రాసములు.

ఇట్లు రెండేసిచోట్ల పదానుప్రాసము ప్రతిపాదమున నుండుటచేతనే యిది మిథునమునకు లక్ష్యమయినది.

మిథునావలీ యథా -

'శిరసి శరభః క్రోడోక్రోడః కరీ కరకు రట

న్నరసి చ రురుర్మర్మజ్యేణః శిఖ ముఖరో ముఖే

కపి రపి హృది హ్రదీ దూరాధర్ధద్విపజిద్ధతో

ధనుషి లఘుతా లక్ష్మ్యేఽపూర్వే జయోఽస్య యశస్వినః 225

సేయం ద్వయో ర్ద్వయోః పదానుప్రాసయో ర్ని రం త రి
మావృత్తి ర్మిథునావలీత్యుచ్యతే.

అర్థము : మిథునావళికి ఉదాహరణము. శరభమృగము శిరస్సునందును, వరాహము పార్శ్వమునందును, గజము గండస్థలమునందును, రురువు వక్షస్థలము

నందును, లేడి మర్మభాగమునందును, నెమలి ముఖమునందును, వానరము హృదయము నందును, గజవై రియ గర్జాధారియైన సింహము దూరమునుండియు హతములై నవి. కీర్తికాలియైన యీశనికి ధనువునందు లాఘవము, లక్ష్యమునందు అపూర్వజయము నున్నవి.

రెండు రెండు పదానుప్రాసములకు విరంతరమైన అవృత్తి. కావుననే దీనిని మిథునావళి యని యందురు.

వ్యాఖ్య : రెండేసి పదానుప్రాసములు విరంతరముగా అవృత్తి నోరికెనయెడల మిథునావళి యగును. ఇది లక్షణము. విరంతరమని యనగా అవ్యవహికముగా నని యర్థము. మిథునమునందు ప్రతిపాదమున రెండేసి పదానుప్రాసములు వ్యవహికములై కాని, అవ్యవహికములై కాని యుండవలయును. మొత్తముమీద అచ్చట అనుప్రాసస్థానములు ఎనిమిది మాత్రమే యుండును. మిథునావళియందు ప్రతిపాదమునందు అనుప్రాసస్థానములు రెంటి కధికముగా నుండును. అందు రెండేసి విరంతరముగా నుండవలయును. ఈ భేదమునుబట్టి మిథునముకంటె ఇది వేరుగా పరిగణింపబడుచున్నది.

ప్రథమపాదమునందు 'శిరసి, శరభః' అన్న రెండు పదములు గలవు. ఇవి విరంతరములు. వీనియందలి తొలియంశములు 'శిర, శర' యనునవి. పదములు పదనంబున పర్వములచేత వ్యవహికములయినప్పటికిని అవ్యవహికములనియే పరిగణింపవలయును. సంపుటమునందు ఈ విషయము ప్రసక్తమయినది.

శిర, శరః క్రోడే, క్రోడ-ఇవి రెండు విరంతరావృత్తినొందినవి. కరీ, కరపే; రుపే, రుటన్ - ఇవి రెండు విరంతరములు. ద్వితీయపాదమునందు ఉర, రుట; రురు, రర - అవ్యవహికానుప్రాసములు. చివరనున్న ముఖ, ముఖే; కపి, రపి; హృది, హ్రదీ; దూరా, ద్ధరి - అనునవి జంటలుగా అవ్యవహికములయిన అనుప్రాసములు. కావుననే ప్రకృతశ్లోకము మిథునావళికి లక్ష్యమయినది.

గృహీతముతో యథా -

'పుం నాగ నాగ కేసర కేసర పరివాస వాసనానురభిః

నురభి ర్మధుర మధుప్రియ మట్పుత్రచాచరణవాన్ ప్రాప్తః' 226

సోఽయం చక్రవాలపదనుప్రాసో గృహీతముక్త ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : గృహీతము క్రమమున కుదాహరణము. పున్నాగముల్ల నాగకేశరముల, కేసరముల గృహములకు వాసనలందించు కామధేమవైన వసంతము కేసరియొద్దిష్టముగల భ్రమరముల మధుర భ్రమణములను గలదై ప్రాప్తించెను.

చక్రవాళమువంటి యీ అనుప్రాసము గృహీతము క్రమము అని పిలువబడును.

వ్యాఖ్య : ము క్రమయిన పదఖండమును గ్రహించి, తరువాతి పదము ప్రారంభమగును. ము క్రమము పునఃప్రయుక్త మగుటయే చక్రవాళక్రమము. చక్రవాళక్రమము గల పదానుప్రాసము గృహీతము క్రమము. ఇది లక్షణము.

పూర్వము చెప్పికొన్న మిథునావళి యందలి నిరంతరావృత్తి వలన కొన్ని యెడల గృహీతము క్రమవలెనే యనిపింపవచ్చును, కాని రెండింటికిని స్పష్టమయిన భేదమున్నది. మిథునావళియందు పదమునందలి పూర్వఖండము కాని ఉత్తరఖండము కాని పునరుక్తము కావచ్చును. గృహీత ముక్తమునందు ఉత్తరఖండము మాత్రమే పునరుక్తము కావలయును. మిథునావళియందు వ్యంజనవర్ణములు పునరుక్తము లయినంతమాత్రమున పదానుప్రాసత్వము సిద్ధించును. గృహీతము క్రమమునందు పదఖండము అచ్చులతోపాటుగా పునరుక్తము కావలయును.

ప్రస్తుతోదాహరణమునందు పునాగ, నాగకేసర, కేసర - శబ్దములు వృక్ష విశేషబోధకములు. 'పునాగ' లోని ఉత్తరఖండము 'నాగకేసర' లోని పూర్వఖండముగా ఆవృత్తి నొందినది. అందలి ఉత్తర ఖండమైన 'కేసర' తరువాతిపదమైన 'కేసరపరివాస' లోని ప్రథమఖండమైనది. ఇందు తుదిదైన 'వాస' 'వాసనా సురభిః' శబ్దమునకు పూర్వభాగమయినది. ఇందలి తుదిఖండము 'సురభిః' అని వ్యస్తముగా పునరుక్తమయినది. ఇట్లు 'మధుర' లోని 'మధు' తరువాతి నమానమునందు పూర్వఖండమైనది. 'చరణ' ముక్తమై 'ఆచరణవాన్' లోని పూర్వభాగముగా పునరాత్మమైనది. ఇట్లు హనోపదాసములచేత చక్రవాళక్రమమును పొందించుటచేతనే యీ పద్యము గృహీతము క్రమమునకు లక్ష్యమయినది.

పునరుక్తిమాన్ యథా -

'ధూమాశ్చ ధూమకలుషే

జలశ్చ జలంతా త్త హత్థజీఆబంధే

పడిరల పడిఉల్లా దినే

రనశ్చ రసంతిసిహరే ధణుమ్మి ణహాలమ్'

[ఛాయా -

‘ధూమాయతే ధూమకలుషే
 జ్వలతి జ్వలదాత్త హస్త జీవాబంధే
 ప్రతిరవ ప్రతిపూర్ణ దిశి
 రసతి రసచ్ఛిఖరే ధనుషి నభస్తలమ్’]

అత్ర ధూమాదీనాం పునర్వచనా దనుప్రాసోఽయం పునరుక్తి
 మానుచ్యతే.

అర్థము : పునరుక్తిమంతమున కుదాహరణము. ధనుస్సునుండి వెలువడిన
 ధూమముచేత ఆకాశము ధూమకలుష మగుచున్నది. మంటలు వెలువడుచున్న
 బాణాగ్రముచేత ఆకాశము మండుచున్నది. జ్వారము ప్రతి దిశయందును ప్రతి
 ధ్వనించుచున్నది.

ఇచ్చట ధూమాదులయొక్క పునర్వచనమువల్ల ఈ యనుప్రాసము పునరుక్తి
 మంతము అని పిలువబడును.

వ్యాఖ్య : ఒకేపదము అర్థభేదము లేకుండ పునఃప్రయోక్తమైన యెడల
 పునరుక్తి యగును. అట్టి పునరుక్తిని గలది పునరుక్తి మంతము. ఇది లక్షణము.

పునరుక్తి యన్నది దోషముగ్భావరిగణింపబడినది. దోషము, నాశ్రయించుకొని
 అలంకారము ప్రవర్తించునటుల నమంజసముకాదు. అర్థమునందు భేదము లేకు
 న్నప్పటికిని వాచ్యమునందు భేదముండుట యావశ్యకము. అట్లయినప్పుడే అలం
 కార మగును.

ప్రకృతపద్యము ప్రవరసేనుని నేతుబంధ మహాకావ్యములోనిది. రాముని
 మహావీరత్వమునకు స్ఫూర్తకముగా ఈ రచన పొగినది. ధనుస్సు రామునిచేతిలో
 నున్నది. అయినప్పటికిని ఆకాశమునందు దాని ప్రభావము అవ్యవహితముగా
 కనబడుచున్నది. రాముడు విల్లెత్తునరికి దానినుండి పొగలు వెలువడి ఆకాశమే ధూమ
 ముగా నై పోయినది. అగ్నిబాణమును సంధించునరికి ఆకాశమున మంటలు లేచినవి.
 నారి ధ్వనియగునరికి సర్వదిశలనుండి ప్రతిధ్వనులు మారుమోగినవి. ఇచ్చట
 ధూమ, ధూమః జలజి, జలంతా; పడి, పడి; రస, రస - అనునవి అనుప్రాస స్థాన

ములు. పునరుక్తులే అయినప్పటికి ధనుఃప్రకర్షమునకు, తద్వార్థమున రాముని పీఠత్వ చిత్రణమునకు పుష్టిని చేకూర్చుటకై ఉద్దిష్టములు. కావుననే యిది దోషము కాక పునరుక్తిమంతమన్న పదానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

97. వర్ణావృత్తి రనుప్రాసః పాదేషు చ పదేషు చ
పూర్వానుభవ సంస్కారబోధినీ పద్యదూరతా'

అర్థము : పాదములందు కాని పదములందు కాని వర్ణావృత్తి అనుప్రాస మగును. పూర్వానుభవ సంస్కార బోధకము పద్యదూరత్వము.

98. లాటానుప్రాస వర్గస్య యావద్వా లక్ష్యతే గతిః
పదానుప్రాసవర్గేఽపి తావదేవ ప్రపంచ్యతే.

అర్థము : లాటానుప్రాస వర్గమునకు ఎన్ని ప్రకారముల నూహింపవగునో పదానుప్రాసవర్గమునందుకూడ అన్ని ప్రకారముల నూహించి ప్రపంచించవచ్చును.

వ్యాఖ్య : వర్ణావృత్తి రనుప్రాసః మొదలుగానున్న విషయము బహు పర్యాయములు ప్రసక్తమే. పదానుప్రాసమును ముగించుచు సింహావలోకన సందర్భమున ముక్తాయంపుగా చెప్పుట జరుగుచున్నది. 'పదానుప్రాసమువలెనే, పాదానుప్రాసము వలెనే పద్యానుప్రాసముండునా?' అన్న ప్రశ్నము నూహించుకొని పూర్వ సంస్కారమునుబట్టి, అనుభవమునుబట్టి పద్యానుప్రాస ముండునని పరమాధానము చెప్పుచున్నాడు. పాదానుప్రాసమునే భోజదేవుడు పేర్కొనలేదు. ఇంక పద్యానుప్రాసము మాట యెక్కడ ? పాదము పునరుక్తమైనపుడు పాదయమకముగాను, పద్యము పునరుక్తమైనపుడు పద్యయమకముగాను యమకవివేచనమునందు ప్రసక్తమయినది. కావుననే తిరిగి 'లాటానుప్రాసవర్గస్య' మొదలయిన విధముగా పదానుప్రాసమును లాటానుప్రాసమువలెనే పెక్కువిధములుగా విభజించుటకు వీలు కలదని సూచించి ముగించుచున్నాడు.

[నామానుప్రాసము]

99. న్వభావతత్త్వ గాఢ్యాచ వీప్సాభీక్ష్ణాదిభిశ్చ సా
నామ్నాం ద్విరుక్తిభి ర్వాక్యే తదనుప్రాస ఉచ్యతే.

అర్థము : స్వభావమువల్లను, గౌణార్థముచేతను, వీప్వచేతను, అభీష్టముచేతను వాక్యమునందు నామములయొక్క ద్వయక్తులచేత నామానుప్రాస మేర్పడును.

వ్యాఖ్య : పదానుప్రాసమునందలి పునరుక్తిమంతమువంటిదే నామానుప్రాసముకూడ. పునరుక్తిమంతమునందు వర్ణనముదాయము కాని, పదబంధము కాని పునరుక్తమగును. నామానుప్రాసమునందు పదము పూర్తిగా పునరుక్తమగును. ఈ పునరుక్తి స్వభావమునుబట్టి, గౌణార్థమునుబట్టి, వీప్వనుబట్టి, అభీష్టమునుబట్టి నాలుగు విధములుగా నుండును. ఆదిశబ్దముచేత నిమూలమునుబట్టి, సంభ్రమమునుబట్టి మరిరెండు విధములు సూచితములు. మొత్తముమీద నామానుప్రాసము ఆరు విధములుగా విభక్తమగును.

సా స్వభావతో యథా -

‘కుర్వంతోఽమీ కలకలం మారుతేన చలాచలాః

ప్రాతర్గులుగులాయంతే గజా ఇవ ఘనాపనాః’

228

అత కలకల మిత్యాదిషు స్వాభావికీ పునరుక్తి రుపదిశ్యతే.

అర్థము : స్వభావమునుబట్టి అయిన నామావృత్తికి ఉదాహరణము. గురుచేత చలాచలములయిన యివి కలకలమును చేయుచున్నవి; ఉదయముననే యేనుగులవలె ఘనాపనములు (మేఘములు) గులగుల శబ్దములు చేయుచున్నవి.

ఇచ్చట ‘కలకలము’ మున్నగువానియందు స్వాభావికమైన పునరుక్తి యుపదేశింపబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : సామములకు సంబంధించిన పునరుక్తికి నామానుప్రాసమని పేరుకొన్ని నామములు స్వభావసిద్ధముగానే పునరుక్తములై యుండును; అట్లే కొన్ని ధ్వన్యనుకరణ శబ్దములును పునరుక్తములై యుండును. ఇచ్చట పునరుక్తములైన యంశములే నామముని నిర్దింపజేయును. కావున, ఇచ్చటి పునరుక్తి సహజసిద్ధము; స్వాభావికము. అట్టి నామమువల్ల కలిగిన అనుప్రాస మగుటచేతనే, ఇది నామానుప్రాసమగును.

ఉదాహరణమందు 'కలకలం' 'చలాచలాః' 'గులుగుల' 'ఘనాఘన' అను నాల్గు ననుప్రాసస్థానములు. 'కల కలం' ధ్వన్యనుకరణశబ్దము. ఒక్క 'కల'ను మాత్రమే ప్రయోగించిన, ఇది యీ యర్థమునకు వాచకము కాదు. పునరుక్తమైనప్పుడు మాత్రమే ధ్వన్యనుకరణ వాచక మగును. 'గులుగుల' శబ్దముకూడ ఇట్టిదే. 'చలాచలాః' అన్న పదముకూడ పునరుక్తివేతనే యేర్పడుచున్నది. 'అత్యంత చంచలములు' అన్న యర్థమున సహజముగనే పునరుక్తి యగుచున్నది. 'ఘనాఘనాః' అనగా మేఘములవి యర్థము. 'ఘనాః' అని యన్నప్పటికి నిదే యర్థము. అయినప్పటికిని ముందున్న 'ఘనా' అన్నది విశేషార్థము నేమియు బోధింపకయే అదనముగా చేరినది. కావున, ఇది యేకపదమే యైనది. ఇట్లు పునరుక్త భాగములచేత నేర్పడిన నామములకు కలిగిన అనుప్రాసమగుటవల్లనే యీ పద్యము నామానుప్రాస భేదములలో స్వభావ నామానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

గోళ్యా యథా -

'అమృత మమృతం చంద్రశ్చంద్ర స్తథాంబుజ మంబుజం

రతి రపి రతిః కామః కామో మధూని మధూన్యపి

ఇతి న భజతే వస్తు ప్రాయః పరస్పర సంకరం

తదియ మబలా కాంతిం ధత్తే కుతః సకలాత్మికామ్' 229

అత్రామృత మమృత మిత్యాదివ్యభేదేఽపి భేదోపచారేణ విశేషణ విశేష్యభావః సామాన్యవిశేష భావాదభివన్ పునరుక్తి వద్ భావతే.

అర్థము : గోళార్థమునుబట్టి అయిన నామావృత్తికి ఉదాహరణము. అమృతము అమృతమే; చంద్రుడు చంద్రుడే; అంబుజము అంబుజమే; రతికూడ రతియే; కాముడు కాముడే; తేనెలు తేనెలే - అని సాధారణముగా పరస్పర సంకరమైన పదార్థము నామే భజింపదు. అయినప్పటికి నీమే సకలాత్మికమైన కాంతి నెట్లు ధరించుచున్నది?

ఇచ్చటి 'అమృతము అమృతమే' మొదలయినవానియందు అభేదమే అయినప్పటికిని భేదోపచారముచేత సామాన్య విశేషభావమువల్ల విశేషణ విశేష్యభావముగను పునరుక్తివలె భాసింపుచున్నది.

వ్యాఖ్య : గౌజార్థమనగా 'అముఖ్యార్థము. అముఖ్యార్థమునే పునరుక్తి అవిష్కరించు నెడల అది గౌజీనామానుప్రాస మగును. ఇది లక్షణము. ఒకే పదమును రెండుసార్లు పలికినయెడల మొదటిపదము అభిధార్థమునే కలిగియుండును. దీనినే ముఖ్యార్థమని యందురు; ఇదే సామాన్యార్థము. రెండవసారి పలికిన పదము గౌజార్థమును కలిగియుండును: దీనినే అముఖ్యార్థమని యందురు: ఇదే విశేషార్థము. సామాన్య విశేషార్థములవల్ల పునరుక్తపదములు విశేషణ విశేష్యములుగా వ్యవహరించును. కావున, అభిన్నములుగా నున్న పదములు విశేషణ విశేష్యత్వము చేత భిన్నముగా వ్యవహరించును. పునరుక్తి యున్నట్లు భాసించుటయే కాని, యిచ్చట విజముగా పునరుక్తి లేదు.

ఉదాహరణ శ్లోకమునందు 'అమృతము అమృతమే' అని యన్నప్పుడు రెండవ పదమునకు 'అమృతమాత్రమే, అంతకుమించి యెక్కువకాదు' అన్న విశేషనము కావచ్చుచున్నది. ఇది విశేషార్థము. తక్కిన యన్నిచోట్లను గూడ విశేషార్థమే స్ఫురించుచున్నది కావుననే నాయిక నిరసించుట జరిగినది.

ఇట్లు వాచ్యార్థమును కాక తదన్వార్థమును బోధించుటచేతనే ఈ పద్యము గౌజీనామానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

ఉదాహరణ పద్యము రుద్రుని కావ్యాలంకారమునకు నమిసాధువు రచింపిన వృత్తి యందలిది

వీప్సయా యథా-

'తైలే తైలే న మాణిక్యం మాక్తికం న గజే గజే

దేశే దేశే న విద్వాంస శ్చందనం న వనే వనే'

280

సేయం ద్రవ్యవీప్సా నామ ద్విరుక్తిః. ఏవం గుణజాతి క్రియా వీప్సాయా మపి ద్రవ్యవ్యమ్.

అర్థము : వీప్సమిబట్టి అయిన నామావృత్తికి ఉదాహరణము. తైలం తైలము నందును మాణిక్యమే లేదు గజగజమునందు ముత్యము లేదు. దేశదేశమునందు సందితులు లేరు. వనవనమునందు మంచి గంధము లేదు.

ఇది ద్రవ్యవీప్స యనెడి నామద్విరుక్తి. ఈ విధముగానే గుణజాతి క్రియా వీప్సయందును ద్రవ్యవ్యము.

వ్యాఖ్య : వీప్స యనగా ఒకదానిని విడిచి మరొకదాని మీదికి ప్రసరించు విచ్ఛ. విశేషముగానున్న యీప్సనే వీప్స యని యందురు. వీప్సయందు సాధారణ ముగా ద్విరుక్తి యుండును. ఆ ద్విరుక్తి కూడ నామానుప్రాసమే. ఇది లక్షణము.

ప్రతి శైలమునందును మణులుండవు. రోహణ పర్వతము వంటి విశిష్ట పర్వతములందు మాత్రమే యుండును. అట్లే ప్రతి గజము కుంభస్థలమునందును ముత్యము లుండవు. కొన్ని విశిష్టలక్షణములు గల ఏనుగుల కుంభస్థలములలో మాత్రమే ముత్యము లుండును. లోక సాధారణములయిన పర్వతములు, ఏనుగులు, దేశములు, వనములు- అనువానిని పునరుక్తములుగా తెలుపుటచేత భృశార్థమే గ్రహింప బడుచున్నది. విశిష్టలక్షణ లక్షితములు కొలదిగానే యుండును. తదన్యములు బహుసంఖ్యాకములు. పునరుక్తిచేత వీప్సయే బోధింప బడుచున్నది; అనగా అధిక సంఖ్యాగ్రహణము నందలి ఆసక్తియే బోధింపబడుచున్నదని భావము.

శైలే, శైలే; గజే, గజే; దేశే, దేశే; వనే, వనే - అనునవి అనుప్రాస స్థానములు. వీప్సచేత నామములు ఆవృత్తి నొందుటచేత ఈ పద్యము నామానుప్రాస మునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

శైలము, గజము మొదలయినవి ద్రవ్యవాచకములు. ద్రవ్యవాచకములకు వలెనే గుణవాచకములకు, జాతివాచకములకు, క్రియావాచకములకు కూడ వీప్స యందు పునరుక్తి కలుగును. అవికూడ నామానుప్రాసములుగానే వ్యవహారము లగును. వానిని కూడ గుర్తించుకొనవలయును.

‘ప్రకారే గుణవచనస్య’ [8-1-12] ఇత్యాదిరపి వీప్సప్రకార ఏవ. యథా-

‘మానిసీజన విలోచనపాతా

నూష్మబాష్ప కలుషాన్ ప్రతిగృహ్ణాన్

మంద మంద ముదితః ప్రయయా ఖం

భీతభీత ఇవ శీతమయూఖమ్

అర్థము : 'ప్రకారే గుణవచనస్య' అని మొదలయినది కూడ వీర్పా ప్రకారమే. ఉదాహరణము - మావివీ జనుల కన్నులనుండి పడిన నిట్టూర్పులతోడి బాష్పములను ప్రతిగ్రహించి మెల్లమెల్లగా నుదయించిన చంద్రుడు ఆకాశమునందు భయముచెందినవానివలె ప్రయాణించెను.

వ్యాఖ్య : గుణవాచకముకూడ వీర్పయందు పునరుక్తిని చెందును. అది వీర్పయందు దొక ప్రకారము.

'మందమందమ్' మెల్లమెల్లగా నని యర్థము. చంద్రుడు ఉదయించిన ప్రకారము నిది చెప్పుచున్నది. ఇది క్రియావిశేషణముగా వ్యవహరించుచున్నది. మందత్వము యొక్క అధికత్వమును తెల్పుటయే యిక్కడ ఉద్దిష్టము. 'భీతభీతజన శీతముఖః' అని యున్నప్పుడు 'భీతభీతునివలె చంద్రుడున్నా'డని యర్థము. ఇది చంద్రునికి విశేషణము. భయముయొక్క అధికత్వమును తెల్పుటయే యిక్కడ ఉద్దిష్టము. కావుననే పునరుక్తి నొందినవి. ఇవి రెండును గుణవాచకములే. గుణవాచకములైన నామము వీర్పయందు ఆపృత్తిని పొందుటచేతనే యీ పద్యము గుణవాచక నామానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

ఆభీక్ష్యేన యథా -

'శ్లేషం శ్లేషం మృగదృశా దత్తమానన పంకజమ్
మయా ముకులితాక్షేణ పాయం పాయ మరమ్యత'

సోఽయ మాభీక్ష్యేణముల్. స చానుప్రయుజ్యత ఇతి పునరుక్తిః.

అర్థము : ఆభీక్ష్యముతోడి నామావృత్తి కుదాహరణము. ఆలింగనము చేసికొని చేసికొని కాంక ముపంకజము నిచ్చినది. ముకులితాక్షుడనైన నేను (మధువును) త్రాగి త్రాగి రమించితిని.

ఇది ఆభీక్ష్యమునందు ఇముల్ ప్రత్యయము. ఇది అనుప్రయుక్తముకూడ గును. కావుననే పునరుక్తి.

వ్యాఖ్య : ఆభీక్ష్యము అని యనగా నిత్యత్వమని, నిరంతరత్వమని యర్థము. ఒకే క్రియ అవ్యవహితముగా తిరిగి తిరిగి జరిగినయెడల ఆభీక్ష్యమగును. క్రియాభావాపున్యమును బట్టియే తద్వాచకముకూడ పునరుక్తి నొందును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'శ్లేషం శ్లేషం' అనియు, 'పాయం పాయం' అనియు అనుప్రాసస్థానములు రెండున్నవి. ఆభీక్ష్యమునందు శ్లిష్ దాతువునకు ఇముల్ ప్రత్యయము కలిగి 'శ్లేషం' అనియైనది. ఆభీక్ష్యమునందు పునరుక్తి నొందుటకూడ అవశ్యలక్షణము. అందువల్లనే 'శ్లేషం శ్లేషమ్' అని యైనది. దీనికి "నిరంతరముగా (ఎడములేకుండ) పెక్కు పర్యాయములు కౌగిలింతుకాని" అని యర్థము. ఇట్లే 'పా' దాతువు ఇముల్ ప్రత్యయాంతమై పునరుక్తమైనప్పుడు 'పాయం పాయమ్' అని యగును. దీనికి 'విడువకుండ పెక్కు పర్యాయములు త్రాగి' అని యర్థము. ఆభీక్ష్యమునందు ఇముల్ ప్రత్యయాంత నామములు అవృత్తిచెందుట చేతనే, యీ పద్యము ఆభీక్ష్యముతోడి నామానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

క్రియాపదాభీక్ష్య ద్విరుక్తౌ తు పునరుక్తే రపి పునరుక్తే. యథా-

'జయతి జయతి దేవః శ్యామకంఠః పినాకీ

జయతి జయతి దేవీ లోకమాతా భవానీ

జయతి జయతి ధన్యః సోఽపి భక్త స్తయోర్యః

కిమపర మిహ ధన్యం వర్ణ్యతే తావదేవ'

2333

అర్థము : క్రియాపదాభీక్ష్యమువలని ద్విరుక్తియందు పునరుక్తికి కూడ పునరుక్తి. ఉదాహరణము నీలగ్రీవుడును, పినాకపాణియు నైన దేవునికి జయము. లోకమాతయు, భవానియు నగు దేవికి జయము. ఆ యిద్వందికి భక్తుడై ధన్యుడయిన వానికి జయము. అంతమాత్రము వర్ణించుటను మించి ధన్యమయిన దేమున్నది?

వ్యాఖ్య : ఆభీక్ష్యమునందు పునరుక్తి అవశ్యకమని పూర్వము ప్రసక్తము. ఇంతవరకు ద్విరుక్తికి మాత్రమే లక్ష్యములు చూపబడినవి. కాని అంతకు మించి కూడ పునరుక్తి యుండుట కవకాశములు కలవు. 'క్రియాపదాభీక్ష్యత్' అన్న లక్షణమువల్ల క్రియాపదము మాత్రమే అధికావృత్తులకు అర్హమన్న విషయము సూచితమగుచున్నది. వెనుకటి ప్రసంగమునందలి 'శ్లేషం శ్లేషం' మొదలయిన ఇముల్ ప్రత్యయాంతములు అధికావృత్తులకు అర్హములు కావు. సమావకక్రియల నుపయోగించినప్పుడే అవృత్త్యాధిక్యమునకు అవకాశము కలదు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'జయతి' అన్న క్రియాపదము పునరుక్తమైనది. మొత్తము పద్యమునందు అరుసారులు ప్రయుక్తమయినది. ఆభీక్ష్యమువల్లనే యీ

పునఃపునః పునరుక్తి అంగీకృతమయినది. కావుననే, యిది నామానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

ఆది గ్రహణేన నిమూల సంభ్రమాదయః పరిగ్రహ్యంతే,
తేషు నిమూలాదిర్యథా -

‘నిమూలకావం కషతి స్వాంత మంతఃస్మరజ్వరే

లాజస్ఫోటం స్ఫుటంత్యాశు హృదయే హార యప్తయః’ 234

అర్థము : ఆదిగ్రహణముచేత నిమూల సంభ్రమాదులు పరిగ్రహింపబడుచున్నవి. లోసున్న మదనజ్వరమునందు స్వాంతము మూలముట్లుగా ఒత్తుకొనుచున్నది. హృదయముపైని ముత్యాలహారములు పేలాలు చిట్లినట్లు చిట్లుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : నిమూల నామానుప్రాసమున కిది యుదాహరణము. కొన్ని పదబంధములలో ఇవిడియన్న పదమే పునరుక్తమైనపుడు నిమూలనామానుప్రాస మగునని లక్షణము. ‘నిమూలం కషతి నిమూల కాషమే’ మూలములకు ఒకని కొనువట్లు - అన్న యర్థమే యీ పదబంధమున కున్నది. అయినప్పటికిని, క్రియారూపమును పునరుక్తము చేసినపుడుగాని భావము పూర్తిగా వ్యక్తము కాదు. తెనుగునందు తన్ను తన్నెను, గ్రుద్దు గ్రుద్దెను, వలుకు పలికెను - మొదలయినవానిలో మన్న పునరుక్తివంటిదే యిచ్చకును గలదు. ప్రవాహము నిండుగా ప్రవహించుచున్నది; భోజనమును భుజించుచున్నాడు - మొదలయిన వ్యవహారమువంటిదే యిది కూడ. ‘నిమూలకాషం కషతి’ అని యన్నప్పుడు ‘కషతి’ పునరుక్తరూపము. అట్లే ‘లాజస్ఫోటం స్ఫుటంతి’ అని యన్నప్పుడు ‘స్ఫుటంతి’ పునరుక్తరూపము. తత్సూర్యమున్న కాషం, స్ఫోటం - అనునవి ఆయా ధాతువులనుండి నిష్పన్నములయిన నామవాచక రూపములే.

నామవాచకముగా నున్నరూపమే, క్రియాపదముగా పునరుక్తమై అర్థవ్యక్తికి తోడ్పడుచున్నది. కావుననే, యిది దోషముకాక అలంకారముగా గ్రహింపబడుచున్నది. నామానుప్రాస భేదములం దిది ఐదవది.

సంభ్రమేణ యథా -

‘అస్థీ స్థస్థీ స్థజన మజనం భస్మ భస్మేందు రిందు
ర్గంగా గంగోపగ ఊరగ ఇత్యాకులః సంభ్రమేణ

భూమావేషోపకరణగణ ప్రాపణ వ్యాప్యతానాం

సృత్యారంభప్రణయిని శివే పాంతు వచో గణానామ్' 235

అర్థము : సంభ్రమముతోడి నామానుప్రాసమున కుదాహరణము. శివుడు సృత్యారంభమునం దిష్టుడు కాగా 'ఎముకలు ఎముకలు - చర్మము చర్మము - విభూతి విభూతి - చంద్రుడు చంద్రుడు - గంగ గంగ - సర్పము సర్పము' అని త్వరావేగము నొంది భూషణ వేషోపకరణ సందానమునందు వర్తించుచున్న గణముల మాటలు రక్షించును గాక :

వ్యాఖ్య : సంభ్రమ మనగా ఆవేగమని యర్థము. అది భయముతో కూడి నది కాని, సంతోషముతో కూడినది కాని కావచ్చును. ఇతరభావములతో వైతము కూడియుండవచ్చును. సంభ్రమమునందు మాటలు పునరుక్తము లగుట స్వాభావికము.

ప్రకృత పద్యము శివుడు సృత్యమునకు వెళ్ళుచుండగా, తదుచితముగా శివు సలంకరించు సన్నివేశమునందలిది. ప్రమథగణములు శివుని కాహార్యమును గూర్చు చున్నవి. కొందరు ఒక వస్తువును కోరుచుండగా, మరికొందరు మరొక వస్తువును కోరుచుండుట ఇట్టియొక సాధారణము. ఈ సందర్భంలో ఒకరిమాట యొకరికి వినబడుట కష్టము. స్పష్టముగా వినిపించుటకై అన్నమాటనే తిరిగి యనుట అని వార్యము. ఇచ్చట పునరుక్తి దోషము కాదు; సంభ్రమమును సంస్మరింపజేయుచున్నది. కావుననే, యీ పద్యము సంభ్రమ నామానుప్రాసమునకు లక్ష్యమగు చున్నది.

హర్షావేగ విస్మయాదయోఽపి సంభ్రమస్యోపాధయో భవంతి.
తేషు హర్ష సంభ్రమేణ యథా -

'రురుధుః కాతుకోత్తాలా న్నత స్తా మమరావలీమ్

క్వార్జునః క్వార్జున ఇతి బ్రువంత్యో నాకయోషితః' 236

అర్థము : హర్షము, ఆవేగము, విస్మయము మొదలయినవి కూడ సంభ్రమమునకు ఉపాధు లగును. వానియందు హర్షసంభ్రమముతోడి నామాన్పత్తికి ఉదా

హరణము - అంతటి కొత్తహలము పరాకాష్ఠ నందుకొన్న స్వర్ణ యువతులు 'అరును దెక్కడ? అరును దెక్కడ?' అని యనుచు అమరావతి వద్దగించిరి.

హ్యఖ్య : హర్షము, ఆవేగము, ఆశ్చర్యము - అనువానివల్ల కూడ సంభ్రమము కలుగును. నందడి, తొట్రుపాటు, ఉత్సాహము మొదలయినవి సంభ్రమమునకు అర్థవ్యాయలు. క్రిందటి శ్లోకము అలంకరణ సంభ్రమమును సూచించుచున్నది. ప్రకృత శ్లోకము హర్షసంభ్రమమునకు లక్ష్యము.

అరునుడు దేవలోకమునకు వెళ్ళినప్పుడు, ఆ విషయము నెరింగిన స్వర్ణప్రీతి అకనిది చూచుటకై ఆకాంక్షతో వెళ్ళిరి. జననముదాయము పెరుగు పరికి కావలసిన వ్యక్తి కానరాదయ్యెను. అందువల్ల నే కామే ముందు చూడవలయునన్న కుతూహలముతో 'అరును దెక్కడ?' అని యడుగుట జరుగుచున్నది. ఎవరికి వారే యిట్లుడుగుటచేత నందడి యెక్కువైనది. కావున, ఒకరిమాట ఒకరికి వినిపించుట కష్టము. అట్టియెడల పునరుద్ఘాతము చేయుట యొక్కటే మార్గము. ఈ పునర్భక్తి హర్షముతోడి సంభ్రమమును సూచించి నహృదయ రణజక మగుచున్నది.

ఆవేగ సంభ్రమేణ యథా -

'కంచుకం కంచుకం ముంచ హారం హారం పరిత్యజ

హా హా దహతి దావాగ్ని ర్వస్త్రం వస్త్ర మపాకురు' 287

అత 'ముంచ పరిత్యజ దహతి అపాకురు' ఇతి క్రియాపదేహ్యవేగ సంభ్రమా న్న ద్వీరుక్తిః. తథాహి. అరణ్యానీప్రవేశే విజగీషు ద్విషాం ధౌషిద్ధావాగ్ని సంభ్రమావేశాత్కయాప్యేవ ముచ్యతే. తత ప్రథమం కంచుక ఏనావేగ సంభ్రమః. స హ్యగతే దావాగ్ని పుత్తరాయిత మశక్యః. తత స్తద్వ్యాసంగ హేతో హారే, అనంతరం పరావపతిత దావాగ్ని దీప్తే వాససీతి.

అర్థము : ఆవేగ సంభ్రమముతోడి నామావృత్తి కుదాహరణము. కంచుకము కంచుకమును బీడిచిపెట్టుము. హరము హరమును వదలివేయుము. అయ్యయ్యో! దావాగ్ని దహించుచున్నది. వస్త్రమును తొలగింపుము.

ఇక్కడ 'విడిచిపెట్టుము, వదలివేయుము, దహించుచున్నది, తొలగింపుము' అన్న క్రియాపదములందు ఆవేగసంభ్రమమువల్ల ద్వీరుక్తి లేదు. అట్లే దట్టమయిన అరణ్యప్రదేశమునందు శత్రుశ్రీ ప్రవేశించినపుడు దావాగ్ని సంభ్రమావేశమువల్ల మరొక శ్రీ యెవ్వతెయో ఆమె నిట్లు హెచ్చరించుచున్నది. అచ్చట ప్రథమముగా ఆవేగసంభ్రమమునకు కంచుకము స్థానమయినది. అది వచ్చినంతటిలో దావాగ్నిని దాటుట శక్యము కాదు. అందువల్లనే, దానితో సంబంధము గల హరము, ఆ పిమ్మట దావాగ్ని, మిక్కిలి నన్నిహితము కాగా వత్తము సంభ్రమమునకు స్థానము లయినవి.

వ్యాఖ్య : ఆవేగ సంభ్రమము అనియనగా భయాందోళనమని యర్థము. భయాందోళనము పలన కలిగిన నామావృత్తి మరొక విధమయిన సంభ్రమ నామానుప్రాస మగును.

దావాగ్నిలో చిక్కుకొన్న శ్రీని చూచి మరొకశ్రీ చేయుచున్న హెచ్చరికయే ఉదాహరణపద్యము. కంచుకము శరీరమునకు పైభాగముననున్న వత్తవిశేషము. కావుననే దావాగ్ని ముట్టుకొనునన్న భయముతో దానిని తొలగించు మనుట జరిగినది. అవని వ్యక్తికి దృష్టిలోనున్నది కంచుకమే. కావున దానినే పునరుక్తము చేయుట జరిగినది. ఇట్టియెడల క్రియాపదమును ద్వీరుక్తము చేయవచ్చును. కాని వక్తకు లక్ష్యమయినదే ద్వీరుక్తమగుట సహజము. కంచుకము విడుచుటకు హరము అడ్డు వచ్చుచున్నది. కావుననే హరమును వదలివేయు మనుట జరిగినది. ఇచ్చట లక్షితము హరము, కావుననే పునరుక్తమయినది. ఇంతలో దావాగ్ని మరింత దీప్తమయినది. కావున వత్తము లక్షితమై పునరుక్తమయినది. భయావేగముచేత నామము ఆవృత్తి నొందుటవల్లనే, యీ పద్యము సంభ్రమ నామానుప్రాసమున నొక భేదమునకు లక్ష్యమయినది.

విస్తయసంభ్రమేణ యథా -

అహో రూప మహోరూప మహో ముఖ మహోముఖమ్
అహో మధ్య మహో మధ్య మస్యాః సారంగచక్షుః 238

ఏతేషు సమస్తైష్వపి సంభ్రమేషు యావద్భోధమితి ద్వీరుక్తిః.

అర్థము : విస్మయసంభ్రమముతోడి నామావృత్తి కుదాహరణము. ఈ సారంగనేత్రకు ఓహో! రూపము, ఓహో! రూపము; ఓహో! ముఖము, ఓహో! ముఖము; ఓహో! నడుము, ఓహో! నడుము.

ఈ సమస్త సంభ్రమములందును గ్రహణశక్తి పరిమితి సూచకముగా ద్వితీకీ.

వ్యాఖ్య : ఆశ్చర్యముతోడి ఆవేగము విస్మయసంభ్రమము, లోకసాదారణము కానటువంటి, అపూర్వములైనటువంటి వస్తువులను దర్శించుటచేతను వ్యర్థము వినుటచేతను ఆశ్చర్యము కలుగును. అటువంటి ఆశ్చర్యము అనిర్వచనీయము. ఆ సమయమున నటువంటి ఆశ్చర్యమునకు ఆశ్రయములైన వాచకశబ్దములు దిరుక్తములగుట స్వాభావికము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ఒకానొక ప్రయోక్క అపురూపమైన అందము నభివర్ణించుట జరిగినది. వక్త రూపము (సౌందర్యము)ను చూచి 'ఓహో రూపము ఓహో రూపము' అని మెచ్చుకొనుచున్నాడు. ఇచ్చట 'ఓహో' అన్న ఆశ్చర్యబోధకమైన అవ్యయమును చేర్చుట తప్ప, చేసిన వర్ణన మేమియులేదు. అట్లే ముఖమును, నడుమునుగూడ అవ్యయమును ముందు జేర్చి పునరుక్తము చేయుటతోనే పరిపెట్టుచున్నాడు. దీవివలన, అది మాటల కందని అందమనియు, ఎంతవరకు భావించుటకు శక్తి యున్నదో అంతవరకు భావింపవలసిన దనియు వ్యక్తికరము చున్నది. ఈ పునరుక్తి వక్త పొందిన ఆశ్చర్య సంభ్రమమునకు వ్యక్తికరణము, ఇదే వర్ణితయువతి సౌందర్యవిశేషమునకు వ్యంజక మగుచున్నది.

ఏవం త్రిరుక్తి రపి ద్రష్టవ్యా యథా -

'జయ జయ జయ శ్రీమన్నోభజ! ప్రభాతి విభావరీ
వద వద వద శ్రవ్యం విద్వన్నిదం హ్యవధీయతే
శృణు శృణు శృణు త్వద్వత్సార్యోఽనురజ్యతి మండలం
నహి నహి నహి త్మా మా ర్తండుః క్షణేన విరజ్యతే' 239

అర్థము : ఈ విధముగా త్రిరుక్తికూడ నుండును. ఉదాహరణము.

శ్రీమంతుడా: భోజమహారాజా! జయము జయము జయము; రాత్రి తెల్ల వారుచున్నది;

ఓ విద్వాంసుడా! వివలసినది చెప్పుము చెప్పుము చెప్పుము; శ్రద్ధగా వినుచున్నాను. వినుము వినుము వినుము; నీవలెనే సూర్యుడు మండలమును అనురంజింపజేయుచున్నాడు. కాదు కాదు కాదు; భూమార్తాండుడు క్షణములో విరక్తుడు కాడు.

వ్యాఖ్య : విస్మయ సంభ్రమమునందు రెండు మారులు ప్రయత్నములైన నాచుములను చూచితిమి. మూడు మారులుకూడ ప్రయత్నములు కావచ్చును. అట్టివానికి పైతము లక్ష్యములు సాహిత్యమునందు కానవచ్చును.

ప్రకృతోదాహరణమున ఒక పండితుడు పైతాళకుడై భోజదేవుని నిద్రలేపుచున్నాడు. 'జయ' శబ్దముతో ప్రసంగము మొదలుపెట్టి త్రిరావృత్తము చేపెను. భోజుడుకూడ తన సావధానతను స్పష్టముచేయుటకై 'పద' శబ్దమును త్రిరావృత్తము చేపెను. 'నీవలెనే సూర్యుడు జ్వలమండలమును అనురంజనము చేయుచున్నాడు' ఇది పండితుని ప్రశంసావాక్యము. భోజునితో సూర్యునికి పోలిక చెప్పబడినది. సూర్యునికంటె భోజునికే గొప్పతనము ఆపాదించబడినది. కావుననే 'శృణు' శబ్దమును మూడు పర్యాయములు అవ్యవహితముగా ప్రయోగించెను. భోజుడు సరసుడు మాత్రమే కాదు; మహాకవికూడ. అందువల్ల మరొక మెట్టుపైకెక్కి 'నావలె కాదు' అన్న భావముతో తక్కిన విషయము చెప్పెను. 'అనురంజనము' అని యనగా ఎఱ్ఱబరుచుట అనియు, అనురాగమును కలిగించుట అనియు అర్థములు. 'మండల మనురంజిత' అని యనగా దిక్కును ఎఱ్ఱబరుచుచున్నాడనియే కవి యర్థము. భోజుడు మరొక యర్థమును సంపాదించి 'జ్వలమండలమును' స్పర్శి సూర్యుడైన భోజుడు ఎల్లప్పుడును అనురంజింపజేయునే కాని క్షణములో విరక్తుడు కాడు' అని చెప్పెను. సూర్యుని ఎఱ్ఱదనము కొలదిసేనటిలో తొలగిపోవుటచే విరక్తుడగును. తాను విరక్తుడు కాడు. ఇచ్చట తనకును, సూర్యునకును భేదమున్నదని తెల్పి భోజుడు పండితునికి పంకలు దిద్దినాడు.

పండితునికిని భోజునికిని నడచిన సంభాషణములో ఇరువురును క్రియాపదములను, అవ్యయములను (నహి) త్రిరావృత్తము గావించిరి. ఈ ఆవృత్తి తత్పరమయ విస్మయ సంభ్రమమునకు సూచకము. కావుననే, యీపద్యము విస్మయ సంభ్రమముతోడి నామానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

100. క్రియానమభిహారశ్చ క్రియాభ్యాసశ్చ యః పురా
యుక్తా వుదాహృతః సోఽపి నామానుప్రాస ఇవ్యతే.

అర్థము : యుక్తియందు లక్ష్యములుగా చూపబడిన క్రియాసమభిహారము, క్రియాభ్యాసము కూడ నామానుప్రాసమునందు సమ్మతములే.

101. జాయతే న చ దోషాయ కావ్యే లంకార సంకరః

విభూషయతి హరోఽపి స్తనౌ గ్రీవాం మృగీదృశామ్

అర్థము : కావ్యమునందు అలంకార సాంకర్యము దోషమును కలిగింపదు. హారము ప్రేల వక్షోజములను, గ్రీవాభాగములను గూడ అలంకరించును.

వ్యాఖ్య : అనుప్రాసమునందు ఐదవభేదమయిన నామానుప్రాసమును ముగించుచు, గ్రంథకర్త యందు చేరుటకు యోగ్యములయిన వానిని పర్యాలోకింపుచున్నాడు. పూర్వము చెప్పిన 'యుక్తి' యన్న శబ్దాలంకారము పదయుక్తి, పదాభ్యుక్తి, వాక్యయుక్తి, వాక్యార్థయుక్తి, ప్రకరణయుక్తి, ప్రబంధయుక్తి - అవి అరు విధములుగా పరిగణితమైనవి. అందలి వాక్యార్థయుక్తియందు క్రియాసమభిహారము, క్రియాభ్యాసము సంగృహీతములైనవి. (ద్వి. ప. లక్షణశ్లోకము 49). వానిని నామానుప్రాసమునందు ప్రేతము చేర్చుకొనవచ్చునని గ్రంథకర్త యాశయము. 'అలంకార సంకరత్వము కలుగదా?' అని యెవ్వరేని ప్రశ్నింతురని సందేహించి దానికికూడ పమాదానము చెప్పుచున్నాడు. అలంకార సంకరత్వము దోషము కాదు. వైగా దానివలన అంద మినుమడించును. ప్రేలు షెడలో హారములను ధరింపగా మెడకే కాక ప్రవములకును సౌందర్యము కలుగుచున్నది. అట్లే యుక్తియందు పరిగణింపబడిన క్రియా సమభిహార క్రియాభ్యాసములు నామానుప్రాసమునందును పరిగణితములు కావచ్చును. నామానుప్రాసమునందు నామానులు అవ్యవహితములుగా ఆవృత్తములగును. అట్లున్నప్పుడు యుక్తిలక్ష్యములు అనుప్రాసమునందు సంకర్షితములు కావచ్చును. ఇది గ్రంథకర్తకు సమ్మతము.

[లాటానుప్రాసము]

102. అర్థాభేదే పదావృత్తిః ప్రవృత్త్యా భిన్నయేహ యా
న సూరిభి రనుప్రాసో లాటియ ఇతి గీయతే.

అర్థము : అర్థమునందు అభిన్నమై ప్రవృత్తిచేత భిన్నమైన పదావృత్తిని పండితులు లాటానుప్రాసమని ప్రకటింపరు.

103. స చావ్యవహితో వ్యస్తః సమస్త ఉభయః పునః
ఉభయం చక్రవాలం చ గర్భశైవాభిధీయతే.

104. యస్తు వ్యవహితో నామ నేయతా తస్య శక్యతే
కర్తు మేకాది గణనా పద వృత్త్యాది భంగిభిః.

అర్థము : వ్యవహితమైన లాటానుప్రాసము 1. వ్యస్తము 2. సమస్తము
3. ఉభయము (సమస్త వ్యస్తము) 4. ఉభయము (వ్యస్త సమస్తము) 5. చక్ర
వాళము 6. గర్భము - అని ఆరు విధములుగా విలువబడును.

ఇంక వ్యవహితమైన లాటానుప్రాసము పదవృత్త్యాది భంగులచేత ఏకాది
గణనము చేయుటకును, అనేక విధములుగా విర్వహించుటకును శక్యమై యుండును.

తేవ్యవ్యవహితభేదేషు వ్యస్తో యథా -

‘ఉలహిస్స జనేణ జనం

ధీరం ధీరేణ గరుత్మిణి వి గరులమ్

రామో రిషిల వి రిషిం

భణతి రవేణ ల రవం సముష్పందంతో’

240

[ఛాయా -

‘ఉదధే ర్యశసా యశో

ధైర్యం ధైర్యేణ గురుతయాపి గురుతామ్

రామః స్థిత్యాపి స్థితిం

భణతి రవేణ చ రవం సమభి క్రామన్’]

అతావ్యయానాం ద్యోతకాదిత్వా దివాదిభి ర్వ్యవధానం
నాశ్రీయతే. స హీవాదేః ప్రకృతేఽపి పృథక్పదత్వ మస్తి.

అర్థము : అవ్యవహితభేదములందు వ్యస్తమున కుదాహరణము. రాముడు
సముద్రుని యశస్సును యిశస్సుచేతను, ధైర్యమును ధైర్యముచేతను, గురుత్వ

మును గురుత్వముచేతను, స్థితిని స్థితిచేతను, శబ్దమును శబ్దముచేతను అతిక్రమించి పలుకుచున్నాడు.

ఇచ్చట అవ్యయములయొక్క దోష్టతకాదిత్వమువల్ల 'ఇవ' మున్నగు వాని చేత వ్యవధాన మాశ్రయింపబడుటలేదు. 'ఇవ' మున్నగువానికి ప్రకృతమునందు కూడ పృథక్పదత్వము లేదు.

వ్యాఖ్య : ఒకే పదము అర్థమున భేదము లేనిదై ప్రవృత్తియందు భేదము కలదై అప్రవృత్తి నొందినచో దీనిని లాటానుప్రాస మని యందురు. 'ప్రవృత్తి' యందు భేదము' అని యనగా తాత్పర్యభేద మనియే భావము. లాటదేశీయత తా మానసాశ్రయమగుటచేత, వాని పేరుననే యీ యనుప్రాస భేదము లాటానుప్రాస మని వ్యవహృత మగుచున్నది.

లాటానుప్రాసము అవ్యవహితము, వ్యవహితము - అని స్థూలముగా రెండు విధములు. అవ్యవహిత లాటానుప్రాసము వ్యస్తము, సమస్తము - మొదలయిన పేరులతో ఆరు విధములుగా పేర్కొనబడినది. అందు మొదటిదైన వ్యస్తమును గురించి చూతము.

అవ్యవహితము అని యనగా పదమునకును తదావృత్తమునకును నడుమ వ్యవధానము లేని దని యర్థము. వ్యస్తమేని యనగా స్వతంత్ర మని యర్థము. సమస్తమునకు విరుద్ధముగా ఇది ప్రయుక్తము. సమానమునందలి అంగములు అవ్యతంత్రములు.

ప్రకృతోదాహరణమునందు యశః, ధైర్యమ్, గురుతా, స్థితిః, రహః - అను పదము లనుప్రాస ఘటకములు. యశసాయశో, ధైర్యం ధైర్యేణ - మున్నగు విధముగా అవ్యవహితములుగా అనుప్రయుక్తము లగుటచేత అవ్యవహిత విభాగము నకు చెందుచున్నవి యశము - అని యన్నప్పుడు 'కీర్తి' అనియే రెండుచోట్ల మున్న యర్థము. ధైర్యమునకు రెండుచోట్లను భీరత్వమనియే యర్థము. ద్వితీ యాంతపదములు సముద్రునికి చెందినవి; తృతీయాంతపదములు శ్రీరామునికి చెంది నవి. భిన్నస్వక్తులతోడి అవ్యయముచేతనే, యీ పదముల ప్రవృత్తి భిన్నత్వము నొందుచున్నది. కావుననే లాటానుప్రాసమునకు లక్ష్యము లయినవి.

అవ్యవహితత్వము, స్వతంత్రత్వము, తాత్పర్యభేదము - అనువాచికేత దీనిని అవ్యవహిత వ్యస్త లాటానుప్రాస మని యందురు. కాని, యిచ్చట వింకొక్క

పండియము కలుగుట కవకాశమున్నది. 'యశసా యశో' అని యన్నప్పుడు 'యశ' అన్న రెండక్షరములతోనే సామ్యమున్నది తొలిపదము చివరనున్న 'సా' వ్యవధానమును కలిగించుటనేదా? అని. విభక్తి ప్రత్యయములు ద్యోతకములు. వానివల్లనే అన్వయము ద్యోతితమగును. కావున విభక్తి ప్రత్యయముల వ్యవధానమును వ్యవధానముగా పరిగణింపరాదు. అట్లే 'ఇవ' మున్నగు ఉపమావాచకములు కాని, 'చ, తు, అపి' మున్నగు అన్వయములు కాని వ్యవధానమును కలిగింపలేవు. వానికి పృథక్ పదత్వమును శాస్త్రజ్ఞులు అంగీకరింపరు. కాబట్టి ఏవో పదముల న్నంటుకొనియే ప్రవర్తించును, అపరిహార్యములైన వాని నంగీకరించుటయే ఔచిత్యము.

యద్యేవ మిద మిహోదాహరణం యుజ్యతే -

'త్వన్ముఖం త్వన్ముఖమివ త్వద్దృశౌ త్వద్దృశావివ
త్వన్మూర్తి రివ మూర్తిస్తే త్వమివ త్వం కృశోదరి' 241

ఇతి. అస్త్యేవై తత్. కిం తు యథా 'అమృత మమృతం చంద్ర శ్చంద్రః' ఇత్యాదిక మభేదేపి భేదోపచారా న్నామ ద్వీరుక్తి స్తథేయ మిత్యుక్తే.

అరము : ఈ విధముగా నయినచో ఈ యుదాహరణము తగియుండును. ఓ కృశోదరి! నీముఖము నీముఖమువలె, నీచూపులు నీచూపులవలె, నీమూర్తి నీమూర్తివలె, నీవు నీవువలె నున్నావు - అని. ఇది యుండనే యున్నది. కాని యేవిధముగా 'అమృత మమృతం చంద్ర శ్చంద్రః' అని అభేదమునందు భేదోపచారమువల్ల నామద్వీరుక్తియో, అదేవిధముగా ఇదికూడ భావించబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : పైని చూపిన లక్ష్యమునందు విభక్తి ప్రత్యయములు ఆవృత్తికి అంతరమును కలిగించుచున్న వనుకొన్నచో అట్లు అంతరమును కలిగింపని లక్ష్యముగా గ్రంథకర్త ప్రకృత శ్లోకమును చూపుచున్నాడు. 'త్వన్ముఖం త్వన్ముఖం' అను విధముగా వ్యవధానము లేకుండగనే ఆవృత్తి జరిగినది. తృతీయ చతుర్థ పాదములందు 'ఇవ' అంతరమును కలిగించుచున్నది. అది గణనీయము కాదని పైని వ్యాఖ్యాతము, నిజమునకు ధైర్యవర్ధన యీ లక్ష్యము అపేక్షితము కాదు.

విత్తక్తి ప్రత్యయములు వ్యవధానకారకములు కావని పై వి చెప్పుకొంటిమి. గ్రంథ కర్తయే వృత్తియందు దానిని తెలిపెను.

ఇంక ఇచ్చట చెప్పుకొనవలసిన దొకటి యున్నది. 'నీముఖము నీముఖము వలె' మొదలయిన విధముగా చెప్పినప్పుడు ముఖకర్ణమునకు అర్థభేదము కానరాదు. తాత్పర్యభేద మేమైన నున్నదా? అన్వయమునందు భేదములేదు కాన, అదియు లేదు. మరి, దీనిని లాటానుప్రాసమునకు యెట్లు? ఈ ప్రశ్నకు సమాధానముగా నామానుప్రాసమునందలి 'అమృత మమృతం చంద్రశ్చంద్రః' అని మొదలయినచోట భేదమును కల్పించుకొన్నట్లే యిక్కడనుకల్పించుకొనవలయునని గ్రంథకర్త వాక్యముపైనున్న అనుప్రాసస్థానములందు పూర్వోక్తము ఉపమేయమా; పునరుక్తము ఉపమానము. ఇచ్చట ఒకే పదము ఉపమేయమై పునరుక్తి నొంది ఉపమానత్వము నొందుచున్నది. ఇట్లు ఉపమేయోపమానప్రపృత్తులనుబట్టి తాత్పర్యభేదము కల యెత్తుచున్నది. కావుననే యిది లాటానుప్రాసమునకు లక్ష్యమైనది.

సమస్తో యథా -

'అపహస్తీతాన్య కిసలయ

కిసలయశోభం విలోకయాశోకమ్

సఖ విజితాపర సుమనః

సుమనః సుభగం చ మధుతిలకమ్'

అత్ర 'కిసలయ కిసలయ' ఇతి 'సుమనః సుమనః' ఇతి చ సమాస్తానా మేవాన్యవధానా దయం లాటీయోఽనుప్రాసోఽవ్యవహిత సమస్తః. పూర్వః పున రవ్యవహితవ్యస్త ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : సమస్తమున కుదాహరణము. అన్యకిసలయములందు హస్తము మోసని సఖి! చిగుళ్ళతో శోభించుచున్న అశోకమును చూడుము. ఇతర పుష్పముల నోడించి పుష్పసుందరమయిన మధుతిలకమును దర్శింపుము.

ఇక్కడ 'కిసలయ కిసలయ' అని 'సుమనః సుమనః' అని సమస్తపదముల యొక్క అన్యవధానమునల్ల అన్యవహిత సమస్తమైన లాటీయానుప్రాసము. మరి, పూర్వము చెప్పినది అన్యవహిత వ్యస్త మనిపించుకొనును.

వ్యాఖ్య : అవ్యవహిక లాటానుప్రాసభేదములలో రెండవది సమస్తము. అనుప్రాస చుటకమైన పదము సమాసఘటితమై యుండును. అందువల్లనే సమస్త మన్న అభిధానము అన్వర్థమగుచున్నది. ఒకే సమాసమునందు మధ్యస్థమై పదము పునరుక్తము కావచ్చును. కాని, ఏకార్థకమైన పదము అట్లు పునరుక్తి నొందుట కవకాశము అత్యల్పము. పూర్వసమాసమునందు ఉత్తరాంగముగను, తరువాతి సమాసమునందు పూర్వాంగముగను ఒకే పదము అవ్యవహికముగా పునరుక్తము కావచ్చును. రెండుచోట్లను పదము సమాసఘటితమై యుండుటవల్ల ఇది అవ్యవ హిక సమస్త మగును.

[సకృతోదాహరణమునందు 'అవ....కిసలయ' అన్న సమాసము నందలి తుదియంగమును 'కిసలయశోభం' అన్న సమాసములోని తొలి యంగమును సమాస ములు; సమానార్థకములు. రెండుచోట్లను బహుప్రీహి సమాసములే యున్నవి కాని మొదటి సమాసము సఖికి విశేషణము: రెండవది అశోకమునకు విశేషణము. అన్వయభేదముచేతనే తాత్పర్యభేదము కలుగుచున్నది కావుననే లాటానుప్రాసము నకు లక్ష్యమైనది. రెండు పదములును వెంటవెంటనే ఆవృత్తము లగుటచే అవ్యవ హికత్వము. సమాసాంతర్గతములగుటచేత సమస్తత్వము.

పూర్వము చెప్పికొన్న రెండు లక్ష్యములును అవ్యవహికములే. స్వతంత్ర పదము లావృత్తి నొందుటచేత వ్యస్తములు. కావుననే అవ్యవహిక వ్యస్తలాటాను ప్రాసమున కుదాహరణములుగా ఉపాత్తములైనవి. క్రమమును తప్పించి గ్రంథ కర్త సమస్తమును ముందుగాను, వ్యస్తమును తరువాతను వృత్తియం దెత్తుకొనెను. వ్యస్తప్రసంగమునందు ఇతరేతర వివరణము కావలసివచ్చినది. కావున, సమస్త మును వివరించిన పిమ్మట వ్యస్తమును వివరించి తన మార్గమును సుగమము చేసి కొనెను.

ఉభయస్తు ద్విధా. ప్రథమః సమస్తోఽపరో వ్యస్తః. ప్రథమో వ్యస్తోఽపరః సమస్త ఇతి చ. తయోః ప్రథమో యథా-

‘జిత లాటాంగనా వక్త్రం తస్యా మృగీదృశః

కన్య స త్తోభజనకం జనకం పుష్పధన్వనః’

243

తదిదం లక్షణేనైవ వ్యాఖ్యాతమ్.

అర్థము : ఉభయము రెండువిధములు. మొదటిది సమస్తము, తరువాతిది వ్యస్తము; మొదటిది వ్యస్తము, తరువాతిది సమస్తము. ఆ రెండింటియందు ప్రథమమున కుదాహరణము. లాటదేశపు ప్రీముఖమును జయించిన ఆ మృగీలోచనముఖము ఎవనికి క్షోభను కలిగింపకుండును? ఎవనికి మదనుని కలిగింపకుండును?

ఇది లక్షణముచేతనే వ్యాఖ్యాతమైనది.

వ్యాఖ్య : అవ్యవహితలాటానుప్రాసమునందు మూడవభేదమును ఉభయముని యందురు. దీనికి పూర్వము సరిగణితములైన వ్యస్తసమస్తభేదములే ఉభయమున్న వదముచేత ఉద్దిష్టములు. సమాసమునందలి తుదిపదమే అవ్యవహితముగా వ్యస్తముగా పునరుక్తమైనచో ఉభయమునందలి తొలిభేద మగును. దీనిని సమస్తవ్యస్తోభయము అని పిలువవచ్చును. లాటానుప్రాసభేదములలో ఇది మూడవది. తొలుత వ్యస్తపదముండి అదియే అవ్యవహితముగా పునరుక్తమై సమాసమున పూర్వాంగమైనయెడల ఉభయమునందలి మలిభేదమగును. దీనిని వ్యస్తసమస్తోభయము అని పిలువవచ్చును.

ఉదాహరణమునందు 'వక్త్రం, జనకం' అన్న పదములు అను ప్రాసస్థానములు. ప్రథమపాదమంతయు నొకటే సమాసము. అందు చివరిపదము 'వక్త్రం'. ద్వితీయపాదము మొదటనే 'వక్త్రం' వ్యస్తముగా పునరుక్తమయినది. ఇది చక్రపాదాదిని వ్యస్తముగా పునరుక్తమైనది. అన్వయభేదముచేతనే తాత్పర్యభేదము కలుగుచున్నది. తొలుత సమస్తము, తరువాత వ్యస్తము నున్నవి. కావున సమస్తవ్యస్తోభయమున కిది లక్ష్యమయినది.

ద్వితీయో యథా -

'సలిసీ సలిసీనాథ కరసంతతి సంగమాత్'

వికచా వికచాన్యానాం కాంతానాం హంతి శ్రియమ్' 244

అప్యాపి లక్షణే నైవోక్తోర్ధః.

అర్థము : ద్వితీయమున కుదాహరణము. పద్యము పద్యబాంధవ కిరణమూహ సంగమమువల్ల వికసించినదై వికసించిన ముఖములుగల కాంతలియొక్క శోభను హరించుచున్నది.

అర్థము : గతి చిత్రము అందు గత ప్రత్యాగతమున కుదాహరణము. ఏనుగు లనెడి వర్వతములతో గంభీరమైనదియు, సారమైనదియు, భయంకర పైనిక నమూ హముల ధ్వనులు గలదియు, శత్రువులను సంహరించినదియు, అవరోధము లేని దియు, శత్రువైనికులను యుద్ధమునకై పరించునదియు నైన సేన.

ఇచ్చట భేషపదములయందు గతి: సరిపాదములందు ప్రత్యాగతి.

వ్యాఖ్య : గతి చిత్రము అక్షరగమనమునుబట్టి యేర్పడిన చిత్రము. చిత్రా లంకార భేషములలో గతి చిత్రము ఐదవది. ఇది కూడ అవాంతర భేషములను పెక్కింటిని కలిగియున్నది.

అందు మొదటిది గత ప్రత్యాగతము. ఒక పాదమునందు ఒక క్రమమున నక్షరముల విన్యాసము జరుగును. ఇది అనులోమ క్రమము. ఇదే గతము. అవే యక్షరములు రెండవపాదమునందు వెనుకనుండి ముందునకు విన్యస్తములగును. ఇది ప్రతిలోమక్రమము. ఇదే ప్రత్యాగతము. ఇట్లే మూడవ పాదము ప్రతిలోమ క్రమమున నాలుగవ పాదమగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'వా ర జా గ గ భీ రా సా' అన్న ప్రథమపాద మును వెనుకనుండి ముందునకు చదువగా 'సా రా భీ గ గ జా ర వా' అని యైనది. ఇదే ద్వితీయ పాదము. 'కా రి తా రి వ ధా సే నా' అన్న తృతీయ పాదము ప్రతిలోమక్రమమునొంది 'నా సే ధా వ రి తా రి కా' అని చతుర్థ పాద ముగా రూపొందినది. ప్రథమ తృతీయపాదముల గతియే ప్రత్యాగతమై క్రమముగా ద్వితీయ చతుర్థపాదములుగా అయినది. ఒక యర్థమునం దుపయుక్తములయిన వర్ణములే క్రమమును మార్చుకొని అర్థాంతరము ననుగ్రహించుచున్నవి. ఇట్లు చిత్తరంజనమును గావించుట చేతనే చిత్రము. ఇచ్చట వర్ణముల నాశయించుకొని మార్పు చెందినదియు, సౌందర్యమును సంపాదించుకొన్నదియు శబ్దమే. కావుననే, యిది శబ్దాలంకారముగా సంగ్రహీతమయినది.

తదక్షరగతం యథా-

'నిశితాస్రితోఽభీతో న్యేజతేఽమరణా రుచా
ఛారుణా రమతే జన్యే కోభీతో తస్మితాశిని'

పదములనుబట్టి నమస్తమ. అనగా అనుప్రాసమటకములు కానివి యితరపదములు. వానిలో సమాసము నొంది పూర్వమందు కాని వరమందుకాని నిలిచియుండుట చేత నమస్తమ. ఇట్లు వ్యస్తనమస్త లక్షణములను రెండింటిని గలిగియుండుటవల్లనే వ్యస్తనమస్తోభయము అని విలపించుకొనుచున్నది.

ఇది మరల రెండు విధములు. మొదటిది చక్రవాకము. రెండవది గర్భము. చక్రవాకమునందు ప్రతిపాదమునందు అంత్యాద్యములకు అనుప్రాసము చెల్లును. అనగా ప్రథమపాదము తుదనున్న పదమే ద్వితీయపాదము మొదట నుండును. ద్వితీయపాదము చివరనున్నదే తృతీయపాదము మొదటను, తృతీయపాదము చివర నున్నదే చతుర్థపాదము మొదట నుండును. ఇట్లు గృహీతము క్రమంలోవలె నుండుట వల్లనే చక్రవాకము అనుపేరు పార్థకమగుచున్నది. గర్భమునందు పునరుక్తి పాద మధ్యమునందు జరుగును. ఇచ్చట కూడ రెండు పదములును సమాసగర్భితములే కావలయును.

తయోః ప్రథమ శ్చక్రవాలం యథా-

‘జయతి క్షుణ్ణతిమిర స్త్రీమిరాంధైక వల్లభః

వల్లభీకృత పూర్వాశః పూర్వాశాతిలలో రవిః’

అత్ర తిమిర వల్లభ పూర్వాశేతి శబ్దా స్త్రీమిరాది శబ్దాపేక్ష యావ్యస్తాః యథా స్వపూర్వోత్తర పదాపేక్షయా చ సమస్తాః పాదాంతాద్యో ర్వినివేశితా ఇతి యథోక్త లక్షణానుగమా ల్లాటీయాను ప్రాసోఽయ మవ్యవహితో వ్యస్తనమస్త శ్చక్రవాల మిత్యుచ్యతే.

అర్థము : వానిలో మొదటిదైన చక్రవాకమున కుదాహరణము. చీకటులను వలుగగొట్టినవాడును, చక్రవాకముల కేతైక వల్లభుడును, పూర్వదిశను వల్లభగా కేసికొన్నవాడును, పూర్వదిక్కుంతకు తిరిగిమైనవాడు నైన మూర్ఖుడు జయించును.

ఇచ్చట తిమర, వల్లభ, పూర్వాశ - అన్న శబ్దములు తిమిరాది శబ్దాపేక్ష త వ్యస్తములై నట్లే తమకు ముందు వెనుకల నున్న పదముల అపేక్షచేత నమస్త ములు. పాదాంతాద్యములందు వినివేశితము లని చెప్పబడిన లక్షణము ననుసరించుట వల్ల ఈ లాటియానుప్రాసము అవ్యవహితము వ్యస్తనమస్తమునై చక్రవాక మన బడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణమునందు మొదటిపాదము చివర 'క్షణ్ణతిమిరః' అన్న సమానమున్నది. చివరిపదమైన 'తిమిరః' అన్నది ద్వితీయపాదమైన 'తిమరాందైక వల్లభః' అను సమానమున తొలిపదముగా అవ్యవహితముగా ఆవృత్తమయినది. ఇట్లే ద్వితీయపాదాంతమందలి 'వల్లభః' తృతీయపాదాదిని పునరుక్తమయినది. తృతీయపాదాంతము నందలి 'పూర్వాః' చతుర్థపాదాదిని పునరుక్తమయినది. ఇట్లు ఏకార్థకమైన పదములు తాత్పర్యభేదముతో అవ్యవహితముగా గృహీతము క్రవద్ధతిలో పునరుక్తిము లగుటచేత, ఇది చక్రవాకమునకు లక్ష్యమైనది.

ఏతేన పాదమధ్యేనుప్రాసవి న్యాసాద్గర్భోఽపి వ్యాఖ్యాతః యథా-

‘సమాధవా మాధవదత్తదృష్టిః

సకాతుకా కౌతుకముందరే స్తాత్

సవిభ్రమా విభ్రమదాయినీ వః

సపంకజా పంకజలోచనా శ్రీః’

246

అర్థము : దీనిచేతనే పాదమధ్యమునందు అనుప్రాస విన్యాసమువల్ల నేర్పడు గర్భము నైతము వ్యాఖ్యాతము. ఉదాహరణము-మాధవునితో నుండి మాధవుని యందు దృష్టి నిల్చి, విభ్రమముతో కూడినదై, మీకు విభ్రమమును కలిగించునదై, పద్యములు గలదైన పద్యలోచనయైన లక్ష్మి వేడుకతో వేడుక మందిరము నందున్నది.

వ్యాఖ్య : చక్రవాకము నందువలెనే సమానమితములైన పదములే ఇచ్చట కూడ ఆవృత్తినొందును. ఇచ్చట ఆవృత్తి పాదమధ్యమున నుండును. చక్రవాకము నకు పాదాంతాద్యములందుండును. ఈ రెండింటికి మన్నభేద మిదియే.

ఉదాహరణమునందు ప్రథమపాదమున మాధవ, ద్వితీయపాదమున కౌతుక, తృతీయపాదమున విభ్రమ, చతుర్థపాదమున పంకజ-అన్నపదములు అవ్యవహితములుగా పాదమధ్యమున పునరుక్తము లగుచున్నవి. కావుననే యీ పద్యము గర్భము నకు లక్ష్యమయినది.

వ్యవహితభేదేషు వ్యస్తో యథా-

‘ప్రకాశో యశసా దేవః ప్రకాశో మహాసా రవిః

దుఃసహో విద్విషాం స్వామీ దుస్సహ స్తమసాంచ నః’ 245

తదేతన్నాతి దుర్బోధ మితి న వ్యాక్రియతే. సోఽయ మేక
గుణో వ్యస్తశ్చ లాటీయానుప్రసాసో వ్యవహిత ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : వ్యవహిత భేదములందు వ్యస్తమున కుదాహరణము. ప్రభు
క్రీరిచేత ప్రకాశము; మూర్ఖుడు మహస్సుచేత ప్రకాశము; స్వామి శత్రువులకు
దుస్సహాడు; మూర్ఖుడు తమస్సులకు దుస్సహాడు.

ఇది అతిదుర్బోధము కాదని వివరించుటలేదు. ఇది ఏకగుణము వ్యస్తము
వ్యవహితము వయన లాటీయానుప్రసాసముగా పిలువబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : లాటానుప్రసాసమును స్థూలముగా అవ్యవహితము, వ్యవహితము
అని రెండు విధములుగా పరిగణించుట జరిగినది. ఇంతవరకు అవ్యవహితభేదము
లను లక్ష్యపూర్వకముగా దర్శించితిమి. ఇప్పుడింక వ్యవహితభేదమును గురించి
తెలిసికొనవలయును. వియతముగా ఇవి యిన్ని యివి చెప్పుటకు వీలులేదు. విభజన
పామర్థ్యమునుబట్టి పెక్కువిధములుగా పరిగణించుట కవకాశము గలదు. గ్రంథ
కర్త అవ్యవహితమునందువలెనే వ్యవహితమునందు కూడ వ్యస్తము, వ్యస్తము,
వ్యస్తమస్తము-అన్నభేదములను ప్రదర్శించుచున్నాడు. వీని కింకనుకొన్ని అవాం
తర భేదములను కూడ జోడించుచున్నాడు.

వ్యవహితము అని యనగా అనుప్రసాసపుటకమైన పదమునకు, పునరుక్తమైన
పదమునకు పడుచు వ్యవధానము కల దని యర్థము. అటువంటి వానిలో వ్యస్తము
లయిన పదములు అనుప్రసాస పుటకములయిన యెడల అది వ్యవహిత వ్యస్తమగును.
పదము ఒక్కమారు మాత్రమే ఆవృత్తి నొందినయెడల, అది ఏక గుణము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు ‘ప్రకాశము’ అన్న వ్యస్త పదము వ్యవహితమై
ప్రథమ ద్వితీయ పాదములందు ప్రయుక్తమైనది. అట్లే ‘దుస్సహాడు’ అన్న వ్యస్త
పదము తృతీయ చతుర్థపాదములందు వ్యవహితమై ప్రయుక్తమైనది. ఒకపదము
ఒకమారు మాత్రమే ఆవృత్తి నొందుటవల్ల ఏక గుణ మన్న లక్షణమునకు
సరిపోయినది.

వ్యస్తశ్చానేకగుణో యథా-

‘కించిద్వచ్చి న వచ్చి వచ్చియది వా కిం వచ్చి వచ్చీదృశం
దృశ్యంతే న భవాదృశేషు పతిషు స్వేషా మదోషే దమాః
తే కిం సంతి న సంతి సంతి యది వా కే సంతి సంతీదృశాః
సర్వస్థేషు గుణైః సృహితహృదయోలోకః కుతో వర్తతే’ 248
అత్ర వచ్చీతి సంతీత్యేతయో రనేకగుణావృత్తిః.

అర్థము : వ్యస్తానేక గుణమున కుదాహరణము. కొంచెము చెప్పుదును;
చెప్పను; ఒకవేళ చెప్పినచో నేమి చెప్పుదును? నీవంటి రాజులయందు ఆత్మీయులకు
అదోషమునందు దండనములు కనిపింపవని చెప్పుదును. అటువంటి వారు ఉన్నారా?
లేరా? ఉన్నట్లయినచో వా రెవరు? గుణములచేత గ్రహింపబడిన హృదయముగల
దై లోకమంతయు వారియందెందుల కని వర్తించుచున్నదో అటువంటి వారున్నారు.

ఇచ్చట వచ్చి సంతి అను రెండింటికి అనేక గుణావృత్తి.

వ్యాఖ్య : ఒకే పదము అనేక పర్యాయము లావృత్తి నొందినయెడల
అనేక గుణ మగును. ఉదాహరణమునందు ప్రథమపాదమున ‘వచ్చి’ యన్న క్రియా
పదము ఐదు పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినది. అట్లే తృతీయపాదమున ‘సంతి’
యన్న క్రియాపదము ఐదు పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినది. కావుననే యిది
వ్యవహిత వ్యస్తానేకగుణమైన లాటానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

[పాదమధ్యమునందు ‘న వచ్చి వచ్చియది’ ‘వచ్చివచ్చీదృశం’ అనుచోట్ల
పునరుక్తి అవ్యవహితముగానే యున్నది. తృతీయపాదమునందుకూడ ఇట్లే రెండు
చోట్ల అవ్యవహితత్వమున్నది. కాబట్టి దీనిని వ్యవహితావ్యవహితానేకగుణమైన
వ్యస్తలాటానుప్రాసమున కుదాహరణముగా ప్రదర్శించుట యోగ్యము.]

సమస్త ఏకగుణో యథా

‘చంద్రానన చంద్రదినం

మృగలోచన మృగశిరశ్చ నక్షత్రమ్

తిథి రతిథిప్రియదళమీ

పరత స్వేకాదశీ ప్రహరాత్’

249

నన్విహ తిథి రిత్యసమస్తమ్. న కేవల మసమస్తం భిన్నార్థ తయా లాటీయానుప్రాసేపి న సంగచ్ఛతే. సంగచ్ఛతే చ కేనచిత్ పదానుప్రాసేన. న చ లాటీయానుప్రాసో వా నామానుప్రాసో వా పదానుప్రాసాద్భిద్యత ఇతి

అర్థము : నమవైక గుణమున కుదాహరణము. చంద్రమునఁ బది యక్షము (సోమవారము). మృగలోచనా మృగశిరా నక్షత్రము. తిథి అతిథి ప్రయమైన దళమి. జాము దాటిన పిమ్మట ఏకాదశి.

ఇక్కడ ‘తిథి’ అనమ ప్రముకదా! అనమస్త మగుటయేకాదు, భిన్నార్థము చేత లాటీయానుప్రాసమునందు చేరదు. ఒకానొక పదానుప్రాసములో చేరును. లాటీయానుప్రాసముకాని నామానుప్రాసముకాని పదానుప్రాసముకంటె భిన్నముకాదు.

వ్యాఖ్య : ప్యవహిత నమవైకగుణ లాటీయానుప్రాసమునకు లక్ష్యమిది. ‘చంద్రాననః చంద్రదినం’ అనుచోట్ల చంద్రశబ్దము నమానమటితమై యున్నది. నథుమ వితరవర్ణములు వచ్చి రెండుచోట్ల నున్న పదమునకు వ్యవధానమును కలిగించుచున్నది. ఇట్లే ‘మృగలోచన’మృగశిరశ్చ అనుచోట్ల మృగశబ్దము నమానమటి తమై వ్యవహితమై యున్నది. ఒక్కొక్కమారు మాత్రమే ఆసృత్తిని చెందుటచేత ఏకగుణ మగుచున్నది. ఈ రెండే లాటాను ప్రాసస్థానములు.

కృతీయ పాదమునందు ‘తిథి రతిథి’ మున్నగు విధముగా ‘తిథి’ యన్న శబ్దము పునరుక్తమైనది. మొదటనున్న ‘తిథి’ వ్యస్తముగా నున్నది. కావున లక్షణ మునకు పరిపోలేదని అనిపించును. అట్టి త్రాంతి కలుగుట కవకాశము కలదని గుర్తించి గ్రంథకర్త ఇక్కడ తిథి వ్యస్తముగా నుండుట ఘాతమేకాదు; తర్జనాత్ నున్న అతిథి శబ్దము కంటె అర్థమునందు భిన్నముకూడ నై యున్నది. ఇది లాటాను ప్రాస విషయము కాదు’ అని వృత్తియందు స్పష్టము చేడెను. పదానుప్రాసము

నందువలననే నామానుప్రాస లాటానుప్రాసములందు కూడ పదము నాశ్రయించియే అనుప్రాసము ప్రవర్తించును. 'తిథి-అతిథి' అవి యన్నప్పుడు పదానుప్రాస భేద మయిన సంపుట మగును.

సమస్తానేకగుణో యథా-

'బ్రహ్మాండ చ్ఛత్రదండః శతధృతిభువనాంభోరుహో నాలదండః
క్షోణీనాకూపదండః క్షురదమరసరిత్పట్టికా కేతు దండః
జ్యోతిశ్చక్రాక్షదండః స్త్రిభువనవిజయ స్తంభదండోఽమీదండః
క్రతేయస్త్రై విక్రమస్తే వితరతు విబుధద్వేషిణాం కాలదండః' 250

అత్రానేకశో దండ ఇత్యస్యావృత్తిః.

అర్థము : సమస్తానేక గుణమున కుదాహరణము. బ్రహ్మాండమన్న గొడుగు నకు కామయు, బ్రహ్మ పుట్టిన పద్మమునకు కాదయు, భూమి యన్న పడవకు తెరచాపకంఠమును, జారుచున్న మందాకిని యన్న ధ్వజమునకు స్తంభమును, జ్యోతి శ్చక్రమునకు అక్షదండమును, త్రిభువనవిజయమును చాటు విజయ స్తంభ మును, దేవతావిరోధులకు యమదండమునయిన త్రివిక్రమదేవుని పాదదండము నీకు క్రతేయమును ప్రసాదించును గాక :

ఇచ్చట అనేక పర్యాయములు దండశబ్దమున కావృత్తి.

వ్యాఖ్య : వ్యవహితభేదములలో సమస్తానేక గుణమైన లాటీయానుప్రాస మున కుదాహరణ మిది. 'దండః' అను పదము ప్రతి సమానమునందును చివరి యంగమై విలిచి అనేక పర్యాయము లావృత్తి నొందినది అన్నిచోట్ల ఒకే యర్థ మున నుపయుక్తమైనది. ఒక యావృత్తికి పదును వ్యవధాన మున్నది. కావుననే యిది లక్షణమునకు సరిపోయి లక్ష్యముగా స్వీకృతమైనది.

ఉదాహరణ పద్యము దండిరచించిన దశకుమారచరిత్రమునుండి గ్రహించబడినది.

ఉభ్యాం వ్యస్తసమస్తభేదోఽపి వ్యాఖ్యతః యథా-

‘దశ రశ్మి శతోపమద్యుతిం
యశసా దిక్షు దశ న్వపి శ్రుతమ్
దశ పూర్వరథం యమాఖ్యయా
దశకంతారి గురుం విదు ర్భుధాః’

251

అతానేకథా దశశబ్ద ఆవర్తతే.

అర్థము : ఏనికి (అవ్యవహిత వ్యవహితములకు) వ్యస్త సమస్తభేదము కూడ వ్యాఖ్యాతమైనది. ఉదాహరణము - దశరశ్మిలయొక్క శతము (సహస్రకిరణములు) గల మార్కునితో సాటియైన దీప్తి గలవాడును, కీర్తిచేత దశదిశల యందును సుప్రసిద్ధుడును. పేరుచేత దశపూర్వరథశబ్ద (దశరథ) వాఁచుడును, దశ కంతునికి శత్రువైన రామునికి తండ్రియని దేవత లెరుంగుదురు.

ఇచ్చట దశశబ్దము అనేక విధములుగా అవృత్తమయినది.

వ్యాఖ్య : అవ్యవహితమునందు వలెనే వ్యవహితమునందు కూడ వ్యస్తము, సమస్తము, వ్యస్త సమస్తము - అన్నభేదము లున్నవని ముందే తెలుపబడినది. తదనుగుణముగా వ్యస్తసమస్తమునకు లక్ష్యమును చూపుట జరుగుచున్నది.

ఉదాహరణమువందు ‘దశ’ శబ్దము పెక్కు పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినది. ‘దిక్షదశమ’ అని యన్నప్పుడు మాత్రమే వ్యస్త రూపమున, తక్కిన మూడు చోట్ల సమస్తరూపమున నున్నది. దశశబ్దము దూరదూరముగా అవృత్తి నొందిన దమటయు వృష్టమే. కావుననే, యిది వ్యవహితభేదములలో వ్యస్తసమస్తమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. దశశబ్దమున కనేకావృత్తులుండుటవల్ల అనేక గుణమగుచున్నది.

అవ్యవహితేఽపి ద్వైగుణ్యాదే ర్నవిరోధః యథా-

వస్త్రాయంతే నదీనాం సితకుసుమధరాః శక్రసంకాశకాశాః

కాశాభా భాంతి తాసాం నవపులినచరాః శ్రీ నదీహంస హంసాః

హంసాభాంభోదము క్షతర దమృతరుచి ర్మేదిసీ చంద్ర చంద్ర

శ్చంద్రాంకః శారదస్తే జయకృదుపనతో విద్విషాం కాలకాలాః 252

అర్థము : అవ్యవహితమునందుకూడ ద్వైగుణ్యాదులకు విరోధము లేదు ఓ దేవేంద్రనన్నిటూఁ దెల్లవి పువ్వులు ధరించిన కాళములు (రెల్లుమొక్కలు) నదులకు వస్త్రములగుచున్నవి. సంపద యన్న నదికి హంసయైనవాడా! కాళాభము లయిన హంసలు ఆ నదీనవపులినములందు సంచరించుచు ప్రకాశించుచున్నవి. ఓ మేదిసీచంద్ర! హంసలవలె తెల్లనైన మేఘములనుండి వెలువడి చంద్రుడు అమృత కౌంతులను వెదజల్లుచున్నాడు. ఓ శత్రుకాలుడా! చంద్రాంకమైన శరత్కాలము జయ కరమై సమీపించినది.

వ్యాఖ్య : వ్యవహితలాటానుప్రాస భేదములందుమాత్రమే ఏకగుణము, అనేక గుణము-అన్న విభాగము ప్రసక్తమైనది. దీనిని బట్టి అవ్యవహితము లందు ఒక్కమారు పునరుక్తమగుట (ఏకగుణము) మాత్రమే కలదని, పెక్కుమారులు పునరుక్తమగుట (అనేక గుణము) లేదని భ్రమపడుట కవకాళము కలదు. ఆ భ్రాంతిని వారించుటకొరకే, వ్యవహితవ్యసంగమునందు వైకము అవ్యవహితానేక గుణప్రసంగము చేయుటకు గ్రంథకర్త సంకోచించుటలేదు. క్రమము తప్పెడి మాట యథార్థమే కాని చెప్పెడిమాట స్పష్టార్థమై యుండవలయునన్న పట్టుదయే దీని వికృత చెప్పించుచున్నది.

ఉదాహరణమునందు ప్రథమపాదాంతమున 'శక్రసంకాశకాళాః' అనియు ద్వితీయపాదారంభమున 'కాళాళాః' అనియు 'కాళ' శబ్దము మూడువర్ణాయము లున యుక్తమైనది. కావున, దీనిని ద్వైగుణ్య మని యవపచ్చు ననిపించును. లాటాను ప్రాసమునందు అర్థభేదము లేని పదము శాత్పర్కభేదముతో పునరుక్తము కావలయు నన్న విషయమును గమనింపవలయును. 'శక్రసంకాశ' అని యన్నప్పుడు సంకాశ శబ్దము సాదృశ్యార్థకము. కాబట్టి యది అనుప్రాస ఘటకము కాదు. 'కాళాళాః, కాళాళాః' అనుచోట్లనున్న కాళశబ్దము సమానార్థకము; అనుప్రాస ఘటకము; ఏక గుణము; అవ్యవహితము.

చివరిపాదము చివరనున్న 'కాలకాలః' అని యన్నప్పుడు మొదటి పదము నకు 'యముడు' అని యర్థము; రెండవది ఋతుసూచకము. కావున లాటాను ప్రాసమున కిదికూడ స్థానము కాదు. 'సంకాశకాళాః' 'కాలకాలః' అనువానిని యమకముగానే గ్రహింపవలసియుండును.

ద్వితీయపాదాంతమునను, తృతీయపాదారంభమునను హంసశబ్దము మూడు పారులు ప్రయుక్తమైనది. అన్నిచోట్లను సమానార్థకము, అవ్యవహితము; సమప్తము; ద్వీగుణము. అట్లే తృతీయపాదాంతమునను, చతుర్థపాదారంభమునను చంద్రశబ్దము మూడుపారులు ప్రయుక్తమైనది. అన్నిచోట్ల సర్థము సమానము; అవ్యవహితము; సమప్తము; ద్వీగుణము. కావున లాటానుప్రాసమునందలి అవ్యవహితవస్తు ద్వీగుణమునకు హంస, చంద్ర శబ్దములను బట్టియే ప్రకృత పద్యమును లక్ష్యముగా గ్రహించుట జరిగినది.

ఉదాహరణ పద్యము వాచునుని కావ్యాలంకార మూతవృత్తినుండి సంగృహీతము.

వ్యవహితావ్యవహితభేదేషి దృశ్యతే. యథా-

‘ధనై ర్దుష్కులీనాః కులీనాః క్రియంతే

ధనై రేవ పాపా స్సరా నిస్తరంతి

ధనేభ్యో హి కశ్చిత్సుహృన్నాస్తి లోకే

ధనాన్యర్జయధ్వం ధనాన్యర్జయధ్వమ్’

293

అర్థము : వ్యవహితావ్యవహితభేదమునందుకూడ (అనేక గుణము) కన్పడుచున్నది. ఉదాహరణము - ధనములచేత దుష్కులీనులు కులీనులగుజున్నాకు. ధనములచేతనే వరులు పాపములను దాటుచున్నారు. లోకమునందు ధనములను మించిన స్నేహితు దెవ్వడును లేడు. ధనముల నార్జింపుడు; ధనముల నార్జింపుడు.

వ్యాఖ్య : క్రమానుసారముగా అనేకగుణమును గ్రహించి, వ్యవహితమునందు అవ్యవహితమునందుకూడ దాని యునికిని ప్రదర్శించిన పిమ్మట వ్యవహితావ్యవహితమునందు ప్రదర్శించుటకు గ్రంథకర్త పూనుకొనుచున్నాడు.

ఉదాహరణమున మొదటి మూడుపాదములందును ప్రారంభముననే ధనశబ్దము ప్రయుక్తమైనది. నాలుగవపాదమునందు రెండు పర్యాయములు ప్రయుక్తమైనది. అన్నియెడల మన్న అర్థమొక్కటే. అన్నియెడల ధనశబ్దము వ్యస్తముగనే యున్నది. వ్యవహితముగనే యున్నది. ఈ విధముగా భావించినప్పుడు దీనిని వ్యవహితవ్యస్త లాటానుప్రాసమునందు అనేకగుణ మని అవసరయును. కాని,

చివరిపాదము రెండు విరుపులు విరిగినది. మొదటి విరుపే పునరుక్తమై పాదమును పూర్తిచేసినది. దీనిని పాదార్థాభ్యాస మని యందురు. దీనినిబట్టి పునరుక్తి అవ్యవహితముగా పరిగణిత మగుచున్నది. నిజమున కిచ్చట ధనశబ్దముకాక 'ధనాన్య ర్థయధ్వం' అన్న వాక్యమే అనుప్రాస ఘటకమగుచున్నది. అయినను ధనశబ్దోపస్థితినిబట్టి మొత్తము పద్యమును వ్యవహితావ్యవహితముగానే గ్రంథకర్త లక్షించి, అనేక గుణమున కుధాహరణముగా ప్రదర్శించుచున్నాడు

యోఽపి చార్థాభ్యాసః సోఽపి వ్యవహితావ్యవహితభేదవచ.
యోథా -

'యై స్త్వం సాక్షాత్కృతో నాథ తేహం కామేషు ణో గ్రహః'
యై స్త్వం సాక్షాత్కృతో నాథ తేహం కామేషు ణో గ్రహః' 254

అత్ర పాదాపేక్షయా వ్యవహితత్వ మర్థాపేక్షయా పునరవ్యవహితత్వం భవతి.

అర్థము : అర్థాభ్యాసముకూడ వ్యవహితావ్యవహితభేదమే. ఉదాహరణము- నాథా! ఎవరికి నీవు సాక్షాత్కరించితివో వారికింక కామములందు పట్టదల యేమి; నాథా! ఎవరికి నీవు సాక్షాత్కరించితివో వారి కింక కామములందు పట్టదల యేమి ?

ఇచ్చట పాదాపేక్షచేత వ్యవహితత్వము; అర్థాపేక్షచేత అవ్యవహితత్వము.

వ్యాఖ్య : అర్థాభ్యాసము అని యనగా శ్లోకార్థము అభ్యాసము నొందుట యని యర్థము. శ్లోకమునందలి నగముభాగము (పూర్వార్థము) మార్పేమియు లేకుండ పునరుక్తమై (ఉత్తరార్థము) శ్లోకమును పూర్తిచేసినయెడల దీనిని అర్థాభ్యాసమని యందురు. దీనిని గ్రంథకర్త వ్యవహితావ్యవహిత భేదముగా పరిగణించుచున్నాడు. దానికి హేతు విది యని పృత్తియందు తానే తెల్పుచున్నాడు.

ప్రథమపాదమును ద్వితీయపాదమును కలియగా శ్లోకపూర్వార్థమగును. ఇదే ఉత్తరార్థముగా పునరుక్తమైనప్పుడు, మరేమియు వ్యవధానము లేనందువలన, అవ్యవహితమే యగును. ప్రథమపాదమును వేరుగను, ద్వితీయపాదమును వేరుగను పరిగణించినప్పుడు ప్రథమపాదము తృతీయపాదముగా పునరుక్తమగును. అప్పుడు ద్వితీయపాదము ఆ రెండింటిని వ్యవహితము గావించుచున్నది. అట్లే ద్వితీయ

పాదము చతుర్థపాదముగా పునరుక్తమైనపుడు తృతీయపాదము ఆ రెండింటిని వ్యవహితము గావించుచున్నది. అందువల్ల, పాదమును అనుప్రాస ఘటకముగా గ్రహించిన యెడల అనుప్రాస స్థానములు రెండనియు వ్యవహితము లనియు చెప్పుకొనవలయును. అట్లు కాక శ్లోకార్థమునే అనుప్రాస ఘటకముగా గ్రహించిన యెడల అనుప్రాస స్థాన మొక్కటే యనియు అవ్యవహిత మనియు చెప్పుకొనవలయును. ఈ రెండు విధములుగాను గ్రహించుటకు వీలుండుటచేతనే భోజదేవుడు రెండింటిని కలిపి వ్యవహితావ్యవహితభేదమని పేర్కొనుచున్నాడు.

నీవు సాక్షాత్కరించినపుడు వర్వకామములును సంవన్నములగును; కావున వారికి వట్టుదల యుండవలసిన యవసరము లేదు. నీవు సాక్షాత్కరించుటయే వారి కోరిక; అది జరిగినపుడు మరొక కోరిక యేమి యుండును? - ఈ విధముగా ఒకే యర్థమును కలిగి తాత్పర్యభేదమును ప్రసాదించుటచేత ఇది లాటానుప్రాసమయినది. 'యై స్త్వం సాక్షాత్కృతో నాథ' అన్న ప్రథమపాదము తృతీయపాదముగా పునరుక్తమైనది. అప్పుడు 'తేషాం కామేషు కో గ్రహః' అన్న ద్వితీయపాదము వ్యవహితమును కలుగజేయుచున్నది. అట్లే ద్వితీయ చతుర్థపాదముల నడుమ తృతీయము వ్యవహితమును కలుగజేయుచున్నది. 'యై స్త్వం... గ్రహః' అన్నంతవరకు ఒకే యంశముగా గ్రహించినపుడు మిగిలిన శ్లోకమునందు అవ్యవహితముగా అదే పునరుక్త మగుచున్నది. కావుననే ఆర్థాభ్యాసము వ్యవహితావ్యవహితభేద మునుబట్టి లక్ష్యముగా ప్రకృత శ్లోకము ప్రదర్శింపబడినది.

ద్విభాగాభ్యాసస్తు వ్యవహిత ఏవ న్వదతే. యథా -

'శ్రద్ధాయత్నో యది స్యాతాం మేధయా కిం ప్రయోజనమ్
తా వుభౌ యది స స్యాతాం మేధయా కిం ప్రయోజనమ్'

255

అర్థము : ద్విభాగాభ్యాసము వ్యవహితమైనప్పుడే అందముగా నుండును.

ఉదాహరణము - శ్రద్ధా యత్నములు అన్నయెడల బుద్ధితో నేమి పని? ఆ రెండును లేనియెడల బుద్ధితో నేమి పని?

వ్యాఖ్య : ఆర్థాభ్యాసముకంటె వ్యవహితమైన ద్విభాగాభ్యాసమే రమణీయముగా నుండును. ఇచ్చట 'ద్విభాగాభ్యాసము' అనియే యుపయోక్తమైనది. ఒక పాదము పూర్తిగను, రెండవపాదమునందు దరిదాపుగా సగముభాగమును పునరుక్త

మైనప్పుడు మూడువంతు లని పరిగణించుట సమంజసముగా నుండును. కాబట్టి దీనిని ద్విభాగాభ్యాస మనుటకంటె త్రిభాగాభ్యాస మనుట యోగ్యతరము.

ఉదాహరణమునందు పూర్వార్థమునందలి 'శ్రద్ధాయక్ష్ణో యది స్యాత్' అన్న ప్రథమ పాదము 'తావు భో యది న స్యాత్' అన్న తృతీయపాదముగా పునరుక్తమైనది. ద్వితీయము యథాతథముగా చతుర్థమైనది. ఒక సందర్భమున ఒక వస్తువునకు ప్రయోజనము లేదు; దానికి విరుద్ధ సందర్భమున ఆ వస్తువునకు ప్రయోజనముండును. కాని యిచ్చట అప్పుడొకూడ ప్రయోజనము లేదనియే అభ్యస్తపాదము వ్యక్తీకరించుచున్నది. ఇట్లుండుటవల్ల చమత్కార ముత్పన్నమగుచున్నది. 'తావుభో, న' అనునవి పూర్వార్థమునకు పునరుక్తమైన ఉత్తరార్థభాగమునకు వ్యవధాన కారకము లగుచున్నవి. కావుననే యది ద్వి(త్రి)భాగాభ్యాసమునందు వ్యవహితమునకు లక్ష్యమయినది.

పాదాభ్యాసః పునరవ్యవహితో వ్యవహితశ్చ దృశ్యతే. తయో రవ్యవహితో యథా -

‘సంతః శ్రుణుధ్వం హృదయే నిధద్వ

ముత్ క్షీప్య బాహుం పరిరారటిమి

న సుభ్రువాం తుల్య మిహ స్తి రమ్యం

న సుభ్రువాం తుల్య మిహ స్తి రమ్యమ్’

256

అర్థము : పాదాభ్యాసము తిరిగి అవ్యవహితముగా వ్యవహితముగా కనిపించుచున్నది వానియందు అవ్యవహితమున కుదాహరణము పండితులారా వినుడు. హృదయమనందు భద్రపరుచుకొనుడు. చేయైతి మరి మరి చెప్పుచున్నాను సుందరాంగులతో సమానమైన రమ్యము మరొకటి లేదు; సుందరాంగులతో సమానమైన రమ్యము మరొకటి లేదు.

వ్యాఖ్య : ఒక్కపాదము మాత్రమే పునరుక్తమైన యెడల పాదాభ్యాసమయందురు. ఉదాహరణమందు మూడవపాదము నాలుగవపాదముగా పునరుక్తమైనది. రెండు పాదములకును అర్థము సమానమే ఏదయిన విషయము నొత్తిచెప్పనప్పుడు ద్వీరుక్తముగా, త్రిరుక్తముగా చెప్పుట స్వాభావికము. ఇచ్చట నల్లతే పునరుక్తి ప్రసక్తమయినది.

‘సుభా’ అని యనగా ‘చక్కని కనుబొమలుగల ప్రీ’ యని యర్థము. అటువంటి ప్రీలతో సాటియైన సౌందర్యము మరొకచోట లేదని చాటుటయే వ్యవస్థాపకము.

ఇచ్చట మూడు నాలుగు పాదములు అవ్యవహితములుగా నున్నవి. కావున ఇది అవ్యవహిత పాదాభ్యాసముగల లాటానుప్రాసమునకు లక్ష్యమయినది.

వ్యవహితో యథా -

‘ముఖేన లక్ష్మీర్జయతి పుల్ల పంకజ చారుణా
దక్షిణేన కరేణాపి పుల్ల పంకజ చారుణా’

257

అర్థము : పాదాభ్యాసమునందు వ్యవహితమున కుదాహరణము - పుల్ల పంకజ సుందరమైన ముఖముతో లక్ష్మిని జయించుచున్నది. పుల్ల పంకజ సుందరమైన దక్షిణహస్తముతోకూడ (లక్ష్మిని జయించుచున్నది).

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణమునందు ద్వితీయపాదము చతుర్థపాదముగా పునరుక్తమైనది; తృతీయపాదముచేత వ్యవహితమైనది కావున పాదాభ్యాసమునందు వ్యవహితమున కిది లక్ష్యమయినది.

ద్వితీయపాదము ‘ముఖేన’ అన్న పదమునకు విశేషణము. ‘పుల్ల పంకజం వివ చారు’ అన్న విగ్రహమునుబట్టి ‘వికసించిన పద్మమువలె సుందరమైన ముఖముతో’ అన్న అన్వయార్థము కలుగుచున్నది. చతుర్థపాదము ‘కరేణా’ అన్నదానికి విశేషణము. ‘పుల్లం పంకజం పుల్ల పంకజం తేన పుల్ల పంకజేన చారుః పుల్ల పంకజ చారుః’ అన్న విగ్రహమునుబట్టి ‘వికసించిన పద్మముచేత సుందరమైన చేతితో’ అన్న అన్వయార్థము కలుగుచున్నది. పదములు సమ్యక్తార్థములే యైనను ప్రవృత్తి భిన్నమై యున్నది. కావుననే ఇది లాటానుప్రాస మగుచున్నది.

ఇవాద్యాపృత్రయోఽపి చాత్రేన ద్రష్టవ్యాః యథా -

‘లీనేన ప్రతిబింబితేన లిఖితేనోత్కర్షరూపేన చ
ప్రత్యుత్తేన చ వజ్రలేపఘటితే వాంతర్నిఖాతేన చ

సా నశ్చేతసి కీలితేవ విశితై శ్చేతోభూవః పంచభి

శ్చింతానంతతి తంతజాల నిబిడ న్యూతేవ లగ్నాప్రియా' 258

అర్థము : ఇవ ప్రభృతుల యావృత్తులుగూడ ఇచ్చటనే దర్శనీయములు. ఉదాహరణము - లీనమైనట్లుగా, ప్రతిబింబించినట్లుగా, వ్రాయబడినట్లుగా, చెక్కబడినట్లుగా, తాపడము చేసినట్లుగా, వజ్రలేపనముతో సిద్ధముచేసినట్లుగా, లోపలికి త్రవ్వబడినట్లుగా, మన్మథుని అయిదుబాణములనెడి మేకులతో హృదయమునందు దిగగొట్టబడినట్లుగా, చింతానంతతి యనెడి తంతజాలముతో మనస్సునకు కుట్టబడినట్లుగా ప్రియూరాలు లగ్నమై యున్నది

వ్యాఖ్య : ఇంతవరకు పదములకు పునరుక్తిమాత్రమే సూచితము. అవ్యయములుకూడ పదములుగానే పరిగణితములు. కాని ఇవాదులకు వృథాకృదత్వ మంగీకార్యము కాదని అవ్యవహితత్వ విషయమున నిర్ణయము జరిగినది. అయినను ఇవాదులచేతకూడ వాక్కులు సుందరత్వము నొందినప్పుడు, వానినికూడ అనుప్రాస ఘటకములుగా అంగీకరించుటయే ఔచిత్యము.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'వలె' నన్న యర్థముగల ఇవశబ్దము పెక్కు పర్యాయము లావృత్తమైనది. అట్లు ఆవృత్తినొందుటచేత శబ్దసౌందర్యము సంపన్న మగుచున్నది. ఇవ శబ్దము వ్యవహితమై పెక్కు పర్యాయము లావృత్తి నొందినది. కావున దీనిని వ్యవహిత సమస్తానేక గుణలాటానుప్రాసముగా చెప్పుకొనవచ్చును.

ఉదాహృత శ్లోకము భవభూతి రచించిన మాలతీ మాధవమునుండి స్వీకృతము.

105. యమకానాం హి యావంత్యో వర్ణయంతే భేదభక్తయః

అనుప్రాసస్య లాటానాం భివాస్తావంత్య ఏవ హి.

అర్థము : యమకమున కెన్ని అవాంతరభేదము లున్నవో లాటానుప్రాసము నకు కూడ అన్ని అవాంతరభేదము లున్నవి.

వ్యాఖ్య : లాటానుప్రాసమునకు తాను చూపిన భేదములు మాత్రమేకాక, యితరమున పెక్కు భేదము లుండునని చెప్పుచున్నాడు. దీనివిబట్టి తాను చూపిన

బేదములు నమగ్రము కావని ప్రతిభాకాల్పియైన కవి యింక ననేకవిధములయిన లాటానుప్రాసములను ప్రయోగింపవచ్చునని గ్రంథకర్త సూచించుచున్నాడు.

106. ఉపమాది విముక్తాపి రాజతే కావ్యపద్ధతిః
యదనుప్రాసలేఖోఽసి హంత తత్ర నివేశ్యతే.

107. కుండలాది విముక్తాపి కాంతా కిమపి శోభతే
కుంకుమేనాంగరాగ శ్చేత్ సర్వాంగీణః ప్రయుజ్యతే.

అర్థము : అనుప్రాస లేకమైనను వివేళితమైనయెడల ఉపమాద్యలంకారములు లేకపోయినప్పటికిని కావ్యపద్ధతి శోభించును. కుంకుమముచేత సర్వాంగములకు అంగరాగము నమకూర్చబడినయెడల కర్ణాభరణాదులు లేకపోయినప్పటికి కొంత కొంత శోభించుచునే యుండును.

వ్యాఖ్య : అలంకారములు పౌండర్య జనకము లని పెక్కురు అంగీకరించిన విషయమే. అయినను, ఉపమాద్యలంకారముల కున్న ప్రాధాన్యమును అనుప్రాసాద్యలంకారముల కిచ్చుట కితరు లంగీకరింపరు. భోజదేవుడు ఉపమాదులు లేకపోయినను కావ్యము అందముగానే యుండును కాని అనుప్రాసము లేనియెడల అందముగా నుండదని చెప్పుచుండుటచేత శబ్దాలంకారములకు అర్థాద్యలంకారముల కంటె వెక్కువ బాష్పత్యము వంగీకరించుచున్నాడనుట తథ్యము.

108. శ్రుతి వర్ణానుప్రాసా వేకవిధౌ కుంతలేషు గాఢేషు
పదయోని రనుప్రాసో ద్వేధా త్రేధా చ లాటేషు.

అర్థము : శ్రుత్యనుప్రాస వర్ణానుప్రాసములను రెండింటిని కుంతళి దేశీయము, గౌడదేశీయము నేకవిధముగానే పరిగణింతురు. లాటదేశీయము పదజన్యమైన అనుప్రాసమును రెండు మూడు విధములుగా పరిగణింతురు.

వ్యాఖ్య : అనుప్రాసాలంకార ప్రాధాన్యమును తెల్పిన ఏమ్యుట దేశీయములైన అభిరుచులనుబట్టి పరిగణనములో నున్న బేదమును తెల్పి గ్రంథకర్త యీ ప్రవంగమును ముగించి, క్రమమునుబట్టి యీ ఏమ్యుటదైన చిత్రాలంకారములు గురించి ప్రాకంఠించుచున్నాడు.

చిత్రాలంకారము

109. వర్ణ స్థాన స్వరాకార గతి బంధాన్ ప్రతీహ యః
నియమ స్తద్భుధైః ఘోషా చిత్ర మిత్యభిధీయతే.

అర్థము : కర్ణాలంకార భేదములలో పదునారవది చిత్రాలంకారము.

1. వర్ణము 2. స్థానము 3. స్వరము 4. ఆకారము 5. గతి 6. బంధము - అనువాచికున్న నియమమును బుధులు చిత్రమని యందురు. ఇది ఆరు విధములు.

వ్యాఖ్య : 'చిత్రం రంజయతీతి చిత్రమ్'. చిత్రమును రంజింపజేయునది కావున, చిత్రము - అని వ్యుత్పత్త్యర్థము. అన్ని యలంకారములును చిత్రరంజకములే, సౌందర్య సందాయకములే. అయినను వర్ణాదినియమమువల్ల చిత్రము ఆశ్చర్యాపాదకమై చిత్రమును మరింత యెక్కువగా రంజింపజేయును. తక్కిన యలంకారములకు వాచికున్న వేర్వేరు లక్షణములనుబట్టి నామనిర్ణయము అన్వర్థముగా జరిగినది. దీనికి చిత్రరంజకత్వమే ప్రధాన లక్షణము. కావున దానిని బట్టియే 'చిత్రము' అన్న నామధేయము సమంజసముగా నిర్ణీతమైనది.

వర్ణము అని యనగా వ్యంజనమనియే యర్థము. మూడవ భేదముగా స్వరము పేర్కొనబడినది. వ్యంజన నియమమునుబట్టి ఒక భేదము; స్వరనియమమునుబట్టి మరియొకభేదము; కంఠ్యము మొదలైన వాని నియమము స్థాననియమము; పద్యాది రూపము కల్పనట్లుగా రచనచేయుట ఆకారనియమము; ముందువకు చదువుట వెనుకకు చదువుట మున్నగు భేదములతో రచనచేయుట గతినియమము; మురజాది రూపమున అక్షర విన్యాసక్రమమును నిబంధించుట బంధనియమము. ఈ ఆరువిధములైన నియమములచేత చిత్రాలంకార మేర్పడును. ఇందు మరల అవాంతర భేదములు పెక్కులు గలవు.

[వర్ణచిత్రము]

వర్ణ శబ్దేన చాత్ర స్వరాణాం పృథక్స్వరేణాద్ వ్యంజనాన్యేవ ప్రగృహ్యంతే తత్ర వర్ణచిత్రేషు చతుర్వ్యంజనం యథా -

'జ జౌ జో జా జి జి జ్జాజీ తం తతోఽత తతాతితుత్
భాభోఽభీ భాభి భూభా భూ చార రిరిరి రీరరః'

అర్థము : వర్ణశబ్దముచేత ఇచ్చట అచ్చులన్ను వేరుగా నిర్దేశించుటవల్ల, హల్లులు మాత్రమే గ్రహింపబడుచున్నవి. అందు వర్ణచిత్రములందు చతుర్వ్యంజనమున కుదాహరణము. యుద్ధశీలుడును, రణకోవిదుల శౌర్యముచేత సంభవించిన సంగ్రామములను జయించు వాడును, శత్రువును మిక్కిలి విస్తరించి చేరవచ్చుచున్న శత్రువైనను బాదించువాడును, శుక్రాదిశారల కాంతివంటి కాంతి గలవాడై, భయమెరుగని యేనుగుల నోడింపగల పౌరుషమున కాశ్రయమైనవాడు నైన శత్రువు (బంధుడు) అధికుడై శత్రువైన వేణుదారిని సమీపించెను.

వ్యాఖ్య : నాలుగు వ్యంజనములతో రచితమైన వర్ణచిత్రమున కుదాహరణ మిది. ప్రథమపాదమునందు జవర్ణము, ద్వితీయపాదమునందు తవర్ణము, తృతీయ పాదమునందు భవర్ణము, చతుర్థపాదమునందు రేఫము - ఈ నాలుగు వ్యంజనములు మాత్రమే మొత్తము శ్లోకమునందు వయోక్తములైనవి. కావుననే, యిది చతుర్వ్యంజన సరస్వతీకమునకు లక్ష్యమైనది.

జాజీ (యుద్ధమే శీల మయినవాడు), జజా+ఓజః+జా (రణవిపులుల ఓజస్సు చేత వుద్భవ), ఆజి+జిక (యుద్ధములను జయించువాడు); తమ్ (అతనిని = వేణు దారిని), తతః (ఆ పిమ్మట), అతి తత (మిక్కిలి విస్తరించి), ఆతి (సంభంధము మైన వైష్యమును), తుద్ (బాదించువాడు); భా+అభః (మిక్కిలి కాంతిగల శారల యొక్క కాంతివంటి కాంతి గలవాడు), అభీ+ఇభ+అభిభూ (భయమునకు భయపడు లను పరాభవించు) భా+భూః (తేజస్సునకు ఆశ్రయమైనవాడు); అరిః (శత్రువు = బంధుడు) అరిరీ రరా (రథికుడై), ఆర (వెళ్ళెను) - ఇది పై నాలుగు పాదముల అన్వయక్రమము.

ఉదాహరణ శ్లోకము మాముని శిశుపాలవధమునుండి గృహీతము.

త్రివ్యంజనం యథా -

‘దేవానాం నందనో దేవో నోదనో వేదనిందినామ్

దివం దుదావ నాదేన దానే దానవనందినః’

260

అర్థము : త్రివ్యంజనమున కుదాహరణము - దేవతలకు ఆనందమును కలిగించువాడును, వేదనిందితులకు ఆశ్రయమును కలిగించువాడు నయిన భగవానుడు.

అర్థము : అభిప్రాయగూఢమున కుదాహరణము. కత్తిపట్టుకొని రాజ భవనమునకు వెళ్ళు మని మరది చెప్పినప్పుడు సేవకవధువు నవ్వి యెందులకని శయ్య నవలోకించెను ?

ఇచ్చట పాదమునకున్న లత్తుక మొదలయిన పురుషాయితపు గుర్తులుచూచి 'వన్ను పనియందు నియోగించుట లేదు' అన్న అభిప్రాయముతో వధువు శయ్య నవలోకించింది. ఇది అభిప్రాయగూఢము.

వ్యాఖ్య : అభిప్రాయమునుబట్టి చేష్టను, చేష్టనుబట్టి అభిప్రాయమును గుర్తింపవచ్చును. వాక్కు అభిప్రాయమును కలుగజేయును; చేష్టకు చోదనము నందిచ్చును. కొన్నియెడల వాక్కువల్ల వెల్లడియైన అభిప్రాయముకంటె ప్రతి క్రియ భిన్నముగా నుండవచ్చును; అనగా అప్పటి ప్రతిక్రియ భిన్నమైన అభిప్రాయ ముతో జరిగిన దనియే అర్థము. ప్రకృతోదాహరణమునందు పురుషుడు పురుషా యితోచిత వేషరచనతోనున్న నాయికను చూచెను. అయినను 'శుద్ధమును తీసికొని రాజగృహమునకు పొమ్ము' అని ఆదేశించెను. 'సేవాకార్యమునకై పొమ్ము' అని చెప్పినట్లే యైనది కాని, నాయిక అతని అభిప్రాయమును గ్రహించియే హస న్ముఖియై శయ్య నవలోకించెను. వాచకమునకు విరుద్ధమయిన కార్యాచరణమే యిచ్చట కానిపించును. కాని, ఆచరణము అభిప్రాయోచితముగానే యున్నది నాయకుడు 'ఇంటి పనులను చూచి శయనమందిరమునకు రమ్ము' అన్న అభిప్రాయ ముతోనే పలికెను. దానిని గ్రహించుటచేతనే ఆమె పంతోషముతో శయ్యవై పు చూచుట జరిగెను. నాయకుడు వాచ్యము చెయ్యలేదు; నాయిక నోరువిప్పి పలుకలేదు. కావుననే యిది అభిప్రాయగూఢము.

[వస్తు గూఢము]

వస్తుగూఢం యథా--

'పానీయం పాతం మిచ్చామి త్వత్తః కమలలోచనే

యది దాస్యసి నేచ్ఛామి నో దాస్యసి పిబామ్యహమ్' 359

అత్ర దాస్యసీతి దాసీలక్షణస్య వస్తునో గూఢత్వాదిదం వస్తు గూఢమ్.

గలవై), అభీరుఖిః (భయము లేనివయిన), ఇభైః (ఏనుగులచేత), ఇభాః (ఇత
గజములు), అభిరేభిరే (అభియుక్తములైనవి) - ఇది అన్వయక్రమము.

ఉదాహరణ శ్లోకము మాముని శిశుపాలవధమునుండి గృహీతము.

ఏకవ్యంజనం యథా -

‘స నోనసున్నో నున్నేనో నానా నానాననా నను

నున్నోనున్నో ననున్నేనో నానేనా నున్ననున్ననుత్’

262

అర్థము : ఏక వ్యంజనమున కుదాహరణము - ఓ నానాముఖులారా! విక్రృష్టవిచేతిలో గాయవడినవాడు పురుషుడు కాడు అట్లే అల్పుడైనవానివిగ్రహం పరిచిన పురుషుడును పురుషుడు కాడుకదా! తన ప్రభువు గాయవడినియెడల, తన గాయవడినప్పటికిని గాయవడినివాడే. మిక్కిలి గాయవడి బాధనొందెడి పురుషుని గాయపరిచెడివాడు దోషరహితుడు కాడు.

వ్యాఖ్య : ఒక్క వ్యంజనమును మాత్రమే యుపయోగించి రచించిన వర్ణ చిత్రమున కుదాహరణము. ఇందు వర్ణ మొక్కటియే యుపయుక్తము. ‘నాన్య వర్ణస్తు భేదకః’ అన్న నిర్ణయమునుబట్టి కుదినన్న కవర్ణము వర్ణితమై నొందదు.

స, నా, ఊననున్నః, నున్నోనః, నా, అనా, నానాననాః, నను. నున్నః, అనున్నః, ననున్నేనః, నా, అనేనాః, నున్న నున్ననుత్ - అని పదవిభాగము. నానాననాః (ఓ నానా ముఖులారా!); ఊన (విక్రృష్టవిచేత), నున్నః (గాయవడిన వాడు), నా (పురుషుడు), న (కాడు); నున్నోనః (అల్పుని గాయపరిచినవారైన), నా (పురుషుడు), అనా (అపురుషుడే), నను (కదా!); నున్న+ఇనః (గాయవడిన ప్రభువును గలవాడు), న (కాడో). నున్నః (గాయవడినప్పటికిని), అనున్నః (గాయవడినివాడే), నున్న నున్న నుత్ (మిక్కిలి గాయవడిన వానిని బాధించెడి), నా (పురుషుడు), అనేనాః (నిర్దోషికాడు) - అని అన్వయక్రమము.

ఉదాహరణ శ్లోకము భారవి కిరాత్కారునీయమునుండి గృహీతము.

క్రమస్త సర్వవ్యంజనం యథా -

‘కః ఖగో ఘోష చిచ్ఛో జా ర్ఘ్నోజ్జోఽతౌడండంఢః
తథోదధీ స్పఘరాభీర్మయోఽరిల్వాశిషాం సహః’

263

అర్థము : క్రమస్థ పర్వవ్యంజనమున కుదాహరణము - దేవతల సమూహముచేత పూజింపబడువాడును, అజ్ఞానమును చేదించెడి ఓజస్సు గలవాడును, శత్రు బలముల నారగించువాడును, పండితుడును, యుద్ధభటులను బాధించువారికి ప్రభువును, ఆచంచలుడును, అంబుధులను పూరించినవాడును, భయములేనివాడు నెవ్వడు ? శత్రుసంహారకములైన ఆశీస్సులను భరించెడి మయుడు.

వ్యాఖ్య : క్రమముగా కవర్ణమునుండి హవర్ణమువరకు మన్న అన్నిహల్లుల నుపయోగించి రచించిన వర్ణచిత్రమున కుదాహరణము.

కః, ఖగోఘోష్, అచిచ్ఛోజాః, రూన్, జ్ఞః, అటౌఠీట్, అడండంఢః, తథా, ఉదధీన్, పఘర్వ, అఖీః, మయః, ఆరిల్వాశిషాం, సహః - అని పదవిభాగము. ఖగోఘోష్ (దేవతల సమూహముచేత పూజింపబడువాడు), అచిచ్ఛోజాః (అజ్ఞానమును చేదించెడి ఓజస్సు గలవాడు), రూన్ (శత్రుబలములను కబళించువాడు), జ్ఞః (పండితుడు), అట + ఓఠీ + ఈట్ (సంగ్రామరంగ సంచారముచేయు భటులను బాధించువారికిశ్వరుడు), అడండంఢః (చపలత్వము లేనివాడు), తథా (అట్లే), ఉదధీన్ (నముద్రములను, పఘర్వ (పూరించినవాడు), అఖీః (భయము లేనివాడు), కః (ఎవడు?); ఆరిల్వా శిషాం (శత్రు నాశకములైన ఆశీస్సులకు), సహః (ఓర్పుకొనెడివాడు) మయః (మయు డనెడి దైత్యరాజు) - ఇది అన్వయక్రమము.

రూన్ + జ్ఞః అని యున్నపుడు ‘స్రో శ్చ నా శ్చః’ (3-4-40) అన్న నియమమునుబట్టి దంత్యమైన నవర్ణము సదృశ తాలవ్యమైన ఇవర్ణముగా మారినది. ‘పఘర్వ’ అన్న క్రియారూపమునందు వకారమే సంయుక్తమై యున్నప్పటికిని ‘పబియో రభేదః’ అన్న నియమమును బట్టి బవర్ణసామ్యము నొంది తత్ స్థానము నాక్రమించుకొన్నది. మొదటి మూడుపాదములును కలిసి ప్రశ్నకాగా, నాలుగవ పాదము సమాధానమైనది.

ఇట్లు క వర్ణమునుండి హ వర్ణము వరకు క్రమము తప్పకుండా కూర్చు నొందిన వర్ణచిత్రమున కిది లక్ష్యమగుచున్నది.

ఛందోక్షర వ్యంజనం యథా -

‘సోత్సురారాతి భయాయ జాగ్రతో
జగత్స్యం స్తోత్రజనస్య జాయతామ్
స్మితం స్మదారే ర్రిజాస్య నీరజే
సమేత సేత్రత్రితయస్య భూతయే’

264

అర్థము : ఛందోక్షర వ్యంజనమున కుదాహరణము - పార్యతీ ముఖపద్యము
నందలి మన్వథ శత్రువైన శివుని చిరువవ్వు మేలుకొనియున్న స్తోత్రజనస్యం
కైశ్వర్యమును గూర్చునుగాక! త్రినేత్రునియొక్క స్మితము కదలుచున్న రాక్షసు
లకు భయమును కలుగజేయును గాక!

వ్యాఖ్య : ఛందోక్షరములుగా పరిగణింపబడిన పది హల్లుల నుపయోగించి
చేసిన రచనము ఛందోక్షర వ్యంజనము. ‘మ్యుర స్త జభృగా లాంతాశ్చందో వి
వేదిభిః దక్షై వ వజ్ఞా విర్జితా శ్చందోరూప ప్రసిద్ధయే’ అని ఛందోక్షరముల వి
యము. మ, య, ర, న, త, జ, భ, న, గ, ల - అన్న పదియక్షరములే ఛందో
రూపప్రసిద్ధికి నరిపడునని ఛందోవివేకుల విజ్ఞయము. ప్రకృతోదాహరణమునకు
ఈ పదిహల్లులకు మాత్రమే వివియోగము కలదు. కావుననే యిది ఛందో
గుణమై ఛందోక్షరవ్యంజనమునకు లక్ష్యమయినది.

షడ్జాది స్వరవ్యంజనం యథా -

‘సా మమారిధమసీ నిధానినీ
సామధామ ధనిధామ సాధినీ
మానినీ సగరిమా పపాపహ
సాపగా సమనమాగమానమా’

265

అర్థము : షడ్జాది స్వర వ్యంజనమున కుదాహరణము - పదికుల్లుమైన
క్షణిక సమాగమము కలదియు, సాటిలేనిదియు, నవనిధులను కలుగజేయునదియు,
కాంతికి నెలవైనదియు, ధవికులకు తేజస్సును సంతరించునదియు, అర్చనయోగ్యము,
శౌర్యవంతురాలును, పాపరహితులను పాలింపనదియు నై న లక్ష్మీదేవి సాకు అరి
ధమని (శత్రుసంహారిణి) యగుగాక!

వ్యాఖ్య : సంగీతమునందు స రి గ మ ప ధ ని - అని సప్తస్వరములు గలవు. ఇందు మొదటిది షడ్జము. షడ్జాది స్వరములకు వివియోగపద్ధతి వ్యంజనములతో చేసిన రచనము షడ్జాది స్వరవ్యంజనము. ప్రకృతోదాహరణమునందు పై నిచూపిన ఏడు హల్లులు మాత్రమే ప్రయుక్తము లయినవి.

మొదటి పదమైన 'సా' అపేయన్న యర్థమునందు కాక లక్ష్మి యన్న యర్థమున వినియోగక్రమై నది. 'సహ ఏన విష్ణునా పర్వతే ఇతి సా లక్ష్మిః' అని వ్యుత్పత్తి. స+అ=సా. విష్ణువుతో కూడియున్నదని యర్థము. 'అ' పర్వమున విష్ణుతోదక్రము.

మురజాక్షర వ్యంజనం యథా -

'ఖర గర కాలిత కంఠం

మథిత గదం మకరకేతు మరణకరమ్

తడిదితి రుదుముండహారం

హర మంతరహం దధే ఘోరమ్'

296

అర్థము : మురజాక్షర వ్యంజనమున కుదాహరణము. తీవ్రమైన విషము చేత వల్లబడిన కంఠము గలవానిని, గదుని మర్దించినవానిని, మకరధ్వజానికి మరణము గలిగించినవానిని, మెరుపువలె మృగశిరమును ఖండించినవానిని, ఘోరమైన హరుని హృదయమునందు ధరించును.

వ్యాఖ్య : మురజాక్షరముల నుపయోగించి చేసిన రచనము మురజాక్షర వ్యంజనము. 'సాతాక్షరాణి మురజే । లహకారౌ తథదధావృత్తౌ రేషు । వ జ క ఖ గ మ జాంశ్చైతం । షోడశ భరతాది కథితాని' అని నిర్ణయము. ల హ త థ ద ధ త త మ ర న ం జ క ఖ గ మ జ ం ఈ పదనూరును మురజాక్షరములు. ప్రకృతోదాహరణమునందు ఈ వ్యంజన పద్ధతులకు మాత్రమే వినియోగము కలదు. కావుననే, యిది మురజాక్షర వ్యంజన చిత్రమునకు లక్ష్యములునవి.

ఇంతటితో పర్వచిత్ర లక్ష్యములను ముగించి గ్రంథకర్త స్థావచిత ప్రదర్శన పునఃప్రవేశించుచున్నాడు.

[స్థానచిత్రము]

చతుఃస్థాన చిత్రేషు నిష్కంఠ్యం యథా -

‘భూరిభూతిం పృథుప్రీతి మురుమూర్తిం పురుస్థితిమ్

విరించి నూచిరుచిధిః శుచిభి ర్నుతిభి ర్ధిను’

267

అర్థము : చతుఃస్థాన చిత్రములందు నిష్కంఠ్యమున కుదాహరణములు విస్తారమైన సంపదను, విస్తారమైన ప్రేమను, విస్తారమైన ఆకారమును, విస్తారమైన స్థితివి కలిగిన బ్రహ్మను ఓ విశేషధీశాలి : పరిశుద్ధములైన నుతులతో తృప్తిపెట్టి దింపుము.

వ్యాఖ్య : కంఠము, తాలువు, మూర్ధము, దంఠము, ఓష్ఠము - అనునవి అయిదును వర్ణోత్పత్తి స్థానములు. కంఠమునందు జనించునవి కంఠ్యములు, ‘అ కు హ విసర్జనీయాః కంఠ్యాః’. ఆకారమును, కవర్గమును, హకారమును, విసర్జనీయమును కంఠ్యములు. పీనివి విడిచి మిగిలిన హల్లులతో రచనము నిర్వహించిన యెడల నిష్కంఠ్యమైన చతుఃస్థానచిత్ర మగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు తాలవ్యములును, మూర్ధవ్యములును, దంఠవ్యములును, ఓష్ఠవ్యములును మాత్రమే వినియోగములైనవి. కావుననే యిది చతుఃస్థానచిత్రమునకు లక్ష్యమయినది.

నిస్తాలవ్యం యథా -

‘స్ఫురత్కుండల రత్నైశు మఘవద్ధను కేర్పురః

మేఘనాదోఽథ సంగ్రామే ప్రావృట్కూలవదోబభా’

268

అర్థము : నిస్తాలవ్యమున కుదాహరణము - ప్రకాశించుచున్న కర్ణమౌళి శత్రు నమాహ మనెడి హరివిల్లుచేత పొడలుగలిగినవడై సంగ్రామమునందు మేఘ నాడుడు (ఇంద్రజిత్తు) ప్రావృట్కూలము వలె ప్రకాశించెను.

వ్యాఖ్య : నిస్తాలవ్యమైన చతుఃస్థానచిత్రమునకు లక్ష్యమిది. ‘ఇచ యథా స్తాలవ్యాః’. ఇవర్గమును, చవర్గమును, యకారమును, కకారమును తాలవ్య

ములు. వీనిని విడిచి మిగిలిన కంఠ్య దంఠ్య మూర్ధన్యస్యవర్గములతో రచన నిర్వహించుట ప్రకృతోదాహరణమునందు కలదు.

నిర్దంత్యం యథా -

‘పాస్మాపహారీ రణకర్మశౌండ

చండీశశ్మిశో మమ చక్రపాణిః

భూయాచ్ఛియాపశ్రమయేత్స్యమాశో

మోక్షాయ ముఖ్యామర పూగ పూజ్యః’

269

అర్థము : నిర్దంత్యమున కుదాహరణము - పాపముల వనహరించువాడును, యుద్ధవిపుణుడును, పార్వతీశ్వురునితో అభిన్నుడును, బ్రహ్మాది ముఖ్యదేవతా సమూహమునకు పూజనియుడును, లక్ష్మీదేవిచేత అశ్రమముగా చూడబడువాడును నైన చక్రపాణి నాకు మోక్షమున కగుగాక !

వ్యాఖ్య : చతుఃస్థానచిత్రములందు నిర్దంత్యమున కిది లక్ష్యము. ‘అ తు ల సా దంత్యాః’. ఇకారమును, తవర్గమును, లవర్గమును, సవర్గమును దంత్యములు. వీనిని విడిచిపెట్టి మిగిలిన హల్లులను వినియోగించి చేసిన రచనము నిర్దంత్య చతుఃస్థానచిత్రము. ప్రకృతోదాహరణమునందు దంత్యములు అప్రయుక్తములు. కావుననే, యిది లక్షణానుగుణమై లక్ష్యమైనది.

నిరోష్ఠ్యం యథా-

‘నయనానందజననే నక్షత్రగణశాలిని

అఘనే గగనే దృష్టి రంగనే దీయతాం సకృత్’

270

అర్థము : నిరోష్ఠ్యమున కుదాహరణము - అంగనా : నయనానంద జనకమును, నక్షత్ర సమూహ సుందరమును, మేఘరహితము నైన ఆకాశమునందు ఒకపారి దృష్టి నిల్చుము.

వ్యాఖ్య : చతుఃస్థానచిత్రములందు నిరోష్ఠ్యమున కిది లక్ష్యము. ‘ఉహ సద్మానీయా ఓష్ఠ్యాః’. ఉకారమును, వవర్గమును, ఉపద్మానీయమును ఓష్ఠ్యములు.

ఏదివి విడిచిపెట్టి చేసిన రచనము నిరోధ్యము. ఉదాహరణ శ్లోకము లక్షణమునకు పరిపూరితమైనది.

నిర్మూర్ధన్యం యథా-

‘శలభా ఇవ ధావంతః పాయకా వృష్ట్యభూభుజః

నిపేతుః సాయకచ్చిన్నా నైవ సంయుగ సీమని’

271

అర్థము : నిర్మూర్ధన్యమున కుదాహరణము - తరాజయొక్క బాణములు బిడుతలవలె పరుగులు తీయుచు శత్రురాజుచేత బాణబండితములై సంగరరంగము నందు పతనము నొందినవి.

వ్యాఖ్య : పశుసౌఖ్య చిత్రములందు నిర్మూర్ధన్యమున కిది లక్షణము. ‘మే మి ర షా మూర్ధన్యః’. ముకారమును, బవర్గమును, రేఫమును, షవర్గమును మూర్ధన్యములు. ప్రకృతలక్ష్యమునందు మూర్ధన్యములు వినియోక్తములు కాలేదు. కావుననే, యిది నిర్మూర్ధన్యమున కుదాహరణ మైనది.

త్రిస్థానచిత్రేషు నిరోధ్యదంత్యం యథా-

‘జీయాజ్జగజ్జ్యేష్ఠ గరిష్ఠ చార

శ్చక్రకార్చిషా కృష్ణకడార కాయః

హరి ర్హిరణ్యాక్ష శరీర హః

ఖగేశగః శ్రీశ్రయణీయశయ్యః’

272

అర్థము : త్రిస్థానచిత్రములందు నిరోధ్యదంత్యమున కుదాహరణము - జగజ్జ్యేష్ఠ గరిష్ఠ చారుడును, చక్రగుల్లలచేత వల్లబడిన శరీరము గలవాడును, హిరణ్యాక్షుని శరీరమును హరించినవాడును, పక్షిరాజ్యహనుడును, శ్రీకే ఆశ్రయించదగిన శయ్య అయినవాడును అయిన విష్ణువు జయించును గాక.

వ్యాఖ్య : పశుసౌఖ్యచిత్రములందు ఒక వర్గముమాత్రమే పరిహృతము. త్రిస్థానచిత్రములందు రెండు వర్గములు పరిహృతములు. ప్రకృత లక్ష్యమునందు ఓష్ఠ్యములును దంత్యములును వినియోక్తములు కాలేదు. కంఠ్యములు, తాలవ్య

ములు, మూర్ధన్యములు - అను మూడు వర్గములకు చెందిన విజ్ఞానములతోనే రచనమును నిర్వహించుటచేత దీనికి త్విస్థానచిత్రము అనుపేరు సార్వకమగుచున్నది.

నిరోష్ఠ్య మూర్ధన్యం యథా-

‘అలినీలాలకలతరీశం న హరితి ఘనస్తని

ఆననం వలిమచ్ఛాయం నయనం శశికాంతితే’

273

అర్థము : నిరోష్ఠ్యమూర్ధన్యమున క్షుదాహరణము - ఓ ఘనస్తనిః తుమ్మెదలవలె నీలఘులైన ముంగురుల పల్లరులను గలిగి వర్షచ్ఛాయను గల నీ ముఖము చుట్టును కొంతవంటి కాంతిగల నీ కన్నులును ఎవరిని చంపకుండును ?

వ్యాఖ్య : ఓష్ఠ్యములకు మూర్ధన్యములను విడిచిపెట్టి కంఠ్యదంత్య శాల వ్యములతో రచించుటచేత ప్రకృత శ్లోకమునిరోష్ఠ్య మూర్ధన్యమైన త్విస్థానచిత్రము నకు లక్ష్యమయిన్నది.

ద్విస్థాన చిత్రేషు దంత్యకంఠై ర్యథా-

‘అనంగ లంఘనాలగ్న నానాతంకా నదంగనా

సదానఘ సదానంద సేతాంగీ నంగ నంగత’

274

అర్థము : ద్విస్థానచిత్రములందు దంత్యకంఠ్యములతోడి చిత్రమున క్షుదాహరణము - ఓయి, విక్రించుడా! నంతకానందుడా ! పరాంగనా నంగ మధ్నుడా ! పతిప్రకృతైన నీ భార్య మన్మథాతిక్రమణము (విరహము) చేత అనేక వేదనలను పొందుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఐదు వర్గములందు మూడెంటిని పరిహరించి, రెండింటిని మాత్రమే పరిగ్రహించి భేదన రచనము ద్విస్థానచిత్రము. ప్రకృతోదాహరణము నందు దంత్యములును, కంఠ్యములును ప్రయుక్తములు. ఓష్ఠ్యములును, తాలవ్యములును, మూర్ధన్యములును ర్యక్తములు. వెమకటిపద్ధతి ననుసరించి ‘ద్విస్థాన చిత్రేషు నిరోష్ఠ్యశాలవ్య మూర్ధన్యం యథా’ అని యనవచ్చును కాని పౌలభ్యము నపేక్షించి గ్రంథకర్త ఆక్రమమును మార్చి ప్రయుక్తవర్గములనే పేర్కొనుచున్నాడు.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గృహీతము.

ఏకస్థాన చిత్రేషు కంఠై ర్యథా-

‘అగా గాం గాంగకాకాంక గాహకాహక కాకహ-

అహాహంగఖగాం కాగగ కంకాగ ఖగాంకగ’

275

అర్థము : ఏకస్థాన చిత్రములందు కంఠములతోడి చిత్రమున కుదాహరణము. హవిలేని అంగముగల సూర్యుని (గరుడుని) గుర్తుగా ధరించిన వర్వతము (మేరువు)నందు పంచరించు కంఠములనెడి వర్వతపక్షులచేత ప్రస్తుతిగాన్న గమనము కలవాడా! గంగాజలము వందలి కుటిలమైన అంకమునందు వ్రేలాడుచున్న కుత్సిత పాప మనెడి కాకమును (చంపినవాడవేని) చంపి స్వర్గమునకు పోయితిని.

వ్యాఖ్య : కంఠ్యవర్ణమునకు చెందిన వర్ణములతో రచించిన చిత్రము ఏకస్థాన చిత్రము. ఇచ్చట నాలుగువర్ణములు పూర్తిగా పరిపూర్ణములు.

ప్రకృతోదాహరణ శ్లోకమునందు అగా, గాం, గాంగకా కాంకగాహక, అహకాకాహ, అహాహంగ, ఖగాంకగ, కంఖగ ఖగాంకగ - అవి పదవిభాగము.

అహ+హ+అంగ (అహనమును పొందిన అవయవములు గల), అగ+అంక (సూర్యుని [గరుడుని] గుర్తుగా గలిగిన, అగ+గ (వర్వతమునకు వెళ్ళి), అం+అగ+అంక+అంకగ (కంఠములనెడి వర్వతపక్షుల గుర్తింపునొందిన గమము గలవాడా!); గాంగక+అక+అంక+గాహక (గంగాజలమువందలి-కుటిలగతి మొక్కి- అంకమునందు మునుగుచున్న), అహక+కాక+హ (కుత్సితమైన పాప మనెడి కాకిని చంపినవాడు) (అయితివేని - అని అధ్యాహర్యము), గామ్ (స్వర్గమునకు), అగా (వెళ్ళితిని) - అని అన్వయక్రమము.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గృహీతము.

స్థానచిత్రప్రదర్శనము నింతటితో ముగించి గ్రంథకర్త క్రమాపతితమైన స్వరచిత్రభేదములను ప్రదర్శించుటకు ప్రారంభము చేయుచున్నాడు.

[స్వరచిత్రము]

స్వరచిత్రేషు హ్రస్వైకస్వరం యథా-

‘ఉరుగుం ద్యుగురుం యుత్సు చుక్కుశు నుష్టువుః పురు
లులుభుః పుపుర్షుర్మృత్సు ముముహుర్ను ముహుర్మృహుః’ 276

అర్థము : స్వరచిత్రములందు హ్రస్వైక స్వరమున కుదాహరణము. చిలు
వయిన వాక్కులు గల దేవతా గురువైన బృహస్పతిని యుద్ధములందు భటులు
శరణు కోరిరి; మిక్కిలి స్తుతించిరి; మోదములందు లోభమును పొందిరి; పుష్టి
నొందిరి; మరి మాటి మాటికిని మోహము నొందిరి.

వ్యాఖ్య : ఆరు విధములయిన చిత్రాలంకారమునందు వర్ణచిత్రములును
స్థానచిత్రములును ముగిసిన పిమ్మట మూడవభేదముయిన స్వరచిత్రములు నము
పాత్రము లయినవి. వర్ణచిత్రములందు వ్యంజనములకు మాత్రమే నియమమున్నది;
స్వరముల కేవిధమైన నియమము లేదు. ప్రకృతమైన స్వరచిత్రములందు అచ్చులకు
మాత్రమే నియమము; హల్లులేవియైన నుపయోక్తములు కావచ్చును.

ఉదాహరణమునందు ప్రాప్తమైన ఉకార మొక్కటియే మొదటినుండి చివరి
వరకు ప్రయుక్తమయినది. ఒకే స్వరము, అదియు హ్రస్వము, ప్రయోగింపబడుట
చేత ఇది హ్రస్వైక స్వరమైన స్వరచిత్రమునకు లక్ష్యమయినది.

దీర్ఘైక స్వరం యథా--

‘వై థై రై నై రై శై రైం దై) రై ఙై రై లై రై నై : సై ఙై

ఘై తై) రై కై రై రై రై వై ఙై దై : సై వై : సై వై రై ఙై సై సై :’

అర్థము : దీర్ఘైక స్వరమున కుదాహరణము. బ్రహ్మ, విష్ణువు, ఈశ్వరుడు,
ఇంద్రుడు, మన్మథుడు, భూమి, జినుడ, సిద్ధులు, సూర్యుడు, కువేరుడు అనువారికి
సంబంధించినవారిచేతను, అనేక దేవతలచేతను సుప్థుగా ఒనగబడిన వారివారి ధైర్య
ములచేత [నమ్రగముగా నమృద్ధి నొందుదును.]

వ్యాఖ్య : పద్యమంతటి దీర్ఘస్వరము నొక్కదానినే యుపయోగించి చేసిన
రచనము దీర్ఘైకస్వరచిత్రము.

ఉదాహరణ : సత్యమంతట ఐత్యము మాత్రమే ఉపాత్తమైవది. మరొక స్వరమేమియు నెచ్చటను వాడుక నొందలేదు. 'విధి'కి సంబంధించినవారు 'వైదాః'. తృతీయా విభక్తియందు 'వైదైః'. 'ఈ'యనగా లక్ష్మి, లక్ష్మికి సంబంధించినవారు 'జనః' విజ్ఞప్త. జన సంబంధులు 'జనాః'. తృతీయదాగా 'జనైః'. ఈ విధముగా సత్యబ్రహ్మలును సత్యవర్ణములును ఐకారములములుగా పరిణామము నొంది ప్రత్యేక స్వరములయినవి.

అర్థము

ఒకే దీర్ఘ స్వరము చివరంట నుండుట చేతనే యది దీర్ఘైక స్వరచిత్రమైనట్లు అర్థమయినది.

ఉదాహరణమునందు సమావకక్రియాపదము లేదు. కావుననే 'అహం నమ్మహి తావి' అను పదములను అధ్యాహృతము గావించుకొనుట జరిగినది. అర్థమునందు ఆ తాగము చతురప్రకరండు సూచితము.

ఉదాహరణ ద్వ్యస్వరం యథా-

ఉత్తి స్థితి ముత్తి ప్తి విధివిన్నిధి సిద్ధి లిక్త

మమ త్ర్యక్ష నమద్దక్ష హార స్మరహార స్మర

అర్థము

అర్థము : హ్రస్వ ద్వ్య స్వరమున కుదాహరణము- భూమియొక్క స్థితిమితి నావిధుల నెరిగినవాడా! విధులను పిదులను ఆస్వాదించెడివాడా! తినేక్రూడా! దక్షిణి విసకుని జేసినవాడా! మన్మథుని హరించినవాడా! హారా! నమ్మ గుర్తుపట్టుకొనుము.

వాక్యార్థము : రెండు హ్రస్వస్వరములతోడి రథనమునకు హ్రస్వద్వ్యక్షత్రయము ముపేషేరు. ఉదాహరణ శ్లోకము పూర్వార్థము సందంతటను ఇత్యము మాత్రమే కలదు. ఉత్తార్థము సందంతటను అత్యము మాత్రమే కలదు. ఇ. అ. అను రెండు హ్రస్వములై హయచ్చుం యుపయోగముచేతనే యది హ్రస్వ ద్వ్య స్వరచిత్ర మునకు లక్ష్యమయినది.

దీర్ఘ ద్వ్య స్వరం యథా-

శ్రీ దీప్తి హ్రి క్తీర్తి ధీనీతీ గీః వ్రీతి

సభతే ద్యే ద్యే తేయే నేమే దేవతే

అర్థము : దీర్ఘ ద్వి స్వరమున కుదాహరణము - దేవేంద్రుని యందుకూడ లేని శోభాదీప్తులు, లక్ష్మకీర్తులు, బుద్ధిసీమలు, వాక్ప్రేమలు రెండు రెండు సీమ పృద్ధినొందుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : రెండు దీర్ఘస్వరములతోడి రచనమునకు దీర్ఘ ద్వి స్వరచిత్ర మని పేరు. ఉదాహరణ శ్లోకము పూర్వార్థమనందంతట ఈస్వరము, ఉత్తరార్థము నందంతట ఏస్వరము ఉపయుక్తములై నవి. ఈ, ఏ - అను రెండు దీర్ఘచ్చుల యవ యోగముచేతనే యిది దీర్ఘద్విస్వరచిత్రమునకు లక్ష్యమయినది. ఉదాహరణము దండి కావ్యాదర్శము నుండి గృహీతము.

త్రైస్వరేషు హ్రస్వత్రైస్వరం యథా-

‘క్షీతి విజితి స్థితి విహితి వ్రతరతయః పరగతయః

ఉరు దురుధుర్దురు దుధువుః ప్వమరికులం యుద్ధి కురహః’ 280

అర్థము : త్రైస్వరచిత్రములందు హ్రస్వత్రైస్వరమున కుదాహరణము - కూవిజయమును, నియతి విధానమునన్న వ్రతములం దానక్తుతై ఉత్తమమార్గ స్థితులైన కురురాజులు యుద్ధమునందు పెద్దదైన తమ శత్రుసమూహమును నిరోధించిరి; అధికముగా కంపితము గావించిరి.

వ్యాఖ్య : మూడు హ్రస్వస్వరములుగల రచనము హ్రస్వ త్రైస్వర చిత్రము. వ్రతమపాదము నందంతట ‘ఇ’ - ద్వితీయపాదము నందంతట ‘అ’ - తృతీయపాదము నందంతట ‘ఉ’ అను హ్రస్వస్వరము లుపయుక్తములై నవి. చతుర్థపాదమునందుకూడ త్రయవిరపేక్షముగా ఈ మూడు హ్రస్వ స్వరములే పాదక నొందినవి. కావుననే, యిది హ్రస్వ త్రైస్వరచిత్రమునకు లక్ష్యమయినది.

దండి కావ్యాదర్శము నుండి గృహీతము.

చతుస్వరేషు దీర్ఘస్వరం యథా-

‘అమ్నాయా నామాహం త్యా వాగ్గీతీ రీతీః ప్రీతీ ర్మీతీః

భోగో రోగో మోహతో మోదో ధ్యేయో వేచ్ఛోత్ క్షేమో దేశే’ 281

అర్థము : చతుస్వరములందు దీర్ఘస్వరమున కుదాహరణము - వేదము లకు తుదినున్న వాక్కు (వేదాంతము) గీతులను ఈతిదాదంవి, ఇష్టములకు భయములవి, భోగమే రోగమని, మోదమే మోహమని కావున జేమకరమైన జేత్రమునందు ధ్యానమునందు ద్యేయుడైన పరమాత్మయందు మనస్సు నిల్పు మని చెప్పెను.

వ్యాఖ్య : నాలుగు దీర్ఘస్వరములతోడి రచనమునకు చతుర్దీర్ఘ స్వరచిత్రమని పేరు. 'అమ్మాయానామ్ + అంత్యావాక్ + ఆహ' అని మొదటిపాదము విభాగము. దీనియందు 'అ'యున్నది. ద్వితీయపాదమునందు 'గీతిః, రీతిః' మున్నగు విధముగా ద్వితీయా బహువచన రూపము లునయ్యు క్తములు. 'ఈ'వర్ణమున్నది. తృతీయము నందు ప్రథమైక వచనరూపములు; అన్నింటి 'ఓ' వర్ణమున్నది. చతుర్థమునందు 'ఇచ్చేత్' క్రియారూపము, తక్కినవన్నియు సప్తమ్యేకవచనరూపములు; అన్నింటి 'ఏ' వర్ణమున్నది. ఇట్లు ఆ, ఈ, ఓ, ఏ - అన్న నాలుగు దీర్ఘచ్చులను క్రమముగా నాలుగు పాదములందును వాడుటచేత, ఇది చతుర్దీర్ఘ స్వర చిత్రమునకు లక్ష్య మయినది.

ఉదాహరణ శ్లోకము దండి కావ్యాదర్శమునుండి గృహీతము.

ప్రతి వ్యంజన విన్యస్త స్వరం యథా-

'తాపేనోగ్రోఽస్తు దేహే నో హేయే విల్లోభినిందినా

జాయాగ్రే హి గుణిప్రేక్షే హితోఽక్షేపోఽమృతోక్షేణి' 282

అర్థము : ప్రతివ్యంజన విన్యస్త స్వరమున కుదాహరణము. హేయమైన దేహమునందు లాభము కలదనెడి లోభమును విందించుటచేత కలిగిన కాపముచేత నా దేహమునందు ఆగుడు విలుచుగాక : (శరీరహేయత్వమును గుర్తించుటచేత సమరయోగ్యమైన ఉగ్రత్వము కలుగవలయునని ఆకాంక్ష). అమృతసందివియు, గుణోన్నతయైనయిన కాంత (సంగ్రహమందరి) సన్నిధానమున హితము అం వ్యము కాకుండు గాక:

వ్యాఖ్య : ప్రతిపాదము స్వరయ్యు క్తమై యుండునట్లు చేసిన రచనమునకు ప్రతివ్యంజన విన్యస్త స్వరచిత్రమని పేరు. సంయుక్తాక్షరమని యన్వచ్చుట 'హలోఽంతరాః సంయోగః' అన్న వివరణముబట్టి అవ్యసహితములైన పాదములు

బండుట తప్పదు. కావున సంయుక్తాక్షరమునందలి పూర్వవర్ణము స్వరవిరహితముగా నుండుట అక్షేపణీయము కాదు. కేవల హరిత శబ్దములను వాడకుండుటయే యందు వాంఛనీయము. అట్లే పాదాంత పద్యాంతములు హరితములు కాకుండ నుండవలయును.

ఉదాహరణ పద్యమునందు ఒక పీఠుడు యుద్ధినన్నద్దు డగుచు, తన్ను తాను ప్రోత్సహించుకొనుచు తన్ను తాను దీవించుకొనుచున్నాడు.

తదేవాపస్త సమస్త స్వరం యథా-

శివన గ్రస్తదహన హయవల్లభనందన

జయగ్రహ గణప్రవృత్తానాం

283

అర్థము : అపాస్త సమస్త స్వరమైన ప్రతివ్యంజన విన్యస్త స్వరమున కుదాహరణము - ఓయీ తననా! పరాభూతదహనా! అశ్వపాలకనందనా! జయ గ్రహదా! గణప్రేక్షదా! అవహృతనిశా! సమ్యుత్తప్సా!

వ్యాఖ్య : ప్రతివ్యంజన విన్యస్త స్వరమునందే యదియొక ప్రకారము. దీనికి అపాస్తసమస్త స్వరమని భోజదేవుడు పేరుపెట్టెను. సమస్త స్వరములు అపాస్తములై నప్పుడు ఈ పేరు సమంజసముగానే యుండును. కాని ఉదాహరణము నందు అత్వము సముపాత్తమైనది. సర్వవ్యంజనవర్ణములు సత్వము నాశ్లేషించి యున్నవి. ప్రతి వ్యంజన విన్యస్తైకస్వరము అని యనుట యోగ్యముగా నుండును.

సంబోధనాంతములతోనే నాయొక తన భావమును వెల్లడించుట ఉదాహరణము నందు గోచరించును. 'అవహృతనిశా' అనగా నీమీది ప్రేమచేత నాకు రాత్రులు నిద్రవట్టుటలేదు - అని భావము. అట్లే 'సమ్యుత్తప్సా' అనగా నాతో సమ్మోదించుటకు సమ్యుత్తింపుము - అని భావము.

ఏక స్వరచిత్రమునందు పాదాంత పద్యాంతములందు హల్మాతస్థితి కవకాశము కలదు. ప్రతివ్యంజన విన్యస్తైక స్వరమునందు అట్లుండుటకు పీలు లేదు. ఇది యొక్కటియే యీ రెండింటి కున్న భేదము.

ఇంతటితో చిత్రాలంకారమునందు మూడవదైన స్వరచిత్ర భేదము ముగిసినది. ఘాటగవదయిన ఆకారచిత్రభేదమును ప్రదర్శించుట ప్రారంభమగుచున్నది.

[అకారచిత్రము]

అకారచిత్రేష్వప్తదలం యథా-

'యాశ్రితా పావనతయా యాతనచ్చద సీచయా

యాచనయా ధియా మూయాయా మాయాసం స్తుతా శ్రియా' 284

అర్థము : అకారశ్రితములందు అప్తదళమున కుదాహరణము - పావన తనముచేత అశ్రయింపబడినదియు, ఉన్నతమైన బుద్ధిచేత మాయయందలి ఆయానమును (మాయానాశమును) యాచింపదగినదియు, లక్ష్మీచేత సైతము సంస్తుతంపబడినదియు, పరకాదికారణమైన యాతనను నాశము చేయును.

అత్ర -

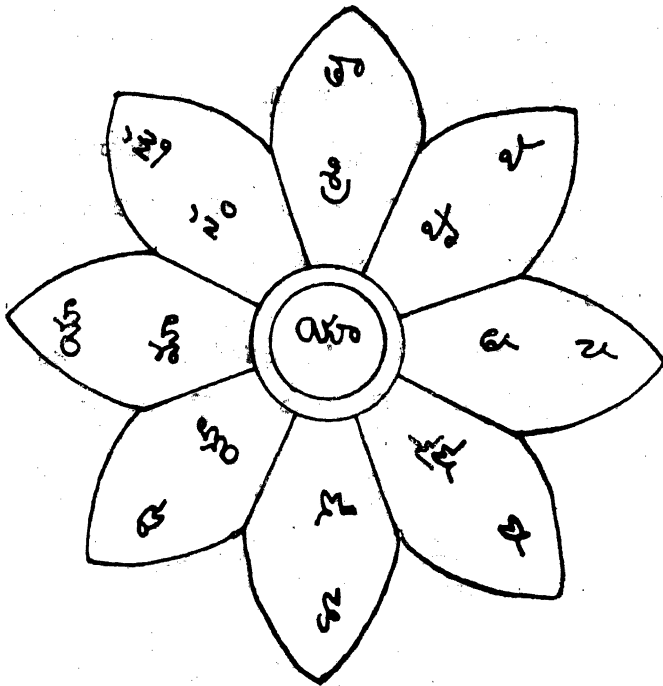
170. కర్ణికాయాం న్యసేదేకం ద్వేద్వే దిక్షు విదిక్షు చ

ప్రవేశ నిర్గమా దిక్షు కుర్యాదప్త దలాంబుజే॥

అర్థము : దుద్దునందు ఒక యక్షరము నుంచవలయును దిక్కులందును, విదిక్కులందును రెండేసి యక్షరముల చొప్పున నుంచవలయును. దిక్కులందు ప్రవేశమును నిష్క్రమణమును చేయవలయును. ఇది అప్తదళ వద్దమునందలి విధానము.

వ్యాఖ్య : దుద్దునందు 'యా'యించి మొదటి డళములో క్రిందనుండి పైకి రెండు అక్షరములు విల్పితిమి. ఇది నిష్క్రమణము. తరువాతి రెండక్షరములును రెండవదళమునందు క్రిందనుండి పైకి వ్రాసితిమి. మూడవదళమునందు పైనుండి కర్ణికవైపునకు రెండక్షరములను వ్రాసితిమి. కర్ణికలోని యక్షరముతో మూడవదళము ఇది ప్రవేశము. కర్ణికయందలి యక్షరముతో మొదలుపెట్టి మూడవదళము కొనకు వదువలయును. ఇది నిర్గమనము. రెండవపాదమునందు మూడక్షరములు మరల వ్రాయకుండనే ముగిసివది. నాలుగదళమునందు కర్ణికవైపునుండి బయటికి రెండక్షరములు వ్రాసితిమి. ఐదవదళమునందు బయటనుండి కర్ణికవైపునకు రెండక్షరములు వరుసగా వ్రాసితిమి. కర్ణికతోడి యక్షరముతో మూడవదళము ఇది ప్రవేశము. రెండవపాదము ముగిసివది. ఇట్లే తక్కిన యర్ధభాగమునందుకూడ అక్షర విన్యాసము.

చేయవలయును. 1, 3, 5, 7 అంకెలున్నవి ద్విగళములు. ఇచ్చట ప్రవేశ నిష్క్రమణములు చేయవలయును.

ఇట్లుగుటచేత కర్ణికయందు నిల్చిన ఒకే యక్షరము మొత్తముమీద ఎనిమిది వ్యాయములు ప్రయుక్తమగుచున్నది. ప్రారంభమునందలి 'యాశ్రితా' పద్యాంక మందు 'తాశ్రియా' అని వ్యత్యయమునొంది పునరుక్తము లగుచున్నవి. పాదాంతము నందలి మూడు అక్షరములు తరువాతిపాదము మొదటి వ్యత్యయమునొంది పునరుక్తము లగుట అన్నిపాదములందు అనుసృతమైన లక్షణము. ద్విగళములందలి ప్రవేశ నిష్క్రమణములవల్లనే, మరల వ్రాయవలసిన యవసరము లేకుండగనే, యివి లక్షితము లయినవి.

ద్వితీయ మష్టదలం యథా-

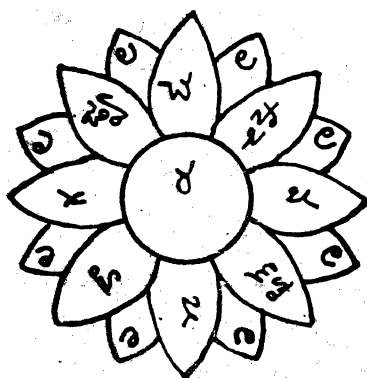
'చరస్సార వరక్షౌర వరకార గరజ్వర
చలస్సాల వలక్షౌల వల కాల గల జ్వల'

అర్థము : ద్వితీయవిధమైన అష్టదశ పద్మమున కుదాహరణము. సంపరి
శీలుడా! అదికములయిన వరముల విచ్చువాడా! శ్రేష్ఠకరుడా! విషణ్వురుడా! శాండవ
కేళి యందు స్పందనములు గలవాడా! ధవళశరీరుడా! నీలగళుడా! ప్రకాశింపుము.

111. అష్టధా కర్ణికావర్ణః పత్యేష్వప్తౌ తథాపరే
తేషాం సంధిషు చాప్యప్తౌవప్తపత్రౌ సరోరుహే॥

అర్థము : అష్టపత్ర సరోరుహమునందు కర్ణికావర్ణ మొక్కటియే ఎనిమిది
విధములు. ఎనిమిది దళములందు మిగిలిన అక్షరములు. వానియొక్క సంధుల
యందు మరల ఎనిమిది.

వ్యాఖ్య : అష్టదశపద్మమున కిది రెండవభేదము. కర్ణికయందు రెండవ
యక్షరమును విల్పవలయును. ఇదే యక్షరము శ్లోకపూర్వార్థమందు ఎనిమిది

పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినది. మొదటి యక్షరమును మొదటిదళమునందు,
మూడవయక్షరమును రెండవదళమునందు, ఐదవయక్షరమును మూడవదళమునందు,
ఏడవ యక్షరమును నాలుగవదళమునందు నిలువవలయును. ఇట్లే ఒక్కొక్క
యక్షరమును విడుచుచు తక్కిన యక్షరములను తరువాతి దళములందు నిలువవల
యును. ఎనిమిది దళములును పూర్తియగునరికి శ్లోకపూర్వార్థము పూర్తియగును.
ఇక్కడి కిది యొక అష్టదశ పద్మము.

పైపద్మమున దళముల సంధులందు ఉపదళములుకూడ నున్నవి. ఉపదళ
ములం దన్నింటి 'ల'పర్ణమును ప్రాయవలయును. మొదటి దళములోని అక్షరమును,

తీవ్రతకములోని అక్షరమును, ఇట్లే దళోపదకాక్షరములను కలుపగా క్లోకమునందలి ఉత్తరార్థమేర్పడును. దీనిని ఖోదకదళపద్యమని యనవలయు వనిపించును. కాని పూర్వ పద్యమునందలి యెనిమిది యక్షరములే యిందు పునరాత్మములై అష్టసంఖ్య నుండే నిలబెట్టుచున్నవి. మొట్టమొదట కర్ణికయందు నిల్చిన యక్షరమున కింధు వినియోగము లేదు.

తృతీయ మష్టపత్త్రం యథా-

‘న శశీశ నవే భావే నమత్కామ నతప్రత

నమామి మాననపున నను శ్వానునయంనయమ్’ 236

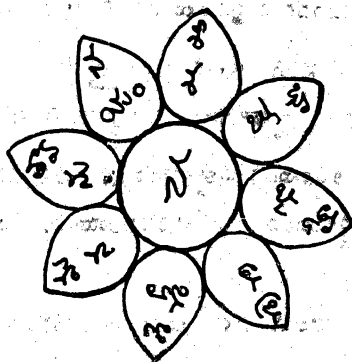
అర్థము : తృతీయవిధమైన అష్టదళ పద్యమున కుదాహరణము. ఓ శశీ శ్వరాః భగ్నకామాః సిద్ధప్రతాః భక్తిభావము నొందినవాడనై, విషయవంతుడనై నేను దర్పదళము చేయి నీకు నమస్కరింప కుందునా ?

అత్ర -

112. ప్రాక్కర్ణికాం పునః పర్ణం పర్ణాగ్రం పర్ణకర్ణికే

ప్రతిపర్ణం ప్రవక్షే ద్ధీమానిశా త్వప్త డలాంబుజే

అర్థము : ఇక్కడ, అష్టదళ పద్యమునందు మొదట కర్ణికకు, పిమ్మట దళమునకు, అపిమ్మట దళాగ్రమునకు, మరల దళమునకు కర్ణికకు - ఇట్లు పండితుడు ప్రతిదళమునకు వెళ్ళవలయును.

వ్యాఖ్య : ఇది మూడవ విధమైన అష్టదశ పద్యము. ఇందు మొదటి యక్షరమును దుద్దుపై నుంచవలయును. తరువాతి రెండక్షరములను మొదటి దశము నందు వ్రాయవలయును. చదువునప్పుడు కర్ణిక, దశము, దశగ్రము, దశము — ఈ పద్యనలో రాగా మొదటిదశము పూర్తియగునరికి నాలుగక్షరము లగును. అందు ఒక యక్షరము ద్విరుక్తము. మరల కర్ణికనుండి బయలుదేరి ద్వితీయదశమునే వింశవలయును కర్ణికయందలి యక్షరము మారదు. దశారంభమున ఆరవ యక్షరమును, దశగ్రమున ఏడవయక్షరమును వ్రాయవలయును. చదువునప్పుడు దశారంభమునందలి యక్షరము పునరుక్త మగును. ఇప్పటికి ఎనిమిదక్షరములు, అనగా ఒక పాదము పూర్తియగును. ఇచ్చే కక్కిన దశములు.

ఇచ్చటి కర్ణికయందున్న 'న' ఎనిమిది సర్వాయములు గ్రహింపబడును. దశారంభ పద్యములు రెండేసి మారులు గ్రహింపబడును.

ఏవం చతుష్పత్రి షోడశపత్రి అపి ద్రష్టవ్యే. తయోశ్చతుష్పత్రిం యథా—

‘సానవా త్వా నుమనసా సా నతా వీవరోరసా

సార ధామైతి సహసా సాహసర్థ నువాససా’

287

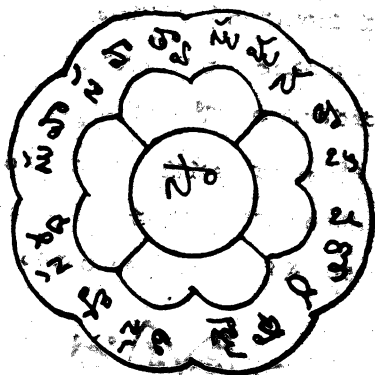
అర్థము : ఈవిధముగానే చతుష్పత్రి షోడశపత్రిములుకూడ ద్రష్టవ్యములు. వానియందు చతుష్పత్రిమున కుదాహరణము. ఓయా సాహసికా! మది రను నేనించి, చక్కని కాంతిని కలిగి, హసించుచు, చక్కని మనస్సుతో, పీఠరమైన యురస్సుతో, సుందర వస్త్రములు ధరించి ఆమె నిన్ను నమింపించుచున్నది.

113. కర్ణికాతో నయే దూర్ధ్వం పత్త్రాకారాక్షరావలీమ్
ప్రవేశయేశ్కర్ణికాయాం పద్మ మేత చ్చతుర్దలమ్॥

అర్థము : కర్ణికనుండి పత్త్రాకారమున నక్షరసమూహమును మీదికి నది పింపవలయును; కర్ణికయందు ప్రవేశపెట్టవలయును. ఇది నాలుగు దశములుగల పద్యము.

వ్యాఖ్య : నాలుగు దశములు గలది చతుర్దశపద్యము. మొదటి యక్షరమును కర్ణికయందుంచి ప్రథమ చతుర్దశమున సంధియందు రెండవ యక్షరమున

వలయును. తరువాతి నాలుగక్షరములను దశమయోగము తొలుత వ్రాయవలయును. తరువాతి యక్షరమును ప్రథమ ద్వితీయ దశమయోగ సుందరియందు వ్రాయవలయును.

కర్తికయందలి యక్షరముతో కలిసి ఎనిమిదక్షరము లై వచ్చి ద్వితీయపాదమువందలి రెండక్షరములు విప్పటికే వ్యస్తములై యున్నవి. కావున మూడవ యక్షరమానుండి నాలుగక్షరములను రెండవ పత్రముయొక్క అంచున వ్రాయవలయును. ద్వితీయ తృతీయదశమల సంద్యందు తరువాతి యక్షరమును వ్రాయగా కర్తికాక్షరముతో కలిసి ద్వితీయపాదము పూర్తియగును. ఇట్లే తృతీయ చతుర్థపాదములు తృతీయ చతుర్థదశము లగును. ప్రతిపాదము కర్తికనుండి ప్రారంభమై విష్ణుమణిము సాగించి దళాంతమునందు కర్తికయందు ప్రవేశించును. ఇట్లుగుటచేత మొదటి యక్షరము ఎనిమిది పర్యాయములు పునరాత్మమయినది. దశసంధుల యందలి యక్షరములు తొదల సారలు విసమగనదినవి.

బోడశవత్సరము

‘నమస్తే మహిమప్రేమ నమస్కామతిమద్దమ

కౌమసోమ నమత్కామ ధామభీమ నమక్షమ’

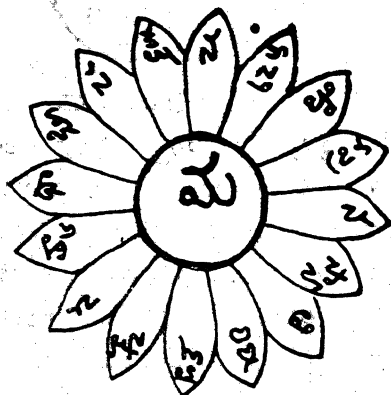
388

అర్థము : మహిమకోడి ప్రేమగలవాడా! నీకు నమస్కారము. వివరీతదీక్ష లను దమించువాడా! కృశించిన చంద్రుని ధరించినవాడా! లొంగిన కోముని గంధవాడా! కాంతులచేత బీతిని గలిగించువాడా! నమమైన యొర్పుగలవాడా! శంకరా! నమస్కారము.

114. గోమూత్రికా క్రమేణ స్యుర్వర్ణాః సర్వే సమాః సమాః
మధ్యే మవర్ణవిన్యాసాత్పద్మోఽయం షోడశచ్ఛదా॥

అర్థము : పదిమిఠాగమున మవర్ణమును నిల్పుటవల్ల గోమూత్రికాక్రమమున సర్వవర్ణములును సమములు సమము లగును. (సమములని యనగా మవర్ణముతో కూడిన పది యర్థము.) ఇది షోడశదశ పద్మము.

వ్యాఖ్య : గోమూత్రికా క్రమముని యనగా వంకరబొంకరగా నుండుట. మొదటి దశములోని యక్షరముతో కర్ణికాక్షరమును కలుపుకొని, రెండవ దశములోని యక్షరమును, మరల కర్ణికాక్షరమును గ్రహింపవలయును. ఇట్లు పదునారు రేకులను

చుట్టి రాగా, పద్యము పూర్తియగును. అక్షరమును విడిచి, అక్షరముచొప్పున మకారము పదునారు మారులు ప్రయుక్తమయినది. ఆకారచిత్రమునందు కర్ణికయందు ఒక్కసారి విన్యసించుటచేతనే అన్నియెడల వినియుక్తమయినది.

అష్ట పత్త్రమేవ కవినామాంకం యథా-

‘రాతా వద్యాధిరాజ్య విసరరస విద్యాజవాక్ క్షౌపకారా
రాకా పత్నోభశేషా నయననయనస్వా ఖయా స్తవ్యమారా
రామా వ్య స్త స్థిరత్వా తుహిననసహితుః శ్రీ కరతూరధారా
రాధా రతూస్తు మహ్యం శివ మమమ వశివ్యాల విద్యావతారా’ 2899

అర్థము : కవినామాంకము గల అష్టపత్రమున కుదాహరణము. ఇయ్యదిదిన విందనియమైన వ్యాధుల రాజ్యము గలదియు (రాత, అవద్య, ఆదిరాజ్యా), వ్యాప్తివి గలిగించు వీరరసమును పొందునదియు (వివర, ర, రస, విద), భూమికి అవకారమును గలిగించునదియు (జ్యే, అవకారా), పండ్లెండెండల బాలయు (రాకా), శరీర లగ్నములయిన పర్వములు గలదియు (పక్ష్య, అభ, శేషా), నీతివి నడిపించెడి నేత్ర మయిన జ్ఞానమనెడి ఆత్మను గలదియు (నయన, న, వయన, భా), అకాశమునందు సంపరించునదియు (ః, యా), పొగడదగిన మారణకర్మగలదియు (స్తవ్య, మారా), నశించిన స్థిరత్వము గలదియు (వ్యస్త, స్థిరత్వా), మంచుకురియు చంద్రుని తల యందు బంధించిన యాశ్వరునియొక్క శక్తియు (శ్రుహి, న, వహితు, శ్రీ), సుఖములను గలిగించు చేతికి పడునైన బిడ్డధారవంటిదియు (క, ర, జెర, దారా), శివునియందును సుమతలేని పశచిత్తలకు వ్యాళవిద్యయే అవకరించునదియు (శివ, మమ, మ, పశి, వ్యాళవిద్యా, అవతారా), మాయయు వాగ్రూపయు (వ్యాజివాక్), రమణీయ (రామా)యైన ఆరాధదేవి నాకురక్ష యగుగాక! (యద్ధమునకేగుచు నొక నైపుకుడు మారణోత్సాహమును, రక్షణమును కోరుకొనుచు రక్షాధిదేవతను ప్రార్థించుచున్న నన్నివేళము.)

115. నివిష్టాష్టదల న్యాస మిదం పాదార్థభక్తిభిః

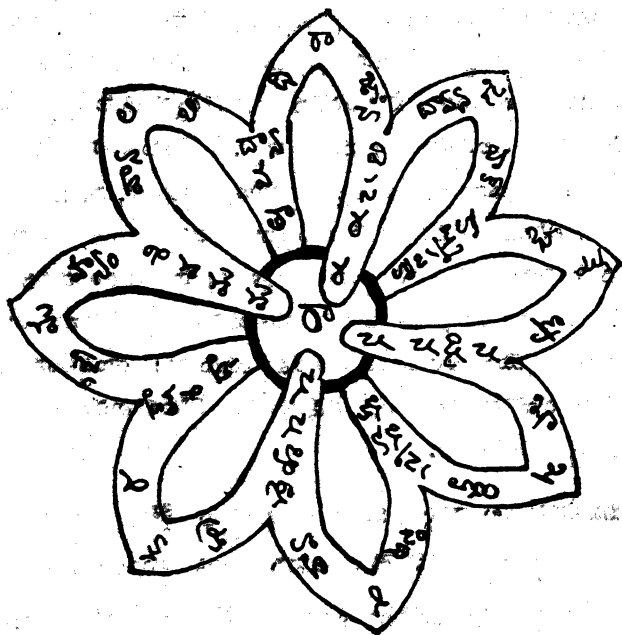
అన్నృష్ట కర్ణికం శోణైః కవినామాంక మంబుజమ్॥

తత్రాంకః 'రాజశేఖర శమల' ఏతేన చక్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్.

అర్థము : అర్థపాదములచేత అష్టదశములును వింశదును. మూలలు కర్ణికావర్ణమును స్పృశింపవు. దళాగ్రములందలి ఆక్షరములు కవినామాంకమును తెల్పును. ఇది కవి నామాంకము.

వ్యాఖ్య : ఇది అష్టదశపద్యము మొదటియక్షరమును కర్ణికయందు నిల్పి, మూడక్షరములను దళసంధి యందు నిల్పితిమి. దశమునందు వార్గవయక్షరమును దళాగ్రమునందు ఐదవయక్షరమును నిల్పితిమి. ఇది ఆరోహణము. అవరోహణము నందు ఆరవయక్షరమును, దళసంధియందు నాలుగక్షరములను నిల్పితిమి. ఇక్కడికి అర్థపాదము పూర్తియైనది. ఇటనుండి ఆరోహణము చేయగా వెనుంటి నాలుగక్షరములే యథాక్రమముగా వినియొక్తము లగును. ద్వితీయదశము విడిచి పిమ్మట ఐదవ యక్షరమును దళాగ్రమునందు ఆరవ యక్షరమును, అవరోహణమునందు

విదన యక్షరమును దళనందియందు వరుసగా మూడక్షరములను నిల్పగా, కర్ణికాక్షరముతో కలిపి మొదటిపాదముయొక్క ఉత్తరార్థము పూర్తియగును. ఇట్లే ఖిగిలిసమూడు పాదములును నగము నగముచొప్పున తక్కిన యారు దళములందు వివిధము క్రమము లగును. పాదాద్యంతములు మాత్రమే కర్ణికాక్షరమును కలుపుకొనును.

కావుననే వర్ణమునందు 'రా' వర్ణము ఎఱిమిడిసారులు ప్రత్యేకములునది. ప్రతి పాదార్థమునందలి తుది వర్ణమునకు పూర్వవర్ణములు మూడును, సవరవర్ణములుగా న్యతిక్రమమునొంది పునరుక్రమము లయినవి. అట్లే పాదాంతవర్ణములు నాలుగును తరువాతి పాదమున నాద్యవర్ణములుగా న్యతిక్రమమునొంది పునరుక్రమము లయినవి. ప్రథమదశాగ్రమునుండి ప్రతిదశాగ్రమందలి వర్ణములను కలుపగా 'రాజశేఖర కమం' అని యేర్పడినది. ఇదియే కవి సామాంకము.

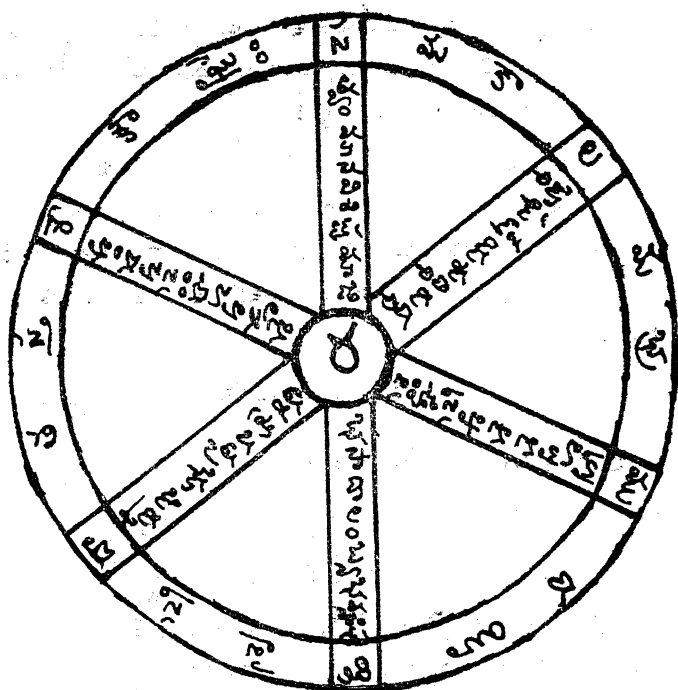
చోకరి యథా--

'సత్వం మానవిశిష్ట మాజి రభసా చాలంబ్య భన్యఃపురో
లభ్యానుక్షయశుద్ధిరుద్ధ రితర శ్రీవత్సభామి ర్ముదా

ముక్త్యా కామ మపాస్తభిః పరమృగవ్యాధః స నాదం హారే
రేకామైః సమకాల ముభ్ర ముదయీ రోపైస్తదాత స్తరే॥290

అర్థము : చక్రమున కుదాహరణము. అప్పుడు మానవిశిష్టమైన సత్త్వము నాలంబనముగా చేసికొని, పూర్వము లభించిన పాపము నశించుటచేత కుద్ధి నొందిన వాడు, నున్నతమయిన వక్షఃస్థలము గలివాడు నైన భవ్యుడు సంతోషముతో కామ మును విడిచి, భీతి తొలగినవాడై శత్రువులనెడి మృగములకు వ్యాధుడై సంగ్రామ సంరంభమువల్ల అభ్యుదయము నొందినవాడై సమకాలమున ఏకప్రవాహమైన బాణ ములతో, సింహనాదముతో ఆకాశమును కప్పివేసెను.

116. పురఃపురో లిఖేత్ పాదానత్ర త్రీన్ షడరీకృతాన్
తుర్యం తు భ్రమయే న్నమా నామాంక శ్చక్ర సంవిధిః॥
అత్రాంకః 'మాఘకావ్య మిదం శిశుపాలవధః'

అర్థము : ఇక్కడ మూడు పాదములను ఆరాకులుగా చేసి ముం
నకు వ్రాయవలయును. నాలుగవపాదమును నేమిమీద చుట్టుత్రిప్పవలయు
నామాంకచక్ర విధానము.

వ్యాఖ్య : ఇది చక్రబంధము. ఈ చక్రమునకు ఆకులారు గలవు.
యాకు నేమినుండి ఇరుసువరకు ప్రథమపాదము వరుసగా నగమైనది.
నగము నచ్చటనుండి వ్రాయగా నాలుగవయాకు నిండి చివరి యక్షరము
నిల్చినది. రెండవ పాదముతో రెండ యాకును, ఐదవ యాకును నిండినవి.
పాదముతో మూడవ యాకును, ఆరవ యాకు నిండినవి ఇరుసునందున్న
మూడు పాదములకు సరిపోయినది. ఆరవ యాకు నేమిపై నిల్చిన యక్ష
చతుర్థపాద ప్రారంభాక్షరమును నమానమే. కావున అచ్చటనుండి ఆకు
వ్యవధానమునందు రెండేసి యక్షరముల చొప్పున నిల్చితిమి. ఆకు మొదట
నిల్చిన యక్షరములు యథాస్థితములై పాదమును పూర్తిచేసినవి. ఇప్పటి
చక్రము పూర్తియైనది.

ప్రతిపాదమున నున్న యాద్యంతాక్షరములు చతుర్థపాదమునందు
స్థానములందు కూర్చునొందినప్పుడు మాత్రమే చక్రబంధము సరిపోవును.
నందలి రవర్ణము నియతస్థానమున విన్యస్తము.

ఇంక నామాంకము. ప్రతి యాకు నందలి మూడవ యక్షరమును
యాకునుండి కలుపుకొని రాగా 'మాఘకావ్య మిదం' అని యగును. ఇ
నామము విన్యస్తము. ఆరవ యక్షరమును కలుపుకొని రాగా 'శిశుపాల వ
యగును. ఇది గ్రంథనామము. ఇచ్చట అక్షరముల లెక్క నేమినుండి
వైపునకు సాగవలయును.

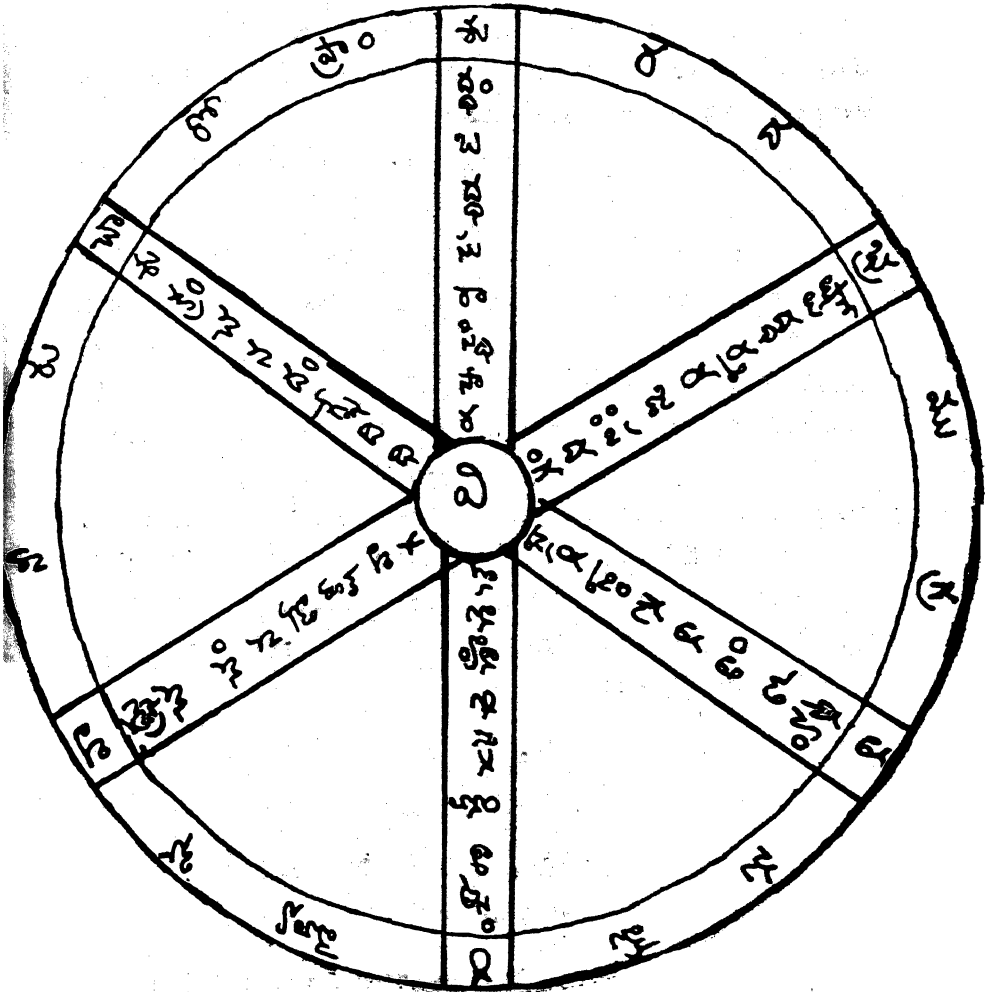
ఉదాహరణ శ్లోకము మాముని శిశుపాలవధమునుండి స్వీకృతము.

ఏవం చతురంక మపి యథా-

'శుద్ధం బద్ధసురాస్థి సార విమమ త్వం రుగ్జయాత్థిర
భ్రష్టోద్ధర్త రజఃపదం గవి గవాక్షీణేన చంచద్రువా
తథ్యం చింతిత గుప్తిరస్తవిధి దిగ్భేదం న చక్రం శుచా
చారోఽప్రాంశు రిద్రభ ముగ్ర తను మే రమ్యోభవానీరుచ

అతాంకః 'శుభ్రతరవాచా బద్ధచితిచక్రం రాజగురుజేదం సాదరమవాది'.

అర్థము : ఇచ్చే చతురంకమున కుదాహరణము. అలంకారములుగా ధరిం
చిన అమరుల కపాలాస్థిమాలికలచేత భయంకరుడా! (బద్ధ, సుర, అస్థిసార, విషమ),

రోగములను జయించి మిక్కిలి స్థిరముగా నున్న వాడా: (రుక్, జయ, అతిస్థిర), చక్కగా పోషింపబడి సానందముగా కనురెప్పలను కదలించుచున్న వ్యవధిముతో కనిపించువాడా: (గవా, అక్షిణేన, చంచత్, భువా), ప్రాణిరక్షణమునుగూర్చి తలపోయువాడా: (చింతిత, గుప్తి, మనోహరమైనవాడా: (చారా), ఉగ్రుడా (ఉగ్ర), నీవు (త్వం), సర్వోన్నతుడవు (అప్రాంకుః); వామదేహమునందున్న పార్శ్వతీకాంతి చేత (భవానీ, రుచా), రమ్యమైనవాడవు (రమ్యః); నాయొక్క (మే), వాక్కునందు (గవి), ధర్మాతిక్రమణముచేయు రజస్థానమును నష్టపుచ్చివదియు (భ్రష్ట, ఉద్ధర్మ, రజః, వదం), దుఃఖముచేత వక్రీభావము పొందనిదియు (న, చక్రం, శుచా, నైవ కల్యాణము (అదభం)ను విస్తరింపజేయును.

ఇక్కడ అంకము - శుభ్ర తరవాచా, బద్ధచితిచక్రం, రాజగురుజేదం, సాదర మవాది.

వ్యాఖ్య : వెనుకటి చక్రమునందు వలెనే యీ చక్రమునందుకూడా విష్ణు వము చేయవలయును. ఇదికూడ షడారచక్రమే. వెనుకటి చక్రమునందు అక్ష ములు రెండు మాత్రమే కలవు. ఇందు నాలుగు కలవు. కావుననే దీనికి చక్ర రంకము అన్నపేరు అన్వర్థమగుచున్నది. ప్రతి అక్షనందు నేమిపైనున్న యక్షర ములను కలుపగా 'శుభ్రతర వాచా' అని యేర్పడుచున్నది. మూడవ వలయము నందలి వర్ణములను కలుపగా 'బద్ధ చితి చక్రం' అని యేర్పడుచున్నది. ఆరవ వలయమునందలి యక్షరములను కలుపగా 'రాజగురుజేదం' అని ఎనిమిదవ వల యమునందలి యక్షరములను కలుపగా 'సాదర మవాది' అని యేర్పడుచున్నది. ఇట్లు నాలుగంకములుగా పూర్తివాక్యము విన్యస్తమయినది. అతి స్వచ్ఛమైన వాక్కుతో, బింధరూపము నొందిన జ్ఞానచక్రము రాజగురువుచేత అదతపూర్వక ముగా చెప్పబడిన దని యర్థము.

[గతి చిత్రము]

గతిచిత్రేషు గతి ప్రత్యాగతం యథా-

‘వారణాగ గభీరా సా సారాభీగ గణాతవా

కారితారివధా నేనా నానేధావరితారి కా’

292

అత్రాయక్పాదయోగ్గతిః, యక్పాదయోః ప్రత్యాగతిః,

అర్థము : గతి-చిత్రములందు గత ప్రత్యాగతమున క్షదాహరణము. ఏనుగు లనెడి వర్షశములతో గంభీరమైనదియు, సారమైనదియు, భయంకర పైవిక నమూ హముల ధ్వనులు గలదియు, శత్రువులను సంహరించినదియు, అవరోధము లేని దియు, శత్రుపైనికులను యుద్ధమునకై పరించునదియు నైన సేన.

ఇచ్చట బేసిపదములయందు గతిః సరిపాదములందు ప్రత్యాగతి.

వ్యాఖ్య : గతి చిత్రము అక్షరగమనమునుబట్టి యేర్పడిన చిత్రము. చిత్రా లంకార భేదములలో గతి చిత్రము ఐదవది. ఇది కూడ అవాంతర భేదములను పెక్కిల్లటివి కలిగియున్నది.

అందు మొదటిది గత ప్రత్యాగతము. ఒక పాదమునందు ఒక క్రమమును నక్షరముల విన్యాసము జరుగును. ఇది అనులోమ క్రమము. ఇదే గతము. అవే యక్షరములు రెండవపాదమునందు వెనుకనుండి ముందునకు విన్యస్తములగును. ఇది ప్రతిలోమక్రమము. ఇదే ప్రత్యాగతము. ఇట్లే మూడవ పాదము ప్రతిలోమ క్రమమున నాణగవ పాదమగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'వా ర జా గ గ భీ రా సా' అన్న ప్రథమపాద మును వెనుకనుండి ముందునకు చదువగా 'సా రా భీ గ గ జా ర వా' అని యైనది. ఇదే ద్వితీయ పాదము. 'కా రి తా రి వ ధా సే నా' అన్న తృతీయ పాదము ప్రతిలోమక్రమమునొంది 'నా సే ధా వ రి తా రి కా' అని చతుర్థ పాద ముగా రూపొందినది. ప్రథమ తృతీయపాదముల గతియే ప్రత్యాగతమై క్రమముగా ద్వితీయ చతుర్థపాదములుగా అయినది. ఒక యర్థమునం దుపయుక్తములయిన వర్ణములే క్రమమును మార్చుకొని అర్ధాంతరము ననుగ్రహించుచున్నవి. ఇట్లు చిత్రరంజనమును గావించుట చేతనే చిత్రము. ఇచ్చట వర్ణముల నాశ్రయించుకొని మార్పు చెందినదియు, పొందర్యమును సంపాదించుకొన్నదియు శబ్దమే. కావుననే, యిది శబ్దాలంకారముగా సంగ్రహీతమయినది.

తదక్షరగతం యథా--

'నిశితానిరత్రోఽభీతో న్యేజితేఽమరణా రుచా

ఛారుణా రమతే జన్యో ణోభీతో రసితాళిని'

౩౪౩

అత్ర గత ప్రత్యాగతాభ్యాం న ఏవ శ్లోకః.

అర్థము : అక్షరగతమున కుదాహరణము. ఓ అమరులారా! వాడియైన ఖద్గమునందు ఆపత్తి కలవాడును, భయములేనివాడును, తేజస్సుతో మిక్కిలి ప్రకాశించును. ఆస్వాదీంపబడిన ఆహారముగల (పిశాచాదులతో నిండిన) యుద్ధమునందు వీరుడైన వాడెవ్వడు మనోహరముగా క్రిడించును ?

ఇచ్చట గత ప్రత్యాగతములందు అదే శ్లోకము.

వ్యాఖ్య : అక్షరగతమైన చిత్రమున కుదాహరణము. గత ప్రత్యాగతములందు పాదము ప్రమాణము. అక్షరగతమునందు అర్థవద్యము ప్రమాణము. పూర్వార్థము అనులోమ క్రమము, గతము; అదే అక్షర సమూహము ప్రతిలోమ క్రమమున విన్యస్తమై ఉత్తరార్థ మగును ఇందు గతము నొక్కటియే, ప్రత్యాగతము నొక్కటియే. వీరిచేతనే పూర్వార్థమును, ఉత్తరార్థమును నిండిపోయి శ్లోకము పూర్తి యగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు 'ని శి తా సి ర తో' మున్నగు విధముగా మొదటి లయిన పూర్వార్థము 'రుచా'తో ముగియుచున్నది. ఉత్తరార్థము 'చారు....' మున్నగు విధముగా ప్రారంభమై 'ర సి తా శి ని' తో ముగియుచున్నది. ఇది పూర్వార్థము నందలి అక్షరాక్షరము ప్రతిలోమక్రమమున విన్యస్త మగుటచేతనే యేర్పడినది. ఓక శ్లోకమునందే గత ప్రత్యాగతములు పూర్వోత్తరార్థములం దిమిడిపోయినవి.

శ్లోకాంతర(గత)ం యథా-

'వాహనాజని మానాసే సారాజావనమా తతః'

మత్తసారగరాజేభే భారీ హావజ్జన ధ్వని'

294

అత్ర ప్రాతిలోమ్యే నావరః శ్లోకో భవతి యథా-

'నిధ్వనజ్జవహారీభా భేజే రాగసా త్రమః'

తత మానవజారాసా సేనా మానిజనాహవా'

295

అర్థము : శ్లోకాంతరమున కుదాహరణము. ఆపిమ్మట ముదించిన సామర్థ్యము గలిగిన భద్రగణములను గలదియు, భారము నహించి తదనుకూల కార్య

ప్రవృత్తిగల జనుల ధ్వని గలదియు, శత్రువుల మావమును చెదరగొట్టునదియు నైన సారవంతమయిన యుద్ధమునందు సేవ వక్రము కావి దయ్యెను.

ఇచ్చట ప్రాతిలోమ్యముచేత మరొక శ్లోకమగును. దాని యర్థ మిది.

పెద్ద ధ్వనిచేయును వేగముచేత మనోహరములై యున్న యేనుగులను గలదియు, విస్తారమైన వైవికసంజాకమైన కోలాహలము గలదియు, పొరుషవంతులయిన వీరపరుల సంగరము గలదియు నైన సేవ క్రోధరసమువల్ల (పరరాజ్యలక్ష్మి యందలి అనురాగ రసమువల్ల) తమమును పొందినది.

వ్యాఖ్య : అనులోమక్రమముచేత ఒక శ్లోకమును, ప్రతిలోమక్రమముచేత మరొక శ్లోకము నగునది శ్లోకాంతరము. వాహనా, అజవి, మానాసే, సారాజౌ, అనమా, తతః, మత్త, సారగ, రాజేభే, భారీ, ఈహవత్, జనధ్వని - అని ప్రథమ శ్లోకమునకు పదవిభాగము. విధ్వనత్, జన, హరి, ఇభా, భేజే, రాగరసాత్, తమః, తత, మావవజారాసా, సేనా, మావిజన, ఆహవా - అని ద్వితీయశ్లోకమునకు పదవిభాగము.

ప్రథమశ్లోకమే ప్రతిలోమక్రమమువల్ల ద్వితీయశ్లోక మయినది. మొదటిది గతము; రెండవది ప్రత్యాగతము. రెండును సంస్కృత భాషాశ్లోకములే. [శీర్షిక యందు 'శ్లోకాంతర గతం' అని యుండుట సమంజసము; అట్లుండిన పూర్వాపర శీర్షికలతో సాదృశ్యము నొందును.]

భాషాంతరగతం యథా-

‘ఇహ రే బహులా లాసే బాలా రావలు మలీమసా
సాలకా రసలీలా సా తుంగాలాలి కలారత’

296

అత్ర ప్రాతిలోమ్యే నాపరః ప్రాకృతశ్లోకో భవతి యథా-

‘తరలా కలిలా గాతుం సాలాలీ సరకాల సా
సామలీ మహురాలావా సేలాలా హవ రేహాఇ’

297

అర్థము : భాషాంతర గతమున కుదాహరణము. ఓయీ! కళారతుడా! చెదరిన ముంగురులు గలదై, రాహమలీమసయైన (చంద్రరేఖవంటి) బాల లాస

విడిచేదివి, కేసీకే, తం యాంతం, విజితాజిని, విగదంగవి, రోద్ధారో, యోద్ధాయో, నతిమేతిన- అని యెనిమిది వర్ణగుచ్ఛములు వాడుక నొందినవి. ఎటునుండి చదివి నప్పటికి, ఇవి రూపమునందు గాని అర్థమునందు గాని మార్పు నొందవు. ఇందలి వర్ణగుచ్ఛములన్నియు గత ప్రత్యాగతములందు యథాస్థితములై యుపకరించును. అట్లగుటచేతనే శ్లోకరూపము మారినప్పటికిని శ్లోకార్థమునందు మార్పు కలుగుట లేదు. ఖండములుగా చూచినప్పుడు గత ప్రత్యాగతములేక రూపములు. అఖండముగా చూచినప్పుడు భిన్నరూపములు. అయినప్పటికిని అర్థము రెండింటియందు అనుగతముగా నొక్కటియే యున్నది. కావుననే, యిది అర్థానుగతమైన గత ప్రత్యాగతముగా పేర్కొనబడినది.

తురంగపదం యథా-

‘బాలా నుకాలవాలాకా కాంతిలాలకలాలితా

సఖా నుతనతీ సారా దర్శికా వ్రతగర్భిత’

299

అర్థము : తురంగ పదమున కుదాహరణము. చక్కని నల్లని కేశపాశము గలదియు, కాంతిగల ముంగురులతో శోభించునదియు, స్నేహపూర్ణయు, పుత్రవతియు, ఉన్నతురాలును, దర్శము గలదియు, ప్రతానుష్ఠానము గలదియు నైన బాల యీమె. ఈమెను నీవు సేవింపుము.

117. క్రమాత్ పాదచతుష్కేన స్య పంక్తిశః పరిలేఖితే
తురంగపదయాతేన శ్లోకోన స్య ఉపజాయతే॥

యథా-

‘బాలా లలితతీవ్రఖా నుకలా రాగతర్పికా

సుదంతికా వర్ధితావాసా కాలా తలలాసకా’

300

అర్థము : క్రమముగా దీనియొక్క నాలుగు పాదములను పంక్తుల క్రమములో వ్రాయగా తురంగపదగమనమువంటి గమనముచేత మరొక శ్లోకము పుట్టును.

శ్లోకార్థము - లలిత తీవ్రమైన ఆత్మ (స్వభావము) గలదియు, మంచి కళ గలదియు, రాగముచేత తృప్తిగలిగించునదియు, చక్కని పలువరుస గలదియు,

విడిచేది, కేసీకే, కం యంతం, విజితాజిని, విగదంగవి, రోద్దారో, యోద్దాయో, నతిమేతిన్— అని యెనిమిది వర్ణగుచ్ఛములు వాడుక నొందినవి. ఎటునుండి వదిలి నప్పటికి, ఇవి రూపమునందు గాని అర్థమునందు గాని మార్పు నొందవు. ఇందలి వర్ణగుచ్ఛములన్నియు గత ప్రత్యాగతములందు యథాస్థికములై యుపకరించును. అట్లగుటచేతనే శ్లోకరూపము మారినప్పటికిని శ్లోకార్థమునందు మార్పు కలుగుట లేదు. ఖండములుగా చూచినప్పుడు గత ప్రత్యాగతములేక రూపములు, అఖండ ముగా చూచినప్పుడు భిన్నరూపములు. అయినప్పటికిని అర్థము రెండింటియందు అనుగతముగా నొక్కటియే యున్నది. కావుననే, యిది అర్థానుగతమైన గత ప్రత్యాగతముగా పేర్కొనబడినది.

తురంగపదం యథా—

‘బాలా నుకాలవాలాకా కాంతిలాలకలాలితా

సఖా సుతవతీ సారా దర్శికా వ్రతగర్భిత’ 299

అర్థము : తురంగ పదమున కుదాహరణము . చక్కని వల్లవి కేశపాశము గలదియు, కాంతిగల ముంగురులతో శోభించునదియు, స్నేహపూర్ణయు, పుత్రవతియు, ఉన్నతురాలును, దర్శము గలదియు, వ్రతానుష్ఠాపము గలదియు నైన బాల యామె. ఈమెను నీవు సేవింపుము.

117. క్రమాత్ సాదచతుష్కేన స్య పంక్తిః పరిలేఖితే
తురంగపదయాతేన శ్లోకోన స్య ఉపజాయతే॥

యథా—

‘బాలా లలితతీవ్రఖా నుకలా రాగతర్పికా

నుదంతికా వర్ధితావాసా కాలా తలలాసకా’ 300

అర్థము : క్రమముగా దీనియొక్క నాలుగు పాదములను పంక్తుల క్రమములో వ్రాయగా తురంగపదగమనమువంటి గమనముచేత మరొక శ్లోకము పుట్టును.

శ్లోకార్థము - లలిత తీవ్రమైన ఆత్మ (స్వభావము) గలదియు, మంచి కళ గలదియు, రాగముచేత తృప్తిగలిగించునదియు, చక్కని పలువరుస గలదియు,

గృహము నభివృద్ధి పరిచినదియు, నల్ల విదియు, నాట్యమునందు పరాకాష్ఠ వృద్ధి
కొన్నదియు నైన కాల.

హ 1	లా 30	సు 9	కా 20	ల 3	వా 24	లా 11	కా 26
కా 16	ల 19	లా 2	ల 29	క 10	లా 27	లా 4	కా 23
న 31	హ 8	సు 17	త 14	వ 21	త 6	న 25	కా 12
ద 18	పి 15	కా 32	వ 7	త 28	గ 13	పి 22	త 5

వ్యాఖ్య : మొదట నిచ్చిన శ్లోకమునందలి నాలుగు పాదములను వరుసగా
నాలుగు పంక్తులుగా వ్రాసితిమి. గుఱ్ఱము నడచునప్పుడు నాలుగు కాళ్లును రెండు
పరుసలుగా కాని, నాలుగు పరుసలుగా కాని నియతముగా పాదముద్రలను వేయవు.
ఒకప్పుడు ఒక కాలు ముందునకు వేసి మరియొక కాలు వెనుకకు వేయవచ్చును. ఆ
పాదముద్రలను కలుపుకొనుచు పోయినచో పంకరటంకర గీత లేర్పడును. వానితో
నైతము సౌందర్యము లేదనుటకు వీలులేదు. ప్రకృతశ్లోకము నుండి తురంగ చల
నానుకరణముతో అక్షరములను గ్రహింపగా మరొక శ్లోక మేర్పడినది. ఈశ్లోకము
రూపమునందును భిన్నమే; అర్థమునందును భిన్నమే. అయినప్పటికి ద్వితీయ శ్లోకము
నందలి వర్ణము లన్నియు ప్రథమ శ్లోకములో నున్నవే. అందుండి ఒక్క యక్షర
మును కూడ విడువలేదు; అదనముగా ఒక్కయక్షరమునుకూడ కలుపలేదు. చిత్రము
నందు అక్షరముల దగ్గర సూచించిన అంకెలు క్రొత్తశ్లోకమునందు ఆ యక్షరముల
స్థానమును నిర్దేశించును. కంటితో ఒక్కసారి ఒకటినుండి మువ్విదిరెండు వరకు
గల అంకెలను కలుపుకొనగలిగిన యెడల తురంగ గతి స్పష్టగోచరము కాగలదు.

118. ఆహుర్ధ్రభ్రమం నామ శ్లోకార్ధభ్రమణం యది
తదిదం సర్వతోభద్రం సర్వతోభ్రమణం యది.

అర్థము : శ్లోకముయొక్క సగముభాగము తిరుగబడినయెడల దానిని అర్ధ

(భ్రమణ మని యందురు. అదియే అన్నియెడలను తిరుగబడినయెడల, దానిని సర్వకోభద్రమని యందురు.

తయో ర్థ భ్రమం యథా-

‘సనత్వరతిదే నిత్యం సదరామర్ష నాశిని

త్వరాధికకసం నాదే రమకత్వ మకర్ష తి’

301

అర్థము : వానియందు అర్థభ్రమకమున కుదాహరణము. నిత్యము బలవంతుల కాన క్రిదాయకమును, భయస్థుల క్రోధమును హరించునదియు. ఉత్సాహము చేత అధికముగా వీరనాదములు గలదియు, రంజకత్వ స్ఫోరకము (నయిన యుద్ధము నందు).

స	స	త్వ	ర	తి	ద	ని	త్వం
స	ద	రా	భ	క్ష	స	ని	ని
త్వ	రా	ధి	క	క	సం	స	ద
ర	మ	క	త్వ	మ	క	క్ష	తి
తి	ర	క	స	స	క	స	ని
క్ష	స	సం	స	క	క్ష	ని	స
స	ని	స	క్ష	స	ని	స	స
సం	స	క్ష	ని	స	స	స	స

వ్యాఖ్య : శ్లోకపాదములు నాలుగింటిని పదునగా నాలుగు పంక్తులలో వ్రాయవలయును. అప్పుడు శ్లోకమును తలక్రిందులు చేసి పదునగా నాలుగు పంక్తులలో మరల నాలుగుపాదములను వ్రాయవలయును. ఇట్లు వ్రాయగా, ఎటువైపునుండి చూచినప్పటికి ఎనిమిదేసి యక్షరములుగల శ్లోకపాదము లేర్పడును. ప్రస్తుతి క్రిందికి చదువగా నగమో పనికి (నాలుగు పంక్తు లగుననికి) శ్లోకము పూర్తి యగును. తలక్రిందులు చేసి చదువగా ఘరల నదేవిధముగా నాలుగు పంక్తుల

శ్లోక మేర్పడును. అట్లే విలువుగా నున్న పంక్తులను పైనుండి క్రిందికి చదువూ కుడివైపు నాలుగు పంక్తు లగునరి శ్లోకము పూర్తియగును. చతుష్కమును, దీని క్రిందులుచేసి యిదే విధముగా చదువగా నాలుగు పంక్తులగునరికి శ్లోకము పూర్తియగును. విలువుపంక్తులకు చదివినప్పుడు, అడ్డపంక్తులకు చదివినప్పుడు నగము పంక్తులలోనే శ్లోకము పూర్తియగును. మరల తలక్రిందులు చేసి చదివినప్పుడుకూడ ఇట్లే యగుచున్నది. ఎట్లు చదివినను వచ్చెడి శ్లోక మొక్కటియే. చతుష్కము నందలి గడులలో నగము గడచునరికే శ్లోకము పూర్తి యగుచున్నది. తక్కిన పదము తలక్రిందులుచేసి చదువవలసివచ్చుచున్నది. కావుననే దీనికి 'అర్థద్రమము' అన్న పేరు అన్వయముగనుచున్నది.

ఉదాహరణము భారవి 'కిరాతార్జునీయము'నుండి గృహీతము.

సర్వతోభద్రదం యథా—

‘దేవా కాసిని కావాదే వాహికా స్వస్వకాహి వా
కాకారే భభారే కాకా నిస్వభవ్య వ్యభస్సని’

302

అర్థము : సర్వతోభద్రమున కుదాహరణము. దేవతల కుత్సాహమును కలిగించునదియు, వాక్కులహమును గలదియు, క్రమప్రాప్తమయిన సమర్థమునకు స్వప్రైన్యములను పరప్రైన్యములను మోహరింపజేయునదియు, మదము న్రవించెడి యేనుగులతో విండినదియు, కాకా నిస్వనములు చేయుచు కుత్సాహము చూపుచున్న వారిచేత తాసింపుచున్నదియు (నయిన యుద్ధరంగమునందు).

వ్యాఖ్య : అన్నివైపులనుండియు భద్రమగునది సర్వతోభద్రము, ఎటు వైపునుండి చదివినను నాలుగు పంక్తు లగునరికి శ్లోకము పూర్తియగును. విలువు పంక్తులను కుడివైపునకు చదువగా వరుసగా నాలుగు పాదము లేర్పడును. కుడి పంక్తునుండి ఎడమవైపునకు (వెనుకకు) నాలుగు పంక్తులను చదువగా శ్లోకము పూర్తియగును. అడ్డ పంక్తులను నాలుగింటిని వరుసగా చదువగా ఇట్లే యగును. క్రిందునుండి మీదికి నాలుగు పంక్తులను చదివినప్పుడు కూడ ఇట్లే యగును.

అర్థద్రమమునందు చతుష్కమును కొన్ని పర్యాయములు తలక్రిందులుచేసి చదువుట యవసరమగును. ఇచ్చట అట్టి యవసరము లేదు. కాని ఒకవైపునుండి

బా	బా	కా	ని	ని	కా	బా	బా
బా	బా	కా	స్వ	స్వ	కా	బా	బా
కా	కా	కే	భ	భ	కే	కా	కా
ని	స్వ	భ	వ్స	వ్స	భ	స్వ	ని
ని	స్వ	భ	వ్స	వ్స	భ	స్వ	ని
కా	కా	కే	భ	భ	కే	కా	కా
బా	బా	కా	స్వ	స్వ	కా	బా	బా
బా	బా	కా	ని	ని	కా	బా	బా

చదివినప్పుడు అనులోమక్రమమును, మరొకవైపునుండి చదివినప్పుడు విలోమక్రమమును పొటించుట యవసర మగును. కావున, సర్వకోశుద్రమును 'సర్వకోశమము' అని యన్నప్పటికి దోషము కాదు. ఇట్లు చదివినప్పటికి ఒక శ్లోకమే యేర్పడును. భిన్నశ్లోక మేర్పడదు.

ఉదాహరణము భారవి కిరాతాద్వనీయమునుండి గృహీతము.

[బంధచిత్రము]

బంధచిత్రేషు ద్విచతుష్క చక్రబంధో యథా--

'జయదేవ సతేంద్రాదేవ లంబోదర వినాయక

జగదేధన చంద్రాభాలంఘి దన్త విభాయతే'

303

అర్థము : బంధచిత్రములందు ద్విచతుష్క చక్రబంధమున కుదాహరణము. దేవో నతులయన యంద్రాదులను కలిపాఁడా; లంబోదరా; వినాయకా; లోకమును నడిచిపోయాడా; చంద్రకాంతి నతిక్రమించు చింతకాంతి గల వీకు జయమగుగాక.

119. ఇహ శిఖర సంధి మాలాం

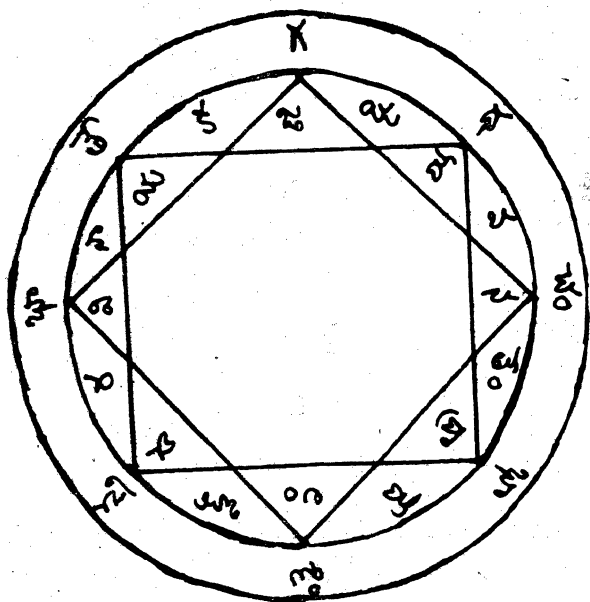
బిభృయాదర్థం సమాశ్రితై ర్వ్యర్థైః

ద్విచతుష్క చక్రబంధే

నేమివిధౌ చాపరం భ్రమయేత్.

అర్థము : శ్లోకార్థమునందున్న పదములతో శిఖరములను, తన్మధ్య సందులను వింశవలయును. చుట్టునున్న నేమిపై నిమిగిలిన భాగమును చుట్టవలయును. ఇది ద్విచతుష్క చక్రబంధమునందలి న్యాయవిధానము.

వ్యాఖ్య : చిత్రాలంకారములో పర్య, స్థాన, స్వర, అకార, గతి నియమమునుబట్టి యేర్పడిన భేదములను చెప్పుకొంటిమి. ఇప్పుడింక అరవదైన బంధ చక్రమును గూర్చి చెప్పుకొందము.

ద్విచతుష్క చక్రబంధ మని యనగా రెండు చతుష్కములనుగల్గి చక్రాకారముగల బంధ మని యర్థము. రెండు చతుష్కము లనుటచేత, ఎనిమిది శృంగము లేర్పడును. శృంగమునకు శృంగమునకు నడుమ లోయ (ఎడము) కలుగును.

శ్లోకమునందలి తొలి నగమును ఒక్కొక్క యక్షరము చొప్పున వరుసగా శృంగము లందును లోయలందును వ్రాయవలయును. శ్లోకమునందలి రెండవ నగమును చక్రనేమిపై వి వివ్యసించవలయును. రెండవ యక్షరమును మొదటి శృంగమువకు మీద, నాలుగవ యక్షరమును రెండవ శృంగమునకు మీద, ఆరవ యక్షరమును మూడవ శృంగమునకు మీద - ఈ విధముగా ఒక్కొక్క యక్షరమును విడుచుచు, ఎనిమిది శృంగముల మీద నేమియందు ఉత్తరార్థమును నిలువవలయును. ఇట్లు చేయగా ద్విచతుష్క చక్రబంధ మేర్పడును. చదువునప్పుడు మొదట శృంగము లందును లోయలందును గల యక్షరములను వరుసగా చదువవలయును. అప్పటికి నగము శ్లోక మేర్పడును. తరువాత మొదటి శృంగమునుండి మొదలుపెట్టి, శృంగాక్షరముతో నేమ్యక్షరమును కలుపుకొనుచు చదువవలయును. ఇట్లు చదువగా శ్లోకము వందు మీదినగము పూర్తియగును. నేమ్యక్షరములను కలుపునపుడు లోయలందలి యక్షరము లుపేక్షితము లగునని గమనింప వలయును.

ద్విశృంగాటకబంధో యథా-

‘కరానంజ వశేశం ఖగారవస్య కలారసమ్

సంధాయ వలయాం శంకా మశారీం మే వనాత్మక’ 304

అర్థము : ద్విశృంగాటక బంధమున కదాహరణము. ఓయీ! జలాత్మకుడా! అకాశమునకు గౌరవమైవవాడా! కిరణబోషకుడా! శివుని వశము చేసికొన్న కగారవమును సంధానించి నల్లని వలయ మనెడి శంకను నాకు తొలగింపుము.

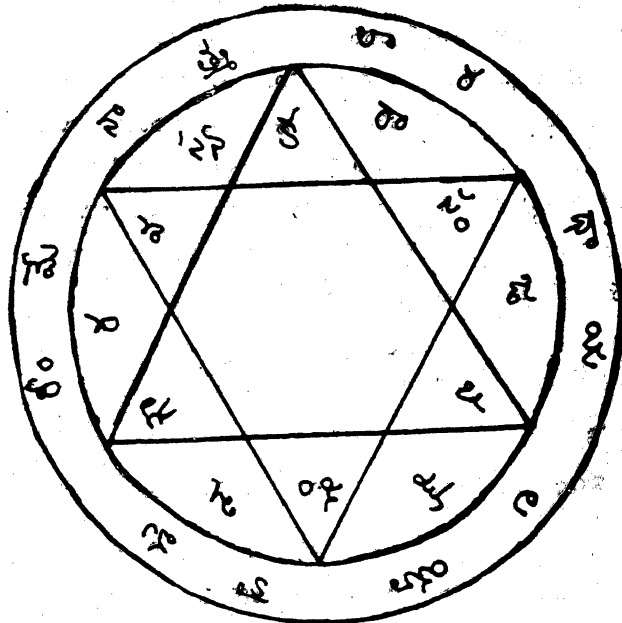
120. శృంగాద్గ్రంథిం పునః శృంగం గ్రంథిం, శృంగం వ్రజేదితి ద్విశృంగాటకబంధేఽస్మిన్నేమిః శేషాక్షరై ర్భవేత్.

అర్థము: శృంగమునుండి గ్రంథిని, మరల శృంగమును, గ్రంథిని, శృంగమును - ఈవిధముగా వెళ్ళగా ఈ ద్విశృంగాటక బంధమువందు మిగిలిన యక్షరము లతో నేమి యేర్పడును.

అత్రాంకః - రాజశేఖరస్య

అర్థము : ‘రాజశేఖరస్య’ యని యిచ్చటి అంకము (ముద్ర).

వ్యాఖ్య : రెండు త్రిభుజములను గల్గి చక్రాకారము గల బంధము ద్వితీయ గాటక చక్రబంధము. న్యాయ శ్లోకమునందు ద్వితీయంగాటక బంధ మనియే పేరు వ్రాసి, నేమి ప్రసంగముకూడ అందే యుండుటచేత చక్రాకారముండుట అవశ్యక మని స్పష్టమగుచున్నది.

రెండు త్రిభుజములను విరుద్ధక్రమమున విలిపనప్పుడు అరు శృంగము రేఖ మును. శృంగమునకు శృంగమునకు నడిమి భాగము గ్రంథి. దానినే లోయ యని పూర్వప్రసంగమునందు చెప్పుకొంటిమి. ఈ లోయలు కూడ ఆరే యుండును. కావున శ్లోకమునందలి యక్షరములను మొదటి శృంగమునుండి పరుసగా శృంగములందును లోయలందును విలుపుకొనుచు రాగా, పూర్వార్థమునందు నాలుగక్షరములు మిగులును. ఉత్తరార్థమంతయు మిగులును. ఈ మిగిలిన యక్షరములను నేమిపై ని వర్తవలయును. మొదటి యక్షరమును విడిచి, తరువాతి రెండక్షరములను ప్రథమ ద్వితీయశృంగము లను కలుపు నేమిపై విలువవలయును. మరల యక్షరమును విడువ వలయును. ద్వితీయార్థమునందుకూడ నిట్లే మొదటి యక్షరమును విడిచి, రెండక్షరములను ద్వితీయ తృతీయ శృంగములను కలుపు నేమిపై విలిపి, మరల ఒక యక్షరము

విడిచి, తరువాతి రెండక్షరములను శృతీయ చతుర్థ శృంగములను కలుపు నేమిపై నిలువవలయును. ఇట్లు నిలుపుకొనుచు పోగా నేమి మొదటి శృంగమును చేరు కొనునరికి తది యక్షర మొక్కటియే మిగిలి యుండును. ఇది న్యాసవిధానము.

పాఠకుడు మొదటి శృంగమునందలి యక్షరముతో మొదలుపెట్టి శృంగము లందలి లోయలందలి వర్ణములను వరుసగా చదువవలయును. ఆపిమ్మట మొదటి శృంగమునందలి వర్ణముతో నేమిపై నున్న వర్ణములను కలిపి ద్వితీయ శృంగాక్షర మును చదువవలయును ఇప్పటికి పూర్వార్థము పూర్తియగును ద్వితీయ శృంగము నందలి యక్షరమును మరల గ్రహించి నేమ్యక్షరములను శృంగాక్షరములను వరు సగా చదువుకొనుచు రావలయును. ప్రథమ శృంగముమీది వర్ణముతో ద్వితీయార్థము పూర్తియగును. రెండవ శృంగమువందలి యక్షరముతో శ్లోకపూర్వార్థము పూర్తి యగుచున్నది. ఉత్తరార్థము మరల ఆ యక్షరముతోనే ప్రారంభమగుచున్నది. కావున, దానిని వెనువెంటనే తిరిగి చదువవలయును. నేమ్యక్షరములను గ్రహించు నప్పుడు గ్రంథ్యక్షరము లుపేక్షితము లగునని గమనింపవలయును.

గ్రంథ్యక్షరములను వరుసగా కలువగా 'రాజశేఖరస్య' అని యఘను. ఇది నామాంకము. ఇట్లుండటం అవశ్యకము కాదు. నామాంకముకూడ నుండుట చేత దీనిని 'ద్విశృంగాటక చక్ర నామాంక బంధము' అని యనవచ్చును. 'రాజ శేఖరునిది' అని నామాంకము యొక్క అర్థము.

వివిడితబంధో యథా-

'సా సతీ జయతా దత్ర నరరతీ యమితా త్రసా

సారం పారం స చ జయీ శమితాన్యందనేనసా'

305

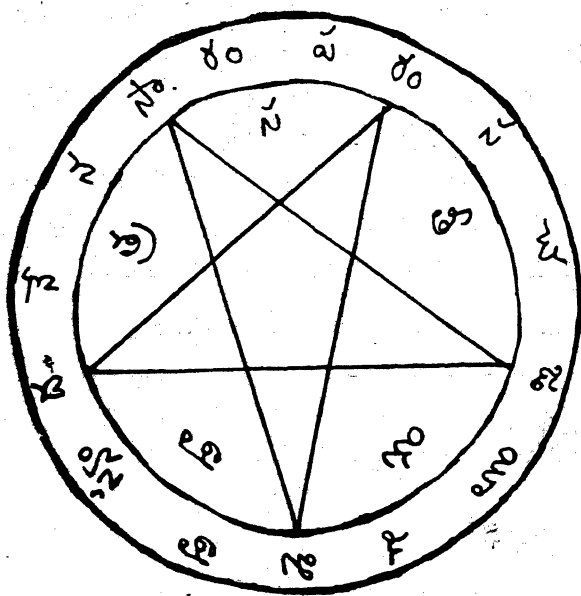
అర్థము : వివిడితబంధమున కుదాహరణము. భయము లేనిదియు, నిరర్గళ ప్రసారము గలదియు, స్థిరమైన మాలిన్యములు నశించినదియు నైన ఆ పార్వతి జగత్తునకు పరమసారమైన ఎవనిని చేరుకొనెనో, ఆ జయీకుడు జయము నొందును గాక :

121. శిఖరా దన్యతరస్కాత్

ప్రతిపర్వ భ్రమతి రేఖయాద్యర్థమ్

నేమనా తదితర మర్థం
వివిడిత చక్రాభిధే బంధే॥

అర్థము : అవ్యతరమైన శిఖరమునుండి ఆద్యర్థము రేఖాకారమున వర్వ
వర్వమును ప్రమించును. నేమియందు మిగిలిన సగము ప్రమించును. వివిడిత
చక్రబంధమునకు న్యానవిధాన మిది

వ్యాఖ్య : అయిదు కోణములు గల బంధము వివిడితబంధము. దీనికి
చుట్టును నేమికూడ నుండుటచేత వివిడిత చక్రబంధము. దేవీస్తుతియందు 'కర్పూర
కుండగోరీం । తను మతనుం కార్ముక క్రూకాం । వరదాన నుందరకరాం । వివిడిత
చక్రస్థితాం వందే' అని కలదు. దేవి వివిడిత చక్రమునందు నిలిచియుండు నన్న
పందర్పమున ఈ పేరు కనబడుచున్నది.

బిరు శృంగములు గల తారను చుట్టుకొని ఒక చక్రముండిన వివిడిత చక్ర
బంధ మగునని చెప్పుకొంటిమి. మొదటి శృంగము స్పృశించుచోట నేమిపై మొదటి
యక్షరము నిలువవలయును. తరువాతి రెండక్షరములను వరుసగా తరువాతి రెండు

లోయలందు నిలువవలయును. నాలుగవ యక్షరమును మూడవ శృంగము తాతెడి చోట నేమిపై నిలువవలయును. తరువాతి రెండక్షరములు తరువాతి రెండు లోయలందు నిలువవలయును. ఐదవ శృంగము తాతెడిచోట నేమిపై ఏడవ యక్షరమును నిలువవలయును. తరువాతి యక్షరములు లోయలందు నిలుచును. ఇట్లు చుట్టుతిరిగి వచ్చునరికి పూర్వార్థము పూర్తియగును. చివరియక్షరము మొదటి శృంగముపై నిలిచినది. ఆ యక్షరమే ద్వితీయార్థమున మొదట నున్నది. తరువాతి రెండక్షరములును నేమిపైని, నాలుగవ యక్షరమును శృంగము తాతెడిచోటికి వచ్చునట్లుగా వ్రాయవలయును. ఇట్లు చేయుచు రాగా వ్రతమ శృంగముమీది అక్షరముతో శ్లోకము పూర్తి యగును.

పాశ్చాత్యుడు శృంగమును విడిచి శృంగమును గ్రహించుచు నడుచునున్న లోయలను స్వీకరింపవలయును. ఇట్లు రెండు చుట్లు తిరుగునప్పటికి పూర్వార్థము పూర్తియగును. ఉత్తరార్థము నేమిపైనున్న అక్షరములను వరుసగా చదువుటచేతనే మేర్పడును; అనగా ఉత్తరార్థమునందు లోయలయందలి యక్షరములు త్యాజ్యములని యర్థము.

శరయంత్రబంధో యథా-

‘నమస్తే జగతాం గాత్ర సధానవకులక్షయ

నమస్తేఽజ సతాం సాత్ర ముదామవన లక్షయ’

306

అర్థము : సర్వలోకములకు గాత్రమువంటివాడా! రాక్షసకుల వినాశము కలవాడా! సంకోపములను సంరక్షించువాడా! నీకు నమస్కారము. అథవా! ఇక్కడి నజ్జనులలో నీకు సమానుడు లేడు. అనుగ్రహింపుము.

124. చతుర్ద్వపి చ పాదేషు పంక్తిశో లిఖితేష్విహ

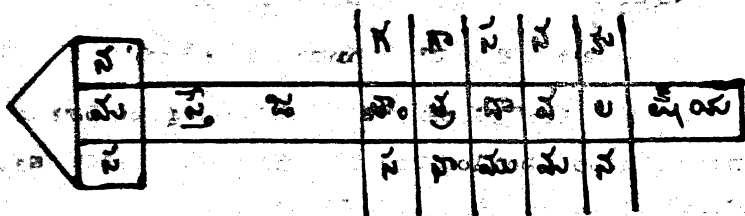
ఆదే రాదే స్తురంగస్య పాదేః పాదః సమాప్యతే!

అర్థము : నాలుగు పాదములందును బంతులుగా వ్రాయగా, మొదటినుండి మొదటికి తురంగపాదములతో పాదము నమాప్తి నొందును.

వ్యాఖ్య : నాలుగు పాదములను నాలుగు పంక్తులుగా వ్రాయవలెను. అట్లు చేయగా ప్రతిపాదమునందు సరిగ్గ నము నందు యెడేసి పల్లములు పునరుక్తము

న	మ	నై	న	గ	తా	గా	త్ర
న	దా	న	న	న	ల	నై	య
న	మ	నై	న	న	తా	నా	త్ర
మ	దా	మ	న	న	ల	నై	య

లై వట్లు స్పష్ట మగును. మూడవ పాదము చదువుట ప్రారంభించివచ్చుటనుండియు మనచూపు తురంగగతివలె క్రిందు మీదు లగుచు ముందునకు సాగునే కాని మూటగా ముందునకు పోదు. వచ్చిన వర్ణములే మరల వచ్చి మనచూపు నాకట్టుకొనుటయే దీనికి కారణము. ఇది యిట్లేయెనపుడు గతిచిత్రమునందు చేరవలయును. ఇది చిత్రమునందు తురంగగమన మన్న భేదము పూర్వోక్తము. కాని అచ్చట కిరతాపరణము వెనుకముందు లగుట, క్రిందు మీదు లగుట వైర్లముగా జరుగును. క్రిత్యంబింధమునందు తురంగ గమనమునంటి గమన మున్నప్పటికిని దీనికి విరుద్ధత కలదు. వరిస్తానములందు మాత్రమే తురంగ గతి వియతమై యుండుటచే దానికంటె విడి విన్నమై బంధచిత్ర భేదముగా శరయంత్ర బంధమగు చున్నది.

శరయంత్ర బంధమును పై విశిగంధక ర్త చెప్పిన విన్యాసక్రమముననుసరించి తిమి. ఈ శ్లోకము శరబంధమునందు విన్యసంపదగి యున్నది. దాని న్యాసవిధానమును పై చిత్రమునుబట్టి గుర్తింపవచ్చును.

వ్యోమబంధో యథా-

‘కమలావలిహారి వికాస విశేషనశాం జనకాంక

న నగామికరం దివి సార మనారముణం జరతాం న

తమనా వలహాని విలాస వశేన యరం జనకాంత

న నమామి చిరం నమితార మనాది మహాం జగతారం నాంజీ7

అర్థము : వ్యోమబంధమున కుదాహరణము. జనులకు శిరోభూషణమైన వాడా! జనుల నాకర్షించువాడా! గద్దవముదాయములకు మనోహరమైన వికాసవిశేషమును కలిగించువాడవును, ప్రసారశీలముగల కిరణములు గలవాడవును, ఆకాశమునకు సారభూతమైన వాడవును, పరిణామకాలమునుకూడ ఆనందింపజేయువాడవును, చీకట్లయొక్క బలమునకు హావికలిగించు విలాసము వశమునందుండైన శ్రేష్ఠుడవును, జగత్తుల కన్నింటికి ఆదీయైనవాడవును, అయిన నీకు సూర్యునికి నేను బహుకాలము నమస్కరింపకుందునా ? (నమస్కరింతు నని భావము).

123. అష్టాదశ శిఖర చరీం

గోమూత్రికయా చతుష్పదం పశ్యేత్

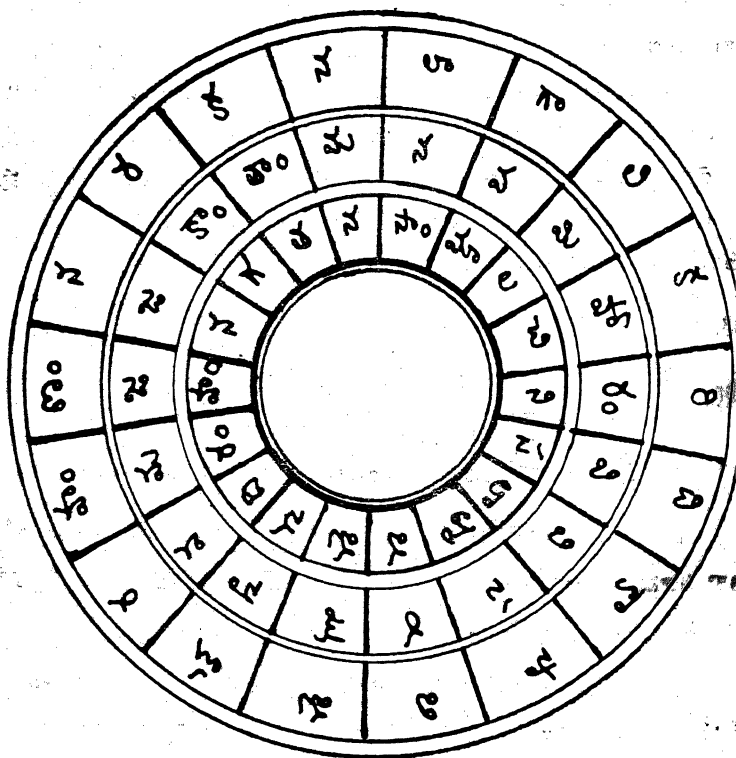
యత్రాద్యంతై ర్ద్విష్టాం

న జ్ఞేయో వ్యోమబంధ ఇతి॥

అర్థము : నడునెనిమిది శృంగములయందు చరించు చతుష్పదిని గోమూత్రికా విధానమున చూడవలయును. ఆద్యంతములచేత చూడబడు దీనిని వ్యోమబంధ మని యెరుగవలయును.

వ్యాఖ్య : నడునెనిమిది విభాగములు గల మూడు పృథ్వీములు గలది వ్యోమబంధము. మొట్టమొదటి (బహిర్భాగ) పృథ్వీమున మొదటి విభాగమునందు ప్రథమపాదమునందలి మొదటి యక్షరమును నిలువవలయును; రెండవ పృథ్వీమునందలి రెండవ గడియందు రెండవ యక్షరమును నిలువవలయును; మూడవ యక్షరమును మొదటి పృథ్వీమునందలి మూడవగది యందు నిలువవలయును. నాలుగవ యక్షరమును రెండవ పృథ్వీమునందలి నాలుగవ గడియందు నిలువవలయును. ఇట్లు మొదటిపాదమునంతటిని విన్యసించునరికి చివరి యక్షరము మొదటి యక్షరమే యగును. ఇప్పుడు మొదటి పృథ్వీము రెండవగదిలో ద్వితీయపాద ప్రథమాక్షరమును నిలువవలయును, ద్వితీయాక్షరమును ద్వితీయపృథ్వీము మూడవ గడియందు, తృతీయాక్షరమును ప్రథమ పృథ్వీమున నాలుగవ గడియందు, చతుర్థాక్షరమును ద్వితీయపృథ్వీమున ఐదవ గడియందు నిలువవలయును ఈ క్రమమును పాటిం

చుచు రాగా ద్వితీయపాదము ప్రథమాక్షరమే అంతిమాక్షర మగును. ఇప్పటికి మొదటి రెండువృత్తములును పూర్తిగా నిండిపోవును. మూడవ (అంతరంగ)

వృత్తిము నందలి మొదటిగదిలో మూడవపాదము నందలి మొదటి యక్షరమునుంచ వలయును. రెండవ వృత్తమునందలి రెండవగది యందున్న యక్షరమేయైన పాదమునందలి రెండవ యక్షరము. అంతరంగ వృత్తమునందు మూడవగదిలో మూడవ యక్షరమును, ఐదవ గదిలో అయిదవ యక్షరమును, ఏడవగదిలో ఏడవ యక్షరమును - ఈ క్రమమున వ్రాయుచు రాగా మొదటి యక్షరమే తుది యక్షరమై పాదము ముగియును. ఆ పిమ్మట అంతరంగ వృత్తమునందు రెండవ గదియందు మొదటి యక్షరము, నాలుగవ గదియందు మూడవ యక్షరము, ఆరవ గదియందు ఐదవ యక్షరము - ఈ క్రమమున ఒక్కొక్క వర్ణమును, ఒక్కొక్క గదిని పద

అను నాలుగవ పాదమును నిలువవలయును. ఇట్లు చేయగా మూడు వృత్తములలోనే నాలుగు పాదములును విన్యస్తము లగును.

చదువునప్పుడు మొదటివృత్తము మొదటిగది నుండి గోమూత్రికారీతిలో రెండవ వృత్తమును కలుపుకొనుచు చదువగా, రెండు చుట్లు చుట్టునరికి రెండు పాదములు పూర్తియగును. అట్లే అంతరంగ వృత్తమునందలి మొదటి గదినుండి గోమూత్రికారీతిలో రెండవ వృత్తమును కలుపుకొనుచు రెండు చుట్లు పూర్తిచేయునరికి చివరి రెండుపాదములు కూడ పూర్తియగును.

మూరజబంధో యథా—

‘సా నేనా గమనారంభే రసేనాసీ దనారతా

తారనాద జనా మ త్తధీరనాగ మనామయా’

308

అర్థము : ఉన్నతనాదములు చేయు జనములతో కూడినదియు, ఆమయము లేనిదియు, మదించి దీరములైన యేనుగులను గలదియునైన ఆ పైవ్యము విక్రమముచేత గమన కార్యమునందు నిరంతరాయమయ్యెను. ఇది మూరజబంధమున కుదాహరణము.

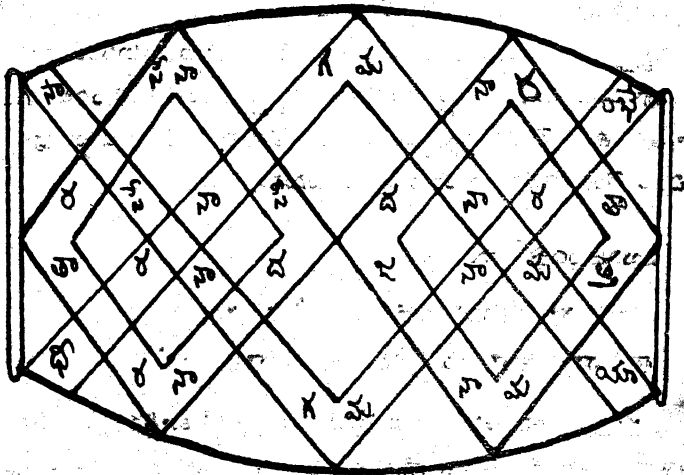
124. అత్ర పాదచతుష్కేఽపి క్రమశః పరిలేఖితే

శ్లోకపాదక్రమేణ స్యాద్రదేఖాను మూరజత్రయీ॥

అర్థము : శ్లోకపాదముల క్రమమున నాలుగు పాదములను క్రమముగా వ్రాయగా రేఖలయందు మూడు మూరజములు ఏర్పడును.

వ్యాఖ్య : న్యూనశ్లోకములో సూచించినట్లుగా మూరజాకార చిత్రమునందు మొదటిపాదము నొకొక్క యక్షరము చొప్పున గడులలో నిలువవలయును. రెండవ వరుసలో రెండవ పాదమును, మూడవవరుసలో మూడవపాదమును, నాలుగవ వరుసలో నాలుగవ పాదమును నిలువవలయును. ఇట్లు చేయగా నాలుగు పాదములును యథాక్రమములో నుండి శ్లోకము పూర్తియగును. మూరజాకారమునందు రెండు చతుష్కములు గలవు. వానిని కలుపుచు, ఒక ప్రక్కనుండి రెండవ ప్రక్కవరకు ఆధోముఖముగా ఒక త్రిభుజమును, ఊర్ధ్వముఖముగా మరొక త్రిభుజమును గలవు. ఈ చతుష్కములును, త్రిభుజములును మూరజవాద్యమునకు పైని విగించిన చర్మ

రజ్జువులు. అదోముఖమైన త్రిభుజమునందు మొదటిపాదము విన్యస్తమై యుండును. మొదటి చతుష్కమునందు ప్రదక్షిణాక్రమమున ద్వితీయపాదమును, రెండవ చతు

ష్కమునందు అప్రదక్షిణాక్రమమున తృతీయ పాదమును, ఊర్ధ్వముమైన త్రిభుజమునందు చతుర్థపాదమును విన్యస్తమై యుండును. క్రమానుసారముగా ముగ్గురు విన్యసించిన పాదములే కాక, చతుష్కాదులందు అదనముగా అనే పాదములు యదోక్తముగా ప్రాప్తించుట యిచ్చటి విశేషము.

రెండు చతుష్కములను, రెండు త్రిభుజముల కలయికవల్ల ఏర్పడిన చతుష్కమును, కలిపి చతుష్కత్రయి అన్న యర్థమున 'మురజత్రయి' యని న్యాసశ్లోకమునందు ప్రయుక్తమయినది.

ఏకాక్షర మురజబంధో యథా-

‘సురాసన త్వాం న న హాననప్తయే
పునః స్తువేనర్థ ఘనప్లవా శసమ్
మనన్యనూన వ్యసనప్రధూననం
సకాననస్థాన నదీన నర్దనమ్’

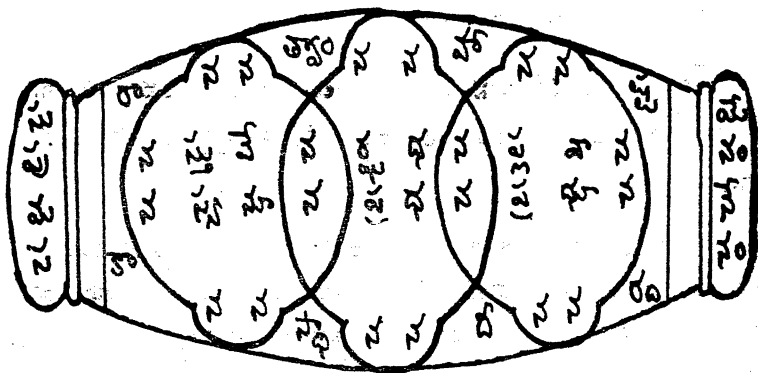
శిరియి

అర్థము : ఏకాక్షర మురజబంధమున నిదాహరణము. ఓ సురాసనా ! (దేవతలకు ముఖమైన అగ్నిహోత్రుడా!) అనర్థము లయిన మేఘములు తేలుటకు

చైతన్యము విచ్చువాడవును, మనసునందలి అధికమయిన వేదనను తొలగించువాడవును, అడవులందు నైకము అంటోది కలకలమును కలిగించువాడవును అగు నిన్ను హాసినాశము గావించుటకే కాదా? మరి స్తుతించుచున్నాను.

125. శ్లోకస్యైతస్య పాదేషు లిఖితేషు చతుర్వపి
అత్రిమృదంగకరీహ స్యాచ్చతురేకాక్షరావలీ॥

అర్థము : ఈ శ్లోకముయొక్క పాదములు నాలుగింటిని వ్రాయగా మూడు మురజము లేర్పడును. చతురముగా ఒకే యక్షరము పునరుక్త మగును.

వ్యాఖ్య : మురజమునందు వాదనస్థలము నుండి మొదలిడి, ఒక్కొక్క యక్షరము చొప్పున మొదటి పాదమును మొదటి పంక్తిగాను, రెండవ పాదమును రెండవ పంక్తిగాను వ్రాసికొనుచు రాగా నాలుగు పదనలలో శ్లోకము పూర్తియగును. చతుష్కములు రెండింటియందును, అన్నియెడల నవర్ణము మాత్రమే నిల్చును. మధ్యమము దీర్ఘ వృత్తాకారము నొంది ఊర్ధ్వభాగమునందు అధోభాగమునందు నవర్ణమునే కలిగియుండును. నడిమిభాగము ప్రక్కనున్న చతుష్కములతో కలిసి పోవుటచేత నవర్ణమే యుండును. ఇట్లు ఒకే యక్షరము పలుచోట్ల వచ్చునట్లుగా చతురముగా విన్యస్త మగుటచేతనే యిది ఏకాక్షర మురజబంధ మయినది.

మురజప్రసారో యథా-

‘తాలసారప్రభారాకా తారకాపతిదంశితా

మూరధామ రమాధీతా వలయామాస సాగరమ్’

అర్థము : మురజ్జీప్రస్తారమున కుదాహరణము. తాటిమొవ్వు యొక్క కాంతివంటి కాంతి గలదియు, చంద్రునిచేత కబళింపబడినదియు, మన్మథునికి వెలసిన లక్ష్మిని ప్రేతము మించినదియైనై న పూర్ణిమ సాగరునికి బలము చేకూర్చెను (చుట్ట నావరించి యుండెను.)

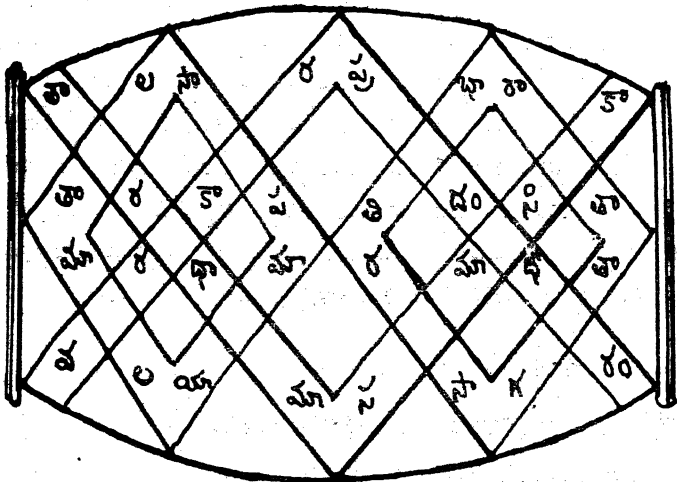
126. క్రమేణైవాస్య పాదేషు ప్రసృతేషు చతుర్స్వపి
తుర్యాస్మరణమార్గేణ శ్లోకోఽయ ముపజాయతే॥

‘వరకారప్రదం ధీరం తారధామా నమాసికా
సా లతా మాలయామాప తారాభాతిరసాగతా’.

311

అర్థము : పై శ్లోకమునందలి పాదములు నాలుగును క్రమముగా ప్రసృతములు కాగా నాలుగవదాని నుండి మురజమార్గముచేత ఈ శ్లోకము (శ్లోకాంతరము) పుట్టును.

స్వచ్ఛమయిన కాంతి గలదియు (తారధామా), సాటిలేని స్థితి గలదియు (అసమాసికా), ముత్యములచేత ప్రకాశించునదియు (తారాభా), మిక్కిలి యానందము నొందినదియు (అతిరసాగతా) అయిన ఆమె (నాయిక) లతామండపమును చేరినది-ఇది శ్లోకాంతరమున కర్థము.

వ్యాఖ్య : న్యూన శ్లోకమునందు చెప్పినట్లు శ్లోకపాదములను వరుసగా వ్రాయగా నాలుగు వరుస లేర్పడును. నాలుగవ వరుసయందలి ప్రథమాక్షరము నుండి త్రిభుజాకారము మీది యక్షరముతో శ్లోకాంతర ప్రథమపాద మేర్పడును. మొదటి వరుసయందలి ప్రథమాక్షరము నుండి త్రిభుజాకారము మరియొక ద్వితీయ పాదమేర్పడును. ప్రథమ చతుష్కమును అప్రదక్షిణముగా పఠింపగా తృతీయ పాదము, ద్వితీయ చతుష్కమును అప్రదక్షిణముగా పఠింపగా చతురపాదము కలుగును. ఇట్లు శ్లోకమునుండి శ్లోకాంతరము లభించుట యిచ్చటి విశేషము.

ఉదాహరణమాత్రం చైతత్. తేన గతివిచిత్రాది గోమూత్రా
కాదయోఽన్యేఽపి చిత్రప్రకారా భవంతి.

అర్థము : ఉదాహరణ మాత్రమే యిది. దానిచేత గతి విచిత్రాదులైన గోమూత్రాదులు చిత్రభేదములు కలుగును.

127. గతి రుచ్చావచా యత్ర మార్గే మూత్రస్య గోరవ
గోమూత్రకేతి తత్ప్రాహుర్దుష్కరం చిత్రవేదినః.

అర్థము : చిత్రవేత్తలయిన పండితులు మార్గమునందు గోమూత్రమువలె పంకరటంకరయైన ఆ దుష్కరమైన గతిని గోమూత్రక యని యందురు.

తేషు పాదగోమూత్రకా యథా-

‘కాంక్షన్ పులోమతనయా స్తన వీడితాని.

వక్షఃస్థలోత్థిత రయాంచన వీడితాని

సాయా దసాయభయతో నముచిప్రహరీ

మాయా మసాన్య భవతోఽంబుముచాం ప్రసారీ’

312

సేయ మయుగ్మతః పాదగోమూత్రకా.

అర్థము : వానియందు పాదగోమూత్రక కుదాహరణము. కచ్చిస్తవపీడిత ములను, ఉన్నతమై వేగముతోకూడి ఒప్పిదమైన పక్షస్థలపీడితములను కొరుచున్న వాడై మాయను తొలగించి నముచిహదనుడును జలదచోదనుడునైన యింద్రుడు వియోగ భయమునుండి మిమ్ములను కాపాడు గాక! ఇది అయుగ్య పాదగోమూత్రక.

వ్యాఖ్య : ఉచ్చావచమైన గతిని కలిగి యుండుట గోమూత్రికా లక్షణము. ఎగుడు దిగుడుగా నుండుటయే ఉచ్చావచగతి. ప్రథమపాదమునందలి బేసి యక్షరముల నన్నింటిని మొదటి పంక్తిలోను, సరియక్షరముల నన్నింటిని రెండవ పంక్తిలోను వ్రాయవలయును. ద్వితీయ పాదమునందలి బేసి యక్షరములను తృతీయ పాదములో వ్రాయవలయును. ఇందలి సరియక్షరములను వ్రాయవలసిన తీరువలెను లేదు. మొదటి బంతిలోని మొదటి వర్ణము, రెండవ బంతిలోని మొదటి వర్ణము; మరల మొదటి బంతిలోని రెండవ వర్ణము, రెండవ బంతిలోని రెండవ వర్ణము. ఈ క్రమములో చదువగా శ్లోకప్రథమపాదము పూర్తియగును. పిమ్మట మూడవ బంతిలోని మొదటి యక్షరము, రెండవబంతిలోని మొదటి యక్షరము. ఈ క్రమమున చదువగా ద్వితీయపాదము పూర్తియగును. ఇచ్చట మధ్యమపంక్తి ప్రథమ పాదమునండ్లను, ద్వితీయపాదమునందును ఒకే విధముగా ఉపయోక్తమైనది. ఇట్లు చేయుటకు చదువరి తన చూపులను పైనుండి క్రిందికి, క్రిందినుండి పైకి మార్చుచుండవలయును. ఇదియే ఉచ్చావచగతి. మూడు బంతులలో శ్లోకపూర్వార్థము పూర్తియగును. మరి మూడు బంతుల విజ్ఞప్తి వ్రాయగా ఉత్తరార్థము పూర్తియగును.

దీనిః అయ్యగ్మపాద గోమూత్రిక యని పేరు. అయ్యగ్మ పాద మని యనగా బేసిపాద మని యర్థము. ప్రథమపాదమును మొదటి రెండు బంతులతోను వ్రాయగా, ద్వితీయపాదమునందలి కొంత భాగము దాని కదియే యేర్పడుచున్నది. బేసిపాదము నుండి సరిపాదము పుట్టుచున్నది. బేసి స్థానములందలి వర్ణములు మారుచుండుట వల్లనే దీనికి అయ్యగ్మపాద గోమూత్రిక యన్న పేరు అన్వర్థము.

అయ్యగ్మతో యథా-

‘దేవః శశాంక శకలాభరణః పినాకీ

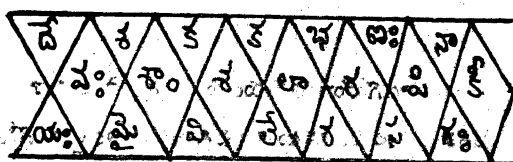
దేయః శమ్మిక వికలే భరణః సనాగః

చిత్తే మహాసురజనేన శుభం విధత్తాం

చిత్తం మహాసురజనానతి భంగధన్వా'

343

అర్థము : యుగ్యపాద గోమూత్రిక కుదాహరణము. సురశ్రేష్ఠ జనము చేత మనసున దరింపబడువాడును, మహాసురజనానత భంగధన్వియు, చంద్రకామూషణుడును, పినాక ధారియు, సర్పసహితుడును, శమముచేతనే వికలము గావించిన గజయృద్ధముగలవాడునైన దేవుడు శుభచిత్తమును ప్రసాదించునుగాక :

త్యాఖ్య : వెనుకటివలెనే ప్రథమపాదమును మొదటి రెండుబంతులతోను వ్రాయవలయును. ద్వితీయపాదము నందలి సమాక్షరములను మూడవబంతుతో వ్రాయవలయును; విషమాక్షరములను వ్రాయవలసిన యవసరము లేదు. చదువరి మొదటి బంతిని, రెండవబంతిని ప్రత్యక్షరక్రమమున కలుపుకొనుచు రాగా మొదటి పాదము పూర్తి యగును. తొడై మొదటిబంతిని మూడవబంతిని కలువగా రెండవ పాదము పూర్తియగును. ఉత్తరార్థముకూడ ఇట్లే మూడుబంతులతో విన్యస్తమగును. ఇచ్చటకూడ ప్రథమపాదమునుండియే ద్వితీయపాదము పల్ల వించుచున్నది. అయినను, సమాక్షరములు మారుటవల్లనే ద్వితీయపాద మేర్పడుచున్నది. కావుననే దీనికి యుగ్యపాద గోమూత్రిక యన్నపేరు చెల్లుచున్నది. ఉత్తరార్థముకూడ విధే.

అర్థశ్లోక గోమూత్రికా యథా—

'చూడాప్రోతేందు భాగద్యుతి దలిత తమస్కందలీ చక్రవాలా
దేవో దేయా దుదారం శమమరజనతానందనోఽనన్యధామా
క్రీడాధూతేశభామా ద్యుసదనతనిమచ్ఛేదనీ చ భ్రువానో
దేసో దేవీ దురీరందమమరతనతా నందినోమాన్యధామా'

344

అర్థము : జటాజూటమునందు కూర్చున్న చంద్రబిందకాంతినేత చేదించబడిన చీకటి మొలకల చక్రవాళము గలవాడును, ఏకైక శరణ మైనవాడును, దేవతాజనమున కానందమును గలిగించువాడు నైన దేవుడు (ఈశ్వరుడు) ఉదారముగా శమమును ప్రసాదించును గాక :

క్రీడా దూతయు, భూవలనము చేతనే దేవతల అల్పత్వమును చేదిల్లచు నదియు, నందిచేత ఎల్లప్పుడు మ్రొక్కబడునదియు, అపూర్వ తేజస్సు గలదియు, ఈశ్వర వత్తియునైన ఉమ దురీరమైన దమమును మాదేహమునందు ప్రసాదించును గాక :

వ్యాఖ్య : పాదగోమూత్రికయందు ప్రథమపాద విన్యాసమువల్ల ద్వితీయ పాదము కొంతవరకు పల్లవించినట్లు చూచితిమి. అర్థశ్లోక గోమూత్రిక యందు పూర్వార్థమును విన్యసించుటచేత, ఉత్తరార్థమున కొంతభాగము పల్లవించును. ప్రథమపాదమునందలి విషమాక్షరములను మొదటి బంతియందు, సమాక్షరములను రెండవబంతియందు వ్రాయగా ద్వితీయపాద ప్రథమాక్షరము రెండవబంతియందే మొదలగును. బేసిపాదములందు విషమాక్షరములు మారుచున్నవి; సమపాదములందు సమాక్షరములు మారుచున్నవి. ఇట్లు బేసిపాదములనుబట్టి అయ్యున్నవృత్తి సమపాదములనుబట్టి యుగ్మముని అవసరయును. కావుననే గ్రంథకర్త యుగ్మయుగ్మ విభాగము విచ్చట ముచ్చటించలేదు.

శ్లోకగోమూత్రికాయాం ప్రథమశ్లోకో యథా-

‘పాయాద్వ శ్చంద్రధారీ సకలసుర శిరోలీఢ పాదారవిందో
దేవ్యా రుద్ధాంగభాగః పురదనుజదవస్త్రాసంపన్నిధానమ్
కందర్ప ఊదపక్షః సరససురవధూమండలీ గీతగర్వో
దైత్యాధీశాంధకే నానత చరణసఖః శంకరో భవ్యభావ్యః’

315

ద్వితీయో యథా-

‘దేయాన్న శ్చింద్రధామా సలిల హరికరో రూఢకందారవిందో
దేహే రుగ్భాంగరాగః సురమనుజదమం త్యాగసంపన్నిధానమ్

భండం దిక్తో భద్రశ్రీః నదనదరపథూ ఖండనాగీరగమ్యో

దైత్యైధీ బంధహః నావతతరననయః శంపరో దివ్యసేవ్యః' 316

అర్థము : శ్లోకగోమూత్రిక కుదాహరణము. మొదటి శ్లోకము చంద్ర దారియు, నకలామర శిరోరీధ పాదారవిందుడును, భార్యచేత రుద్ధము చేయబడిన (అక్రమింపబడిన) అంగభాగము గలవాడును, త్రిపురాసురులకు దావాగ్నియైనవాడును, మనమైన జ్ఞానమున కాశ్రయమైనవాడును, మన్మథుని చూర్ణము గావించినవాడును, సురవధూమండలీ సురనగీతములకు గర్వించువాడును, దైత్యాదిపతియైన అంధకుని చేత అశ్రయింపబడిన చరణసఖములను గలవాడును, ఉత్తములకు భావనీయుడైన వాడు నైన శంకరుడు మిమ్ములను కాపాడును గాక:

రెండవ శ్లోకము - జలములను హరించు కిరణములు గలవాడును, అరవింద కంఠముల వదిరోహించినవాడును, రోగములను నశింపజేయు రాగము గలవాడును, దేవతలకు మనుజులకు దమమును గలిగించువాడును, త్యాగనంపదకు అశ్రయమైన వాడును, దిక్కులకు జ్ఞాతను గలిగించు శ్రీగలవాడును, ఉపవనములందు భయము చెందిన ప్రమదల ఖండన వచనములకు పాల్పడనివాడును, దైత్యులను నశింపజేయు వాడును, సంసారబంధములను నశింపజేయుటలో మిక్కిలి వేగముగల మార్గముగల వాడును, సుఖమును నింపువాడును, దివ్యసేవ్యుడు నయిన చండదాముడు (నూర్పుడు) దేహమునకు శుభమును ప్రసాదించునుగాక :

వ్యాఖ్య : మొదటి శ్లోకమునంతటిని గోమూత్రికాక్రమమున రెండు బంతులలో వ్రాయవలయును. రెండవ శ్లోకమును మొదటి యక్షరముతో మొదలుపెట్టి ఒక్కొక్క యక్షరము విడిచిపెట్టుచు మూడవబంతిలో వ్రాయవలయును. పాతకుడు ఒక్కొక్క యక్షరమును ఉచ్చావచక్రమున మొదటి రెండుబంతులను కలిపి చదువగా మొదటి శ్లోకము పూర్తియగును. అట్లే మూడవబంతిని, రెండవబంతిని ఉచ్చావచక్రమున చదువగా రెండవ శ్లోకము పూర్తియగును. విషమపాదము లందు విషమూక్షరములును, సమపాదములందు సమూక్షరములును మార్పునొందెనట్లు గమనింపగలము.

వివరీత గోమూత్రికాయాం ప్రథమశ్లోకో యథా-

‘వినాయకం దాన సుగంధి వక్రం
స్థితాననం మందచరిం కథాను
సమామి విఘ్నావలి హారిసారం
సతీసుతం శంకరవల్లభం చ’

317

విపరీతశ్లోకం యథా-

‘చల్లతారబ్ధ శమం సుభాసం
సంసారహారం బహు విప్రమాన్యమ్
సుధాకరం చంద్రమసం సతోఽస్మి
సవర్ణగర్భం నవకంబునాథ్యమ్’

318

అర్థము : విపరీత గోమూత్రిక కుదాహరణము. ప్రథమశ్లోకము - వినాయకం దాన సుగంధి వక్రం స్థితాననం మందచరిం కథాను సమామి విఘ్నావలి హారిసారం సతీసుతం శంకరవల్లభం చ. ఇది విపరీత శ్లోకము. ద్వితీయశ్లోకము - చల్లతారబ్ధ శమం సుభాసం సంసారహారం బహు విప్రమాన్యమ్ సుధాకరం చంద్రమసం సతోఽస్మి సవర్ణగర్భం నవకంబునాథ్యమ్. ఇది సాధారణ శ్లోకము.

విపరీత శ్లోకము - చలించు తీగలకు శాంతిని గలిగించువాడును, చక్కగా ప్రకాశించువాడును, సంసారతాపమును హరించువాడును, బహువ్రాహ్మణమాన్యుడును, అమృతమునకు నెలవై నవాడును, సవర్ణగర్భుడును, నవకంబు సంపన్నుడు వయిన చంద్రునికి నమస్కరించుచున్నాను.

వ్యాఖ్య : విపరీత గోమూత్రిక యనగా విలోమక్రమమున నడిచిన గోమూత్రిక యని యర్థము. ఇంతకు ముందున్న గోమూత్రికోదాహరణములు అనులోమ క్రమమునే కలిగియున్నవి. ఎడమ నుండి కుడికి సాగుటయే అనులోమక్రమము. దానికి విరుద్ధము విలోమక్రమము. ఇది కుడినుండి ఎడమకు సాగును.

ఉదాహరణ శ్లోకములలో మొదటిదానిని గోమూత్రికాగతిలో విన్యసింపగా రెండవది బివేరిత శ్లోకముగా గుర్తించబడినది. దీని మొదటియక్షరమును చివరి యక్షరముగా వ్రాసి, ఒక్కొక్క-యక్షరము విడుచుచు చివరిక్షరకు చేరుకకు (చిల్లోమక్రమమున) వ్రాసి కొనుచు రాగా బివేరిత శ్లోకమేర్పడును. ఇందు రెండవబిలి అనులోమక్రమమున ప్రథమశ్లోకమునందును, చిల్లోమక్రమమున ద్వితీయ శ్లోకమునందును భాగస్వామ్యము నొందును. పై చిత్రమునందు ప్రథమశ్లోకమునందుండి, ఉత్తరార్థము గ్రహింపబడినది; ప్రథమ ద్వితీయ పంక్తులలో విన్యస్తమయినది. తృతీయ ద్వితీయ పంక్తులను చిల్లోమక్రమమున చదువగా ద్వితీయశ్లోకమునందులి పూర్వార్థ మేర్పడుచున్నది. సమగ్రశ్లోకము నిట్లు విన్యసింపి చూడవచ్చును. (పూర్వాక్షరస్వారము ఒకప్పుడు పూర్వాక్షరముతోను, ఒకప్పుడు సరాక్షరముతోను కలియుచున్నది. 'బహు' అనుచోట 'పబయో రభేదః' అన్న నియమము నాక్రయింపవలసి వచ్చుచున్నది.)

భిన్నచ్చందో గోమూత్రికాయాం ప్రథమశ్లోకో యథా-

‘సమత చంద్రకలామయ మండనం

నగనుతా భుజ సంగత కంధరమ్

హార మభాగ్యరదం నృపసాదరం

సమితి రావణ శాపన విక్రమమ్’

319

ద్వితీయశ్లోకో యథా-

‘కామదం చండకమ్రం మదామర్దినో

నాగదంతాజ్యజయ్యం గదా కర్బురమ్

ధీర శోభాభర వ్యస్త కంసాసురం

నామి నారాయణస్యానమం విభ్రమమ్’

320

అర్థము : భిన్నచ్చందో గోమూత్రిక కుదాహరణము. ప్రథమ శ్లోకము చంద్రకలాభూషణుడును, పార్వతీ భుజలగ్న కంధరుడును, అభాగ్యవిచ్చేదకుడును, స్తోత్ర వత్సలుడును, యుద్ధమునందు రావణుని శాపించిన విక్రమము గలవాడైన శివునికి నమస్కరింపుడు.

ద్వితీయ శ్లోకము - కోరికల విచ్చునదియు, దారుణమై సుకుమారమైనదియు, నాగదంతముల (కువలయాపీడ మన్న యేనుగుదంతముల; కాళియపణి కోరల) తాడి యుద్ధమందు ఓడిన శక్యము కావనియు, గదాయుధమువలని చిత్రవర్ణములతో నొప్పునదియు, దీరశోభావృత్త్యముచేత కంసదానవుని కలతపెట్టినదియునైన మేడ మును సమగ్రముగా మర్చించు నారాయణుని విభ్రమమును స్తుతించుచున్నాను.

వ్యాఖ్య : గోమూత్రికాగతి గలిగి భిన్నవృత్తములు ప్రయుక్తము లయిన యెడల భిన్నవృత్తో గోమూత్రిక యని యందురు. విజమున కిది భిన్నవృత్తి గోమూత్రిక మాత్రమే ఉదాహృత శ్లోకములు రెండును పండ్రెండక్షరములు ప్రమాణము గల జగతిచ్చందమునకు చెందినవే; కావున భిన్నవృత్తానంతరే మొదటి శ్లోకము 'న భ భ ర' గణములు గల ద్రుతవిలంబిత వృత్తము. రెండవ శ్లోకము నాలుగు రగణములు గల స్రగ్విణీ వృత్తము. వృత్తములు భిన్నము లైనప్పటికిని అనులోమక్రమమున గోమూత్రికా చిత్రము నేర్పరుచును. (భిన్న వృత్తవైవపుడకూడ కొంత సరుదుబాటుతో గోమూత్రికారచన చేయవచ్చును. భోజదేవుడు పేరుచేతనే మార్చించుచున్నాడు కాని ఉదాహరణము చూపలేదు.)

సంస్కృత ప్రాకృత గోమూత్రికాయాం సంస్కృతశ్లోకో యథా-
'స్కందో రుందర్థి మిష్టాం వితరితు సరలో దారితారాతివర్గే
సన్పందో మందసజ్జో భవభయకలనే సంకరే కేలికారి
సందోహోల్లాసలాసీ జన ఇహ బలిహః చండతాభూరఖర్వో
దేవాజో రాజదేహే మహిమని నిరతో విక్రమాడంబరేణ'

321

ప్రాకృతశ్లోకో యథా-

'చందో కందస్పమిత్తం విహరిణసహలో హరితారాపబంధో
సచ్ఛందో వందసజ్జో కువలయదలనో సంకరే మేలికారి
కందో దోల్లాసలాసీ జన ఇ నివసిహఃమండనీభూతఖండో
దేంతాజోన్వా జలోహో విహిలణిలం ఈ పిబ్బమాణంబలేన'

322

[ఛాయా-

‘చంద్రః కందర్పమిత్రం విహరణసఖో హరితారావబంధః

స్వచ్ఛందో వందనీయః కువలయదలనః శంకరే మేలికారీ

కందోదోల్లాసలాసీ జయతి శివశిఖామండనీభూతఖండో

దత్తజ్యోత్స్నా జతాఘ్నా విహితనిజరతి ర్విభ్రమాణాం బలేన’]

అర్థము : సంస్కృత ప్రాకృతగోమూత్రిక కుదాహరణము. సంస్కృత శ్లోకము - సరళస్వభావుడును, సుందర స్వరూపుడును, అనతి భూషణుడును, చీల్చి బడిన శత్రువుల సమూహమునందు భవభయమును తొలగించు సంగ్రామమునందు విన్నోదించు వాడును, ఇహలోకమునందు సందోహరూపమున లంఘింపజేసి ప్రకాశించు వాడును, బలవంతులను నాశముచేయువాడును. తీవ్రత కాశ్రయమైనవాడును, మొక్క వోవివాడును, దేవశక్తిగల రాజులను ఖండించెడి కోరికతోడి మహిమయందు విరతి గలవాడును అయిన కుమారస్వామి విక్రమాదంబరముతో అభీష్టమైన వృద్ధిని కలిగించునుగాక !

[ప్రాకృతశ్లోకము - మన్మథమిత్రుడును, నఫలమైన విహరము కలవాడును, మనోహరములైన చుక్కల యేర్పాటు గలవాడును, స్వకంతుడును, వందనీయుడును, కువలయ వికాస కారకుడును. శంకరునియెడ నన్నిహితత్వము గలవాడును, కలువల కల్లాసము గలిగించి ప్రకాశించువాడును, శివుని జటాజూటమునందు ఆలంకారమైన ఖండము గలవాడు, వెన్నెలల జలప్రవాహముల విచ్ఛువాడును, విభ్రమ బలముచేత తనయందు తాను మోదించువాడనైన చంద్రుడు వర్ణింతునుగాక :

వ్యాఖ్య : ఇదికూడ శ్లోక గోమూత్రికయే. ప్రథమ శ్లోకము సంస్కృతము. దీనిని ఉచ్చావళక్రమమున రెండు బంతులుగా వ్రాయవలయును. ద్వితీయ శ్లోకము ప్రాకృతము. దీనిని మొదటి యక్షరముతో మొదలుపెట్టి ఒక్కొక్క యక్షరమును విడుచుచు మూడవబంతిగా వ్రాయవలయును. పాఠకుడు మొదటి రెండు బంతులను గోమూత్రికా క్రమమున చదువగా సంస్కృతశ్లోక మేర్పడును; మూడవబంతితో మొదలుపెట్టి గోమూత్రికా క్రమమున రెండవబంతిని కలుపుకొనుచు చదువగా ప్రాకృత శ్లోక మేర్పడును. రెండవ బంతియందు విన్యస్తములయిన వర్ణములు మొదటిబంతితో సంస్కృతవర్ణములుగాను, మూడవబంతితో ప్రాకృతవర్ణములుగాను - రెండు విధములుగా వ్యవహృతము లగుచున్నవి. ఇదియే

యచ్చటి విశేషము. కావుననే, దీనికి సంస్కృత ప్రాకృత గోమూత్రిక యన్న
వ్యవహారము, అవ్వర్థ మగుచున్నది.

సమసంస్కృత ప్రాకృతేన పాదగోమూత్రికా యథా-

‘బాలా విలాసావలిహారి హాసా

లోలా మలా భావనహా సహావా

దేహం హరింతీ సరసా సురామా

గేహం చరంతీ సహసాభిరామా’

323

అర్థము : సమసంస్కృత ప్రాకృతముతోడి పాదగోమూత్రిక కుదాహరణము. విలాసములను హరించునట్టి హాసము గలదియు, చంచలత్వము గలదియు, సరసత్వము గలదియు, చక్కని మనోహరత్వము గలదియు వగు బాల హతాత్మగా గృహమునందు చరించుచుండెను.

వ్యాఖ్య : సంస్కృతమునందును ప్రాకృతమునందును మార్పులేకుండ ఒకే మాదిరిగా నుండు భాష సమసంస్కృత ప్రాకృతము. గోమూత్రికా చిత్ర ప్రారంభమువలదు చెప్పుకొన్న పాదగోమూత్రికకును దీనికిని విన్యాసవిధానమునందు భేదములేదు. పతన విధానమునందు భేదము లేదు. ఉపయోగించిన శబ్దములు సమస్కృతమైవచ్చే ప్రాకృతముకూడ అగుట యొక్కటియే దీనిని వేరుగా పరిగణించుటకు కారణమైవది.

అర్థ గోమూత్రికా ప్రస్తావో యథా-

నమో దివసపూరాయ సుతామరస భాసినే

నతభవ్యారిదారాయ సుసారలయ భావినే’

324

అత్ర గోమూత్రికా శ్లోకోఽయ ముత్తిష్ఠతి-

‘నతదివ్యాసదారాయ సుసామలస భాసినే

నమో భవరిపూరాయ సుతార రయ భావినే’

325

అర్థము : అర్థగోమూత్రికా ప్రస్థావమున, తదాహరణము మరచి నట్లము
లందు భాసించువాడును, ఆశ్రతులైన భవ్యుల శత్రువులను చీల్చువాడును, మరిచి
సారము (నముద్రము) నందు లయమొందుట కపేక్షించువాడు నయిన దివాకరువకు
ననుస్కారము.

ఇచ్చట ఈ గోమూత్రికా శ్లోకమేర్పడుచున్నది. నతులైన దివ్యులకు శత్రు
సమూహము లేకుండ జేయువాడును (అనత్ + అరః), మంగళకరములయిన సామ
ములు విలసిల్లుటచేత భాసించువాడును, నక్షత్రముల నావర్ణించియున్న ఆకాశమున
(భవరి) వ్యాపించువాడును, అత్యున్నతమైన వేగమును భావించువాడు నైన (చంద్రు
నికి)వానికి ననుస్కారము.

వ్యాఖ్య : గోమూత్రికా చిత్రమును రెండు సమభాగములుగా చేసి తదను
సారముగా విన్యాసము చేయుటచేత అర్థగోమూత్రిక యున్నవేరు అన్వర్త మగు
చున్నది. శ్లోక గోమూత్రికయందు చిత్రించినట్లే ఆక్షరమునుకీచిత్రింపవలయును.
దానిని సరిగా నతిమికి ఖండించి రెండు భాగములు చేయవలయును. శ్లోకము
నందలి మొదటి యక్షరమును ఖండనరేఖకు మొదటను, తుదియక్షరమును తుదను
ప్రాయవలయును. ఆ పిమ్మట మిగిలిన ప్రభుమపాదమును ఊర్ధ్వభాగమునందు
ఉచ్చావచక్రమునున వ్రాయవలయును. రెండవపాదము నందలి మొదటి యక్షర
మును ఖండనరేఖపై విల్చి తరువాతి యక్షరములను ఉచ్చావచక్రముమీద వ్రాయ
వలయును. ఇట్లే ఉత్తరార్ధమును అధోభాగమునందు వ్రాయవలయును. పాద
దృక్షరములు పూర్వస్థితములే. అట్లే శ్లోకాంతవర్ణముకూడ పూర్వస్థితమే. ఈ
అర్థగోమూత్రికా శ్లోకమునే గోమూత్రికా క్రమము ననుసరించి పఠించినయెడల
శ్లోకాంతర మేర్పడుచున్నది. న వర్ణముతో మొదలుపెట్టి అధోభాగమునను, ఊర్ధ్వ
భాగమునను గల అధోవర్ణములను కలుపుకొనుచు రాగా పూర్వార్థ మేర్పడును.
మూల నవర్ణముతోనే మొదలుపెట్టి ఊర్ధ్వధోభాగములందలి ఊర్ధ్వవర్ణములను కలు

పగా ఉత్తరార్ధ మేర్పడును. ఖండనరేఖమీది వర్ణములు రెండింటి సమానముగా వర్ణించును.

గోమూత్రికా ధేనుర్యథా-

‘మమ స్ఫురతు చిద్గతః సతతచింత్యరక్షామతిః
సమస్త రవిచిత్రిత స్తుతరుచిః స్మృజ్జేమకృత్
సమర్థిరతచింతితః కృతవిచిత్ర రత్నామయో
సమస్కరణ చిహ్నిత స్మితరుచిర్హరః సామరః’

316

అర్థము : గోమూత్రికా ధేనువున కుదాహరణము. చిదాకాశము నారోపించినవాడును. సంతత చింతనీయమైన రక్షణముతి కలవాడును, సర్వసూర్యుల చేతను చిత్రంపబడిన ప్రళయప్రళయము గలవాడును, మన్మథుని క్షేమమును ఖండించినవాడును, అణిమాది సిద్ధులం దాసక్తి గలవారిచేత చింతించబడినవాడును, రతికి విచిత్రమైన వ్యాధిని కలిగించినవాడును, నమస్కార చిహ్నముగల దరహాసకాంతి గలవాడును, దేవతలతో కూడినవాడు నైన హరుడు నాకు గోచరించునుగాక :

128. చతుర్థా మపి పాదానాం క్రమేణ వ్యుక్తమేణ చ

ఇయం గోమూత్రికా ధేను రైవశరీత్యవశేన చ.

అర్థము : నాలుగుపాదములకును క్రమముతో, వ్యుత్క్రమముతో, వైపరీత్యముతో ఇది గోమూత్రికా ధేనువు.

వ్యాఖ్య : గోమూత్రికా ధేనువునందు గోమూత్రికా లక్షణమును, ధేనులక్షణమును లిపియుండును. ఇది పాదగోమూత్రికయు, విపరీత గోమూత్రికయు కూడ గుఱును. పాదముల క్రమమును మార్చినప్పటికిని గోమూత్రికా లక్షణము భద్రముగా ఉన్నట్లయ్యుండును. ప్రతిపాదమునందు మ, ర, చి, తః త, చి, ర, మ అన్నవి సమవర్ణములుగా విన్యస్తము లయినవి. పాదము పూర్వార్థమున విన్యస్తములయినవి వర్ణములే ఉత్తరార్థమున విలోమ క్రమమున విన్యస్తము లయినవి. కావుననే విపరీత గోమూత్రికా లక్షణము చెల్లుచున్నది.

ఇంక ధేనులక్షణము. తెనుగునందున్న గర్భకాంత్యమువంటిదే యిది. ఒక ధేనువు అనేక తర్లకములను ప్రసవించినట్లు ఒక శ్లోకము అనేక శ్లోకములను ప్రస

విచును. కావుననే దీనికి 'దేనువు' అన్న పేరు అన్వర్త మగుచున్నది. పైనున్న విధముగా ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థ పాదములుండుట క్రమము. అటుకాక 4, 3, 2, 1 క్రమములో పాదములు నిలిచినయెడల విపరీతక్రమము. క్రమవృత్తి క్రమమునందు 2 3 4 1 - 3 4 1 2 - 4 1 2 3 అన్న పరుసలో మూడుశ్లోకములు; విపరీత వ్యక్రమమునందు 3 2 1 4 - 2 1 4 3 - 1 4 3 2 అన్న పరుసలో మూడు శ్లోకము లేర్పడును. ఇప్పటికి ఎనిమిది శ్లోకములైనవి. వ్యతికర జన్మముచేత, అనగా నియమరహితముగా పాదములను కలియగలుపుటచే ఇరువది రెండు శ్లోకము లేర్పడును. ఒక శ్లోకము ముప్పది శ్లోకములను ప్రసవించుటచేతనే ఇది దేనువగుచున్నది అన్నింటి యందును గోమూత్రికాలక్షణము అనులోమక్రమము వను, ప్రతిలోమక్రమమునకుకూడ అన్వయించును. కావుననే ఇది గోమూత్రికా దేనువు.

శతధేనుర్యథా -

'పంద్యాదేవీ పర్వతపుత్రీ నిత్యం

మధుమధుర కమలవదనా పురంద్ర్యధిదేవతా

దేవైః స్తుత్యా కిన్నరగేయా భక్త్యా

వరచరిత మహిషమథనీ జగత్ప్రియనాయికా

స్థైర్యేయా కేసరియానా కామ్యా

రణచతుర రసికహృదయా త్రిలోచన వల్లభా

ధీరైః పూజ్యా దర్పణపాణి రూపం

గుణ నిలయ లటభలలితా సతీషుధురంధరా'

327

అర్థము : శతధేనువున కుదాహరణము. పర్వతపుత్రీయు, మధుమధుర వద్యముఖియు, పతిప్రతల కధిదేవతయు, దేవతలచేత స్తుతింపబడునదియు, భక్తితో కిన్నరులచేత గానముచేయబడునదియు, వరముచేత నిరంకుశుడై ప్రవర్తించిన మహిషాసురుని మర్దించినదియు, మూడులోకములకు నాయకురాలును, సద్గుణచేత ద్యానింప బడునదియు, సింహవాహనయు, కోరదగినదియు, రణనిపుణులైన రసికులకు హృదయమునందుండునదియు, త్రినేత్రుని ప్రియురాలును, పండితులచేత పూజింపబడు నదియు, దర్పణము హస్తమునందు గలదియు, గుణములకు నిలయమై మనోజ్ఞ

మయిన విలాసము గలదియు, సతులయందు పేటియు నైన దేవి తిత్వము నమచ్చరింపదగినది.

129. యతి విచ్చేదినీ హ్యేషా శ్లోకధేను రనుత్తమా
ఛందోభేదా చ్చతమియం ప్రసూతే శ్లోకతర్జకాన్ |

అర్థము : యతివిచ్చేదినయైన యీ శ్లోకధేనువు వరమోత్తమమైనది. ఇది ఛందోభేదమువల్ల వంద శ్లోకవత్సములను ప్రసవించును.

వ్యాఖ్య : గోమూత్రికాధేను ప్రసంగమునుబట్టి గ్రంథకర్త ధేనుస్వరూపమును ప్రదర్శించుటకు అవకాశమును కలిగించుకొనుచున్నాడు. శతధేనువునంపు గోమూత్రికా లక్షణము లేదు. అయినప్పటికిని చిత్రమునందు చేరుటకు యోగ్యమయిన దగుటచేతనే, యిది యిక్కడ విరూపిత మగుచున్నది.

ఉదాహృత శ్లోకమునందు ప్రతిపాదము ఇరువది తొమ్మిదక్షరముల ప్రమాణము గలది. ఇది ఉక్తి నుండి ఉత్కృతి వరకు నున్న యిరువదియారు ఛందోభేదములలో చేరదు. ఇరువదియారక్షరములకంటె పాదప్రమాణ మెక్కువయిన యెడల ఉద్దరమాలావృత్తమని యాడుదురు. ఇది సామూహిక నామమైన ఉదాహరణము ఉద్దరమాలా వృత్తము. ప్రతిపాదమున ఏడుచోట్ల యతియున్నది. యతి యనగా విరతి యని మాత్రమే యర్థము. తెలుగులో నున్నట్లు సంస్కృతమున అక్షరమైతి యుండవలసిన అవసరము లేదు. సంస్కృతమునందు ప్రాసవియమము లేదన్నది స్మరింపదగినది.

యతిస్థానములందు తెగగొట్టి నాలుగు పాదములతోను వేర్వేరు వృత్తములను ఏర్పింపవచ్చును. అట్లుచేయగా ఏడు వృత్తము లేర్పడును. వంద్యా : దేవైః : యదైః : దీరైః || ఇది మొదటి వృత్తము. దేవీ : స్తుత్యా : ధ్యేయా : పూజ్యా || ఇది రెండవ వృత్తము. (3) వర్వకపుత్రి : కిన్నరగేయా : కేసరియానా : భర్మణా : పాణీ || (4) విత్తం : భక్త్యా : కామ్యా : నూనవీ || (5) మధుమధుర : వరచరితా : రణవతుర : గుణవిలయ || (6) కమలవదనా : హిషమథనీ : రసికహృదయా : లలిభలలితా || (7) పురంద్రధీదేవతా : జగత్త్రయనాయికా : త్రిలోచన వల్లభా : పతిమధరంధరా || మొదటి రెండును, నాలుగవ శ్లోకమును అత్యుక్తావృద్ధమునకు చెందినవి. పేరు మధ్యమాలావృత్తము. మూడవ శ్లోకము సుప్రతిష్ఠాఛందమునకు

చెందినది; సుందరీవృత్తము. ఐదవది కూడ సుప్రతిష్ఠయే. ఆరవది గాయత్రీ చందము. ఏడవది ఉష్ణిక్చందము.

ఇట్లే రెండేసి యతులను కలుపగా ఇరువదియొక్క వృత్తము లేర్పడును. మూడేసి యతులను కలుపగా ముప్పదియైదు; నాలుగేసి యతులను కలుపగా ముప్పదియైదు; ఐదేసి యతులను కలుపగా ఇరువది యొక్కటి; ఆరేసి యతులను కలుపగా ఏడు - $(7+21+35+35+21+7=126)$ మొత్తము నూట యిరువదియారు భేదములు కలుగును. కావుననే యిది శతధేనువుగా పేర్కొనబడినది.

సహస్రధేను ర్యథా-

‘సఖ ముఖ పాణి కంఠ చికురై ర్గతిభిః సహసా స్మితేన లలితేనురృణా మణి శశి పద్మకంబు చమరాః కరణాః సుతనోః సుధాచహసి తాహరిణాః ఘణిగణ సిద్ధసాధ్యదయితా న సమానకలా స్వయా చ ఖభవశ్శలితాః తవ బల దర్పరూప విజితా నితరాం విబుధాశ్చిరాయ చతురై శ్శ్చరితైః

అర్థము : సహస్రధేనువున కుదాహరణము. ఓ లలితా! నీ నఖములచేత, మణులు, ముఖముచేత చంద్రుడు, చేతులచేత పద్మములు, స్త్రీకంఠముచేత శంఖము, కురులచేత చమరములు, నడకలచేత ఏనుగులు, ఆకస్మికస్మితముచేత అమృతము, చక్కని చూపులచేత హరిణములు పరిహసించబడినవి. స్థానగ సిద్ధ సాధ్యగణములకు చెందిన యువకులెవ్వరును నీకు సాటికారు. నీ చేతనే గ్రహతారకాదులు చలించుచున్నవి. చాలకాలమునుండి నీ బలదర్పరూప విజితులైన విబుధులు నీ చతురచరితలచేత పూర్తిగా ఓడిపోయిరి.

130. పదవిచ్చేదిసి హ్యేషా శ్లోకధేను రనుత్తమా
ఛందోభేదా ద్దశ శతం ప్రసూతే శ్లోకతర్జకాన్ ||

అర్థము : పదవిచ్చేదినియైన యీ శ్లోకధేనువు పరమోత్తమము. ఇది ఛందోభేదమువల్ల వెయ్యి శ్లోకపత్రములను ప్రసవించును.

వ్యాఖ్య : సహస్రధేనువువల్ల శ్లోకాంతరములు వెయ్యి పుట్టును. ఉదాహరణము ఇరువదియారుక్షరములు పాదప్రమాణము గల ఉత్కృతిచ్ఛంకము. ప్రతి

పాదమునందు ఆరు పదములు గలవు. మొదటి పదము (సమాసము) వత్సలః । నఖముఖపాణి కంఠచికురైః । మణిశశిచమరాః । ఫణిగణ సిద్ధసాక్ష్య దయితాః । తవ బలదర్శనూప విజితాః ॥ ఇది త్రిష్టుప్తపదము. ఒక్కొక్క పదము చొప్పున విడదీయగా ఆరు వృత్తములు పుట్టును; రెండేసి పదములు కలువగా ముప్పది; మూడేసి కలువగా నూటయిరువది; నాలుగేసి కలువగా రెండువందల నలువది; ఐదేసి కలువగా నూటయేనుబది; ఆరేసి కలువగా ఆరు - మొత్తము ఐదువందల ఎనుబదిరెండు వృత్తము లగును. ఇందలి మొదటి పదము సమాసము; ఇట్లు పదములు గలవు. ఇట్లు లెక్కించివచ్చుడు ప్రతిపాదమునందు పదిపదములున్నవన నలయును. ఈ లెక్కనుబట్టి పదివందల యిరువదిమూడు వృత్తములు పుట్టును అందు కొన్ని అర్థవంతములు కావు. ఉదాహరణమునకు - నఖ, మణి, ఫణి, తవ॥ అన్నది. ఇందలి ప్రతిపదము సమాసాంత్యపదముతో కలసి అర్థవత్పద్యముల నేర్పరు చును. ఉదాహరణమునకు - నఖ చికురైః, మణిచమరాః, ఫణిదయితాః, తవ విజితాః॥ ముఖచికురైః, శశిచమరాః గణదయితాః, బలవిజితాః॥ ఇట్లే తవతాః పదములతోను కలియుటచేత, మరిరెండు వృత్తములు పుట్టును. ఇవి అన్నియును ప్రతిపాద్యపదమునకు చెందినవి. రెండేసి పదములను సమాసాంత్య పదముతో కలుపుటచేత నఖ ముఖ చికురైః । మణి శశి చమరాః । ఫణి గణ దయితాః । తవ బల విజితాః ॥ మున్నగు విధముగా పెక్కు వృత్తము లేర్పడును 'ఇవి ఐదు కృందమునకు చెందినవి. అట్లే మూడేసి పదములను సమాసాంత్యముతో కలువగా బృహతీ భందమునకు చెందిన వృత్తము లేర్పడును. సమాసాంత్య పదము నొక్క దానినే గ్రహించగా - చికురైః, చమరాః, దయితాః, విజితాః॥ అవి మధ్యాచ్ఛందము నకు చెందిన వృత్తమేర్పడును. ఇట్లే ర్షదిన ఈ వృత్తముల నన్నింటినీ పూర్వ మేర్పడిన వృత్తములతో చేర్చగా మరల ఐన్నభిన్న వృత్తము లేర్పడును. అర్థరహితములైనవానిని (క్రియాపీనత్వముచేతను, కారకపీనత్వముచేతను) తొలగింపగా ఉదాహృత శ్లోకమునుండి సహస్ర శ్లోక పత్రములు పుట్టుచున్నవని గమనింప గలము. (చ, న - అన్న అవ్యయములు ద్వితీయ తృతీయపాదములందున్నవి. వాని కిచ్చట ప్రత్యేక పదస్థితిలేదు, పూర్వపదావయవములుగానే ప్రవర్తించును).

అయితథేన్యూథా -

క్రియే జయసి జృంభసే సృజసి జాయసే త్రాయసే
స్తుషే మిషసి మృష్యసే హృషసి పీయసే ప్రీయసే

స్తుషే మృడసి హోడసే కుడసి గల్భసే క్లేబసే
హల్నుషే హరసి రజ్యసే రజసి రాజసే భ్రాజసే'

329

అర్థము : ఆయుత ధేనువున కుదాహరణము. ఓ క్రియా, జయము, జ్యంభణ, సృజన, జప్య, త్రాసము, స్తోత్రము, స్వర్ణ, కల్ప, హర్షము, పానము, ప్రీతి, ప్రశంస, సుఖము, ఆనంద్యుతి, మహారము, ప్రగల్భము, క్లేబత, దాహరికము, హరిణము, రంజనము, రంజకత, శోభ, పృకాశము - అనువానిని కలిగియున్నావు.

131. ఏషా తు పదవిచ్ఛేదిన్యేన ధేనుః క్రియాపదైః

సంబోధనాగ్రజై ర్దృష్టాస్మాభిః శ్లోకాయుత ప్రసూనాః॥

అర్థము : సంబోధనముతో కూడియున్న క్రియోపదములతోడి యీ ధేనువు కూడ పదవిచ్ఛేదినియై పదివేల శ్లోకములను ప్రసవించునని మేము చూచితిమి.

వ్యాఖ్య : ఒక శ్లోకమే పదివేల శ్లోకములకు జన్మస్థానమైన యెడల దానిని ఆయుతధేను వని యందురు. ఉదాహరణములు 'క్రియే' అనునది. యొక్కటియే సంబోధనాంతము. ఈ పదములన్నియు మధ్యమ పురుషైక పచనక్రియలు. ఒక్కొక్క పదము చొప్పున - క్రియే, స్తుషే, స్తుషే, హల్నుషే॥ అని యనగా అత్యుక్తా చంద మగును. జయసే, మిషసే, మృడసే, హరసి॥ అని యనగా మధ్యాచంద మగును. జ్యంభసే మున్నగు పదము నొక్కొకదానిని గ్రహించుటచేత మధ్యాచందమే యేర్పడును. క్రియే జయసే, స్తుషే మిషసే, స్తుషే మృడసే, హల్నుషే హరసి॥ అని రెండేసి పదములచేత సుప్రతిష్ఠ పుట్టును. రెండేసి క్రియలను కలుపుటచేత గాయత్రీ చందము కలుగును. మొదటి మూడు పదములను కలుపగా అనుష్టుపు, తరువాతి మూడింటిని కలుపగా బృహతి కలుగును. ఉదాహరణ వృత్తము అత్యష్టిచ్చందమునకు చెందిన శృద్ధీ వృత్తము. ఇట్లు ఆయా పదములను సంఖ్యానుగుణముగా కలుపగా ఆరుపదములు సాద్రశ్యమాణముగా గల యీ వృత్తము (వెనుక చెప్పినట్లు) అయిచవందల యెనుబదిరెండు వృత్తము లగును. ఇట్లేర్పడిన వృత్తములను విలోమక్రమమున, వ్యుక్తక్రమమున, విలోమవ్యుక్తక్రమమున వ్రాయగా పదివేల శ్లోకములు పుట్టును. కావుననే యిది ఆయుతధేను వగు చున్నది

లక్షణను ర్యథా -

‘దుర్గే భద్రే సుభద్రే దితి సురభి దితే సైంహికే గారి పద్మే
నిత్యే హృద్యే వరేశ్యే కలి కమలి కలే కాలికే చండి చండే
ధన్యే పుణ్యే శరణ్యే శచి శబరి శివే భైరవే రాజ్ఞి సంధ్యే
ఛాయే మాయే మనోజ్ఞే వని జనని జయే మంగలే దేహి శంఖాగ్రే

అర్థము : (ఇందన్నియు భవాని నామములు సంబోధనాంతములుగా (నయ్య
క్రము లయినవి.) దుర్గా భద్రా.... మాకు శాంతి నిమ్ము.

132. సంబోధనై రియం భేనుః క్లప్తా సైకక్రియాపదైః
లక్షత్రయం సహస్రాణి వష్టి శ్లోకాన్ ప్రసూయతే॥

అర్థము : ఒకే క్రియాపదముతో కూడి సంబోధనాంత పదములతో మన్న
యీ భేనువు మూడు లక్షల అరువది వేల శ్లోకములను ప్రసవించును.

వ్యాఖ్య : దేహి, శం, నః - అన్న మూడు పదములు తప్ప, మిగిలిన
పదము లన్నియు సంబోధనాంతములు; అన్నియు దుర్గాదేవి నామధేయములే. ఈ
హరణము కృతిచ్ఛందమునకు చెందిన స్రగ్ధరావృత్తము. ఇందు ప్రతిపాదమునకు
తొమ్మిది పదము లిందులవల్ల $[2^9(-1)]$ ఐదువందల పదునొక్క వృత్తము లేర్ప
డును. ఆయా పదములను సంఖ్యానుగుణముగా కలువగా - దుర్గే, నిత్యే, ధన్యే
ఛాయే॥ అని ఒక వృత్తము - భద్రే, హృద్యే, పుణ్యే, మాయే॥ అని మరొకటి -
సుభద్రే, వరేశ్యే, శరణ్యే, మనోజ్ఞే॥ అని యింకొకటి; ఈ విధముగా తొమ్మిది
వృత్తములు వచ్చును. ఇట్లే రెండేసి మూడేసి పదములచొప్పున అరుపదముల
వరకు కలుపుకొనుచు రాగా సహస్రాధికముగా శ్లోకములు సంభవించును వానిని
మరల పృష్టత్కమమున, విలోమక్రమమున, విలోమవృష్టత్కమమున వ్రాయు
మూడు లక్షల అరువదివేల శ్లోకములు పుట్టును. దీనిని లక్షదేను పని యనుట
ఉపలక్షణము మాత్రమే.

133. ఏషాంత్యపదభేదేన సంభ్రమాది ద్విరుక్తిభిః
యావద్బోధం పునః సూతే ప్రయుతం శ్లోకతర్జకాన్॥

అర్థము : ఇది (ఉదాహృత శ్లోకము) చివరిపదమును మార్చుటచేతను, సంక్రమాదులవల్ల ద్విరుక్తివి ప్రయోగించుటచేతను, అర్థవంతము లగువట్లుగా వదిలక్షల శ్లోకములను మరల ప్రసవించును. దీనిని ప్రయోగధేను వని పరిగణింపవచ్చును.

కోటిధేను ర్యథా-

‘స్థూలం దత్తే సూక్ష్మం ధత్తే భువి భవసి

నభసి రమసే రమే దివి మోదసే

చింతే బాధం భింతే గాధం రుషి మిషసి

ధనుషి మనుషే జయే పురి జృంభసే

స్వల్పం శేషే కల్పం ప్రేషే చితి చరసి

యశసి యతసే చలే యుధి గల్భసే

ఽఙ్గాషే వామం సూషే కామం హృది విశసి

వచసి నచసే రుచే దృశి దీప్యసే’

331

అర్థము : కోటిధేనువున కుదాహరణము. స్థూలము విచ్చుచున్నావు. సూక్ష్మమును దరించుచున్నావు. భూమియందు పుట్టుచున్నావు. ఆకాశమునందు క్రిడించుచున్నావు. ఓ రమా! స్వర్గమునందు పంకోషించుచున్నావు. మిక్కిలిగా చేదించుచున్నావు. గాఢముగా జేదించుచున్నావు. రోషమునందు పొంగుచున్నావు. ధనుస్సునందు విశ్వసించుచున్నావు. జయమునందు పురమున విజృంభించుచున్నావు. శేషమునందు స్వల్పముగా దుఃఖమునందు అధికముగా అజ్ఞానమునందు చరించుచున్నావు. కీర్తియందు యత్నించుచున్నావు. చలించు పంగ్రామమందు నేర్చుచూపుచున్నావు. వ్యతిరిక్తము పలుకుచున్నావు; కోరిక పుట్టించుచున్నావు. హృదయమందు ప్రవేశించుచున్నావు. ఓ నచసా! వచప్పునందు, కాంతిగల దృష్టియందు ప్రకాశించుచున్నావు

134. సంబోధనై ర్ద్వితీయాంతైః సప్తమ్యంతైః క్రియాపదైః

శ్లోకకోటిరీయం తిలసః సార్థా ధేనుః ప్రసూయతే॥

అర్థము : సంబోధనలచేతను, ద్వితీయాంతములచేతను, సప్తమ్యంతములచేతను, క్రియాపదములచేతను ఈ ధేనువు మూడున్నర కోట్ల శ్లోకములను ప్రసంగించును.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ పద్యము ఇరువది యెనిమిదక్షరములు పాదప్రమాణముగల ఉద్ధరమాలా వృత్తము. ఇందు సంబోధనములు, ద్వితీయాంతములు, సప్తమ్యంతములు, క్రియాపదములు కలిసి పలువదియైదు కలవు కొన్ని క్రియాపదములను, సప్తమ్యంతములను గూడ సంబంధములు గ్రహింపవచ్చును. అట్లు అర్థభేదముచేతను కారకభేదముచేతను పదములు బహుప్రయోజనవంతములై ప్రవర్తించును. ఇట్లగుటచేత పైనున్న యుదాహరణ శ్లోకము మూడున్నరకోట్ల శ్లోకముల సుత్యన్నము చేయును. కోటి ధేను పనుట ఉపలక్షణము

1315. యదా తు సంభ్రమాదిభ్యో భవంత్యస్యా ద్వరుక్తయః
స్థూలాదినా తదా చైమా దశకోటిః ప్రసూయతే॥

అర్థము : సంభ్రమాదులచేత దీనికి ద్వరుక్తులు సంభవింపును. అప్పుడు స్థూలాదులచేత ఐదికోట్ల శ్లోకములను ప్రసవించును. దీనిని దశకోటిధేను పని పరిగణింపవచ్చును.

కామధేను త్యక్తా-

యా గీః శీః శ్రీ ర్థః స్త్రీ హీ ర్భీ ర్జూ ర్మూ నూర్ధూ పూర్హూ
న్మృక్షగ్యగ్రుక్ శుక్లృక్ ద్విమ్యత్తుత్ చిద్వస్మద్గి న్యూః
ఋగ్ద్వ్యానూమృత్కృద్భా మామూత్ శుత్కామాద్వా ర్ద్యైర్నాః
సామాసాసా యామా మేహేనా మేనామాతే త్వం మే నాః ॥ 1316 ॥

యానం యాతీతి యా, కాచిచ్చ యా. గిరణం గిరతీతి వాక్ష్మ
గీః. శిరణం శీః శృణోతీతి శీః. శ్రయతీతి శోభా లక్ష్మీశ్చ. శ్రీః.
ధ్యానం ధ్యాయతీతి బుద్ధి ర్థిః. స్త్రీవ స్త్రణాతి మంత్రాక్షరం స్త్రీ.
హీచ్ఛతీతి మాయా లజ్జా చ హీః. భిభేతీతి భయకామో భయం
చ భీః. జ్యోరో గతి ర్జరా చ జూః. మూర్ఛా మోహ సముచ్ఛా

యయో ర్భంధనం చ మూః. త్వరా హింసాత్వరతే చ తూః. నూ
యతే సవనం సుష్టు ఉత్పనూః. అగ్రే భాగే భారం ధురం వహతీతి
భూః. పురీ పాలనం చ పూరణం చ పూః భూమి ర్భవనం లోకశ్చ
భూః. యజ్ఞపాత్రం స్రవతీతి స్రవణం స్రుక్. పుష్పమాలా పంక్తిశ్చ
సృజ్యత ఇతి స్రక్. యోగః సమాధిః సమశ్చ యుక్. భోజనం
సాలనం కౌటిల్యం చ భుక్. రోగో దీప్తి ర్భంగశ్చ రుక్. శోకః శుచి
త్వం దీప్తిశ్చ శుక్. అభిలాషః సిహసా హింసాచ తృప్. ద్వేషః
శత్రుబల మభిలాషశ్చ ద్వేప్. శుద్ధం మిశ్రణ మమిశ్రణంచ యుత్.
ప్రోధః క్రుధ్యతీతి రుద్రశక్తిశ్చ క్రుత్. చేతనా చిన్తోతి చయనంచ
చిత్. జ్ఞానం సత్తా విభవలాభశ్చ విత్. మోక్షో మోక్షణో ముఖంచ
తీతి ముక్. ఆశా అతిష్ఠర్గ ఉపభేషశ్చ దిక్. క్షీణ విజీహ వ్యవహా
రశ్చ ద్యూః. శ్రుతివాక్యం వివేచనం చ హింసా చ ఋక్. దృష్టి
ర్జ్ఞానం పశ్యతీతి దృక్. గతి ర్భంధనం వికల్పశ్చ వా. లక్ష్మీర్జ్ఞానం
శబ్దావయవశ్చ మా. మృత్తికా మరణం మృద్నాతీతి మృత్. కృం
తతి కరోతి కరణం చ కృత్. దీప్తి ర్భానం భాతీతి భా. శబ్దః శబ్దా
వయవశ్చ ప్రతిషేధశ్చ మా. హర్షో మోక్ష ఆమోదశ్చ మూత్.
బుభుక్షో ఊత్క్షోదశ్చ ఊత్. ఆపశ్చ సుఖం కాననం చ కా.
అమతీత్యమా వీడాధేలక్ష్మీశబ్దావయవశ్చ అమా. ద్వారం ద్యౌఃస్థ
ఉపాయశ్చ ద్యౌః. స్వర్గ ఆకాశో దేవనం చ ద్యౌః. వాగ్భూమి
ధేనుశ్చ గాః. సహ ఏన అకారేణ ఏష్టునా వర్తతే ఇతి సా లక్ష్మీః.
మా మానం. తదో రూపం చ సా ప్రతిదానం శబ్దావయవశ్చ సర్వ
నామ చ సా. ఇష్టా అయత ఇతి శబ్దావయవశ్చ యా. చంద్రకలా
మహద్ధశ్చ మా. లక్ష్మీసంబోధనా చతుర్వ్యంశం షష్ట్యంతం చ మే.
ధారణం పోషణం శబ్దావయవశ్చ వే. భాత్రీ పోషయత్రీ శబ్దావయ
వశ్చ ధా. శబ్దావయవోఽస్మదర్థో లక్ష్మీ సుబోధనం చ మే. ప్రతి
షేధః పురుషవాచీ శబ్దావయవశ్చ నా. మిమేతే మాతేతి శబ్దావయ

వశ్చ మా. తదర్థో యుష్మదర్థశ్చ లక్ష్మీసంబోధనం చ తే. యుష్మ
దర్థో భావప్రత్యయః శబ్దావయవశ్చ త్వమ్. శబ్దావయవాన్మదర్థా చ
మే. జలయానం చ విద్యతే కౌర్ద్వినచనం యస్యాం సా అద్వితీయే
త్యర్థః శబ్దావయవశ్చ నాః.

అర్థము : య - ప్రయాణము, వాహనము, పోవునది (వాడు), క్రితా
నొకతె. గీః - వచించుట, వక్త, వక్త్రీ, వాక్కు. కిః - కరణము, కరణార్థి(ని),
క్రీః - ఆశ్రయించువాడు(నది), శోభ, లక్ష్మి. దీః - ద్యానము, ద్యానించువాడు
(నది), బుద్ధి. ప్రి - మహిళ, విస్తరించునది, మంత్రాక్షరము. హీః - కోరువాడు
(నది), మాయ, లజ్జ. ఖిః - భయపడువాడు(నది), భయకామము, భయము. జూః -
జ్వరము, గతి, మునలితనము. మూః - మూర్ఛ, మోహము, నమున్నతి, బంధ
నము. తూః - త్వర, హింస, వేగరి. సూః - సవిత్రి, యజ్ఞము, సర్వయైవ ఉకా
రము. ధూః - అగ్రభాగము, భారవాహకుడు. పూః - పురము, పాలన, పూరణ.
భూః - భూమి, పుట్టుట, లోకము. స్రుక్ - యజ్ఞపాత్ర, ప్రవహించునది, ప్రవహిం
చుట (నది) - పూలమాల, పరున. సృజింపబడునది. యుక్ - యోగము, సమాధి,
సమము. భుక్ - భోజనము, పాలనము, వక్రత. రుక్ - రోగము, దీప్తి, భంగము.
శుక్ - శోకము, శుభ్రత, దీప్తి. తృప్ - కోరిక, దప్పిక, హింస. ద్విత్ - ద్వేషము,
శత్రుబలము, అభిలాష. యత్ - శుద్ధము, మిశ్రణము, అమిశ్రణము. క్రుత్ -
కోపము, కోపి, రుద్రశక్తి. చిత్ - చైతన్యము, సంక్రమించెడివాడు(ది), చయ
నము. విత్ - జ్ఞానము, ఉనికి, వైభవలాభము. ముక్ - మోక్షము, మోహము,
విడుచువాడు(నది). దిక్ - ఆళ, అతిసర్గము, ఉపదేశము. ద్యూః - క్రిశ, విజయ
కాంక్ష, వ్యవహారము. ఋక్ - పేదవాక్యము, సేవన, హింస. దృక్ - దృష్టి,
జ్ఞానము, చూచునది(వాడు). వా - గతి, వాసింపజేయుట, వికల్పము. మా - లక్ష్మి,
మానము, శబ్దావయవము. మృత్ - మట్టి, చాపి, మర్దించెడి(ది)వాడు. కృత్ -
ఖండించెడి(ది)వాడు, చేయు(నది)వాడు, చేయుట. భా - కాంతి, అనిపించుట, ప్రకా
శించు(నది)వాడు. మా - శబ్దము, శబ్దావయవము, ప్రతిషేధము. ముత్ - హర్షము,
మోదము, ఆమోదము. జ్ఞత్ - భోజనేచ్ఛ, ఆకలి అణువు. కా - ప్రశ్న, సుఖము,
అడవి. అమా - ఎదురువెళ్ళు(నది)వాడు, పీడ, అలక్ష్మీశబ్దావయవము. ద్యాః -
ద్వారము, ద్వారస్తుడు, ఉపాయము. ద్యౌః - స్కర్గము, ఆకాశము, ప్రకాశించుట.

గో - వాక్కు, భూమి, గోవు. సా - పశువు (అ)కో కలిపి వర్తించునది, లక్ష్మి.
 మా - మానము. సా - తద్వర్జముయొక్క ప్రీతిగరూపము (అమె). సా - ప్రతి
 దానము, శబ్దవయవము, సర్వసామము. యా - యజ్ఞముచేయబడినది, పొందునది
 (వాడు), శబ్దవయవము. మా - చంద్రకళ, మహద్దర్శకము. మే - లక్ష్మీసంబోధన,
 అన్మద్వర్జముయొక్క చతుర్థిరూపము (నాకొఱకు), షష్ఠీరూపము (నాయొక్క)
 వే - దారణ, పోషణ, శబ్దవయవము. దా - దాత్రి, పోషించునది, శబ్దవయవము.
 మే - శబ్దవయవము, అన్మద్దర్శకము, లక్ష్మీసంబోధన. నా - ప్రతిషేధము, వరుడు,
 శబ్దవయవము. మా - కొలుచువాడు, మిత్రయొనర్చువాడు, శబ్దవయవము. తే -
 వారు, నీకొఱకు, నీయొక్క, లక్ష్మీసంబోధన. త్వం - నీవు, భావప్రత్యయము,
 శబ్దవయవము. మే - శబ్దవయవము, నాకొఱకు, నాయొక్క. నో - నాన, ద్వివచ
 నము లేనిది (న+టః = అద్వితీయము), శబ్దవయవము.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణ శ్లోకమునందలి ప్రతిపదమునకున్న నావార్తములను
 భోజదేవుడే అన్వయక్రమమున తెలిపియున్నాడు. భిన్నార్థకములయిన పదముల
 యోగముచేత భిన్నభిన్నవృత్తము లసంఖ్యాకముగా ఉత్పన్నము లగును. కావుననే
 దీనికి కామధేను వన్న పేరు అన్వర్త మగుచున్నది.

136. పదగ్రాహాద్యథాకామం కామధేను ర్నియం తు నః
 పరార్థానాం పరార్థాని ప్రసూతే శ్లోకతర్జ కాన్.

137. ఏకాక్షరాది చ్చందోభీ ర్గతిబంధాది భేదతః
 ఉక్తానుక్తాని చిత్రాణి సర్వాణ్యేషా ప్రసూయతే.

అర్థము : కోరికకు తగినట్లుగా పదములను గ్రహించుటవల్ల ఈ కామ
 ధేనువు పరార్థములకు పరార్థములుగా శ్లోకవత్సములను మన కిచ్చును. ఏకాక్షరాది
 చ్చందోభేదములచేత, గతి బంధాభేదములవల్ల ఉక్తములును, అనుక్తములును
 అయిన పర్వచిత్రములను ఇది ప్రసవించును.

138. సకృదుచ్చారిణే చాస్యా గచ్ఛత్యేకా వినాడికా
 తత్ప్రస్థ్యా నాడికా తాభిః ప్రస్థ్యాహారాత మృచ్ఛతి.

అర్థము : ఒక్కమా రుచ్చరించిన ఒక వినాడిక (గడియలో అరువదవ

వంతు) నడచును. అటువంటి అరువదింటిచేత నాదిక (గదియ , అటువంటి అథన దింటిచేత అహోరాత్రము (24 గంటలు) గడచును.

139. ప్రణవాది సమోఽంతాని పదాన్యస్య జపంతి యే
సర్వ భాషాను వాక్తేషా మవిచ్ఛిన్నా ప్రవర్తతే.

140. స్థితైర్మంత్రపదైః సేయం శాస్త్రాగ్రాహ్యోఽచ్య నిర్మితా
జపతాం జహ్వతాం దేవీ సర్వాన్ కామాన్ ప్రయచ్ఛతి.

అర్థము : ఓం కారముతో మొదలుపెట్టి నమః శబ్దముతో ముగించుచు ఇందలి పదములను జపించువారికి సర్వభాషలందును వాక్కు అవిచ్ఛిన్నముగా క్రమ ర్తించును. సిద్ధములయిన మంత్రపదములచేత శాస్త్రాగ్రాహ్యులైన పురస్కరముగా ఇది (దేనువు) నిర్మింపబడినది. జపింపుడు; హవనముచేయుడు; దేవి (వరహర్షి) సర్వ వాంఛలను ప్రసాదించును.

141. స్థితే నాగంతుకం హన్యా దీప్సితేన విభాజయేత్
తద్భేదా స్తే భవంత్యేవ మన్యేష్వపి హి యోజయేత్.

అర్థము : స్థితముచేత ఆగంతుకమును గుణింపవలయును; ఆ పిమ్మట ఈస్థితముచేత విభజింపవలయును. ఆ వచ్చిన సంఖ్య దానిభేదములను తెల్పును. ఇతరములందు వైకము దీనినే అవ్యయింపవలయును.

వ్యాఖ్య : దేను కల్పనము, భోజరాజీయము. కావుననే తద్విశిష్టతను స్వయముగా గ్రంథకర్తయే చెప్పుచున్నాడు. శాస్త్రములను సమీక్షించి సిద్ధమంత్రపదములతో వీనిని సంఘానించినట్లు చెప్పుటచేత, దేనుశ్లోకములందు గ్రంథకర్త కున్న ఆనక్తికూడ అవిష్కృత మగుచున్నది. శతదేనువు, సహస్రదేనువు మొదలయిన వానికి తత్సంఖ్యా సారానోపాయమును తెలుపలేదు. కామదేనువుకడ నిచ్చట దానిని వెల్లడించుచున్నాడు. ఇదియే తక్కినవానియెడల వైక మనుసరణీయము.

స్థిత మనగా ప్రతిలోమ మని యర్థము. ఆగంతుక మనగా క్రమ విన్యస్త ంవి యర్థము. ప్రతిలోమము వసులోమముచేత హెచ్చవేయవలయును. అట్లు వచ్చిన మొత్తమును ఈస్థితముచేత భాగింపవలయును. ఈ స్థిత మని యనగా

ప్రతిలోను క్రమఫలము. ఇట్లు చేయగా ఏర్పడిన సత్యప్రసూక తర్జనసంఖ్యను తెలుపును.

142. దుష్కరత్వా త్కరోరత్వా ద్దుర్బోధత్వా ద్విసావధో
దిజ్జాతం దర్శితం చి తే శేషమూహ్యం మహాత్మభి.

అర్థము : దుష్కరత్వమునైనను, కరోరత్వమువలనను, దుర్బోధత్వము వలనను, అసది లేకపోవుటవలనను చిత్రమునందు దిజ్జాతము (అర్థము)గానే ప్రదర్శింపబడినది. మిగిలిన వానిని మహాత్ము లాహించుకొనవలయును

వ్యాఖ్య : చిత్రకవిత్వమునందలి ప్రయోజనమునే కాక, పరిశ్రమనుకూడ భోజదేవుడు బాగుగనే గుర్తించెను. కావుననే చిత్రాలంకారమునందు కొన్ని భేదములను మాత్రమే తెలిపెను. అట్లవి తక్కినవానియందు తమకు విముఖత్వములేదు. కంకణబంధము, బద్ధబంధము, మణిహారబంధము, మొదలయినవానిని, గర్భకవితా విశేషములను భోజదేవుడు మహాత్ములకై విడిచిపెట్టెను; అనగా తద్వేతలగువారు వానియందు పరిశ్రమించి, సరస్వతీ నారాధింపవలయు ననియే తన సంకల్పము.

వాకోవాక్యాలంకారము

143. ఉక్తి ప్రత్యుక్తి మద్వాక్యం వాకోవాక్యం విదుర్బుధాః
ద్వయోర్వక్తౌ స్తదన్వయే బహూనానుపి సంగమే.

అర్థము : నందితులు ఉక్తి ప్రత్యుక్తులు గల వాక్యమును వాకోవాక్యముని యలదు. పెక్కుర వక్తావేశమునందుకొక అర్థము వక్తరి వాకోవాక్యమును నందితు లనిలపింతురు.

144. ఋజుక్తి రథ వక్రోక్తి స్వయాత్మ్యక్తి వైఖేవ చ
గూఢ ప్రశ్నోత్తరోక్తి చ చిత్రోక్తిశ్చేత తద్భిదా.

అర్థము : 1. ఋజుక్తి 2. వక్రోక్తి 3. స్వయాత్మ్యక్తి 4. గూఢోక్తి 5. ప్రశ్నోత్తరోక్తి 6. చిత్రోక్తి. అనె వాకోవాక్యము. అథ భేదములను కలిగి యున్నది.

వ్యాఖ్య : కర్ణాలంకారము లిరువది నాలుగింటిలో పదునేడవది వ్యాకోవాక్యము. ఇందు ఋజూక్తి మొదలయిన విధముగా ఆరు భేదములు కలవ్వు ఒక్కొక్క భేదమునందును ప్రభేదములు గలవు. వానిని పదవగా పోదాహరణముగా గ్రంథకర్త నిరూపించుచున్నాడు.

[ఋజూక్తి]

తాను ఋజూక్తి ద్వీధా గ్రామ్యాపనాగరికా చ. గ్రామ్యాయథా -

‘జంతీ ముఖరుంధుం రుచు కుహుతుండ

ఉష్ట ఉహో విహంసణ హోమి

మహోమి భారుంచులే మేల్లాసత్తో

వికిణకు ఉవాణఉ ఉజ్జు అక్కు కహాహి’

‘వాణఉ ఉజ్జు మాతిగహిల్ల ఉఅణ్ణవి

హోమహాణ ఉ వారిజ్జంతు ణ్ణట్టా

కఠి వలివం ఉఉ చ వక్కన మచ్చలు

అహిముహం హి తరుణిహిం అలచ్చానతి దుక్కమ్’

నేయ ముభయతోఽజిః ఋజూనై వ మార్గేహోక్తి ప్రత్యుక్త్యోనన్యా ప్రవృత్తి రితియం ఋజూక్తి ర్నామ వాహోవాక్యమ్.

అర్థము : వానియందు ఋజూక్తి గ్రామ్య యని ఉపనాగరిక యని రెండు విధములు. గ్రామ్య కుదాహరణ మిది. ఉభయవిధముల ఋజూమార్గముననే ఉక్తి ప్రత్యుక్తులకు సమమయిన ప్రవృత్తి యున్నది. కావున, ఇది ఋజూక్తి యనెడి వాకోవాక్యము

నైవోపనాగరికా యథా-

బాలే! నాథ! విముంచ మానిని రుషం, రోషాన్మయా కిం కృతం? నీదోఁస్సాను, నమేఁపరాధ్యతి భవాన్, సర్వేఁపరాధా మయ్యున్.

తత్కిం రోదిషి గర్గదేన వచసా? కప్యగ్రతో రుద్యతే?
నన్వేతన్మమ, కా తవాన్మి? దయితా, నాన్మీత్యతో రుద్యతే. 335

సేయ మేకతః కాక్వా కుటిలేతి విషమేయమృజాక్తిర్నామ
వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : అదే (ఋజాక్తియే) యైన ఉపనాగరికకు ఉదాహరణము -
'బాలా!' 'నాథా!' 'మానిసి! రోషము విడిచిపెట్టము'. 'రోషమువల్ల నేమయ్యవది?'
'మాయందు దుఃఖము'. 'నాపట్ల నీ పవరాధము చేయలేదా?' 'అన్ని యవరాధము
లును నాయందే యున్నవి. మరి, గర్గదమైన వాక్యములతో ఎందుల కేడ్చుచుంటివి?'
'ఎవనిముందర ఏడ్చితివి?' 'నాముందరనే'. 'నేను నీకు ఏమవుదును?' 'ప్రేయ
రాలవు' 'కాను. కనుకనే ఏడ్చుచున్నాను'.

ఇది ఒక పక్షమునందు కాకుండుచేత కుటిల, అవగా యేవిషమయ్యయినను
ఋజాక్తి యనెడి వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : పక్త రియపుయను మాటగా పలికినప్పుడు గ్రామ్యఋజాక్తియే,
ఒకరు కాకుండు నాశ్రయించి పక్తత ననుసరించినప్పుడు ఉపనాగరిక ఋజాక్తి
యగునని ఉదాహరణములనుబట్టి ఉపాసనగుచున్నది ఇర్వురియందును పక్తత
యున్నయెడల అది పేరుబేదమై పక్తోక్తి యగును. ఉదాహరణము అమరక
శతకమునుండి గృహీతము.

[పక్తోక్తి]

పక్తోక్తి ర్ద్విధా నిర్వ్యాఘా అనిర్వ్యాఘా చ. తయో
ర్నిర్వ్యాఘాయథా-

'కిం శారి మాం ప్రతి రుషా నను శార్హం కిం
కుప్యామి కాం ప్రతి ఘయీత్యనుమానతోఽహమ్
జానామి సత్య మనుమానత ఏవ స త్వ
మిత్యం గిరో గిరిభువో కుటిలా జయంతి'.

నేను మావాక్యపరిసమాప్తే ర్నిర్వాహా నిర్వ్యాధేతి వ్యక్తికి
ర్వాహోవాక్యమ్.

అర్థము : వక్రోక్తి నిర్వ్యాధ యని అనిర్వ్యాధ యని రెండు విధములు.
అందు నిర్వ్యాధ కుదాహరణము 'గౌరీ! నాయెడ రోషమే?' 'నేను గోవును కదా!
ఎవతె వట్ల కోపింతును?' 'నావట్ల నని అనుమానము' (ఊహ). 'అది నేనెరుగుదును'
విజమే. అనుమానకుడవే మరి నీవు' - ఈ విధమైన గిరిజయొక్క కుటిల వాక్య
ములు జయించును గాక:

ఇది వాక్యము మొదటినుండి ముగింపువరకు నిర్వహింపబడుటవల్ల నిర్వ్యాధ
యన్న వక్రోక్తి వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : కాకువుచేత గాని, శ్లేషచేత గాని వక్రభిన్నార్థసాధనతేస్యవశం
గించుట వక్రోక్తి. ప్రకృతోదాహరణమునందు వక్రోక్తి కుదివరకు నిర్వహింప
బడుటచేత నిర్వ్యాధ వక్రోక్తి యన్న వాకోవాక్యభేద మగుచున్నది. 'కిం గౌరి
మాం ప్రతిరుషా' అని శివునివాక్యము 'గౌరీ! నా యెడల రోషమే?' అని యర్థము.
పార్వతి 'గౌ+ఇమాం' అని విభాగముచేత 'నను గౌ రహం కిం?' అని ప్రశ్నించు
చున్నది. 'మరి, నేను గోవును కదా' అని యర్థము. గోవు సాధారణముగా
సాధుస్వభావమునే కలిగియుండును. కోపించుట యన్న ప్రసక్తికి తావు కలుగదు.
అయినప్పటికి 'కుప్యామి కాం ప్రతి' అని మరొక ప్రశ్న వేయుచున్నది. 'ఎవతె
యెడల కోపింతును' అని యర్థము. శివుని మాటలో 'ఎవతె' అన్న ప్రశ్నకే అవ
కాళము లేదు. కాని పార్వతి 'గౌ+ఇమాం' అని విడదీయుటచేత 'దీనిని' అన్న
అర్థమేర్పడి యీ ప్రశ్నకు అవకాళమేర్పడినది. దీనికి సమాధానముగా 'మయా
త్యనుమానతః' అని శివుడు చెప్పెను. 'అనుమానమువల్ల నా యందని' అని
అర్థము. ఇప్పటి అనుమాన శబ్దమునకు ఊహ యని యర్థము. 'నాయందే కోప
మని ఊహించుచున్నాను' అని శివుని భావము. పార్వతి దీనిని కూడ 'న+ఊహా-
నతః' అని వదలిభాగము చేసి భిన్నార్థమును సాధించినది. 'సత్యమే. నాకు
తెలియును. నీవు అనుమానకుడవే' అని చెప్పినది. 'ఉమకుకాక, మరొక యామెకు
లొంగిన వాడ' వని భావము. శివునికి అన్యత్రే విధేయత్వమును స్మరింపజేయుట
యందు పార్వతీ సవోపక్రత పరిణమించినది. తన కోపమునకు హేతువుకూడ
అధియే. ఇట్లు శివుని భావమునకు భిన్నముగా పార్వతి సభంగశ్లేష సాధనముగా

అర్థకల్పన చేయుటవల్ల, ఇది వక్రత యగుచున్నది. సంభాషణరూపమున, చివరంట నిర్వహింపబడుటవల్ల నిర్వ్యాధ వక్రోక్తి వాకోవాక్యము.

ఉదాహరణము రుద్రటుని కావ్యాలంకారమునుండి గృహీతము.

అనిర్యూహ యథా-

‘కేయం మూర్ధ్న్యంధకారే తిమిరమిహ కుతః సుభ్రుకాంతేందుయుక్తే కాంతావ్యతైర్నివ కామిన్నను భవతి మయా పృష్టమేతావదేవ నాహం ద్వంద్వం కరోమి వ్యవసయ శిరసస్తూర్ణ మేనా మిదానీ మేవం ప్రోక్తో భవాన్యా ప్రతివచనజడః పాతువో మన్మథారిః’ 337

సేయ మనిర్వాహః దనిర్యూహేతి వక్రోక్తి ర్నామ వాకోవాక్యమ్. తేజిమే ఉభే అపి శ్లేషవక్రోక్తి ర్నామ వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : అనిర్యూహ కుదాహరణము. ‘అంధకారీః తలమీద ఇది యెవరు?’ ‘సుత్రుః (చక్కని కనుబొమలు గలదానా) ప్రకాశమానుడైన చంద్రునితో కూడి యుండగా ఇక్కడ చీకటి యెక్కడ?’ ‘కాముకుడా! కాంతకూడ ఇక్కడనే’ ‘భవతీ! నే నింతవరకే కదా అడిగితిని!’ ‘నేను ద్వంద్వము చేయను. ఇప్పుడే వెంటనే దానిని శిరసునుండి తొలగించు’ అని భవానిచేత చెప్పబడి ప్రతివచన జడుడయిన మన్మథారి మిమ్ములను కాపాడునుగాక :

ఇది అనిర్వాహమువల్ల అనిర్యూహ వక్రోక్తి యనెడి వాకోవాక్యము. ఈ రెండునుకూడ శ్లేషవక్రోక్తి యనెడి వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : ‘అంధకారే కేయం మూర్ధ్ని’ అని భవాని ప్రశ్న. ‘అంధక వైరీ! తలమీద ఇది యెవరు?’ అని అర్థము. శివుడు ‘అంధకారే’ అన్న సంబోధనాంతమును సప్రమృంతముగా మార్చుకొని ‘చీకటియందు’ అన్నయర్థముతో ఎదురు ప్రశ్న వేసెను. ‘కాంతేందుయుక్తే తిమిరమిహ కుతః?’ ప్రకాశించుచున్న చంద్రుడు కూడియుండగా చీకటి యెక్కడ? అని యర్థము. భవాని ‘కాంతా+ఇందు+యుక్తః’ అన్న విభాగముతో కాంతతోను, చంద్రునితోను కూడిన శిరసన్నయర్థమును సాధించి ‘కామిన్! కాంతావ్యతైర్నివ’ అని అడిగినది. ‘కాంతకూడ శిరస్సు

మీదనేనా? అని ప్రశ్నించి, అట్టివాడు కాముకుడే యని నిర్ధారణ చేయుచున్నది. శివుడు 'నేను ప్రశ్నించితివి, సమాధానము చెప్పలేదు. ఇంతే' అని తప్పించుకొన జూచెను. భవాని 'నాహం ద్వంద్వం కరోమి' అని యన్నది. 'నేను ద్వంద్వార్థ యుక్తముగా వలుకను' అని ఒక యర్థము. 'నేను మరొకప్రీతి జంట కట్టి నవ త్పినై యుండను' అని మరొక యర్థము. ఇంతవరకు శ్లేషవల్ల వక్రత సిద్ధించినది. పార్వతి వక్రతను విడిచి 'కలమండి వెంటనే ఆమెను తొలగింపుము' అని మాటిగా ఆదేశించుచున్నది. శ్లోకమునందు సగముభాగమువరకు మాత్రమే వక్రత నిర్వహించబడుటవల్ల, ఇది అనిర్వూప వక్రోక్తి. శ్లేష నాశయించుటవల్ల శ్లేష వక్రోక్తి. ఇరువురి సంభాషణ యగుటవల్ల వాకోవాక్యము.

[వైయాత్యోక్తి]

వైయాత్యోక్తి ర్ద్విధా స్వాభావికీ నైమిత్తికీ చేతి తయోః
స్వాభావికీ యథా-

'నాదేయం కిమిదం జలం ఘటగతం నాదేయ మేవోచ్యతే
సత్యం నామ పిబామి కత్యవత్యమః పీతేన నామ్నాభవన్
కిం వర్ణా అపి సంతి నాన్ని రహితం కిం తైరలం త్వంకుతో
యస్మాదేవ భవాన్ భగిన్యసి తత స్తేనై వ మమ బాధసే' 338

అత్ర పైవైరిణ్యా సజ్జాద్యైయాత్యాత్ స్వాభావికీయం
వైయాత్యోక్తి రామ వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : వైయాత్యోక్తి స్వాభావి. అని, నైమిత్తికీ అని రెండు విధములు. అందు స్వాభావికీ కుదాహరణము. 'ఈ జలము నాదేయమా? కుండలోవిడి; నాదేయమే అని చెప్పబడుచున్నది.' 'నిజమా! త్రాగుదును.' 'ఎంతమంది త్రాగి దప్పిక తీర్చుకొని?' 'నాజమునందు వర్షములుకూడ నున్నవా? 'రహితమా? 'వాని సంగతి చాలు'. 'నీవెక్కడనుండి?' 'నీవు వచ్చినచోటు నుండియే' 'అయిన నీవు ఓగిని వపుదువు' 'దానిచేతనే నీవు నన్ను బాధించుచున్నావు'.

ఇచ్చట వైవిరిణియొక్క సహజవైయాత్యమువల్ల ఇది స్వాభావిక వైయాత్యోక్తి యనెడి వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : వైయాత్యము అని యనగా చొరవ ఇవికాని, సిగ్గులేకపోవుట అని కాని అర్థము. కొందరు సహజముగానే సిగ్గుమాలివారు; కొందరు కొన్ని సందర్భములలో సిగ్గుమాలివట్లు ప్రవర్తింతురు. మొదటి వారి మాట స్వాభావిక వైయాత్యోక్తి కాగా, రెండవవారి మాట నైమిత్తిక వైయాత్యోక్తి యగును.

నాదేయ మని యనగా నదీసంబంధమైన దని యర్థము. వక్త 'ఇది నదీ జలమా?' అని యడిగెను. ప్రసాపాలిక 'ఘటగత' మని సమాధానము చెప్పెను. అంతలో అగక (న+అదేయమ్) ఈయర్థానిది కా దని చెప్పెను. క్షంతలో ముంచిన నదీజలమే యని మరొక యర్థము. 'సత్యమేనా? అయిన ప్రాగుదును' అని బాట సారి పలికెను. బాటసారికి నదీజలమే యిష్టము. కావుననే, తన సమ్మతిని తెలిపెను. 'ఇంతకు ముందెందరో దప్పిక తీర్చుకొనిరి' అన్న భావమున 'పీతేన నామ్నా అభవన్' అని ఉపయోగించెను. 'వస్తువువచ్చని పేరుతో' అన్న యర్థము సాధించి 'పేరులో వర్ణములున్నవా?' అని బాటసారి ప్రశ్నించెను. ఈ విధముగా ఘటశబ్దము మొదలు భగినీశబ్దమువరకు వైవిరిణి నిర్ణయముగా అసభ్యార్థ స్ఫోరకముగానే ప్రయోగించెను. ఇట్లు ప్రయోగించుట వైవిరిణికి సహజలక్షణము. కావుననే యిది స్వాభావిక వైయాత్యోక్తి యనెడి వాకోవాక్య మగుచున్నది.

నైమిత్తికీ యథా-

'కుశలం రాధే సుఖతోఽ

సకంస, కంసః క్వ ను క్వ సా రాధా:

ఇతి పారీప్రతిపచనై

ర్వలక్షహాసో హరిర్జయతి.'

339

అత్ర గోత్రస్థలితే వివక్షనా మ్నైవ వైయాత్యేనో త్తరం దత్తం
ఋతి నైమిత్తికీయం వైయాత్యోక్తి ర్వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : నైమిత్తికీ కుటూహలము. 'రాధా! కుశలమా? 'ఓహో కంసా!

మఱిమే కదా! 'ఇక్కడ కంసు దెక్కడ?' ఆ రాధమాత్ర మెక్కడ?' ఇట్లు పాఠీ ప్రతివచనములచేత విలక్షణహాసము చేయుచున్న హరి వర్ణిలును గాక:

ఇక్కడ గోత్రస్థలితముచేత శత్రునామముచేతనే వైయాత్యముతో బదులు చెప్పబడినది. కావున ఇది నైమిత్తికీ వైయాత్యోక్తి అనెడి వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : కృష్ణుడు సత్యభామను సమీపించి పొరపాటున 'రాధా' అని సంబోధించెను. ఇట్లు పొరపాటున నోరుజారి యితరనామమును వట్కొను గోత్ర స్థలన మవి యందురు. సత్యభామకు రాధ శత్రువర్గములోనిది కావున, సత్య భామ కొంచెతనము (వైయాత్యము)తో కృష్ణుని తద్విరోధియైన కంసునిపేర సంబోధించుచున్నది. ఈ సంబోధనలోని అవంగతి అవగతమైవంతనే తన గోత్రస్థలన విషయము కూడ కృష్ణుని కవగతమైనది. కావుననే విలక్షణహాస దయ్యెను. ఒక కార్యమును విమితముగా చేసికొని కొంచెతనము ప్రదర్శించుట జరిగినది. కావుననే, యిది నైమిత్తికీ వైయాత్యోక్తి అన్న వాకోవాక్య మగుచున్నది.

[గూఢోక్తి]

గూఢోక్తి ద్విధా ముఖ్య గాణీ చ. తయో ర్ముఖ్యాయథా-

'కేశవ యమునాతీరే

వ్యాకృతవా నువసి హంసికాం కోఽద్య

కాంతా విరహ భయాతుర

హృదయః ప్రాయః ప్రియేహం సః'

340

అత్ర 'ప్రియే హంస' ఇత్యుత్తావర్ణలోపే 'ప్రియే అహం స' ఇత్యర్థస్య ముఖ్యయైవ వృత్త్యా గూఢత్వాదియం ముఖ్య గూఢోక్తి ర్నామ వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : ముఖ్య యవి, గౌణీయవి గూఢోక్తి రెండు విధములు. వావి యందు ముఖ్య కుదాహరణము - 'కేశవా : నేటి యుదయము యమునాతీరమున హంసికను పిలుచుచున్నా రెవరు?' 'ప్రియా: కాంతావిరహ భయాతుర హృదయమైన పురుషహంసయై యుండును.' ఇచ్చట 'ప్రియేహంసః' అనుచోట అవర్ణతోపము.

నందు 'ప్రియే అహం సః' అన్న అర్థమునకు ముఖ్యవృత్తిచేత గూఢత్వమువల్ల, ఇది ముఖ్యగూఢోక్తి అన్న వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : గూఢమైన వాక్కు గలది గూఢోక్తి. అందు ముఖ్యగూఢోక్తి కిది యదాహరణము. ప్రియురాలు 'కేశవా! హంసికను ఎవరు పిలిచిరి?' అని యడిగెను. హంసిక అనగా ఆపేరు కలిగిన ఒక యువతి; ఆడుహంస యని మరొక యర్థము. కృష్ణుడు ఈ ప్రశ్నకు సమాధానముగా 'ప్రియే హంసః' అని పలికెను మగహంస పిలిచియుండు నని సమాధానము చెప్పెను. ఇచ్చట ప్రియే+అహం+సః' అని యుండగా సంబుద్ధియందలి ఏకత్వమునందు 'అ' లీనము కాగా 'ప్రియే హంసః' అని యన్నట్లు వినిపించును. నిజమునకు 'ప్రియురాలా! పిలిచిన వాడను నేను' అన్నదియే గూఢమైన సమాధానము. ఇట్లు వాక్యమునందే నంది సాధనముగా గూఢత వంపన్నమయినది. కావుననే యిది ముఖ్యగూఢోక్తి అన్న వాకోవాక్యభేద మగుచున్నది.

గౌణీ యథా-

‘నిరర్థకం జన్మ గతం నలిన్యా
యయా న దృష్టం తుహినాంశుబింబమ్
ఉత్పత్తి రిందో రపి నిష్ఫలై వ
కృతా వినిదా నలినీ న యేన’

341

తావిమా పూర్వోత్తరార్థ యో రన్యోన్యోక్త్యా గూఢకామ లేఖా వితీయం గౌణీగూఢోక్తి ర్నామ వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : గౌణికి ఉదాహరణము - 'చంద్రవించుమును చూడని పద్మము జన్మము నిరర్థకమైపోయినది.' 'పద్మమును నిద్రలేపని చంద్రుని పుట్టుకకూడ నిష్ఫలమే అయినది.'

ఈ రెండును పూర్వోత్తరార్థములు పరస్పరోక్తులతోడి గూఢకామలేఖలు; కావుననే యిది గౌణీగూఢోక్తి యనెడి వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : వాక్యమున వివిషయమున్న గూఢత్వమును ముఖ్య యన్న

లేదమునందు చూచితిమి; అది నంది నాశయించికొన్నది. ప్రకృతమైన గోణీలేదము నందు గూఢత్వము సంధ్యాదుల నాశయించుకొని లేదు. అప్రస్తుత విషయ ప్రస్తావమే యిందు జరిగినది. ఒకరు లేఖను గూఢముగా వ్రాయగా, దానికి సమాధానమును లేఖ రూపమున గూఢముగానే వచ్చినది. ఇచ్చట, ఇవి లేఖలలోని వాక్యములని ప్రేయసీ ప్రియులు వ్రాసికొన్న పని తెలిసినప్పుడు గూఢత్వము తొలగిపోయి భావము స్పష్టము కాగలదు. ఇచ్చటి గూఢత్వము సందర్భము నాశయించుకొని 'గోణీ' యగుచున్నది. ప్రియుడు వచ్చువరికి ప్రియురాలు నిద్రపోవుచున్నది; ఆపెను లేపకుండ, ఆతడు వెళ్ళిపోయెను. తరువాత 'నిరర్థకం.... తుహినాంకు వింబ'మని లేఖ వ్రాసి పంపించెను. ఒకరిదే తప్పు కాదు; అట్లే నష్టముకూడ ఒకరిదే కాదు. కావుననే, 'వచ్చియు లేపకుండ వెళ్లుటచేత నీవు వచ్చుటకూడ నిష్ఫలమేయైనది' అన్న భావముతో 'ఉత్పత్తి రిందో రవి.... యేన' అని ఆమె సమాధానము వ్రాసినది.

ఇచ్చట నైతము ఇరువురు వ్యక్తులు, వారి ఉక్తిప్రత్యుక్తులు ఉండుటవల్ల ఇది గోణీగూఢోక్తి వాకోవాక్య మగుచున్నది.

[ప్రశ్నోత్తరోక్తి]

ప్రశ్నోత్తరోక్తి ద్విధా. అభిధీయమానహృద్యా ప్రతీయమాన హృద్యా చ. తయో రాద్యా యథా-

‘కృష్ణప్రస్థితాసి కరభోరు ఘనే నిశీఢే

ప్రశాణేశ్వరో వసతి యత్ర మనఃప్రియో మే

ఏకాకినీ వద కథం న బిభేషి బాలే

నన్వన్తి పుంజితశరో మదనః సహాయః’

342

సేయం హృదతప్రప్తవ్యనైవ స్పష్టమభిధయై వాభిధానా దభిధీయమానహృద్యా నామ ప్రశ్నోత్తరోక్తి ర్వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : ప్రశ్నోత్తరోక్తి రెండు విధములు. అభిధీయ మాన హృద్య యని ప్రతీయమాన హృద్య యని. ఆ రెండింటియందు మొదటిదాని కుదాహరణము - ‘కరభోరు! దట్టమైన చీకటిలో ఎక్కడికి బయలుదేరితివి?’ ‘నా మనః

ప్రియుడు ప్రాజ్ఞేశ్వరుడు వసించుచున్న తావునకు.' 'బాలా! ఒక్కతెవుకదా! భయ వడకుండుటకు హేతువేమి? చెప్పు' 'బాణము సంధించి మదనుడు సహాయుడై యున్నాడు కదా!'

ఇది హృదయగతమైన వ్రష్టవ్యమునకే స్పష్టముగా అభిదచితనే (సమాదానము) చెప్పుటవల్ల అభిధీయమాన హృద్య యనెడి ప్రశ్నోత్తరోక్తి యైన వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : వాకోవాక్యమునందు సంభాషణరూపమున గాని, ప్రశ్నోత్తర రూపమున గాని వక్తవ్యము అవిష్కృత మగును. ఇరువురు వక్త యిండుటకూడ ఆవశ్యకమే. మూలముగా చూచినప్పుడు ప్రకృతభేదమునందు విశిష్టత గోచరింపదు. పరిశీలించి చూడగా, ప్రాశ్నికుడు ఎదుటి వ్యక్తియొక్క హృదయగతమైన భావమును చెప్పించుటకే ప్రశ్న వేయు నన్నది గోచరించును. అంతేకాదు; తద్భావము తానుహించినదే, అయినను వక్తచేత చెప్పించుట ఆకాంక్ష.

వక్త స్పష్టముగా (వాచ్యముగా) తన మనోభావమును తెల్పినయెడల, అది అభిధీయమాన హృద్య యగును. ప్రకృతోదాహరణమునందు సంతకస్థానమునకు చేరుకొనిన ప్రియురాలిని ప్రియుడు ప్రశ్నించుచున్నాడు. ఆమెచేత 'మనఃప్రియుడు, ప్రాజ్ఞేశ్వరుడు' అని అనిపించుకొనుట అతని అభిలాష. అట్లే 'మదనుడు సహాయుడు' అని యనగా 'ప్రేమ వివశ' నని చెప్పించుకొనుట అతని కోరిక. తదనుగుణముగానే ఆమె స్పష్టముగా హృద్యముగా బదులుపలికినది. కావుననే, యిది అభిధీయమాన హృద్యప్రశ్నోత్తరోక్తి యగుచున్నది. ఉదాహరణము అమరుక శతకము నందలిది.

ద్వితీయా యథా-

'కియన్నాత్రం జలం విప్ర! జానుదస్మం నరాధిప!

తథాపీయ మవస్థా తే, న హి సర్వే భవాదృశాః'

343

సేయం శబ్దవిద్యావైశారద్యస్య హృద్యస్య ప్రతీయమాన త్యాత్ ప్రతీయమాన హృద్య ప్రశ్నోత్తరోక్తి ర్వాచోవాక్యమ్.

అర్థము : ద్వితీయ కుదాహరణము - 'విప్రా! జల మెంతమాత్రము ?'

‘నరాధిప! మోకాళ్ళవరకు’ ‘అంతమాత్రమునకే నీకి యవస్థయా?’ ‘అందరును భవదృశులు కారు’.

ఇది శబ్దివిద్యావైకారద్యమునకు హృద్యమునకు ప్రతీయమానత్వమువల్ల ప్రతీయమాన హృద్య ప్రశ్నోత్తరోక్తి యైన వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : విద్వాంసుడు శబ్దివిద్యానుహత్వముచేత హృదయగత భావమును హృద్యముగా భంగ్యంతరముగా స్ఫురింపజేసిన యెడల ప్రతీయమాన ప్రశ్నోత్తరోక్తి యగును. ఇచ్చట శబ్దిము వాచకము కాక, వ్యంజక మగుచున్నది. ఇట్టి ఉక్తి సామర్థ్యము సామాన్యులకు సాద్యము కాదు. ఉదాహృత శ్లోకము రాజునకును పండితునకును జరిగిన ప్రసంగము; ప్రశ్నోత్తరరూపము. రాజు జలమును గురించి అడుగలేదు; పండితుడు జలమును గురించి చెప్పలేదు. రాజు పండితుని దారిద్ర్యమును గురించి భంగ్యంతరముగా ప్రశ్నించెను. పండితుడు తదనురూపముగానే సమాధానము చెప్పెను. ‘అందరును నీవంటి వారు కారు’ అనుట రాజును క్లాషించుటయే. పంపన్నత్వము విషయమున, దాతృత్వము విషయమున రాజున కున్న స్థావ మున్నతము; అదియే పండితోక్తిచేత ప్రతీతమయినది కావుననే, యిది ప్రతీయమాన హృద్యప్రశ్నోత్తరోక్తి యగుచున్నది.

ఉదాహరణ పద్యము భోజరాజు శార్ఙ్గధరపద్ధతినుండి గృహీతము.

[చిత్రోక్తి]

చిత్రోక్తి ర్ద్విధా చిత్రా విచిత్రా చ. తయో శ్చిత్రతాయథా-

‘లభ్యంతే యది వాంఛితాని యమునా భాగీరథీ సంగమే

దేవ ప్రేష్యజన స్తదేష భవతో భర్తవ్యతాం వాంఛతి

నన్వీత స్మృజేన కిం ను మరణం కాయాన్మనోవిచ్యుతి

రీర్ఘం జీవ మన స్తవాంఘ్రికమలే కాయోఽత్ర న స్తివృతి.’ 3144

తదిరం సంకల్పితోక్తి ప్రత్యుక్తి భ్యాం జీవితోఽపి జన్మాం తరావాప్తి సాధనేనాశ్చర్యహేతు రితి చిత్రా నామ చిత్రోక్తి ర్వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : చిత్రోక్తి చిత్ర యని విచిత్ర యని రెండు విధములు. అందు చిత్ర కుదాహరణము 'దేవా! యమునా భాగీరథీ సంగమమునందు వాంఛితములు లభించు నెడల, ఈ సేవకు డీ మరణముతో 'నీయొక్క భర్తవ్యత(స్వామికత్వము)నే కోరుచున్నాడు' 'మరణ మనగా శరీరము నుండి మనస్సు వేరుపడుటయే కదా!' 'దీర్ఘజీవి వగుము. నా మనస్సు నీ పాదపద్మమునందును, శరీర మిచ్చట నున్నది.'

సంకల్పితమునకు చెందిన ఉక్తిప్రత్యుక్తులచేత జీవితుడై యుండియు జన్మాంతరముచేత పొందదగిన దానిని సాధించుటచేత ఆశ్చర్యమును కలిగించునదై చిత్ర యనెడి చిత్రోక్తి వాకోవాక్య మగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : సంకల్పమున కమగుణముగా ఉక్తిప్రత్యుక్తులను సాగించి ఆశ్చర్యమును కలిగించు నెడల చిత్రా చిత్రోక్తి యగును. ఆశ్చర్య జనకత్వము చిత్ర యందు అవశ్య లక్షణము. ఒకడు మరుజన్మమునందు కూడ తన ప్రభువునే కొలిచి యుండవలయు నని సంకల్పము చేసికొనును. కోరికలు తీరుట కుపాయము గంగా భాగీరథీ సంగమ స్థానమున మరణము. మరణ మనగా దేహమునుండి మనస్సు వేరు పడుటయే. అది మరణము నొందకుండనే అతనికి సిద్ధించినది. శరీర మెచ్చట నున్నప్పటికి అతని మనస్సు మాత్రము ప్రభుని పాదపద్మములమీదనే లగ్నమై యుండును. ఇది యంతయు సేవకుని మనస్సునందు ఉక్తిప్రత్యుక్తిరూపము నొందిన సంకల్పిత సంవాదమే. ఇచ్చట వ్యక్తి లిరువురు లేరు. ఇరువుర పక్షమున సుక్తిప్రత్యుక్తుల నొక్క వ్యక్తియే భావించుకొనెను. జన్మాంతరమున పొందవలయునని వాంఛించుచున్న 'భర్తవ్యత' యిప్పుడుకూడ సిద్ధమై యున్నదే. సిద్ధమై యున్నదానిని సాధించుటకు యత్నించుట ఆశ్చర్య హేతువు. కావుననే, యిది చిత్రా చిత్రోక్తి యగుచున్నది.

ద్వితీయా యథా-

'శోఽయం భూమిని భూవణం కిత్వ తే శోణః కథం కుంకుమాత్ కూర్పాసాంతరితః ప్రేయే వినిమయః పశ్యాపరం క్వాన్తి మే పశ్యామిత్యభిధాయ సాంద్రవులగో మృగ్నన్మృడాన్యః స్తనౌ హస్తేన ప్రతినిర్జితేందు రవతా ద్ద్యూతే హనన్వో హరః'

అత్రోక్తి ప్రత్యుక్త్యో రనంతరం స్తన మర్దన వైచిత్ర్యాదినా
పరిసమాప్తే ర్విచిత్ర సంజ్ఞమిదం వాకోవాక్యమ్.

అర్థము : ద్వితీయ కుదాహరణము. 'భామినీ! అదియేమి?' 'జూదగాదా!
నీ అలంకారము.' 'ఎట్లుగా నున్నదేమి?' 'కుంకుమ వల్ల' 'రవికలో దాచితివా?'
'ప్రియా! మార్చలేదుగదా!' 'చూడు. నాకు మరొకటి యెక్కడ నున్నది?' 'చూచె
దను' అని పలికి చేతితో పార్వతీ స్తనములను మర్దించుచు నవ్వుచు దట్టమైన పుల
కలు పొంది, చంద్రుని జూదమునందు తిరిగి గెలుచుకొనిన హరుడు మిమ్ములను
రక్షించును గాక!

ఇచ్చట ఉక్తిప్రత్యుక్తులకు సమ్మత స్తనమర్దన వైచిత్ర మున్నగు వానిచేత
పరిసమాప్తి యగుటవల్ల ఇది విచిత్ర అన్నపేరుగల వాకోవాక్యము.

వ్యాఖ్య : ఉక్తి ప్రత్యుక్తులతోనే కాక, క్రియారూపమునకూడ ఆశ్చర్య
మును కలిగించునెడల, అది విచిత్రా చిత్రోక్తి యగును. ప్రకృతోదాహరణము
మందు పార్వతీపరమేశ్వరుల ద్యూతనన్నివేశము వర్ణితము. జూదమునం దోడి
శివుడు చంద్రకళను కోల్పోయెను. పార్వతి తాను గెలుచుకొన్న చంద్రకళను
రవికలో దాచుకొన్నది. స్తనలేపనమైన కుంకుమ పంకముచేత చంద్రకళ ఎట్లుగా
నైనది. ఈశ్వరుడు తాను గెలుచుకొన్నప్పుడు తాను చంద్రకళను తిరిగి తీసికొన
వలయును. పార్వతి చూపిన చంద్రకళ ఎట్లుగా నుండుటచే, అది తనది కాదని శివుని
యనుమానము. 'నాదగ్గర మరొకటిలేదు. నీవే వెదకికొనుము' అని పార్వతి
అనుమాన వివృత్తికై పలికినది. శివుడు పట్టుదలతో 'వెదకెదను' అని పలికి స్తన
వర్ణముచేత పులకించి, స్తనమర్దనము చేసెను. ప్రసంగమునుండి ప్రకరణము
చేష్టారూపమును గ్రహించెను. ఇదియే చమత్కారదాయకమే. కావుననే విచిత్రా
చిత్రోక్తి యన్న వాకోవాక్య మగుచున్నది.

ప్రహేలికాలంకాము

145. ప్రహేలికా నకృత్రప్రేక్షా సాపి ష థా చ్యుతాక్షరా
దత్తాక్షరోభయం ముష్టి ర్భిందుఃపత్స్యర్థ వత్స్యపి.

అర్థము : ఒకమాదిరి ప్రశ్న ప్రహేళిక. అది ఆరు విధములు. 1. చ్యుతా

క్షర 2. దత్తక్షర 3. చ్యుతదత్తక్షర (ఉభయము) 4. చ్యుత్తి 5. విందుమతి
6. అర్థపతి.

146. క్రీడా గోష్ఠీ వినోదేషు తజ్జైరాకీర్ణ మంత్రజే

పరవ్యామోహనే చాపి సోపయోగా ప్రహేలికా.

అర్థము : క్రీడాగోష్ఠీ వినోదములందును, జనసంకుల ప్రదేశము (అకీర్ణము) లందు తజ్జాలు రహస్యాలాపములు జరుపుటకును, ఇతరులకు వ్యామోహము (అజ్ఞానము)ను కలిగించుటకును ప్రహేళిక ఉపయోగపడును.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో నడునెవిమిదవదిగా ప్రహేళిక. పేర్కొనబడినది. ఇది చ్యుతాక్షరాది భేదముల నారంభించి కలిగియున్నదిను ప్రహేళిక క్రీడాగోష్ఠులందు వినోదముకొరకు మాత్రమే కాక రహస్యాలాపములకును, అవ్యవంధనమునకును కూడ ఉపయోగించుకొని దంటి చెప్పిన ప్రయోజన. శ్లోకమునే భోజా దుద్ధరించి ప్రదర్శించెను. ప్రహేళిక శబ్దమువలంకరించుట యన్నులక్షణమును బట్టియే శబ్దాలంకారముగా గణనీయమగుచున్నది. ప్రహేళిక తెలుగునందున్న 'బొడుపుకత్' వంటిది.

[చ్యుతాక్షరం]

తాను చ్యుతాక్షరా యథా

‘పయోధరభరాకాంతా సంసమంతీ పదేవదే

పదమేకం న కా యాతి యది హారేణ వర్జితా’

346

అత్ర విహంగికా కాహారేణ వర్జితా న యాతీతి వక్తవ్యే
హారేణ వర్జితేత్యుక్తమ్. అతః కా తత్త్వక్షరస్య చ్యుతత్వా చ్యుతా
క్షరేయమ్.

అర్థము : వానియందు చ్యుతాక్షర కుదాహరణము. పయోధరముల భారము చేత ఆక్రమింపబడినదియు, ఆడుగుడుగునకు పంగుచున్నదియు నై వ యేది హర పర్జితయైనయెడల ఒక్క యడుగుకూడ కదలకుండును ?

ఇచ్చట (విహంగికా) కావడిబద్ధ (కాహారేణ వర్జితా) మోపెడివాడు లేని యెడల వెళ్ళదని చెప్పవలసియుండగా, హరములేని యెడల అని చెప్పుట జరిగివది. ఇచ్చట 'కా' అన్న అక్షరము చ్యుతి నొందుటవల్ల, ఇది చ్యుతాక్షర.

వ్యాఖ్య : ఉండవలసిన అక్షరమును విడిచిపెట్టి చెప్పినయెడల చ్యుతాక్షర ప్రహేళిక యగును. ఉదాహరణము ఒక శ్రీనిగురించి చెప్పుచున్నట్లుగా భ్రాంతి కలిగించును. వయోధరశబ్దము ఆభ్రాంతికి మూలపేతువు; హరశబ్దము దానినే పోషించుచున్నది, పైగా అచ్చటి విశేషణము లన్నియు శ్రీలింగమునందే యున్నవి. 'హరములేనియెడల శ్రీ ఒక్క అడుగుకూడ నడవలేదు' అని అన్నప్పుడు నమస్య యుత్పన్నమైనది. దీనికి వరిష్కారమును కనుగొనవలయును. 'హర' శబ్దమును 'కాహర' శబ్దముగా మార్చుకొనవలయును. 'కాహరుడు' అనగా 'బరువులు మోయు వాడు' అని యర్థము. 'బరువులు మోయువాడు వయోధరభరాక్రాంతను నడిపించునా? మోయునా?' ఎటులయినను రుచిరము కాదు. కాబట్టి పై విశేషణములకు ఆధార మైన విశేష్యమును తెలిసికొనవలయును. మోయువాడున్నాడు కనుక మోపెడివస్తువు పల్లకియో, కావడియో, మరియేదియో కావలయును. వయోధరములు అనగా కుండలు. కుండలభారము కలది, అడుగడుగునకు పంగునది కావడిబద్ధ. సంస్కృతమున కావడిబద్ధను 'విహంగిక' అని యందురు. విహంగిక పై లక్షణములను కలిగి యుండు ననుట వాస్తవము. 'కాహరవర్జిత' యైనయెడల కదలదు. ఇచ్చట 'కా' అన్న తొలివర్ణము తొలిగిపోవుటవల్ల, ఇది చ్యుతాక్షర యగుచున్నది.

[దత్తాక్షర]

దత్తాక్షరా యథా-

'కాంతయానుగతః కోఽయం వీనస్కంధో మదోద్ధతః

మృగాణాం పృష్ఠతో యాతి శంబరో రూఢయాశావనః' 347

అత్ర శంబర ఇతి శంబర ఇత్యనుస్వారాక్షరస్య దత్తత్వాద్దత్తాక్షరేయమ్.

అర్థము : దత్తాక్షర కుదాహరణము. 'బలిసిన మూపులు గలవాడు, మదము చేత ఉద్ధతుడై నవాడు, కాంతచేత అనుసరింపబడినవాడు, మృగములవెంట వెళ్ళుచున్నాడు. అతడెవడు?' 'యావవసంతుడై న శంబరుడు'.

ఇచ్చట 'శబర' అని యనుటకు 'శంబర' అని అనుస్వారాక్షరము కూర్చుట చేత, ఇది దత్తాక్షర.

వ్యాఖ్య : అవసరములేనిచోట అదనముగా అక్షరమును చేర్చినయెడల దత్తాక్షర యగును. 'శంబరుడు' ఒక రాక్షసుడు. అతడు శివునిచేతిలో మరణించెను. మృగములవెంట వెళ్ళువానిని శంబరు డనుట సంగతము కాదు. 'శబరుడు' అని యనగా అటవికుడని యర్థము. వేటగాడు మృగములవెంట వెళ్ళుటకుగాని, కాంతచేత అనుగమింపబడుటకుగాని, మదోద్ధతు డగుటకు గాని అక్షేపముండదు. కావున, ఇచ్చట 'శబర' శబ్దమును వాడుటకు బదులుగా అనుస్వారము వదనముగా చేర్చి వాడుట జరిగెను. కావుననే దీనిని దత్తాక్షరా ప్రహేళిక యని పేర్కొనుట సముచిత మగుచున్నది.

[చ్యుత దత్తాక్షర]

చ్యుత దత్తాక్షరా యథా-

'విదగ్ధః సరసో రాగీ నితంబోపరి సంస్థితః'

తన్వంగ్యాలింగితః కంఠే కలం కూజతి కో విటః'

348

అత్ర విట ఇత్యస్మిన్ సదే వికారే చ్యుతే ఘకారే దత్తే ఘటః కూజతీతి ద్వితీయోఽర్థో భవతీతి సేయం చ్యుత దత్తాక్షరా.

అర్థము : చ్యుతదత్తాక్షర భూహతము. 'విదగ్ధుడును, సరసుడును, రాగవంతుడును, వితంబము నాదారముచేసికొన్నవాడును, ప్రీతచేత కంఠము కౌగిలించబడినవాడును, మనోహరముగా కూయుచున్నాడు.' 'ఎవరు? విటాడు?'

ఇట విటశబ్దమునందు వికారము చ్యుతము కాగా మకారము దత్తము కాగా (ఘటః కూజతి) ఘటము శబ్దించుచున్నదని మరొక యర్థమేర్పడును. కావున, ఇది చ్యుతదత్తాక్షర.

వ్యాఖ్య : ఉన్నయక్షరమును తొలగించి లేనియక్షరమును నెలకొల్పినయెడల చ్యుతదత్తాక్షర యగును. ప్రకృతోదాహరణమునందలి 'విదగ్ధ' ప్రభృతి విశేషము లన్నియు పుంలింగమునందు కూర్చబడి పురుషవ్యక్తినిబోధించుచున్నవి.

కావుననే యీ వర్ణనమును విన్న వ్యక్తి 'ఏమిట?' అని ప్రశ్నించుట కవకాశము కలిగినది. ఇచ్చటి 'ఏ' స్థానమున 'మ' నిలువగా 'మట' అని అగును. 'మై' విశేషణము లన్నియు మటశబ్దమున కనుకూలమయిన అర్థము నొనగను. 'విదగ్ధః' అనగా వండితుడని ఒక యర్థము; బాగుగా కొల్చబడినది అని మటవిషయమున గ్రహింపదగిన యర్థము. 'రాగి' అనురాగము గల పురుషుడని, ఎఱ్ఱని రంగుగల దని అర్థములు. ఒక యక్షరమును తొలగించి, తత్ స్థానమునందు మరొక యక్షరము నిలుపుటచేత భిన్నమైన యర్థము మనోహరమై వాక్యము నంతటని దీప్తి మంకము గావించుచున్నది. కావుననే, యిది చ్యుతదత్తాక్షరా ప్రహేళిక యన్న శత్రులంకార మగుచున్నది.

[అక్షర ముష్టిక]

అక్షరముష్టికా యథా—

'అతిః అతిః అన్మలలం వ్రీద్య రధ్య జద్య ఫద్య
మేలా మేలా మేలం మేలం ఘన ఘన ఘన ఘన'

349

నేయ మక్షరాణాం ముష్టి రిత్యక్షరముష్టికా. అత్ర పాదశః
చతుఃపం క్తిలిఖిత చతుర్భి ర్మరజబంధైః శ్లోక ఉత్తిష్ఠతి.

త డ్యథా—

'అద్య మే సఫలా వ్రీతిరద్య మే సఫలా రతిః

అద్య మే సఫలం జన్మ అద్య మే సఫలం ఫలమ్'

350

అర్థము : అక్షరముష్టిక కుడాహరణము.... ఇది అక్షరముల ముష్టి కావున అక్షరముష్టిక. ఇక్కడ పాదముల వరుసగా నాలుగు పంక్తులను వ్రాయుటచేత ఏర్పడిన నాలుగు మురజబంధములతో శ్లోక మేర్పడును. అది యిది — నేడు నా ప్రేమ సఫలమయినది; నేడు నా రతి సఫలత చెందినది; నేడు నా జన్మ సఫల మయినది; నేడు నా ఫలము కృతార్థమయినది.

వ్యాఖ్య : 'ముష్టిః' అని యేవగా దొంగిలింపుట యని యర్థము. 'అక్షర ముష్టిః' అని యేవగా అక్షరములను దొంగిలింపుగా ఏర్పడినదని అర్థము. 'అతిః

అతి: అన్న అలం' మున్నగు విధముగా ఉదాహరణగా చూపబడిన శ్లోకమునకు అర్థము లేదు. రెండవపాదమునందలి 'ప్రీద్య రద్య' మున్నగు రచనకూడా అట్టిదే. కాని తొలిపాదములోని 'అతి:' రెండవపాదములోని 'ప్రీద్య' ఒక విధముగా కలిసి నప్పుడు 'అద్య, ప్రీతి:' అని రెండు పదములు స్పష్టముగా ఏర్పడును. అవగా తొలుత స్పష్టముగా క్రమబద్ధముగా మున్న శ్లోకమునుండి అక్షరముల నవహరించి యదేచ్ఛముగా కలబోయుటచేత ఉదాహృత పద్య మేర్పడినది. ఎంతటి పండితుని కైనను దీనిని భేదించి, అర్థము నవగాహనము చేసికొనుట శక్యము కాదు. కాని ప్రహేళికానిపుణులకు దీనిని మురజబంధముగా విన్యసించినయెడల ఆనలు శ్లోక మేర్పడు నన్న రహస్యము తెలియును. వారు మాత్రమే దీనిని గ్రహింపగలరు. ప్రహేళికా ప్రయోజనమునందు పేర్కొన్న పరవ్యామోహనము అక్షరముష్టికయందు ప్రత్యక్షముగా అనుభవమునకు వచ్చుచున్నది.

[బిందుమతి]

చిందుమతీ యథా-

‘తవావవాదః ప్రత్యర్థి పతాకా ప్రతిసంగరమ్
ఫలం ప్రత్యద్భుతోపాయం యశాంసి నతు న క్వచిత్’ 351

ఇత్యనేన శ్లోకేనోక్తార్థస్య యథాస్థిత స్వరాసుస్వార విసర్జనీయ
సంయోగస్య శ్లోకోక్తార్థస్య బిందుభిరేవ సూచనాక్రమ ఇతి బిందు
మతీ. తద్యథా-

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

విశేష:-

ఉదాహరణ: 'సంయుగే సంయుగే జయః
సాహసే సాహసే నీధిః సర్వత్ర తన క్షిరయః'

అర్థము : చిందుమతి కుదాహరణము. ప్రతిసముద్రముమీదను నీ అధి

కారమే; ప్రతియుద్ధమునందును నీ పతాకమే; ప్రతి కార్యమునందును నీకు విజయమే; మరియొక్కదను (నీకు తప్పించి) కీర్తలు లేవు.

ఈ శ్లోకమునందలి అర్థముతో స్వరములు, అనుస్వారములు, విసర్గనీయములు యథాస్థితములై సంయోగము చెందిన విందువులతోనే మరొక శ్లోకమేర్పడిన సూచనాక్రమమే విందుమతి.

వ్యాఖ్య : విందువులను కలిపి విందుమతి. కేవల స్వరముల స్థానమున, వ్యంజనాక్షరముల స్థానమున విందువులను మాత్రమే యుపయోగించుటచేత విందుమతి యన్న పేరు సార్థకమగుచున్నది. వ్యంజనములమీది స్వరములు, అనుస్వారములు, విసర్గలు సున్నలమీదనే చేరును. అర్థమును వ్యంజింపజేయు ధర్మమును బట్టియే హల్లులకు వ్యంజనములన్న సంజ్ఞ యేర్పడినది. విందుమతి యందు వ్యంజనముల స్థానమున సున్నలే నిలుచుచున్నవి. అర్థబోధకత్వమునకు సహకరించు వర్ణము లద్యుత్కము లగుటచేత అవగాహనము చేసికొనుట కష్టము. అందువల్లనే యిది ప్రహేళికయైనది. ఉదాహృతశ్లోకముయొక్క అర్థమునే యిముడ్చుకొని 'ఉదధావుదధా వాజ్ఞా' యున్నగు శ్లోక మేర్పడినది. ఇది యిట్లేయైనచో గ్రహించుట యందు కష్టములేదు; దానితోపాటే ప్రహేళికారూపముకూడ లేదు.

'ఉ' తొలియచ్చు; దీని స్థానమున ఉత్వముతోడి విందువు నిలువబడినది. తరువాతిది 'ద'. దీనికి బదులు విందువుమాత్రమే. తరువాతిది 'ధ'. దీనికి బదులు ధీర్ఘముతోడి విందువు. ఇట్లు చివరంట విందువులకే గుణింతమును చేర్చుకొనుచు రచింపవలయును. అప్పు డిది విందుమతి యనెడి ప్రహేళిక యగును. ఇదికూడ పరవంచనము ప్రయోజనముగా ప్రవర్తించును.

[అర్థప్రహేళిక]

అర్థప్రహేళికా యథా-

'ఉత్తప్త కాంచనాభాసం సందప్త దశనచ్చదమ్
సరసం చుంబ్యతే హృష్టై ర్వృద్ధైరపి కిముజ్జ్వలమ్'

353

సేయమపి సూచితస్యైవ పశ్వామ్రఫల మిత్యన్య ద్వ్యర్థపద
ప్రయోగేనాచగతే రర్థప్రహేళికా.

అర్థము : అర్థప్రహేళిక కుదాహరణము. కరగిన బంగారు కాంతి గలది, కారకిన పెదవి కలది, సరసమైనది, ఉజ్జ్వలమయినది, హర్షముపొందిన వృద్ధులు కూడ చుంచించునది. ఏది ?

ఇది కూడ సూచితమైన వక్వానుఫలమునకు ద్వ్యర్థపద ప్రయోగముచేత అవగతివల్ల అర్థప్రహేళిక.

వ్యాఖ్య : అర్థసంబంధమైన సమన్య కలది అర్థప్రహేళిక. ఇది రెండర్థములు గల పదములను ప్రయోగించుటచేత సమన్యయై, సరియైన అర్థము నవగాహనము చేసికొన్నప్పుడు పరిష్కారము నొందును. ప్రకృతోదాహరణము 'చుంబ్యతే' మున్నగు పదములచేత అధరచుంబనమును స్ఫురింపజేయును. ప్రయత్న విశేషణము దానిని బలపరుచును. కాని 'వృద్ధైరపి' (వృద్ధులచేత సహితము) అను మాటలు సందేహ కారణము లగును. మరికొంత ఆలోచింపగా 'పక్షమైన మామిడి పండు' కర్తృస్థానమునందు కనబడును. దీనిని వృద్ధులుకూడ హర్షముతో ఆస్వాదించుటలో ఆక్షేపము లేదు. 'ఉత్తప్త కాంచనాభాసం' మొదలయిన విశేషణములు 'మామిడిపండు' నకే అన్వయించును. అర్థమునుబట్టి యేర్పడిన సమన్యయగుట వల్ల నే దీనికి అర్థప్రహేళిక అన్నపేరు అన్వర్థ మగుచున్నది.

[గూఢాలంకారము]

147. క్రియా కారక సంబంధైః పాదాభిప్రాయ వస్తుభిః

గోపితైః పద్విధం ప్రాహుర్గూఢం గూఢార్థవేదినః.

అర్థము : దాచిన క్రియా కారక సంబంధములచేతను, పాదాభిప్రాయ వస్తువులచేతను గూఢమును ఆరు విధములుగా గూఢార్థవేత్తలు పేర్కొనుచున్నారు.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారము లిరువది నాలుగింటిలో క్రమప్రాప్తమైన పందొమ్మిదవ యలంకారము గూఢము. గోపనము చేయుట (గూఢముగా దాచియుండుట)యే గూఢాలంకారము యొక్క ప్రధాన లక్షణము. ఈ గోపనము ఆరు విషయములలో జరుగవచ్చును. వానిని బట్టియే గూఢాలంకారము 1. క్రియాగుప్తము 2. కారకగుప్తము 3. సంబంధగుప్తము 4. పాదగుప్తము 5. అభిప్రాయగుప్తము 6. వస్తుగుప్తము - అని ఆరు విధములుగా పరిగణింపబడుచున్నది.

[క్రియాగూఢము]

తేవు క్రియాగూఢం యథా-

‘స్త న జఘన భరాభిరామ మందం

గమన మిదం మదిరారుజేక్షణాయాః

కథమివ నహసా విలోకయంతో

మదనశర జ్వరజ్వర యువానః’

354

అత్ర జఘనభరాభిరామ మందం మదిరేక్షణాయా గమన మహ-
 లోకయంతో హే యువానాః, కథమివ యూయం మదనశర జ్వర-
 జ్వర నోస్తేతి క్రియాపదస్య స్తన శబ్దేన జఘనసాన్నిధ్యాద్గోపితేన
 క్రియాగూఢ మిదమ్.

అర్థము : వానియందు క్రియాగూఢమున కుదాహరణము. ఓ యువకు-
 లారా! మదిరారుజేక్షణయొక్క స్తన జఘనభార మనోహర మందమైన వడకను
 హతాత్తుగా చూచుచున్నవారయ్యె మన్మథబాణ జ్వరజ్వరులు ఎట్లు....?

ఇక్కడ ‘జఘనభరాభిరామ మందం.... మదన శరజ్వరజ్వర న స్త’ అని
 క్రియాపదమైన స్తనశబ్దమునకు జఘనసాన్నిధ్యమువల్ల గోపనముచేత ఇది క్రియా-
 గూఢము.

వ్యాఖ్య : క్రియాపదమును గోపనము చేసినయెడల క్రియాగూఢమన్న
 అర్థంకాత మగును. (గూఢ గుప్తములు పర్యాయపూరితగా ప్రయుక్తములు).
 ప్రకృతోదాహరణమునందు ‘స్తనజఘనభర’ మున్నగు విధముగా మొదలుపెట్టించదు-
 వగా క్రియాహీన మయిన వాక్యమేర్పడును. వాక్యమునందు క్రియగాని, విధేయ విశే-
 షణముగాని యుండవలయును. అట్లు లేనిచేడల ఉద్దిష్టము స్పష్టముకాదు. దానిని
 ‘అశరీరము’ అన్న వాక్యదోషముగా పరిగణింతురు. ఉదాహరణ శ్లోకముకూడ
 ఆ దోషమున కగ్రమయ్యె నని అనిపించును. కాని జాగరూకతతో పరిశీలించగా
 ‘స్తనజఘన....’ అనుచోటి ‘స్తన’ కుచవచకము కాదని ‘న, స్త’ అన్న రెండు
 పదములు క్రమము మార్చుకొనగా ఏర్పడె నని స్పష్టమగును. ‘స్త’ లోబ్ధ ప్రత్య-
 యము; మధ్యమ పురుష బహువచనము. ఇక్కడ ‘యువానః’ అన్నది ప్రథమా

విభక్తి బహువచనము కాదు; సంబుద్ధి బహువచనము. కావుననే 'హే యువానః, యాయం కథం న మదనజ్వర పీడితః స్త' అని యగును. 'ఓ యువకులారా : మీరు మదనజ్వరపీడితులు ఎట్లు కాకుండురు?' అన్న యర్థము కలుగును. జనున భారము, స్తనభారము మొదలయిన విధముగా చెప్పెడి అభ్యాసమువల్ల జనున సాన్నిధ్యమునందున్న 'స్తన' సమాసములో భాగమైపోయినది. ఇది భ్రాంతివల్ల ఏర్పడినది. 'న' వ్యతిరేకార్థకము. 'స్త' అన్ రాకువుయొక్కలో ద్రూపము. కాబట్టి యిచ్చట క్రియాపదము లేకపోలేదు; లే దనిపించునట్లు గూఢముగా నున్నది. కావుననే యిది క్రియా గూఢమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[కారక గూఢము]

కారకగుప్తం యథా-

'పిబత స్తే శరావేణ వారి కన్లః శీతలమ్

కేనేమా దుర్విదధ్ధగ్నేన హృదయే వినివేశితో' 355

అత్ర శరావితీ కర్మకారకస్య గూఢశ్వాత్కారకగూఢ మిదమ్.

అర్థము : కారకగుప్తమున కుదాహరణము. జలజ కీకలమైన జలమును మూకుడుతో త్రాగుచున్న నీ హృదయమునందు, ఏ దుర్విదగ్ధునిచేత ఇవి ప్రవిష్టము లయినవి ?

ఇచ్చట 'శరా' అన్న కర్మకారకమునకు గూఢత్వమువల్ల, ఇది కారక గూఢము.

వ్యాఖ్య : కారకము కర్తృ, కర్మ, కరణ, సంప్రదాన, అపాదాన, అది కరణ విభాగముచే అరు విధములు. ఏ కారకమున గూఢముగా రచించినప్పటికి, అది కారకగూఢమే అగును. ప్రకృతోదాహరణమునందు కర్మకారకము గోపవము చెందినది. 'శరావేణ' అని యనగా 'మూకుడుతో' అని యర్థము. ఇది కరణ కారకము. జలపానము ప్రసక్తవిషయము కాబట్టి యిది యుచితముగానే యున్నది. కాని, ఉత్తరార్థమునందు 'ఇహా వినివేశితో' (ఇవి ప్రవేశపెట్టిబడినవి) అని యున్నది. సర్వనామమే కాని నామవాచకము ప్రయోక్తము కాలేదు. కర్మవాచకము నిర్దిష్టము కాలేదని అనిపించుచున్నది. అభివయపూర్వకముగా పవించునప్పుడు,

అభినయమే గ్రహణమునకు నహకరించి సౌందర్యమును పోషించును తక్కిన యెడల అస్పష్టత వలన, అది దోషమే యగును. తిరిగి పరిశీలించి చూచినచో, 'పిబితస్తే శరావేణ' అన్నచోట 'శరా+ఎణ' అన్న విభాగమునకు అవకాశమున్నది. 'శరా' ఇమా, వినివేశికా అనువానికి విశేష్యము 'ఇవి ప్రయోగింపబడినవి' అని కాక 'ఈ బాణములు ప్రయోగింపబడినవి' అనియే యర్థము. నిగూఢముగా ధాగి యున్న కర్మ యిప్పుడు పట్టునదీనది. ఇంతేకాదు. 'శరావేణ' అని యన్నప్పుడు కర్తృవాచకము 'తే' (నీయొక్క) అనియే తెలియును. యష్టద్వాచకము ఎవరి కుద్దిష్టమో తెలియదు. 'శరా+ఎణ' అని యన్నప్పుడు ఏణము (లేడి) సంబోధింప బడుట స్పష్టముగా నున్నది. ఈ విధముగా కర్మకారకమే కాదు; కర్తృకారకము కూడ ఉదాహృతి యందు గుప్తమై యున్నది. కారకగూఢ మని యన్నప్పుడు రెండును సంగృహీతము లగును.

[సంబంధ గూఢము]

సంబంధగూఢం యథా-

'స మయాగోరసాభిజ్ఞం చేతః కస్మాత్ ప్రకుప్యసి
అస్థాన రుదితై రేభి రల మాలోహితేక్షణే'

356

అత్ర స మే ఆగో రసాభిజ్ఞం చేత ఇది సంబంధిపదస్య మయ్యేతి తృతీయాభ్రాంత్యా గోపిత త్యాదిదం సంబంధగూఢమ్.

అర్థము : సంబంధగూఢమున కుదాహరణము. అతుణిలోచనాః అస్థానము లయిన రోదనములు చాలింపుము. మనస్సు గోరసము నెరుగనిది. ఎందుచేత కుంపించుచున్నావు? (మయా- అను దానికి పైవి చెప్పిన అర్థమునందు వినియోగము లేదు. 'కిం కృతం?' అని అధ్యాహృతము చేసికొన్నచో 'నేనేమి చేసినది?' అన్న యర్థము కలుగును.)

ఇచ్చట 'స మే ఆగో రసాభిజ్ఞం చేతః' అన్న సంబంధి పదమునకు 'మయా' అన్న తృతీయాభ్రాంతితోడి గోపితత్వమువల్ల సంబంధగూఢము.

వ్యాఖ్య : క్రియతోడి సంబంధము కారకము. అన్యపద సంబంధము శేషము. సంబంధగూఢమునందు శేషసంబంధమే గ్రహణము. 'శేషే షష్ఠీ'యని

యగుటచేత శేషసంబంధమునందు షష్ఠీవిభక్తి యగును. (నకృకోదాహరణమునందు మయా, గోరసాఖిజం, చేతః, న - అని విభాగము చెసికొని పైయర్థము చెప్పుకొంటిమి. ఒకటి రెండు పదముల నద్యాహృతము చేసికొనుట అవశ్యకమైనది. పాలరుదికి, ప్రియురాలి కోపమునకు ముడిపెట్టుటకూడ సరసముగా లేదు. తిరిగి పరిశీలనగా 'ష, ష, అగోరసాఖిజం, చేతః' అన్న విభాగము అనుకూలమై గోచరించును. మే (నాకు), అగోరసాఖిజం (పాపరసము నెరిగిన), చేతః (మనస్సు), న (లేదు). అనగా, 'నేను దోషము చేయలేదు' అని తాత్పర్యము. 'దోషము చేయనివాని యెడల కోపగించుటయేల? ఏడ్చుటచేత కన్ను లెఱుబడినవి ఏడువ వలసినచోటు కానిచోట ఏడ్చుట మానుము.' అన్న భావము సరసమై, సముచితమై కనుపట్టును 'మే' అన్యచ్ఛబ్దముయొక్క షష్ఠీవిభక్తి రూపము. 'పాపము' అన్న అర్థముగల అగచ్ఛబ్దము పరము కాగా అయాదేశముచేత 'మయాగః' అన్న రూప మేర్పడినది ఇందలి 'మయా' తృతీయా విభక్తి యన్న భ్రాంతిని కలిగించినది. అనుసరించియున్న 'గోరసాఖిజం' అన్న సముచ్చయము దీనికి పహకరించినది. విజమునకు ఇచ్చుట తృతీయా విభక్తిరూపము లేదనియు షష్ఠీవిభక్తిరూపమే యున్నదనియు తెలిసినప్పుడు అన్యయార్థము సులభమగును ఇట్లు శేషసంబంధము గుప్తమై యుండుటవల్ల నే, ఇది సంబంధగూఢమునకు లక్ష్యమయినది.

[పాదగూఢము]

పాదగూఢం యథా-

'ద్యువియద్గామినీ తార సంరావ విహతశ్రుతిః

హైమిషు మాలా శుశుభే (విద్యుతా మివ సంహతిః)'. 357

అత్ర పూర్వార్ధస్థితైర్ద్వితీయ ప్రథమ సప్తమ పంచమైకాదశ నవమ త్రయోదశ షోడశాక్షరై శ్చతుర్థపాదో గూఢ ఉత్సాహ్యః. యథా 'విద్యుతామివ సంహతిః' ఇతి. ఇదం పాదగూఢమ్.

అర్థము : పాదగూఢమున కుదాహరణము. స్వర్గవ్యోమమునకు పోవు నదియు, ఉన్నత ద్వనిచేత విహతమైన శ్రుతిగలదియైన న మాం హేమంత సమయ ముందు శోభించెను. (పెరఫుతీగం సమాహము వలె).

ఇచ్చట పూర్వార్థము వందున్న రెండవ, మొదటి, యేడవ, అయిదవ, వదు నొకండవ, తొమ్మిదవ, వదుమూడవ, వదునారవ అక్షరములచేత గూఢమైన నాలు గవపాదము ఆవిష్కృతము కావలయును. 'విద్యుతా మివ సంహతిః' అని. ఇది పాదగూఢము.

వ్యాఖ్య : శ్లోకమునకు నాలుగు పాదము లుండును. అందు మూడు పాదములను మాత్రమే చెప్పి, వానిలోనే గూఢముగా నాలుగవపాదము విమిడ్చి యుంచిన యెడల, అది పాదగూఢ మగును. ప్రకృతశ్లోకమునందు మొదటి రెండు పాదముల (పూర్వార్థము)లోనున్న వర్ణములే అపేక్షనుసారముగా గృహీతములై నాలుగవపాదమైనవి. గ్రంథకర్తయే వివరణమునందు ఆయా వర్ణస్థానములను వివరించి చతుర్థపాదమును ప్రదర్శించి యున్నాడు.

[అభిప్రాయ గూఢము]

అభిప్రాయగూఢం యథా-

‘జిజ్ఞ దేలరేణ భణిఆ

ఖగ్గం ఘేత్తూణ రాణలం వచ్చ

తా కిం నేవలవహువ

హసిణ్ణాణ వలోళిలం సలణమ్’

358

[ఛాయా-

‘యదాదేవరేణ భణితా

ఖడ్గం గృహీత్వా రాజకులం ప్రజ

తత్కిం నేవక వధ్వా

హసిత్వావలోకితం శయనమ్’]

అత్ర నిరీక్షిత మనేన పురుషాయితలక్కు పాదలాక్షాదికం, తేన నియుక్తే మాం న కర్మణీత్యభిప్రాయేణ వధ్వా శయనావలోకన మిత్యభిప్రాయ గూఢమ్,

అర్థము : అభిప్రాయగూఢమున కుదాహరణము. కత్తివట్టుకొని రాజ భవనమునకు వెళ్లు మని మరది చెప్పినప్పుడు సేవకవధువు నవ్వి యెందులకని శయ్య నవలోకించెను ?

ఇచ్చట పాదమునకున్న రత్నక మొదలయిన పురుషాయితపు గుర్తులుచూచి 'వన్ను పనియందు నియోగించుట లేదు' అన్న అభిప్రాయముతో వధువు శయ్య నవలోకించివది. ఇది అభిప్రాయగూఢము.

వ్యాఖ్య : అభిప్రాయమునుబట్టి చేష్టను, చేష్టనుబట్టి అభిప్రాయమును గుర్తింపవచ్చును. వాక్కు అభిప్రాయమును కలుగజేయును; చేష్టకు చోదనము వందిచ్చును. కొన్నియెడల వాక్కువల్ల వెల్లడియైన అభిప్రాయముకంటె ప్రతి క్రియ భిన్నముగా నుండవచ్చును; అనగా అప్పటి ప్రతిక్రియ భిన్నమైన అభిప్రాయ ముతో జరిగిన దనియే అర్థము. ప్రకృతోదాహరణమునందు పురుషుడు పురుషా యితోచిత వేషరచనతోనున్న నాయకను చూచెను. అయినను 'శుద్ధమును తీసికొని రాజగృహమునకు పోమ్ము' అని ఆదేశించెను. 'సేవకార్యమునకై పోమ్ము' అని చెప్పినట్లే యైనది కాని, నాయక అతని అభిప్రాయమును గ్రహించియే హస న్ముఖియై శయ్య నవలోకించెను. వాచకమునకు విరుద్ధమయిన కార్యాచరణమే యిచ్చట కానిపించును. కాని, ఆచరణము అభిప్రాయోచితముగానే యున్నది నాయకుడు 'ఇంటి పనులను మాని శయనమందిరమునకు రమ్ము' అన్న అభిప్రాయ ముతోనే పలికెను. దానిని గ్రహించుటచేతనే ఆమె సంతోషముతో శయ్యవైపు చూచుట జరిగెను. నాయకుడు వాచ్యము చెయ్యలేదు; నాయక నోరువిప్పి పలుకలేదు. కావుననే యిది అభిప్రాయగూఢము.

[వస్తు గూఢము]

నస్తుగూఢం యథా-

'పానీయం పాతు మిచ్ఛామి త్వత్తః కమలలోచనే
యది దాస్యసి నేచ్ఛామి నో దాస్యసి పిబామ్యహమ్' 359

అత్ర దాస్యనీతి దానీలక్షణస్య వస్తునో గూఢ త్యా దిదం వస్తు
గూఢమ్.

అర్థము : వస్తుగూఢమున కుదాహరణము. ఓ కమలలోచనా! నీవల్ల పానీయమును త్రాగగోరుచున్నాను. నీ విచ్చినట్లయిన నేను త్రాగను (కోరను); నీ వియ్యవియెడల నేను త్రాగుదును.

ఇచ్చట 'దాన్యసి' అని దాసీలక్షణమైన వస్తువునకు గూఢత్వమువల్ల, ఇది వస్తుగూఢము.

వ్యాఖ్య : వస్తువును గోపనముచేసి పలికినయెడల వస్తుగూఢ మన్న శబ్ద లంకార మగును. 'ఇచ్చినయెడల త్రాగను; ఇయ్యవి యెడల త్రాగుదును' అను మాటలు అర్థవంతములు కావు. 'ఇచ్చిన యెడల త్రాగుదును; ఇయ్యవి యెడల త్రాగను' అని యున్నయెడల అర్థవంతము లనిపించుకొనును. కాని, యిచ్చట విరుద్ధముగానే ప్రయుక్తము లయినవి. విశేషార్థ మేమయిన నుండవలయును. 'దాన్యసి' అన్నది క్రియాపదము; 'దా' దాతువుయొక్క భవిష్యద్రూపము; మధ్యమ పురుషైకవచనము ఈ రూపము విశ్లే గ్రహించి పైయర్థము చెప్పుకొంటిమి. కాని, ఇది సంగతము కాదు 'దాసీ+అసి' అను పదములుకూడ యతాదేశము వల్ల 'దాన్యసి' అని యగును 'యది దాన్యసి నేచ్ఛామి' దాసి వగుదువేని నేను త్రాగను. 'నో దాన్యసి పిబామి' దాసివి కావేని త్రాగుదును. ఇప్పు డర్థము సుసం గతమైనది. 'దాన్యసి' అనుచోట దాసీత్వము 'గూఢముగా నున్నది. కావుననే, ఇది వస్తుగూఢ మన్న. యలంకారమునకు లక్ష్యమగుచున్నది

ప్రశ్నోత్తరాలంకారము

148. యస్తు పర్యనుయోగస్య నిర్భేదః క్రియతే పదైః

విదగ్ధగోష్ఠ్యాం వాక్యైర్వా తం హి ప్రశ్నోత్తరం విదుః॥

అర్థము : పండితగోష్ఠియందు పదములచేత కాని, వాక్యములచేత కాని పర్యనుయోగమునకు పరిష్కారము చేయబడినయెడల, అది ప్రశ్నోత్తర మగును.

వ్యాఖ్య : పర్యనుయోగ మని యనగా ప్రతిపాదిత విషయమును ఖండించుటకు గాని, సవరించుటకు గాని చేయు వాద మని యర్థము. ప్రతిపాదిత విషయము ప్రశ్నరూపమున గాని సమస్యరూపమున గాని యుండును. దానికి తగిన

సమాధాన మగునట్లుగా పదములను గాని, వాక్యములను గాని ప్రయోగించుట విరేధము. అది ప్రశ్నకు సమాధానము; సమన్యకు పరిష్కారము.

149. అంతఃప్రశ్న బహిఃప్రశ్న బహిరంతః సమావ్యాయైః
జాతి పృష్టోత్తరాభిప్రైః ప్రశ్నై స్తదపి వడ్విధమ్ ||

అర్థము : 1. అంతఃప్రశ్నము 2. బహిఃప్రశ్నము 3. బహిరంతఃప్రశ్నము
4. జాతిప్రశ్నము 5. పృష్టప్రశ్నము 6. ఉత్తరప్రశ్నము - అని ప్రశ్నోత్తరాలంకారము అరు భేదములు కలిగియున్నది.

[అంతః ప్రశ్నము]

తేవ్యంతఃప్రశ్నం యథా-

‘కాహ మస్మి గుహా వక్త్రీ ప్రశ్నేఽముష్మిన్ కి ముత్తరమ్
కథ ముక్తం న జానాసి కదర్థయసి యత్సతే’ 360

అశ్ర ‘కదర్థయసి’ ఇతి పదం కథముక్తం రేఫయకారయుక్తం దర్శనీతి స్యాత్. అతో వాక్యాంతరే ప్రశ్నోత్తర స్వై క్త త్వాదంతః ప్రశ్న మిదమ్.

అర్థము : వానియందు అంతఃప్రశ్నమున కుదాహరణము - “గుహా ‘నే నెవరిని?’ అని అడుగుచున్నది. ఈ ప్రశ్నలో సమాధాన మేమి?” “మిత్రహా : కష్టపెట్టెదవేల? చెప్పినదానినే యెరుగవా?”

ఇచ్చట ‘కదర్థయసి’ అన్న పదము కథముక్తమై రేఫ యకారయుక్తమై ‘దర్శనీ’ అని యగును. అందువలన, వాక్యాంతరమునందే ప్రశ్నోత్తరములు చెప్పబడుటవల్ల, ఇది అంతఃప్రశ్నము.

వ్యాఖ్య : ప్రశ్నమునందే సమాధానము లేనమై యుండినయెడల అంతః ప్రశ్న మగు నని లక్షణము. ‘కాహ మస్మి,’ (నే నెవరిని?) ఇదొక ప్రశ్న. ఈ ప్రశ్నకు మరొక ప్రశ్న సమాధానమైనది. కథముక్తం న జానాసి? (చెప్పినదానినే యెరుగవా?) కదర్థయసి (బాధపెట్టుచున్నావు). ఈ ప్రశ్న ‘ఎరుగవా?’ అన్నంత

వరకే ప్రశ్న. తక్కినదంతయు సమాధానము. 'కదర్థయసి' అన్న పదమునందలి 'కథ' అన్న పర్ణములను తొలగింపగా 'దర్థసి' అని యగును. 'దరీ+అసి' గుహవు నీవు - అని యర్థము. కథముక్తమ్ - అన్నప్పుడు 'కథం+ఉక్తమ్' అని ఒక మారును, 'క+థ+ముక్తమ్' అని మరొకమారును విరుగును. ఇట్లగుటవల్ల ప్రశ్నయందే సమాధానము అంతర్నిహితమై యున్నది. కావుననే యిది అంతః ప్రశ్నమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[బహిః ప్రశ్నము]

బహిఃప్రశ్నం యథా-

'భద్ర మాణవకాఖ్యాహి కీదృశః ఖలు తే పితా
వేలాందోలిత కల్లోలః కీదృశశ్చ మహోదధిః'

361

అత్ర 'మజ్జన్మకరః' ఇత్యస్తోత్రరస్య ప్రశ్నాద్భహిరుక్తత్వా ద్బహిఃప్రశ్న మిదమ్.

అర్థము : బహిఃప్రశ్నమున కుదాహరణము - 'భద్రుడా! బ్రహ్మచారి! నీ తండ్రి యెటువంటివాడో చెప్పు.' 'చెలియలికట్టపైకి చెలరేగుచున్న తెరటములు గల మహాసముద్రము వంటివాడు.'

ఇక్కడ 'మజ్జన్మకరుడు' అన్న సమాధానము ప్రశ్నకు బంధు ముక్తమగుట వల్ల, ఇది బహిఃప్రశ్నము.

వ్యాఖ్య : ప్రశ్నకు చెప్పిన సమాధానము తప్పిరిదిని చాటి ప్రసక్తమైన పుడు, అది బహిఃప్రశ్న మగునని లక్షణము. 'నీ తండ్రి యెటువంటివాడు' అన్న ప్రశ్నకు 'సముద్రమువంటివాడు' అనుటతో సమాధానము చెప్పినట్లే. ఇందు ప్రశ్నకు సమాధాన మున్నది కాని చమత్కారమును కలిగించు శబ్దాలంకారము లేదు. విశేషము నాధారము చేసికొని సమాధానభాగము మరికొంత కల్పించుకొనవలయును. అదియే ఉద్దిష్ట ప్రతిపచనము. సముద్రమునకు విశాలత్వము, గంభీరత్వము, భయంకరత్వము, రత్నగర్భత్వము మొదలయిన లక్షణములు గలవు. ఇక్కడ 'వేలాందోలిత కల్లోలః' అన్న విశేషమువల్ల భయంకరత్వమే స్ఫురించుచున్నది. మకరాదులు మునిగియుండుటయే దీనికి పేతువు. 'మజ్జన్మకరః' అని యనగా

‘నా జన్మకు కారణమైనవాడు’ అని యవగా ‘తండ్రి’ యని యర్థము. నమ్ముద్రుని పక్షమున మజ్జిత్ = మునిగియున్న, మకరః = మొసళ్ళు గలవాడు. అని యర్థము. ‘కీదృశః మజ్జిన్ మకరః నమ్ముద్రః శాదృశః మజ్జన్మకరః’ అన్నది శాశ్వర్యము. మొసళ్ళునిండిన నమ్ముద్రమువలె నా తండ్రి భయంకరుడు అనియే భావము. ఇది సమాధానమునందు స్పష్టముగా వాచ్యము కాలేదు; విశేషజాదికమునుబట్టి అభ్యాసా తము. కావుననే, యిది బహిఃప్రశ్నమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[బహిరంతః ప్రశ్నము]

బహిరంతఃప్రశ్నం యథా-

‘సుభద్రాం క ఉపాయం స్త ప్రశ్నేఽముష్మిన్ య ఉత్తరః
న కీదృక్కపి మాచప్తే వ్యోమ్ని వర్జస్థితః కుతః’ 362

అత్ర ‘నా యు తః’ ఇత్యుత్తరేణ ప్రశ్నాద్వహిరుక్తేన వాయుతో నరో వానరో భవతీతి సుభద్రోపాయంతాప్యవ్యతే. తేనై తద్ బహిరంతః ప్రశ్నం భవతి.

అర్థము : బహిరంతః ప్రశ్నమున కుదాహరణము - సుభద్ర నెవడు పెండ్లి యాడెను? ఈ ప్రశ్నకు సమాధానమైనవాడు ఎటువంటి కోతి (కేతనము) నెమ్మ కొనెను? ఆకాశమునందు ఆకు ఎందువలన నిలుచుచున్నది?

ఇచ్చట ‘వాయుతః’ అని ప్రశ్నకు బయటనున్న సమాధానముచేత వాయుతః, నరః, వానరః అని యగును. సుభద్రను పెండ్లియాడినవాడు కూడ చెప్పబడును. అందుచేత, ఇది బహిరంతఃప్రశ్న మగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ప్రశ్నకు బహిఃస్థితమైన సమాధానము బహిఃప్రశ్నము; ప్రశ్న యందే నిహితమైయున్న సమాధానము అంతఃప్రశ్నము; రెండును గలది బహిరంతః ప్రశ్నము. ప్రకృతలక్ష్యమునందు ‘వ్యోమ్ని వర్జస్థితః కుతః’ అన్న ప్రశ్న కలదు. దీనికి సమాధానము ‘వాయుతః’ అని ‘ఆకాశమునందు ఆకు ఎట్లు నిలుచుచున్నది?’ ‘వాయువువల్ల’ అని అర్థము. ‘కీదృక్కపి మాచప్తే’ అని యన్నప్పుడుకూడ ‘వాయుతః’ అన్నది సమాధానము. ‘నా తో కూడిన’ అని యర్థము. ‘కపి’ అన్న

యర్థమున వాయుత్పైవ పదము 'వానరః' అన్నది. 'వా' ను విడువగా 'నరః' అని మిగులును. అది మొదటి ప్రశ్నకు సమాధానము. 'నరుడు' అని యనగా 'అర్జునుడు' అని యర్థము. 'వాయుతః' అన్నదొక్కచే బహిఃస్థితము; తక్కిన రెండు సంకీర్ణితములు. కావుననే యది బహిరంతఃప్రశ్నమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[జాతి ప్రశ్నము]

జాతిప్రశ్నం యథా-

'కీదృశా భూమిభాగేన రాజా స్నాతోఽనుమీయతే
ప్రాంగణం కురు తేత్స్యక్తాః కిమాహు న్నదనిచ్ఛవః' 363

'హైమవారక రంజినా' 'నాజరం కరవామహై' ఇత్యుత్త
రాభ్యాం గతప్రత్యాగతాభ్యాం ప్రశ్నోత్తరజాతి రభిధీయతే. తేన
జాతిప్రశ్నమిదమ్.

అర్థము : జాతిప్రశ్నమున కుదాహరణము - ఎటువంటి భూమిభాగమున
రాజా స్నానముగావించిన ట్లాహింపబడుచున్నది? ప్రాంగణమును నిర్మింపు డని
చెప్పగా, అనిష్ట లేమని యందురు?

'హైమవారక రంజినా' 'నాజరం కరవామహై' అన్న గత ప్రత్యాగతము
లైన సమాధానములచేత ప్రశ్నోత్తరజాతి చెప్పబడుచున్నది. కావున, ఇది జాతి
ప్రశ్నము.

వ్యాఖ్య : రెండు ప్రశ్నలున్నపుడు ఒకప్రశ్నకు అనులోమక్రమమున,
మరొకప్రశ్నకు ప్రతిలోమక్రమమున ఒకే సమాధానము చెప్పగా అది జాతిప్రశ్న
మగునని లక్షణము. 'ఎటువంటి భూమియందు రాజా స్నానముచేయును,' డీనికి
సమాధానము 'హైమవారక రంజినా' అని. 'బంగారు గోడలతో మనోహరమైన' అని
యర్థము. పై సమాధానమునే ప్రతిలోమముగా చదువగా 'నాజరం కరవామహై'
అని యగును. 'ప్రాంగణం కురుత' అన్న ఆదేశమున కిది సమాధానము. 'న +
అజరం + కరవామహై' అని యనగా 'ప్రాంగణమును నిర్మింపము' అని యర్థము.
రెండు ప్రశ్నలకు అనులోమ ప్రతిలోమక్రమములచేత ఒకే వాక్యము సమాధాన
మగుటచేత, ఇది జాతిప్రశ్నమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[పృష్ట ప్రశ్నము]

పృష్టప్రశ్నం యథా—

‘కో స్తో జోఅణవాట కో దండాణాం దువే నహస్సాతి
కా కాలీ కామధురా కిం శుక పృథుకాననచ్ఛాయమ్’ 3164

అత్ర య ఏవ ప్రశ్నాః కః న యోజనపాదః కః న యో
దండానాం ద్వే నహస్సే ఇత్యాదయః తే ఏవ ‘క్రోశో యోజనపాదః’
‘కోదండానాం ద్వే నహస్సే’ ఇత్యాదీన్యత్తరాణి భవంతి.. ఏవం ‘కా
కాలీ’ ‘కా మధురా’ ‘కిం శుకపృథుకాననచ్ఛాయమ్’ ఇత్యుత్తరం ఓ
మభిహితశేషస్య ప్రష్టవ్యమితి పృష్టప్రశ్నమ్.

అర్థము : పృష్టప్రశ్నమున కుదాహరణము - యోజనపాదు దెవడు? రెండు
వేల దండములకు (ప్రభువు) ఎవడు? నల్లనిదేది? ఏడొ మధుర? శుకకాణిక వర్ణము
గలది యేది?

ఇచ్చట ‘కః న యోజనపాదః’ ‘కః న యో దండానాం ద్వే నహస్సే’ మొద
లుగా గల ప్రశ్నలే ‘క్రోశో యోజనపాదః’ ‘కోదండానాం ద్వే నహస్సే’ మొద
లయిన సమాధానము లగును. ఇట్లే ‘కా కాలీ’ అని మొదలయిన సమాధానము
కిమభిహితశేషమునకు ప్రష్టవ్యము. కావున పృష్టప్రశ్నము.

వ్యాఖ్య : పృష్టప్రశ్న మని యనిగా ప్రశ్నింపబడిన ప్రశ్న యని కాని,
ప్రశ్నింపబడిన ప్రశ్నను కలది అని కాని అర్థము. ప్రశ్నవాచకముతోడి శేషవాక్యమే
ప్రశ్నకు సమాధానమైనపుడు పృష్టప్రశ్నమన్న శబ్దాంకార మగును. ఇది లక్షణము.

కిం శబ్దము ప్రశ్నవాచకము. పుంలింగము ‘కః’ అని, స్త్రీలింగము ‘కా’
అని యగును. ‘కో స్తో జోఅణవాట’ అన్నది మొదటిప్రశ్న. ‘కః నః యోజన
పాదః’ అని సంస్కృతచ్ఛాయ. ‘యోజనపాదు దెవడు?’ అని అర్థము. పైదానికి
‘క్రోశో యోజనపాదః’ అనియు సంస్కృతచ్ఛాయ యుండవచ్చును. ‘యోజనము
(ఎనిమిదిపైళ్ళు) లో నాలుగవవంతు క్రోశః’ అని యర్థము. దీనినిబట్టి ‘యోజన
పాదు మేమి,’ అని ప్రశ్నను ఆంధ్రీకరించుకొనవలయును. రెండవప్రశ్న వేరుగా
కనిపించినప్పటికి, అది మొదటిప్రశ్నకే సమాధానము. ‘కోదండానాం ద్వే నహస్సే’

‘కోదండములయొక్క రెండువేలు’ అని యర్థము. కోదండ మనగా ‘ధనుస్సు’. నాలుగు హస్తముల పరిమాణము గలది ధనుస్సు. రెండువేల ధనుస్సుల పరిమాణము గలది క్రోశము, ప్రశ్నవాచకమైన ‘కః’ తరువాతి వాక్యభాగముతో కలియగా ఇది యేర్పడినది. ఇట్లే కా (ఏది) కాలీ (నల్ల ఏది) అన్న ప్రశ్నకు ‘కాకాలీ’ (కాకుల సమూహము) అన్నదియే సమాధానము. కా (ఏది) మధురా (తియ్యనిది) అన్న ప్రశ్నకు ‘కామధురా’ (వాంఛాభారము) అన్నది సమాధానము. అట్లే చివరి ప్రశ్నకు ‘కింశుక పృథు కానన చ్ఛాయమ్’ (మోదుగుపూలు నిండిన వికారమైన అడవియొక్క చాయ) అని యర్థము. ఇట్లు ప్రశ్నవాచకమయిన కిం శబ్దమే అతి హితకేషముతో కూడి సమాధాన మగుటచేత, ఇది పృష్టప్రశ్నమునకు లక్ష్యమగు చున్నది.

[ఉత్తర ప్రశ్నము]

ఉత్తరప్రశ్నం యథా-

‘కిం వసంతసమయే ననభక్షః

పృష్టవాన్ న పృథులోమ విలేఖః

ఉత్తరం చ కిమవాపతు రేతే

కాననాద తిమిరాదపి కాలీ’

365

అత్ర ప్రశ్నస్య హే కాననాద హే తిమిరాద పికాలీత్యేత దేవోత్తరం భవతీత్యుత్తరప్రశ్న మిదమ్.

అర్థము : ఉత్తరప్రశ్నమున కుదాహరణము - ‘కాననమును మ్రింగు తిమిరముకంటె వసంత సమయమునందు నల్ల నిదేది?’ అని వనభక్ష దడిగెను; పృథులోముడు కూడ అడిగెను. వీ రిరువురు పొందిన సమాధాన మేమి ?

ఇచ్చట ప్రశ్నకు ‘హే కాననాద హే తిమిరాద పికాలీ’ అనునదియే సమాధానము. కావున, ఇది ఉత్తరప్రశ్నము.

వ్యాఖ్య : ప్రశ్నయే సమాధాన మైనప్పుడు ఉత్తరప్రశ్న మగునని లక్షణము. ఇచ్చట ప్రశ్నవాచకమును విడిచి సమాధానము ప్రవర్తించును. పృష్ట

ప్రశ్నమునందు ప్రశ్నవాచకము కూడ కలిసియే సమాధాన మగును. రెండింటికున్న భేదమిది.

‘వనంత సమయే కాననాదతిమిరా దపి కాశీ కిమ్,’ అని ప్రశ్న. ఇచ్చట ప్రశ్నవాచకమైన ‘కిం’ విడువబడినది. ‘కాననాద’ అని వనభజనానికి సంబుద్ధియైనది. ‘తిమిరాద’ అని వృధులొమ విలేఖనానికి సంబుద్ధి యైనది. ‘అపి’ శబ్దకేషమైన ‘పి’ వర్ణముతో కలిసి ‘పికాశీ’ అని సమాధాన మేర్పడినది. ‘నల్లనిది కోకిలల సమూహము’ అని భావము. ప్రశ్నయందే ఉత్తరముండుటవల్ల, ఇది ఉత్తరప్రశ్నము నకు లక్ష్యమగుచున్నది.

అధ్యేయాలంకారము

50. యద్విధౌ చ నిషేధే చ వ్యుత్పత్తేరేవ కారణమ్
తదధ్యేయం విదుస్తేన లోకయాత్రా ప్రవర్తతే॥

అర్థము : విధియందును, నిషేధమునందును వ్యుత్పత్తికి కారణమయిన దానిని అధ్యేయ మని యందురు. దానిచేతనే లోకయాత్ర సాగుచున్నది.

151. కావ్యం శాస్త్రీతిహాసా చ కావ్యశాస్త్రం తథైవ చ
కావ్యేతిహాసః శాస్త్రీతిహాస స్తదపి వడ్విధమ్॥

అర్థము : 1. కావ్యము 2. శాస్త్రము 3. ఇతిహాసము 4. కావ్యశాస్త్రము
5. కావ్యేతిహాసము 6. శాస్త్రీతిహాసము - అని అధ్యేయముకూడ ఆరు విధములు.

వ్యాఖ్య : అధ్యేయము అనగా ‘అధ్యయనము చేయదగినది’ అని యర్థము. కావ్యము, శాస్త్రము మొదలయిన యారింటిని భోజదేవుడు అధ్యేయభేదములుగా పరిగణించి ప్రదర్శించుచున్నాడు ఇతరాలంకారికులు వీనిని కావ్యభేదములుగా పరిగణించిరే కాని అలంకారభేదములుగా పరిగణించలేదు ‘శబ్దము నలంకరించునది శబ్దాలంకారము’ అన్న నిర్వచనమున కనుకూలముగానే భోజదేవుడు అధ్యేయాలంకారమును ప్రదర్శించుట జరుగుచున్నది శబ్దారములే సాహిత్యశరీరము. శబ్దము కావ్యమునం దొకవిధముగా, శాస్త్రమునం దొకవిధముగా - భిన్నభిన్న రూపములలో భిన్నభిన్న విధములుగా అలంకృత మగును. కావుననే కావ్యాదులుకూడ అలంకార

వాచ్యము లగుచున్నవి. విన్యాస విధానములోని ఏకేషమే అలంకారత్వం పోషక మగుచున్న దనుట గమనార్హము.

[కావ్యము]

తేఘ కావ్యం యథా -

‘యది స్మరామి తాం తస్మిం జీవితాశా కుతో మమ
అథ విస్మృత్య జీవామి జీవితవ్యసనేన కిమ్’

366

తదిద ముక్తిప్రధానాన్యత్ కావ్యమిత్యుచ్యతే.

అర్థము : వానియందు కావ్యమున కుదాహరణము - ఆయువతిని స్మరించిన యెడల నా కింక జీవితాశ యెక్కడిది? మరి, విస్మరించి బ్రతుకుదునేని జీవిత వ్యవసాయమున నేమి లాభము?

ఉక్తిప్రధానమువల్ల దీనిని కావ్యమని యందురు.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో ఇరువదియొకటవది అధ్యేయము. అధ్యేయాలంకార భేదములలో మొదటిది కావ్యము; ఇది ఉక్తిప్రధానము చెప్పెడి రీతిని బట్టియే శబ్దము అలంకృతమగును. శబ్దముకాని అర్థముకాని యిచ్చుట ప్రధానము కాదు. చెప్పవలసిన అర్థమునకు తగిన శబ్దమును చెప్పవలసిన భణితిలో చెప్పుటయే ఉక్తి అది యున్నప్పుడే కావ్యము సంపన్నమగును.

ప్రకృతోదాహరణమునందు నాయకుడు నాయికా విరహాతప్తుడై యున్నాడు. ఆమెను స్మరించుకొనుచు కాలయాపనము చేయుచున్నాడు. స్మరణచేత శాపము పెరుగుచున్నది. ప్రాణములు పోవునన్న భయము కలుగుచున్నది. అట్లయిన, స్మరించుట మానుకొనరాదా, మరచిపోరాదా? అని ప్రశ్నింపవచ్చును. అప్పు డింక బ్రతుకున కర్థమేమున్నది? బ్రతుకు విప్రయోజనము అంతేకాదు. నాయకుడు ‘జీవితవ్యసనేన’ అని ఉపయోగించుచున్నాడు ‘జీవితమునందలి లంపటత్వముచేత’ అనికాని ‘జీవించుట యనెడి దుఃఖముచేత’ అని కాని అర్థము చెప్పవచ్చును. ప్రేయసియే తన జీవిత సర్వస్వమని తాత్పర్యము. ఇట్లు చెప్పుటచేతనే యిది కావ్యాలంకార మగుచున్నది.

[శాస్త్రము]

శాస్త్రం యథా-

‘స్నిగ్ధోన్నతాగ్రతను తామ్ర నశా కుమార్యాః

పాదా సమోపచిత చారు నిగూఢ గుత్ఫా

శ్లిష్టాంగులీ కమలకాంతికితా చ యస్యా

స్తా ముద్వహేద్యది భువోఽధిపతత్వ మిచ్ఛేత్’

367

అత స్నిగ్ధత్వాదేః శబ్దస్య ప్రాధాన్య మితి శాసనాచ్ఛాస్త్ర

మిధమ్.

అర్థము : శాస్త్రమున కుదాహరణము - స్నిగ్ధములు, ఉన్నతాగ్రములు, శన్నములునై రాగిరంధుగల గోళ్ళుగలిగి, నమముగా ఉపచితములై అందములైన చీలమండలు గలిగి, శ్లిష్టములయిన వ్రేళ్ళను కలిగి, పద్మకాంతివంటి కాంతిగల పైభాగము కలిగిన పాదములుగల కన్యకను భువనాధిపత్యము న్నలిసిండ్లునువారు పరిణయము చేసికొనవలయును.

ఇచ్చట స్నిగ్ధత్వము మొదలయిన శబ్దమునకు ప్రాధాన్య మన్న శాసనము వల్ల, ఇది శాస్త్రము.

వ్యాఖ్య : ‘శాసనాత్ శాస్త్రమ్’ అని వ్యుత్పత్తి. శాస్త్రమునందు శబ్దము నకే ప్రాధాన్యము. ఉదాహరణమునందు స్నిగ్ధ, సమోపచిత, శ్లిష్టాంగులీ - మున్నగు విధముగా నుపయుక్తములైన పదములను యథాతథముగా గ్రహింపవలయును. ఇదే యర్థమున మరొక శబ్దము నుపయోగించుటకు శాస్త్రము అంగీకరింపదు. ఇంకొక విషయము. ఉద్వహేత్, ఇచ్ఛేత్ - అన్న క్రియారూపములు విధిలిజ్జనం దువయుక్తము లయినవి. వీనినిబట్టికూడ శాసించుటయే జరుగుచున్నది. కావుననే, యిది శాస్త్రము అన్న అధ్యేయాలంకారభేదమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[ఇతిహాసము]

ఇతిహాసో యథా-

‘హిరణ్యకశిపు రైత్యో యాం యాం స్మిత్యావ్యుద్భైక్షత

భయాద్ భ్రాంతైః సురైశ్చక్రే తస్యై తస్యై దిశే నమః’

సోఽయ మతీతార్థప్రాధాన్యా దితిహానః.

అర్థము : ఇతిహాసమున కుదాహరణము - దైత్యుడైన హిరణ్యకశిపుడు స్మితపూర్వకముగా నై నవ్వుటికి ఏయే దిక్కును చూచెనో, భయభ్రాంతులయిన దేవతలు ఆయా దిక్కునకు నమస్కరించిరి.

అతీతార్థ ప్రాధాన్యమువల్ల, ఇది యితిహాసము.

వ్యాఖ్య : 'ఇతి+హ+ఆస' ఈవిధముగా వయ్యె నన్న వ్యుత్పత్తివల్ల ఇతిహాసము గతవృత్తాంతమునకు బోధకము. హిరణ్యకశిపుడు పురాణపాత్రము. అతడు దేవతలపై దండెత్తుటయు, వారు భయముతో పణకిపోవుటయు జరిగిపోయిన విషయములు; ప్రాచీనములు. అతీతమైన అర్థమునకు (విషయమునకు) ప్రాధాన్యము గలది ఇతిహాసము. ఇచ్చటి క్రియాపదము 'చక్రే' కర్మార్థకము; పరోక్ష భూతము (లిట్)వందు ప్రయోగము. ఈ ప్రయోగము దానిని బలపరుచుచున్నది. కావుననే, ఇది యితిహాస మన్న అద్యేయాలంకార భేదమునకు లక్ష్య మగుచున్నది.

[కావ్య శాస్త్రము]

కావ్యశాస్త్రం యథా-

'నాందీపదాని రతనాటక విఘ్నశాంతా

వాఙ్మూలాణి పరమాణ్యథవా స్మరన్య

దృష్టేఽధరే ప్రణయినా విధుతాగ్రపాణేః

సీత్కార శుష్కరుదితాని జయంతి నార్యాః' 369

అత్ర కావ్యేన శాస్త్ర మభిహిత మితీదం కావ్యశాస్త్రమ్.

అర్థము : కావ్యశాస్త్రమున కుదాహరణము - ప్రియుడు అధరదంకనము చేయగా ముంజేతిని విదలించి సీత్కారము చేయుచు శుష్కముగా రోదించిన వారి రోదనములు, రతనాటకవిఘ్నాపకాంతికి నాందీపదములు; లేదా మన్మథుని పరమ శాసనాక్షరములు. అవి జయించును గాక!

ఇచ్చట కావ్యముచేత శాస్త్రము చెప్పబడినది. కావున, ఇది కావ్యశాస్త్రము.

వ్యాఖ్య : కావ్యమునందు శాస్త్రసంజ్ఞలు కాని, శాస్త్రపరిభాషలు కాని ప్రయుక్తములైనయెడల, అది కావ్యశాస్త్ర మగును నాది దృశ్యకావ్యమునందు ప్రయుక్తమగును; లేదా అలంకార శాస్త్రమునందు ప్రసక్తమగును. నాటక విఘ్నకాంతిక్రై నాది ప్రవర్తించునవి శాస్త్రము విర్దేశించుచున్నది. అదే విషయము కావ్యమునందు స్థానము గడించుకొని సౌందర్య సంపర్కకమైనయెడల, అది అలంకారమే యగును. ప్రకృతోదాహరణమునందు నాదీప్రసంగము సాధర్యప్రదర్శనమునకై ప్రవర్తిల్లి నది. నాది నాటకమునందలి విఘ్నములను తొలగించును; నాయకా సీతాగృహములు రతనాటకమునందలి విఘ్నములను తొలగించును. నాటకాగ్రభాగమున నాది యుండును; రతనాటకాగ్రభాగమున సీతాగృహములుండును. ఇట్లు సాధర్యము చమత్కారావహమై యున్నది. కావుననే, ఇది కావ్యశాస్త్రమన్న శబ్దాలంకార భేదము నకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఉదాహరణము దశరూపకమునుండి సంగ్రహితము.

[కావ్యేతిహాసము]

కావ్యేతిహాసో యథా-

‘స సంచరిష్ణు ర్భువనాంతరేషు యాం

యదృచ్ఛయా శిశ్రయ దాశ్రయః శ్రియామ్

అకారి తస్యై ముకుటోపలస్థలత్

కరై స్త్రిసంధ్యం త్రిదశై ర్దిశే నమః’

370

అత్ర ప్రాగుక్తస్యై వేతిహాసార్థస్య కావ్యే నాభిధానాత్ కావ్యేతిహాసోఽయమ్.

అర్థము : కావ్యేతిహాసమున కుదాహరణము. అతడు (హిరణ్యకశిపుడు) లోకములగుడు సంచరించువాడై యాదృచ్ఛికముగా ఏదిక్కును సంపదల కాశ్రయముగా ఆశ్రయించెనో, అదిక్కునకు కిరీటములందుల రత్నములనుండి జారుచున్న చేతులుగల దేవతలు మూడు సంధ్యలందును నమస్కరించిరి.

ఇచ్చట పూర్వోక్తమైన యితిహాసార్థమే కావ్యద్వారమున చెప్పబడుటవల్ల, ఇది కావ్యేతిహాసము.

వ్యాఖ్య : కావ్యమునందు పురాణ సన్నివేశము నివేశింపబడినయెడల కావ్యేతిహాస మగును. ఇది లక్షణము. ఇచ్చట కావ్యము ప్రధానము; పరిమితపరిధిలో ఇతిహాసము ప్రయుక్తమగును. మామకృతమైన శిశుపాలవిధ కావ్యమునుండి ప్రకృతకోదాహరణము సంగృహీతము. కావ్యస్థమయిన యితిహాసప్రసంగలేత మగుట చేతనే, యిది కావ్యేతిహాసమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[శాస్త్రేతిహాసము]

శాస్త్రేతిహాసో యథా-

‘ధర్మే చార్థే చ కామే చ మోక్షే చ భరతర్షభ
యదిహాస్తి తదన్యత్ర యస్మిహాస్తి స తత్కవ్చిత్’ 371

అత్ర ధర్మార్థ కామమోక్షానామితిహాస నివేశితత్వాదయం శాస్త్రేతిహాసః.

అర్థము : శాస్త్రేతిహాసమున కుదాహరణము - ఓ భరతశ్రేష్ఠుడా! ధర్మము నందును, అర్థమునందును, కామమునందును, మోక్షమునందును ఇచ్చట నేమికలదో అది యింకొకచోట (ఉండవచ్చును); ఇక్కడ లేనిది మరెక్కడను లేదు.

ఇక్కడ ధర్మార్థ కామమోక్షములకు ఇతిహాసమునందు నివేశితత్వమునల్ల, ఇది శాస్త్రేతిహాసము.

వ్యాఖ్య : ధర్మార్థకామమోక్షములు పురుషార్థములు. ఇవి ఆధ్యాత్మిక శాస్త్రమునకు సంబంధించిన విషయములు. ప్రకృతకోదాహరణము భారతమునందలిది. భారతము ఇతిహాసము. ఇతిహాసమునందు శాస్త్రప్రసంగము చొప్పింపబడినది. కావుననే యిది శాస్త్రేతిహాసమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. (కావ్యమునందు చొప్పింపబడిన శాస్త్రము కావ్యశాస్త్రమైవలే, కావ్యమునందలి యితిహాసము కావ్యేతిహాసమైవలే, ఇతిహాసమునందలి శాస్త్రము ఇతిహాసశాస్త్రమగుట అభిధానానుగుణము. కాని భోజిదేవుడు శాస్త్రేతిహాసమనియే పేర్కొనెను. పై సామ్యమునుబట్టి శాస్త్రమునందలి యితిహాసమని పొరపడకుండుట అవసరము).

శ్రవ్యాలంకారము

152. శ్రవ్యం తత్కావ్య మాహు ర్యన్నేత్యతే నాభినీయతే
శ్రోతయోరేవ సుఖదం భవేత్తదపి వడ్విధమ్॥

అర్థము : దర్శించుటకు గాని అభినయించుటకు గాని వీలుకానిదై చెవులకు సుఖమును కలిగించు కావ్యమును శ్రవ్యము అని యందురు. ఇదికూడ ఆరు విధము లగును.

153. ఆశీ ర్నాందీ నమస్కారో వస్తునిర్దేశ ఇత్యపి
ఆక్షిప్తికా ద్రువా చేతి శేషోఽధ్యయం భవిష్యతి॥

అర్థము : 1. ఆశీస్సు 2. నాంది 3. నమస్కారము 4. వస్తునిర్దేశము 5. ఆక్షిప్తిక 6. ద్రువ - ఈ ఆరును శ్రవ్యభేదములు. గ్రంథమువందు మిగిలిన యంశము అధ్యయమే యగును.

[ఆశీస్సు]

తత్రతాశీర్యథా-

‘భూయాద్వ్యః శ్రేయసే దేవః పార్వతీదయితో జూరః
పాతు వా పరమం జ్యోతి ర వాఙ్మనస గోచరః’

372

అత్రతాశంసాయాం లిజ్ లోట్ చ. తదిదం వాక్యద్వయ మాశీః.

అర్థము : ఆశీస్సున కుదాహరణము - పార్వతీనాథుడును, దేవుడు నైన హరుడు మీకు శ్రేయస్సున కగునుగాక! వాక్కులకును మనస్సునకును గోచరము కాని ఆ పరమజ్యోతి మిమ్మలను రక్షించునుగాక!

ఇచ్చట ఆశంసయందు లిజ్జను లోట్టును ప్రయుక్తములు. అందువలన, ఈ వాక్యద్వయమును ఆశీస్సు.

వ్యాఖ్య : సాహిత్యము గద్యపద్యాది రూపముగను, శ్రవ్యదృశ్యాది రూపముగను వెలయుట ప్రసిద్ధవిషయమే. అందు అధ్యయనమువల్ల తెలిసికొనవలసినవి

అధ్యేయములు. శ్రద్ధాపూర్వకమైన పఠనమే అధ్యయనము. దృశ్య శ్రవ్యకావ్యములు రెండింటిగూడ అధ్యేయము లధికముగానే యుండును. దృశ్యకావ్యమునందు దర్శనీయతయే ప్రధానము; అయినప్పటికిని అభినేయము కాకుండ, కేవలము శ్రవణ యోగ్యముగా నుండెడి యంశములు కొన్ని కలవు. వానిని శ్రవ్యాలంకార భేదము లుగా భోజిదేవుడు పరిగణించి ప్రదర్శించుచున్నాడు. అందు మొదటిది అశీర్షు. ప్రకృతోదాహరణమునందు 'ఈశ్వరుడు మిమ్ములను కాపాడి మీకు శ్రేయముగూర్చు గాక' అన్న భావముతో ఆశీర్వచనమున్నది. ఆశీర్వచనమునందు లిట్రాపమును (భూయాత్)గావి, లోద్రూపమును (పాతు)గావి వాడవచ్చును. ఇచ్చట రెండును వాడబడినవి. ఈ రెండు క్రియలచేత రెండు వాక్యములలో ఆశీర్వచనము నిర్వహింపబడినది.

[నాంది]

నాందీ యథా-

‘భద్రం భోదు సరస్వతీల కఞ్జో నందంతు వాసాయిణో
అణ్ణాణం పి వరం పలట్టదు వరా వాణీ ఛల్లప్పిల
వచ్చోభీ తహ మాఅహీ పురదు ణో సా కిం చ పంచాలిక
రీదీయో విలిహంతు కవ్వకుశలా జోణ్ణం చటరావిల.’

373

[ఛాయా-

‘భద్రం భవతు సరస్వత్యాః కవయో నందంతు వ్యాసాదయః
అన్యేషా మపి వరం ప్రవర్తతాం వరా వాణీ విదగ్ధప్రియా
వైదర్భీ తథా మాగధీ స్ఫురతు నో సా కిం చ పంచాలికా
రీతికా విలిహంతు శావ్యకుశలా జ్యోత్స్నాం చకోరా ఇవ.’]

నేయం రంగమంగలాంతం స్వస్త్వయనం నాందీ.

అర్థము : నాందికి ఉదాహరణము - సరస్వతికి భద్రమగుగాక! వ్యాసాదులయిన కవులు ఆనందింతురుగాక! విదగ్ధప్రియము, శ్రేష్ఠము నైన వాణీ యితరులయెడల వైతిము ప్రవర్తించునుగాక! మాకు వైదర్భీ, మాగధీ, పాంచాలికారీతులు స్ఫురించునుగాక! వెన్నెలను చకోరములవలె కావ్యకుశలులు ఆస్వాదింతురుగాక!

ఇది రంగమంగళాంతము స్వస్థ్యయనము నై న నాంది.

వ్యాఖ్య : శ్రవ్యాలంకారమునం దొక భేదము నాంది. రంగమునకు శుభమును కలిగించుటయే ప్రయోజనముగా ప్రవర్తియిను. విష్ణుములను నాశమొందించుటకు, మంగళములను ప్రతిపాదించుటకు సూత్రధారుడు నాందీశ్వరమును పఠించును. కావుననే ఇది శ్రవ్యాలంకారభేదముగా పరిగణితమగుచున్నది.

ఉదాహరణము రాజశేఖరుని కర్పూరమంజరినుండి గృహీతము.

[నమస్కృతి]

నమస్కృతి ర్యథా-

‘జయతి బ్రహ్మభూః శంభు ర్వందేమహి మహేశ్వరమ్
ఇదం గురుభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాళం ప్రశాన్తహే’ 374
నేయం స్తుతి ర్నమస్కీయా చ నమస్కృతి రేవ భవతి.

అర్థము : నమస్కృతికి ఉదాహరణము - బ్రహ్మభూతుడైన శంభుకు జయించుచుండుకః! మహేశ్వరునికి నమస్కరింతుము. పూర్వములును గురువులకు నమోవాళము వర్పింతుము.

ఇది స్తుతియు నమస్కృతియు. నమస్కృతియే యగును.

వ్యాఖ్య : నమస్కారము క్రియారూపముగను, వాగ్రూపముగను కూడ నుండవచ్చును. వాగ్రూపమయిన నమస్కృతియే శ్రవ్యాలంకార భేదముగా పరిగణనీయమగును. ‘మేము నమస్కరించుచున్నామే’ అని చెప్పుటయేకాక, నమస్కారమున కుద్దిష్టుడైన వ్యక్తిని సవిశేషముగా పేర్కొనుట జరుగును. అట్లు విశేషము విశిష్టముగా పేర్కొనుటయే స్తుతి. నమస్కృతియందు స్తుతియు నమస్కారమును జతగానే యుండును. స్తుతి యెప్పుడును శ్రవ్యమే; ఇచ్చట నమస్కారము కూడ శ్రవ్యమగుచున్నది. కావుననే ప్రాధాన్యమునుబట్టి నమస్కృతియనియే నామకరణము చేయుట జరిగినది.

[పుస్తనిర్దేశము]

పస్తనిర్దేశో యథా-

‘అన్యుద్దామ జటాభార భ్రాంత గంగాంబుళేఖరః
అదిదేవో హరో నామ సృష్టి సంహారకారణమ్’

376

సోఽయం కథాశరీరవాపినో వస్తునో నాయకస్య నిర్దేశో వస్తు
నిర్దేశః.

అర్థము : వస్తునిర్దేశమున కుదాహరణము- అత్యధికమయిన జటాజూటము
నందు భ్రాంతి నొందుచున్న గంగాజలములను శిరసున ధరించినవాడును, వృష్టి
సంహార కారణుడనై, హరుడను పేరుగల అదిదేవుడు కలడు.

కథాశరీరమంతట వ్యాపించిన వస్తువుయొక్క నాయకునియొక్క నిర్దేశమే
వస్తునిర్దేశము.

వ్యాఖ్య : ఇతివృత్తమునే వస్తుపని యందురు. కావ్యమునందు వస్తువు
వివిధ నన్నివేళముల మూలమున, వివిధ వర్ణవలములమున, బహువిధములైన
యితరాంగముల సహాయమున ప్రస్తరింపబడును. కావ్యమునందంతట వ్యాపించి
యున్న వస్తువునుగాని, తద్వస్తునాయకునిగాని తొలుతనే స్ఫురింపజేయుటచేత పతి
తకు ప్రరోచన కలుగును. కావుననే, యిదియు శబ్దాలంకారభేదముగా పరిగణన
కెక్కుచున్నది.

[అక్షిప్తక]

అక్షిప్తకా యథా-

‘పలవీడిల మహిషాసుర దేహేహిం

భులణ భులలుత వససి లేహిం

సురసుహదేత్త వలిల ధవలచ్చిహిం

జలతి సహానం వలలు మహాలచ్చిహిం’

376

[ఛాయా-

‘పదవీడితి మహిషాసుర దేహాయా

భువన భయ లావక శశిలేఖాయా:

సురసుఖ దాతృ వలిత ధవలాక్ష్యా
జయతి సహాసం వదనం మహాలక్ష్మ్యో']

నేయ మభిధిత్తిత రాగవిశేష ప్రయోగమాత్ర ఫలం వచన
మూక్షి పికా.

అర్థము : ఆక్షి పిక కుదాహరణము - మహిషాసురదేహమును కాళ్ళ
క్రింద త్రొక్కివదియు, భువనభయమును తొలగించు పండలేఖలను గలదియు,
దేవతలకు సుఖమును గలిగించు వలిత ధవళాక్షణములను గలదియు నై వ మహా
లక్ష్మీయొక్క హనయు క్రమయిన వదనము జయింపును గాక!

ఇది వర్ణిత రాగవిశేషమును ప్రయోగించిన ఫలము నపేక్షించెడి వచనము.
కావున ఆక్షి పిక.

వ్యాఖ్య : ఉదాహరణమునందు మహాసురమర్దనియొక్క రూపచిత్రము
జరిగివది. ఇది రంగస్థలమునందు అభినయపూర్వకముగా ప్రదర్శితము కాక,
పాత్రములును వాగ్రూపమున నభిహితమయినది. ఇది మాచ్యమే కాని దృశ్యము
కాదు. కావుననే మాటలతో సూచించుట జరిగినది. ఇట్లు సూచించివప్పటికిని,
దృశ్యమువలన నుద్దిష్టమగు ఫలమే యిచ్చటకూడ నుద్దిష్టము. వదాదులు ప్రదర్శ
నీయములు కావు; కావున, ఆక్షి పిక యన్న శ్రవ్యాలంకారముచేతనే తత్రప్రయోజ
నము సాధింపబడుచున్నది. కనులకు గోచరము చేయరాని దానిని మనస్సునకు
గోచరము చేయుట జరుగుచున్నది.

[ధ్రువ]

ధ్రువా యథా—

‘మలవహాణిమి త్త నిగ్గల
మృందసుణ్ణం గుహం నివీణాణ
లద్ధావనరో గహిణాణ
మోత్తిలతిం గట వాహాణ’

[ఛాయా-

‘మృగ వధ నిమిత్త నిర్గత
మృగేంద్రశూన్యాం గుహం నిరూప్య
లబ్ధావనరో గృహీత్వా
మాక్తికాని గతో వ్యాధః’]

నేయం పాత్రప్రవేశ రసానుసంధానాది ప్రయోజనా ధ్రువా-

అర్థము : ధ్రువకు ఉదాహరణము - మృగవధ నిమిత్తమై మృగేంద్రమైన
సింహము పోగా శూన్యముగా నున్న గుహనుచూచి, అవకాశము నొందినవాడై వేట
కాడు ముత్యములను తీసికొని వెళ్ళిపోయెను.

ఇది పాత్రప్రవేశము, రసానుసంధానము మొదలయిన ప్రయోజనములు
గల ధ్రువ.

వ్యాఖ్య : ధ్రువ యన్నదికూడ శ్రవ్యాలంకారభేదమే. పూర్వాపర కథా
సంధానమునకు గాని, పాత్ర స్వరూపవిరూపణమునకు గాని వాగ్రూపమున సూచన
క్రియ నావరించెడి అంగమే ధ్రువ. ప్రకృతోదాహరణమున మహారాజు రాజధానిలో
లేచి పమయమున అసమర్థుడయిన శత్రురాజు రాజ్యము నాక్రమించుకొనె నన్న విష
యము సూచిత మగుచున్నది. ఇదంతయు రంగస్థలముపై ప్రదర్శింపబడకుండు,
వాగ్రూపమున పరితమగుచున్నది. కావుననే యిది శ్రవ్యాలంకార భేదమునకు
లక్ష్యమగుచున్నది.

ప్రేక్ష్యాలంకారము

154. యదాంగికై కనిర్వర్త్య ముజ్జితం వాచికాదిభిః
నర్తకై రభినయేత ప్రేక్షగాత్వేడికాది తత్ ||

155. తల్లాన్యం తాండవం చైవ ఛలికం శంపయా సహ
హల్లీనకం చ రానం చ మట్టుకారం ప్రచక్షతే ||

అర్థము : వాచికాదులు లేకుండ ఆంగికముచేతనే నిర్వర్తింపదగినదై ప్రద
ర్శన గర్జనాది రూపమున నర్తకులచేత అభినయింపబడునది ప్రేక్ష్యాలంకారము.

అది 1. లాస్యము 2. తాండవము 3. చలికము 4. కంప 5. హస్తీనకము
6. రాసము - అని ఆరు విధములుగా పరిగణింపబడుచున్నది.

[లాస్యము]

తేషు లాస్యం యథా-

‘ఉచ్చిఉ వాలీయిల పంథహిం జంతఉ
పేకమి హత్థం హలోఇ జతి లా అణవంతఉ’

378

[ఛాయా-

‘ఉచ్చా పాలిః ప్రియః పథా యాతి
ప్రేంఖయామి హస్తం భవతి యది లోచనవాన్’]

తదిదం శృంగార రసప్రధానత్వా ల్లాస్యమ్.

అర్థము : వనియందు లాస్యమున కుదాహరణము . పంథేన యెత్తుగా
నున్నది. ప్రియుడు మార్గమున వెళ్ళుచున్నాడు. అతడు లోచనవంతుడైనచో
(ఇటు కనులు తిప్పినచో) చేయి యూపుదును.

శృంగార రసప్రధానత్వముచేత ఇది లాస్యము.

వ్యాఖ్య : అభినయము అంగికము, వాచికము, ఆహార్యకము, సాత్త్వికము-
అని నాలుగు విధములు. లాస్యమునందు అంగికాభినయము మాత్రమే యుండు
నని నర్తకులు అంగవిన్యాస మాత్రముచేతనే అభినయింతు రని లక్షణము. ‘వాచికా
ద్దిరుడ్డితమ్’ అని యనుటచేత వాచికాభినయము మొదలయినవి యుండనే యుండ
నని అర్థము. ప్రకృతమైన ప్రేక్ష్యలంకారము శబ్దాలంకారములలో నొకటి యగుట
చేతను, లక్ష్యముగా ఒక శ్లోకము ప్రదర్శింపబడుటచేతను శబ్దవికసిత మని చెప్పు
టకు వీలుకాదు. నటులు వాచికాభినయము చేయరాదు; అంగికాభినయము మాత్రమే
చేయుదురు. మత్తవారణము (నేపథ్యము) శబ్దం లక్ష్య శ్లోకమును గానము చేయు
దురు. తదనుగుణముగానే అంగికాభినయము నిర్వహింపబడును. ఇది శృంగార
రసప్రధానమై యుండును. కావుననే, ప్రకృతశ్లోకము లాస్యమునకు లక్ష్యమయినది.
ఇది ప్రదర్శనయోగ్యమగుటవల్లనే ప్రేక్ష్యలంకారభేదముగా పరిగణింపబడుచున్నది.

[తాండవము]

తాండవం యథా-

‘సుల వహ వత్సలర నినుణిల

దారుణ రోష విసత్పవహరయహి రారుణ

జలిడ జాణతి ణరు రిడ

సంతాపణు అణలసరిచ్చ జతి హోతి మహారణు’ 379

[ఛాయా-

‘సుతవధ వ్యతికరం నిశమ్య

దారుణ రోష విసృష్ట ప్రహార రుధిరారుణః

జ్వలితో జాయతే నరో రిపు

సంతాపనోఽనలసదృశో యది భవతి మహారణః’]

-తిదం వీరస ప్రధానత్వా త్తాండవమ్.

అర్థము : తాండవమున కుదాహరణము - సుతవధకు సంబంధించిన వార్తను వినినవాడై దారుణరోషముతో విడువబడిన ప్రహరములవలన రక్తముచేత ఎఱ్ఱబడినవాడై, మహారణము కలిగినప్పుడు, అర్జునుడు రగులుకొల్పబడిన అగ్ని వలె శత్రుసంతాపకు డగును.

ఇది వీర రసప్రదానత్వమువల్ల తాండవము.

వ్యాఖ్య : కృంగారప్రదానమైన అంగికాభినయమునకు ఆకరమైన రవన తాన్యమైనట్లే, వీర ప్రదానమైన అంగికాభినయమునకు ఆకరమైన రవన తాండవ మగును తాన్యము సుకుమారము; తాండవము ఉద్ధతము. ఇది కూడ అన్యపురుష ప్రోక్తము కావలయును; నటులు తదనురూపముగా అంగికాభినయము చేయవల యును. అభినయ సమన్విత మగుటచేతనే యిది ప్రేక్ష్యమై, వీర రసప్రదాన మగుట చేత తాండవ మగుచున్నది.

[చలికము]

చలికం యథా-

‘నినుణిడి పచ్చా త్తురిలరడి భండి హింసి హనంతి
నిలకంతం డాడజులలేహిం వుణు వుణు ఇ అ బలంతి’ 380

[ఛాయా-

‘నిశమ్య పచ్చాత్తురిగతవం శూశరీ హింసార్థం హనంతి
నిజకాంతం దంష్ట్రాయుగలేన వునః వునర్ష చ దశతి’]

ఇదం తు శృంగార వీరరసప్రధానత్వా చ్ఛలికమ్.

అర్థము : చలికమున కుదాహరణము - కన వెనుక గుడ్డు పకిలింపును
విని సూకరి (అడువంది) హింసకొరకై నవ్వుచున్నది. కన తర్తను కోరలబంటతో
మరల మరల కొరకుట లేదు.

ఇచ్చట శృంగార వీరరస ప్రధానత్వమువల్ల చలికము.

వ్యాఖ్య : శృంగార వీరరస ప్రధానమైన అంగికాభినయమునకు అకరమైన
రచనకు చలిక మనిపేరు. సూకరముతో నున్న సూకరి శృంగారావిష్టయై యున్నది;
ఇంతలో తురంగరావము వెనుకనుండి వినిపించినది. దీనివల్ల వీర రసావేశము
కలిగినది. ఇట్లు శృంగార వీరముల కేకకాలమున ప్రాధాన్యము ప్రదర్శింపబడుటకు
చేపేది అంగికాభినయము చలికము.

[శంప]

శంపా యథా-

‘వీహేసి హరిముహి అవి హోహి మం గలే లేహి సతి
కందతి రిట్టాసురమారిడి కంతవలిడి ఇవతి’ 381

[ఛాయా-

‘బిభేషి హరిముఖి అపి భవ మాం గలే గృహాణ సదా
క్రందతి రిష్టాసురమారితః కంతవలితో నృపతిః’]

తదిదం చలికమేన కిన్నరవిషయం శంపా.

అర్థము : శంప కుదాహరణము - హరిముఖీ (కిన్నరీ) : నీవు భయపడి చున్నావా? నన్ను నదా కంఠమునందు పట్టుకొనుము. (కంఠమును కొగిలించుకొని యుండుము). రిష్టాసురునికి పట్టుబడినవాడై, మెడ త్రిప్పబడినవాడై రాజు ఆక్రం దించుచున్నాడు.

చలికమే కిన్నరవిషయమైనపుడు శంప యగును.

వ్యాఖ్య : శృంగార వీరములకు ప్రాధాన్యము గలది చలికము; అదియే ఉత్తమపాత్ర గతమైనపుడు శంప యగునని భక్షణము. కుదాహరణమునందు వ్యవ రక్షణోద్యుక్తతవల్ల వీరత్వము ద్యోతక మగుచున్నది. అదే సమయమున, ప్రియురాలి వీతిని పోగొట్టు మిషతో కంఠాలింగన ప్రేరణముచేత శృంగారము ద్యోతక మగుచున్నది. ఇచ్చట కిన్నరీ కిన్నరులు నాయికా నాయకులు. ఉత్తమాశ్రయము గలిగి వీరశృంగారములకు ప్రాధాన్యము కలిగి అంగికాభినయమునకు యోగ్యమై యుండుటచేతనే యిది శంపకు భక్ష్యమగుచున్నది.

[హల్లీనకము]

హల్లీనకం యథా-

‘చందనధూనరలం ఆహళోలిల లోలణలం
హాసపరమ్మహాలం ణీసాస కిలాలి అమ్
దుమ్మణ దుమ్మణలం సంకామిల మండణలం
మాణిణి ఆణణలం కింతుమ్మకరట్టిలమ్.’

382

[ఛాయా-

‘చందన ధూనర మాకులితలోచనం
హాస పరాఙ్ముఖం నిశ్వాసిక్లేశితమ్
దుర్మనసాం దుర్మనస్కం సంకామితమండనం
మానిన్యాననం కిం తివ కరస్థితమ్’]

అర్థము : హల్లీనకమున కుదాహరణము - చెదరిన చందనముతో, కలత

నొందిన కన్నులతో, నిట్టూర్పుల వేదనతో, దుర్మనస్కులకు దుర్మనస్కుమే, చిక్కుబీజిన భూషణములు గలదై మౌననీ పడనము నీచేతియందున్నచేరి ?

186. మండలేన తు యత్ స్త్రీణాం నృత్యం హల్లీనకం తు తత్ తత్ర నేతా భవే దేహో గోపస్త్రీణాం హరిర్యథా।

హల్లీనక మిదమ్.

అర్థము : స్త్రీలు మండలాకారమున చేయు నృత్యమునకు హల్లీనక మని పేరు. గోపస్త్రీలకు హరివలె అచ్చట నాయకుడొక్కడేయుండును. ఇది హల్లీనకము.

వ్యాఖ్య : పెక్కలకు నాయకలు మండలాకారమున నుండి వరుమ నాయకు నుంచి చేయు నృత్యమును హల్లీనక మని యందురు. ఏ తదభినయమున కనువైన శబ్దరచనకూడ హల్లీనక మన్నపేర్చిన ప్రేక్ష్యలంకార మగును. ప్రేక్ష్యము శబ్దము వలంకరించుటచేతనే యిది శబ్దలంకార మగుచున్నది.

[రాసము]

రాసో యథా-

‘అతి దుమ్మరి దుమ్మరి అజ్ఞ కింనో పుచ్చామి తుమమ్
ని జివిజ్జి జేని విలాసో పలిహిజ్జి కీన జనో’

323

[ఛాయా-

‘అయి దుర్మనస్కు దుర్మనస్కు అద్య కిం నో పుచ్చామి త్వామ్
న జివ్యతే యేన విలాసో పలిహియతే కిం న జనో’]

తదిదం హల్లీనకమేవ తాలబంధ విశేషయుక్తం రాస ఇత్యుచ్యతే.

అర్థము : రాసమున కుదాహరణము - ఓయోయో! దుర్మనస్కుడా! నేడు విన్ను ప్రశ్నింపకుండునా? ఏ జనముచేత విలాసమునకు జీవము కలుగదో ఆ జనము పరిహరింపబడవలసినదేనా ?

హస్తీనకమే తాలబంధవిశేషము క్త మైనప్పుడు రాస మని పిలువబడును.

వ్యాఖ్య : అనేక నాయకలు నాయకుని చుట్టును వలయాకారమున నుండి చేయు నృత్యమును హస్తీనక మందు రవి చెప్పుకొంటిమి. అదియే తాళలయావ్యక్త మైనప్పుడు రాస మనిపించుకొనును. రాసరూపమైన అంగికాభినయము తదాశ్రయ మైన శబ్దము నలంకరించుటచేతనే రచనను రాస మను పేర శబ్దాలంకారముగా పేర్కొనుట జరుగుచున్నది.

అభినయాలంకారము

157. అంగ వాక్ సత్వజాహార్యాః సామాన్య శ్చిత్ర తత్త్వమీ
షడ్రతాభినయా స్తద్యదభినేయం వచో విదుః॥

అర్థము : అంగికము, వాచికము, సాత్త్వికము, ఆహార్యకము, సామాన్యము, చిత్రము - అవి యిచ్చట అభినయములు అరు విధములు. అభినేయ మగు వచనమును అభివ్యవస్థాపితముగా గ్రహింతురు.

[అంగికాభినయము]

తేహ్యంగికాభినయవద్యథా-

‘దోర్దండా క్వ ధృతాంగదా క్వను శిరానద్ధౌ భుజౌ ద్వావిమా
వక్త్రాణి క్వ ను కాంతిమంతి బలమత్క్వేదం మమైకం ముఖమ్
వాచస్తాః క్వ జితార్ణవధ్వనిఘనాః క్వాయం వచస్సంయమో
హేలాకంపితభూధరః క్వ చరణన్యాసః క్వ మందా గతిః’ 387

అత్రాంగికాభినయానాం ప్రతిపాదితత్వా దిద మాంగికాభి
నయమ్.

అర్థము : వానియందు అంగికాభినయవంతమున కుదాహరణము - బాహ్య పురులను దరించిన ఆ దోర్దండము లెక్కడ? ఖీరనరములు కేలిన యీరెండు భుజము లెక్కడ? కాంతిమంతములైన ఆ ముఖము లెక్కడ? ముడుతలు పడిన యీ నాముఖ మెక్కడ? నముద్ర హేషను జయించు మనధ్వని గల ఆ వాక్కు లెక్కడ? ఈ

వాక్యంయమ మెక్కడ? భూదరములనుగూడ హేలగా కంపింపజేసిన ఆ పాదవిన్యాస మెక్కడ? ఈ మందగమున మెక్కడ?

ఇక్కడ అంగికాభినయములకు ప్రతిపాదితత్వమువల్ల అంగికాభినయము.

వ్యాఖ్య : శబ్దాలంకారములలో చిట్టచివరిది అభినయాలంకారము; దీనినే అభినీత్యాలంకార మనియు వాడుట కలదు. ప్రేక్ష్యాలంకారమునందు అభినయము కొంతవరకు అంతర్యుత్తమై యున్నది. అయినను, అచ్చట అంగికాభినయము మాత్రమే ప్రసక్తమై యున్నది. రసమునుబట్టి ప్రేక్ష్యప్రభేదములు పేర్కొనబడి నవి; కావున అచ్చట రసమునకే ప్రాధాన్యము. అభినయాలంకారమునందు షడ్విధ ములయిన అభినయములకే ప్రాధాన్యము. ఇక్కడ కూడ అభినయమునకు ఆధార మైనది శబ్దరచనమే. అభినయము ఆ శబ్దరచనకు అందమును గూర్చుటచేతనే అభినయవంతము శబ్దాలంకార జాతిలో చేరినది.

ఆరు విధములైన అభినయములలో అంగికాభినయము మొదటిది. కరచర జాతి విన్యాసముచేత ఉద్దిష్టవిషయమును స్ఫురింపజేయుటయే అంగికాభినయము. ప్రకృతోదాహరణమందు దోర్దండములు, వక్త్రములు, వాక్కులు, గతివిన్యాసము- అంగికాభినయ సాపేక్షకములు. ఇట్లు రచనచేయుటచేతనే అంగికాభినయమున కవకాశము కలుగుచున్నది. తదభినయముచేతనే రచన సౌందర్య సంపూర్ణమై నహృదయచేతోమోదమునకు సహకరించుచున్నది. కావుననే, యీ పద్యము అంగికాభినయ మన్న శబ్దాలంకారమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

[వాచికాభినయము]

వాచికాభినయపద్యధా-

‘దుర్వారాం మదనశరవ్యధాం పహంత్యా
తన్వంగా యదభిహీశం పురః సఖినామ్
తద్భూయః శిశు శుక శారికాభి రుక్తం
ధన్యానాం శ్రవణపథాతిథిత్వ మేతి’

౩౧౪

అత్ర వాచికాభినయ ప్రతిపాదనా దిదం వాచికాభినయమ్.

అర్థము : వాచికాభినయవంతమున కుదాహరణము. దుర్వారమయిన మదన శరవ్యధను భరించుచున్న తన్వంగి తన చెలికత్తెల యెదుట చెప్పిన మాటలు శిశువులచేతను, శుకములచేతను, గోరువంకలచేతను మాటిమాటికి అనుకరింపబడి ధన్యుల చెవులకు అతిథిత్వమును పొందుచున్నవి. (బంధువులై చవులు గూర్చుచున్నవి).

ఇక్కడ వాచికాభినయ ప్రతిపాదనవల్ల, ఇది వాచికాభినయము.

వ్యాఖ్య : భావస్ఫోరకముగా శబ్దము నుచ్చరించుటయే వాచికాభినయము. దీనికి అంగికాద్యభినయములు కూడ సహకరింపవచ్చును. ఉదాహరణ శ్లోకమునందు. నాయికాభాషితమును, శిశు శుక శారికలు అనుకరించుట కలదు. వటుడు తనద్యము పోషించినపుడు నాయికావాచికమునే కాక శిశు శుకాదుల అనుకృతవాచికమును కూడ అభినయింపవలయును. అట్టి అభినయము శహృదయుల నలరించును. ఇట్టి వాచికాభినయమున కాశ్రయ మగుటచేతనే ప్రకృతశ్లోకము వాచికాభినయమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఉదాహరణము శ్రీహర్షవి రత్నావళినుండి గృహీతము.

[సాత్త్వికాభినయము]

సాత్త్వికాభినయవద్యభా-

‘వారం వారం తిరయతి దృకో రుద్గతో బాష్పపూర
స్తత్సంకలోప్సహిత జడిమ స్తంభ మభ్యేతి గాత్రమ్
సద్యః స్విద్య న్నయ మవిరితోత్కంపలోలాంగులీకః
పాణి ర్లేఖావిధిషు నితరాం వర్తతే కిం కరోమి’

386

అత్ర బాష్ప జాడ్య స్తంభ స్వేద కంపానాం ప్రతిపాదిత్వా దిదం సాత్త్వికాభినయమ్.

అర్థము : సాత్త్వికాభినయవంతమున కుదాహరణము - కన్నులనుండి పుట్టిన కన్నీటిప్రవాహము మాటిమాటికిని అడ్డువచ్చుచున్నది. ఆమెను తలచుకొన్న మాత్రముననే పుట్టిన జడత్వము శరీరమును స్తంభింపజేయుచున్నది. లేఖారచన

వేషుయములందు వెనువెంటనే చెమటపట్టి యెడతెగని కఠవముతో నంచలించుచున్న ప్రేక్షకులకు ఈ చేయి వర్తించుచున్నది. ఏమిచేయుదురు ?

ఇచ్చట బాష్ప జాడ్య స్తంభ స్వేద కంపములకు ప్రతిపాదిత్వమువల్ల సాత్త్వికాభినయము.

వ్యాఖ్య : సత్త్వజములయిన భావములు సాత్త్వికములు. ఉద్దీపన విభావములు హేతువులుగా అనుభావములు కలుగును. నాయకను మాటిమాటికి స్మరించుటచేత నాయకునియందు ఆశ్రువు, స్తంభము, జడిమి, స్వేదము, కంపము మొదలయిన అనుభావములు కలుగుచున్నవి. ఈ అనుభావములవల్లనే ప్రకృతోదాహరణమునందలి నాయకుడుతన ప్రయురాలి చిత్రమును లిఖించుకొనుటకు నైతము అనమర్థదగుచున్నాడు ఇందలి సాత్త్వికభావములను అభినేత రంగస్థలముపై అభివ్యయింపవలయును. అభినయముచేత ఆయా భావములు స్పష్టములై నరసుల నలరించును. అట్టి అభినయమునకు ఆశ్రయమైన శబ్దరచన మగుటచేతనే యీ శ్లోకము సాత్త్వికాభినయమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఉదాహరణము భవభూతి మాలతీమాధవమునుండి గృహీతము.

[ఆహార్యాభినయము]

ఆహార్యాభినయవద్యభా-

‘చూడఁచుంబిత కంకపత్ర మభితస్త్రాణీ ద్వయం పృష్ఠతో
భస్మస్తోక పవిత్రలాంఛన మురో ధత్తే త్వచం రారవీమ్
మాఝావ్య మేఖలయా నియంతిత మధో వాసశ్చ మాంజ్ఞశ్శకం
పాణౌ కార్ముక మక్షునూత్రవలయం దంజోఽపరే పైష్పలః’ 387

అత్రాహార్యాభినయనాం ప్రతిపాదితత్వా దిద మాహార్యాభినయమ్ .

అర్థము : ఆహార్యాభినయపంకమున కుదాహరణము - అన్నివైపుల శిరోజములచేత చుంబితము లగుచున్న బాణపుంఖములు గల అమ్ములపొదులు రెండు పీపుపై నున్నవి. కొందిపాటి విభూతియొక్క పవిత్ర చిహ్నముగల వక్షోవలము

చుక్కల రేడి చర్మమును ధరించియున్నది. మౌర్యుతో చేసిన మొలతాటితో నియంతృత్వమై ఎఱ్ఱనిరంగుగల అధోపత్రమున్నది. చేతియందు కార్ముక మున్నది. రెండవచేతియందు పిప్పలదండము నక్షమాశ్రవలయము నున్నవి.

ఇచ్చట ఆహార్యాభినయముల ప్రతిపాదితత్వమువల్ల ఇది ఆహార్యాభినయము.

వ్యాఖ్య : ఆహర్య మని యనగా వేషభూషాదిభరణ మని యర్థము. ఒక్కొక్క వ్యక్తి ఒక్కొక్క స్థితియందు ఒక్కొక్క విధమైన ఆహర్యము కలిగి యుండును. ప్రకృతోదాహరణము రామ లక్ష్మణుల వేషభరణ ప్రసంగము. రామ లక్ష్మణులు క్షత్రియకుమారులు; బ్రహ్మచారులు; నూత్నయావనులు. అల్లెతాడు (వరముతో చేసినది) మొలతాడుగా, మాంజిష్ఠము అధోపత్రముగా, రౌరవచర్మము వక్షశ్చాదనముగా రాజవంశస్థులకు ఆసస్తంబమహ్నాచే విహితములు. తదనుగుణముగానే రామలక్ష్మణుల ఆహర్యము వర్ణితము. ఈ వర్ణన కనుగుణముగానే ఆహార్యాభినయము నిర్వహింపబడవలయును. కావుననే, యిది శబ్దాలంకారమగుచున్నది. ఉదాహరణము భవభూతి మహావీర చరితమునుండి గృహీతము.

[సామాన్యాభినయము]

సామాన్యాభినయవద్యధా-

‘రాహోశ్చంద్రకలా మివాననచరీం దై వాత్సమసాద్య మే
రసోరస్య కృపాణ సాతవిషయా దాచ్ఛిందతః ప్రేయసీమ్
తంకా ద్వికలం ద్రుతం కరుణయా విక్షోభితం విస్మయాత్
క్షోభేన జ్వలితం మూదా వికసితం చేతః కథం వర్తతామ్’ 388

అత్ర చతుర్థా మభినయానాం ప్రయోగా దిదం సామాన్యాభినయమ్.

అర్థము : సామాన్యాభినయవంతమున కుదాహరణము - అదృష్టవశమున నిచ్చటికి (శృగానమునకు) చేరుకొని, యీ దస్యునియొక్క నోటియందు వడిన ప్రేయసిని రాహుముఖమునందు వడిన చంద్రకళనువలె ఖగ్గిసాతము విమిత్తముగా పేరుచేసి రాగుకొనిన నాయొక్క మనస్సు సందేహమువల్ల వికలమై, కరుణచేత

కరగినదై, విస్మయముచేత విక్షోభితమై, కోపముచేత ఉద్దిపితమై, సంకోషముచేత వికసితమై యెట్లో యగుచున్నది.

ఇట్లు నాలుగువిధములయిన అభినయములకును ప్రయోగమువల్ల ఇది సామాన్యాభినయము.

వ్యాఖ్య : నాలుగువిధములయిన అభినయములకు సమానత్వము కలది సామాన్యాభినయము. మొదటి రెండుపాదములందు అహారఘంటుని హస్తము లందు చిక్కుకొనిన మాలతి రాహుముఖమునందు చిక్కిన చంద్రలేఖతో పోల్చబడి నది. మాధవుడు బద్ధధారణముచేసి అహారఘంటుని నెదిరించి మాలతిని విడిపించును. ఇంతవరకు, అహార్యాంగికాభినయములకు సమృద్ధముగా అవకాశము కల్పింపబడినది. తరువాతి రెండు పాదములలోను జంకు, జాలి మున్నగు భావములను ప్రదర్శింపవలయును. కావున సాత్త్వికాభినయమున కవకాశము కలదు. మొత్తము శ్లోకమునందు వాచికాభినయము వాంఛనీయము. ఇట్లు చతుర్విధాభినయ సంపన్న మగుటచేతనే యీ శ్లోకము సామాన్యాభినయమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఉదాహరణము భవభూతి మాలతీమాధవమునుండి గృహీతము

[చిత్రాభినయము]

చిత్రాభినయవద్యథా—

‘వ్యతికర ఇవ భీమ స్తామసో వైద్యుతశ్చ

క్షణ ముపహత చక్షు ర్వృత్తి రుద్భూయ శాంతః

కథ మిహ న వయస్య స్తత్కమేతత్కిమిన్యత్

ప్రభవతి హి మహిమ్నా స్వేన యోగేశ్వరీయమ్’ 389

అత్ర హస్తాధ్యాయ పదాధ్యాయయోః కథితత్వాచ్చిత్రాభి నయ మిదమ్.

అర్థము : చిత్రాభినయవంతమున కుదాహరణము ‘చీకటివెలుగుల భయం కర మిశ్రమువలె, క్షణముసేపు చూపు కనిపించుటకజేసి, పుట్టి శాంతి నొందెను.’ ‘ఇటనెట్లు, వయస్సుడు కాదా? ఇదేమి?’ ‘మరొకటి యెట్లుగును, ఇదిగో యోగేశ్వరి. తన మహిమచేతనే సమర్థ కదా!’

ఇచ్చట హస్తాద్యాయ వజ్రాద్యాయముల కథనమువల్ల, ఇది చిత్రాభినయము.

వ్యాఖ్య : ఒకే క్లాకమును కొంత కొంత చొప్పున పంచుకొని వతించుట చిత్రాభినయము. సగము క్లాకమును కొనుగొని అశ్వరథ సంభ్రమముతో పరికినది. తాను చూచిన దృశ్యము ఎట్టిదో స్పష్టముకాక కుతూహలము సుదూతము గావించినది. అందువలన ఆకాశమువలన పరికింపముగా చూచుట ఆవశ్యకమైనది. తన కిష్టతయిన మకరందుడు తన్ను సత్తిపించుచున్నాడు. ఇది ఆశ్చర్యానంద సందాయకము. కుతూహల మింకను కలిగింపలేదు. అందువల్ల నే 'తక్కిమేకత్,' అని ప్రశ్నించినది. తుదిపాదము పూర్తిగా మకరందుని సమాధానము. ఇది యోగిని ప్రశంసాపరము. దీనివలన మాలతీమాధవుల సంక్షేమ సమాచారము ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఆశ్చర్యము, కుతూహలము, సంప్రశ్నము, సంతృప్తి మున్నగు భావములు అభినేయము లగుటవల్ల నే ఇది చిత్రాభినయము. ఉదాహరణము భవభూతి మాలతీమాధవమునుండి గృహీతము.

158. చత్రస్రో వింశతిశ్చైతాః శబ్దాలంకార జాతయః

శబ్ద సందర్భమాత్రేణ హృదయం హర్తుమీశలే||

అర్థము : శబ్దాలంకార జాతులయిన ఇరువది నాలుగును శబ్దసందర్భ మాత్రముచేతనే హృదయమును హతించుటకు సమర్థములై యున్నవి.

ఇతి శ్రీ మహారాజాధిరాజ భోజదేవేన విరచితే

సరస్వతీ కంఠాభరణనామ్ని అలంకారశాస్త్రే)

శబ్దాలంకార వివేచనో నామ

ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః